

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरभूमिका ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमीमांशवाधीशमुद्विष्टिपुष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकान्तिचन्द्रामात्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥ १ ॥

हुण्टारदेशे जपपत्तनेऽस्मिन्नधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ॥

दाधीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्थम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षारूप्यपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानार्थीना’ इत्यत्र न केवाम-
प्यार्याणां विप्रतिपत्तिः । वेदश्च “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बाद्युक्ते-
र्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादकः । तत्र—देवद्रव्योभयसाध्यो
यागादिः कर्म, ब्रह्मजीवयोरुपास्योपासकत्वद्वष्टिरुपासना, जीवब्रह्मणोरभेद एवात्र
ज्ञानम् । तत्र च वेदे पूर्वापरविरोधादिना वास्तवार्थविचिकित्सायां पसक्तायां तद्वार-
णाय मीमांसाशास्त्रं रचितम् । तत्र कर्मसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वका-
ण्ड—प्रथमतश्च शब्दव्यवहृतो मीमांसात्वेन प्रसिद्धो जैमिनीयत्वेन ख्यातिं गतः ।
उपासनाज्ञानसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शारीरक-
शब्दवाच्यो वैयासिकत्वेन ख्यातिं गतः । बहूनामृषीणां मीमांसकत्वेऽपि जैमिनीय-
त्व—वैयासिकत्वमात्रख्यातौ कारणं तु देवा एव जानन्ति । जैमिनीयत्वेन ख्याते
मीमांसात्वेन व्यवहृतेऽस्मिन्मीमांसाभागे मेघसख (२७४५) मितानि सूत्राणि, संनिधि-
(९०७) मितान्यधिकरणानि वर्तन्ते ।

समुदितस्याप्यस्य मीमांसाशास्त्रस्योपरि वृत्तिर्व्याकरणाचार्यभगवत्पाणिनिगुरुभगव-
द्वर्षसहोदरेण कथासरित्सागरियकथार्थिठलम्बकोपवर्णितनन्दराज्यसमयवर्तिना भगव-
चोपेवर्षेण कृता ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युतसवाईमाधवसिंहजी (G. C. S. I.) वर्मणां
सौम्यदृष्ट्या हर्षिते ।

२ रावबहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुरजी (C. I. E.) शर्मणा प्रसन्नतया ।

३ उत्कोचादिजन्यान्यायरूपान्वकारशून्ये ।

४ तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश’ इति ।

५ तथा च तत्र तत्र शत्रुभाष्ये—‘वृत्तिकारस्तु—अन्यधर्मं ग्रन्थं वर्णयाचकार’—
इति, ‘भगवानुपवर्षः’ इति च, “ एक आत्मनः शरीरे भावात् ” (ब्र. सू. ३ ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरभूमिका ।

गोपालसेवासततानुरक्तश्रीमीमांशवादीशमुद्विष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकोन्तिचन्द्रामात्यप्रसादेन निरन्धकारे ॥ १ ॥

दुण्डारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्नधीतिना संस्कृतशास्त्रसार्थे ॥

दार्थीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रपत्पते शोधनभूमिकार्थम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षारूपरुपाथचतुष्टयसंपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानार्थिना’ इत्यत्र न केषामन्यायीणां विप्रतिपत्तिः । वेदश्च “मश्रुवाङ्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बाद्युक्ते-र्मश्रुवाङ्मणोभयात्मकः कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादकः । तत्र—देवद्रव्योभयसाध्यो यामादिः कर्म, श्रद्धाजीवियोरुपास्योपासकत्वदृष्टिरुपासना, जीवद्रव्यणोरभेद एवात्र ज्ञानम् । तत्र च वेदे पूर्वापरविरोधादिना वास्तवार्थविचिकित्सायां प्रसक्त्यायां तद्वारणाय मीमांसाशास्त्रं रचितम् । तत्र कर्मसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वकाण्ड—प्रथमतश्च शब्दव्यवहृतो मीमांसात्वेन प्रसिद्धो जैमिनीयत्वेन ख्यातिं गतः । उपासनाज्ञानसाधिकानां श्रुतीनां विचाररूपो वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शारीरकशब्दवाच्यो वैयासिकत्वेन ख्यातिं गतः । बहूनामृषीणां मीमांसकत्वेऽपि जैमिनीयत्व—वैयासिकत्वमात्रख्यातौ कारणं तु देवा एव जानन्ति । जैमिनीयत्वेन ख्याते मीमांसात्वेन व्यवहृतेऽस्मिन्मीमांसाभागे मेघसख(२७४५)मितानि सूत्राणि, संनिधि- (९०७) मितान्यधिकरणानि वर्तन्ते ।

समुद्धितस्याप्यस्य मीमांसाशास्त्रस्योपरि वृत्तिर्व्याकरणाचार्यभगवत्पाणिनिगुरुभगवद्भर्षसहोदरेण कथासारित्सागरीयकथार्थिठलम्बकोपवर्णितनन्दराज्यसमयवर्तिना भगवोपवेर्षेण कृता ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युवसवाईमाधवसिंहजी (G. C. S. I.) वर्मणां सौम्यदृष्ट्या हर्षिते ।

२ रावबहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुर्जी (C. I. E.) शर्मणां प्रसन्नतया ।

३ उत्कोचादिजन्यान्वयारूपान्धकारशून्ये ।

४ तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश’ इति ।

५ तथा च तत्र तत्र शबरभाष्ये—‘वृत्तिकारस्तु—अन्यथेयं ग्रन्थं वर्णयामाचकार’—इति, ‘भगवानुपवर्षः’ इति च, “एक आत्मनः शरीरे भावात्” (व. सू. ३ ।

ततः शंकरस्वामिना भाष्यं रचितम् । ततः कुमारिलभट्टपादैर्वातिकां व्यरचि ।

३ । ५३) इत्यत्र शंकरभाष्ये 'अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे—
आत्माभिधानप्रसक्तौ 'शारीरके वक्ष्यामः' इत्युद्धारः कृतः' इति, भाष्यरत्नप्रभायां
च—'वृत्तिकारवचनं लिङ्गमाह—अत एवेति' इति, जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
(अ० ६ पा० ५ अधि० २) ग. छ. पुस्तकयोः—'उपवर्षस्तु वृत्तिकारः'—इति
समुपलभ्यते ॥

१ तथाच "एक आत्मनः शरीरे भावात्" (ब्र० सू० ३ । ३ । ५३) इत्यत्र
भाष्ये—'ननु—शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे (पू० मी० सू० १ । १ । ५)
शास्त्रफलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यम् । उक्तं
भाष्यकृता, न तु तत्राऽऽत्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्रकृता वदस्ति-
त्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् । इत एवाऽऽकृत्याऽऽचार्येण शंकरस्वामिना प्रमाण-
लक्षणे वर्णितम्' इति * शंकरभगवत्पादैरुक्तम् ।

सिस्त १८७८ वर्षीयभाषानवृत्तप्रदशंकुपुस्तके (Indian Antiquary) ५७ पिते पृष्ठे

'व्याडेः शंकरचन्द्रयोर्वररुचेर्विद्वानिधेः पाणिनेः
सूक्तालिङ्गविधीन्विचार्य सुगमं श्रीवर्धनस्याऽऽत्मजः ।
श्रव्यं व्यापि च हर्षवर्धन इदं स्पष्टीकृतप्रत्ययं
लिङ्गानामनुशासनं रचितवानथर्पथसंसिद्धये ॥

सूक्तालिङ्गविधीन्विचार्य पर्यालोच्य वेभ्यः सारं गृहीत्वा सुगमं श्रव्यं व्यापि
चेद लिङ्गानुशासनं रचितवान् । अन्यच्च कीदृशम्—स्पष्टीकृतप्रत्ययम्, अस्पष्टाः
स्पष्टीकृताः प्रत्ययाः क्तिन्—घञ्—ष्टुञ्—इत्यादयो यत्र । प्रत्ययानां सोदाहर-
णानां प्रदर्शनात्सुस्पष्टतां पर्यालोच्य मन्दमद्यो न भुवन्ति, इति भावः ।

इति भट्टदीप्तस्वामिसूनोर्वर्णवागीश्वरस्य शंकरस्वामिनः कृती हर्षवर्धनकृत-
लिङ्गानुशासनटीकायां सर्ववर्णकणायां त्रिलिङ्गप्रकरणम् ।

इति पर्यालोचनेन 'हर्षवर्धनकृतलिङ्गानुशासनव्याख्यायां शंकरस्वामि-
स्वामिसूनुः' इति प्रवीयते । परं तु 'मीमांसाभाष्यकर्तृव लिङ्गानुशासनव्याख्यायां'
इत्यत्र निश्चयस्तु न ।

२ 'कुमारिलभट्टानां शंकरभगवत्पादानां च प्रयागे समागमः समजनि'

* शंकरभगवत्पादानां जन्मसमयस्तु—कलिंगताब्दाः ३००९ विक्रमसंवत् ८४५
(A. D. 788) तथा च शंकरमन्दारसौरभे—

• 'प्राम्त तिश्रशरदामतिथातवत्यामेकादशाधिकशतोनचतुःपहृष्ट्याम्' इति ।

सदनुसारिणी च शास्त्रदीपिका पार्थसारथिमिश्रैः प्राकृत्यं नीता । एवं बहुना कालेन
रचितैर्वहुभिर्ग्रन्थैः सागरतां गतेऽस्मिन्मीमांसाशास्त्रे दुरवगाहतामवलोक्य झटित्यवबो-
धाय श्रीकैम्पराजसुत—श्रीसंगममहाराजमश्रिवरश्रीमौपणतनूजेन श्रीमतीगर्भजेन

इति शंकरदिग्विजये व्यक्तमेव ॥ श्रीवर्धमानविरचितगणरत्नमहोदधिवृत्तौ—

‘संपिण्डिताङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकिचोर्ध्वदण्डाः ।’

अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्रस्ता वसन्वातपकाम्ययेव’ ॥

इति श्लोकस्य कुमारिलीयत्ववर्णनेन ‘काव्यमप्यनेन विरचितम्’ इति प्रतीयते ।
परंतु ‘काव्यकर्तव्यवार्तिककर्ता, अन्यो वा कश्चित्’ इत्यत्र विनिगमकगवेपणा कर्तव्या ॥

१ तथा चास्मिन्नेव ग्रन्थे प्रारम्भे—‘भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद्दुरवगाहत्वाच्च
मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत् । क्रियमाणेनानेन ग्रन्थेन दोषद्वयं (बहुत्व—दुरव-
गाहत्व) रहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदृश्या पुष्करिण्या
समा भविष्यति’ इत्युक्तम् ।

२ तथा च माधवीयघातुवृत्तौ प्रतिगणसमाप्तौ—‘इति श्रीपूर्वदक्षिणपश्चिमस-
मुद्राधीश्वरश्रीकैम्पराजसुतसंगममहाराजमहामन्त्रि(णा) मायणसुतेन . माधवसहो-
दरेण सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां घातुवृत्तौ’ इति, प्रारम्भश्लोकेषु—

‘अस्ति श्रीसंगमरूपायः पृथ्वीतलपुरंदरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शं त्रिलोक्या प्रतिविम्बयते ॥

तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसौपणः ।

----- ॥

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आरूपाया माधवीयेषं घातुवृत्तिर्विरचयते’ । इति समुपलभ्यते ॥

३ तथा च पराशरमाधवीये—

‘श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मापणः पिता ।

. सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥

बोधापनं यस्य सूत्रं शाखा यस्य च पाजुपी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः’ इत्युपलभ्यते ।

अन्यत्रापि तत्संप्रदायविदामुक्तिः—

“निधिनागभवहृदये (३८८९) विभवे मासि माधवे ।

शुक्ले त्रियी दशम्या तु संकलयोदयः स्मृतः” इति ॥

अधिकं तु—मह्यश्वरप्रणीत आर्थविद्यासुधाकरे द्रष्टव्यम् ॥

* गणलेनमहोदधिनिर्माणसमयस्तु—

‘सप्तमवत्यधिकश्लेषेकादशसु ज्ञतेष्वर्तितेषु ।

वर्षाया विक्रमतो गणलेनमहोदधिर्विहितः” ॥

इतिवदा श्रीगोविन्दसूतिशिष्यश्रीवर्धमानेन स्वयमेव संवत् ११९७ (A. D. 1140) लिखितः ॥

† इदं सायणपदं बंसानामत्वमवगमयति । तथा च सर्वदर्शनसंप्रदे—

‘श्रीमत्सायणदुग्धाधिपकौस्तुभेन महौजसा ।

क्रियते माधवायैण सर्वदर्शनसंप्रदेः’ इत्युपलभ्यते ॥

सायण—भोगनाथाग्रजेन चन्द्रवंशभूषणश्रीसंगममहाराजात्मज—

१ तथा च—तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये (कलिकावानगरे १८६० मिते सिस्वान्दे मुद्रिते) भूमिकायां वैलिङ्गलिपिलिखितपुस्तकपाठभेदो दर्शितः—

‘आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’ । इत्युत्तरम्—

‘स ह्याह त्रपतिं राजन्सायणापो ममानुजः ।

सर्वं वेत्त्येव वेदानां व्याख्यातृत्वे निपुज्यताम् ।

इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशात्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’ इति ॥

२ तथा च काव्यमालान्तर्गतप्राचीनलेखमालायां चतुश्चत्वारिंशो (४४) लेखः—

‘कारणं जगतां वन्दे कण्ठादुपरि वारणम् ।

मातामहमहाशैलं महस्तदपितामहम् ॥

क्षेमं वः प्रचुरीकुर्यात्क्षोणीमभ्युद्बहन्हरिः ।

क्रोडाकृतेरभूद्यस्य क्रीडापल्वलमम्बुधिः ॥

अस्ति क्षीरार्णवोद्भूतमपांपुष्पमनुत्तमम् ।

अम्लानं यदनिर्माल्यमाधत्त शिरसीश्वरः ॥

सदाभोदनिधेस्तस्य संताने यदुसंज्ञिते ।

अभूदाश्चर्यमाधुर्यं वसुधायास्तपःफलम् ॥

संगमो नाम राजाऽभूत्सारभूते तदन्वये ।

रेजे यस्य यशःसिन्धोः सरणीव सुरापगा ॥

सर्वरत्ननिधेस्तस्य सम्राडासीत्तनूभुवाम् ।

मध्ये बुक्कमहीपालो मणीनामिव कौस्तुभः ॥

तस्य गौराम्बिकाजानेस्तनयोऽभूद्गुणोन्नतः ।

हारगौरयशःपूरहारी हरिहरेश्वरः ॥

यत्पोढशमहादानपशसां दिग्विहारिणाम् ।

भूयसाभवन्नालं भुवनानि चतुर्दश ॥

प्रतापदेवरापोऽस्य पुत्रोऽभूद्भुवि विश्रुतः ।

प्रमोद इव मूर्तोऽयं प्रजानां स्वैर्गुणैरभूत् ॥

प्रत्यर्धिसमिधो हुत्वा प्रतापाम्नौ रणाङ्गणे ।

विदितो येन वीरेण विजयश्रीकरग्रहः ॥

तस्य हेमाम्बिकाजानेस्तनपो विनयोन्नतः ।

विद्यानिधिर्विशेषज्ञो वीरो विजयभृपतिः ॥

असौ विजयभूपालः पित्रा दत्तं स्वतेजसा ।
 समस्तं द्राविडं देशमासिन्ध्याः पर्यपालयत् ॥
 बुक्कक्षितीशसदने हरितान्ववायः
 श्रीसिंहस्यारिभवत्प्रथमानकीर्तिः ।
 पद्दारपञ्जरशुकाः किल सर्वशास्त्र-
 सिद्धान्तभञ्जनसमर्थनकेलिलोलाः ॥
 तत्पुत्रस्तार्किकाचार्यः पदवाक्पप्रमाणवित् ।
 सर्वं हरिहरक्षोणीभुजां पद्धर्ममव्रवीत् ॥
 तत्पुत्रो हम्पणाचार्यः सर्वविद्याविशारदः ।
 निजेन चरितेनाऽऽसीद्वीसिष्ठ इव पूजितः ॥
 राज्ञा हरिहरेणापि देवरायेण भूमुजा ।
 अचीकरदसौ विद्वान्महादानानि षोडश ॥
 सोऽयं विजयभूपालो हम्पणायाय धीमते ।
 स्वदेशे चेद्द्रुपेडारुपं ग्रामं मान्यं प्रदत्तवान् ॥

'स्वस्ति श्रीविजयाम्बुद्वयशकवर्षे १३३८ वर्तमानदुर्मुखसंवत्सरद भाद्रपदवौळ'
 (इत्यादि तु केवलमेकदेशमापात्वेन त्यक्तम्)

एकैव भगिनी लोके सर्वेषामेव भूमुजाम् ।
 न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुंधरा ॥
 दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम् ।
 दानात्स्वर्गमवाप्नोति पालनादच्युतं पदम् ॥
 स्वदत्ताद्दिगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
 परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्कलं भवेत् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 पष्टिवर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्रिमिः ॥

सामान्योऽयं धर्मसेतुर्नृपाणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ।

सर्वानैतान्भाविनः पार्थिवेन्द्रान्भूपो भूपो याचते रामचन्द्रः' इति ॥

एवं च १३३८ शके (A. D. 1416) विजयमूपवेर्वर्तमानत्वेन ततः प्राक्पुरुषद्वय
 ५० वर्षव्यवहिवो बुक्कक्षितीशसमयः १२८८ शककालः (A. D. 1366) प्रतीयते ॥

श्रीविद्यातीर्थपति—शिष्यश्रीवीरबुक्कमहीपतिमैहामात्येन श्रीभारतीतीर्थपति—शाङ्ग-

१ तथाच—वेदभाष्यप्रारम्भे—

‘यस्य नि.श्वसितं वेदा वेदेभ्यो पोऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः’ इति ।

अयं श्रीविद्यातीर्थः श्रीभारतीतीर्थपतेरपि गुरुरेव प्रतीयते । अत एव काल-
माधवव्याख्याता मुदर्शनमाधुरः—

व्यामूढानामिह तनुभृतां जाह्नवीतीर्थमेकं

विद्यातीर्थं प्रकृतिविमलं सद्विवेकोदयानाम् ।

सर्वेषां तु प्रथमसुखदं भारतीतीर्थमाहु-

स्तद्भावात्मे विमलमनसो निर्णये शक्तिरस्ति ॥

इतिश्लोकव्याख्यायाम्—‘तीर्थपदावसानानि च गुरुवरगुरुवमनामानि स्मृतानि ।
तथा हि वेदान्ताधिकरणमालादौ भारतीतीर्थस्य पद्यम्—

‘प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वैपासिकन्यापमाला श्लोकैः संशुद्धते स्फुटम्’ इति ॥

२ तथाच स्वयमेव ग्रन्थप्रारम्भे चतुर्थश्लोके—

‘इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-

धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यवृषतेः स्वोजा निमेर्गौतमिः ।

प्रत्यगृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो

पद्मत्तस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥

इति व्यक्तमेवोपलभ्यते ॥

३ तथा चात्रैव विस्तरारम्भे सप्तमश्लोके—

‘स वन्द्याद्भारतीतीर्थपतीन्द्रचतुराननात् ।

कृपामव्याहतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत् ॥ इति,

सर्वदर्शनसंग्रहे—

‘पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकः ।

पाणितनय सर्वज्ञविष्णुशिष्येण श्रीमाधवाचार्येण पुराणसार—पराशरस्मृती व्याख्याय
वेदभाष्यतः प्राक्श्रौतधर्मप्रकाशिकेयं जैमिनीयन्यायमाला विरच्य वीरबुक्कौशयेन
विस्तीर्णा ॥

श्रीशाङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इति समुपलभ्यते ॥

१ तथा चात्रैव ग्रन्थे—

‘श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः’ ॥

इति पञ्चमश्लोकं ‘सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसार—पराशरस्मृतिव्याख्याना-
दिना स्मार्तों धर्मः पूर्वं व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्या-
ख्यानाय प्रवृत्तः’ इति स्वयमेव व्याख्यातवात् ॥

२ तथा च वेदभाष्यप्रारम्भे—

‘ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः’ ॥

इति समुपलभ्यते । अत्रोत्तरमीमांसाया व्याख्यातत्वकथनेन ‘वैयासिकन्यायमाला
स्वयं रचयित्वा गुरुनाम्ना स्थापिता’ इति, ‘व्याख्याय’ इति न्यया ‘य एव मीमां-
साव्याख्याता स एव वेदव्याख्याता’ इत्यपि प्रतीयते ॥

३ तथा च विस्तरारम्भे पञ्चमपष्ठश्लोकयोः—

‘स सल्लु भाङ्गजीवितुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीपसीम् ॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत्’ ॥ इति समुपलभ्यते ॥

* तथा च तावद्व्यमहाभाषणभाष्ये—

‘व्याख्यातावृत्त्यज्जुर्वेदी सामवेदेऽपि सहिता ।

व्याख्याता, नाम्नाव्याख्या करोम्यौत्रात्रबुद्धये’ इति ।

निम्नलिखित 'इण्डियन ऐनण्टीकेरो' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निष्कर्षस्तु—'अय बुक्कणराजकुमारो विजयनगरस्य राज्य पञ्चवर्षाणि (इ० सन १३६५-१३७०) चक्रे इति लेसनूपण्डितकथनानुसारेण प्रतीयते ।

पर तु पाराशरस्मृतिव्याख्या—कालनिर्णय—जैमिनीयन्यायमाला—विस्तर—यजुर्वेदभाष्य—ऋग्वेदभाष्य—सामसहिताभाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—षड्विंशब्राह्मणभाष्य—इतीयत्सु ग्रन्थेषु राज्ञो बुक्कणस्य बुक्कस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चम्यो वर्षेभ्योऽधिककाल कदाचिद्राज्य कृत भवेत्' इति संभावये ।

सामसहिताप्रथमभागभाष्यप्रारम्भश्लोकेषु माधवः स्व श्रीनारायणात्मजत्वेन वर्णयति—

'पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणमनुना' इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162.

According to Lassen, Ind Alt IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned "from about 1365—1370 " Madhava, in the introduction to the Kalanirūpa mentions that, after completing his commentary on the Dharma Paras'ara (see Aufrecht, Catalogus, p 264 a) he began to compose this work, the Kalanirūpa From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sayana their later composition, or rather the following order of them, further appears —The first place is occupied by the explanation of the two *Mīmāṃsā*, *Purvottaramīmāṃsā* (conf V. 9 of the Introd to the *Jaiminiyanayamālā*, and the *Vistara* thereto, pp 13, 15, Ed Goldstucker), then follows the commentary on the Yajurveda on the Rigveda on the Samhita of the Sāmaveda on the Panchavins abrahmava on the Shadvins a As in the beginning of all these works or rather commentaries, king *Bukka* (or rather *Bukka*) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years' At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the *Sūmasamhita*, Madhava calls himself the son of Sri Narayana (Panchagnina Madhavana Sri Narayavasūnuna Berl Ms Orient fol No 452)

परतु—पाराशरस्मृतिव्याख्याप्रारम्भे, अ-येष्वपि ग्रन्थेषु तस्य (माधवस्य) पितु-नाम 'माधव' इति वर्णितमस्ति ॥

' २४ पण्डितब्राह्मणमण्डल्या युगपत्परिश्रमं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धाः' इति जैकबमुद्रापितृदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवृत्तमिदमन्यदपि प्रतीयते—'यदा जयन्ती उत्पत्तिगणतग्रामांश्च शासितुं
क्रियन्तं समयं नियोजितः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कोङ्कणदेशराज-
धानी विजित्य स्वाधीनीकृता. यत्र तेन कूचोरग्रामस्य परिगणे २५ ग्रामाः शासन-
पत्रपूर्वकं दत्ताः, येऽद्यापि संप्रदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके
१३१३ (A. D. 1391) अर्थात् (पोर्चुगालदेशीय) वासकोडीगामासंज्ञकपुररूपस्य
तत्र प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधवकृतैवदेशविजयस्मरणाय 'माधवपुर'
इति स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यापरलस्तु काव्यप्रकाश (सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
भूमिकायां २२ पृष्ठे—'माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः सन १८३५ ई० वत्सरे रचितः'
इति संमन्यते । परं तु 'केन प्रमाणेन स तथाऽमन्यते' इति मम न ज्ञातम् ।

अस्मिन्विषये पण्डितकोलब्रूकरचित्त—कुसुमाञ्जलिभूमिकायां १० पृष्ठे लिखितमपि
विलोकनीयम् ।

१० जरमानमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थवास्तविकनाम्नो माधवस्य (शके ११२१
(A. D. 1196) उत्पन्नस्य) तादात्म्यमनेन माधवेन मन्यते' इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the *Páras'arasmriti* (*Aufrecht: loco citato*), and in
other places his father is called *Máyana*. On a colony of 24
learned Brahmans who co-operated in the composition of the
works bearing the name of Madhava, see Roth in the *Munchener*
Gel: Anz: 1853 p. 464 or rather the inscription communicated by
Major Jacob in the *Jour: Bo: Br: R: As: Soc: vol IV. p 115*.
As, moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of Jayanti, he had conquered *Gova* (now *Goa*), the
capital of the Konkana, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of *Kuchara* (now *Kochra*),
and which were henceforth to be called "Mádharma-town," as a
monument of his conquest in the 1313th S'aka year (A. D. 1391,
just 107 years before *Vasco de Gama's* arrival), the question is
not out of place whether an acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmáshami. There was according to all appearances,

निम्नलिखित 'इण्डियन ऐनण्टीकैरी' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निष्कर्षस्तु—'अय बुक्कणराजकुमारो विजयनगरस्य राज्य पञ्चवर्षाणि (इ० सन १३६५-१३७०) चक्रे इति लेसनूपण्डितकथनानुसारेण प्रतीयते ।

पर तु पाराशरस्मृतिव्याख्या—कालनिर्णय—जैमिनीयन्यायमाला—विस्तर—यजु-चदभाष्य—ऋग्वेदभाष्य—सामसहितामाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—षड्विंशब्राह्मणभाष्य—इत्यायत्सु ग्रंथेषु राज्ञो बुक्कणस्य बुक्कस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चभ्यो वर्षेभ्योऽधिककाल कदाचिद्राज्य कृत मवेत्' इति समावये ।

सामसहिताप्रथमभागभाष्यप्रारम्भश्लोकेषु माधवः स्व श्रीनारायणात्मजत्वेन वर्णयति—

'पञ्चाग्निना माववेन श्रीनारायणसूनुना' इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162

According to Lassen Ind Alt IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned 'from about 1365—1370 " Madhava, in the introduction to the Kalaniraya mentions that, after completing his commentary on the Dharma Parasara (see Aufrecht, Catalogus, p 264 a) he began to compose this work, the Kalaniraya From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sayana their later composition, or rather the following order of them further appears —The first place is occupied by the explanation of the two *Mimansa*, *Purottaramimanse* (conf V. 9 of the Introd to the *Jaiminiyanyayamala*, and the *Vistara* thereto pp 13, 15 Ed Goldstucker), then follows the commentary on the Yajurveda on the Rigveda, on the Samhita of the Samaveda on the Panchavins abrahmava on the Shadvimsa As in the beginning of all these works or rather commentaries, king Bukkava (or rather Bukka) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years' At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the *Sāmasamhita*, Madhava calls himself the son of Sri Narayana (Panchagnina Madhavana Sri Nārāyaṇasūnuna Berl Ms Orient fol No 452)

परतु—पराशरस्मृतिव्याख्याप्रारम्भे अयेऽपि ग्रंथेषु तस्य (माधवस्य) पितृनाम 'माघण' इति वर्णितमस्ति ॥

२४ पण्डितब्राह्मणपण्डल्या युगपत्परिश्रमं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धाः' इति जेकवमुद्रापितदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवृत्तमिदमन्यदापि प्रतीयते—'यदा जयन्तीं तत्परिगणगतमात्मंश्च शासितुं
कियन्तं समर्थं नियोजितः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कोङ्कणदेशराज-
धानी विजित्य स्वाधीनीकृता. यत्र तेन कूचोरग्रामस्य परिगणे २५ ग्रामाः शासन-
पत्रपूर्वकं दत्ताः, येऽद्यापि संपदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके
१३१३ (A. D. 1391) अर्थात् (पोर्तुगालदेशीय) वासकोडीगामासंज्ञकपुरुषस्य
वत् प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधवरुवैतद्देशविजयस्मरणाय 'माधवपुर'
इति स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यापरलस्तु काव्यप्रकाश (सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
भूमिकायां २२ पृष्ठे—'माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः सन १८३५ ई० वत्सरे रचितः'
इति संमन्यते । परं तु 'केन प्रमाणेन स तथाऽमन्यत' इति मम न ज्ञावम् ।

अस्मिन्विषये पण्डितकोलब्रूकरचित—कुसुमाञ्जलिभूमिकायां १० पृष्ठे लिखितमपि
विलोकनीयम् ।

५० जर्मनमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थज्ञास्त्रविक्रान्तो माधवस्य (शके ११२१
(A. D. 1196) उत्पन्नस्य) तादात्म्यमनेन माधवेन मन्यते' इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the *Pāras'arasmṛiti* (*Aufrecht: loco citato*), and in
other places his father is called *Māyana*. On a colony of 24
learned Brahmins who co-operated in the composition of the
works bearing the name of *Madhava*, see Roth in the *Munchener*
Gel: Anz 1853 p. 464 or rather the inscription communicated by
Major Jacob in the *Jour: Bo: Br: R: As: Soc: vol IV. p 115*.
As, moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of *Jayanti*, he had conquered *Gova* (now *Goa*), the
capital of the *Konkana*, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of *Kuehara* (now *Kochra*),
and which were henceforth to be called "*Mādharma-town*," as a
monument of his conquest in the 1313th *S'aka* year (A. D. 1391,
just 107 years before *Vasco de Gama's* arrival), the question is
not out of place whether an acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmāshtami. There was according to all appearances,

मिन्नलिखित 'इण्डियन पेनण्टीकेरी' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निष्कर्षस्तु—'अय बुक्कणराजकुमारो विजयनगरस्य राज्य पञ्चवर्षाणि (इ० सन १३६२-१३७०) चक्रे इति लेसनूपण्डितकथनानुसारेण मतीयते ।

पर तु पाराशरस्मृतिव्याख्या—कालनिर्णय—जैमिनीयन्यायमाला—विस्तर—यजुर्वेदभाष्य—ऋग्वेदभाष्य—सामसहिताभाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—पण्डिशब्राह्मणभाष्य—इतीयत्सु ग्रन्थेषु राज्ञो बुक्कणस्य बुक्कस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चम्यो वर्षेभ्योऽधिककाल कदाचिद्राज्य कृत मवेद' इति समावये ।

सामसहिताप्रथमभागभाष्यमारम्भश्लोकेषु माधवः स्व श्रीनारायणात्मजत्वेन वर्णयति—

'पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणमनुना' इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162

According to Lassen Ind Alt IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned "from about 1365—1370 " Madhava, in the introduction to the Kalaniraya mentions that, after completing his commentary on the Dharma Parasara (see Aufrecht, Catalogus p 264 a) he began to compose this work, the Kalaniraya From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sayana their later composition, or rather the following order of them, further appears —The first place is occupied by the explanation of the two *Uimansâ*, *Purrottaramimanse* (conf V. 9 of the Introd to the *Jaimin yanyayamala*, and the *Vistara* thereto, pp 13, 15, Ed Goldstucker), then follows the commentary on the Yajurveda on the Rigveda on the Samhita of the Samaveda on the Panchavins abrahmava on the Shadvimsa. As in the beginning of all these works or rather commentaries, king Bukkava (or rather Bukka) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years' At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the Samasamhita, Madhava calls himself the son of Sri Narayana (Panchagnina Madhavana Sri Narayavasûnuna Berl Ms Orient fol No 452)

परतु—पराशरस्मृतिव्याख्याप्रारम्भे, अन्धेष्वपि ग्रन्थेषु तस्य (माधवस्य) पितु-
नाम 'मायण' इति वार्णितमस्ति ॥

‘ २४ पण्डितब्राह्मणमण्डल्या युगपत्परिश्रमं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धा. ’ इति जैकबमुद्रापितृदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवृत्तमिदमन्यदपि प्रतीयते—‘यदा जयन्तीं तत्परिगणगतग्रामांश्च शासितुं
क्रियन्त समर्थं नियोजितः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कौडुणदेशराज-
धानी विजित्य स्वाधीनीकृता. यत्र तेन कूचोरग्रामस्य परिगणे २५ ग्रामाः शासन-
पत्रपूर्वकं दत्ता, येऽद्यापि संपदानाधीना एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके
१३१३ (A. D 1391) अर्थात् (पोर्चुगालदेशीय) वासकोडीगामासज्ञकपुरुषस्य
तत्र प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले) माधवकृतैतद्देशविजयस्मरणाय ‘माधवपुर’
इति स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यापरत्नस्तु काव्यप्रकाश (सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
भूमिकाया २२ पृष्ठे—‘माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः मन १८३५ ई० वत्सरे रचित.’
इति संमन्यते । परं तु ‘केन प्रमाणेन स तथाऽमन्यत’ इति मम न ज्ञातम् ।

अस्मिन्विषये पण्डितकोलभूकरचित—कुमुमाञ्जलिभूमिकाया १० पृष्ठे लिखितमपि
विलोकनीयम् ।

५० जर्मनमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थवास्तविकनाम्नो माधवस्य (शके ११२१
(A. D 1196) उत्पन्नस्य) तादात्म्यमनेन माधवेन मन्यते’ इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the Paras'arasmṛiti (Aufrecht: loco citato), and in
other places his father is called *Mayana* On a colony of 24
learned Brahmans who co operated in the composition of the
works bearing the name of Madhava, see Roth in the Munchener
Gel Anz: 1853 p 464 or rather the inscription communicated by
Major Jacob in the Jour. Bo: Br: R As Soc vol IV p 115
As, moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of Jayanti, he had conquered *Gola* (now Goa), the
capital of the Konkans, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of Kuchara (now Kochra),
and which were henceforth to be called “Madhava town,” as a
monument of his conquest in the 1313th S'aka year (A D 1391,
just 107 years before *Vasco de Gama's* arrival), the question is
not out of place whether an acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmashtami There was according to all appearances,

just in this Southern part of India, where at that time also the Jainás exerted considerable influence, a peculiarly favorable soil for a certain synecrasy of religious systems at that period; as appears, among other circumstances, also from the commingling of the Vishnu-cultus with S'iva-worship as manifested in the name Harihara borne by a brother and a nephew of King Bukka: conf: Lassen, IV pp 171, 172. This may have been in a measure commendable simply on patriotic and political grounds, as in opposition to the invasion of Moslems, against whom these princes had to contend. According to *Mahes'achundra* (introduction to the *Kávyá Prakásh* Calc: 1866 p. 22), Mádhava composed the *Sarva-darshanasangraha* A. D. 1335; it is unknown to me, on what this statement rests. Conf: also *Colebrooke*, Misc. Ess Vol. I. p. 301; *Cowell*, Introduction to the *Kusamánjali* p. 10. *German* in his Edition of *Ziegenbalg's Genealogie der Malabar. Götter* (p 118) has confounded our Mádhava with an older Namesake (born Saka 1121,—A. D. 1199), who appears as a very zealous promoter of Krishna-worship (but whose real name is *Ánandatírtha*).

तस्यैतस्य सविस्तरस्य जैमिनीयन्यायमालाग्रन्थस्य श्रीमत्सिद्धार्थानां करामल-
कवदनायामदर्शकस्य सकलविद्वद्गुणादेयतामवलोक्य यूरोपदेशे, कलिकातानगरे च
मुद्रितेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे न्यूनतामवेक्ष्य 'स्वकीये "आनन्दाश्रमे" प्रकाशनमुचितम्' इति
वाञ्छद्विः सकलमाचानदुर्लभग्रन्थप्रकाशनशौलैः सकलसुमनःसौमनस्यैः 'आपटे'
इत्युपाख्यैः 'चिमणाजी' इत्याख्यया प्रसिद्धानां विप्रवर्याणां तनयैर्महादेवशर्मभिरस्य
जैमिनीयन्यायमालावस्तरस्य शोभनायानुमोदितोऽहमपि प्रत्यधिकरणं नियतसूत्रैः
संपूर्य, कुञ्चिद्यथोपयोगं शाब्दभाष्येण, शास्त्रदीपिकया च, उपस्कृत्य यथामति
शोधनमकार्षम् ॥

तस्यैतस्याखिलकोविदोपादेयस्य ग्रन्थस्य शोभनार्थं श्रीमहात्मभिर्यथाथानन्दाश्रम-
विभाषिभ्य उक्तमहाशयेभ्यः पुस्तकमेतन्नेन माहात्म्यमकारि. तेषामुपकारार्थनायोरग-
राजेन शक्यम्, किंवा हेइयाविपेन ॥

पुस्तकदातृणा नामानि	विरुम्	पत्राणि	वर्णनम्
१ जयपुरराजगुरु—श्रीयुतमैथिलनरहरिशर्मणम्	क.	३५५	शुद्धप्रायम् ।
२ " " " " " " " "	ख.	५१०	अशुद्धप्रायम् ।
३ जयपुरराजगुरु—श्रीयुतनारायणभट्टानाम्	ग.	०	६ अध्यायपर्यन्तम् ।
४ " " " " " " " "	घ.	०	१ अध्यायपर्यन्तम् ।
५ यूरोपमुद्रितम्	ङ.	०	३ अध्यायपर्यन्तम् ।
६ कलिकातामुद्रितम्	च.	०	शुद्धप्रायम् ।
७ अलवरराजपाण्डितवर—उदयानन्द—रामचन्द्र- शर्मणाम्	छ.	०	६ अध्यायपर्यन्तम् ।
८ 'मोरोपादादा फडणवीस' इत्येतेषाम्	ज.	४०९	अशुद्धप्रायम् ।
९ 'नारायण बाबाजी जोशी' इत्येतेषाम्	झ.	३८४	शुद्धप्रायम् ।
१० 'अनन्ताचार्य गजेन्द्रगडकर' इत्याख्यानाम्	ञ.	४३२	अशुद्धप्रायम् ।

एवं पुस्तकदशकाधारेण यथापविशोधिदेऽप्यस्मिन्ग्रन्थे यदि मनुजधर्मत्वात्प्रमादो भवेत्तर्हि सन्तव्यम् । यतः—

गच्छतः स्तूलनं कापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र सपादधति सज्जनाः'

इति निवेद्यति विदुषामनुचरः

शिवदत्तशर्मा ।

सूत्रेषु भीमांसकानामृषीणां नामानि ।

व्यपिनाम	सूत्राणि	अ०	पा०	सू०
आश्रेयः 'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये हसंबन्धः ऋतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्याश्रेयः'	६	१	२६
पेतिशायनः 'सर्वेषां वैकमन्नयमैतिशायनस्य भक्तिपावन- त्वात्सवनाधिकारो हि'	३	२	४३
कामुकायनः 'तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः'	११	१	५७
काष्णाजिनिः 'स कुलकल्पः स्यादिति काष्णाजिनिरेक- स्मिन्नसमवात्'	६	७	३५
जैमिनिः 'कर्माण्यापि जैमिनिः फलार्थत्वात्'	३	१	४
वादरायणः 'भौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञान- मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्'	१	१	५
वादरिः 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः'	३	१	३
लावुकायनः 'विप्रविषेधात्तु गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः'	६	७	३७

इत्यादि ।

न्यायमालाविस्तरस्थग्रन्थानां ग्रन्थकृतां च नामानि ।

	पृष्ठानि
भाष्यटीकादीनां	४
शास्त्रदीपिकादी	”
भट्टमतेन	११
गुरुमतमाह	१३
भाट्टमामाकरमतभेदः	१७
वैयाकरणाः	१९
नैयायिकाः	”
मन्वादिमणीतस्मृतिवत्	२१
नार्विककारः	२१
बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रग्रन्थाः	२४
तैत्तिरीयकब्राह्मणे	३७
पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो	”
बह्वृचब्राह्मणे	१०५
भाष्यकार(शबर)स्याभिमतः	१७०
याज्ञवल्क्यः	३१०
भृत्तिकारमतमारचयति	४७३
सूत्रकारः	४९२

इत्यादि ।

अधिकरणानुक्रमणिका ।

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वस्य	३	६	३२-३४	१८५
अग्नये लुष्टमिति मन्त्रेऽग्निशब्दस्य विकृताबूहस्य	९	१	३८-३९	४२८
अग्निचपनस्य संस्कारतायाः.....	२	३	२१-२३	१००
अग्निचपने-अग्निविमोकस्य मतभेदेन व्यव- स्थायाः	११	३	१७-२०	६४५
प्राकृतवैकृतोभयदीक्षाहुतीनामनुष्ठानस्य	१०	३	२३-२९	५१७
अग्निचिद्धर्षणादिब्रतानां ऋत्वन्तेऽनुष्ठानस्य	५	३	२६-२८	२९२
अग्निपागस्पाराहुपकारकतायाः	१०	१	१६-१८	४८७
अग्निमूर्धेत्यादियाज्यानुवाकपादीनां तानेन प्रयोगस्य	९	२	३०-३१	४४६
अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनि- योगस्य	३	२	१०	१२४
अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकारस्य	१०	४	४९	५४७
अग्निष्टोमे-उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्त- त्वस्य	९	१	२०-२५	४२३
अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशस्य	७	३	१-४	३८०
अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रक- र्तव्यतायाः	६	२	२३-२६	३१५
अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयतायाः	१	४	४	४५
अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	१	४१८
अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्तेः	६	२	२७-२८	३१६
अग्नीधोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियो- गस्य	३	२	२०-२३	१२८
अग्नीधोमीयपशौ-उरुक्शब्देन वर्णभेदानस्य	९	४	२२	४६९
अग्नीधोमीयपशौ-दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१२	३९६
अग्नीधोमीयपशौ-राशेरुत्त्वपाशबहुत्वाभिधा- पमन्त्रविकल्पस्य	९	३	१५-१९	४५७

अधिकरणे .	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अग्नीषोमीयपशौ-प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदस्य	९	२	१६	२८२
” -लौकिकरूपस्पर्शमायश्चित्तस्य	९	३	९	४५६
” -सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्दे- नाग्नेरभिधानस्य	१०	४	३६-३७	५४४
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशोपकारस्य	१२	१	१-६	६६६
अग्नीषोमीयादिषु रूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	३-४	६४२
अग्नीषोमीये पुरोडाशिककाल एव वाग्वि- सर्गस्य	११	३	१६	६४४
अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थतायाः	३	७	३९	२०१
अग्नी धूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपा- दानस्य	१०	५	१४	५५२
अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशस्य	१०	८	२३-२८	६०९
अग्न्यादौ नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादिसमुच्च- यस्य	१०	४	१-२	५३०
अङ्गकमस्य मुख्यक्रमानुसारितायाः....	५	१	१४	२६८
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्यस्य....	१२	२	२५	६८१
अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वस्य....	६	३	८-१०	३१८
अङ्गानाम्-अन्यद्वाराऽनुष्ठानस्य	३	७	१८-२०	१९५
अङ्गानाम्-अपि समदेशादिनियमस्य	११	२	३-१०	६२९
अङ्गानाम्-ऐककार्यस्य	११	१	५-१०	६१९
अङ्गापूर्वभेदस्य	२	२	१	७९
अङ्गिरसां द्विरात्रे पौडशिनः परिसंख्यायाः	१०	५	५३-५४	५५८
अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठक्रमस्य बलव- त्त्वस्य	५	१	१५	२६९
अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिकारस्य	६	१	४२	३०८
अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयस्य	५	२	७-९	२८०
अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौर्गुल- वादिभिः समुच्चयस्य	१०	४	१०-१२	५३५
अतिजगत्पामभ्यस्वमानापां त्रिशोकगानस्य	९	२	२१-२५	४३९

अधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

श्लो

अतिदेशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवताभिधा-

नस्य	१०	४	२५	५४०
अदाभ्यादीनां ग्रहनामतायाः	२	३	२०	९९
अदृष्टफलस्पावघातादेः सकृदनुष्ठानस्य	११	१	२८	६२३
अध्वरूप्या इहाभक्षविकारतायाः	१०	७	१२-१६	५८६
अभिगौ-प्रशंसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वस्य	९	४	२३-२४	४७०
अभिगौ-इयेनादिशब्दानां कात्स्न्यवचनस्य ..	९	४	२५-२७	४७०
अध्वरकल्पायां त्रिषु संघेष्वङ्गानां भेदेनानु- ष्ठानस्य	११	२	१८-२२	६३१
अनाहिताग्निपूजनयनहोमस्य ...	६	८	११-१९	३६८
अनाहिताग्नेरेव चतुर्होतृहोमाधिकारस्य	६	८	१-१०	३६७
अनाहितेऽग्नौ-अवकीर्णपश्वनुष्ठानस्य	६	८	२२	३६९
अनाहितेऽग्नौ-स्थपतीष्ट्याः	३	८	२०-२१	३६९
अनाहुतिर्वै जतिलाश्वेत्पादिनिषेधस्यार्थवाद- तायाः	१०	८	७	६०३
अनिरुप्तेऽपि-अभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापस्य	६	५	१६-१७	३४०
अनिरुप्तेऽपि-अभ्युदयेष्ट्याः	६	५	१२-१५	३४०
अनुनिर्वाप्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्नि- त्वस्य	१२	३	३-८	६८६
अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयात्राधस्य	१०	१	५	४८२
अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालतायाः	४	३	३६	२५०
अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षयोः	५	१	२३-२४	२७२
अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मतायाः	१०	४	३८	५४४
अनुष्टुग्गापत्रयोः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगव- योगानस्य	९	२	२५-२८	४४३
अत्रतवदननिषेधस्य ऋतुधर्मतायाः	३	४	१८-१९	१५८
अनेन्द्राणाममब्रकमक्षणस्य ...	३	२	३८	१३५
अन्तर्वेदेषुपाङ्गतायाः	३	७	१३-१४	१९४
अपच्छेदयोगपक्षेऽपि प्रापश्चित्तस्य	६	५	४९-५०	३४८
अपरात्रे ऋतस्यानिपमस्य	६	८	२९	३७१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अपरिमितशब्दस्य संख्यान्तरत्वस्य	६	७	२१-२२	३६३
अपरिमितशब्देन सहस्राधिकग्रहणस्य	६	७	२३-२५	३६३
अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थतायाः	१	४	२६	५६
अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धस्य (शव- रमते)	३	८	३१	२१३
अपूर्वस्य—अस्तित्वायाः	२	१	५	६४
अपूर्वस्य—आख्यातप्रतिपाद्यतायाः	२	१	१-४	६१
अपूर्वस्य—निमित्ततायाः	९	१	१	४१९
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमान्राङ्गतायाः	३	१	१९-२०	११६
अभिधारणे शेषधारणत्त्वात्रयोरननुष्ठानस्य	४	१	३३-३९	२२८
अभिज्ञस्यैव वाच्यितव्यतायाः	३	८	१८	२०९
अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गतायाः	३	७	८-१०	१९२
अभिपेक्षनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगस्य	११	२	५५-६०	६३८
अभिषवादीनां सोममात्रधर्मतायाः	३	६	३६	१८७
अभ्युदयेष्टौ दधिगृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४१-४२	४७४
अभ्युत्तीतसोमभक्षणो, इन्द्रस्याप्सुपलक्षणस्य	३	२	२९-३१	१३१
अयं सहस्र—इत्पृचा प्रगीतपैवाऽऽहवनीयोप- स्थानस्य....	५	२	३०-३१	४४६
अर्थवाद्ग्रामाप्यस्य	१	२	१-१८	२१
अवगोरणादीनां पुमर्थतायाः....	३	४	२३	१६०
अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थतायाः	४	२	२६	२३९
अवघातादीनामा तण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासस्य	११	१	२७	६२३
अवघाते त्रीद्विरूपाविवक्षायाः....	९	१	१	४१८
अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानस्य	६	४	१-२	३२९
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयस्य	५	२	६	२८०
अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	२०-२२	२३७
अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशस्य....	७	३	१२-१५	३८३
अवभृथे—अग्नीविरुणयोः सस्विष्टकृच्छ्रवदेना- भिधानस्य....	१०	४	३४-३५	५४३
अवभृथे—अपूर्वकर्मतायाः	१०	७	४७-५०	५९३

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकारवि-				
धानस्य	१०	८	२०-२२	६०८
अवेष्टावद्भानां भेदस्य....	११	४	९-११	६५३
अवेष्टेः—अन्नाद्यफलकत्वस्य....	२	३	२६	१०३
अवेष्टेः—ऋत्वन्तरतायाः	२	३	३	९३
अव्यक्तपजतौ सौमिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१६	३९८
अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्टु-				
भेदस्य	११	४	३९-४१	६५१
अश्वमेधे 'ईशानाय परस्वतः' इत्यनेन यागा-				
न्तरविधानस्य	९	४	५१-५५	४७६
अश्वमेधे 'प्राकाशौ' इत्यनेनाध्वर्षुभागवाधस्य	१०	३	६३-६४	५२६
अष्टरात्रे चत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयस्य	१२	३	१-२	६८६
अस्थियज्ञे—अस्थनां—काम्पकर्माद्यनुष्ठानानु-				
ष्ठानस्य	१०	२	५१	५०५
अस्थियज्ञे—जपाद्यननुष्ठानस्य	१०	२	४९	५०४
अस्थियज्ञे—शास्त्रामानशुक्रस्पर्शानुष्ठानस्य	१०	२	५०	५०४
अस्थियज्ञे—सूक्तवाक्यगताशासनाननुष्ठानस्य	१०	२	५२-५४	५०५
अस्थियज्ञे—होतृकामभावस्य	१०	२	५५-५६	५०६
अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानस्य	६	७	१४-१७	३६१
अहर्गणे—अपच्छेदे सर्वेषामनावर्तनस्य	६	५	५६	३५१
अहर्गणे—अर्थाद्वासोन्तरोत्पादनस्य	१०	६	७७	५८२
अहर्गणे—कृष्णविषाणामासनस्यान्त्याह-				
नियमस्य....	११	३	१३-१४	६४३
अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१७	३९९
अहीने—उक्ष्णामुत्सर्गस्य कर्मशीपप्रतिषेधार्थ-				
तायाः	११	२	५२-५४	६३७
अहीने—शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्यचिद्यज-				
मानस्य कर्तृत्वस्य	१२	४	३३	७०१
आकृतिशक्तेः	१	३	३०-३५	३९
आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्पतायाः	२	३	२७-२९	१०४

जा

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
आग्नेपादिकाभ्येष्ट्याः	२	३	२५	१०२
आग्नेपादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थतापाः	१	४	२४	५५
आग्नेपादीनामनामतायाः	१	४	९	४८
आग्नेपादीनां प्रधानानां—तन्नस्य	१२	२	१—२	६२८
आग्नेपादीनां प्रधानानां—भेदेऽप्याधारादीनाम- ङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	१	५३—६६	६२६
आग्नेपादीनां—समुदितानां तन्त्रेण स्वर्ग- फलकत्वस्य	११	१	१—४	६१२
आग्नेपाष्टाकपालचरोर्ध्वदानमात्रस्य होतव्य- तापाः	३	४	४३—४७	१६४
आग्रयणादेव षोडशिश्रहणस्य	१०	५	४२—४३	५५६
आग्रयणे—प्रसूनवर्हिषामेव ग्रहणस्य	१२	२	३४	६८४
आग्रयणे—वत्से पाकाभावस्य	१०	३	३६	५२०
आग्रयणे—वाससि पाकाभावस्य	१०	३	३७	५२०
आग्रयणे—वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानस्य	१०	३	३५	५१५
आग्रयणे—वासोवत्सयोरभिधारणामावस्य	१०	३	३८	५२१
आग्रयणे—वासोवत्साम्पामन्वाहार्यस्य निवृत्तेः	१०	३	३४	५१५
आधारादीनामङ्गतापाः	४	४	२९—३८	२६१
आधाराद्यपूर्वतापाः	२	२	१३—१६	८४
आधाराधाग्नेपादीनामङ्गाङ्गिभावस्य	२	२	३—८	८२
आधारे यन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य	१२	३	२८	६९२
आज्यभागी यति—इत्यनेनापूर्वश्रहमेधीय- विधानस्य	१०	७	२४—३३	५८८
आज्यस्य सोमादनुत्कर्षस्य	५	४	१९—२१	३००
आज्येन शेषं संस्थापयति—इत्यनेन कर्मान्त- रविधानस्य	९	४	५६—६०	४७७
आतिथ्यायां—वर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्य- भावस्य	१२	१	४२—४३	६७४
आतिथ्यायां—स्तरणमन्त्रस्याऽऽश्रुतेः	१२	१	४४	६७५

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
आधानस्य-तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	२	६४१
आधानस्य-पवमानेष्टचनङ्गतायाः	३	६	११-१३	१८१
आधानस्य-विधेयत्वस्य	२	३	४	९४
आधानस्य-सर्वार्थतायाः	३	६	१४-१५	१८१
आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानस्य	१०	४	३०-३१	५४१
आधाने-अग्नेः सगुणेनाभिधानस्य	१०	४	२६-२९	५४१
आधाने-'अपरिमितं देयम्' इत्यनेन संख्या- न्तरविधानस्य	६	७	२१-२२	३६३
आधाने-उपवादस्य विकल्पतायाः	१०	८	९-११	६०४
आधाने-गानस्योपांशुतायाः	३	३	९	१३८
आधाने-पुरुषद्वयकर्तृत्वनिराकरणस्य	६	१	२२-२३	३०६
आधाने-विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पस्य	१२	४	९	६९७
आध्वर्षवादिष्वध्वर्वादीनां कर्तृतानियमस्य	३	७	३९-४२	२०१
आनुपूर्व्येणापच्छेदे-उत्तरापच्छेदनमित्तमा- यश्चित्तानुष्ठानस्य	६	५	५४	३५०
आमनहोमानां सांग्रहायण्यङ्गतायाः	४	४	७	२५६
आमिक्षाप्रयुक्ततायाः	४	१	२२-२४	२२४
आमिक्षायाः पयोधर्मातिदेशस्य	८	२	१९-२३	४०६
आयुर्दादिमन्त्राणां यजमानतायाः	३	८	१५-१६	२०८
आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमस्य	६	२	१३-१५	३१२
आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तेरनियमस्य	६	२	१६-१८	३१३
आरम्भणीपायामारम्भणीयावाधस्य	१०	१	६-८	४८३
आरम्भणीप्रेषेः पुरुषसंस्कारतयाऽनावृत्तेः	९	१	३४-३५	४३६
आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णतायाः	३	१	१२	११२
आर्षम्लेच्छयोः	१	३	८-९	३१
आश्रयिणामहृष्टार्थतायाः	४	१	१८-२०	२२३
आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य 'न चतुर्विंशत्' इत्यनेन समस्ताया ऋचो निषेधस्य	९	४	१८-२१	४६८
आश्विनाम्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षणस्य	१०	५	६७-६९	५६३

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवापवस्य पुरस्ता- त्प्रतिकर्षस्य १०	५	७०-७२	५६३	
आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगस्य	३	२	५-९	१२३

इ

इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दानूहस्य	९	१	४०	४२९
इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवाद- तायाः ६	७	२६-३०	३६४	
इन्द्रपीतस्येत्पादिमन्त्राणां सर्वेषु मक्षणेपूर्णेन विनियोगस्य ३	२	२७-२८	१३१	
इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगस्य	३	२	३-४	१२२
इरापदस्य प्रगीततायाः ९	१	५४-५८	४३४	
इयौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशस्य ७	१	१३-१६	३७६	
इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानस्य ९	१	२६-२८	४२५	
इष्टिसंस्कृताग्नावग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य.... ५	३	२१-२५	२९१	
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनिपमस्य ५	४	५-९	२९७	
इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्तायाः ८	१	३-१०	३९२	

उ

उक्थयानुरोधेन षोडश्युत्कर्षस्य ५	१	३५	२७७	
उखायां काम्येन नित्पाग्नेर्विकारस्य.... १२	४	१७-२५	६९६	
उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तत्वस्य ९	१	३	४२०	
उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मतायाः ३	३	१-८	१३७	
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मतायाः १०	१	१४-१५	४८३	
उत्तमान्यानामह्नां पत्नीसंयाजसंस्थायाः ९	१	२९-३२	४२५	
उत्तरदक्षिणविहारयोः—आपराग्निहोमानां (पत्नीसंयाजादीनां) भेदेनानुष्ठानस्य ११	२	४७-४८	६३५	
उत्तरदक्षिणविहारयोः—कर्त्रेभेदस्य ११	२	४२-४६	६३५	
उत्तरदक्षिणविहारयोः—भेदेनाह्वानानुष्ठा- नस्य ११	२	३३-४१	६३५	
उत्तरयोः स्तोभातिदेशस्य ९	२	३४-३८	४४८	

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
उत्तरयोगीपति, इत्यत्रोत्तराग्रन्धसमधीतपो- रेवचोर्ग्रहणस्य	९	२	२३-२४	४३८
उत्तरा दोहपति, इत्यत्र सर्वगोदोहनविधा- नस्य	११	१	४६-५२	६२५
उत्तरावर्णवशेन गानस्य	९	२	३२-३३	४४७
उदवसानीपस्य—ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानस्य	१०	२	४३	५०२
उदवसानीपस्य—सत्रानङ्गतया तत्र दानस्य परिक्रयार्थतायाः	१०	२	३९-४०	६००
उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्वेषामृत्विक्त्वस्य	१०	२	४१-४२	५०१
उदवसानीपोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानस्य	६	५	४२	३४६
उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानस्य	६	५	५५	३५०
उद्गातृणां सह सुब्रह्मण्येन भक्षस्य	३	५	२३-२६	१७१
उद्दिदादिशब्दानां—यागनामतया प्रामाण्यस्य	१	४	१	४०
उद्दिदादिशब्दानां—यागनामधेयतायाः	१	४	२	४०
उपगस्यापृथक्त्वस्य	३	७	३०	१९८
उपभृति द्विचतुष्टेहीताचरणस्य	४	१	४६-४८	२३०
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयस्य	१२	४	८	६९७
उपरवमन्त्रस्याऽऽवृत्तेः	११	४	५३-५४	६६३
उपवीतस्य—दर्शपूर्णमासाङ्गतायाः	३	४	१०-११	१५४
उपवीतस्य—प्राकरणिकाङ्गतायाः	३	१	२१	११७
उपवीतस्य—विधित्वस्य	३	४	१२	१५५
उपवीतोदग्रत्वपोऽनुवादतायाः	३	४	१३-१४	१५५
'उपशपो यूपो भवति' इत्यत्र उपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकतायाः	७	३	३३-३४	३८२
उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानुष्ठा- नस्य	११	३	२१	६४६
उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्त- व्यतायाः	११	४	२८-२९	६५६
उपसदामपूर्वार्थतायाः	१०	७	४३-४६	५९४
उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवदानस्य	१०	८	२९-३२	६१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
उपहृत्वे शपावाशेन कृत्स्नकृतुदाक्षिण्यवाधस्य	१०	३	६५-६७	५२७
उपांशुयाजस्य—धौवाज्यद्रव्यतायाः	१०	८	४७-४८	६१४
उपांशुयाजस्य—माकृतदेवतानियमस्य	१०	८	४२-५०	६१४
उपांशुयाजस्य—विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्णमा- सीकर्तव्यत्वयोः.....	१०	८	५१-६१	६१५
उपांशुयाजापूर्वतायाः	२	२	९-१२	८३
उपांशुयाजेऽपि—चतुरवत्तस्याऽऽवश्यकतायाः	१०	८	३३-३४	६११
उपांशुयाजेऽपि—देवतापनयस्य	६	५	१०-११	३३९
उपकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मतायाः	३	६	१८-२७	१८३
उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनस्य	१०	६	७८-७९	५८३
उभयसांनि बृहद्रथंतरयोः समुच्चयस्य	१०	६	२४-२६	५७४

ऊ

ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयतायाः	९	२	१-२	४३६
ऊहाद्यमन्त्रतायाः	२	१	३४	७२

ऋ

ऋग्लक्षणस्य	२	१	३५	७३
ऋचा स्तुवते, साम्ना स्तुवते' इतिविधिना सांज्ञैव स्तवविधानस्य	९	२	३०-३१	४४६
ऋणत्रयापाकरणस्य वाक्षणक्षत्रियवैश्यानां नित्यतायाः	६	२	३१	३१७
ऋतयेये सोमचमसेन कृत्स्नकृतुदाक्षिण्यवा- धस्य	१०	३	६८-७३	५२७

ऋत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामितायाः	३	७	३२-३५	१९९
ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वस्य	३	७	३८	२००
ऋत्विजामेव शेषभक्षणस्य	६	४	४-९	३३०

ए

एककपालेन्द्राग्रयोः सार्थवाइविध्यतिदेशस्य	७	१	२२	३७७
एकत्रिक आद्ये तृचे गानस्य	१०	५	७-९	५५०
एकदेशग्रहणे प्राधमिकानामेव ग्रहणस्य	१०	५	१-६	५४३
एकपात्राणामनुज्ञापनस्य	३	५	४३	१७६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजस्य	१०	८	६२-७०	६१७
एकवाक्यत्वलक्षणस्य	२	१	४६	७५
एकस्यामृचि धूर्गानस्य	१०	५	१०-११	५५१
एकस्पैव पुंस आधानाधिकारस्य	६	१	२२-२३	३०६
एकहविराताविषि पञ्चशरावनिर्वापस्य	६	४	२२-२३	३३२
'एकां गाम्' इत्यनेन गोगतसंख्याबाधस्य	१०	३	५९	५२५
एकादशिन्यामेकवचनान्तमेघपतिशब्दोहस्य	९	३	४३	४६४
'एतद्वाक्षणाणि' इत्यादिना पञ्चहविःषु सार्ध- वादविध्यतिदेशस्य	७	१	१७-२१	३७६

ऐ

एकादशिनगतवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानस्य	११	२	२४	६३३
एकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशस्य	८	१	१४	३९७
ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणस्य	३	५	१८	१६९
ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षस्य	१०	५	६२-६४	५६२
ऐन्द्राग्रभक्षस्यामन्नकतायाः	३	२	३९-४०	१३६
ऐन्द्राम्रादावैष्टिकधर्मातिदेशस्य	८	१	११	३९६
ऐन्द्रावार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्वि- कल्पस्य	१२	४	३-४	६९६
ऐन्द्र्या गार्हपत्ये विनियोगस्य	३	२	३-४	१२२
ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशस्य	८	२	१-९	४०४
ऐष्टिकेषु—अग्न्यन्वाधानाननुष्ठानस्य	१२	१	२४-२८	६७२
ऐष्टिकेषु—अन्वाहार्यदानाभावस्य	१२	१	३२	६७३
ऐष्टिकेषु—आरण्यभोजनाभावस्य	१२	१	३०	६७३
ऐष्टिकेषु—पत्नीसंनहनाननुष्ठानस्य	१२	१	२९	६७२
ऐष्टिकेषु—शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्त- व्यत्वस्य	१२	१	३३-३४	६७३
ऐष्टिकेषु—शेषभक्षानुष्ठानस्य	१२	१	३१	६७३
ऐष्टिकेषु—होतुर्वरणसद्भावस्य	१२	१	३५-४१	६७४

औ

औपभूतजौहवपोः क्रमेणोभपार्पतायाः	४	१	४२-४५	२३०
--------------------------------------	---	---	-------	-----

क

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
कण्ठूपनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगस्य	११	४	४२-५०	६६२
कण्ठ्वर्यंतरस्य स्वयोनौ गानस्य	१०	४	४३-४६	५४६
कण्ठ्वर्यंतरस्य स्वयोऽन्पुत्तरयोगानस्य	१०	४	४७-४८	५४७
कण्ठ्वर्यंतरे बृहद्र्यंतरधर्मसमुच्चयस्य	९	२	४८	४५१
कपालानां तुपोपवापामप्रुक्ततायाः	४	१	२६	२२६
'कपिप्ललान्' इति बहुवचनस्य त्रित्वपर- त्वस्य	११	१	३८-४५	६२५
करणमन्त्रेषु-कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मतायाः	३	८	२८	२१२
करणमन्त्रेषु-स्यामिफलस्याऽऽशासितव्यतायाः	३	८	२५-२७	२१२
कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थतायाः	४	२	२३-२४	२३८
कर्मकालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगस्य	१२	३	१८-१९	६८९
कर्मणां गुणप्रधानभावविभागस्य	२	१	६-८	६६
कर्मणि भावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणस्य	१२	३	२०-२२	६९०
कल्पसूत्रास्वतःप्रामाण्यस्य	१	३	११-१४	३४
कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्याऽऽदावप्रतिकर्षस्य	१०	५	६५-६६	५६२
कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थतायाः	१०	२	४४-४५	५०२
काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासस्य	११	१	२०-२६	६२२
काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्रा- ङ्गतायाः	३	२	१९	१२७
काम्यानाम्-रेहिकामुष्मिकफलवचस्य	४	३	२७-२८	२४८
काम्यानाम्-यथोक्तकाम्यफलकत्वस्य	४	३	२०-२४	२४६
काम्येष्टिषु-उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थतायाः	३	८	३४-३५	२१५
काम्येष्टिषु-प्राकृतद्रव्यदैवतस्य निवृत्तेः ...	१०	७	५८-६०	५९६
काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानस्य	५	३	३२-३६	२९३
किंचिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णीनिर्वा- पस्य	६	५	१८-२०	३४१
कुम्भ्या अपि तन्नतायाः	११	४	३३-३६	६५८
कुलापादौ प्रतिपदोरुत्कर्षस्य	३	३	१७-१९	१४७
कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य	६	४	१०-१६	३३०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
कृष्णग्रीवयोः प्रथमवृत्तीययोर्भेदेन प्रदानस्य	११	१	६७-७०	६२७
कृष्णलचरौ—'एकधा ब्रह्मणे परिहरति'				
इत्यनेन सहपरिहारविधानस्य	१०	२	१७	४९५
कृष्णलचरौ—ब्रह्मणे सर्वभक्षभागापेक्षस्य	१०	२	१८-१९	४९५
कृष्णलचरौ—भक्षसद्भावस्य	१०	२	१३-१६	४९४
कृष्णले—भवघातबाधस्य	१०	१	१-३	४८०
कृष्णले—उपस्तरणाभिधारणयोरभावस्य	१०	२	३-१२	४९३
कृष्णले—चरौ पाकानुष्ठानस्य	१०	२	१-२	४९३
कौण्डपापिनामयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते				
श्रपणस्य	१२	१	१३	६६६
कौत्सादिभिर्व्यवस्थयैकादिबाधस्य	१०	४	१८-१९	५३७
क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणस्य	४	१	२	२१८
क्रमनियमस्य	५	१	१	२६४
क्रमस्य—कचित्पाठानुसारितायाः	५	१	४-७	२६६
क्रमस्य—कचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारितायाः	५	१	८-१२	२६७
क्रमस्य—कचित्स्थानानुसारितायाः	५	१	१३	२६८
क्रमस्य—कचिदनियमस्य	५	१	३	२६६
क्रमस्य—कचिदार्थिकत्वस्य	५	१	२	२६५
क्रमस्य—विधेयतायाः	५	१	१	२६५
क्रमस्य—विनियोजकतायाः	३	३	१२	१४०
क्रमस्य—समारुपापेक्षया प्राबल्यस्य	३	३	१४	१४५
क्रमस्य—स्वामिकर्मतायाः	३	८	१	२०४
क्रमाद्यपेक्षया प्रकरणप्राबल्यस्य	३	३	१४	१४५
क्षामे सर्वदाहे भाषश्चित्तानुष्ठानस्य	६	४	१७-२१	३३१

स्व

स्वलेवालीतण्डुलयोः स्वादिरत्वमैहत्वानिय-

मस्य	१०	२	७०	५११
स्वलेवाल्यां-तक्षणाचननुष्ठानस्य	१०	२	७१-७२	५१२
स्वलेवाल्यां-पर्वहणादिसंस्काराणामनुष्ठानस्य	१०	२	७३	५१२
स्वलेवाल्यां-पूपाडुतिबाधस्य	१०	१	९	४८४

	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
स्त्रलेवाख्यां-स्थाण्वाहुतिबाधस्य	१०	१	१०-१३	४८५

ग

गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्रावुपनिधानस्य	७	३	३०-३२	३८८
गवानुबन्धनपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामे- वोस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानस्य	१०	४	३२-३३	५४२
गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्ततायाः	४	१	२५	२३५
गवामयनिके पृष्ठथ्यपडहे बृहद्रथंतरयोर्विभा- गस्य	१०	६	४-५	५७१
गवामयने-ऐकाहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानस्य	७	४	१३-२०	३२२
गवामयने-मध्वशनचृताशनयोः प्रतिमासमा- वृत्तेः	१०	६	३१	५७६
गवामयने-माघपौर्णमास्याः पुरस्तादीक्षायाः	६	५	३०-३७	३४४
'गायत्रच्छन्दसः'-इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छ- न्दस्के विनियोगस्य	३	२	४१-४३	१३६
'गायत्रमेतदहर्भवति'-इत्यादावुत्पत्तिगायत्री- णामामस्य	८	३	१२-३६	४१२
गीतिसंपादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पस्य	९	२	२९	४४५
गीतीनां सामनामतायाः	९	२	१-२	४३५
गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशस्य	८	१	२३-२५	४०१
गुणानां मिथोऽसंबन्धस्य	३	१	२२	११८
शुर्वनुगमनादीनाम्-उपनयनोत्तरकालकर्त- व्यतायाः	६	२	२०-२१	३१४
शुर्वनुगमनादीनाम्-प्रतिनिमित्तमावृत्तेः	६	२	३०	३१६
सहमेधीये-अपूर्वाज्यभागविधानस्य	१०	७	२४-३३	५८८
सहमेधीये-माशित्रादिभक्षणभावस्य	१०	७	३५-३७	५९१
सहमेधीये-स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य	१०	७	३४	५९१
गोदोहनस्य पुरुषार्थतायाः	४	१	२	२१९
गोदोहनादीनां प्रकृतिगामितायाः	३	६	१०	१८०
गोसव उपवत्पद्मवत्पौरभावस्य	१०	५	५९-६१	५६१
ब्रह्मज्ञताया ज्योतिष्टोमाङ्गतायाः	२	३	१-२	९२

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
ग्रहेष्टकादीनां ऋत्वग्निशेषतायाः	५	२	१५-१६	२८९
ग्रहेकत्वस्याविवक्षायाः	३	१	१३-१५	११४
श्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षणस्य	३	५	२७-३०	१७२

च

चतुर्धाकरणस्याऽऽग्नेयमान्नाङ्कतायाः	३	१	२६-२७	१२१
'चतुर्भिरभ्रिमादत्ते' इत्यादौ मन्त्राणां समुच्च- यस्य	१२	३	३०	६९३
चतुर्दोऽनुहोमेऽनादिताग्नेरेवाधिकारस्य	६	८	१-१०	३६७
'चतुर्दशद्वालिनः' इत्यनेनाऽऽश्वमेधिकसवनी- याश्वस्य चतुर्दशत्पद्भिरूपविशेषवचनस्य	९	४	१७	४६७
चमसहोमे-अध्वर्योः कर्मतायाः	३	७	४६-४९	२०३
चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगस्य	३	१	१६-१७	११४
चमसाध्वर्येणां-दशसंख्यानिपमस्य	३	७	२७	१९७
॥ -ष्टयत्वस्य	३	७	२५	१९६
॥ -बहुत्वनिपमस्य	३	७	२६	१९७
चर्मासनां शेषभक्षणस्य....	३	५	२२	१७०

घातुर्मांसेषु-भाज्यशब्दस्पाविकारेणाऽऽवाह- नस्य	१०	४	५०-५९	५४८
घातुर्मांसेषु-सोमेष्टघासादननिषोजनयोः माकृतगुणविधित्वस्य	१०	३	१८-२२	५१६
घातुर्वर्णपांतिरिक्तस्य रथकारस्याऽऽधानेऽपिवा- रस्य	६	१	४४-५०	३१०
विप्रादशब्दानो पागनामधेषतायाः	१	४	३	४२
विभिष्पादीनां मध्यमघितावुपधानस्य	५	३	१७-१९	२९०
विभिष्पादीष्टकानामङ्गतायाः	३	६	३५	१८६

छ

छागस्यैवाक्षीर्षीपपशुतायाः	६	८	३०-४२	३७२
छेदमस्य शास्त्रामपुक्ततायाः....	४	२	८-९	२३३

ज

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
जगत्सामेतिशब्देन विपुवतो ग्रहणस्य } जगत्साम्नो जगत्पृगुत्पन्नसामतायाः } १०	५	५८	५६०
जञ्जम्भ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशस्य ३	४	२०-२२	१५९
जनकसमरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्माति- देशस्य ८	३	३-५	४०९
जपस्तुत्याशीरभिधानां समुच्चयस्य १२	४	१-३	६९५
जयादीनां वैदिककर्माङ्गतायाः ४	४	३१-३३	१६२
जाघन्या अनुत्कर्षस्य ३	३	२०-२३	१४८
जीवतामस्थियज्ञस्य १०	२	४७-४८	५०३
जुह्वादीनां साधारण्यस्य ६	६	३३-३५	३५६
ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकतायाः ५	७	३२-४२	२९४
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतायाः ३	३	१०	१३९
ज्योतिष्टोमाङ्गयाच्चाक्रयपोनित्यतायाः ६	८	२६-२७	३७०
ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यतायाः ६	८	२८	३७१
ज्योतिष्टोमे—अनिज्याशेषैस्त्वष्टैः स्वष्टकृद्धो- मस्य १०	७	१०-११	५८५
ज्योतिष्टोमे—ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थतायाः १०	२	२२-२८	४२७
ज्योतिष्टोमे—गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणा- त्वस्य १०	३	३९-४९	५२१
ज्योतिष्टोमे—दीक्षणीयादीनामङ्गतायाः ४	४	३९-४१	२६२
ज्योतिष्टोमे—दीक्षापरिमाणानां वैकल्पिक- त्वस्य ६	५	२८	३४३
ज्योतिष्टोमे—प्रत्यङ्गं हविर्भेदस्य १०	७	१-२	५८४
ज्योतिष्टोमे—भक्षस्य प्रतिपत्पर्यतायाः १०	२	२९-३३	४९८
ज्योतिष्टोमे—श्रयणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ९	४	४५-५०	४७५
ज्योतिष्टोमे—समारयानुसारेण दक्षिणाविभा- गस्य १०	३	५३-५५	५२४
ज्योतिष्टोमे—स्वप्नादिषु मन्त्रानावृत्तेः ११	४	५१	६६३

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
उपोत्तिष्ठोमोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानस्य (शवरमते)	६	५	४०-४१	३४६
त				
तण्डुलावापमन्त्रे धान्यशब्दस्योहस्य....	९	१	३८-३९	४२८
सपसो पाजमानतापाः	३	८	९-११	२०६
समे पयसि दध्यानपनस्याऽऽमिक्षाप्रयुक्ततापाः ४	१	१	२२-२४	२२४
'तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' पशुगवसंख्याभिधानस्य (शवरमते)	१०	३	४५-४९	५२२
'तस्यै गृतम्' इति मन्त्रेऽनूहस्य	९	१	४२-४४	४३१
तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानस्य....	१२	२	२३-२४	६८१
शुचे प्रत्यूचं कृत्स्नसाध्नः समापनस्य....	९	२	१४-२०	४३७
श्रुतीयसवन एव षोडशिश्रहणस्य	१०	५	४४-४८	५५७
श्रुतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्तेः ...	१२	२	१२-१३	६७८
'त्रिः प्रथमामन्वाह' इत्यादिषु स्थानधर्मतापाः ९	१	३३	४२६	
'त्रिवृदग्निष्टोमः' इत्यत्र स्तोमगतसंख्याविकारस्य	१०	६	२२-२३	५७४
त्रैपम्बकादावभिधारणानभिधारणादीनामर्थवादतापाः	१०	८	८	६०३
त्रैवाणिकभिन्नस्य निपादस्य रौद्रयागेऽधिकारस्य	६	१	५१-५२	३१०
त्र्यनीकापामैन्द्रवापवाग्रतोक्तेः समानविधपर्यतापाः	१०	५	७७-७८	५६५
त्वाष्ट्रपालीवत्तस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वस्य	२	३	१९	९८
द				
दक्षिणाग्निहोमानपकर्षस्य	५	१	२८	२७५
दण्डदानस्यार्थकर्मतापाः	४	२	१६-१८	२३६
दक्षिश्रहस्य नित्यतापाः	४	४	८-११	२५७
दध्यादिद्वयसफलत्वस्य	२	२	२५-२६	८९
दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थतापाः....	४	३	५-७	२४३

अधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
दार्ढ्यहोमशब्दस्य-अपूर्वतायाः	८	४	१०-२८	४१५
॥—कर्मनामधेयतायाः	८	४	१, ५-९	४१४
॥—गुणविधिपरस्त्वनिराकरणस्य	८	४	५-९	४१५
॥—लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयतायाः	८	४	२-३	४१४
॥—होमनामधेयतायाः	८	४	४	४१५
दर्शपूर्णमासयोः-आग्नेयैन्द्राग्रयोरनुवादतायाः	१०	८	३५-४६	६१२
॥—ऋषिपेस्यैवाधिकारस्य	६	१	४३	३०९
॥—द्विपत्नीके प्रयोगे 'पत्नी संनह्य' इति- मन्त्रानूहस्य	९	३	२०	४५८
॥—द्वेष्याय दानस्यादृष्टार्थतायाः	१०	२	४६	५०३
॥—पाज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्म- तायाः	१०	४	३२-४१	५४५
॥—होमद्वयस्य व्यवस्थायाः	९	२	५७-५८	४५३
दर्शपूर्णमासादिकाभ्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहारस्य	११	१	११-१९	६२०
दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानस्य	४	३	२७-२८	२४७
दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थतायाः	४	३	२५-२६	२४६
दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमन्त्रावृत्तेः	११	४	४५-४६	६६१
दर्शपूर्णमासेष्टिमभृतिषु संघभेदेनाङ्गानां भेदे- नानुष्ठानस्य	११	२	११-१७	६३०
दर्शादौ-कर्त्रेक्यनियमस्य	६	२	३-१२	३१२
दर्शादौ-भेदाद्याश्रुत्या होमावृत्तेः	६	२	२९	३१६
दर्शार्थेऽस्पोद्धरणस्यामन्त्रकत्वस्य	९	४	३१	४७२
दर्शार्थोद्धृताग्निश्लोके शयश्चित्तद्वयज्योतिष्मत्प- नानुष्ठानस्य	९	४	२८	४७१
दर्शेऽभ्युदयेऽथो नैमित्तिकदेवतापनपस्य	६	५	१-९	३३८
दर्शपेयाभिषेचनीययोर्भेदेन प्रयोगस्य	११	२	५५-६०	६३८
दाक्षायणादीनां गुणतायाः	२	३	५-११	९५
दातुर्वाक्यीष्टेः	३	४	३६-३७	१६३
दिविभागस्थार्थवादतायाः	३	४	१६	१५७
दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गतायाः	३	६	४१-४७	१८८

आधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
दीक्षणीयादिपु-भग्न्यन्वाधानाभावस्य	१२	१	१९	६७१
दीक्षणीयादिपु-आरम्भणीयावाधस्य....	१०	१	४	४८२
दीक्षणीयादिपु-व्रतोपायनाभावस्य	१२	१	२०-२३	६७१
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थतायाः	३	७	११-१२	१९३
दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां सप्तद- शास्त्रित्वस्य	३	७	३६-३७	१९९
दीक्षानुवृत्तौ प्रतिहोमनिराकरणस्य....	६	५	४०-४१	३४६
दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमस्य (शव- रमते)	६	५	२९	३४४
दीक्षाया इष्टिसिद्धतायाः	५	३	२९-३१	२९२
दीक्षितस्य-प्रयाणे मन्त्रानावृत्तेः	११	४	५२	६६३
दीक्षितस्य-स्वप्नादिमन्त्रानावृत्तेः	११	४	५१	६६३
'दीक्षितो न ददाति' इत्यादिनिषेधस्य पण्ये- दासतायाः....	१०	८	१२-१५	६०५
दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षस्य....	६	५	३८-३९	३४५
दृष्टद्वारभेदाद्भिन्नोपकारकार्णा गुणानां समुच्च- यस्य	१०	३	९	६८७
दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्यस्य	१	३	४	२९
देवताभेदकृतकर्मभेदस्य ...	२	२	२३	८८
देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावस्य	६	३	१८-१९	३२१
देवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गतायाः	४	४	३-४	२५५
देशपात्रात्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्यै- च्छिकत्वस्य	११	३	३३	६४७
देवकर्मणाभ्युदगयनादिकालतायाः	६	८	२३-२४	३७०
देवताध्वदानेषु पदार्थानुसमयस्य	५	२	१०-१२	२८१
धावाष्टाधवीपादीनां सर्वेषामेव तन्नित्वस्य	१२	२	३५-३७	६८५
द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थतायाः....	४	२	२५	२३९
द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरतायाः....	२	३	१२-१५	९६
द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदस्य	६	३	११-१२	३२०
द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मस्यस्य	२	२	२४	८८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
द्रव्यसंस्कारकर्मणां कत्वर्थतायाः	४	३	१—३	२४१
द्रव्यसंस्कारस्याद्भ्रमधानार्थतायाः	३	८	३०—३१	२१३
द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानस्य	६	३	२८—३०	३२४
द्रव्यार्जनस्य पुरुषार्थतायाः	४	१	२	२१९
‘हयोः प्रणयन्ति’ इत्यनेन—मध्यमयोर्द्वयोः				
प्रणयनस्य	७	३	२३—२५	३८५
,,—सौमिकधर्मानतिदेशस्य	७	३	१९—२२	३८५
द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्वस्य	३	८	१९—२०	२०९
द्वादशाहे—ऋतुपाज्याद्यनुष्ठानस्य	१०	२	६२	५०८
द्वादशाहे—कृष्णविषाणामासनस्यान्त्याह एव				
कर्तव्यतायाः (शबरमते)	११	३	१३—१४	६४३
द्वादशाहे—दीक्षापरिमाणनियमस्य	६	५	२९	३४४
द्वादशाहे—दीक्षोपसत्स्युत्पानां मत्थेकस्य द्वाद-				
शदिनतायाः	११	४	१६—२३	६५४
द्वादशाहे—सत्रादीनयोर्ध्वस्य धर्मातिदेशस्य	८	२	२४—२८	४०६
द्वादशाहे—सत्रिभिरपि मध्वशनस्य	१०	६	३२—३३	५७७
द्वादशोपसत्ताया अदीनाङ्गतायाः	३	३	१५—१६	१४७
द्विपत्नीके विकृतिपागेऽपि ‘पत्नीं संनह्य’ इति-				
मन्त्रानूहस्य	९	३	२१	४५२
द्विपशुपागे—अभिगुप्तैरे ‘एकधा’ इत्यस्य				
शब्दस्याभ्यासस्य	६	३	२९—३१	४६१
द्विपशुपागे—पाशमन्त्रपोरेकवचनान्तबहुवच-				
नान्तपदयोर्द्विवचनान्तनोहस्य	९	३	१०—१४	४५६
द्विपशुपागे—‘स्र्यं चक्षुर्गमयतात्’ इतिमन्त्रा-				
नूहस्य	९	३	२७—२८	४६१
द्विपश्वादिपशुविक्रतौ मेधपतिशब्दस्य देवता-				
नुसारेणोहस्य	९	३	३२—४०	४६२
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानस्य	१०	५	१२—१३	५५२
द्विसामके वृहद्रथंतरधर्मयोर्ध्ववस्थायाः	९	२	४२—५०	४५२
द्व्याभ्रातस्योभयप्रयोज्यतायाः	३	८	१७	२०८

ध

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
धर्मजिज्ञासा (विचारशास्त्रारम्भ)प्रतिज्ञायाः	१	१	१	११
धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वस्य	९	१	६-१०	४२१
धर्मे—प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य	१	१	४	१७
धर्मे—प्रमाणस्य परीक्ष्यतायाः	१	१	३	१६
धर्मे—लक्षणस्य	१	१	२	१४
धर्मे—विधेः प्रामाण्यस्य	१	१	५	१७
धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्जपोतिष्मत्पननुष्ठा- नस्य	९	४	२९-३०	४७२
धेन्वादिशब्दानां गोवाचितायाः	१०	२	६८	५१०
ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानस्य	३	५	१-१२	१६७

न

'न तौ पशौ करोति' इत्यादिनिषेधस्वार्थवा- दतायाः	१०	८	५	६००
'नतुं प्रतीक्षेत्' इत्यादिना सोमकालबाधस्य	५	४	१५-१८	२९९
'नातिरात्रे'— इत्यादिनिषेधस्य विकल्परूप- तायाः	१०	८	६	६०२
नानाबीजेष्टौ—उल्लूखलादीनां तन्नतायाः	५	२	१३-१५	२८२
नानाबीजेष्टौ—प्रतिग्रहारे मन्त्रावृत्तेः....	११	४	४४	६६०
नानाहीने षोडशग्रहग्रहणस्य	१०	५	५५-५७	५५९
नारिष्टहोमस्योपहोमपूर्वतायाः	५	२	१७-२०	२८३
नारिष्टहोमादिभिर्नेक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयस्य	१०	४	१-२	५३०
निकापिनापुत्रेणु पूर्वनिकापिधर्मातिदेशस्य	८	१	१९	४००
निगदानां पञ्चष्टस्य	२	१	३८-४५	७४
नित्यकर्मणोऽनित्यकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रति- निधिना समापनस्य	६	३	१३-१७	३२०
नित्यस्योख्यस्याग्रेधारणस्य	१२	४	३०-३१	७००
नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानस्य	६	३	१-७	३१८
नित्यपनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१४-१५	२३५

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
निर्मेऽथ्यशब्दस्य यौगिकतायाः	१	४	१२	५१
निर्मेऽथ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य	७	३	१८	३८५
निर्वपणादीनामर्धानुसारेण व्यवस्थितविषय- तायाः	३	१	७-१०	११०
निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहस्य	९	१	३६-३७	४२७
निवीतस्पर्धवादतायाः	३	४	१-९	१५३
निशिपज्ञेऽमावास्यातन्त्रप्रयोगस्य	१२	२	१४-१८	६७८
निपादस्यपत्यधिकारस्य	६	१	५१-५२	३१०
नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे व्रीहिशब्दा- नूहस्य	९	३	२३-२६	४६०
नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४०	४४२
नैमित्तिकप्रापश्चित्तानां समुच्चयस्य	१२	३	१७	६८५
नैमित्तिकसाहचर्यस्य प्रकृतिगामितायाः	३	६	१०	१८०
नैमित्तिकानामन्तिपार्थत्वस्य	४	३	४	२४२
नैवारचरोराधानार्थतायाः	२	३	१८	२८

प

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य	८	२	२२-३२	४०८
पञ्चशरायनिर्वापस्य कर्मान्तरतायाः	६	४	२८-२९	३३४
पञ्चशरायपागस्य नैमित्तिकदर्शपागाङ्गतायाः	६	४	३०-३१	३३४
पञ्चहविःषु सार्थवादविद्यपतिदेशस्य	७	१	१७-२१	३७६
‘पञ्चावचैव वपा फार्या’ इत्यनेनाङ्गेष्वपि } पञ्चावचविधानस्य } १०	७	७२-७३	५९८	
पञ्चावदानतायाः सर्वाङ्गसाधारणतायाः }				
पत्न्या पावदुक्ताशीर्षह्रचर्पादाशैवाधिकारस्य (शबरमतेन)	६	१	२४	३०६
पदार्थकरणमन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानु- ष्ठानस्य	१२	३	२५	६२१
पदार्थमाह्वयस्य	१	३	५-७	३०
पपोब्रतादीनां क्रतुधर्मतायाः	४	३	८-९	२४३
परिकीर्तानामृत्विजां संरूपाविशेषनिपमस्य	३	७	२१-२४	१९६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
परिधौ—परिधिपूर्वोभयधर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२६	६८२
परिधौ—यूपधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४१-४३	४५०
परिधौ—विरोधिपूर्वधर्मानुष्ठानस्य....	१२	२	२७-२९	६८२
परुपि दितादीनामनुवादतायाः	३	४	१६	१५७
पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां सामावापोद्वापस्य	१०	४	२१-२२	५३८
पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानस्य	११	४	१२-१५	६५४
पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यतायाः	३	६	१६-१७	१८२
पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानस्य	१०	२	६३	५०८
पवित्रस्य परिभोजनीयवर्हिषा कर्तव्यतायाः	३	८	३२	२१४
पथकामेष्टौ दधिगृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४३-४४	४७५
पथगणेषु—ऐकादशिनधर्मातिदेशस्य....	८	१	१५	३९८
पथगणेषु—जाघनीनां विकल्पस्य	१२	४	१०-१६	६९८
पथपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकतायाः....	१०	१	१९-३३	४८८
पथलिङ्गविवक्षायाः	४	१	१७	२२३
पथसोमापूर्वतायाः	२	२	१७-२०	८५
पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्पागानुष्ठानस्य	१०	७	३-९	५८४
पशौ—पयोधर्मातिदेशस्य	८	२	१५-१८	४०५
पशौ—सान्नाय्यधर्मातिदेशस्य....	८	२	१०-१४	४०५
पश्वादौ सामिधेन्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठा- नस्य	१०	३	१-१२	५१४
पश्वेकत्वादेर्विवक्षायाः	४	१	११-१६	२२२
पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्वैलव्यतायाः	५	४	१	२९६
पात्राणाम्—आकर्मसमाप्तिधारणस्य (शबरमते)	११	३	३४-४२	६४८
पात्राणाम्—आधानमारभ्य धारणस्य	११	३	४३-४५	६४९
पात्राणाम्—तन्ननिपमस्य	११	३	३४-४२	६४८
पान्नीवतभक्षणे, इन्द्रादीनामनुपलक्षणस्य	३	२	३२-३३	१३३
पान्नीवतशेषभक्षे—त्रिंशतामनुपलक्षणस्य	३	२	३६	१३४
पान्नीवतशेषभक्षे—त्वष्टुरनुपलक्षणपितायाः	३	२	३४-३५	१३३
पान्नीवतस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वस्य....	२	३	१९	९८

अधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानस्य	९	२	२५-२८	४४५
पिण्डपितृयज्ञस्थानङ्गतायाः	४	४	१९-२१	२५९
पित्र्यकर्मणोऽपरपक्षकालतायाः (शबरमते)	६	८	२५	३७०
पुंस एवोपस्थानाद्यधिकारस्य (न्यायमालामते)	६	१	२४	३०६
पुनराधानं प्रति बह्वचनुगमद्वयस्य निमित्ततायाः	६	४	२६-२७	३३३
पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्तेः	१०	३	३०-३३	२१८
पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थतायाः	३	४	५४-५७	१६६
पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्ततायाः	४	१	२८-३२	२२७
पुरोडाशाभिवासनान्तस्य दर्शेऽनपकर्षस्य	५	१	२९	२७५
पुरोडाश आज्यभागयोः कर्तव्यतायाः	१२	१	७	६६७
प्रतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वस्य	६	३	३१	३२४
‘पूषा वाम्’ इत्याद्येककार्थमन्त्राणां विकल्पस्य	१२	३	२९	६९२
पृष्ठशमनीये-प्रत्येकं यष्टृतायाः	१०	२	४३	५०२
‘पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते’ इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्रव्यवाचितायाः	७	३	३५-३६	३८९
पौण्डरीकेषु वार्हिःषु स्तरणमन्त्रोद्देशस्य	९	३	३-८	४५५
पौण्डरीके-सक्रुदेव दक्षिणादानस्य	१०	६	६१-६७	५८०
पौण्डरीके-सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनस्य	१०	६	६८-७१	५८१
पौष्णपेषणस्य-एकदेवत्ये निवेशस्य	३	३	३९-४६	१५२
पौष्णपेषणस्य-चरावेव निवेशस्य	३	३	३५-३८	१५२
पौष्णपेषणस्य-विकृतौ विनियोगस्य	३	३	३४	१५१
प्रकरणस्य विनियोजकतायाः	३	३	११	१४०
प्रकरणाद्यपेक्षया वाक्यभावलयस्य	३	३	१४	१४४
प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थतायाः	४	१	३-६	२२०
प्रणयनशब्देन सौमिकधर्मानतिदेशस्य	७	३	१९-२२	३८५
प्रणीतावाग्यमनस्य परमापूर्वप्रयुक्ततायाः	९	१	२०-२५	४२४
प्रतिज्ञायाः	३	१	१	१०९
प्रतिज्ञायाः	४	१	१	२१८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
प्रतिज्ञायाः	४	१	२१	२२४
प्रतिज्ञायाः	८	१	१	३९४
प्रतिनिधिप्रारब्धकर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि— प्रतिनिधिनेव समापनस्य	६	३	३७	३२७
प्रतिनिधिप्रारब्धकर्मणि श्रुतद्रव्यलाभेऽपि— श्रुतद्रव्येणैव समापनस्य	६	३	३६	३२६
प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानस्य	३	६	३७-३९	१८७
प्रतिनिध्यपचार उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वस्य	६	३	३२	३२५
प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावस्य	१०	७	२२-२३	५८८
प्रतिपिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्टापातस्य	६	२	१९-२०	३१३
प्रतिपिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावस्य	६	३	२०	३२१
प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्पारम्भस्य	६	५	४३-४४	३४७
प्रथमादीनां तिष्ठणामुपसदां स्वस्थानावृत्तेः....	५	३	३	२८६
प्रदानस्याप्रतिकर्षस्य	१०	५	७५-७६	५६४
प्रदेशानारम्भविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासतायाः	१०	८	१-४	५९९
प्रधानकर्मलक्षणस्य	२	१	७	६६
प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि मुख्यस्योपादानस्य	६	३	४०-४१	३२८
प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२२	६७९
प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य	११	४	२४-२७	६५६
प्रयाजादीनाम्—अपूर्वप्रयुक्ततायाः	७	१	१-१२	३७४
प्रयाजादीनाम्—एकादशादिसंख्यायाः सर्व- संपाद्यतायाः	५	३	१-२	२८६
प्रयाजादीनाम्—सकृदनुष्ठानस्य	११	१	२९-३७	६२७
प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञायाः	४	१	२१	२२४
प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वस्य	५	१	१७-१८	२७१
प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनि- ध्यादानस्य	६	३	३९	३२७
प्रयोजनेऽप्ये गुणानां विकल्पस्य	१२	३	१०-१५	६८७

विकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
प्रवर्गनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयतायाः	३	३	३२-३३	१५०
प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावितायाः	५	१	२५-२६	२७३
प्रस्तरप्रहरणकरणासूक्तवाके यजमानशब्दो- हस्य	९	१	४१	४३०
प्रकृतपुरोडाशादीनां निधानस्य	३	८	३३	२१४
प्रजापत्यवसाहोमानां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	२	२३	६३२
प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थतायाः....	१	४	२८	५८
प्रायमिकशेषात्स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य....	३	४	५२-५३	१६६
प्रायणीयचरौ प्रदानधर्माणामननुष्ठानस्य	९	४	३२-४०	४७३
प्रायणीयनिष्कासे-उदयनीयनिर्वापस्वार्थकर्म- तायाः	११	२	६४-६६	६४०
प्रायणीयातिथ्ययोः-पूर्वाभ्यामेव शंखिडाभ्यां संस्थायाः	१०	७	४०-४२	५९३
प्रायणीयातिथ्ययोः-शंखिडान्ततानियमस्य	१०	७	३८-३९	५९२
प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य	१२	१	१७	६७०
प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशस्य	७	३	५	३८१
प्रायणीयोदयनीयपोरैकादशिनानां विभागस्य	१०	६	६-१२	५७२
प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१९	२३६
प्रेषमुन्नाणामाध्वर्यवतायाः	३	८	२३-२४	२११
प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	२-३	४१५
प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	११-१९	४२२
प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकतायाः	१	४	११	५०
प्रोक्षण्यासादनादीनामनाध्वर्यवतायाः } प्रेषप्रेषार्थयोः-पृथक्कृततायाः (शवरमते) }	३	८	२२	२११
प्रेषप्रेषार्थयोः पथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्रतायाः (शवरमते)	३	८	२३-२४	२११

फ

फलचमसस्वेज्याविकारतायाः....	३	५	४७-५१	१७७
फलदेवतासंबद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्ततायाः....	९	१	४-५	४२०

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
फलादीनामनतिदेशस्य	८	१	२०-२२	४००
ब				
बाहिरादिशब्दानां जातिवाचितायाः	१	४	१०	४२
बाहिरादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गतायाः	३	७	१-५	१९०
बाहिवेत्सयोः कालोपलक्षकतायाः	६	४	३४-४०	३३५
बाहिय आतिथ्यादिसाधारण्यस्य	४	२	२९-३०	२४०
बाहियेत्यादिश्रुतेर्वेतकालविधानार्थतायाः	६	४	३४-४०	३३५
बाहियेत्याद्युक्तकालस्य संनपदसंनयदुभयसा- धारणतायाः	६	४	४१-४२	३३६
बाह्यो देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रपोरम- योगस्य	१२	१	४५-४६	६७५
बाह्यिष्यमान आगन्तूनां पर्वासोत्तरकाल- तायाः	५	३	७-१२	२८८
बाह्यिष्यमान आगन्तूनां-साम्नां मध्ये निवे- शस्य	५	३	१३-१४	२८९
बाह्यिष्यमाने-ऋगागमस्य	१०	५	२६	५५४
बहुदैवत्यपशावप्येकवचनान्तमेधपतिशब्दवि- कल्पस्य	९	३	४१-४२	४६४
बाधस्य युक्ततायाः	३	३	१४	१४६
बाहुल्येन छष्टिव्यपदेशस्य	१	४	२७	५७
बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन रथंतरगानस्य	९	२	२५-२८	४४०
बृहतीविस्तारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन रौरवपौधाज- यसाम्नोर्गानस्य	९	२	२५-२८	४४१
बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थायाः	९	२	४६-४७	४५१
बृहस्पतिसवादी बाहस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतै- न्द्रवापवादिग्रहाणां समुच्चयस्य	१०	४	३-५	५३२
ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावस्य	१०	२	२१	४९६
ब्रह्मवर्चसकामैर्वीहिभिरेव यागस्य	१०	७	६४-७१	५९८
ब्राह्मणनिर्वचनस्य	२	१	३२	७१
ब्राह्मणपाठात्मन्त्रपाठस्य बन्धीपस्त्वस्य	५	१	१६	२७०

अधिकरणे ञ० पा० सूत्राणि पृष्ठे

ब्राह्मणविहितानाम् 'उरु मथस्व' इत्यादिम- त्राणां विकल्पस्य १२	३	३१-३५	६९३
ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानिधमस्य.... ५	४	१०-१४	२२८
ब्राह्मणस्पैवाऽऽर्त्विज्येऽधिकारस्य १२	४	४२-४७	७०३
ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणस्य ३	५	५२-५३	१७८
ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य भाषिकस्वरेणैवोच्चारणस्य १२	३	२२-२४	६९०

भ

भक्षणोऽनुवपट्कारदेवताया अनुपलक्षणस्य ३	२	३७	१३४
भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियो- गस्य ३	२	२४-२५	१२९
भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वस्य ३	५	४०	१७५
भक्ष्यभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणस्य १०	२	२०	४२६
'भद्रम्' इत्यस्योभयगामितायाः ३	८	२२	२१३
भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणैवोच्चारणस्य १२	३	२३-२४	६९०
भिन्नकल्पयोरपि राज्ञः पुरोहितस्य च कुलाय- यज्ञेऽधिकारस्य ६	६	१२-१५	३५३
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानस्य ११	४	३७-३८	६५६
भिन्नदेवताकेष्वपि कुम्भ्यादीनां तन्नतायाः.... ११	४	३१-३२	६५८
भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य १२	३	९	६८७
भूर्नामकाद्दे 'तस्य धेनुः' इत्यनेन कृत्स्नकतु- दक्षिणाबाधस्य १०	३	५६-५८	५२४
भूम्नः.... १	४	२७	५७
भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्ग- तायाः ६	५	४५-४७	३४७

म

मधूदक उपांशुयाजीयाज्यघर्मातिदेशस्य ८	१	४०-४३	४०३
मध्यमयोर्द्वयोरेव प्रणयनस्य ७	३	२३-२५	३८६
मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानस्य १०	६	२७-२८	५७५
'मनोर्द्ध्वः' इत्यनेन यावदर्थमृचामुपादानस्य १०	६	७२-७५	५८१
मनोत्तायांमूहाभावस्य.... १०	४	४२	५४२

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
मन्त्रनिर्वचनस्य	२	१	३२	७०
मन्त्रलिङ्गस्य	१	२	३१-५३	२५
मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य	१२	३	२५	६९१
‘मन्त्राभिभूतिः’ इत्यादेः ‘भक्षयामि’ इत्यन्त- स्वैकमन्त्रतायाः	३	२	२६	१३०
मन्त्राविधायकत्वस्य	२	१	३०-३१	७०
मलवद्भासःसंवादनियेधस्य पुरुषधर्मतायाः	३	४	२४-२५	१६०
महापितृयज्ञे-धानाम्, अवघातानुष्ठानस्य	१०	२	७४	५१३
महापितृयज्ञे-मन्थे पेपणस्य प्राकृततायाः	१०	२	७४	५१३
महाव्रते-अहतवाससस्तार्यादिभिः समुच्चयस्य	१०	४	१३-१५	५३६
महाव्रते-ऋत्विगुपगानस्य पत्न्युपगानेन समु- च्चयस्य	१०	४	८-९	५३५
महाव्रते-रथंतरादिसाम्नां श्लोकादिसामभिः समुच्चयस्य	१०	४	१६-१७	५३६
मातुलकन्याविवाहादिस्त्रिष्टाचारस्याप्रामाण्यस्य	१	३	८-९	३२
मानवीपु पञ्चदशानामेव सामिधेनीत्वस्य	१०	६	७२-७५	५८१
मानसस्य दशमाहाङ्गतायाः	१०	६	३४-४४	५७७
मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मतायाः	३	६	३६	१८७
मासाग्निहोत्रादीनां कृत्वन्तरतायाः	२	३	२४	१०१
मुख्यक्रमेणाऽऽग्रेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानस्य	५	४	२-४	२९७
मुख्यस्य कार्यासाधकत्वे प्रतिनिधेरेवोपादे- यतायाः	६	३	३९	३२७
मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानस्य	६	३	३५	३२६
मुख्ये विनियोगस्य	३	२	१-२	१२१
मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयस्य	५	२	४-५	२७९
मुष्टीकरणादीनां कृत्स्नमाकरणिकाङ्गतायाः (शबरमते)	३	१	२४-२५	१२०
मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वस्य	१०	७	१८-१९	५८७
मैत्रावरुणस्वैकभागतायाः	१०	७	२०-२१	५८८
म्ह्येच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्यस्य	१	३	१०	३३

य

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	वृष्टे	
यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थतायाः	१	४	२३	५४	
यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समाप- नस्य	१०	२	५७-५८	५०६	
यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य थुक्रस्पर्शा- दियोग्याङ्गानुष्ठानस्य	१०	२	५९	५०७	
यजुर्लक्षणस्य	२	१	३७	७३	
यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकतायाः	५	३	३७-३८	२९३	
यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थान इरापदस्यैव कर्तव्यतायाः	९	१	५०-५३	४३३	
यज्ञायुधानामनुवादतायाः	४	१	७-१०	२२१	
'यस्य सोममपहरेपुः' इत्यादौ 'एकां गाम्' इत्यादिना गोगत्संख्याबाधस्य	१०	३	५९	५२५	
यागस्वरूपनिरूपणस्य	४	२	२७	२३९	
यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनतायाः	६	१	१-३	३०३	
यागादिपु-अशक्तानामधिकाराभावस्य (न्यापमालामते)	}	६	४-५	३०२	
यागादिपु-मनुष्यस्यैवाधिकारस्य (शबरमते)					
यागादिपु-त्रिया अनधिकारनिराकरणस्य (न्यापमालामते)					
यागादिपु-स्त्रीपुंसपोरधिकारस्य (शबरमते)	}	६	१	६-१६	३०२
यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानस्य					
यागे-अङ्गहीनस्याप्यधिकारस्य	६	१	४१	३०८	
यागे-दंपत्योः सहाधिकारस्य	६	१	१७-२१	३०५	
यागे-निर्धनस्याप्यधिकारस्य	६	१	३९-४०	३०८	
यागे-शूद्रस्थानधिकारस्य	६	१	२५-३८	३०७	
याजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात्पूर्वभा- वितायाः	५	२	२३	२८५	
याजमानार्त्विज्यपोरार्त्विज्यस्यैव बलवत्तायाः	१२	४	३९-४१	७०२	

अधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
षाड्यापुरोनुवाक्ययोः समुच्चयस्य	१२	४	३—४	६१६
षावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृद- नुष्ठानस्य....	९	१	३४—३५	४२६
षावज्जीविकाग्निहोत्रस्य	२	४	१—७	१०५
यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकतायाः	७	३	३३—३४	३८२
यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	५—७	६४२
यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थतायाः	१	४	२५	५५
यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपाहुत्यनुष्ठानस्य	११	२	२५—२७	६३३
यौगपद्येऽदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पस्य	६	५	५१—५३	३४९

र

रथकारस्याऽऽधानेऽधिकारस्य	६	१	४४—५०	३१०
'रथंतरमुत्तरयोगांपति' इत्यादौ उत्तरावर्ण- वशेन गानस्य	९	२	३२—३३	४४७
रथंतरादिशब्दानां गानविशेषार्थतायाः	७	२	१—२१	३७६
रथंतरादीनां साम्नां वृत्ते गानस्य	१०	६	१—२	५७०
रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वपशुधर्मतायाः	३	६	३१	१८५
रशनाया यूपाङ्गतायाः	४	४	२२—२४	२६०
राजसूये—अन्त्य एव हविष्कृतकाले वाग्वि- सर्गस्य	११	३	१५	६४४
राजसूये—आग्नाविष्णवादिक्तेऽङ्गानां भेदेना- नुष्ठानस्य....	११	४	१—३	६५२
राजसूये—कर्तुंस्तन्नतायाः....	११	४	४—८	६५२
राजसूये—नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य चरम- कालनियमस्य	११	३	१५	६४४
राजसूयेऽपानां विदेवनाद्यङ्गकत्वस्य	४	४	१—२	२५४
रात्रिसत्रस्याऽऽर्धवादिकफलकत्वस्य	४	३	१७—१९	२४५

ल

लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये विनियोगस्य	३	२	१—२	१२१
लिङ्गस्य विवक्षितत्वस्य	४	१	१७	२२३
लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्यापुपधानस्य	५	३	२०	२९१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
लोकवैदयोः शब्दैक्यस्य	१	३	३०-३५	३७
लौकिककर्माणि समाप्त्यनियमस्य	३	८	१२	२०७
लौकिककर्माणि समाप्त्यनियमस्य	६	२	१६-१८	३१३

व

वत्सापाकरणकालस्य संनयदसंनयदुभयसाधारणतायाः	६	४	४१-४२	३३६
वत्सालम्भनादीनां संस्कारतायाः	२	३	१६-१७	९७
वनिष्टोर्भक्षविकारतायाः	१०	७	१७	५८७
वपनादिर्षस्कारार्णां याजमानतायाः	३	८	३-८	२०५
वरदानस्याध्वर्युकर्तृतायाः	३	८	२	२०५
वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनां मारुत्या भेदेनानुष्ठानस्य	११	२	३३-४१	६३४
वर्त्महोमादिभिराहवनीयबाधस्य	१०	८	१६	६०६
वषट्करणस्य मक्षनिमित्ततायाः	३	५	३१	१७२
वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्तस्य	३	५	३३-३५	१७३
वसाकुम्भ्या अपि तन्नतायाः	११	४	३३-३६	६५८
वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानस्य (शवरमते)	११	२	२३-२४	६३२
वसोर्धारायां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य	१२	३	२६-२७	६९१
वाक्यभेदस्य	२	१	४७	७६
वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणस्य	१	४	२९	५८
वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गभावस्य	३	३	१४	१४३
वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादिघर्मानुष्ठानस्य	५	२	१-३	२७८
वाजपेयादिशब्दानां नामधेयतायाः	१	४	६-८	४७
वाजपेयादीं पूषादीनां स्यादित्वादिनियमस्य	१०	७	५१-५७	५९६
वाजपेये-राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयस्य	१०	४	६	५३३
वाजपेये-राजापत्यपशुभालम्भशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षस्य	११	२	४२-५१	६३६
वाजपेये-राजापत्येषु कुम्भ्यादीनां तन्नतायाः	११	४	३०	६५७

आधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

पृष्ठे

वाजपेये-ब्रह्मसाम्यालम्भस्य कर्मशेषप्रतिपे- धार्थतायाः.... ११	२	४९-५१	६३६
वाजपेये-मुष्टिलोपस्य १०	२	६४-६७	५०९
वाजपेये-रथघोषदुन्दुभिघोषाम्भ्यां दर्भमन्त्रयो- रुभयोरेव बाधस्य १०	४	२	५३१
वाजपेये-रथस्य भागनियामकतायाः १०	३	७४-७५	५२९
'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यत्राजस्पैवाऽऽलम्भ- नस्य १०	२	६९	५११
वायव्यपशौ 'हिरण्यगर्भः' इत्यादिमन्त्रस्योत्त- रस्मिन्नाधारे गुणत्वस्य १०	३	१३-१७	५१५
वारणवैकङ्कतादिपात्राणां कृत्स्नपागुणतायाः ३	१	२२	११८
वारवन्तीपादीनां कर्मान्तरतायाः २	२	२७	९०
वारुणप्राघासिकावभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्य- कत्वस्य ... ७	३	१६	३८४
'वारुणेनेककपालेन' इत्यादिनाऽपूर्वस्यावभृ- थस्य विधानस्य ... १०	७	४७-५०	५९५
'वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृथमभ्यवयन्ति' इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशतायाः ११	२	६१-६३	६३९
वार्त्रध्वपाचनुवाक्यानामाज्यभागाङ्गतायाः ३	१	२३	११९
वासार्स मानोपावहरणयोरनुष्ठानस्य १०	६	७६	५८२
'वासो ददाति' इत्यादौ वासआदिशब्दानामा- कृतिनिमित्ततायाः ७	३	२८-२९	३८८
विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकारस्य ६	६	३६-३९	३५७
विकृतानामैन्द्राग्रादीनां सद्यस्कालतायाः ५	४	२२-२४	३००
विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्ना कौत्सादिभिर्वाधस्य १०	४	१७	५३७
विकृतष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानस्य १२	२	१९-२१	६७९
विकृतौ—अग्निशब्दोदस्य ९	१	३८-३९	४२८
विकृतौ—कचित्पकृतधर्मानतिदेशस्य ५	१	१९-२२	२७१
विकृतौ—ग्रहाणामाग्रयणाग्रतायाः १०	५	५८	५६०
विकृतौ—मन्त्रगतत्रीक्षादिशब्दानामूहस्य ९	३	१-२	४५४

आधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
विकृती—लुप्तार्थानां प्राकृतानां बाधस्य	१०	१	१-३	४७९
विदेवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गतायाः	४	४	३-४	२५५
विदेवनादीनामभिषेकपूर्वतायाः	५	२	२१	२८४
विधिवन्निगदस्य	१	२	१९-२५	२३
विधृतिपवित्रयोः परिभोजनीयवर्हिषा कर्त- व्यतायाः	३	८	३२	२१४
विमज्ज्य गौदक्षिणाया दानस्य	१०	३	५०-५२	५२३
विवृद्धस्तोमकेऽप्राकृतानां साम्नामागमस्य	१०	५	१५-२५	५५३
विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रमं प्राकृतसा- मवाधाबाधस्य	१०	४	२०	५३८
विशेषकर्मणो धर्मातिदेशस्य	८	१	२	३९४
विशेषचिन्तायाः	८	१	१	३९४
विश्वजिति—अविद्यमानसर्वस्वदाननिराकर- णस्य	६	७	५	३५९
विश्वजिति—अश्वादीनामदेयतायाः	६	७	४	३५९
विश्वजिति—दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयतायाः	६	७	७	३६०
विश्वजिति—दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानस्य	६	७	८-१३	३६०
विश्वजिति—द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिका- रस्य	६	७	१८-२०	३६२
विश्वजिति—धर्मार्थसेवकगूढस्यादेयतायाः ...	६	७	६	३५९
विश्वजिति—पित्रादीनामदेयत्वस्य	६	७	१-२	३५८
विश्वजिति—पृथिव्या अदेयत्वस्य	६	७	३	३५८
विश्वजिति—सर्वस्वदानस्य	६	७	१४-१७	३६१
'विश्वजित्सर्वपृष्ठः' इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवे- शस्य	१०	६	१३-१४	५७३
विश्वजिदादीनाम्—एककृत्तायाः	४	३	१३-१४	२४४
विश्वजिदादीनाम्—सकृत्त्वस्य	४	३	१०-१२	२४४
विश्वजिदादीनाम्—स्वर्गकृत्तायाः	४	४	१५-१६	२४५
विहारभेदे मन्त्रभेदस्य	१२	१	१८	६७०

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
विहारोर्गैर्वेदिककर्ममात्रार्थतायाः	१२	२	१—७	६७६
शृष्टिकामनाया याजमानतायाः	३	८	१३—१४	२०७
वेदस्य—अपौरुषेयतायाः	१	१	२७—३२	२०
वेदस्य—अर्थप्रत्यापकतायाः	१	१	२४—२६	२०
वेदिभोक्षणे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्तेः	११	४	४७—४८	६६१
वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यतायाः	११	३	१	६४१
वैकारिकाम्नेः—आधानिकसंस्काराभावस्य	१२	४	२८—२९	७००
वैकारिकाम्नेः—आहवनीयत्वाभावस्य	१२	४	२७	६९९
वैकृतपूपकर्ममात्रापकर्षस्य	५	१	२७	२७४
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विक-				
ल्पस्य	१२	३	१६	६८८
वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानस्य	३	४	३८—३९	१६३
वैदिकवचनेनानुज्ञापनस्य	३	५	४१	१७५
वैदिकवाक्येन प्रतिवचनस्य	३	५	४२	१७५
वैदिकाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यतायाः	३	४	३४—३५	१६२
वैमृधादिषु साप्तदशपविधेर्वाक्यशेषतायाः	१०	८	१७—१९	६०७
वैमृधादेः पौर्णमासाद्यङ्गतायाः	४	३	३२—३५	२५०
वैष्णवसामवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशस्य ...	१०	६	१५—२१	५७३
वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयतायाः	१	४	१३—१६	५१
वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनवाधस्य	१०	१	१—३	४८०
वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वस्य	४	४	१२—१३	२५८
वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्धवादतायाः	१	४	१७—२२	५३
वैश्वानरोष्ट्रे.—आशीचापगमोत्तरकालतायाः	४	३	३९	२५३
वैश्वानरोष्ट्रे.—जातकर्मोत्तरकालतायाः	४	३	३९	२५३
वैश्वानरोष्ट्रेः—पुत्रगतफलकत्वस्य	४	३	३८—३९	२५१
वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशस्य	७	३	१७	३८४
व्यवेताननुपङ्गस्य	२	१	४९	७८
व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयस्य	६	५	४८	३४८
व्युद्वह्नादशाहस्य समृद्धिव्यारत्त्वस्य	१०	५	७९—८२	५६६
व्युद्वे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमस्य	१०	५	८८	५६८

अधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

पृष्ठे

त्रींशद्वहननादौ प्रतिमहारं मन्त्रस्यानावृत्तेः ११ ४ ४२-४३ ६६०

श

शकृद्धोहितपोः पशावमयोक्तृत्वस्य	४	१	२७	२२७
शतकृष्णलारूपहिरण्य औषधधर्मातिदेशस्य	८	१	३५-३९	४०३
शतोकथपादौ ज्योतिष्टोमात्स्तोत्रोपचयस्य....	८	३	१०-११	४११
शब्दस्य नित्यतायाः....	१	१	६-२३	१८
शमितुरष्टयकत्वस्य	३	७	२८-२९	१९७
शरमपवर्हिषा कौशवर्हिर्वाधस्य	१०	४	२	५३१
शाक्योक्तानां धर्मत्वाभावस्य	१	३	५-७	३०
शास्त्राप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१०-१३	२३४
शास्त्राया आहायतायाः	४	२	७	२३२
शास्त्राहरणादीनामुभयदोहधर्मतायाः	३	६	२८-२९	१८४
शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणाभावस्य	१२	१	१२	६६८
शास्त्रप्रसिद्धपदार्थग्रामाण्यस्य	१	३	८-९	३१
शुचिदेवते, आग्नेयस्याऽऽग्रावैष्णवे चाम्नीयोमी-				
पस्य धर्मातिदेशस्य	८	३	१-२	४०९
श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४४-४५	४५०
शेषत्वकारणसहितशेषलक्षणस्य	३	१	२	१०९
शेषलक्ष्यस्य	३	१	३-६	११०
श्वेनवाजपेयपोरनेककर्तृकतायाः	३	७	५०-५१	२०३
श्वेनाङ्गानां नवनीताज्यतायाः	३	८	३६-३८	२१६
श्वेनादिशब्दानां यागनामधेयतायाः	१	४	५	४६
श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वस्य	६	३	२७	३२४
श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे, उपात्तसदृशस्य				
पुनः प्रतिनिधित्वस्य	६	३	३३-३४	३२५
श्रुतिभावस्य	१	३	३	२८
श्रुतिभावस्य	३	३	१४	१४२
श्रुतेर्बलीयस्त्वस्य	५	१	१	२६४
श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानस्य	३	६	४०	१८८
श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वस्य	३	३	१४	१४२

प

अविकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि पृष्ठे

पट्टत्रिंशद्वात्रे पढहधर्मातिदेशस्य	८	३	६—७	४१०
पढहावृत्तावपि मध्वशनश्रुताशनयोः सकृदनु- ष्ठानस्य	१०	६	२९—३०	५७६
‘पडुपसद उपसाद्यन्ते’ इत्यादिनाऽपूर्वोपस- त्कर्मविधानस्य	१०	७	४३—४६	५९४
‘पड्विंशतिरस्य बहुकयः’ इत्यादौ समस्पोहस्य	९	४	१—१६	४६५
पष्ट्याश्रितेनैमित्तिकत्वस्य	४	४	१४—१८	२५९
पोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रतायाः	१०	५	४९—५२	५५७
पोडशिनां प्राकृतत्वस्य ...	१०	५	३४—४१	५५५
पोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानस्य (शवरमते) ...	६	५	४४	३४७

स

संख्याकृतकर्मभेदस्य....	२	२	२१	८६
संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयस्य	१२	३	३०	६९३
संज्ञाकृतकर्मभेदस्य	२	२	२२	८७
संवत्सरसन्नेऽनीकादीनां विवृद्धेः	१०	५	८३—८७	५६७
संवत्सरसन्नेषु गवामपनिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१८	३९९
संसव उपवत्प्रिपवत्पौरभावस्य ...	१०	५	५९—६१	५६१
संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्पैवोपादानस्य	६	३	३८	३२७
सस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य	८	३	८—९	४११
सत्पि संस्कारयोग्येऽमुख्ये मुख्यस्पैवोपा- दानस्य ...	६	३	३८	३२७
सत्रस्य बहुकर्वृत्तत्वस्य	१०	६	४५—५०	५७८
सत्राय—आगूर्पाप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यक- तायाः	६	४	३२—३३	३३५
सत्राय—प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजितः	६	५	२५—२७	३४२
सत्राहीनयोः—विवेकस्य	१०	६	५९—६०	५७९
सत्राहीनयोः—शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमानक- र्वृत्तत्वस्य ...	१२	४	३२	७०१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सत्रे—अञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वस्य	१२	४	३५-३८	७०२
सत्रे—आहिताग्नेरेवाधिकारस्य	६	६	२७-३२	३५६
सत्रे—ऋत्विग्वरणाभावस्य	१०	२	३४	४९९
सत्रे—कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्या- दानस्य	६	३	२२	३२२
सत्रे—परिक्रपामावस्य	१०	२	३५-३८	४९९
सत्रे—प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वस्य	६	३	२६	३२३
सत्रे—प्रतिनिहितस्यास्वामित्वस्य	६	३	२३-२५	३२३
सत्रे—प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धस्य	६	३	१-२	३११
सत्रे—ब्राह्मणमात्रस्याधिकारस्य	६	६	१६-२३	३५४
सत्रे—यजमानानामेवर्विक्तव्यस्य	१०	६	४५-५०	५७८
सत्रे—याजमानां त्विज्ययोरार्विज्यस्यैव बल- वत्तायाः	१२	४	३९-४१	७०२
सत्रे—विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिका- रस्य	६	६	२४-२६	३५५
सत्रे—शुक्रस्पर्शादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वस्य	१२	४	३४	७०१
सत्रे—समानकल्पानां सहाधिकारस्य	६	६	१-११	३५२
सदाचारस्य प्रमाणतायाः	१	३	५-७	३१
संतर्दनस्य संस्थानिवेशस्य	३	३	२४-३१	१४९
संनपदसंनपदुभयस्यैवाभ्युदये प्रापश्चित्तस्य	६	५	२१-२४	३४२
सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मितायाः	३	१	१८	११५
'सप्तभिराद्युनोति' इत्यनेनाग्नौ धूननाघर्धानां मन्त्राणामनियमेनोपादानस्य	१०	५	१४	५५२
समाख्यायातकर्तृत्वस्यापि क्वचिद्भाषस्य	३	७	४३-४५	२०२
समाख्याया विनियोजकतायाः	३	३	१३	१४१
समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृतपोर्विकृतितन्त्रानु- ष्ठानस्य	१२	२	३३	६८४
'समानमितरच्छेनेन' इत्यनेन, इषो इषेनी- यविशेषधर्मातिदेशस्य	७	१	१३-१६	३७६
समानपनस्याऽऽज्यधर्मप्रयोजकतायाः	४	१	४०-४१	२२९

अधिकरणे

	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
समास्वेव तिस्रपृष्ठु मानस्य....	९	२	२१-२२	४३७
समिदादीनां पागनामधेयतायाः	९	२	५९-६०	४५३-
समिदाद्यपूर्वभेदस्य	२	२	२	८०
समिद्वारणस्य विधितायाः	३	४	१५	१५६
संमार्जनादीनामप्रधानतायाः	२	१	९-१२	६७
सर्वपृष्ठशब्देन पट्टपृष्ठानामतिदेशस्य	७	३	६-११	३८२
सर्वपृष्ठे देशविशेषव्यवस्थायाः	१०	६	१३-१४	५७३
सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानस्य	३	५	१६-१७	१६९
सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्मतायाः	२	४	८-३२	१०६
सर्वश्लेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानस्य	३	४	४८-५१	१६५
सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचारस्य	११	३	४६-५२	६४९
सर्वस्वारे—कार्यबाधव्यवस्थायाः	१०	२	५९	५०७
सर्वस्वारे—यजमानस्य दिष्टगतावप्पापुराशं- सनस्य	१०	२	६०-६१	५०७
सर्वेषाम्—एकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वक- तायाः	५	३	४३-४४	२९५
सर्वेषामेव श्पेनाङ्गानां नवनीताज्यतायाः	३	८	३९-४१	२१६
सर्वेषाम्—ग्रहादीनां संमार्गादेः	३	१	१३-१५	११४
सवनीपपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्नित्वेन पाशुकतन्नस्यैवाऽऽदानस्य	१२	२	३०-३२	६८३
सवनीपपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे 'प्रास्मै अग्निम्' इति मन्त्रेऽनूहस्य	९	३	२२	४५९
सवनीपपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तृतायाः	१२	२	८-१०	६७७
सवनीपपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानस्याभावस्य	१२	२	११	६७७
सवनीयादिपशावग्नीषोमीयधर्मातिदेशस्य	८	१	१३	३९७
सवनीयानां मांसमपतायाः	३	८	४२-४४	२१७
सवनीये पुरोडाशे देवतोत्कर्षस्य	११	३	५३-५४	६५०
'सह शास्त्रया' इत्यस्य कालविधानार्थतायाः	६	४	४३-४७	३३७
सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरतायाः	६	७	३१-४०	३६४
सहस्राश्वमतिग्रहणस्थल एकैकस्यैकदा सर्वध- मानुष्ठानस्य	५	२	३	२७९

अविकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
साकमेधे चारुणप्राघासिकैककपालातिदेशस्य	७	१	३२	३७८
साकंप्रस्थाय्ये शेषकर्मानुष्ठानस्य	३	५	१३	१६८
साङ्गस्यावभृथस्यास्वनुष्ठानस्य	११	२	२८-३२	६३३
सांग्रहणीष्टावामनहोमैरनुयाजानां समुच्च- यस्य	१०	४	७	५३४
सादनस्यापि प्रतिकर्पस्य	१०	५	७३-७४	५६४
सादनादीनां सवनत्रयधर्मतायाः	३	६	३०	१८४
साद्यस्के—चित्रायां च सलेवाल्पास्तण्डुलस्य च पथाक्रमं स्वादिरत्वमैहत्वनिपमाभावस्य	१०	२	७०	५११
साद्यस्के—त्रिवत्सेन सर्वेषां क्रयार्थानां वाधस्य	१०	३	६०-६२	५२६
साद्यस्के—स्थाण्वाहुतिवाधस्य	१०	१	१०-१३	४८५
साधुपदप्रयुक्तेः	१	३	२४-२९	३६
सांतपनीपाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकतायाः	५	१	३०-३४	२७६
सांन्यायपरहितस्य शास्त्राहरणनिराकरणस्य	६	४	४३-४७	३३७
सामर्थ्यानुसारेणाव्यवस्थितानां व्यवस्थायाः	१	४	३०	५९
सामलक्षणस्य	२	१	३६	७३
सामान्यश्रुतिफलपनायाः (शबरमते)	१	३	१५-२३	३४
सामिधेनीनाम्—अभ्यासस्य स्थानधर्मतायाः	९	१	३३	४२६
सामिधेनीनाम्—सप्तदशसंख्याया विकृतिगा- मितायाः	३	६	९	१७२
सामिधेनीपु—अवशिष्टानामागमेन संख्यापूर- णस्य	१०	५	२७-३३	५५५
सामिधेनीपु—आमन्तूनामन्ते निवेशस्य	५	३	४-६	२८७
साम्प्र ऋक्संस्कारकर्मतायाः	९	२	३-१३	४३६
सारस्वत्यां मेष्पामाधिगुवचनाभावस्य	९	१	४५-४९	४३२
सावित्रहोमादीनां दीक्षणीपपूर्वप्रयोगस्य	५	२	२२	२८४
सुत्याकालीनसुव्रज्जण्याह्वानस्य भेदेनानुष्ठानस्य	११	३	२२-३२	६४६
सुव्रज्जण्याह्वाननिगदे हरिवच्छब्दस्यानूहस्य	९	१	४२-४४	४३१
सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मत्वस्य	३	४	२६-३०	१६०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गतायाः	३	२	११-१४	१२५
सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगस्य	३	२	१५-१८	१२६
सोमक्रयसाधनानामजादीनां समुच्चयस्य	१२	४	५-७	६९६
सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधस्य	१०	३	६८-७३	५२७
सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्प्रागकर्तव्यतायाः	५	४	२६	३०१
सोमविक्रेतुः पृथक्त्वस्य	३	७	३१	१९८
सोमात्सानान्यविकारादीनामुत्कर्षस्य	५	४	२५	३००
सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालतादेः	४	३	३७	२५१
सोमे—ऐष्टिकधर्मानतिदेशस्य	८	१	३-१०	३९५
सोमे—दाशिकवेदेरकरणस्य	१२	१	८-९	६६७
सोमे—दाशिकैः स्रुवादिभिः पात्रैः सावनपश्वा- दिहोमस्य	१२	१	१०-११	६६८
सोमे—शेषभक्षणस्य	३	५	१९-२१	१७०
सौत्रामण्यां शेषकर्मानुष्ठानस्य	३	५	१४-१५	१६८
सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गतायाः	४	३	२९-३१	२४९
सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यतायाः	४	३	४०-४१	२५३
सौभरनिधनयोः कामैक्यस्य	२	२	२८-२९	९१
सौमापौष्णपशौ स्वादिरूपनियमस्य	१०	७	६१-६३	५९७
सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गतायाः	३	७	७-९	१९१
सौमेन्द्रचरोर्पजमानपानव्यापद्विषयतायाः	३	४	४०-४२	१६२
सौम्यचर्वादिहोमस्यैष्टिकपात्रैरनुष्ठानस्य	१२	१	१०-११	६६८
सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वस्य	४	४	५-६	२५६
'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यत्र चरुशब्दस्पीदन- वाचितायाः	१०	१	३४-४४	४९०
सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकस्य	१०	१	४५-४८	४९१
सौर्यचरो—अभिमर्शनद्वयविकल्पस्य	८	१	२६	४०१
सौर्यचरो—अभ्युहवाधस्य	१०	१	५६	४९२
सौर्यचरो—अवज्वलनवाधस्य	१०	१	५७	४९२
सौर्यचरो—आग्नेयधर्मातिदेशस्य	८	१	२७-३१	४०१
सौर्यचरो—इतिकर्तव्यतावस्त्वस्य	७	४	१	३९०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सौर्यचरौ—उपधानवाधस्य....	१०	१	५४	४२२
सौर्यचरौ—वृथुश्लक्ष्णवाधस्य	१०	१	५५	४२२
सौर्यचरौ—पेपणवाधस्य	१०	१	४२-५०	४२२
सौर्यचरौ—वैदिकेतिकर्तव्यतायाः	७	४	२-१२	३९१
सौर्यचरौ—व्युद्धृत्पासादनवाधस्य	१०	१	५८	४२२
सौर्यचरौ—संतापनवाधस्य	१०	१	५३	४२२
सौर्यचरौ—संपवनवाधस्य	१०	१	५१	४२२
सौर्यचरौ—संवपनवाधस्य	१०	१	५२	४२२
सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानस्य	९	२	५१-५६	४५२
स्तोत्रादिमाधान्यस्य....	२	१	१३-२९	६८
स्तोभलक्षणस्य	९	२	३९	४४८
स्फयादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थिततायाः	३	१	११	१११
स्मृतिप्रामाण्यस्य	१	३	१-२	२७
स्रुवादिषु स्वादिरत्ताविधेः प्रकृतिगामितायाः	३	६	१-८	१७९
स्वपंयदुर्भक्षास्तित्वस्य	३	५	४४-४६	१७६
स्वरसामादिशब्देन घर्मातिदेशस्य	७	३	२६-२७	३८७
स्वरोः—छेदनाद्यप्रयोजकतायाः	४	२	१-६	२३२
स्वरोः—पञ्चङ्गतायाः	४	४	२५-२८	२६०
स्वरोः—साधारण्यस्य (तन्त्रेणानुष्ठानस्य)....	११	३	८-१२	६४३
स्वर्गादिफलस्याविधेयतायाः	४	१	२	२१९
स्वर्हृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थतायाः	१०	६	३	५७०
स्वामिनः प्रतिनिध्यभावस्य	६	३	२१	३२२
स्वामिसंस्कारार्णां प्रधानार्थतायाः	३	७	६	१९०
स्विष्टकृदर्थवित्तनाशे पुनस्वदाननिराकरणस्य	६	४	३	३२९

ह

हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसामान्यस्य वली- यस्त्वस्य....	८	१	३२-३४	४२०
हविर्धानयोः शकटयोरन्येन शकटेनौपघद्रव्य- काणां पुरोडाशानां निर्वापस्य	१२	१	१४-१६	६७०
हविर्धानस्य सामिधेयनङ्गतायाः	३	७	१५-१७	१९४

अधिकरणे

अ०

पा०

सूत्राणि

श्लो

हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्तेः	११	४	५५-५७	६६४
हस्तावनेजनादीनां क्रस्त्रप्राकरणिकाङ्गतायाः			३	१	२४-२५	१२०
हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराधारगुणतायाः		१०	३	१३-१७	५१५
हेतुवन्निगदस्य	१	२	२६-३०	२५
होतुः प्रथमभक्षस्य	३	५	३६-३९	१७४
होतुराध्वर्यवकरणानुष्ठातृत्वस्य	३	८	२१	२१०
होमस्वरूपनिरूपणस्य	४	२	२८	२३९
होमाभिपवयोरपि भक्षनिमित्ततायाः....	३	५	३२	१७३
होमाभिपवोभयकर्तुरेव भक्षणस्य	६	४	२४-२५	३३२
होलाकादिशिष्टाचारस्य साधारणतायाः		१	३	१५-२३	३५
होत्राणां मन्त्राणां समुच्चयस्य	१२	३	३६-३८	६९४

समाप्तेयमधिकरणानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमाधवप्रणीतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्त्वं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
युक्तिं मानवर्षीं विदन्स्त्विधरधृतिर्भेदे विशेषार्थमा-
गाप्तोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेवोन्नविः ॥
नित्यस्फूर्त्तधिकारवान्गतसदापाधः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्तुं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणस्मापविः ॥ २ ॥
यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्तिमालयवि श्रीबुक्कणस्मापविः ॥
विद्यातीर्थमुनिस्त्वदात्मनि लसन्मूर्तिं त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सर्वज्ञमुद्योतते ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधाविधि-
र्षौम्यो धर्मसुवस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेर्गीतविः ॥
प्रत्यादृष्टिररुन्धवीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विमोरमूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
स खलु माज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
अकरोज्जैमिनिमते न्यार्थमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
वीं प्रज्ञस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपविः ॥
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥
सै मव्याद्भारवीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ॥
रूपामव्याद्वा लब्ध्वा परार्ध्यमतिमोऽभवत् ॥ ७ ॥
निर्भाय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ॥
जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

१ क. 'ई स्वाराज्यम्' । २ ग. 'वैरयम्' । ३ क. ख. ग. द. 'मुद्योत' । घ. 'मुञ्जुम्भते'
४ ख. 'यसिद्धान्तमञ्जरीम्' । ५ क. 'प्रज्ञस्य स सभामध्ये' । ६ क. 'स कन्वाद्वा' । ग. घ. द. 'भव्या
भार' । ए-पुस्तके तदर्थं श्लोक एव न । ए-पुस्तके पूर्वोत्तरार्थव्यत्यासोऽपि ।

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवतानम-
स्कारं प्रतिपादकं श्लोकं पठति—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥

यं नत्वा कृतकृत्याः स्पुस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनार्थं पालके स्वामिनि विद्यमानं महि-
मानमनुस्मरति—

युक्तिं मानवतीं विदन्स्परधृतिर्भेदे विशेषार्थभा-

गासोहः क्रमकृत्ययुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ॥

नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो

जागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुद्धगक्षमापतिः ॥ २ ॥

अत्र चिकीर्षिते धर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्थाः,
ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्माः, ते सर्वेऽप्यस्मिन्भूषतानुपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे—युक्ति-
योगः संधिः । सा च युक्तिर्मानवती । मानः सत्कारश्चतुर्षु साम—भेद—दान—
दण्डेपूपायेषु प्रथम उपायः । वैरिणो बुद्धिभेदो द्वितीयः । एताभ्यां दानदण्डावप्यु-
पलक्ष्येते । एतैश्चतुर्भिर्हृषार्थैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति । एतावता शत्रुक्षयः
कथितः । अत्रशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते—आत्तेष्वमात्यप्रभृतिषु
पुरुषेषु 'अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो, नान्यस्य' इत्येवमूहापोहकुशलः ।
'राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विमा दक्षिणभाग उपवेशनीयाः, एते च भृत्या
वामभागे' इति क्रमं करोति तत्तद्भ्रामेष्वधिकृतानुपुरुषानुचितबुद्धिप्रदानेन प्रयोक्तुं
निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वेनाति बहलस्य देशस्योन्नतिः समस्त्वंस्त्वुसंपत्तिः । सा च
परराष्ट्रनिवासिभिः सकलपाणिभिः श्लाघ्यते । 'इदं कर्तव्यम्, इदं न' इत्येवं कार्या-
कार्यविषया स्फूर्तिस्तस्याधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः सर्वत्रापतिहृतबुद्धित्वात् । गतो
निवारितः सतां तपस्विनामाबाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः । देशान्तराधिपतीनां
राज्ञामेतदधीनत्वेनापरमेष्ठ्यत्वादयं स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तिवत्त्वे-
नायमीश्वरः । यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमान् । यदीयं
चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तहृष्यार्थध्यानरूपत्वेन श्रुतिमद्भवति सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्ग-
चरितः । एवंविधो बुद्धिभूषणचरितः परमेश्वरध्याने, बाहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति ।
यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिष्वयं कुशलः, तथा सर्वज्ञावतारत्वाद्धर्मशास्त्रोक्तेषु
प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेष्वध्यायार्थेषु कुशलः । ते चाध्यायार्थो उपरिष्ठात्पदइत्येव ॥

१ क. 'श्लो' । २ ख. 'दकश्लो' । ३ क. ख. ड. 'ति वागीशाद्या इति वा' । ४ क. 'य वि' ।
५ क. 'मानम' । ६ घ. 'नुस्मरयन्ति यु' । ६. 'नुस्मरयन्ति । ७ क. ख. ड. 'ति युक्तिं मानवतीमिति यु' ।
८ ग. 'जयतां' । ९ घ. 'रोतानि क्रमकृत' । त' । १० घ. ड. 'स्तभोग्यव' । ११ क. घ. ड. 'क्षम' ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति—

यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्चमूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीब्रह्मणश्मपातिः ॥
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरस्वण्डितपदं सार्वज्ञ्यमुद्घोतते ॥ ३ ॥

सर्वोपनिषत्सु प्रतीयमानं यत्परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु मृष्टिस्थितिसंहारनिरोध-
नानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्यसिद्ध्यर्थेभोक्तानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजावलक्षणानां पञ्चानां
मूर्तिनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्वारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र
वासु मूर्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तेराम्बुनि लसन्विद्यातीर्थमुनिः
कृत्स्नस्य जगदनुग्राहिका मूर्तिरित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म,
यस्माच्चाऽऽगमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिः, यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि
संनिधाय प्रकाशते, तस्मात्सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ उक्तर्षेणाऽऽविद्ब्रह्मनागोपालमविवादेन
प्रविभासते ॥

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशंसति—

इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
र्धौम्यो धर्मसूतस्य वैश्वदेवस्य स्वौजा निमेगौतमिः ॥
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्ब्रह्मस्य विभोरभूत्कुलगुरुर्भ्रंजी तथा माधवः ॥ ४ ॥

चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धाविशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति—

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ॥
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ५ ॥

सर्ववर्णाभ्यानुग्रहाय पुराणसारसारशरस्मृतिव्याख्यानादित्वा स्मार्तं धर्मः पूर्वं
व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ॥

अन्यमारिष्यगुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तकत्वेनात्रोचितवेष्टदेवदारूप परमेश्व-
रमादौ नमस्कृत्य श्रोतृमवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते—

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ॥

जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ ६ ॥

जैमिनिभोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः । तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः ।

१ क. ल. घ. ङ. 'ति यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना । २ ल. वेदेनोक्तं । ३ ल. ङ. 'ति
इन्द्रस्याऽऽङ्गिरस इति । चि' । ४ क. ल. ग. घ. श्रौते धर्मं व्या' । ५ ल. 'द्वयर्थे वि' । ६ क. घ. 'ने
नि' ।

पठितुं सुशैकैः कविपर्यरेव श्लोकेस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्यायमाला संश्लेष
इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रविज्ञा ॥

करिष्यमाणस्य ग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति—

एको विषयसंदेहपूर्वपक्षावभासकः ॥

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ ७ ॥

चत्वारोऽवयवा एकश्लोकैर्नोक्ताः क्वचित्क्वचित् ॥

यत्र कापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ८ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, संदेहः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चाव-
यवाः । यत्र संगतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवो-
हितुं शक्यते । अवाशिष्टानां चतुर्णावयववानां संग्राहकाः क्वचिद्दहवः श्लोकाः, क्वचि-
देक इत्यावापोद्गापाम्यामन्तवः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति । अतो
बहुत्वाद्विभ्यत्वा ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या ॥

तमेव ग्रन्थगौरवामाव स्फुटीकुर्वन्कल्पकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति—

सर्वथाऽपि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ॥

मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ९ ॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासंभवं न्यायः संश्लेषताम् । सर्वथाऽपि सहस्रन्याय-
संग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्वैरवांगेव समोपस्यते, न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति ।
माप्यटीकादीनां बहुत्वाद्दुर्गवाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वभासीत् । क्रियमाणेर्ना-
नेन ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदृष्ट्या
पुष्करिण्या समा भविष्यति । यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित्क्वचित्संग्रहश्लोकोऽस्ति,
तथाऽपि न सर्वत्र विद्यते । यत्रास्ति, तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहाच्च श्लोकपाठमा-
त्रेणाधिकरणमुपन्यासितुं शक्यते । अतो न कापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम् ॥

संगतिं व्युत्पादयति—

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यापसंगतयस्त्रिधा ॥

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरुद्धताम् ॥ १० ॥

शास्त्रसंगतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति त्रिधा संगतिः । सा च शास्त्रा-
दीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या ॥

शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति—

१ इत् सुगमैः । क. 'कैरेव' । २ ग विस्तराः । ३ क. घ. 'बोहयितुं' । ४ क. घ. कार्यो ।
५ क. घ. घ. 'न्यथाहुत्यामा' । ६ ग 'वं स्पष्टीकु' । ७ ल. 'मवेन न्या' । ८ घ. 'संग्रहते' ।
९ क. घ. घ. 'माप्यते' । १० क. घ. 'दुर्गह' । ११ ग. 'नेन तेना' । घ. 'नेन त्वनेनैव प्र' ।
१२ क. घ. 'रमावाप्त' । १३ घ. ग. 'तत्र संग' । १४ क. घ. 'बोहयितुं' । १५ घ. घ. 'शक्यते' ।

धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ॥

प्रमाणभेदशेषत्वमयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ११ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ॥

ऊहो बाधश्च तन्नं च प्रसङ्गशोदिताः क्रमात् ॥ १२ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशलक्षणोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः ॥

प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः ॥ प्रथ-
मेऽध्याये—विध्यर्थवादाविरूपं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये—यागदानादिकर्मभेदः ।
तृतीये—प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन वच्छेपत्वम् । चतुर्थे—‘गोदोहनस्य
पुरुषार्थत्वमयुक्त्याऽनुष्ठानम्, न तु कर्त्तव्यत्वमयुक्त्या’ इत्येवमादयः । पञ्चमे—क्रम-
नियतविधेयत्वादयः । षष्ठे—‘कर्तुरधिकारो, नान्वादेः’ इत्यादयः । सप्तमे—
‘सामान्यितरच्छचेनेन’ इत्यादिप्रत्यक्षवचनेन, अभिहोत्रादिनाम्नाऽनुमितवचनेन च
सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे—‘सौर्यं चरुं निर्वपेत् ’ इत्यत्र निर्वापस्त्वद्धितेन देव-
घानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमिति लिङ्गे नाऽऽश्रेयपुरोडाशोक्तिर्व्यवैतव, नान्यस्य
इत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे—प्रकृतौ ‘अग्नये जुष्टं निर्वपापि’ इति पठिते
मन्त्रे विकृतौ सौर्यचराभिपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण ‘सूर्याय जुष्टं निर्वपापि’
इत्येवमाधूहः । दशमे—कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणासंभवेन लोष
इत्येवमादिर्बाधः । एकादशे—बहूनामग्नेयादीनां प्रधानानां सङ्घदनुष्ठितेन प्रयाजाद्य-
ङ्गनोपकार इति वक्ष्यम् । द्वादशे—प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन
पशङ्कपुरोडाशोऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः ॥

पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति—

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ॥

प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ १३ ॥

प्रथमे पादे—विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीये—अर्थवाद्रूपम् । अर्थवादो मन्त्र-
स्याप्युपलक्षकः । तृतीये—स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे—
चञ्चिच्चित्रादिनामरूपम् ।

उपोद्धातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ॥

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—आख्यातमेवापूर्वबोधकम्, अपूर्वमेवावश्वेत्यादिकः

कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वणितः । द्वितीये—घातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये—स्यंतरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे—नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ॥

श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादिविरोधप्रतिपत्तयः ॥

अनारम्भोक्तिवह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १५ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्वि-
चारिता । द्वितीये—लिङ्गम् । तृतीये—वाक्यमकरणादि । चतुर्थे—निवीतोपवी-
तादिष्वर्षवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसैदसद्भावः । पञ्चमे—
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठे—अनारम्भाधीतानि । सप्तमे—बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि ।
अष्टमे—याजमानानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ॥

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्पेते चतुर्थगाः ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे—प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि
प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये तु—अप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाछेदे प्रयो-
जकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये—जुहुपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिकल-
मावाभावचिन्ता । चतुर्थे—राजसूयगतजघन्याङ्गास्यूतादिचिन्ता ॥

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धचवर्धने ॥

श्रुत्यादेर्वलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे—श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये—
वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये—पञ्चमया-
जादीनामावर्धनेनैकादशमित्यादिवृद्धिः, अदाम्यग्रहचित्रिष्योरनावृत्तिरित्यादि वृद्धच-
भावः । चतुर्थे—क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ॥

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ॥

दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १८ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे—कर्माधिकारः कर्तुरस्ति, अन्वादेर्नास्ति, स्त्रिया अस्ति,
स च पत्या सह, इत्येवमादिनाडधिकारी निरूपितः । द्वितीये—सत्राधिकारिणां
प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्, दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रैक्यनियमः, काम्यं कर्म समापनीयम्, इत्ये-
वमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये—द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति, देवादीनामग्न्या-
दीनामाविकारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे—पदार्थलोपनं विचारितम्,
'अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत्, इडाज्यस्य नाशे सवि शेषान्नं ग्राह्यम्' इत्यादिकम् ।

पञ्चमे—कालापरार्धेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्यैकादशो
दीक्षाः, द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षाः, इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे—सत्वाधिकारिणस्तु-
ल्यकल्पा एव, सन्न विप्रस्यैव, इत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे—पित्रादिकं न देयम्,
महामूर्तिर्न देया, इत्येवमादिदेयविचारः । अष्टमे—लौकिकाम्रावुपनयनहोमः, स्थप-
वीष्टिस्तथैव, इत्येवमाद्यमिविचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः सामनिर्हर्षणम् ॥

नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १९ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे—समानमितरच्छेनेन, इत्यादि मत्यक्षवचनातिदेशः ।
द्वितीये—रथंतरसाब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येवाहशः पूर्वोक्ता-
तिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीये—अग्निहोत्रनाम्नाऽतिदेशः । चतुर्थे—निर्वाणोप-
धद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ॥

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात्मबलादपवादतः ॥

अतिदेशविशेषाः स्फुरष्टमाध्यायपादगाः ॥ २० ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे—स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । वैद्यथा—सौर्यचरा-
णांतिदेशकानि निर्वाणः, वद्वितेन देवतानिदेशः, एकदेवत्वम्, औषधद्रव्यकत्वम्,
इत्यादीनि स्पष्टान्यायेलिङ्गानि । द्वितीये तु—अस्पष्टैलिङ्गेरतिदेशः । वैद्यथा—
वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यैन्वोऽविदिश्यते । वैद्य लिङ्गमस्पष्टम्,
शीघ्र बहुद्वयैर्नुःपादनात् । तृतीये—प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । वैद्यथा—आभिचा-
रिकेष्टेवाग्निवैष्णवसारस्वत्वाहस्यत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेया-
दिविध्यन्ते प्राग् द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्निवैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य
विध्यन्वोऽविदिष्टः । प्रबलं च द्विदेवत्यत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभा-
सात् । क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । चतुर्थे—द्विहोमेष्वातिदेशोऽप्येव ॥

ऊहारभ्योऽथ सामोही मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥

नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे—उपोद्गावपूर्वकमूहविचारैर्भारम्भः । तत्र प्रयाजादयो

१ क. छ. ग. घ. 'भे ज्यो' । २ क. छ. विचारितम् । ३ क. ग. घ. 'पणात्' । ४ क. 'नये-
याति' । ५ क. 'न साममा' । ६ छ. 'नस्य वा' । ७ छ. विशेयो । ८ क. ल. ग. घ. 'ष्टमस्य' ।
९ क. स. यथा । १० क. 'वतिदेशकाभिदेशवाभिदेश एक इति । ११ क. छ. घ. 'त्वम्' । १२ क.
'धामे' । १३ घ. 'स्पष्टलिङ्गे' । क. 'स्पष्टेन लिङ्गेन' । १४ क. स. यथा । १५ क. 'ध्यन्ताग्निदिश्यते' ।
१६ घ. तद्य । १७ क. 'नुपादाना' । १८ क. 'शः । आ' । १९ क. 'के धर्मप्राप्ता' । ग. 'केष्वाग्ना' ।
२० क. 'भे म' । २१ क. 'एवस्तृती' । २२ क. 'र आत्त्य. । त' । छ. 'रमस्त. । त' ।

धर्मो अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं त्रींशन्त्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं
विवाक्षितमित्यादिरूपोद्भावेः । सविश्विपुषसब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निशब्द-
स्यास्त्यूहः, इत्यादिक उहविचारात्मकः । द्वितीये—सपरिक्करः सामोहः । तृतीये—
मन्त्रोहः । चतुर्थे—मन्त्रोहमसंज्ञापयित्वा विचारः ॥

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ॥

ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ २२ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे—बाधंहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा—‘स्वयं-
कृत्वा वेदिर्भवति’ इत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धनना-
दीनां बाधः । कृष्णलेपु विद्युषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये—
संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये—बाधकारण कार्यैकत्वम् ।
तद्यथा—प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्करः कार्यम् । तथा विकृतिरूपे
भूनीम्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्त्वदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादिदक्षिणा
विकृतौ चोदकमात्रा बाध्यते । चतुर्थे—नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकमात्रेनारिष्ट-
होमैः सह समुच्चयन्ते, इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे—षोडशग्रहः प्रवृत्तिगामी । सै
चाऽऽग्रयणपात्रादेव ग्रहीत्वव्यः, इत्यादिर्बाधमसंज्ञागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे—
‘साम तृचे गेयम्’ इत्यादिर्बाधमसंज्ञागतः सामविचारः । सप्तमे—पश्वङ्गेषु—
प्रत्यङ्ग हविर्भेदे, न कृत्स्नः पशुर्हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वं कर्मेत्यादिर्बाधमसंज्ञागतः
प्रकीर्णविचारः । अष्टमे—‘नानुयाजेषु’ इति पर्युदासः, ‘न सोमे’—इत्यर्थ-
वादः, ‘नातिरात्रे’ इति प्रतिषेधः’ इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः ॥

उपोद्घातस्तथा तन्नावापो तन्नस्य विस्तृतिः ॥

आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ २३ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—तन्नस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये—तन्नावापो
संक्षेपेणोक्ता । तृतीये—तन्नमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे—तथैवाऽऽवापः
प्रपञ्चितः ।

१ क. ‘प्रयुक्ताः’ । २ क. ‘तधर्मदिष्व’ । ३ क. घ मीशादि’ । ४ क. ‘रिक्तोऽवघातः ।
५ क. ‘तः सवित्राश्वि’ । ६ क. ‘चार द्वि’ । ख. ‘चारसभनः द्वि’ । ७ ख. ‘सहप’ । ८ घ. ‘यम्’ ।
९ क. ‘धमप’ । १० क. ‘धद्वारा लो’ । ११ क. ‘न तभिष्या’ । १२ क. ‘नामक एता’ । १३ ख.
ग घ स त्वाप्र’ । १४ क. षष्ठे पृष्ठ— इहापृष्ठद्वयतर सामेत्यत्र केपुचिरह सु रथतर केपुचिद्रहदिति
श्यात् । तत्र प्रत्यहं समुच्चय । सप्तमे अग्नीषोमीये प्रत्यङ्ग हविर्भेदेन कृत्स्नः पशुर्हविः पशुर्ह
इत्याद्यज्ञाना हविष्टेन सकीर्तनमितराहपरिसंख्यार्थमित्यादि । १५ स. ट ‘पु ह’ । १६ घ. ङ ‘दः
ष्ट’ । १७ क. अष्टमे नानुयाजेषु ये यज्ञामर्हं करोति इत्यादावनुयाजव्यतिरिक्तेषु यज्ञतिषु ये यज्ञामर्हं
करोतीति पर्युदासः । नतिरथादि’ । १८ ख. घ इत्यादि ।

प्रसङ्गस्तेन्ननिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ॥

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ २४ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—पशुवर्माणां पशुपुरोडाशो प्रसङ्गः, सौमिकवेदेरुत्तर-
कालीनकर्मसु प्रसङ्गः, इत्यादिविचारः । द्वितीये—सवनीयपशोस्त्वन्नित्वम्, न तु
सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्त्वन्निणी, न प्रकृतिः अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि
स्यात्, न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये—त्वन्वाससोः समुच्चयः । आधारग-
वानामृजुत्वसंबतत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन, यवत्रीहोर्तिकल्प इत्यादिकं
समुच्चयापवादत्वेन, इत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे च—ऐन्द्रावार्हस्पत्यान्यानुवाक्या-
युगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन, यान्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विक-
ल्पापवादत्वेनैरेभुभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु पष्टिसंख्याकेषु पादेषु
प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ॥

ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते, तेषां कथं
तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह—

उपोदात्तापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ॥

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २५ ॥

यथोक्तपादप्रविधायादन्येष्वप्येयु यथोचितं कश्चिदुपोदात्तः, कश्चिदपवादः, कश्चि-
त्प्रसङ्गपठितः, कश्चिदनुप्रसङ्गपठितः, इत्येवं पादान्तर्भाव उच्यते ॥

ननु सन्त्वेवमध्यायानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथमव-
गन्तव्य इत्यत आह—

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ॥

पादानां तु तमत्रैव लेशाद्भ्युत्पादयामहे ॥ २६ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सति, अध्यायान्तरारम्भे, तयोर्ध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो
वक्ष्यते ॥

प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति षड्युत्पत्त्या पादान्धरेष्वपि
वस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति—

विधिः साक्षान्मितीर्धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ॥

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥ २७ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्प्रमाणमिति वद्विचारः प्रथमे पादे
युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्याद्विध्यनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य

१ क. 'स्तत्र निर्णीतः स' । २ क. 'त्पना । द्व' । ३ ग. 'कं विकल्पाय' । ४ क. 'लेनोभ' ।
५ क. 'नेत्येतद्भूषि' । ६ क. स. ग. 'भ्यः पदा' । ७ क. 'न प्रसङ्गान्त' । ८ घ. 'व लब्ध्या व्युत्प' ।

सार्थवादाविधिरूपवेदमूलंतया प्रामाण्यादर्धवादोत्तरभावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेश-
त्वेन पूर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपा-
दानां परस्परं क्रम उन्नेयः ॥

इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणप्रतिपाद्यमर्थ-
निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति—

ऊहित्वा संगतीस्तिस्त्रस्तर्थाऽवान्तरसंगतिम् ॥

ऊहेताऽऽक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २७ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसंबन्धितयाऽविकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसं-
गतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तद्यथा—प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथमपादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य
तत्सद्भावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य धर्मसंबन्धितया धर्मविचारशास्त्रे संगतिः ।
प्रमाणविचाररूपत्वात्प्रथमाध्याये संगतिः । विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात्प्रथम-
पादे संगतिः । यथैतत्संगतित्रयमूहितम्, तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसं-
गतिरूहनीया । सा चानेकरूपा—आक्षेपसंगतिः, दृष्टान्तसंगतिः, प्रत्युदाहरणसं-
गतिः, मासङ्गिकसंगतिः, उपोद्भावसंगतिः, अपवादसंगतिश्चेत्येवमादिरूपा ॥

वासामाक्षेपादिसंगतीनामूहं व्युत्पादयति—

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ॥

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादि योजयेत् ॥ २८ ॥

तदेतत्सर्वं योजयित्वा प्रदर्शयते—प्रथमेऽध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगठौ
' धर्मविचारशास्त्रं वैधर्म्यं ' इति सिद्धान्तः । ' अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः
संभवात् ' इति तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे—' धर्मं लक्षणं प्रमाणं च नास्ति '
इति पूर्वपक्षः । ' लौकिकाकारहीनत्वात्, प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्च ' इति तद्युक्तिः । तथा
युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नराविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य
विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसंगतिः । यथा प्रथमाधिकरणे नियमविवेकसंभवेन हेतुना
विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्य-
प्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मं लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसंगतिः । यथा प्रथमाधिक-
रणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते, तथा द्वितीयाधिकरणे वाचिर्देहि युक्तिं न पर्येति

१ क. 'लत्वेन प्रा' । २ क. 'सविधिया' । ३ क. 'निरूपणम्' । ४ ड. 'या चान्त' ।

५ ख. ग. 'शास्त्र' । ६ ख. ग. 'ध्यायसं' । ७ ख. घ. 'तिः प्रसङ्ग' । ८ ड. 'धमाध्या' । ९ घ.
'रहितत्वा' । १० क. 'प्रमाणराहित्यं वक्तव्यम्' । ११ क. 'चिन्तुक्ति' । १२ घ. 'श्यामीति' ।

इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते षष्ठान्तप्रत्युदाहरणसंगती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रे-
क्षितुं शक्येते । पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात्प्रामाण्यं वर्णितम् । तस्य
च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वाद्वाक्यमसङ्गेन शब्दनित्यत्वं पञ्चाधि-
करणे वर्ण्यत इति प्राप्तङ्गिकसंगतिः । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन
सीर्षादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजावैमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं
साधितम् । तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्धातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्यो-
पोद्धातसंगतिः । प्रथमाध्यायस्य तृतीयापादस्य प्रथमाधिकरणे—अष्टकादिस्मृतेः प्रामा-
ण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे—सर्ववेधनस्मृतेः पूर्ववत्प्रामाण्यमपाद्यते । सेयमपवा-
दसंगतिः । अनया दिशा सर्वत्र संगतिरूहनीया ॥

(प्रथमे धर्मशास्त्रारम्भप्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इत्थं संगतीव्युत्पत्तौषाय प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान्सं-
जिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणं महामतेनाऽऽरचयति—

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः ॥
विचारशौचं नाऽऽरभ्यमारभ्यं वेत्ति संशयः ॥ २९ ॥
अर्थधीहेतुताऽधीतेर्लोकसिद्धावघातवत् ॥
नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न संभवी ॥ ३० ॥
दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ॥
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३१ ॥

“ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ” इत्यारभ्य “ अन्वाहार्ये च दर्शनात् ” इत्येत-
दन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेतस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः
' स्वाध्यायोऽध्येयव्यः ' इत्यध्ययनाविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते ।
अपरे त्वेवमाहुः— ' अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजननायेदमध्ययनं विधीयते । अर्थज्ञानं
विचारमन्तरेण न संभवति । ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजकः ' इति । तत्रैवं
संशयः—' इदं विचारशास्त्रं विधिप्रयुक्त्या नाऽऽरम्भणीयम्, उताऽऽरम्भणीयम् ' इति ।
तत्र ' अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिः ' इति वदन्वादी प्रष्टव्यः—' किमंत्यन्तमप्राप्तंम-
ध्ययनं विधीयते, किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यते ' इति । नाऽऽद्यः—' विमतं

१ क. 'तिभेदेपु । २ क. प. 'तमतिदे' । ३ क. 'न उपोद्धातसंगतिः । से' । ४ क. 'त्पामा' ।
५ क. 'त्पामे प्रा' । ५ क. 'त्पामे प्रा' । ६ क. द. 'धमपा' । ७ क. घ. 'शास्त्रमारभ्यं नाऽऽरभ्यं ।
८ क. 'कं च मैवा' । ९ क. अतो । १० क. 'किमेतद्व्य' । ११ क. 'प्राप्तत्वाद' ।

वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः, अध्ययनत्वात्, भारताध्ययनवत्, इत्यनुमानेनैव विधि-
निरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तस्मिन् द्वितीयः पक्षः । अवघातवन्नियमविधित्वसंभवात् ।
यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसंभवात्पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनाऽवश्यं
कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वाऽर्थज्ञानसंभवात्पक्षेऽ-
प्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पत्तौरेव तण्डु-
लैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः, नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासा-
पूर्वमवघातस्य नियमहेतुः । अथ तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन ऋत्वनु-
ष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्यसंभवादर्थज्ञानहेतुविचा-
रशास्त्रारम्भस्य वैधर्म्यं नास्ति । तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्, स्वर्गाया-
क्षरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिज्ञयायेन कल्पनीयः “ स
स्वर्गः स्यात्सर्वान्मृत्युविशेषात् ” [पू० मी० सू० ४ । ३ । १५] इति सूत्रेण
विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं संपादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफल युक्त्या स्थापितम् ।
तेद्वदध्ययनेऽप्यस्तु । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“विनापि विधिना दृष्टलाभान्नाहि तदर्थे वा ।

करूप्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिज्ञादिवत्” ॥

इति । एव च सति ‘ वेदमधीत्य स्नायात् ’ इति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मिन्शास्त्रे
वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते । त्वत्पक्षे तु—अधीतेऽपि वेदे धर्मविचारणाय
गुरुकुल ईवाविवासः कर्तव्यः । तथासति तन्नैरन्तर्यं धीध्यते तस्माद्विचारशास्त्रस्य
धत्वाभावात्पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं नाऽऽरम्भणीय-
मिति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—‘ लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिः ’ इति । तत्तथैवास्तु ।
नियमविधित्वं तु न वारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमवघातानिय-
मजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम्, एवमर्थेऽप्यश्रुतजन्यमपूर्वजातं ऋतुज्ञानसाधनाध्ययन-
नियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पक मविष्यति । नियमादृष्टाङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिरन-
र्थकः स्यात् । नच विश्वजिज्ञयायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम्, दृष्टफलेऽर्थज्ञाने संभवत्यदृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात् । अत एवोक्तम्—

१ क दर्शापूर्व । २ क ग. ‘शास्त्रस्य । ३ क. वैषम्य । ४ क. निर्णीतम् । ५ क. ख. ग. घ.
तद् । ६ क. ‘गृहीत स्यात् । अ’ । ७ इ तत्पक्षे । ८ क. एव निवासः । ९ क. बाध्यते । १० क.
‘व्यस्यविधेयत्वात्प्रा’ । ११ क. ‘य स्वर्गादिति’ । १२ क. ‘य ना’ । १३ क. ‘मत्राप्यर्थे’ । १४ क.
‘व्यतीति । १५ क. ‘रे’ ।

“लभ्यमाने फले हृष्टे नादृष्टपरिकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वात्ताऽऽनर्थक्यं भविष्यति” ॥

इति । नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्यावीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसंभवाद्धिचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत् । न, ज्ञानमात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । ‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ इत्यत्र ‘यूतेनैव, न तैलादिना’ इत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निरुक्तेन निगमेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु ‘वेजो वै धृतम्’ इति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति । अतो विचारो वैधः । ‘वेदमधीत्य स्नायात्’ इति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वोपरिभावसमानकर्तृकत्वे एवाऽऽचष्टे, न त्वानन्तर्यम् । तस्माद्धिविदशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अथवाऽध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्यापने विधिः ॥

तेन पूर्वोत्तरी पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ३२ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद्भालस्यार्थधियं विना ॥

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चैत्युपेक्ष्यताम् ॥ ३३ ॥

स्वतःप्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ॥

विषयादि सुसंपादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥ ३४ ॥

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयतीत’ इत्यध्यापनं विहितम् । न चात्र नियोज्याभावः, आचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात् । ‘उपनयीत’ इत्यनेनाऽऽचार्यकरणे “समाननोत्सृजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः” [पा०सू०१।३।३६] इति पाणिनिमुन्नेण विहितेनाऽऽत्मनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो नियोज्यः, स एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजनत्वात् । एवंसत्याचार्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृकेनाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगाध्ययने विधिरभ्युपगन्वव्यः । श्रूयमाणं विविवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते । ततोऽध्ययनविधिमपञ्जीव्य पूर्वमुपन्यस्ती पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयी । विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः । विचारशास्त्र विषयः । अवैधं, वैधं वेति संशयः । तत्र वैधत्ववादी पष्टव्यः—विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुञ्जीव, किंवा पाठमात्रम् । नाऽऽद्यः, अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः । पाठमात्रे तु

१ क. ख. ‘ज्ञानार्थं’ । २ क. ‘पूर्वोत्तरी’ । ३ क. ‘न बालस्यार्थहेतुतां वि’ । ४ क. अतो । ५ क. विधादिषु च संवादं । ६. विषयादिसमुदायः । ६ ख. ‘त्वध्ययनं’ । ७ ग. ‘यैकरणत्व’ । ८ क. ‘योगत्वा’ । ख. ‘योज्यत्वा’ । ९ ग. ‘ज्ञानं सिध्येत् प्र’ । १० क. ‘स्ति प्र’ । ११ क. ‘मध्ययनं’ ।

विचारस्य विषयो न भवति' । आपाततः प्रतीतः संदिग्धोऽर्थो विषयः । तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा । निर्णयो विचारस्य फलम् । सोऽपि विषयवद्दूरापेतः । अतो विषयप्रयोजनाभावाद्विचारशास्त्रं नाऽऽरम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते—यौ नामाध्यापनेनार्थोवबोधः प्रयुज्यताम् । तथाऽपि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्तव्याकरणैर्व्युत्पन्नस्य पौरुषैयग्रन्थेऽप्येव वेदेऽप्यर्थावबोधेः सत एव प्राप्नोति । ननु यथा 'विषं मुहूस्व' इत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः, तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्यभावस्त्वदवस्य इति चेत् । न, विवक्षाया अपनोदितुमशक्यत्वात् । विषमोजनवाक्यस्याऽऽप्तमणीतत्वेन बाधो मा भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु—कुतो न विवक्षितार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सदेहः स, सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः । तन्निर्णयैः प्रयोजनम् । ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ॥

(द्वितीये धर्मलक्षणार्थिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणं महामतेनाऽऽरचयति—

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ॥

मानेन वाऽथवोपेतस्ताभ्यामिति विविन्वपते ॥ ३५ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नाम लक्षणम् ॥

मानशङ्का तुं दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ॥

अत एव प्रमाणं च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ३७ ॥

लक्षणप्रमाणभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाऽऽहुः—

“मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात्” ।

इति । सजातीयविजातीयव्यावर्तको लक्ष्यगतः कश्चिन्नोक्तैः सिद्ध आकारो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि संभावनावृद्धौ जावायो प्रमातुर्मुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा—‘सालादिमवी गीः’ इत्युपश्रुत्य चतुष्पातसु जीविषु तल्लक्षण-लक्षितैर्पदार्थमन्विष्य ‘इयं गीः’ इति चक्षुषीऽवगच्छति । एवं च सत्यलौकिकत्वाद्-

१ ग. 'ति । एवमापा' । २ घ. माऽस्तु । ३ क. 'रूपेषु व्युत्प' । ४ क. 'वयोऽन्यग्रन्थे' । ५ क. 'धः स स्व' । ६ ख. 'स्याप्यवि' । ७ क. 'भेदध प्र' । ८ क. 'न न तु' । ९ क. ग. 'तीय भ' । १० क. 'नेनाप्यथ' । ११ घ. च । १२ क. 'कप्रयोगगम्य भा' । १३ क. 'मुद्यतः प्र' । १४ क. 'क्षिं तदर्थं निश्चित ' इ' । १५ क. 'वा पश्यति ।

धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः । कथंचित्तदुपयोगेऽपि न तत्र प्रमा-
णसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते, धर्मस्य रूपादिरहितत्वात् ।
अत एव व्याप्तिग्रहणामावात्रानुमानम् । प्रत्यक्षाद्यनुमानमूलश्च शब्दस्य संगति-
ग्रहः । ततो व्युत्पत्त्यमावात्राऽऽगमोऽपि तत्र भवति । तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित
इति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूच्चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः । तथाऽपि चोदनागम्यः
स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । तेन 'अर्थत्वे सति चोदनागम्यो धर्मः' इति
लक्षणं भवति । 'अर्थो धर्मः' इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः
तद्व्यवच्छेदाय 'चोदनागम्यः' इत्युक्तम् । चावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थ-
रूपे श्येनाद्यभिचारकर्म्मण्यविन्याप्तिः, तद्व्यवच्छेदाय 'अर्थः' इत्युक्तम् । यद्यपि
श्येनस्य शत्रुत्वः फलम्, नतु नरकः । तथाऽपि तस्य वधस्य नरकहेतुत्वाद्वधद्वारा
श्येनोऽनर्थः । नचैवमग्नीषोमीयपशुर्हिसाया अपि वधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति
शङ्कनीयम् । तस्याः ऋत्वद्भवेन ऋतुफलस्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तरामावात् । यवश्वो-
दनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्, अत एव गम्ये धर्मं गमकं विधिवाक्यं प्रमाणम् ।
यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः । तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः
संभवति । तस्माद्द्वयप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ॥

सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ ३८ ॥

सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः ॥

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ३९ ॥

हर्षहेतुवहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ॥

दुर्लभा श्लेष्मा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ ४० ॥

“ अथातो धर्मजिज्ञासा ” [पू० मी० सू० १ । १ । १] इत्यत्राथशब्देन
कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतु-
क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्नं वेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे 'वेदार्थो
जिज्ञास्यः' इति प्राविज्ञा कृता । तत्र संशयः—किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि
वेदार्थो भवति, किंवा विविधाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव वेदार्थः, इति । तत्र—

“ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ”

१ क. शक्यते । २ ख. द. 'आस्तु' । ३ ख. 'मूलक्षणम्' । ४ क. 'पि वधद्वारा । ५ क.
'द्वयत्वं' । ६ ख. 'धर्मैः । ७ क. प्राप्तिः । ८ क. दुर्लभा । ९ ख. सुतरा । १० क. अतःशब्दः
कृत्स्नवेदा' । ११ द. हेतुः किं ।

इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः । व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति ।
 'पुत्रस्ते जातः' इति वार्ताहरव्याहारजन्ये श्रोतुर्हर्षभनुमाय हर्षहेतोः पुत्रजन्मनि
 संगतिं प्रतिपद्यते । अतो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—पुत्रज-
 न्मवद्धर्षहेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो
 दुर्लभः । 'गामानय' इति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धमवृत्तिमवलोक्य संगति-
 ग्रहणं सुलभम् । तस्मात्कार्यरूप एव वेदार्थ इति ॥

(तृतीये धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनाऽऽरचयति—

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ॥

एतत्किं न परीक्ष्यं स्वात्किंवा सम्यक्परीक्ष्यताम् ॥ ४१ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया ॥

मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन्परीक्षोपेक्षते कुतः ॥ ४२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताऽथवा ॥

वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्ष्यताम् ॥ ४३ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ॥

अनपेक्षतया तस्य पतो मुरूपत्वमाश्रितम् ॥ ४४ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते ।
 चोदनाप्रामाण्यं तु प्रथमाध्याये परीक्ष्यते । वेदवेदयुक्तम् । कुतः—वेदार्थस्य प्रधा-
 नत्वेनाऽऽदौ परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदः । पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात् । प्रमाणं
 तु बह्वोधनाय प्रवृत्तं सत्तच्छेषतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अस्त्वनुष्ठानोपाधौ
 वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्यैव मुख्यत्वं
 निरपेक्षत्वात् । नहि स्वतःप्रामाण्यवादिना मते सापेक्षता प्रमाणस्यास्ति । प्रमेयं तु
 सापेक्षम् 'मानाधीना मेयासिद्धिः' इत्युक्तत्वात् । वदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः

१ 'तिष्ठति' । २ क. 'ज-यश्रोतुर्हर्षविकारम्' । ३ क. 'रूपो वे' । ४ क. 'तरिकम' । ग.
 'त्किं वाऽप' । ५ क. 'रीक्षाऽपे' । ६ क. 'यतः' । ७ क. 'थमे त' । ८ छ. ग. घ. ङ. 'रीक्षण' । ९ ग.
 तस्या । १० क. 'धत्ता' । ११ छ. ग. घ. ङ. 'माणस्य तु' । १२ क. परीक्ष्यम् । छ. ग. घ. ङ.
 परीक्षा । १३ क. तदयुक्तम् । १४ ङ. 'त तत्' । १५ क. अतः ।

प्रमाणपरीक्षामादौ चकारोवि युज्यते । अथान्यत्प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवाऽऽदौ कस्मान्न कृतः । नै कृतः—अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ वद्विचारस्याऽऽश्रयासिद्धेः ॥

तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनार्थं भाट्टमामाकरमतपेदे उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भट्टमतमेवोपन्यस्यते—

(चतुर्थे धर्मे प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्र-
त्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्रत्यक्षादिभिरप्येव गम्यते विधिनैव वा ॥

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ ४५ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ॥

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्येकमेयता ॥ ४६ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात्प्रमेयावभासकत्वं तादृक्विवाद्दम् । धर्मश्च प्रमेयः, असंदिग्धानिर्णयस्वत्वे सति बुध्यमानत्वात्, घटादिवत् । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते—

ब्रूमः—धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषयत्वात् । येस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयः, तत्रानुमानादीनां कैव कथा । क्वचित्प्रत्यक्षेण एक्षिते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद्विधिनैव धर्मो गम्यते ॥

(पञ्चमे धर्मे विधिप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः, तस्य
ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्र-
माणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ॥

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ ४७ ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ॥

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ ४८ ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति, तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्ति-
ग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादी
गृह्यते । धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् । तस्माद्विधेरबोधकरत्वात्
धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

धूमः—यथा 'प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवति' इत्यत्र मधुकरपदस्यार्थ-
मजानेन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् । कमलस्य मध्यगते मधुपानं कुर्वति
दृश्यमानभ्रमरे मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते, तथा 'कारीया
वृष्टिकामो यजेत' इत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां
विधेः संगतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं
नास्ति । न च संवादाभावादप्रामाण्यम्, समनन्तरमाविप्रतिनियतफले वृष्ट्यादौ संवा-
दस्यापि सभवात् । अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ, प्रतिनियतजन्मान्तरफले
ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत् । एवं तर्हि स्वतःप्रामाण्योभ्युपगमनास्ति
कापि संवादाद्यपेक्षा । तस्मादबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतः-
सिद्धं प्रामाण्यं नापन्होतुं शक्यम् ॥

(पष्ठे शब्दानित्यताधिकरणे सूत्राणि ६—२३)

कमेके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥ अस्थानात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥ सत्त्वान्तरे च यौग-

पद्यात् ॥ ९ ॥ प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥

वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥ समं तु तत्र

दर्शनम् ॥ १२ ॥ सतः परमदर्शनं विषयाना-

गमात् ॥ १३ ॥ प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

१ क. 'धस्य हि वि' । २ क. 'स्ति । श' । ३ क. अतः श' । ख. ग. अतस्तदृष्टि' ।
४ क. 'रस्या' । ५ क. 'नत्रितरपदानामर्थ' । ६ क. ख. घ. ङ 'लम' । ७ ख. ग. घ. ङ. 'माने
भ्र' । ८ ख. सवन्धाभा' । ९ क. 'तदृष्टफले चित्रयागादौ च संवादस्य सं' । १० ख. 'तरदृज' ।
११ ख. 'ण्याभा' ।

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥ वर्णान्तरम-
 विकारः ॥ १६ ॥ नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥
 नित्यस्तु स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥
 सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥ संख्याभावात् ॥ २० ॥
 अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ प्रख्याभावाच्च
 योगस्य ॥ २२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः ॥

अनित्यो वर्णरूपत्वाद्गणैर्जन्मोपलम्भनात् ॥ ४९ ॥

अवाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्गणस्य नित्यता ॥

उच्चारणप्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ ५० ॥

शब्दानित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्त्वावदेवं मन्यन्ते—वर्णसमूहश्रवणानन्तरम् 'इद-
 मेकं पदम्' इति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः
 कश्चिरस्फोटनामकः पदार्थो विषयः । स च नित्यः । स एव शब्दः, न तु वर्णो
 इति । तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते । वर्णेष्वेवैकार्थ्यावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धे-
 रूपस्यैव वर्णाविरिक्तस्फोटकल्पना निरर्थिका । तस्माद्गणानामेव शब्दत्वम् । वर्णाश्च
 प्रतिपुरुष प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः ।
 तस्य च कारणदोषसंभवाद्धिषेरप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

बहुभिः पुरुषैः प्रत्येक बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे 'त एवमे गकारादयो वर्णाः'
 इत्यवाधितप्रत्यभिज्ञा जायते । तद्वृत्तान्नित्या वर्णाः । न चे वर्णानां जन्माभावे बहु-
 कृत्व उच्चारणप्रयत्नो व्यर्थ इति शङ्कनीयम्, तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाद्भिकारात् ।
 एवं सति पुरुषभेदादुच्चारणभेदाश्च यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादिभेदैश्चोपेतान्ध्व-
 निविशेषानुत्पाद्य चरितार्था भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावाज्जास्त्यमा-
 माण्यम् ॥

(सप्तमे वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणे सूत्राणि २४—२६)

उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्
॥ २४ ॥ तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ २५ ॥ लोके संनियमनात्म-
योगसंनिकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ॥
पृथक्संगत्यपेक्षापामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ ५१ ॥
वेदेऽपि लोकवैत्रैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ॥
अहीत्वया ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ ५२ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्य पदस्यापि वर्णरूपतया नित्यत्वाद्गर्णपद-
द्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति । तथाऽपि 'आग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादि-
वाक्यस्य वाक्यार्थे संगतिग्रहणमपेक्षितम् । ततो नैरपेक्ष्याभावात्प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते-
ब्रूमः—लोके 'गामानय' इत्यादिवैद्व्ययोगे पदपदार्थयोरेव संगतिर्लक्षते । वाक्यं
त्वाकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात्सार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदैवाक्यस्यापि
प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम् ॥

(अष्टमे वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे सूत्राणि २७—३२)

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषारख्याः ॥ २७ ॥ अनि-
त्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्
॥ २९ ॥ आख्याः प्रवचनात् ॥ ३० ॥ परं तु
श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥ कृते वा विनि-
योगः स्यात्कर्मणः संबन्धात् ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ ख. ग. घ. ङ 'यक्सन्नेतवीक्षा' । २ क. 'वसैव वाक्यार्थे नैव संगतिः । प्र' । ३ ग. घ निरपे-
क्षतः । ४ द. 'कस्यापि पदस्य व' । क. 'कस्य पदस्य व' । ५ ख. ग घ. ङ 'दिपदप्रयोगेषु प' ।
६ क. वेदस्यापि ।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ॥

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ ५३ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ॥

तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ ५४ ॥

‘काठकम्, कौथुमम्, वैत्तिरीयकम्’ इत्यादिसमाख्यां तत्तद्वेदविषया लोके दृष्टा । चद्विषयत्वयश्च “वेन प्रोक्तम्” [पाणि० सू० ४ । ३ । १०१] इत्यर्थे वर्तते । तथा सति ‘व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं मारुतम्’ इत्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किंच ‘निमित्तं वेदवाक्यं पौरुषेयम्, वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत्’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्योपपद्यते । कालिदासादिग्रन्थेषु तत्त-
त्सर्गावसाने कर्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्तापलभ्येत । नचो-
पलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिकूलतर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा
सति पुरुषबुद्धिदोषरुतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मं प्रामाण्यं
सुस्थितम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	८	८
सूत्राणि	३२	३२

(अथ द्वितीयः पादः)

(मथमेऽर्थवादाधिकरणे सूत्राणि १—१८)

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्,
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ शास्त्रदृष्टविरोधाच्च
॥ २ ॥ तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥ अन्यान-
र्थक्यात् ॥ ४ ॥ अभागिप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥ विधिना त्वेकवाक्य-
 त्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ ७ ॥ तुल्यं च
 सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥ अप्राप्ता चानुपपत्तिः
 प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत-
 स्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥ गुणवादस्तु ॥ १० ॥
 रूपात्प्रायात् ॥ ११ ॥ दूरभूयस्त्वात् ॥ १२ ॥
 अपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥ आका-
 लिकेप्सा ॥ १४ ॥ विद्याप्रशंसा ॥ १५ ॥
 सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १६ ॥ फलस्य कर्म-
 निष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः
 स्यात् ॥ १७ ॥ अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ॥
 न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवाऽसौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥
 विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ॥
 नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कृतः ॥ २ ॥
 विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ॥
 तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानं धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयते । 'वायव्यं श्वेतमालमेव भूतिकामः' इति
 विविः । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागवेयेनोपधावति, स एवैन भूर्ति
 गमयति' इत्यर्थवादः । तत्र विविवाक्यगता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्ये-
 णैव विशिष्टमेतै विदधति । अर्थवादशब्दाश्चेत्तन्नैरपेक्ष्येणैव भूतार्थमन्वाचक्षते । 'क्षिप्र-
 गामी वायुः स्त्रोचित्वेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छति' इत्युक्ते रामाय-
 णभारतौदाविव वृत्तान्तः कश्चित्प्रतीयते, नत्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वाभावा-
 न्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते—

ब्रूमः—मा भूत्पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधिवाक्यं तावत्पुरुष प्रेरणायुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थवबोधपर्यवसित्वाध्ययनविधिपरिच्छीवत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । तत्र पुरुषार्थपर्यवसितविध्यपेक्षितं प्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । 'यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया झीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पद्मोदेवता, ततः प्रशस्तोर्मैम वायव्यं पशुमालभेत' इति वाक्ययोरन्वयः । तस्मादर्थवादा धर्म प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मवान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह—

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वात् विधेर्मानतेति चेत् ॥

सत्पन्वपे स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगो ॥ ४ ॥

'यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः, अतो वायव्यमालभेत' इत्येवमर्थवादोक्तं हेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्के । ततः सापेक्षत्वादप्रमाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥

'विमर्तं कर्मानुष्ठेयम्, फलप्रददेवतोपेतत्वात्, राजसेवादिवत्' इत्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते, तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । नत्वेवं विवक्षितम् । किंतु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते । तथा सति 'प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयम्' इत्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत्र कुतः सापेक्षत्वम् । तस्मात् 'विधिः प्रमाणम्' इति सिद्धान्तः ।

(द्वितीये विधिवन्निगदाधिकरणे सूत्राणि १९—२५)

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वाद्मात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

लोकवादिति चेत् ॥ २० ॥ न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ विधिश्चान-

र्थकः क्वचित्, तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत, तत्सा-

मान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥ प्रकरणे संभ-

वन्नपकर्षो न कल्प्येत, विध्यानर्थक्यं हि तं

प्रति ॥ २४ ॥ विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

१ क. घ. 'धेयस्य' । २ स. ग. घ. ड. ततः । ३ ल. ग. घ. ड. 'क्षितमा' । ४ क. 'विदे वा' । ५ क. 'वेदो' । ६ क. 'प्रपत्न्यः' । ७ ग. 'पेक्षति' । ८ घ. 'ति प्राप्ते ब्रूमः' । 'वि' । ९ स. 'मप्राण्यस्य' । १० स. ग. घ. ड. 'स्य मानान्त' । ११ स. 'लक्ष्येत' । त' । १२ घ. तनु । ड. तत्कुतः । १३ स. घ. ड. राद्धान्तः ।

ऊर्जोऽवरुध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ॥

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभास्यूपौदुम्बरताफलम् ॥

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ॥

अर्थद्वेधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते—‘औदुम्बरो यूपो भवति, ऊर्जा उदुम्बरः, ऊर्जपशवः, ऊर्जवास्मा ऊर्ज पशूनाप्रोवि, ऊर्जोऽवरुध्वै’ इति । अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरसैर्जुगुच्यते । उदुम्बररूपेयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपासूजमाप्रोवि । तवो यूपस्यौदुम्बरत्वमूर्जः सपादनाय भवतीत्यर्थः । अत्र ‘अवरुध्वै’ इति तादर्थ्ये चतुर्थी । तथा फलत्वं गम्यते । ‘धनलाभाय राजमेवा’ इत्यादौ तद्दर्शनात् । न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्व युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गशब्दस्यापि ज्योतिष्टोमैस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते—

यूमः—अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलं स्यात्—किमविहितस्यौदुम्बरत्वस्य, उत विहितस्य । नाऽऽद्यः,—अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किमत्र विधिः प्रत्यक्षः, उतोन्नेयः । नाऽऽद्यः,—‘औदुम्बरो यूपो भवति’ इत्यत्र लिट्प्रत्ययाश्रवणात् । द्वितीये स्तुत्या सै उन्नेयः । न चान्न स्तुतिमङ्गीकरोषि । अधोन्नेयत ‘विधीनायोदुम्बरत्वं स्तूयते तत्फलं चावबोध्यते’ इति । तर्हि वाक्यं भिद्येत् । ततः फलैर्विधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव ॥

अत्रैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह—

आप्रोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ॥

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

‘ऊज पशूनाप्रोवि’ इत्यपूर्वार्थत्वाद्विधित्वं प्रतिभासते, लिट्ढाद्यभावादर्थवादत्वम् । अतः सदिग्धत्वाच्च प्रामाण्य चोदनाया इति पूर्वपक्षः ॥

एकवाक्यत्वंलाभेनार्थवादत्वं निर्णयते । अतः, प्रमाणं चोदना’ इति सद्धान्तः ।

१ क. ख. यूपोदु । २ क. ख. ‘यूपोदु’ । ३ ख. ग. ‘यत्तय’ । ४ क. अयुती । ५ क. अयुतेन वाक्येन तेन । ६ क. ‘ति । ऊर्जशब्दा’ । ७ क. ‘स उच्यते’ । ८ क. ‘रयुपार्थिज’ । ९ ग. घ. ‘पथा जात्या य’ । १० ख. ग. घ. ङ. इत्यस्यापि । ११ घ. ‘मस्य स्ता’ । १२ ख. ग. घ. ङ. ‘लम्-कि’ । १३ घ. उदुम्बरस्य । १४ ग. ‘तीयस्तु त्तु’ । १५ ङ. समुभे’ । १६ ख. ‘रोषि’ । अं १७ ङ. विधिना यूपोदु’ । १८ क. ‘उवति’ । १९ क. अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेण गू । २० क. ‘त्वाद्वा’ । २१ ख. ‘त्वभावेना’ । २२ क. तन । ख. घ. अत्र इति ।

(तृतीये हेतुवन्निगदाधिकरणे सूत्राणि २६—३०)

हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥
 स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्, अचोदना तस्य ॥ २७ ॥
 अर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥ अर्थस्तु
 विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ २९ ॥ यदि च
 हेतुस्वतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेदव्य-
 वस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ॥
 हिंसा श्रुता हेतुताऽतः शूर्पमन्यच्च साधनम् ॥ १ ॥
 शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्प्यते ॥
 अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात्प्रवर्तिका ॥ १० ॥

इदमन्नायंते—शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते । अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतु-
 त्वेनान्वेति । हिंसाशब्दस्य हेतुवाचिन्त्वात् । ‘यस्मादन्नसाधनं, तस्माच्छूर्पेण होतव्यम्’
 इत्युक्ते ‘यद्यदन्नसाधनं दर्वीपिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यम्’ इति लभ्यते । ततः
 ‘पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्ते’ इति प्राप्ते—

श्रूयः—शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्, तृतीयया तदवगमात् । पिठरादीनां त्वानु-
 मानिकम् । अतोऽसमानबलत्वात् विकल्पो युक्तः । तेषां हेतुर्वर्षेः । स्तुतिः प्रोच-
 नायोपयुक्ता, तस्मात्स्तुतित्वेनान्वयः ॥

(चतुर्थे मन्त्रलिङ्गाधिकरणे सूत्राणि ३१—५३)

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥ वाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥
 बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥ अविद्यमानवचनात्
 ॥ ३४ ॥ अचेतनेऽर्थवन्धनात् ॥ ३५ ॥

१ अ. प्राप्ते । २ क. गहि । ३ अ. स्तुता । ४ क. शूर्पायनत्वसा । ग. घ. ड. शूर्पाद्व्यं ।
 ५ अ. ग. घ. ड. कल्पते । ६ घ. ते चातुर्मास्येषु-शूर्प । ७ अ. ग. घ. ड. दि ते । ८ क.
 अ. नां चानु । ९ क. कल्पते । तं । १० अ. अतो । ११ ग. घ. स्तुतिस्तु प्र । १२ क.
 तस्याः स्तु ।

अर्थविप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥ स्वाध्यायवद्वच-
 नात् ॥ ३७ ॥ अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥ अनि-
 त्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ ३९ ॥ अविशि-
 ष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥ गुणार्थेन पुनः श्रुतिः
 ॥ ४१ ॥ परिसंख्या ॥ ४२ ॥ अर्थवादो वा
 ॥ ४३ ॥ अविच्छिन्नं परम् ॥ ४४ ॥ संप्रैपे
 कर्मगर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात् ॥ ४५ ॥
 अभिधानेऽर्थवादः ॥ ४६ ॥ गुणादप्रतिषेधः
 स्यात् ॥ ४७ ॥ विद्यावचनसंयोगात् ॥ ४८ ॥
 सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥ उक्तश्चानित्यसं-
 योगः ॥ ५० ॥ लिङ्गोपदेशश्च तदर्थत्वात्
 ॥ ५१ ॥ ऊहः ॥ ५२ ॥ विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टकहेतवः ॥

योगेपूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भोसकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्दानान्मन्त्राः पुष्पैकहेतवः ॥

न तद्दानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

‘ उरु प्रथस्व ’ इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः—‘ भोः पुरोडाश, त्वमुह
 विपुलता यथा भवति तथा प्रसर ’ इति । एवमादयो मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा
 अदृष्टमेव जनयन्ति । नत्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य
 ब्राह्मणवाक्येनापि भोसनात् । ‘ उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ’ इति हि ब्राह्मण-
 वाक्यम्, (इति चेत् ।)

नैवद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे सति केवलाददृष्टस्य कल्पयि-
 तुमशक्यत्वात् । तस्मादृष्टमर्थानुस्मरणमेव, यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् ।
 ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे ‘ मन्त्रेणैवानुस्मरणीयम् ’ इति यो नियमः, तस्य
 दृष्टसंभवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु ॥

१ क. 'गेषु तु पु' । २ क. वाचकाः । ३ ख ग. घ. तज्ज्ञानम् । ४ य. तज्ज्ञान ।
 ५ क. 'ति । प्रथना-मन्त्रा । ६ क. भासमानत्वात् । ७. प्रसत्त्वात् । ८ क. दशानुस्मरणात् ।

अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्पेक्षा कलहो विनियोजने ॥

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवृत्तीतरद्यतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्यै लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येत् । इत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वः पक्षः ।

नार्यं विरोधः, प्रबलेन हि लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाघवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	४	१२
सूत्राणि	५३	८५

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे स्मृतिप्रामाण्याधिकरणे सूत्रे १—२)

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्ष्यं स्यात् ॥ १ ॥

अपिवा कर्तृसामान्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे न मात्वं मानताऽथवा ॥

निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥ १ ॥

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्संभाव्या वेदमूलता ॥

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात्सार्थत्वादिस्ति मानता ॥ २ ॥

“अष्टकाः कर्तव्याः” इत्यादि स्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणम्, पौरुषेयवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, विप्रलम्भकवाक्यत्वात् । अथ मूलप्रमाणैवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यत इति मन्येपाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिरन्वया स्यात् । तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्रोक्षे—

ब्रूमः— विषया स्मृतिवेदमूला, वैदिकमन्त्रादिप्रणीतस्मृतित्वात्, उपनयना-

१ क. अस्मिन्नेकाधिकरणे म । २ म. 'यद्व-क' । ३ क. विप्रयोजने । ४ क. 'क्षिप्तार्थ' । ५ क. 'सा वि' । ६ स. 'दि वा' । ७ क. 'नत्वाय' । ८ क. 'निर्व्यर्थ' । ९ क. पूर्वपक्षः ।

ध्ययनादिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं, शङ्कनीयम्. अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु च नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मप्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवं मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह—

न मा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वाद्यां जना इति मन्त्रगीः ॥

तन्न स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मात्वसंभवात् ॥ ३ ॥

‘यां जनाः प्रतिनन्दन्ति’ इत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम् । तच्च श्राद्धं स्मार्तम् । न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मप्रमाणमिति चेत् ।

न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानं च दर्शितम् । तस्मादसौ मन्त्रो धर्मप्रमाणम् ॥

(द्वितीये श्रुतिप्रावल्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्, असति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येपा स्मृतिर्मितिः ॥

अभितिर्वेति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औदुम्बरीं स्पृशन्गापेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानादमानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सद्गोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते—‘औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या’ इति । सोऽस्मृतिः प्रमाणम्, अष्टकादिस्मृतिष्विव मूलवेदस्यानुमातुं शक्यत्वादिति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘औदुम्बरीं स्पृशद्गोद्रायेत्’ इति प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सभवति । अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम् । अतो विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमाह—

१ ख. ग. घ. ‘यर्थ्यम्, अं’ । २ क. च वे’ । ३ क. ‘भेवाधिकरणे म’ । ४ क. ‘त्वदर्शनात् ।

५ क. तत्र । ख. घ. तद्य स्मार्तधादम् । ६ क. ‘तमेव । न । ७ घ. सर्वा शेषा । ८ ख. ग. घ. ङ.

‘नाम मा’ । ९ ख. ग. घ. ङ. सा पूर्व्यायेन प्रमाणमिति प्राप्ते । १० ख. ग. घ. ङ. इत्यनेन ।

११ ख. ग. घ. ङ. अत्रैव म’ ।

प्रत्यक्षानुमितं श्रुत्योर्पक्षा व्याघातदर्शनात् ॥

अमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत् ॥

अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितं श्रुत्योः परस्परविरोधाद्बुभयोरप्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ॥

अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टवया विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् । यदि पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्यते, तर्हि मा भूत्तस्या अप्रामाण्यम् । तथाऽपि परप्रत्यक्षात्प्रत्यक्षस्याभ्याहृतरत्वेन स्पर्शं पुरात्रानुष्ठेयो, नतु सर्ववेष्टनम् ॥

(तृतीये दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वैसर्जनारूपहोमीपवांससो ग्रहणस्मृतिः ॥

प्रमा न वा श्रुत्यवाघात्प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ॥

सर्ववेष्टनवद्भाधहीनाऽप्येपा न हि प्रमा ॥ ९ ॥

न्योविष्टोमेऽभीषोमीयस्य पशोस्त्वन्ने प्रक्रान्ते वैसर्जेनहोमो विहितः । तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च भ्रातृंश्चाहृतेन वाससा प्रेच्छाद्य वाससोऽन्वे स्मृदण्डमृपनिषद्य जुहोति । वरिष्न्वासस्येवं स्मर्यते—'वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्युर्युक्त्वाति' इति । सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत्प्रमाणमिति प्राप्ते—

ब्रूमः—कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्लोभादेवद्वासो जमाह । तन्मूर्खैर्बेषा स्मृतिरित्यपि कल्पना संभवेति । दृष्टानुसारिणी चेषा कल्पना । दक्षिणया परिक्रीवानास्मृतिवर्जा कोमदर्शनात् । तेषा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाऽप्युपपत्तावष्टकादिश्रुतिवत्तन्मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलभेदाभावेऽनेयं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

१ ख. 'तस्मृत्तो' । २ क. 'अमेत्यात' । ३ क. 'अस्त्वेव' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'तयोः पु' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'दत्तेन वि' । ६ ख. ग. घ. ङ. अथ । ७ ख. ग. घ. ङ. 'वासोमृदणमस्मृ' । ८ क. 'वापा' । ९ ख. ग. घ. ङ. संज्ञाय । १० ख. ग. घ. ङ. 'वतीति । द' । ११ क. ग. घ. ङ. 'येय' । १२ ख. यथा । १३ क. ग. घ. 'दिस्मृति' । ङ. 'दि' । १४ ग. घ. ङ. 'वात्त प्रमा' । १५. 'वासास्मानाम्' ।

(चतुर्थे पदार्थप्रावल्याधिकरणे सूत्राणि ५—७)

शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ न,
शास्त्रपरिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ अपि वा कारणा-
ग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति—

आचान्तेनेत्यमा मा वा स्मृतिरेपा न मा भवेत् ॥

वेदं कृत्वोति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ॥

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादवाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

'क्षुत आचामेत्' इति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा तु क्रतुमध्ये क्षुतादि
निमित्तं प्राप्नोति, तदा नैमित्तिकमाचमनं क्रत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते 'आचान्तेन
कर्तव्यम्' इति । सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । 'वेदं कृत्वा वेदिं
करोति' इति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते । वेदो नाम धर्ममयं
संमार्जनसावनम् । वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखावा भूमिः । तयो-
र्मध्ये यंदि क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात्, तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुध्येत् । तस्मा-
द्धेष्टनस्मृतिवदाचमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते—

ब्रूमः—वेदवेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः । क्रमेस्तु
पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपजीवति । तव उपजीव्यविरोधात्क्रम एव बाध्यते ।
नतु क्रमेणाऽऽचमनस्य बाधोऽस्ति । तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव वार्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्श-
यति—

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ॥

न धर्मो नहि पूतं स्पार्द्रोक्षीरं श्वहतौ घृतम् ॥ १२ ॥

'ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेत्' इति श्रुतावर्हिंसादिर्ध-
र्मत्वेनोक्तः । स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः । तस्माच्छाक्यस्मृतिर्धर्मं प्रमाणमिति चेत् ।
न । स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शाक्यसंबन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात् ।
वदीयग्रन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न सा स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् ॥

विचारान्तरं दर्शयति—

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ॥

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात्प्रमाणता ॥ १३ ॥

श्लोकोत्सवादिसदाचारस्य मूलमूतवेदाभावादप्रामाण्यामिति चेत् ।

न । वैदिकैः शिष्टैः परिग्रहीतत्वेनाष्टकादिवद्वेदमूलत्वात् । अथ एव मन्वादिभिर्मन्थगौरवभयाद्विशेषाकारेणानुपादयोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः “श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः” इत्येवं धर्मं प्रमाणापन्थासात् । तस्मान्छिष्टाचारः प्रमाणम् ।

(पञ्चमे शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणे (आर्यम्लेच्छाधिकरणे) सूत्रे ८-९)

तेष्वदर्शनादिरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्

॥ ८ ॥ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

यवादिशब्दाः किं अर्था नो वाऽऽर्यम्लेच्छसाम्यतः ॥

दीर्घशूकमिषंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यत्रान्या इति शास्त्रेऽस्या प्रसिद्धिस्तु बलीयसी ॥

शास्त्रीयधर्मं तेनात्र मिषंग्वादौ न गृह्यते ॥ १५ ॥

‘यवप्रयश्चरुभवेति’ ‘वाराहो उपानहावुपमृश्रवे’ इति श्रूयते । अत्र यवशब्दमार्था दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च सूकरे । म्लेच्छास्तु यवशब्दं मिषंगुणु, वराहशब्दं च कृष्णशकुनी । तथासति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दापेष्वावर्त्यम्लेच्छप्रसिद्धयोः समानबलत्वाद्बुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते—

वृमः—शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी प्रत्यासन्नत्वादिच्छिन्नपरंपर्यागतत्वाच्च । शास्त्रे यवविध्यर्थवादं पूर्वं श्रूयते—‘यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते, अप्येते भोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति’ इति । इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु मिषंगुणु, तेषामितरौषधिरिपाकात्पूर्वं पच्यमानत्वात् । वाराहोपानद्विध्यर्थवादश्चैवं भवति—‘वराहं गावोऽनुधावन्ति’ इति । गवामनुधावनं शूकरे संभवति न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दीर्घशूकादिर्येर्वादिशब्दार्थः ॥

अत्र वार्तिककारः पीलुशब्दमुदाहरेत् । ‘तं च म्लेच्छा इति न प्रयुञ्जते, भार्यास्तु वृसे । तस्मात्सुव्यवहारस्याऽऽर्येषु संभवादृश एव पीलुशब्दार्थः ॥

आत्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमउदाह—

१ स. ‘लवे’ । २ क. घ. ‘सन्न’ । घ. ‘सस्य प्र’ । ट. ‘सस्यम’ । ३ प. ट. ‘दिने ए’ । ४ स. ‘सुवेते र’ । ५ स. ‘देग्यदिपु’ । ६ स. घ. ट. ‘धिया’ । ७ स. घ. ट. ‘त्वाद’ । उपा. ८. क. घ. ग. ‘देवत’ । ९ क. तं म्ले’ । १० प. ‘येष्वेव सं’ ।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ॥

न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्ध्याऽर्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति—

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ॥

इतराचारवन्मात्वममात्वं स्मार्त्तवाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ॥

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिदक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणं, शिष्टाचारत्वात्, होलाकाद्याचारवत् , इति चेत् ॥

न । स्मृतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथा च स्मृतिः—

“मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरा चैव त्येक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

इति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात्समबलत्वमिति शङ्कनीयम् । होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वेदानुमापकत्वायोगात् । नहीदानांतनाः शिष्टा मन्वादिबद्देशकालविपरुद्धं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति । येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमार्पयेत् । शक्नोति चे यः कोऽपि शिष्टो यत्र कापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कंचनापि होलाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्माच्छिष्टा-चारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते, न तु श्रुतिः । अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाऽऽहुः—

“आचारात्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विपरुष्यते” ॥

इति । तस्मैदोदृशस्याऽऽचारस्याप्रामाण्यमभ्युपेयम् ॥

तत्रैवापरं वर्णकमारचयति—

लौकिको वाक्यगो वाऽर्थत्रिष्टदादेः समत्वतः ॥

उभो विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादास्त्वहान्तिमः ॥ १९ ॥

‘त्रिवृद्बहिष्पवमानम्’ इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धौऽर्थः । वाक्यशो-

१ ख. घ. ‘सिद्धार्थः’ । २ ख. ‘णप्रदे’ । ३ ख. ‘ण त्रिष्टि’ । ४ क. ख. ग. घ. ‘द्वका’ । ५ ग. ‘गता’ । ६ ख. ग. द. वाच्यम् । ७ ख. ग. ‘विशिष्टं’ । ८ क. ‘पवितुं च’ । ९ ख. ग. घ. द. तु । १० क. ‘क्षस्मृ’ । ११ ख. ग. घ. द. ‘स्मादप्रामाण्यमीदृशस्याऽऽचारस्यावधेय’ । १२ ख. घ. ‘सिद्धार्थः’ ।

पाट्टत्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणाम्
'उपास्मै गायत्रा नरः'—इत्यादीनामृचां नवक्रमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबल-
त्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वाद्गुणव्यर्थैः विकल्पेन ग्रहीतव्या-
विति चेत् ।

मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवैक्येऽर्थैस्त्रैगुण्यम्, अर्थवादवाक्ये स्तोत्रिया-
णामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अत
एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमित्येव विधिवैक्ये नियतोऽर्थः ॥

(षष्ठे म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा म्लेच्छरूढितः ॥

कल्प्य आर्येष्वसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् ॥ २० ॥

ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ॥

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते, म्लेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्मान्नि-
गमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् ।

मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेहो विषये म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् ।
करूप्यमानादन्यवस्थितादुपास्मै म्लेच्छरूढिः । यत्रेदृश्या अपि रूढेरभावस्तत्र निरु-
क्तादयश्चरिवार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः, नेमशाब्दोऽर्थवाची, ताम-
रशब्दः पत्रवाची, इत्येवं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गृह्यतमाह—

अर्थावोधादप्रमाणं पिकालम्भनचोदना ॥

मैवं म्लेच्छप्रसिद्ध्याऽपि तद्गोशादविरूढया ॥ २२ ॥

सर्वोऽर्थः ।

(सप्तमे कल्पसूत्रास्वतःप्रामाण्याधिकरणे सूत्राणि ११—१४)

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ नासंनियमात्

॥ १२ ॥ अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥ सर्वत्र च

प्रयोगात्संनिधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वां न कृत्रिमाः ॥

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ॥

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रग्रन्थाः, निगमनिर्ण-
कादिपङ्क्तग्रन्थाः, मन्वादिस्मृतयश्चापौरुषेयाः, धर्मबुद्धिजनकत्वात्, वेदवत् । न च
मूलप्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतःप्रामाण्या-
ङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् ।

मैत्रम् । उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बौधायनसूत्रम्, आपस्तम्बसूत्रम्,
इत्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते । न च काठकादिसमारुयावत्प्रवचननिमित्तत्वं
युक्तम् । तद्वन्धनिर्माणकाले तदानां तैः कैश्चिद्रूपलब्धत्वात् । तत्राविच्छिन्नपारंपर्ये-
णानुवर्तते । ततः कालिदासादिग्रन्थवत्पौरुषेयाः । तथाऽपि वेदमूलत्वात्प्रमाणम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा ॥

न कल्पे साध्यवेदत्वमहाणाहुर्वलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयामकर्तव्यता कल्पसूत्रकार आह—“सर्वासु विधिष्वमावास्या
कर्तव्या” इति । श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव तिथौ कर्तव्यतां ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररू-
पेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् ।

मैत्रम् । कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम् । किंतु यत्नेन साध्यम् । न च वत्सा-
धयितुं शक्यम् । पौरुषेयत्वस्य सप्रामाण्यात्, तत्कर्तृरूपलम्बेन च, साधितत्वात् ।
अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम् ॥

१ क. वा अहं । २ स. ग. घ. ङ. 'सूत्रादिप्र' । ३ स. ग. घ. ङ. 'वत्स' । ४ स.
देवस्यवत् । ५ स. 'णानु' । ६ स. 'लक्ष्म' । ७ स. ग. घ. ङ. 'तु प्र' । ८ स. ग. घ. ङ.
साधयितुम् । ९ क. 'स्तात् । क' ।

(अष्टमे होलाकाधिकरणे सूत्राणि १५—२३)

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्
 ॥ १५ ॥ अपिवा सर्वधर्मः स्यात्तन्न्यायत्वाद्दि-
 धानस्य ॥ १६ ॥ दर्शनादिनियोगः स्यात्
 ॥ १७ ॥ लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥ १८ ॥
 जाख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥ न स्याद्दे-
 शान्तरेष्विति चेत् ॥ २० ॥ स्याद्योगाख्या हि
 माधुरवत् ॥ २१ ॥ एकधर्मो वा प्रवणवत्
 ॥ २२ ॥ तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात्साधारण्यमुताग्रिमः ॥

देशभेदेन दृष्टत्वात्साम्यं मूलसमत्वतः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीवादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं
 मामाण्यम् । कुतः, देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते,
 वसन्तोत्सवो होलाका । आह्वानैशुकादयो दाक्षिणात्यैः, स्वस्वकुलागतं करञ्जाकादि-
 स्थावरदेवतापूजादिकमाह्वानैशुकशब्देनोच्यते । उद्भूतपभयज्ञादय उद्गीच्यैः, ज्येष्ठमा-
 सस्य पीणमास्यां बलीवर्दानम्यर्च्यं धावयन्ति सोऽयमुद्भूतपभयज्ञः । एवं हारीवादिस्मृतिः
 काचित्काचिद्देशविशेषे दृश्यते । तस्माद्भवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् ।

भैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् ॥
 अत्रैव गुरुमवमाह—

प्राच्यादिपदयुक्तापाः श्रुतेरनुमितौ पदे ॥

अर्यावौधादमात्वं चेन्न सामान्यानुमानतः ॥ २७ ॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठापमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपद-
 युक्तवानुमावद्या । तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कंचित्कालं
 प्राच्यो निवसन्ति, त एव कालान्तरे प्रतीच्यो निवसन्त उपलभ्यन्ते । तत्र श्रौतमा-
 न्यादिपदस्यार्थवौधादप्रमाणं श्रुतिरिति चेत् ।

* कलिहस्तानगरमुद्रितशाश्वत्भाष्यपुस्तके "कर्मधर्मो वा" इति दृश्यते ।

१ ग. 'दिविदि' । २ प. 'विरेश' । ३ क. 'मिने प' । ४ क. 'दीक्षाया' । ५ क. 'व्यं
 दिवि नि' । ६ प. घ. द. 'या दिदि नि' ।

मेवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिक्लृप्तत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थबोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम् ॥

(नवमे साधुपदप्रयुक्तपधिकरणे सूत्राणि २४—२९)

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था
स्यात् ॥ २४ ॥ शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपरा-
धस्य भागित्वम् ॥ २५ ॥ अन्यायश्चानेकश-
ब्दत्वम् ॥ २६ ॥ तत्र तत्त्वमभियोगविशेषा-
त्स्यात् ॥ २७ ॥ तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्
॥ २८ ॥ एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये
स्यात् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ॥

निपभोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥ २८ ॥

साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ॥

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्त्रादिमद्भस्त्वनि 'गौ.' इत्येष शब्दः प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावी, गोणी, गोपौतलिका, इत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्र—'ईदृश एव शब्दः साधु', नेदृशः—इत्यस्मिन्नर्थे नियामक नास्ति । तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति—'इदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यः, नेदृशः' इति । न तावद्ब्रह्मव्यवहारो नियामक, तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात् । नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका, तस्या निर्मूलत्वेना-
प्रमाणत्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्त 'मूलम्, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृत्यैः प्रामाण्यसिद्धौ तदनुसारेण प्रयोक्तृणामभियुक्तत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियमः, इति प्राप्ते—

ब्रूम.—'साधूनेव प्रयुञ्जीत, न त्वर्षभंशात्' इत्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण दोषशुभवादिर्नोर्वेदवाक्ययोः श्रवणात् । "एक. शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः

१ ग घ. गोगत्या । २ क. गोपुत । ३ क. नेतरः । ४ क. 'व्य, न स्वग्या' । ५ क. 'द्वव्याहा' । ६ क. वेदेषु । ७ त. ग. घ. ट. 'पशब्दान् । ८ ग. 'नोर्वक्य' ।

स्वर्गे लोके कामधुम्भवति” इति गुणवाक्यम् । “तस्माद्भाषणेन न म्लेच्छित्तवै
नापभाषितवै, म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोगे नियमः,
तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः—‘गवाया एव साधवः, नषु गाव्यादयः’ इति ।
अस्मिन्नर्थे व्याकरणस्य नियामकत्वात् । न च निर्मूलत्वम्, पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मू-
लत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—“तत्र सूपादिकरणवद्भाषाकरणपरंपरानादित्वादनुपा-
लम्भः” इति । व्याकरणप्रामाण्यं वेदेनैव साक्षाद्गुण्यस्तम् । तथाचाऽऽथर्वणिक्ता आम-
नन्ति—“द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ।
तत्रापरा—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं
छन्दो ज्योतिषम्” इति । वैचिरीयकब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते—
“वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवर्द्धत् । ते देवा इन्द्रमब्रुवन्— ‘इमां नो वाचं व्याकुरु,
इति । तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुयते” इति ।
व्याकर्तारश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयो मन्वादिसमानाः । तस्मात्माधुनामेव प्रयोगे
गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात् ॥

अर्मात्वेऽदन्त्यनिर्णोतिराप्तोक्तव्याकृतेर्बलात् ॥ ३० ॥

“अश्वमालमेत” इत्यत्राकारवकारयोर्मेध्यवर्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे ‘स्वं घनम्,
घट्टइत्वं दरिद्रमालमेत’ इत्यर्थो भवति । तालव्यत्वे तुरंगमवाचित्वम् । ततः संश-
यादप्रामाण्यमिति चेत् ।

न । व्याकरणानुसारेण “अज्ञू व्याधीः” इत्यस्माद्वातोरीणादिके वप्रत्यये सति
तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम् ॥

(दशमे लोकवेदयोः शब्दैक्याधिकरणे, आकृत्यधिकरणे वा सूत्राणि ३०-३५)

प्रयोगचोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥ अन्यदर्शनाच्च

॥ ३२ ॥ आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

१ इ. ग. घ. ‘वै म्ले’ । २ ग. घ. ट. ‘ष्यं साक्षादेव वेदेनोप’ । स. ‘ष्यं साक्षादेव वेदेनो-
क्तम् । ३ स. ग. घ. ट. ‘यत्रा’ । ४ स. ग. घ. ‘दन् । ते । ५ ट. इति । सोऽत्रवैत्-‘वरं वृषै
ष्यं वैवैव वायवे च सह गृह्यते’ इति । तस्मादैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । ६ इ. अमा नो अन्य’ ।

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं न द्रव्य-
मिति चेत् ॥ ३४ ॥ तदर्थत्वात्प्रयोगस्यावि-
भागः ॥ ३५ ॥

दशमाधिकरणे प्रथम वर्णक्रमारचयति—

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवाऽत्र तौ ॥

रूपभेदात्पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥ ३१ ॥

वर्णैकत्वात्पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ॥

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकी पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ । कुत्र । रूपभेदात् । पदे
त्वावद्रूपभेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियत । वेदे तु क्वचिदाकार-
रहितः पठ्यते—“प्रयत् पुरुषं त्मना” इति । ‘ब्राह्मणा,’ इति लोके, वेदे त्वन्यथा
पठ्यते—“ब्राह्मणास, पितरः सोम्यास ” इति । अर्थभेदोऽपि स्फुटः । “उत्ताना वै
देवगवा वहन्ति ” इति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्वैवाश्वो वहन्ति । वेदे वनस्पतिर्हिरण्य-
पर्ण । तथा च श्रूयते—“देवेभ्यो वनस्पते हवीषि हिरण्यपर्णे प्रदिवस्ते अर्थम्”
इति । तस्मात् ‘लोकवेदयो पदपदार्थावन्यौ’ इति प्राप्ते—

ब्रूम.— य एव लौकिकाः पदार्थाः, त एव वैदिकाः । तथा हि—वर्णानां
त्वावन्नित्यत्वं प्रथमपादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य
बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि ‘व एवामी वर्णाः’ इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम् । तथा
‘यानि लोके गवाँदिपदानि, ता येव वेदेऽधीयमानानि’ इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञया
पदैकत्वमभ्युपेयम् । ‘त्मना, देवास’ इत्यादिपदभेदस्तु काचित्क । नैतावता बहु-
तरप्रत्यभिज्ञावगत पदैक्यमपेक्षुं शक्यम् । अन्यथा ‘सोऽय देवदत्तः’ इति प्रत्यभि-
ज्ञां देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापेक्षेत । पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यभावि ।
अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“लोकावगतसामर्थ्ये शब्दो वेदेऽपि बोधकः” ।

इति । स्वरूपसाहचर्यादिशब्दानां उदर्यानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभि-
व्याहाराद्व्युत्पत्तिः । समवति । उत्तानवहनादिक त्वर्थवादः । अस्तु वा तथावहनम्,

१ घ भिन्नरूपता । २ क प्राकृतेन । ३ क स. ‘रुपात्मः’ । ४ क ‘स्त्वयो वः’ । ५ स ग घ.
‘भ्यो हः’ । ६ क स. ग ‘णो भे’ । ७ क ‘वाग्यादि’ । ८ स घ क-‘दे विधी’ । ९ क ‘दैकत्वम्’ ।
१० क स ‘ज्ञान दे’ । ११ क ‘यैक्यम्’ । १२ क सिध्यति ।

तथाऽप्युत्तानादिशब्दास्वदर्थेऽत्र लोकसिद्धा एव । तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ॥

द्विर्वाचयवर्णकमारचयादि—

व्यक्तिर्ब्रीह्यादिशब्दार्थं आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ॥

व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलापामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेर्यतोचिता ॥

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

“ब्रीहीनवहन्ति,” “पशुमालमेत,” “गामानय,” “ब्राह्मणो न हन्तव्य.” इत्यादिप्रयोगेषु ब्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः । कुतः । अवहननादिक्रियाभिव्यक्तिरन्वेतुं शक्यत्वात् । न ह्याकृतिस्वहन्तुमालब्धुमानेतुं वा योग्या । नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति, अनन्ता हि व्यक्तयः, अतीतार्नागतानामनेकदेशवर्तिनां गतामियत्ताया भेदवधारणात् । किंच शुक्लव्यक्तौ व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्या एवोच्यते । किंच गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत् । तस्मादाकृतेरेवामिधेयत्वम् । यथाकृत्यावहननादिक्रिया न पर्यवस्येत्, तर्हि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया । किंच “श्येनचित्तं चिन्वीत्” इत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मात्—आकृतिः शब्दार्थः ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्तयोरनिर्णयात् ॥

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमा-

ध्यायस्य नृत्तीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१०	२२
सूत्राणि	३५	१२०

१ क. 'र्थावालीकिकाः पदपदार्था ए' । २ क. ख. 'क्तिर्ब्रीह्या' । ३ क. ख. 'क्तिव्युत्पत्ति' । ४ ख. 'धेनोचि' । क. 'धेता चि' । ५ क. योग्यत्वात् । ६ ख. 'व्युत्पत्ते' । ७ ल. ग. घ. ङ. हि 'गोत्व' । ८ ग. घ. ङ. 'नामनाम' । ९ ख. 'ताने' । १० क. अमायात् । ११ क. 'व्यक्तिव्युत्पत्ती व्यु' । १२ ख. 'चित्ति चि' ।

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथम उद्भिदादिशब्दानां यागनामतया प्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

उक्तं समाम्नायैदमर्थ्यं, तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं *वार्तिककारोऽनीश्वरमारचयति—

उद्भिदादिपदं धर्मं किममानमुत प्रमां ॥

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ॥

नामन्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

“उद्भिदा यजेत” “बलभिदा यजेत” “विश्वजिता यजेत” इत्येवं ममास्मायवे । तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मं प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि—त्रिविः साक्षात्प्रमाणम्, अर्थवादमन्त्री तु विध्य-
न्वयेन । तत्र न तावदुद्भिदादिपदं विधानन्तर्भवति, विध्यर्थरूपाया भावनाया अंशेषु
माव्यकरणेतिकर्तव्यत्वरूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम्, स्तुतिशब्देरमा-
वात् । नापि मन्त्रत्वम्, उत्तमपुरुषार्दीनां मन्त्रलिङ्गानामभावात् । तथाचोक्तम्—

“उत्तमामन्त्रणात्यन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः ।

मन्त्रप्रसिद्ध्याभावाच्च मन्त्रैषां न युज्यते” ॥

इति “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्युत्तमपुरुषः । “अग्ने यज्ञस्त्विन्यज्ञसे मम-
र्षय” इत्यामन्त्रणम् । “उर्वी चासि, वस्वी चामि” इत्यत्यन्तरूपम् । “इषे त्वा,
ऊर्जे त्वा” इति त्वान्तरूपम्, आदिशब्देन—आर्शादेववापतिपादनादयः ।
एवमाद्यनन्तर्भावादमानमिति चेत् । न । विध्यंशे करणेऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्-
प्रत्ययेन समानपदोपात्तो यजिधात्वर्थः करणम् । तथाऽपि तस्य यजेनामत्वेनोद्भिदादि-
पदमन्वेति । तस्मात्प्रमाणम् ॥

(द्वितीय उद्भिदादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

* भाष्यकारस्तु प्रथमसूत्रं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य द्वितीयसूत्रं सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्य सूत्रद्वयेनैकमेत-
धिकरणमङ्गीकृतवान् ॥

१ क. ‘धर्मं किं प्रमाणमुनाप्रमा । २ ख. ग. घ. ङ. ‘त’ ‘वि’ । ३ क. ‘ध्यर्थत्वेन । ४ क.
‘ना तद्भिदा’ । ५ ख. ग. घ. ङ. लिङ्प्रत्ययेन ।

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः ॥

ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पञ्चमं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोद्भेदात्समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्न्यपि ॥

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

“उद्भिदा यजेत पशुकामः” इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भित्पदेन योऽर्थो विवक्षितः, सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । “दग्ना जुहोति” इत्यनेन गुणाविधिना समानत्वात् । अथोच्येत—‘दक्षिणव्याधौ लोकप्रसिद्धः, उद्भिच्छब्दार्थत्वप्रसिद्धः’ इति । तत्र । रूढभावेऽप्यवयवार्थनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । ‘उद्भिद्यते भूमिरनेन’ इति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः । न चात्र पशुकलकः कश्चिदागो विधीयते इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा “गोदोहनेन पशुकामस्य” इत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्, तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु । यदि “चमसेनाथः प्रणयेत्” इति विहितं प्रकृतमपि प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते, तर्ह्यत्रापि “ज्योतिष्टोमेन यजेत” इति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम् । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते,—

धूमः—“पशुकामो यजेत” इत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः—‘पशुरूपं फलं यागेन कुर्यात्’ इति । तत्र ‘केन यागेन’ इत्यपेक्षायाम् ‘उद्भिदा’ इति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेनान्वेति । ‘उद्भिद्यते पशुकलमनेन यागेन’ इति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्थोपपद्यते । एवमपि गुणाविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनेसाम्यात्त निर्णय इति चेत् । मैवम्, सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात् । ‘उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्यात्’ इत्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु ‘खनित्रेण साध्यो यो यागः, तेन’—इत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि ‘खनित्रवत्वा यागेन’ इति सामानाधिकरण्यं योज्येत तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । तस्माद्दुद्भिदादिपदं नामधेयम् । ‘दग्ना जुहोति’ ‘व्रीहिभिर्धजेत’ इत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासंभवाद्गत्या गुणत्वमाश्रितम् । ‘सोमेन यजेत’ इत्यत्रापि ‘अप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनादौ वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणम्’ इत्यभिप्रेत्य ‘सोमद्रव्यवत्त्वा यागेन’ इति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थमावाहकरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनं तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार

१ ख. ‘लोद्भानसमा’ । २ क. ‘समता’ । ३ क. ‘धोच्यते-द’ । ४ क. व. ‘न फलेन क’ । ५ ख. ग. ‘क्षया क’ । ६ ग. ‘यनेन क’ । ७ ख. ‘होतीत्या’ । ८ ग. ‘गता’ ।

एव । न ह्यन्तरेण नामधेयमृत्विम्बरणादिषु 'अनेनाहं यक्ष्ये' इत्याख्यानोंपायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मात्—उद्भिदादिकं नामधेयम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ॥

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता ॥ ५ ॥

'उद्भिदा यजेत' इत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते । ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः । तस्मिन्यागे गुणोऽयं विधीयते । तथा सति सापेक्षत्वादमामाण्यमस्याश्रोदनाया इति चेत् ।

भैवम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात् ॥

(तृतीये चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे सूत्रम् ॥)

यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसंबन्धः ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ॥

चित्रस्त्रीत्वगुणो रूढेरग्नीषोमीयके पशो ॥ ६ ॥

द्वयोर्विधी वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ॥

स्यान्नाम पृष्ठाज्यबहिष्पवमानेषु तत्तथा ॥ ७ ॥

"चित्रया यजेत पशुकामः" इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दव-
द्यौगिक, किंतु रूढ्या चित्रत्वे स्त्रीत्वं चाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् ।
तथा सति "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्" इति विहितं पशुयागेमात्रं 'यजेत' इत्यनेन
पदेनानूद्य तस्मिन्पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वे गुणो विधीयते इति प्राप्ते,

धूमः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत् ।
तथाचोक्तम्—

"प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येक्येत्नतः" ॥

इति । अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते
तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं

१ ड. 'ह्यातोपा' । २ क. इत्येव । ३ क. 'गे गुणधयत्वेन गु' । ४ क. 'भेदे वै' । ५ ख.
'त्रत्वस्त्रीत्वयोर्भिधायक । त' । ६ ख. ग. घ. ड. 'गमत्र य' । ७ क. ख. चित्रत्वस्त्रीत्वगुणो विधीयते ।
ग चित्रस्त्रीत्वे गुणो विधीयते । ८ ख. ग. घ. ड. 'धीयेर-बह' । ९ क. 'कञ्जलत' । १० क.
'शिष्टपशुद्रव्यक कर्म ति' ।

भवति । चित्रत्वं तु तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । 'दधि, मधु, घृतम्, आपः, धानाः, तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यम्' इति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नावानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पात्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादि-
द्रव्यप्राजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य 'चित्रया चजेत पशुकामः' इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्यते । अग्नीषोमीयप-
श्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्राकृतप्राप्तये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्यान्वानु-
वादेकत्वाद्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत । तस्माच्चित्रापद नामधेयम् ॥

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा बहिष्पवमानशब्दे, आज्यशब्दे, पृष्ठशब्दे,
च तन्नामधेयत्व योजनीयम् । एवं हि श्रूयते—“त्रिवृद्बहिष्पवमानम्” “पञ्चद-
शान्याज्यानि” “सप्तदशानि पृष्ठानि” इति । अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते—
'सामगानामुत्तराग्रन्ये वृचात्मकानि सूक्तान्याम्नावानि । तत्र “उपास्मै गायता नरः”
इत्याद्यं सूक्तम् । “द्विघृतत्या रुंचा”—इति द्वितीयम् । “पवमानस्य ते कवे”
इति तृतीयम् । ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गाव-
व्यम् । तदिदं सूक्तत्रयगानसाध्य स्तोत्रं बहिष्पवमानैमित्युच्यते, तत्रावस्थिताना-
मृचां पवमानार्थत्वात्, बहिःसंवन्धाच्च । न खल्विदं स्तोत्रैमितरस्तोत्रवत्सदोनाम-
कस्य मण्डपस्य मध्य औदुम्बराः संवम्बशाखायाः संनिधी प्रयुज्यते, किंतु सदसो-
बहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते । तस्य च बहिष्पवमानस्य त्रिवृत्नामकः स्तोमो भवति ।
तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाग्रायते—“विसृभ्यो हिं करोति
स प्रथमया, विसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया, विसृभ्यो हिं करोति स उत्तमया,
उच्यते त्रिवृवो विष्टुतिः” इति । अयमर्थः—‘सूक्तत्रयैर्पठिताना नवानामृचां
गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये—त्रिषु सूक्ते-
ष्व्यायास्तिन्न ऋचः, द्वितीये पर्याये—मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः ।
विसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी । हिं करोति गायति' इत्यर्थः । सेयं यथो-
क्तप्रकारोपेता गाविस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः । तस्या विष्टुतेरुच्यते
नाम, इति । एवं परिवर्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुवो । तयोः परिवर्तिन्येवमाग्रायते—
“विसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, विसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, विसृभ्यो
हिं करोति स पराचीभिः, परिवर्तिनी त्रिवृवो विष्टुतिः” इति । पराचीभिरनुक्रमेणाऽऽ-

१ क. ग. घ. ङ. च। २ क. ग. ङ. लभ्येत। ३ ग. घ. 'इत्या'। ४ क. ल. 'क्यस्या'।

५ क. ल. विधीयते। ६ क. इत्येक। ७ घ. ग. घ. कचा। ८ घ. केतये। ९ ङ. 'पु म्'। १० ङ.
'पु ग'। ११ क. 'न इत्यु'। १२ क. 'प्रमन्वसतो'। १३ ग. घ. ङ. सप्तमत्त'। १४ ङ. घ. ग.
२. 'परा'।

ज्ञाताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमान्नायते—“तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीमित्तिसृभ्यो हिं करोति, या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृत्तो विष्टुतिः” इति । अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव । द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः । तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः । तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् । त्रिवृच्छब्दस्येदं शं स्तोमस्वरूपमर्थो, न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णयितम् ॥

उत्तराग्रन्थे बहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि—“अग्र आ याहि वीतये” —इत्याद्यं सूक्तम्, “आ नो मित्रावरुण” —इति द्वितीयम्, “आ याहि सुपुमा हि ते” —इति तृतीयम् । “इन्द्राग्नी आ गतं सुवम्” —इति चतुर्थम् । तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते—“यदाजिमीयुः, तदाज्यानामाज्यत्वम्” इति । तेष्वान्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते—“पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः” इति । एकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ।

उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तराग्रन्थे त्रीणि माध्यंदिनपवमानसूक्तान्याम्नायते तत्र ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि—तेषु “अभि त्वा शूर नोनुम” —इत्याद्यम्, “कया नश्चित्र आमुवत्” इति द्वितीयम् । “त वो दस्ममृवीषहम्” —इति तृतीयम्, “वरो भिवो विदद्वसुम्” इति चतुर्थम् । एतानि क्रमेण रथं तरवामदेव्यनीषसकालेयसामभिर्माध्यंदिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । “स्पर्शानात्पृष्ठानि” इत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोत्रो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते—“पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः” इति । अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । सोऽयं सप्तदशस्तोमः । अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुणविधायकत्वेन संभवाः । यदि बहिष्पवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम् । गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि । तैर्नामभिः कर्माभ्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते ॥

(चतुर्थेऽग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे (तत्प्रख्यन्याये) सूत्रम् ॥)

तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्रं जुहोत्योधारमाधारयतीत्यम् ॥

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित्कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अग्रये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिगतोऽनलः ॥

गुणौ विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात्सरदृते ॥ ९ ॥

संस्क्रियाऽऽधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयाप्या ॥

आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्रादेवस्तथा घृतम् ॥

चतुर्थहीतवाक्योक्तं द्वितीयापास्तित्वं गतिः ॥ ११ ॥

नासाधते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ॥

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवोऽऽशङ्क्यः क्रियात्वतः ॥ १२ ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति” “आधारमाधारयति” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिद्ध्येत् । तस्मादग्निदेवत्वरूपो गुणोऽनेनैव दर्शितो विधीयते । आधारशब्दश्च “घृ क्षरणदीप्त्योः” इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नः क्षरदृवमाचष्टे । तस्मिन् घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयाजे (गे) द्रव्यं भवति । तस्मात् ‘अग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विवाचकौ’ इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः” इति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वादेववा न विधेया । ततोऽग्निज्योतिर्देवत्वाकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणः ‘अग्निहोत्रम्’ इति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । “चतुर्थहीतं वा एतद्भूतस्याऽऽधारमार्थम्” इत्यनेनैवाऽऽन्यद्रव्यस्य प्राप्तवया क्षरदृवसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैर्ऋती दिशामारभ्यैशानां दिशामवधिं कृत्वा संतत्या घृतं क्षायते, तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामधेयत्वे सति “उद्भिदा यजेत” “ज्योतिष्टोमेन यजेत” इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याय ‘अग्निहोत्रेण जुहोति’ ‘आधारेणाऽऽधारयति’ इति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं

१ घ. इ. प्रोक्तो । २ क. मीव अस्य. किं । ३ क. स. ग. घ. 'ति' इत्यं । ४ क. स. ग. हतोऽग्निः । ५ स. गुणो विधीः । ६ क. 'न हरिहोत्रे । ७ स. 'न प्रा' । ८ क. 'धात्वर्थे' । ९ घ. 'यथैहरप सं' । १० स. एतं । ११ स. घ. 'त' । १ ।

धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुम् 'अग्निहोत्रम् ,
आधारम्' इति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण 'त्रीहीन्मोक्षवि'
इत्यादाविव संस्कारः शङ्कराचार्यः । त्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवा-
चकत्वामात्रेण क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मात्—अग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोमोर्पा-
शुयानयोर्गुणसंस्कारविधायिनी न भवतः, किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनी ॥

(पञ्चमे श्येनादिशब्दानां पागनामधेयताधिकरणे (तद्व्यपदेशन्याये) सूत्रम् ॥)

तद्व्यपदेशं च ॥ ५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

श्येनेनाभिचरन्मर्त्यो यजेतेति श्रुती गुणः ॥

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमवाधया ॥

न चित्रावद्वाक्यभेदो रूढेश्चैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता ॥

नैकस्मिन्नेन गौण्याऽस्य वृत्त्या स्यात्कर्मनामता ॥ १५ ॥

“श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” इत्यत्र कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरमावाद्यागस्वरूपमपि न
सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः
काम्यो विधीयते । तथासति श्येनशब्दस्य पाक्षिणि लोकासिद्धा रूढिरेनुससते ।
न च गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चित्रत्वस्तीव्रद्रुण-
द्वयाभावादिति प्राप्ते,

श्रुतः—“यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमयं द्विपन्तं भ्रूतृव्यं निपत्याऽऽदत्ते
यमाभिचरति श्येनेन” इति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन्न युज्यते ।
तस्मात्पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्वीतिं श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम् ॥

“संदेशेनाभिचरन्त्यजेत” “गौऽभिचर्यमाणो यजेत” इत्यत्र संदेशशब्दयो-

* शबरभाष्ये तु 'अथैष गवाऽभिचरन्त्यजेत' इत्येतादृशपाठ उपलभ्यते ।

१ क. श्रुतो । २ क. 'ता ॥ १५ ॥' नेवस्य शक्यते वक्तु नाम गौण्या ततो भवेत् । 'श्ये' ।
३ ख. ग. घ. ङ. 'श्रुता' । ४ क. ततो लतासौमहर्षं बाधित्वा पक्षिमांसगुणे विधीयते ।
५ ख. 'रन्त्यजेता भवति । न । घ. 'रन्त्यजेता न । ङ. 'रन्त्यजेता न । ६ ख. ग. घ. ङ. 'तृप्याद' ।

नामत्वं श्येनशब्दवद्द्रष्टव्यम् । “यथा संदेशेन दुरादानमादत्ते” “यथा गावो गोपायन्ति” इति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेयमावाभिधानात् ॥

(षष्ठे वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताधिकरणे सूत्राणि ६—८)

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥६॥

तुल्यत्वात्क्रिययोर्ना॥७॥ एकशब्दे परार्थवत् ॥८॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थोत्पत्तौ गुणः ॥

नाम वा गुणता तन्नयोगाद्गुणफलद्वये ॥ १५ ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्नता ॥

त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्नतायां फलं प्रति ॥ १६ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वारूपं त्रिकं यजेः ॥

उद्देश्यानुक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १७ ॥

त्यक्त्वा तन्नं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ॥

वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १८ ॥

“वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अत्रवाची वाजशब्दः । तच्चात्रे पेषं सुराद्रव्यम् । तच्चात्र गुणः, सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे ‘वाजपेयगुणवत्त्वा यागेन स्वाराज्यं भावयेत्’ इति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सद्बुद्धिरितस्य ‘यजेत’ इत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तत्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । ‘वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेत’ इत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति ‘वाजपेयगुणेन यागं कुर्यात्’ इति यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसंबन्धे तु ‘यागेन स्वाराज्यं संपादयेत्’ इति करणकारकत्वम्, तत्कथं तदुभयसंबन्ध इति चेत् । नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । ‘यजेत’ इत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता, तयोस्तु समभिव्याहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्य करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुमाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितसंबन्धविशेषः पर्थवस्यति । एवं तत्रेण संबन्धाङ्गीकारे ‘वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यात्’ इत्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्यद्विदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्, तर्हि वान्यपि वाक्यान्वयोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनरासिप्यतामिति प्राप्ते—

ब्रूम — यजेत्स्वप्नेणोभयसबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपदेयत्व, विधेयत्व, गुणत्व, चेत्येक त्रिकम् । उद्देश्यत्वम्, अनुवाद्यत्व, मुख्यत्व, वेलण त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मा, उपादेयत्वादयस्त्रयः साधन भूतयजिनिष्ठा धर्मा । फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते । फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फल प्रदानम् । यजिस्त्वसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्व नाम मानसापेक्षो विषयत्वाकार । यजेत् रूपदेयत्व नामानुष्ठीयमानत्वाकार । तानुभौ मन शरीरोपाधिकौ धर्मो । अनुवाद्यत्व विधेयत्वधर्मो तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातव्यस्य कथनमनुवाद । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथन विधि । फलयागयो साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपमर्जनत्वे । एव सति फलवत्साधनयो स्वाराज्ययागयो स्वभावपर्यालोचनाया यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिक, यागस्योपादेयत्वादित्रिक व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधन भावपर्यालोचनाया यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकम्, वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिक च पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्या युगपत्सबन्धे सति विरुद्ध त्रिकद्वयमाप्नोति । ननु तर्हि मा भूत्स्वप्नेणोभयसबन्धे, पृथक्सबन्धाद्य यजिरावर्त्येणामिति चेत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । 'द्रव्येण याग कुर्यात्' इत्येक वाक्यम्, 'यागेन फल कुर्यात्' इत्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायक, किंतु यथोक्त द्रव्य निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामधेयम् ॥

(सप्तम आग्नेपादीनामनामताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टाः ॥९॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यदाग्नेपोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽधवा ॥

नामाग्निहोत्रवन्मेवं नामत्वे देवता नहि ॥ १९ ॥

मन्त्रोऽपि नेह मत्पक्षस्तद्धितादेवताविधि ॥

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयो श्रूयते—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्, पूर्णमासां चाच्युवो भवति” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्द 'अग्नये होत्रमव' इत्यनुसर्था निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयम् । तथाऽऽग्नेयशब्दोऽग्निसबन्ध निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् ।

१ इ द श्रूयते । २ अ य इ पेक्षति । ३ क य 'वार्ता । ता । य इ 'गपटस्यो । ५ स इ 'व । न वा' ।

मैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे तु “अग्निर्ज्योति-
ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति” इत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः
प्रत्यक्षविहित इति मन्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न वादशो मन्त्रोऽस्ति ।
आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति । ‘अग्निर्देवताऽस्य’ इत्यस्मिन्नर्थे वद्वितस्यो-
त्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयोरुभयोर्युगविधानाद्वाक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणोऽ-
प्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन विधानात् । तस्मात्—आग्नेयशब्देन
देवतागुणो विधीयते ॥

अत्र गुरुमतमाह—

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसंभवात् ॥

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥ २१ ॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्य-
संभवादपामाण्यमिति पूर्वपक्षः । गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसंभवात्पामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥

(अष्टमे बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणे सूत्रम् ॥)

बर्हिराज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ॥

जात्यर्था वा शास्त्रदृष्टे स्तुः संस्कारवाचिनः ॥ २२ ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकेदयोः ॥

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“बर्हिर्लुनाति” “आज्यं विलापयति” “पुरोडाशं
पर्येति करोति” इति । अत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृत्येषु तृणादियु मयो-
गात्, पील्वान्दिशब्देषु शास्त्रोपकृतिप्राबल्यस्योक्तत्वात्, यूप्राहवनीयादिशब्दवत्संस्कार-
वाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवम् । अन्वयव्यतिरेकाम्नां जातिवाचित्वात् ।
‘यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगः, तत्र तत्र जातिः’ इत्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति
व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेर्लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । कचिद्देशविशेषे लौकि-
कव्यवहारो जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते—‘बर्हिरादाय
गावो गवाः’ इति, ‘ऋष्यमान्यम्’ इति, ‘पुरोडाशेन मे माता महेलकं ददाति’ इति

१ छ. ‘व्यभेदे च तं’ । २ घ. ‘द्वाक्यभे’ । ३ छ. ‘भेदप्रसङ्गात्’ । ४ ङ. ‘तेष्वेव तृ’ । ५ छ.
ङ. ‘हेतु लौकि’ ।

च । तस्माज्जातिवाचिनः । प्रयोजनं तु “बार्हिषा यूपावत्प्रवस्तृणाति” इत्यत्र विना संस्कारेण स्तरणमिद्धिः ॥

अत्र गुरुमतमाह—

बार्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत् ॥

जातेस्तत्र निमित्तत्वात्तद्युक्ता चोदना यथा ॥ ३४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(नवमे प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकताधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥ ११ ॥

नवमाधिपकरणप्रारब्धमिति—

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ॥

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्भूदेः प्रबलत्वतः ॥ २४ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो न जातिः कल्पशक्तितः ॥

योगः स्यात्कृष्टशक्तित्वात्कृष्टिर्षर्पाकरणाद्भवेत् ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“प्रोक्षणीरासादय” इति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभि-
मन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः—सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृ-
तानामेवापि प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलक्रीडायां ‘प्रोक्षणी-
भिरुद्वेजिताः स्मः’ इत्यसंस्कृतात्पुं प्रयोगाद्बार्हिरादिशब्दवज्जातौ रूढत्वादुदकत्व-
जातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च ‘प्रकर्षेणोक्ष्यत आभिः’ इति योगोऽत्र शङ्कनीयः ।
रूढेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न तावत्संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् ।
विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः ।
तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्त्रणसिद्धिरिति । नापि जातिपक्षो युक्तः ।
उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमकृष्टत्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् ।
ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कृष्टः, सोप-
सर्गाद्धातोः करणे न्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात्—प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः ।
धृवादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ॥

(दशमे निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तथा निर्मन्थ्ये ॥ १२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्तनम् ॥

आद्यौ पूर्ववदेन्त्पोऽचिरजातेर्नावनीतवत् ॥ २६ ॥

अभिचयने श्रूयते—“ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति ” इति । तत्र ‘निर्मन्थ्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिः’ इति संशये, बहिरादिशब्दवद्वैकिकवैदिकसाधारण्याद्बद्धिजातौ रूढिरित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवद्वृद्धेरकृत्त्वादर्णिनिर्मन्थ्यजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् । लौकिकनिर्मन्थ्येन चिरनिर्मन्थ्येन च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पङ्कजादिवदाश्रयणीया । आधानकाले निर्मन्थ्य गार्हपत्ये नित्य धृतोऽग्निश्चिरनिर्मन्थितः । चयनकाले निर्मन्थ्योस्त्रासु धृतोऽग्निरचिरनिर्मन्थितः । सद्य एव लौकिकमथनेन जातोऽग्निरचिरनिर्मन्थितः । तेनेष्टकाः पचन्ते । यथा पुराणनूतनयोर्धृतयोर्नावनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूतनमेव ‘नावनीतम्’ इति व्यवह्रियते, वद्वत् ॥

(एकादशे वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकरणे सूत्राणि १३—१६)

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ न वा

प्रकरणात्प्रत्यक्षविधानाच्च, नहि प्रकरणं

द्रव्यस्य ॥ १४ ॥ मिथश्चानर्थसंबन्धः

॥ १५ ॥ परार्थत्वाद्गुणानाम् ॥ १६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

चातुर्मास्याद्यपर्वशोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके ॥

वैश्वदेवोक्त शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २७ ॥

नामत्वे रूपराहित्यादाविधिर्गुणता ततः ॥

अग्न्यादिभिर्विकल्पन्ते विश्वदेवास्तु सप्तम् ॥ २८ ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ॥

अविधित्वेऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ २९ ॥

इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ॥

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टंतः ॥ ३० ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि—वैश्वदेवः, वरुणमघासः, साकमेधः, शुनासी-
रीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वैपति,
सौम्यं चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं सप्तक-
पालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम्, घावाष्टाधिव्यमेककपालम्,’ इति । तेषामष्टानां यागानां
संनिधाविदमन्नायते—“वैश्वदेवेन यजेत” इति । तत्राऽऽग्नेयादीन्यागात् ‘यजेत’
इत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्त्वेपु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामिक्षायां
विश्वे देवाः प्राप्ताः, तथाऽप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्धिधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्या-
दिदेवताः सन्तीति चेत्, तर्हि गत्यभावात्तेषु देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु
नाममात्रस्याभिधेयत्वाद्द्वयदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवाच्चतुर्थमागो विधि-
रनर्थकः स्यात् । तस्मात्—‘गुणविधिः’—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाग्नेयादीनिष्टौ यागात् ‘यजेत’ इत्यनूद्याष्टानां संघे
वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वांसंभवेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्,
“प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत” इत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यव-
हृतव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिर्द्विधा—आमिक्षायागे विश्वेषा देवानामि-
ज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वम्, अथवा ‘विश्वे देवा
अष्टानां कर्तारः’ इति वैश्वदेवत्वम् । तथाच ब्राह्मणम्—“यद्विश्वे देवाः समयजन्त,
तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” इति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावात् युज्यते ।
अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रचलाः, विश्वे देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद्दुर्बलाः । तस्मात्—
वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ॥

अत्र गुरुमतमाह—

गुणनामत्वसंदेहादप्रमा चोदनेति चेत् ॥

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ३१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(द्वादशे वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताधिकरणे सूत्राणि १७—२२)

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥

॥ १७ ॥ गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे

स्युरनर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥

तच्छेषो नोपपद्यते ॥ १९ ॥ अविभागाद्वि-

धानार्थं स्तुत्यर्थं नोपपद्येत् ॥ २० ॥ कारणं

स्यादिति चेत् ॥ २१ ॥ आनर्थक्यादकारणं,

कर्तुर्हि कारणानि, गुणार्थो विधीयते ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

यद्वादशकपालेष्टेवैश्वानर्या अनन्तरम् ॥

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३२ ॥

अन्तर्भावादष्टत्वादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ॥

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥ ३३ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तत्तु चाध्यते ॥

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारैर्नाशसंस्तुतिः ॥ ३४ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” “यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति, यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्वादशकपालो जगत्थैवास्मिन्पशून्दधाति, यस्मिन्जात एवामिष्टिं निर्वराति पूव एव स वेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवति ” इति । अत्राष्टत्वादिसंख्यांसामान्यापुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकरुपना कृता । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्या निमित्तकृत्याग्निहोत्रशब्द-वदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानात्येकः पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्या-परः, किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः ‘द्वादशानु कपालेषु संस्कृतः’ इति व्युत्पत्तेः । एवम-ष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथासति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्त-नास्तीति चेत्, एवं वाई पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । नचोत्पत्तिशिष्टद्वाद-शकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालद्विरनवकाश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिफलाय वद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः, बहूनां गुणानां विधौ वाक्यमेदापत्तेः ।

न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम् “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्” इति विहितस्य “यस्मिञ्जात पठाम्—” इत्युपसहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टकपालादिभिरंशो द्वादशकपालः स्तुयते ॥

अत्र गुरुमतमाह—

अगुणत्वाद्नामत्वादमन्नत्वादनन्वये ॥

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयाऽन्वयात् ॥ ३५ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्व च न समवति । उत्तमपुरुषामभ्रणाद्यमावात्त मन्नत्वम् । अष्टोऽष्टकपालादीनामनन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । भैवम् । स्वावकत्वेनान्वयस्योक्तत्वात् ॥

(त्रयोदशे यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्पर्थत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ॥

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्येनामता ॥ ३६ ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ॥

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३७ ॥

अर्थभेदाद्नामत्व गुणश्चेत्प्रह्नियेत सः ॥

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ३८ ॥

इदमाम्नायये—“यजमानः प्रस्तर ” इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम्, प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम्, कुत —‘उद्धिदा यागेन’ इत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदाऽपि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतर्नस्य सामर्थ्याभावोद्गुणत्व नास्ति । प्रस्तरकार्ये सुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एव सावि पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भवेति । नचात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः समवति, अष्टकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वाम्वात् । “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” “ऊर्जोऽवरुध्यै” इत्यादिबस्तुतिरिति चेत् । न, क्षिप्तत्वादिधर्मवत्कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः । तस्मात्—“नामगुणयोरन्यतरत्वम्, इति प्राप्ते,

१ क. ख. “शी श्रूयते द्वा” । २ ख. “न्यता मता । ग. “यनामता । ३ क. घ. “मानस्तु । ४ क. घ. “नस्यासा” । ५ क. ख. ग. घ. “वात् । प्र । ६ ग. ड. “भविष्यति ।

द्रुमः—गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे तु—अग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद्यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात्—विधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयते । यथा 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेवो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते, तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयते ।

एवं " यजमान एककपालः " इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

(चतुर्दश आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

जातिः ॥ २४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वनिर्णयः ॥

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ३९ ॥

इदमान्नायते—“आग्नेयो वै ब्राह्मण ” इति । अत्राल्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् । नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते, 'आग्नेयं सूक्तम्' 'आग्नेयं हविः' इत्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तद्विविधयत्वात् । नहि ब्राह्मणः सूक्तम्, नापि हविः । अतः संबन्धवाचित्वद्वितान्ताग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धः, तथाऽप्यग्निसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथाचाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कचिदर्थवादे समाप्तायते—“प्रजापतिरकामयत् प्रजाः सृजेय' इति, स मुखवस्त्रिवृतं निरमिमीत्, तमग्निर्देवताऽन्वसृज्यत्, गायत्री छन्दः, रथंवरं साम, ब्राह्मणो मनुष्याणाम्, अजः पशूनाम्, तस्मात्ते मरुया मुखवो ह्यसृज्यन्त" इति । तस्मात्—आग्नेयशब्दः स्तावकः ॥

एवम् " ऐन्द्रो राजन्यः " " वैश्वो वैश्वदेवः " इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(पञ्चदशो यूप्यादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

सारूप्यात् ॥ २५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः ॥

द्वारं चाक्षुपसाहस्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत् ॥ ४० ॥

१ क. घ. स्यादिति । तं । २ ख. इति दे । ३ क. घ. 'यिना तं' । ४ क. ख. ग. घ. 'क्षणे नामित्यन्तः, तं' ।

आदित्ये यच्चक्षुर्गम्यं तेजस्वित्वं तच्चूपेऽप्यस्ति, घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वाप्य-
वसायात् । ततः—आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते ।

एवं “यजमानो यूपः” इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानशब्देन
यूपः स्तूयते ॥

(षोडशेऽपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसासार्धत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रशंसा ॥ २६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ॥

अजादिष्वपशुत्वं पशुणो वादोऽधवाऽस्तु तत् ॥ ४१ ॥

स्तुत्पभावाद्गणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ॥

अशक्यत्वाभिषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥ ४२ ॥

पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ॥

लक्षणास्तत्र निमित्तं तु प्रशंसेव गवाश्वयोः ॥ ४३ ॥

इदमाम्नायते—“अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः, पशवो गोअश्वाः” इति । तत्रा-
जादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति, पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरेप्र-
विमानात् । ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो त्रिधीयते इति चेत् । भैवम् । अजादिप-
शुनिषेधैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धमशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थ-
जातमभिदधाति । तस्मिन्घटादौ गवाश्ववत्प्राशस्त्यं नास्ति । सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽ-
जादिषु पशुष्वस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्वोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशु-
शब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमानकार्यसिद्धिः, आग्नेये मुखजन्यत्वम्, आदित्यवत्ते-
जस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्-
रादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसेव निमित्तं फलं च ।
द्विप्रकारा हि प्रशंसा—वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः, स्तार्थकेन शब्देन
सपादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यैः सोऽत्र
निमित्तम् । ‘अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्वो गवाश्वौ प्रत्यपशवः संपन्नाः ।
इदृशो गवाश्वयोर्महिमा’ इति स्तुतिफलम् । तस्मात्—“अपशवो वै” इत्ययमर्थवादः ।
अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः—“अयज्ञो वा एष योऽसाम”

१ क. 'वाचावभासनात्' । २ क. घ 'धायिता' । ३ ख. ग. ड. 'गोअश्वे' । ४ ग. 'इत्यत्र' ।
५ ख. ग. ड. 'रमावात्' । ६ ख. 'वक्श' । ७ क. घ. यः 'स्तोत्रनि' ।

इत्येकमुदाहरणम् । “असत्त्वं वा एतद्यदच्छन्दोगम्” इत्यपरमुदाहरणम् । ‘अग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति । ईदृशः साम्नो महिमा । छन्दो-
गज्ञानेन चतुर्विंशः, चतुश्चत्वारिंशः, अष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते ।
अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्रीत्रिष्टुब्जगवीछन्दीभिर्गायमानत्वात् । तेषां च विष्टुतिः
सामब्राह्मणे द्रष्टव्या । अतः सत्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोगरहितत्वादसत्त्वं भवति ।
ईदृशश्छन्दोगानां महिमा । इत्येवं स्वावकत्वादर्थवादत्वम् ॥

(सप्तदशे भूमाधिकरणे बाहुल्येन सृष्टिष्यपदेशाधिकरणे सूत्रम् ॥)

भूमा ॥ २७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

सृष्टीरूपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ॥

विधेयस्ते गुणत्वेन वादो वाऽत्र गुणे विधिः ॥ ४४ ॥

आख्यातेनाभिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ॥

लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥ ४५ ॥

ताननूद्येष्टकाद्यानं विदध्यात्स्तोष्यते यतः ॥

यथासृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः ॥ ४६ ॥

एकायाऽस्तुवतेत्पादौ मन्त्रसंघे कचिन्नहि ॥

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४७ ॥

अग्निचयने श्रूयते—“सृष्टीरूपदधाति” इति सृष्टिशब्दोपेतौ मन्त्रा यासामि-
ष्टकानामुपधाने विद्यन्ते वा इष्टकाः सृष्टय उच्यन्ते । ‘सृष्टिमानासामुपधानो मन्त्रः’
इति विद्यत “तद्वानासामुपधानः” [पा० सू० ४ । ४ । १२५] इत्यादिव्याकरणमू-
र्धसिद्धमाक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिशब्दोपेतौ श्रोत्रोपधानमन्त्राः “एकयाऽस्तुवत”
इत्यस्मिन्ननुवाके समाह्वाताः । “ब्रह्मासृज्यत” ‘भूदान्यसृज्यन्त’ इत्यादिना सृज-
विधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् । ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते,
कुतः—‘उपदधाति’ इत्यनेनाऽऽख्यातेनाभिसंबन्धात् । नचार्थवादत्वमस्य संभवति,
विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वामावादिषि प्राप्ते,

भूमः—अग्निचयनप्रकरणे पठितरवात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसंबन्धोऽवगम्यते
विशेषसंबन्धः सृजवित्तिङ्गादवगन्तव्यः । तथासति प्राप्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र विधी-
यन्ते । किंतु—तान्मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमा-

णार्थवादोपपत्त्यर्थः । “ यथामृष्टमेवावरुन्धे ” इति हि वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात्, तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्रयोगा-
द्विध्यर्थवादयोर्वैषाधिकरण्यभ्रमः स्यात् । तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधा-
यकः, किंत्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । किंतु दधातिधातुः प्रयुक्तः ।
“ एकयाऽस्तुवत ’ मजा अधीयन्त ’ इति तत्पाठात् । बाढम् । तथाऽपि द्वितीयवृत्ती-
यादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्यमस्ति । ‘ यत्र सर्वाणि वाक्यानि
सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमता, तथाऽत्रापि ’ इति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टि-
संघे सृष्टिशब्दप्रयोगः ॥

(अष्टादशे लिङ्गसमवायन्याये (प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थत्वाधिकरणे) सूत्रम् ॥)

लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

अष्टादशानिकरणमारचयति—

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ॥

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ४८ ॥

“प्राणभृत् उपदधाति” इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः । “एतस्यैव प्राणान्दधाति” इत्यस्य
वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र—द्वितीयादिमन्त्रेषु
सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु—प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्गमाज्ञायते—“अयं
पुरोभुवस्त्वस्य प्राणो भौवायनः” इति । एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि ‘छत्रिणो
गच्छन्ति’ इतिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमा-
नकार्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथाचोक्तम्—

“वत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः ।

पद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता” इति ॥

(एकोनविंशे वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संदिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

एकोनविंशानिकरणमारचयति—

१ क. ख. घ. ङ. ‘नि व’ । २ क. घ. ‘माणार्थ’ । ३ ख. ‘सृष्टिशब्द’ । ४ ङ. ‘क्तः’ । “ए” ।
५ क. ख. घ. ‘भूमिभिः’ ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ॥
 तैलादिनाऽञ्जिता अक्ता घृतेनैवापवाऽञ्जनम् ॥ ४९ ॥
 तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ॥
 अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्भ्रूलित्वतः ॥ ५० ॥
 सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ नहि ॥
 घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५१ ॥
 अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ॥
 बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमपेद्विधिम् ॥ ५२ ॥

“ अक्ताः शर्करा उपदधाति ” “ तेजो वै घृतम् ” इति श्रूयते । सूक्तिका-
 मिश्राः सुद्रुषापाणाः शर्कराः । वाश्च घृततैलवसादीनामन्यवमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः ।
 कुतः—अञ्जनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधादर्थवादात्प्रबलत्वात् ।
 तत्प्राचल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः । स्वार्थतया विवेर्मुख्यत्वम्, प्रथमश्रुतत्वाच्चा-
 संजातविरोधित्वम्, अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम्, अर्थवादस्तु—विधिस्तावक-
 त्वेन मुख्यः, चरमश्रुतत्वादसंजातविरोधी, ज्ञातार्थानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्मात्—
 ‘येन केनाप्यञ्जनम्’ इति प्राप्ते,

ब्रूमः—विधिवाक्येन किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते, तद्विशेषो वा । नाऽऽद्यः,
 सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः, घृततैलाद्विशेषवाचकशब्दाभावात् । तत्र
 उक्तीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये विशेषे संदेहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवा-
 दमपेक्षते, नतु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीति चेत् । न ।
 विधेरुन्नेयत्वात् । “तेजो वै घृतम्” इत्येवं वेजस्तवेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं
 गम्यते । “स्तूयते स विधीयते” इति न्यायात् । तेन च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः
 कल्प्यते—‘घृतेनाक्ताः’ इति । तस्मात्—घृतेनैवाञ्जनम् ॥

(विशेषे सामर्थ्येनाहपवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥ ३० ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

स्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ॥

आज्ये मांसे पुरोवाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५३ ॥

१ ख. ‘पधानेऽक्ता’ । २ ख. ग. ‘त्वादनु’ । ३ ख. ‘तैलवसादीनां वि’ । ४ क. घ. द. ‘कत्वाविर्ण’ । ५ क. ग. घ. ‘ते’ । ‘यः स्तू’ । ६ ख. ‘स्तिः ॥ ५३ ॥ व्य’ ।

व्यवस्थापकराहित्यात्सुवाद्या अव्यवस्थिताः ॥

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५४ ॥

“सुवेणावघति” “स्वधिविनाऽवघति” “हस्तेनावघति” इति श्रूयते । तत्रान-
देयेष्वान्यमांसपुरोडाशेषु हविःप्वमी सुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः—व्यव-
स्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत् ।

भैवम् । शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् ।

“आस्यावानामर्धं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी”

इति न्यायात् । ‘कटे भुङ्क्ते’ ‘कास्यपात्र्यां भुङ्क्ते’ इत्यत्र लौकिकास्तद्वस्तुशक्त्य-
नुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति—‘कट आसीनः,’ ‘कास्यपात्र्यामोदनं निघाय’ इति ।
वेदेऽपि—“अञ्जलिना सकूनमदाय जुहुयात्” इत्यत्र यद्यपि द्विहस्वसंयोगोऽञ्जलिः,
तथाऽपि गुरुदेववादिप्रसादनार्थोऽञ्जलिर्नैत्रिशिखरसंयोगो न भवति । तादृशोऽञ्जलौ सकूना-
मवकाशामावात् । अतः सामर्थ्यात्संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगवावकाशोपेतोऽञ्जलिर्गृ-
हीतः । एवमत्रापि—द्रवद्रव्यस्याऽऽज्यस्य स्तुवो योग्यः, छेदनियमांसस्य शस्त्रविशेषः
स्वधिविः, संहवस्य पुरोडाशस्य हस्तः, इत्यनेन प्रकारेण सुवाद्या व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	४२
सूत्राणि	३०	१५०

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(प्रथमः पादः)

प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय ईरितम् ॥

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमेऽपूर्वस्याऽऽख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणे सूत्राणि १—४)

मावार्थाः कर्मशब्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रती-
येत, एष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥ सर्वेषां
भावोऽर्थ इति चेत् ॥ २ ॥ येषामुत्पत्तौ
स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,
तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात्स्वे
प्रयोगे ॥ ३ ॥ येषा तूत्पत्तावर्थे स्वे
प्रयोगो न विद्यते तान्याख्यातानि, तस्मा-
त्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणे प्रथमं वर्णकमारचयति—

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ॥

प्रत्येकमथवैक्रेण सर्वैस्तत्प्रतिप्रादनम् ॥ २ ॥

फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ॥

लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ ३ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम् । विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति वानि
सर्वाणि क्रियाकारकसंबन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः—अपूर्वस्य
फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनभावेऽपि क्रियाकारकयोः
परस्परान्वयोऽस्त्येवेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि प्रधानान्वयो लभ्येत । फलं हि प्रधा-
नम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति भाग्ये,

ब्रूमः—अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं

स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रतिपाद्यते । पदान्तरं तु तच्छेषतयाऽन्वेति । ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्व-गुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि, तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वमधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरिति चेत् । मैवम् । “उद्भिदा यजेत पशुकामः” “श्येनेनाभिचरन्यजेत” इत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वामावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इद्विवाच्यम् । अपूर्वस्यैव धर्मत्वात् ॥

द्वितीयं वर्णकमारचयति—

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्यपदादुत् ॥

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ४ ॥

क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन नहि युज्यते ॥

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ५ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ॥

सर्वधात्वर्थसंबद्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ६ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ॥

द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥ ७ ॥

इदमात्रायते—“सोमेन यजेत” “हिरण्यमात्रेयाय ददाति” “तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं धार्यम्” “श्येनेनाभिचरन्यजेत” “चित्रया यजेत पशुकामः” इत्यादि । तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ, सुवर्णशब्दो गुणवाची, श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ । तैरेवैद्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति । कुतः—द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसंभवात् । यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवरसाध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति । ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते—

ब्रूमः—क्रिया विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते । पञ्चक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वाददर्शनात् । अतो भावनावाचिना यजति ददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते । ननु धात्वर्थ एव भावना, तदन्या वा । न तावद्धात्वर्थः । तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः, धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वा-

१ क. ख. ग. 'बन्धः क' । २ क. 'ब्दी नामवा' । ३ क. ख. ग. 'नी' । तैत्तिरीयं । ४ क. ननु केयमाख्यातप्रत्ययवाच्या क्रियारूपा भावना, किं यागदानादिरूपा, किंवा ततोऽतिरिक्ता । नाऽऽद्यः, तस्य धात्वर्थत्वात् । न द्वितीयः, क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति ।

दिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसंबद्धस्य करोतिरूपस्य लक्षयितुं शक्यत्वात् ।
पदुक्तमाचार्यैः—

“धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते ।

तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते” इति ।

अन्यैरप्युक्तम्—

“सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्त्वयोः ।

अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी” इति ।

‘पचति’ इत्युक्ते ‘पाकं करोति’ इत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतिपन्ति ।
तत्र ‘पाकः, पाक्तिः, पचनम्’ इत्येतैः शब्दैर्व्यवहियमाणो लिङ्गाकारकसंख्यायोग्यो
धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । ‘करोति’ इत्यनेन व्यवहियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्व-
भावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञप्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभा-
वद्योतनायाऽऽख्यातप्रत्ययविधिः । स चाऽऽख्यातप्रत्ययार्थोऽनोत्पत्तेरनुकूलः । ततो
भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापारत्वाण्जन्वेन भावनाशब्देनोच्यते—इति । अन्ये
भावनापक्षा भयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न, ‘रथो गच्छति’ इत्यत्र तदभाव-
मैसङ्गात् । स्पन्द इति चेत् । न, मानसस्यागरूपे यजतावव्याप्तिः । उभयसाधारण-
मुदासीनत्वविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् । न, शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि
शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्पन्दः प्रयत्नो वाऽस्ति । लिङ्-लेट्-लोट्-तव्यप्रत्ययमात्रगता
शब्दभावना । सर्वाख्यातगताऽर्धभावना । तदुक्तम्—

“अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङ्गहादयः ।

अर्थैरुभभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते” इति ।

किंच स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः, किंत्व-
न्योत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मादस्पन्दुक्तैव भावना । यथा ‘पचति’ इत्यत्रोदनफलो-
त्पत्त्यनुकूला, तथा ‘यजति’ इत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च फलभा-
वनार्थाप्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्नत्वात्प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि,
तस्य पदान्तरौपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननि-
ष्पादितः सञ्ज्ञेक्रीति फलं साधयितुम् । द्रव्यादीना तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोप-
कारः, द्रव्यादिनिष्पादितेन धातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ सत्यां
येयमनुकूलव्यापारात्मा कृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यत-

१ स. ग. ड. ‘द्रव्येण ल’ । २ क. ड. ‘प्रसङ्गः । स्प’ । ३ क. ‘न्याप्तिः । उ’ । ४ क.
‘धीत्मा भा’ । ५ स. ‘शक्तोऽपि फ’ ।

मेन केनापि नाभिधीयते । सर्वधात्वर्थानुयायित्वात् । अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थ-
त्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि—धात्वर्थसामान्यमेव भावनेति चेत् । न, प्रति-
धात्वर्थं विलक्षणरूपत्वात् । अन्यद्धि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकून्यम्, अन्यच्च चलनस्य
संयोगविभागी प्रति । अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तियु भावनात्व-
सामान्यमनुवर्ततां नाम, नैवावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्वदति । तस्माद्दिशेषरूपात्सामान्य-
रूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाऽऽख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथासति 'यजेत्'
इत्यत्राऽऽख्यातस्य 'भावयेत्' इत्यर्थो भवति । तत्र 'किं भावयेत्, केन भावयेत्, कपं
भावयेत्' इत्याकाङ्क्षायां 'स्वर्गं भावयेत्, यागेन भावयेत्, अइयन्वाधानप्रयाजावधा-
तादिभिरुपकारं संपाद्य भावयेत्' इत्येव भाव्यकरणेति कर्तव्यतासमर्पणेनाऽऽकाङ्क्षापूर्-
णात्प्रकरणान्नातः सकल. शब्दसंदर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः । भाव्याद्यं-
शत्रयवती सेयमार्थां भावनंत्युच्यते । सा सर्वाऽपि शब्दभावनाया भाव्या, विधायको
लिङ्ङादिः करणम्, अर्थवादसंपादिता स्तुतिरिति कर्तव्यता । सेयं शब्दभावना लिङ्-
ङादिभिरेव गम्यते । 'अर्थभावनां मवैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यते' इत्युक्तम्, तस्या
न्वार्थभावनाया स्वर्गस्य भाव्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं तृतीया-
श्रुत्या । तथा च श्रूयते—“दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” “चित्रया यजेत
पशुकामः” इति । तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्त्रेण न संभवतीत्यभिधास्यते ।
तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद्वावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयोजनं तु—‘पूर्वपक्षे
द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः, सिद्धा-त्ते तु तत्सद्भावः’ इति ॥

(द्वितीयेऽपूर्वस्यास्तित्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदना पुनरारम्भः ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अपूर्वसदसद्भावसंशये सति नास्ति तत् ॥

मानाभावात्फलं यागात्सिद्धेच्छास्त्रप्रमाणतः ॥ ८ ॥

क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ॥

विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ९ ॥

अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ॥

अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रिपातोऽवगम्यताम् ॥ १० ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्या यदिदमुक्तम्—‘अपूर्वस्यैकमेव पदं प्रत्यायकम्’ तच्च

‘यजेत्’ इत्याख्यातान्तमावार्थपदम्, इति । तदनुपपन्नम्, अपूर्वसद्भावे मानामावात् ।
 ‘यजेत्’ इत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वभावे काला-
 न्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न, शास्त्रप्रामाण्येन
 तदुपपत्तेरिति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति तृतीयाश्रुत्या चावघागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमि-
 तम् । तद्यथोपपद्येत, तथाऽवश्यं भवताऽपि कल्पनीयम् । तत्र किं यावत्कञ्चं यागस्या-
 वस्थानं कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम् । नाऽऽद्यः, यागे क्षणिकत्वस्य
 प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, मृतयोर्द्वयस्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्त-
 रविरुद्धाद्भवद्दीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः । कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव
 स्वर्गसाधनत्वावघागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येवेति चेत् । न, ‘यागावान्तरव्यापा-
 रोऽपूर्वम्’ इत्यङ्गीकारात् । न ह्युद्यमननिपवनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य
 साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न विद्येत । तर्हि यागजन्या
 काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु । शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । औष्ण्य-
 व्यवहितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकारात् । यथाऽङ्गारजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽ-
 नुवर्तते, तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्तव्यमित्यनुवर्तताम् । तस्मादस्त्यपूर्वम् ।
 तद्विशेषस्तु संप्रदायसिद्धयागप्रक्रिययाऽवगन्तव्यः । तथाहि—प्रक्रिया पूर्वाचारैरित्यं
 दर्शिता—“प्रथमं तावत्फलवाक्येन कर्मणः फलसाधनत्वा बोध्यते—‘यागेन स्वर्गं
 कुर्यात्’ इति । ‘कथं विनश्वरेण फलं कर्तव्यम्’ इत्यपेक्षायाम् ‘अपूर्वं कृत्वा’ इत्यु-
 च्यते । ‘कथमपूर्वं क्रियते’ इत्यपेक्षायां ‘यागानुष्ठानप्रकारेण’ इति” तच्चापूर्वं दर्श-
 पूर्णमासयोरनेकविवम्—फलापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उत्पत्त्यपूर्वम्, अङ्गापूर्वं चेति ।
 येन स्वर्ग आरभ्यते तत्फलापूर्वम् । अमावास्याया त्रयाणां यागानामेकः समुदायः,
 पौर्णमास्यामपरः, वैयोभिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वोऽस्मायोगात्तदारम्भाय समुदा-
 यद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम् । तयोरैकैकस्याऽऽरम्भायैकैकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां
 यागानां भिन्नैक्षणवर्तित्वेन संघातापत्त्यभावावघागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प-
 नीयानि । तेषां चाङ्गोपकारमन्वरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्तिनां संघातासंभवा-
 दङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि । तत्र त्वयं विभागः—संनिपेयात्प्रकारकाण्यवघातादीनि
 द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवाविशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्यापि-
 यन्ते । तद्वारेण फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वैभ्यः फलापूर्वं
 निष्पत्तौ साक्षादेव व्यापियन्ते । एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनु-

१ क. ख. ‘तान्तं मा’ । २ क. ख. ‘पद्यते, तथा’ । ३ ख. ‘व्यं कृतेष्वं’ । ४ क. ख. ग.
 ‘या प्र’ । ५ क. ततो भिन्न’ । ६ क. ड. ‘वलक्ष’ । ७ क. ग. ‘नि आरादुपकारकाणि क’ ।

ग्राहकाणि—इत्येकरूपेणेत्यभावेन स्वीक्रियन्ते । अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रियाऽ-
वगन्तव्या ॥

अत्र गुरुमतमाह—

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाण्वात्मसंश्रिता ॥

यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ ११ ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङ्गहादिना ॥

अभिधेयः पृथग्वागादपूर्वं कार्यमस्त्यतः ॥ १२ ॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिधेयते । तत्रास्ति, कुत.—अन्तरेणैव तदपूर्वं फल-
निष्पत्ते । न च यागनाम्नात्कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया सर्वा-
त्मना नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसवन्धिद्रव्यगव-
परमाणुषु यागकर्तव्योत्पत्तिनि वाऽवस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः ।

नैतद्युक्तम्, उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात् । न च नियोगेऽपि प्रमाणाभावः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्गहादीनां तदभिधेयकत्वात् । ततो धात्वर्थविरिक्तकालान्तरभाव्याकाम्यफल-
साधनमपूर्वमस्ति ॥

(तृतीये कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणे सूत्राणि ६—८)

तानि द्वयं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥ यैर्द्रव्यं न

चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुण-

भूतत्वात् ॥ ७ ॥ यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुण-

स्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ॥

यजत्पादिवदस्त्येव वाक्यवैषम्यमन्यथा ॥ १३ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यसन्नतः ॥

स्पाद्यजत्पादिवैषम्यं नियमापूर्वकद्वयः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते—“ब्रीहोनवहन्ति” “तण्डुलापिनष्टि” इति । तत्र
अवघातपेपणे भूपूर्वजनके, विहितधात्वर्थत्वात्, यजत्पादिधात्वर्थवत् । विपक्षे—विधि-
धात्वर्थवैषम्यरूपो बावकस्तकोऽवगन्तव्यः । तुषविमोक्चूर्णत्वयोर्द्वैतप्रयोजनयोर्लोक-

सिद्धत्वेन तादृश्येऽवघातपेषणयोर्विधिर्यर्थः स्यात् । तस्मात्—अस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते,
 ब्रूमः—दृष्टफले संभवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यज्ञत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः । तत्र
 हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारवश्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम् । इह तु
 'ब्रीहीन्' इति कर्मकारकविभक्त्या ब्रीहीणामीस्पितवमत्वेन प्राधान्यावगमाद्द्रव्यपरत-
 ओऽवघातो द्रव्य एवातिशयं कुर्यात्, न त्वपूर्वं जनयति । न च विधिवैयर्थ्यम्,
 नखनिर्भेदनादिना तुषविमोकसंभवेऽपि 'अवघातेनैवासौ कर्तव्यः', इति यो नियमस्तस्य
 नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ॥

अत्र गुरुमतमाह—

द्वितीयां सक्तुवद्भङ्क्त्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया ॥

साक्षादिति न मन्त्वव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ १५ ॥

“सक्तुञ्जहोवि” इत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्रा-
 धान्याय “सक्तुमिर्जुहोवि” इति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते, तथा—“ब्रीहिमिर-
 वहन्ति” इति विपरिणामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियो-
 गेऽन्वेतव्येति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । तत्र 'होमेन सक्तुषु संस्कारो न भवति' भस्मीभूतानामन्यत्र
 विनियोगसंभवात्, इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् । इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार
 उपपद्यते, विर्तुषाणां तेषां पुरोडाशो विनियोगसंभवात् ॥

(चतुर्थे संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयाजवत् ॥ ९ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्देतरैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥ न तदर्थत्वा-

लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

संमार्ष्टिं सूच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ॥

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १६ ॥

गुणत्वं नदि संभाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ॥

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्माद्द्वितीयया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोजुह्वादीनां दमैः समार्जनमाप्नोत्वम्—“सुचः संमार्ष्टि” इति । तत्र—समार्जनं प्रधानकर्म, कुतः—गुणकर्मलक्षणराहितत्वात्, प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्रकारो हि कर्मणा राशिद्वय प्रविज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक्सूत्रयामास—“तानि द्वैध गुणप्रधानभूतानि” “यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्” “यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते, तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्” [पू० मी० सू० २ । १ । ६-८] इति । ये, कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं सस्कर्तुं वेद्यते, तेषु कर्मसु गुणत्वम्, कुतः—तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । ‘द्रव्यं प्रधानमस्य, इति बहुव्रीहिः । “यूपं वक्षति” “आहवनीयमादधाति” इत्यादौ यूपाहवनीयादि-द्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते, । “व्रीहिनवहन्ति” “तण्डुलान्पिनष्टि” इत्यादौ व्रीह्यादि-द्रव्यं सस्कर्तुमिष्टम् । प्रयाजादिपुक्तवैपरीत्यात्प्रधानकर्मत्वम् । एव सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुपविमोको दृष्टः संस्कारः, तथा समार्जनेन जुह्वादिषु कचिदतिशयं न पश्याम । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात्प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘सुच’ इति द्वितीया कर्मकारके विहितकर्मत्वं चेत्सितवत्त्वे सति भवति “कर्तुरीप्सितवत्तमं कर्म” [पा० सू० १ । ४ । ४९] इति कर्मसंज्ञाविधानात् । ऋतुसाधनत्वेन च सुचा युक्तमीप्सितवत्त्वम् । अतः प्रधानभूता, सुचः । तथासति समार्जनेनक्रियायां गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति । यदि सुक्षु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्, तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम् ॥

(पञ्चमे स्तोत्रादिमाधान्याधिकरणे सूत्राणि १३—२९)

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वात् ॥ १३ ॥ अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥ वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥ न श्रुतिसमवायित्वात् ॥ १६ ॥ व्यपदेशभेदाच्च ॥ १७ ॥ गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥ तथा याज्यापुरोहचोः ॥ १९ ॥ वशायामर्थसमवायात् ॥ २० ॥ यत्रेति वाऽर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २१ ॥

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥ दृश्यते ॥ २३ ॥ अपि
वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियो-
त्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥ शब्दपृथक्त्वाच्च
॥ २५ ॥ अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥
अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥ अभिधानं च
कर्मवत् ॥ २८ ॥ फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ॥

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १८ ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंसोर्धात्वोः श्रौतार्थवाधनम् ॥

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १९ ॥

प्योविद्योमे श्रूयते—“प्रउगं शंसति” “निष्केवल्यं शंसति” “आज्यैः स्तुवते”
“पृष्टैः स्तुवते” इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी । आज्यपृष्टशब्दौ तु
व्याख्यातौ । अग्रगीतमन्त्रसौध्या स्तुतिः शस्त्रम् । प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् ।
तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः—तुषविमोक्कवदृष्टार्थलाभात् । पञ्चमानेषु
मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संक्रियत इति भाष्ये,

ब्रूमः—स्तोतव्याया देवतायाः स्तौतवैर्गुणैः संबन्धकीर्तनं स्तौतिशंसविधात्वोर्वा-
च्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसंबन्धाभिधानपराणि, तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रु-
तिरनुग्रहीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतौल्यरूपप्रकाशनपराणि
मन्त्रवाक्यानि स्युः, तदा धात्वोर्मुख्योऽर्थो न स्यात् । लोके हि ‘देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञः’
इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूप-
परता ‘यश्चतुर्वेदी तमानय, इत्यादौ, तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसंबन्धद्वारा-
रेण देवदत्तस्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वामावात् । तत्रश्च—‘आज्यैर्देवं प्रका-
शयेत्, पृष्टैर्देवं प्रकाशयेत्, इत्येवं विषयार्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुख्यार्थो वाच्येत । तयो
धातुश्रुतिमवाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमप्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति
चेत् । तर्ह्यपूर्वमस्तु ॥

(पष्ठे मन्त्राविधायकत्वाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दयात् ॥ ३० ॥ अपि वा
प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥ ३१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

देवांश्च याभिर्यजते इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ॥

विधायकं न वाऽन्येन समत्वात्तद्विधायकम् ॥ २० ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्विविधं ततः ॥

आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी ॥ २१ ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचदे गोपतिः सह” इति । अयमर्थः—“गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान्यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव तामिः सह परलोकेऽवतिष्ठते” इति । तत्र यथा ब्राह्मण-
गतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम्, तथा मन्त्रगतमपीति चेत् ।
मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्या-
नुवादकत्वं प्रतीयते, न तु विधायकत्वम् । “यच्छब्दादेः” इत्यादिशब्देनोत्तमपुरुषाम-
भ्रणादयः । “बर्हिर्देवसदनं दामि” इत्युत्तमपुरुषः । “अम्रोदग्नीन्विहर” इत्यामभ्र-
णम् । एवं ब्राह्मणेऽपि “यस्योभयं हविरारिमाच्छेत्” इत्युदाहरणीयम् । तस्मात्—
‘आख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं, गुणविधायकत्वं वो’ इत्येवं द्वावेव प्रकारौ न
भवतः, किंतु—‘अविधायकत्वम्’ इत्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्रगवा-
ख्यातस्य विधायकत्वम् ॥

(सप्तमे मन्त्रनिर्वचनाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ॥

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरेवारणात् ॥ २२ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ॥

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २३ ॥

आधान इदमाम्नायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय” इति । तत्र मन्त्रस्य

लक्षणं नास्ति, अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । 'विहितार्थाभिधायको मन्त्रः' इत्युक्ते "वसन्ताय कपिञ्जलानालंभेत्" इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । 'मन-
नहेतुर्मन्त्रः' इत्युक्ते—ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् 'असिपदान्तो मन्त्रः' 'उत्तमपुरु-
पान्तो मन्त्रः' इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यान-
स्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति ।
"उरु प्रथत्" — इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । "अग्निमीळे पुरोहितम्" इत्यादयः
स्तुतिरूपाः । "इषे त्वा" — इत्यादयस्त्वान्ताः । "अग्र आ याहि वीतये" इत्यादय
क्वामन्त्रणोपेताः । "अग्नीदग्नीन्विहर" — इत्यादयः प्रेररूपाः । "अवः सिदासीदुपरि
सिदासीत्" इत्यादयो विचाररूपाः । "अग्ने अग्निंके अम्बालिके न मानयति
कश्चन" — इत्यादयः परिदेवनरूपाः । "पृच्छामि त्वां परमन्तं पृथिव्याः" इत्या-
दयः प्रश्नरूपाः । "वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्याः" इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यद-
प्युदाहृतव्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो
धर्मोऽस्ति, यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दृशीतः—

“ऋपयोऽपि पदार्थानां नांतं यान्ति पृथक्त्वशः ।

लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः” इति ।

तस्मात्—अभियुक्तानाम् “मन्त्रोऽयम्” इति समाख्यानं लक्षणम् ॥

(अष्टमे ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

नास्तेतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ॥

नास्तीयन्तो वेदभागा इति ऋग्नेरभावतः ॥ २४ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ॥

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायवे—“एतद्ब्राह्मणान्धेव पञ्च हवींषि” इति । तत्र—ब्राह्म-
णस्य लक्षणं नास्ति । कुतः—वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यमाणेषु
च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोषयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः ।
भागान्तराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहृतं संगृहीतानि—

“हेतुनिर्वचन निन्दा प्रशसा सशयो विधि ।

परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना” इति ।

“तेन ह्यत्र क्रियते” इति हेतुः । “तद्दधो दधित्वम्” इति निर्वचनम् । “अमेध्या वै माया ” इति निन्दा । “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता” इति प्रशसा । “तद्व्य-
चिकित्सञ्जुहवानि, मा हौषम्” इति सशयः । “यजमानेन समितौदुम्बरा भवति” इति
विधिः । “मायानेव मह्य पचत” इति पररुति । “पुरा ब्राह्मणा अभैषु ” इति पुरा-
कल्पः । “यावद्वोऽश्वान्प्रतिगृह्णायात्, तावद्वो वारुणाश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्” इति विशे-
यावधारणकल्पना । एवमन्यदस्युदाहार्यम् । न च ‘हेत्वादीनामन्यतम ब्राह्मणम्’ इति
लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । तथाहि—“इन्द्रवो वामुशान्ति हि” इति हेतुः ।
“उदानिषुर्महीरति तस्माद्दुदकमुच्यते” इति निर्वचनम् । “मोघमन्न विन्दते अप्र-
चेवा ” इति निन्दा । “अग्निर्मूर्धा दिव केकुत्पावि ” इति प्रशसा । “अथ स्विदा-
सीदुपरि स्विदासीव्” इति सशयः । “कपिजलानालभेत्” इति विधिः । ‘सहस्रम-
युव ददत्’ इति पररुति । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा ” इति पुराकल्पः । ‘इवि-
करणबहुल ब्राह्मणम्’ इति चेत् । न, “इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो
गायेत्” इत्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽविव्याप्ते । ‘इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिषद्
ब्राह्मणम्’ इति चेत् । न, “राजा चिद्य मय भक्षीत्याह,” “यो वा रक्षा शुचिर-
स्मीत्याह,” इत्यनयाभिन्नयोरतिव्याप्ते । ‘आख्यायिकाकल्प ब्राह्मणम्’ इति चेत् । न,
यमयभीसवादसूक्तादावतिव्याप्ते । तस्मात् ‘नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणम्’ इति प्राप्ते,—
ब्रूम —‘मन्त्रब्राह्मणरूपी द्वावेव वेदभागी’ इत्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमाभिहि-
तत्वात् ‘अवशिष्टो वेदभागी ब्राह्मणम्’ इत्येतल्लक्षणं भवति—इति ॥

(नवमे ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अनाम्रातेष्वमन्त्रत्वमाम्रातेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ऊहप्रवरनाम्ना किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ॥

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २६ ॥

* एतत्सूत्रम्—‘उपमान दर्शते तु विषयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्वै सवदेषु निवृत्त विधिलक्षणम्’ ।
इत्यधिकं शशरभाष्ये वर्तते ।

१ ख ग ट ‘छा’ इति २ ख ग ‘ता’ । ‘स-याच’ ३ क (ल ग घ. ङ)-यजमानाह ।
४ ख ग ङ कर्त्तुः । ५ क-व्याप्तः । ६ ।

“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इत्यस्ये सौर्ये चरौ ‘सूर्याय जुष्टं निर्वपामि’ इत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । “अदीक्षिष्टायं त्रौहणः” इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले त्राहणनामधेयविशेषं तदीयंपवरं चैवं पठन्ति—‘असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नष्टाऽमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नष्टा’ इति । ‘आङ्गिरसवार्ह-
स्पत्यभारद्वाजगोत्रः’ इति च । एतेषामूहंपवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः—
मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकमसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्यैवेष्वाभा-
वात् । न ह्यव्येवार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते । तस्मात्—नास्ति मन्त्रत्वम् ॥

(दशम अग्लक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

(एकादशे सामलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

गीतिषु सामारूपा ॥ ३६ ॥

(द्वादशे यजुर्लक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

दशमेकादशद्वादशाधिकरणमारचयति—

नक्सामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते ॥

पादश्च गीतिः प्रश्चिष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ॥ २७ ॥

इदमात्रायते—“अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः—ऋचः सामानि, यजुषि” इति । ‘त्रांश्वेदान्विदन्वि’ इति त्रिविदः, त्रिविदां संबन्धिनोऽ-
ध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुः, तं गोपाय’ इति योजना ।
तत्र त्रिविधानामृकसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः—सांकर्यस्य दुष्परि-
हरत्वात् । ‘अध्यापकमसिद्धेर्देवादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिः’ इति हि लक्षणं वक्त-
व्यम् । तत्र संकीर्णम्, “देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः”
इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संपत्तिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टमस्ति । वैङ्गा-
क्षणे “सावित्र्यर्चा” इत्युक्त्वेन व्यवहृतत्वात् । “एतत्साम गायन्नास्वे” इति पवि-

१ ख. ‘स्य पूर्व’ । २ क. प्रहणः । ३ ख. ग. ड. ‘दीयं प्र’ । ४ ख. ग. ड. ‘त्वावगमात् ।
५ ड. ‘णस्योहादिष्व’ । ६ क. ‘देवैव’ । ७ क. पाठिच्छतो । ८ ख. ग. ड मन्त्रः’ इ । ९ ड.
‘पत्रो य’ । १० क. तत्र माद’ ।

ज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतम् । “अक्षितमसि” “अच्युतमसि” “प्राणसंशित-
मसि” इति त्रीणि यजूषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रय-
भूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मात्—नास्ति लक्षणम्—इति चेत् ।

न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । ‘पादेनाथेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः’
गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रच्छिष्टपठिता मन्त्रा यजूषि’ इत्युक्ते
न कापि संकरः ॥

(त्रयोदशे निगदानां यजुष्ठाधिकरणे सूत्राणि ३८—४५)

निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥
व्यपदेशाच्च ॥ ३९ ॥ यजूषि वा तद्रूपत्वात्
॥ ४० ॥ वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥ अर्थाच्च
॥ ४२ ॥ गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥ सर्वेषा-
मिति चेत् ॥ ४४ ॥ न ऋग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रोक्षणीरामादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः ॥

यजुर्वेच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २८ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ॥

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २९ ॥

“प्रोक्षणीरामादय” “इधं बहिरूपसादय” “अग्नीदग्नीन्विहर” “बहिः स्तृणी-
हि” “इन्द्र आगच्छ” “हरिव आगच्छ” इत्यादयो निगदा आमनाताः । परप्रत्या-
यनार्था मन्त्रा निगदा । एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थमकाराः ।
कुतः—पादगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात् । प्रच्छिष्टपठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि
धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । ‘उपांशु यजुषा’ उच्चैर्निगदेन इति हि धर्मभेदः—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘बहिर्ब्राह्मणा भोन्यन्ताम्’ परिव्राजकास्त्वन्तः, इत्यत्र सत्येव परिव्राज-
काना ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा’ तथा निगदाना यजुर्लक्षणोपेतत्वेन यजुषा-
मेव सत्वा परप्रत्यायननिमित्तं चैस्त्वधर्मः । ततो मन्त्राणा त्रैविध्यं सुस्थितम् ॥

(चतुर्दश एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥४६॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ॥

एक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ ३० ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ॥

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुस्त्वोऽवधोर्षेते ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे. अश्विनोर्बाहुभ्याम्, पूष्णेः हस्ताभ्यां, अग्नये जुष्टं निर्वेपामि” इति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः—एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न, एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे, समूहानामत्र बहूनां संभवाद्वाक्यमेदा स्यात्—इति चेत् ।

मैवम् । ‘यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थम्, तदेक वाक्यम्’ इति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वात् । ‘विभागे साकाङ्क्षम्’ इत्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । “स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्मयामि, तस्मिन्सीदामृते प्रवितिष्ठ व्रीहीणा मेध सुमनस्यमानः” इत्यत्र ‘तस्मिन्’—इत्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचित्वच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति, अतस्तद्व्यवच्छेत्तुम् ‘एकार्थम्’ इत्युच्यते । नहि तत्रैकार्थत्वमस्ति—पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः, उत्तरसमूहस्य पूरोडाशप्रविष्टापनम् । स्योन समीचीनम् । सुसेवं सुष्टु सेवितु योग्यम् । मेध सारभू-त्पुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयमुभयवासिद्धम्, र्धत् ‘एकार्थम्’ इत्यनेन व्यावर्त्यते । ‘एकार्थम्’ इत्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् “भगो वा विभजतु, पूषा वां विभजतु” इत्यनयोर्विभजनप्रव्रत्वेन समतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्य-विभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, तद्व्यवच्छेत्तुं ‘विभागे साकाङ्क्षम्’ इत्युक्तम् । प्रकृते तु “अग्नये जुष्टम्” इत्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो ‘देवस्य त्वा’ इति समूहः साकाङ्क्षो भवति । प्रकीरुते तु कृतस्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ॥

(पञ्चदशे वाक्यभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ॥

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३२ ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ॥

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३३ ॥

“इषे त्वोर्जे त्वा” इति श्रूयते । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः । कुतः—अस्य मन्त्रस्यादृष्टत्वे त्वेकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् । न च “उरु प्रथस्”— इत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं संभवति, क्रियापदामात्रेण तदर्थप्रतीत्यभावात्— इति प्राप्ते,

श्रूमः—“इषे त्वेति चिन्नति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि” इति पलाशशाखायाश्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण ‘छिनन्नि’ इति क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद्यजुर्मन्त्रभेदः । ‘इष्यमाणायान्नाय मोः पलाशशाखे त्वा छिनन्नि’ ‘ऊर्जे रसाय बलाय वा त्वामनुमार्जिम्’ इत्यर्थभेदः । एवम् “आयुर्यज्ञेन कल्पताम्” “प्राणो यज्ञेन कल्पताम्” इत्यादौ कृषिसामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यापुरादिभिर्भेदत्वादर्थभेदवाक्यभेदयोः स्पष्टत्वात्, “कृषीर्वाचयति” इति कृषिवहृत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः ॥

(षोडशे, (सप्तदशे च) अनुपङ्गाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुपञ्जनम् ॥

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥ ३४ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुपञ्जनम् ॥

‘अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३५ ॥

न्योविष्टोमै उपसद्धोमेष्वेवमात्रायवे—“या ते अग्नेऽयाशया वनूर्वपिष्टा गह्वरेष्वा । उग्रं वचो अपावधीस्त्वेवं वचो अपावधीत्साहा । या ते अग्ने रजाशया, या ते अग्ने

हरादाया” इति । अयमर्थः—‘अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्वस्त-
नवः, वात्साघा येयमुक्ता वनूः साऽविशयेन वृद्धा, गह्वरे वीक्षणे द्रव्ये लोहेऽवैस्थिता
वया वन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकम्, वीरहत्यादि महापातकं च हववानस्मि’ इति ।
तथा च ब्राह्मणम्—“यदुग्रं वचो अपावधीत्त्वेपं वचो अपावधीत्स्वाहेति । अशना-
यापिपासे हवा उग्रं वचः, एनश्च वीरहृत्यं च त्वेषं वचः” इति । तत्र स्वाहान्तः
प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोरानुपपन्नयोः पूरयितुमु-
चिषो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्वच्यः । न हि ‘तनूर्वापिष्ठा’ इत्यादिभागस्त्वयोरन्वेतुं
योग्यः, तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वात्, इति प्राप्ते,

ब्रूमः—वैदिकयोर्मन्त्रयोरानुपपन्नयोः वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया । ततः ‘तनूर्व-
पिष्ठा’ इत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुपपद्यते । यद्यप्यसावर्त्यशेषः, तथाऽपि बुद्धिस्थः
सन्कल्पनीयादध्याहारारसंनिरूप्यते । तस्मात्—अनुपपन्नः कर्तव्यः ॥

✽सप्तदशाधिकरणमारचयति—

नानुपपन्नोऽनुपपन्नो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ॥

चित्पातस्त्वेत्पनाकाङ्क्षावतो नानानुपपद्यते ॥ ३६ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ॥

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुपपद्यते ॥ ३७ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“चित्पविस्त्वा पुनातु” “वाक्पविस्त्वा पुनातु”
“देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । तत्र तृतीय-
मन्त्रशेषः ‘अच्छिद्रेण’—इत्यादिभागः प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोर्नानुपपद्यते । कुतः—
निराकाङ्क्षत्वात् । न हि “चित्पविस्त्वा पुनातु” “वाक्पविस्त्वा पुनातु” इत्यनयोः
शेषिणोः संपूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षाऽस्ति,—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा, तथाऽपि शेषस्याऽऽकाङ्क्षाऽस्ति’ इति ‘पवित्रेण
रश्मिभिः’ इत्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । क्रिया च ‘पुनातु’ इत्येषा त्रिष्वपि मन्त्रे-
ष्वेका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽन्वेति,
तथा पूर्वयोरन्वेतुमर्हति । तस्मात्—अस्त्यनुपपन्नः ॥

✽ ‘वर्णकान्तरमारचयति’ इति तु युक्तम् । अत एव शाबरभाष्य—शाब्दशीपिकयोत्पत्त्यार्पसर
षोडशाधिकरणोदाहरणत्वमेवाहीकृतम् ॥

१ व. ‘तद्विन्द’ । २ क. ‘वसिता’ । ३ ख. ग. ड. ‘यो’ । ४ ड. ‘नामन्त्रस्य शेषः’ । ५ ख.
ग. ड. घ. ‘यमन्त्र’ । ६ ख. ‘शेषावर्त्ये’ ।

(अष्टादशे (सप्तदशे) व्यवेताननुपङ्गाधिकरणे सूत्रम् ॥)

व्यव (वा) यान्नानुपज्येत ॥ ४९ ॥

अष्टादशा (सप्तदशा) धिकरणमास्चयति—

गच्छतामितिशब्दस्यानुपङ्गोऽस्ति न वोपरि ॥

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ॥

नान्वेति तद्ववायेन नोपर्यप्यनुपज्यते ॥ ३९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“स तेऽग्नाणो वातेन गच्छताम्, समङ्गानि यजत्रैः, सं यज्ञपतिराशिषा” इति । अयमर्थः—‘मो. पशो तव प्राणो वातेन ब्राह्मेन वायुना संगच्छताम्, तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम्’ इति । तत्र “यज्ञपतिः” इत्यस्मिन्तृतीये^१ मन्त्रे ‘सम्’ इत्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात्प्रथममन्त्रगतस्य ‘गच्छताम्’ इति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेर्तुं योग्यत्वात्पूर्ववद्बुद्धिस्थत्वेन सनिहितत्वादाकाङ्क्षा^२सनिधियोग्यत्वात् सद्वावेन क्रियापदमनुपज्यते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—मध्यमन्त्रे बहुवचनान्वेन ‘अङ्गानि’ इत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्ववायेन बुद्धिसनिध्यभावान्नास्त्यनुपङ्गः । ततो द्वितीयवृत्तियमन्त्रयोरेथोचितं वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	१८	६०
सूत्राणि	४९	१९९

* ‘क’ पुस्तके शाबरभाष्ये च ‘ते वायुर्गतेन’ इति दृश्यते ।

१ क ‘शो वायुर्वाहावा’ । २ ल ग. घ. ङ. ‘तीयमन्त्रे’ । ३ ल ‘क्षायोग्यतासनिधित’ । ग. घ ‘तास’ । ५ ल. ‘द्वितीयनिध्याभा’ । ६ क. ‘चित्ते वा’ ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमेऽङ्गापूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुत्तान्येता ॥

आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ॥

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्विद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति, ददाति, जुहोति, इत्यादीन्युदाहरणम् । वानि चैवं श्रूयते—“सोमेन यजेत” “हिरण्यमात्रेयाय ददाति” “दाक्षिणानि जुहोति” इति । तेषु भावनावाचिन आख्यातैक्यैकत्वाद्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः । तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अस्त्वाख्या तमेव भावनायाः प्रयोजकम् । तच्चाऽऽख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपर्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहान्देकमाख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बहूनाभेदैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनैवोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदानहोमभावनाः परस्परं मिद्यन्ते ॥

अत्र गुरुमतमाह—

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ॥

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते वलात् ॥ ३ ॥

‘कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः, किंतु शास्त्रभेदचिन्ता’ इति गुरोर्मतम् । तत्र ‘यजेत, दद्यात्, जुहुयात्’ इत्येषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्धानां नियोगवाचकत्वामवेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकम्—इति पूर्वपक्षः ॥

प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्भावनानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽपि भेदस्य वारयितुमशक्यैतया नियोगानुसारि शास्त्रं भिन्नम्—इति सिद्धान्तः ॥

१ क. 'न्यथा ॥ आ' । २ क. 'तप्रत्ययस्यै' । ३ क. 'समाहारादे' । ४ ख. ग. घ. ङ. 'त्वेनोत्प' । ५ क. 'भेदो नि' । ६ ख. ग. 'न्यत्वाविधो' ।

(द्वितीये समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ॥

धातुप्रत्ययपौरिकपादेकत्वं भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिरुणे ॥

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“समिधो यजति”“वनूनपातं यजति”“इडो यजति”
“बहिर्यजति” “स्वाहाकारं यजति” इति । तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजति-
पदे पूर्वोक्तेषु ‘यजति, ददाति’ इत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति, येन मार्वनाभेद
आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्यमनिवार्यमिति चेत् ।

मैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् ।
अथोच्येत—‘समिधो यजति’ इत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन त्रिहितं समिन्नामकं याग-
मुपरिवनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य वनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्रित्वारो
विकल्पिता विधीयन्ते, ततोऽनुवादाद्यैत्वाज्जाभ्यासवैयर्थ्यम्—इति । तत्र । वनूनपा-
दादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः, चतुर्थीव-
द्धितयोरश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः, तृतीयान्तरत्वाभावात् । ततः “अग्निहोत्रं
जुहोति” इत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यत्तु—चतुर्णामुपरिवनानां
यजतिपदानामनुवादत्वम् । तदसत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा ‘समिधो यजति’
इत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते, तथाऽन्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम् ।
अनुवादत्वं तु पुरोवाद्दरूपस्य ‘समिधो यजति’ इत्यस्य संनिधिनाऽवगम्यते ।
संनिधिश्च श्रुतेर्द्वैर्बलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्वि-
धानायोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदा-
त्कर्मभेदः सपद्यते, न त्वभ्यासात् । तथासति स्वस्वर्माणेनाधिकरणेन सर्वोच्यते । मैत्रम् ।
वैपम्यात् । “अथैष ज्योतिः” इत्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्पागेव
संज्ञास्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु—विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु,
भेदे चाभ्यासादवगते, भिन्नानां यागानां समित्संज्ञायां अभ्यासात् संज्ञा भवेत्सिवा इति
वनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मात्—अभ्यास एवात्र भेदहेतुः ॥

१ ख. ग. 'वले मि' । २ ग. 'यो-पदे-न' । ३ ग. 'दकत्वं' । ४ क. 'माणाधि' । ५ ग.

६. 'वीर्येत् । मै' ।

(तृतीये आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणे सूत्राणि ३-८)

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु ह्यप्रवृत्तिः

स्यात् ॥ ४ ॥ गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि

तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥ व्यपदे-

शश्च तद्वत् ॥ ७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

एवं विद्वान्पौर्णमासीमवास्यायितीरितम् ॥

कर्मान्यद्दत्त पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्भ्रौवं द्रव्यं हि देवता ॥

वार्त्रग्नीत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न पुज्यते ॥ ७ ॥

वार्त्रग्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ॥

पौर्णेत्यनूचते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥

अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ॥

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥ ९ ॥

विद्वद्भाक्पविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना ॥

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमन्नायवे—“य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते” “य एवं विद्वान्मावास्यां यजते” इति । अथ यजतिना कर्मान्तरं विधीयते, न तु प्रकृता आग्नेयादयः पद्यागा अनूचन्ते । आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्वस्मिन्प्रकरण एवमान्नायन्ते—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति” इति, “वावृत्तामग्नीपोमावाज्यस्यैव नावृत्तांशु पौर्णमास्यां यजन्” इति, “वाभ्यामितमग्नीपोमावमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति, “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” इति, “ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायाम्” इति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः पद्भ्यश्च आग्नेयादिभ्यो विद्वद्भाक्पविहितस्य, कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वोक्तविधान्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः, भ्रौवाण्यसद्भावात् । अत एवोक्तम्—

* स्थौषधीपाश्र्विति पुरनक्रान्तरे ।

१ क. 'या च र्पा' । २ ग. 'पौर्णमासे' । ३ क. 'वादिष' । ग. 'वाज्यादिष' ।

“ध्राव साधारणं द्रव्यं देवता मात्रवर्णिकी ।

रूपवन्तौ ततो यागो विधीयेते प्रथक्तया” इति ।

“सर्वस्मै वा एवघज्ञाय श्रुते यद्गुहायामाज्यम्” इति ध्रावस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मात्रवर्णिकत्वमित्यमुन्नतव्यम्—“तस्माद्वात्रेऽग्नी पौर्णमास्यामनूच्यते, वृधन्वतो अमावास्यायाम्” इति वार्त्रेऽर्च्यो वृधन्वत्यौ चर्चो क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयेते । तत्र—“अग्निर्वृत्राणि जह्वनत्” इत्येको वार्त्रेऽग्नौ मन्त्रः, “त्वं सोमासि सत्पविस्त्वं राजोत वृत्रहा” इत्यपरः । तयोरुक्तावग्नीषोमी पौर्णमासदेवते । एवमनन्तराम्नातयोरुर्विधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद्दर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम्, किंतु “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्याय यजेत” इत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकम्, “यदाग्नेयः”—इत्याद्युत्पात्तवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात्—कर्मान्तराविविः—इति प्राप्ते,

श्रूमः—आस्तां तावद्द्रव्यम् । देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्रेऽर्च्योवृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । हात्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाऽऽज्ञाय प्रयाजानन्तरमाविनोराज्यभागयोः क्रमे वार्त्रेऽर्च्यो वृधन्वत्यौ चाऽऽज्ञाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु—“वार्त्रेऽग्नी पौर्णमास्याम्”—इत्यादि वाक्यम्, तद्विद्वद्भ्रमकृष्णयोरान्यभागाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु नूतनकर्माङ्गतामनयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि—पूर्वमकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपी द्वौ समुदायावनुवादौ । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः, तत्तत्कालविहितयोर्योगत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः समुदायद्वित्वसिद्धेर्स्वतंत्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यास्मिन्फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यद्व्युत्तम्—अनुवादपक्षे “पौर्णमास्याम्”—इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम्—इति । तदयुक्तम्, कालविधानासंभवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविवानात् । आग्नेयोपांशुयाजामीषोमीयाणां घ्राणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः ‘पौर्णमास्या’ इत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु—विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादेकत्वम्, तस्य यागविधाय-

१ क. ख. ग. 'वता । ए' । २ ख. ग. 'वता । आ' । ३ ड. 'पत्वाया' । ४ ड. 'चिर्द' । ५ क. यजते । ६ क. यजते । ७ ख. ड. 'भागयो' । ८ क. 'स्तत्र प्रयो' । ९ ख. 'दत्व' ।

कत्वाभ्युपगमात् । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिवाक्यानि तु विहितव्यागानुवादेन
 द्रव्यदेववालक्षणगुणविधायकानि—इति चेत् । न, तथासत्येकेन वाक्येनानेकगुणवि-
 ध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधाय-
 कत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्व-
 द्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीना-
 माग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत । तथाहि—“समिधो यजति” “आधा-
 रमाधारयति” इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः । “यद्वाग्नेयोऽष्टा-
 कपालोऽमात्रास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां
 प्रकृतत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ये सर्वेषां फलसंबन्धो बोध-
 नीयः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्य-
 विहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति । एतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च
 फलसंबन्धे राजसूयगवेष्टिपशुसोमवत्समप्रधान्यात्प्रयाजादीना गुणभावो न स्यात् ।
 वदमावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवाविदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे
 तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दाईत्वात्, समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाऽऽ-
 ग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्रधान्यम् । प्रयाजादीना तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः ।
 तस्मात्—विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

(चतुर्थं उपांशुपाजापूर्वताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥ चोद-
 ना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ गुणोपबन्धात्
 ॥ ११ ॥ प्रांये वचनाच्च ॥ १२ ॥

चतुर्थोपकरणकारचपाणि—

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ॥

विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वात्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ॥

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्भूषं ध्रौवमन्नतः ॥ १२ ॥

इदमात्रायत्वे—“जामि वा पृथग्ज्ञस्य क्रियते । यदन्वर्थो पुरोडासावुपांशुया-
 जमन्तरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय । प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजा-

* प्रायवचनाचेति पुस्तकान्तरे ।

“ध्रौव साधारणं द्रव्यं देवता मात्रवर्णिकी ।

रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथक्तया” इति ।

“सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृहते यद्गुणायामाज्यम्” इति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मात्रवर्णिकत्वमित्यमुज्जेतव्यम्—“तस्माद्वार्त्रेणी पौर्णमास्यामनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चर्चो क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयेते । तत्र—“अग्निर्वृत्राणि जड्घनत” इत्येको वार्त्रेणो मन्त्रः, “त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोव वृत्रहा” इत्यपरः । तयोरुक्तावर्त्रेणोमी पौर्णमासदेवते । एवमनन्तराम्नातयोर्विधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावर्त्रेणोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद्दर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम्, किंतु “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्याय यजेत” इत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकम्, “यदाग्नेयः”—इत्याद्युत्पत्तिवाक्येरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात्—कर्मान्तरविधिः—इति प्राप्ते,

भूमः—आस्तां तावद्द्रव्यम् । देवता तु विवित्सवस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्रेण्योर्वृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवतामविपादकत्वात् । हाँने मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्राश्चाऽऽप्राय प्रयाजानन्तरमाविनोराज्यभागयोः क्रमे वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चाऽऽप्राते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु—“वार्त्रेणी पौर्णमास्याम्”—इत्यादिवाक्यम्, तल्लिङ्गक्रमकृतयोराज्यभागाङ्गयोर्भ्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाक्षेपे । न तु नूतनकर्माङ्गतामनयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि—पूर्वप्रकृतेष्वग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपी द्वां समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः, तत्कालविहितयोर्गान्धिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः समुदायद्वित्वसिद्धेस्वल्पयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यास्मिन्फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तम्—अनुवादपक्षे “पौर्णमास्याम्”—इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम्—इति । तदयुक्तम्, कालविधानासंभवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहस्योगविधानात् । आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सहस्ययोगः ‘पौर्णमास्या’ इत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु—विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्, तस्य यागविधाय-

१ क. स. ग. 'वता । ए' । २ स. ग. 'वता । आ' । ३ ड. 'पत्याया' । ४ ड. 'विदर्श' । ५ क. यज्ञते । ६ क. यज्ञते । ७ ख. ड. 'भागयो' । ८ क. 'स्तत्र प्रयो' । ९ ख. 'दत्तम्' ।

कत्वाभ्युपगमात् । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवदालक्षणगुणविधायकानि—इति चेत् । न, तथासत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येव । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वात्तस्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादत्वमभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथाहि—“समिधो यजति” “आघारमाघारयति” इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नावाः । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमवास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ये सर्वेषां फलसंबन्धो बोधनीयः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति । एतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगवेष्टिपशुसोमवत्समप्राधान्यारप्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिष्वग्नेयादीनामिवाविदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात्, समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाऽऽग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः । तस्मात्—विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

(चतुर्थ उपांशुप्राजापूर्वताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

पौर्णमासीवदुपांशुप्राजः स्यात् ॥ ९ ॥ चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥ प्रांये वचनाच्च ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

उपांशुप्राजमित्येषोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ॥

विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वाक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ॥

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तैर्द्रूपं भौवमन्नतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायवे—“जामि वा एतच्चज्ञस्य क्रियते । यदन्वशौ पुरोडाशात्तुपांशुप्राजमन्वरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय । मजाश्विरुपांशु यष्टव्योऽजा-

* प्रायश्चनान्तेति पुस्तकान्तरे ।

“ध्रौव साधारणं द्रव्य देवता मात्रवर्णिकी ।

रूपवन्तो ततो यागी विधीयेते पृथक्तया” इति ।

“सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय एहते यद्गुणायामाज्यम्” इति ध्रौवस्य साधारणत्व श्रुतम् । देवताया मात्रवर्णिकत्वमित्यमुन्नतव्यम्—“तस्माद्दार्ढ्यं पीर्णमास्याम-
नूच्येते, वृधन्वतो अमावास्यायाम्” इति वार्त्तध्न्यौ वृधन्वत्यौ चर्चो क्रमेण कालद्वयो-
पेते कर्मणि विधीयेते । तत्र—“अग्निर्वृत्राणि जह्यनत” इत्येको वार्त्तध्नो मन्त्रः, “त्व
सोनासि सप्ततिस्त्व राजोत वृत्रहा” इत्यपरः । तयोरुक्तावग्नीषोमौ पीर्णमासदेवते ।
एवमन्तराम्नातयोर्वृत्रिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां
द्रव्यदेवताभ्या रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । पश्यागानुवादत्वे तदनुवादेन
विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम्,
किंतु “पीर्णमास्या पीर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्याय यजेत” इत्येतदपि
व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकम्, “यद्वाग्नेयः”—इत्याशुत्पत्तिवाक्यैरेव तद्वि-
धानात् । कर्मान्तरत्वे तु काल विधास्यति । तस्मात्—कर्मान्तरादिवि—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—आस्ता तावद्द्रव्यम् । देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते ।
वार्त्तध्न्योर्वृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रविषादकत्वात् । हांत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरा-
वाहननिगद प्रयाजमन्त्राश्चाऽऽज्ञाय प्रयाजानन्तरमात्रिनोराज्यभागयोः क्रमे वार्त्तध्न्यौ
वृधन्वत्यौ चाऽऽज्ञाते । लिङ्ग चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो
लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यस्तु—“वार्त्तध्नी पीर्णमास्याम्”—इत्यादि
वाक्यम्, तलिङ्गक्रमकृतयोरराज्यभोगाङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे ।
न तु नूतनकर्माङ्गतामनयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्य कर्मान्तरविधायकं
न भवति, किं तर्हि—पूर्वमकृतेष्वग्नेयादिषु पशुसु त्रिकरूपौ हां समुदायावनुवादवि ।
न च कालवाचिभ्या पीर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्या यागानुवादानुपपत्ति, तत्कालवि-
हितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः समुदायत्रित्वसिद्धेर्स्तत्प्रयोज-
नत्वात् । तत्सिद्धौ च “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्मिन्कलवाक्ये पशु-
यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तम्—अनुवादपक्षे “पीर्णमास्याम्”—
इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम्—इति । तदयुक्तम्, कालविधानासम्भवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहम-
योगविधानात् । आग्नेयोषाणुयाजाग्नीषोमीयाणा त्रयाणा पीर्णमासीकालविहितानां
सहप्रयोगः “पीर्णमास्या” इत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि ।
ननु—विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादेकत्वम्, तस्य यागविधाय-

१ क. ल ग. 'वता । ए' । २ स. ग 'वता । आ' । ३ ड 'पत्वाया' । ४ ड. 'विदं' ।
५ क. यजते । ६ क. यजते । ७ स. ड. 'भागयो' । ८ क. 'स्तत्र प्रया' । ९ स 'इत्यम्' ।

कत्वाभ्युपगमात् । “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानि—इति चेत् । न, तथासत्त्वेन वाक्येनानेकगुणविध्यसंभवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् । किं चानुवादैत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथाहि—“समिधो यजति” “आधारमाधारयति” इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च” इत्यादयः कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वात् “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्ये सर्वेषां फलसंबन्धो बोधनीयः । ‘दर्शपूर्णमासाभ्याम्’ इति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेति । एतेषु द्वित्वासंभवात् । सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगृहेष्टिपशुसोमवत्सममाधान्याद्ययाजादीनां गुणभावो न स्यात् । यदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिष्वानेयादीनामिवाविदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दाहृत्वात्, समुदायद्वित्वेन द्विवचनाहृत्वाच्चाऽऽग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः । तस्मात्—विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ॥

(चतुर्थ उपांशुयाजापूर्वताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥ ९ ॥ चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ गुणोपबन्धात् ॥ ११ ॥ प्राये वचनाच्च ॥ १२ ॥

चतुर्थ्याधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽप्राथवा विधिः ॥

विष्णवादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वाक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ॥

सत्यर्थवादो विष्णवादिस्तद्रूपं धौवमन्नतः ॥ १२ ॥

इदमात्रायचे—“जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते । यदन्वञ्चौ पुरोडाशानुपांशुयाजमन्वरा यजति । विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय । मजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजा-

* प्रायवचनाद्येति पुस्तकान्तरे ।

१ स. 'कत्ववि' । २ क. स. ग. 'इमनभ्यु' । ग. 'दकम्' । ३ क. 'स्तत्र रूपं च म' ।

मित्वाय । अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति । तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवादः—इति चेत् ।

मैवम् । आग्नेयान्नापोमीयपुरोडाशद्वयनेरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विधित्सवम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु सत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र ‘यजति’ इति वर्तमानापदेशः शङ्कनीयः, पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् । अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपांशुयाजनामकत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः, समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमात्, अजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च “जामि वै” इत्यादेः “अजामित्वाय” इत्यन्वस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतेः । न खल्वेकस्मिन्वाक्ये विधेयबाहुल्यं संभवति । न चात्र विधित्सवस्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः, धीरस्य तद्भव्यत्वात् । नापि देवताया अभावः, नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे पठितैर्वैष्णवराजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देववाच्यस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्मात्—यजतीत्येतद्विधायकम् ॥

(पञ्चम आधाराद्यपूर्वताधिकरणे सूत्राणि १३—१६)

आधाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ १३ ॥ संज्ञोप-
बन्धात् ॥ १४ ॥ अप्रकृतत्वाच्च ॥ १५ ॥
चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, तत्सं-
निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ॥

अरूपत्वात्तु दध्यूर्ध्ववाक्येनोक्तमनूयते ॥ १३ ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दुष्टा विशिष्टता ॥

रूपं दध्यादिमन्त्राम्पामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमाग्रायते—“अग्निहोत्रं जुहोति” “दग्ना जुहोति” “पयसा जुहोति” इति च । इदमपरमाग्रायते—“आधारमाधारयति” “ऊर्ध्वमाधारयति” “ऋजुमाधारयति” इति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः,

आधारवाक्यं चोर्धादिवाक्यविहितस्य । न त्वेवद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः—
द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावात्—इति चेत् ।

तत्र वक्तव्यम्—किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते, किंवा गुणविशिष्ट-
कर्म । नाऽऽद्यः, अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचि-
दसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् ।
तच्च सत्यां गतावयुक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं
दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मात्रवर्णिकी । आधारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नतव्ये ॥

(पष्ठे पशुसोमापूर्वताधिकरणे सूत्राणि १७—२०)

द्रव्यचोदना पशुसोमयोः, प्रकरणे ह्यनर्थको
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥
अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥ तद्रेदात्कर्म-
णोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्याद्रेदो
द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥ संस्कारस्तु न
भिद्येत, परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥२०॥

पष्टाधिकरणमारचयति—

यजत्पालमतीत्येतावनुवादौ विधी उत ॥

श्रद्धात्पवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ ॥ १५ ॥

नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः ॥

ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रया ॥ १६ ॥

“सोमेन यजेत” इति श्रूयते । तत्र “ऐन्द्रवायवं श्रद्धावि, मैत्रावरुणं श्रद्धावि”
इत्यादीन्यपि श्रुतानि । एवम् “अग्नीषोमीथं पशुमालमेत” इति श्रूयते । तत्र “हृद-
यस्याग्नेऽवद्यति । अप जिह्वायाः । अथ वक्षसाः” इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तत्रैन्द्र-
वाय्वादिवाक्यैर्योगा विधीयन्ते । इन्द्रवाय्वादिमाविपदिकैर्देवतानां, तद्धितेन सोमस-
द्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् । एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः
“सोमेन यजेत” इत्यनेनानूचते । तथाऽवदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम् । ततो
द्रव्यविशिष्टा यागास्त्वत्र विधीयन्ते । तदनुवादेन पश्यालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता

विधीयते । तस्मात्—अवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः “पशुमालभेव” इत्यनेनानूयते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति । न चात्र पुरोवादोऽस्ति, “सोमेन यजेत” इत्यनेन मतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतेः । नहि ग्रहणं यजनं भवति । नापि तद्विषययोक्तो रसः सोमलवा । न च—तद्विषयस्यः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ध्रुवे, न तु रसम्—इति शङ्कनीयम् । “धारया पृह्णाति” इति रसस्यैव प्रकृतत्वात् । तथा “पशुमालभेव” इत्यनेन प्रैवीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते । ततः, पुरोवादाभावेनानुवादासंभवाद्यजत्यालभविभ्यां कर्मणी विधीयेते । ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च पशुसंस्कारः ॥

(सप्तमे संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

आहुतीस्तिस्त्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ॥
 एकत्वं सकृदाख्यातात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥
 आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ॥
 आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥
 पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ॥
 विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥ १९ ॥
 बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ॥
 रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥
 देवतासंगतस्यैव तद्विधितार्थस्य पश्चिमः ॥
 बहुत्वसंगमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

“तिस्र आहुतीर्जुहोति” इति श्रूयते । तत्र ‘जुहोति’ इत्येतदाख्यातं “सोमिधो यजति” इत्यादिवन्नाभ्यस्तम्, किंतु सकृदेवाऽऽभातम् । तत्र एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पश्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता, तद्वत्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उत पदान्तरान्विधम् । नाऽऽद्यः, वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये—त्रित्वसं-

स्यया विशोपितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्ध-
त्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंपादम् । इह त्वेवद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्याव-
रोषो नास्तीति वैषम्यम् ॥

तदेतद्भृत्तिकारोदाहरणं माप्यकारो नानुमन्यते, कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशो-
पणेन त्रिंशद्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वन्नोदाहरणम्—
“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति । अत्र ‘प्राजापतिदेवता येषां पशूनां ते
प्राजापत्याः’ इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्या-
द्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु ‘सप्तदश’ इति संख्या, सा
पशुद्रव्यगता, न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मात्—‘न कर्मभेदमापा-
दयति’ इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अत्र ‘प्राजापतिदेवता यस्य पशोः स प्राजापत्यः’ इति तद्धितान्तं प्रावि-
पदिकं व्युत्पाद्य पश्चात्तद्धितान्तप्राविपदिकार्थस्य प्राजापतिदेवताविशिष्टपशोः कर्मत्वब-
हुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र मध्यमाभिन्या द्वितीयाविभक्ते-
रेव तद्धितोत्पत्तिवैलायामन्वयो नास्ति, कुतः पश्चाद्भावितो बहुवचनस्यान्वयः । एवं-
सति ‘प्राजापत्य’ इत्यनेन तद्धितान्तप्राविपदिकेनैकपशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं
समर्प्यते । तादृशानां रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च ‘सप्तदश’ इति
निर्दिश्यते । तस्मात्—अत्र संख्यया कर्मभेदः । एवं च सति, अष्टमे वक्ष्यमाणं सप्त-
दशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ॥

(अष्टमे संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अथैव ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ॥

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽग्रं वदेत् ॥

संख्ययेवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

“अथैव ज्योतिः, अथैव विश्वज्योतिः, अथैव सर्वज्योतिः, अनेन सहस्रदशभिजेन

१ क. (त. ग. एषा) । २ स. ग. ड. ‘मेष’ । ३ स. ग. ड. ‘नैकं प’ । ४ क. ड. ‘मर्षते ।

५ स. ‘संख्यया ।

यजेत्” इति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोमम् “एष ज्योतिः” इत्यनूद्य तस्मिन्स-
हस्रदानलक्षणो गुणो विधीयते—इति चेत् ।

न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य ‘अथ’ इत्यनेन विच्छिन्नत्वात् । न चैवं सति
“अथैष ज्योतिः” इत्युक्त एवच्छब्दोऽनुपपन्नः, इति वाच्यम् । संनिहितवाचिनतच्छ-
ब्देनार्वाचसंनिहितस्येवाऽऽगामिसंनिहितस्यापि परामर्शसमत्वात् । आगाभिर्मंनिहितश्च
ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽवीतमपरामृशन्नपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चि-
त्कर्माभिधत्ते । ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः, तथाऽत्रापि संज्ञया कर्म मिधत्ते ।
विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः ॥

(नवमे देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ॥

गुणो देवाननूद्योक्तसमुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिक्षोर्त्पात्तशिष्टत्वात्प्रवर्त्ता तत्र वाजिनम् ॥

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

“तप्ते पयसि दध्यानयति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनम्” इति
श्रूयते । घर्नाभृते. पयःपिण्ड आमिक्षा, जलं वाजिनम् । तत्र—आमिक्षाद्रव्यभाजो
ये विश्वेदेवा उक्ताः, ते ‘वाजिभ्यः’ इत्यनेनानृचन्ते, ‘वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषाम-
स्ति’ इति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामि-
क्षाद्रव्येण सह समुच्चयता विकल्प्यता वा इति प्राप्ते,

सूत्रम्.—उत्पात्तशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशि-
ष्टस्य प्रवेशाभावाद्वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरमापादयति । ततो द्रव्यदेवताल-
क्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्कर्मान्तरम् ॥

(दशमे द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मकयाधिकरणे सूत्रम् ।)

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

१ क. ख. ‘जो वि’ । २ ख. ग. ड. ‘न चि’ । ३ ख. ड. ‘योक्तः स’ । ४ ख. ‘लात्तत्र’ ।
५ ख. ग. ड. ‘त. पि’ ।

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वाऽन्यत्तु पूर्ववत् ॥

निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

“दध्ना जुहोति” इति श्रूयते । तत्र—“अग्निहोत्रं जुहोति” इत्येतस्मात्प्रकृता-
त्कर्मणोऽन्यदधिहोमरूपं कर्म—इति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्र-
व्येण कर्म मिद्यते, तथा दधिद्रव्येणेति चेत् ।

न । वैशम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग आमिक्षागुणावरुद्धः, तथाऽग्निहोत्रं न
गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत—निर्गुणत्वाद्गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं
“पयसा जुहोति” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नाशिष्टवयां समव-
लत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च त्रीहियववद्विकल्पः ॥

(एकादशे दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणे सूत्रे २५—२६)

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयेत ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

यद्गन्धेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ॥

गुणो वा मिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म फलाय तु ॥

गुणे विधेये धात्वर्थो विहितत्वादनुद्यते ॥ २८ ॥

“यद्गन्धेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति श्रूयते । तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म, न
त्वत्रविधिः । कुतः—‘इन्द्रियकामस्य’ इत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रा-
दनिष्पत्तेः—इति चेत् ।

त्रैत्रम् । कर्मान्तरविधौ ‘दधिमत्ता होमेनेन्द्रियं भावयेत्’ इति मत्वर्थलक्षणाप्रस-
ङ्गात् । गुणविशिष्टक्रियाविधौ, गौरवात् । प्रकृतहानामकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुण-
मात्रं तु फलाय विधीयते । यद्यपि ‘दध्ना जुहोति’ इति मासम् । तथाऽपि फलसंबन्धो
न मासः । धात्वर्थाभावे फलासंभव इति चेत् । न । “अग्निहोत्रं जुहोति” इति
विहितस्य धात्वर्थस्यानुद्यमानत्वात् ॥

(द्वादशे वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणे सूत्रम् ॥)

समेपु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

उक्तत्वाऽग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीपसाम हि ॥

रेवतीप्वृक्षु क्रत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २२ ॥

रेवत्यादिर्गुणः कर्म गृथग्वा पूर्ववद्गुणः ॥

रेवतीवारवन्तीपसंबन्धारूपः पशुपदः ॥ ३० ॥

साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां संबन्धे वाक्यभिन्नता ॥

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्त्वृक्ष्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत” इत्यस्य संनिधौ श्रूयते—“एतस्यैव रेवतीपु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत” इति । अस्यायमर्थः—‘अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामक । स च पृष्टस्त्वोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया ‘त्रिवृत्’ इत्युच्यते । अग्निष्टोमोर्क्थादीनां सप्ताना सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूपत्वात् ‘अग्निष्टोमः’ इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । तेन च साम्नाऽग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वात् ‘अग्निष्टोमसाम’ इत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञा वो अग्नयः” इत्याद्याग्नेयीप्वृक्षु गीयते । अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्त्वृक्षु तत्साम गावव्यम् । तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादः”—इत्यादिपु रेवतीप्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेत्—इति । तत्र रेवतीनामृचा वारवन्तीयनामकेन साम्ना य. संबन्धः, सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते, ‘एतस्यैव’ इति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देन, अन्यव्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः सैमर्ष्यमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः, तद्वत् । इति प्राप्ते,

धूमः—विषमो घटान्तः, दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम्, तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः । इह तु—रेवत्यागाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रिकबोध्यत्वाद्दुर्वीरो वाक्यभेदः । तेन पशुफलक यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयो ॥

१ स. ड. उक्ताग्नि । २ क. ‘दिगुण । ३ स. ‘मो ह्येतेन यं । ४ ड. ‘मोक्थादी’ । ५ स. ग. ड. ‘इ गृथ’ । ६ ग. ‘यं फल’ । ७ क. ‘समाप्यमानता’ ।

(त्रयोदशे सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणे सूत्रे २८—२९)

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सर्वस्य वक्तुकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यात्,

निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

त्रयोदशाधिकरणभारचयति—

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ॥

निधनान्यपि हीदूर्ग इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीपादीनामुतोदिते ॥

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीपिति ॥

सौभरस्य फलं वृष्टिर्हीपित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं मत्स्यभिज्ञया ॥

नियमेऽपि चतुर्थ्येवा तादर्थ्याद्गुपयन्ते ॥ ३५ ॥

“यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीते, सर्वे वै कामाः सौभरे” इति समान्नाय पुनः समान्नायम्—“हीपिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्षित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय” इति । सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा मागैरुपेतस्य साम्नोऽन्वितमो भागः । तस्मिन्निधने हीपादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्वोक्षफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः—हीपादिविवाक्ये ‘वृष्टिकामाय’ इत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं ह्युच्यते (चतुर्थी) हीपादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्व गमयति । तच्छेर्षत्वं च पुरुषाभिलषितेफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य हीपितिनिवन्विशेषस्य च फलमूले द्वे वृथी भवतः । तदुभयमेलनान्महती वृष्टिः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीपादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । ततः सौभरस्य फलमूला ये वृष्ट्यादयः, त एव हीपादिविवाक्येष्वनूद्यन्ते, इति न फलान्तरम् । अथोच्येत—नूतनफलान्तराभावात्, हीपादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिः—इति । तन्न । फलत्रयकामानां त्रयाणामनियमेनैव हीपादियु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्रौढौ विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं तु फलान्तर-

१ फ. ‘प्योक्तेर्वृष्टिः’ । २ फ. ‘यतिरिति सः’ । ३ छ. ग. तादर्थ्यं शेषत्वं गमयति । ४ क. ‘पत्वेन प’ । ५ क. ‘विते फ’ । ६ क. तत्र । ७ ग. प्राप्तेर्विधे’ ।

रामावेऽपि सौमरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसावने सौमरे हीपादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मात्—अयं निधनविशेषनियमनविधिः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१३	७३
सूत्राणि	२९	२२८

(अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः)

(प्रथमे ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणे सूत्रे १—२)

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ १ ॥ एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

रथंतरं साम सौमे भवेत्तद्बृहद्बृहज्जगत् ॥

ऐन्द्रवापवथुक्राम्रयणाग्रश्च ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माधिवा गुणः ॥

गापेत्रादियुतात्पूर्वादन्पद्यावृत्तितो गुणेः ॥ २ ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ॥

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवामान्ग्रहान्पृष्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्” इति । तत्र—सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिंश्च यागे माख्यंदिने सवने पृष्टस्वोमे रथंतरबृहद्बृहज्जगत्कर्माधिकारानि सामानि विकल्पेन विहितानि । “अभि त्वा शूर”—इत्येतस्या योनात्पुत्रं रथंतरम् । “त्वामिद्धि हवामहे”—इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीलन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, शुक्रः, मन्थ्याग्रयणः, उग्रयः, ध्रुवः, इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुणाग्नेषु

सोमरसस्य ग्रहणाद्गृहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्र-
वायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुकः । जगत्सामोपेतत्वपक्ष आग्र-
यणः प्राथमिकः—इति विषयवाक्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्र्यादिसामो-
पेतः, तद्वावृत्त्यर्थमिह रथंतरादयो गुणाः क्लीर्यन्ते । तस्मात्—पेन्द्रवायवादिगुणो-
पेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्ते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्” इत्युक्तो यः सोमशब्दः, तेन प्रकर-
णेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । समर्पिते तस्मिन्पथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते ।
न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति, तस्य प्रातःसवनादी
गायत्र्यादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्टस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्येव
इति चेत् । रथंतरबृहन्नगतं परस्परव्यावृत्तिः—इति वदामः । रथंतरादयः पृष्टस्तोत्रे
विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते । एवमितरत्रापि । तस्मात्—
गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । नहि
प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं सामं विहितमस्ति । अत्र एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चद-
शाधिकरणे प्रथमवर्णके “यदि जगत्सामा” इति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ
विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् । बाढम् । तथाऽपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आग्रय-
णाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम्, किंतु ‘अन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम
संभवति तत्र गुणविधायकम्—’इत्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

(द्वितीयेऽवेष्टेः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

राजसूयं प्रकृतयेष्टिरवेष्टिचारुष्या श्रुताऽत्र तु ॥

विप्रक्षत्रियविद्भेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विमादेरनुवादः स्यात्प्रायणं वाऽनुवादगीः ॥

व्यत्ययाय त्रयाणां च राजत्वामाप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः ॥

अमाप्तप्रायणं तस्मान्न रथंतरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिद्विष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्,
हिरण्यं दक्षिणा । पेन्द्रमेकादशकपालम्, ऋद्धपमो दक्षिणा । वैश्वदेव चरुम्, विशङ्गी

मंथीही दक्षिणा । भिन्नावरुणीमामिक्षाम्, वशा दक्षिणा । चार्हस्पत्यं चरुम्, शिविष्टो दक्षिणा” इति । तस्याभवेष्टी हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते—“यदि ब्राह्मणो यजेत, चार्हस्पत्यं मध्ये निधायोऽऽहुतिं हुत्वा तपमिधारायेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे—ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथंतरं निमित्तत्वेनानूदितम् । एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं चार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीयस्थाने स्थापयितुं “यदि ब्राह्मणः”— ईत्यादि निमित्तत्वेनानूयते । द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं “यदि राजन्यः” इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तु सत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधान-विधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यमावाहानुवादी युक्तः—इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुराजशब्दार्थत्वात्, इति प्राप्ते,

श्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः, न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत—राज्यशब्दस्य राज्ययोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्, ‘राज्ञः कर्म’ इति विष्टस्य राज्ञोऽपि विपदिकस्योपरि ऋभ्यत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राज्यशब्द उपैचरितः । तस्मात्—अवेष्टी ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन माप्येते । ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवैष्टेरपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तम्—इति चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टी तदसंभवेऽपि राजसूयाद्वाहिः प्रयुज्यमानापामवेष्टी तरसंभवात् । तस्मात्—अथ ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथंतरादितुल्यत्वम् । यदिशब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्युत्तरेण ॥

(तृतीय आधानस्य विधेयत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वसन्ते विप्र आदध्यात्तन्नैवोपनयीत तम् ॥

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

* “पर्यन्तपुरोहितदिभ्यो यक्” (पा० सू० ५ । १ । १२८) इत्यत्र “ राजाऽस्ते ” इति गणसूत्रेण यक्प्रत्यययोऽसमासे समासे च प्राप्तस्य भ्यभ्यो काचक इति यक् । एतेन व्यङ्ग्यप्रत्ययं वदन्भाष्य-कामः शबरः प्रत्युक्तः ।

१ क. श. ग. पृथीही । २ ख. ग. “याऽऽहुतिमाहुति । ३ ग. इत्येतन्निमि । ४ क. “अर्पितपशुक” । ५ द. “पचारि” । ६ क. “वेष्टेस्तद” ।

अन्तरेणामिविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसंभवात् ॥
 कृषे आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥
 लौकिकाम्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ॥
 कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । अग्नेमे राजन्यः । शरदि वैश्यः” इति श्रूयते ।
 “वसन्ते ब्राह्मणमुपनयोत । अग्नेमे राजन्यम् । शरदि वैश्यम्” इति च । तत्र वस-
 न्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूचन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः, ऋत्वनुष्ठा-
 नान्यधानुपपर्या कृप्तत्वात् । न हाहुत्याधारभूतमग्निम्, अनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विधां
 च विना कर्मानुष्ठानं संभवति । अग्निश्च नाऽऽधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं
 कल्पयति, विद्या चोपनयनपूर्वकाद्ययनमन्तरेणासंभवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्प-
 यति—इति तत्र प्राप्तिः—इति चेत् । मवम् । लौकिकाम्नी होतुं, पुस्तकपाठेनाधि-
 गन्तुं च शक्यत्वेनाऽऽधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्मात्—वसन्ता-
 दिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयते ॥

(चतुर्थे दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणे सूत्राणि ५—११)

अथनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥
 अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥ समाप्तं च फले
 वाक्यम् ॥ ७ ॥ विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥
 लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥ गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥
 समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

पदाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ॥
 कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥
 गुणस्यास्याप्तसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ॥
 गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामाहृत्स्पाख्यो न नाम तत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत” इति । तत्र—
 दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्धमभावादुद्दिदादिव घजिसामानाधि-
 करण्येन कर्षनामत्वात् “अथैष ज्योतिः” इत्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिः—इति
 चेत् । न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽनृचित्राचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनाद्वाक्यशेषाद्वाऽगव-

म्यवे । तथाहि—‘अयनम्’ इत्यावृत्तिरुच्यते । ‘दक्षस्येमे दाक्षाः, तेषामयनम्’ इति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः । तथाचाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रवृत्तो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायण-यज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “द्वे पीर्णमास्यौ यजेत् । द्वे अमावास्ये” इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । तवो दध्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् ।

एवं “साकंप्रस्थोप्येन यजेत् पशुकामः” इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थोप्यः । तद्युक्तो यागः साकंप्रस्थोप्यः । तथासति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थोप्याख्यो गुणो विधीयते ॥

(पञ्चमे द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणे सूत्राणि १२—१५)

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंब-

न्धात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वायव्यः श्वेत आलम्ब्य भूत्पै सौर्यं चरुं तथा ॥

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्धमीषामुष्टिनिरुपयोः ॥ १२ ॥

गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ॥

फलार्थे अथवा यागे विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

श्वैत्यं वायुस्पृग्मीषायामग्रेपे च रविप्रभे ॥

चैरुगुणश्चरुः स्यात्सी निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलदानेन तर्किं तु यावच्चोदितकर्म तत् ॥

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽधिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्य श्वेतमालभेत् भूतिकामः” इति, “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इति च । तथा—दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते—“ईषामाल-

१ ड. 'रयी । द्वे । २ ड. 'स्थापीयेन । ३ ग. 'स्थाप्यः । त' । ड. 'स्थापः । त' । ४ ग. ड. 'स्थापीयः । त' । ५ ग. 'स्थाप्याख्यो । ड. 'स्थायाख्यो । ६ क. ग. 'पेक्षा' । ७ ग. चतुर्गुणधनुः-स्था । ८ ग. ड. 'प्रातम्—'ई' ।

भेत" इति, "चतुरो मुष्टीन्निर्वपति" इति च । ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवर्द्धीर्षः काष्ठविशेषः । तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासगतमौपालम्भमनूद्य तस्या-मालम्भ्यायामीषायां श्वेतत्वगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना सृश्यमानत्वाद्वायव्यता समवति । तथा—चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुर्गुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुहस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभास-बन्धात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वासिद्धे एतानूद्येते । तस्मात्—गुणविधी-इत्येकः पूर्वपक्षः ।

नाहि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्प्रयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वम्, आनर्थक्यं वा युक्तम् । तस्मात्—गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदाऽपि यागस्या-श्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाधावदुक्तकर्मविधिः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

श्वेतपशुचरुद्रव्ययोः, वायुसूर्यदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोरार्थिकयोर्वारयितुमशक्यत्वाद्द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युपगन्तव्यः । 'भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत', 'ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेत' इत्येवविबो-धसिद्धो विधिः । द्रव्यदेवतासंबन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गमत्ययेन कर्तव्यत्वाविधा-वालम्भनिर्वापयोर्धार्त्वर्थयोः का गतिः—इति चेत् । 'अनुवादः' इति द्रूमः । वरमाप्तिस्त्वार्थिकी, निर्वापालम्भावन्तरेण तत्तथागासिद्धेः । तस्मात्—यागविधिः—इति सिद्धान्तः ॥

(पष्ठे वत्सालम्भादीनां संस्कारताधिकरणे सूत्रे १६—१७)

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवचजिः ॥

स्पर्शः स्यादेवराहित्यात्संस्कारः प्रायपाठतः ॥ १६ ॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते—“वत्समालभेत” इति । तत्र 'त्रिमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात्, प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्, वायव्यालम्भवत्' इति चेत् । न । देव-र्यागहित्येन वद्वैपम्यात् । किंच—‘अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गमस्कारः, वरप्राये षड्विधत्वात्, इतरसंस्कारत्वं' । तस्मात्—अयं स्पर्शमात्रविधिः ॥

१ स. ग. क. तादान्तः । २ क. स्पर्शस्य देशः । ३ ग. 'म्भनका' । ४ ग. द. 'तापटे तत्वेन । ५ ग. 'त, वरमा' ।

(सप्तमे नैवारचरोराधानार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥१८॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ॥

यागः स्पादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो पजिः कुतः ॥

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्भवति” इति, “चरुमुपधत्ति” इति च । तत्र—
नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः “बृहस्पतेर्वा एत-
दन्नं यन्नीवाराः” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः
सिष्टवृदादिवत्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद्देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्देवता-
ऋषिः, इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चयः । इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मात्—
इहोपधानमात्रं विधीयते ॥

(अष्टमे पात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पर्यग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ॥

यागो गुणो वा यागः स्पादन्वपान्यवधानतः ॥ १९ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ॥

गुणं पर्यग्निकृत्याख्यं वक्त्युत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न द्रुष्टा परिसंख्याऽत्र चोदकात्प्राग्विधौ सति ॥

पर्यग्निकरणान्ताङ्गीतिः ऋग्नोपकारतः ॥ २१ ॥

“त्वात् पात्नीवतमालभेत्” इति प्रकृत्येदमाम्नातम्—“पर्यग्निकृतं पात्नीवतमु-
त्सृजन्ति” इति । तत्र—पर्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नी-
वन्नामकदेवतामेवन्वयस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निकृतपात्नी-
वतशब्दयोरव्यवहितावयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु ‘पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति’ इत्यन्वय

वाञ्छन्ति । तदा व्यवहिवान्वयो दूर्वारः । तस्मात्—वायव्यपशुनद्यागविधिः—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अनारभ्यार्थित्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन
प्रकृतः पशुः पार्त्नविवक्षब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमन्व पर्यग्निकृतशब्दान्वितेन 'उत्सृ-
जन्ति' इत्याख्यातेन पर्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यग्निक-
करणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरिवनाङ्गाननु-
वृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थ-
स्यागः, अन्यार्थस्वीकारः, प्राप्तवाधश्चेति त्रयो दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधि-
स्यज्येव, अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेव, चोदकप्राप्तान्युपरिवनाङ्गानि वाच्येरन् ।
मैत्रम् । 'पर्यग्निकरणोत्तरमावीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानि' इत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गी-
कारात् । कथं तर्हि तन्निवृत्तिः—'आर्थिकी' इति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं
विधिः प्रवर्तते, प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्प्यादिदेशात्प्रबलत्वात् । तथा-
सत्युपदिष्टेरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षाया विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्तैवोपरिवनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते ।
नचानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात्प्राचीनानामप्यमाप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमा-
नस्य पर्यग्निकरणस्य भूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्कृष्णोपकारं पर्यग्निक-
रणं, तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्वरमात्रिन एवोपकारः
कृष्ण इत्यत्रापि वादशस्यैव विधानात्पर्यग्निकरणान्वाङ्गीविधिः मिथ्यति । एवं च सति
'उत्सृजन्ति' इत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरणविधिवर्षसिद्ध उपरिवनाङ्गोत्तमगो धावु-
नाऽनूद्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ॥

(नवमे, अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमाच्यति—

पददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्पंशुमिति द्वयम् ॥

तद्यागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः ॥ २२ ॥

ग्रहपोरेव नाम स्यादानन्तर्पाद्विधिस्तथाः ॥

गुणोऽवस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिना ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदाभ्य गृहीत्वा सोमाय यजते”
इति, “परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति, योऽङ्गं पद्मवि” इति च । वत्र—अदा-

भ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात्तन्नामको यागो 'यजते' इत्याख्यातेन विधीयते । 'अंशुम्' इत्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । नचात्र द्रव्यदेवतयोरभावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगती तदीयविध्यन्ताविदेशेन तत्सिद्धेः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरेव स्थाताम्, न तु यागयोः । 'गृहीत्वा' इतिशब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यजतिस्तु व्यवहितः । तादृशोऽपि यजिरशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्ग्रहयोरेवात्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः, ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात् । यद्यप्यन न प्रकृतो ज्योतिष्टोमः, तथाऽपि तत्संबन्धिग्रहणद्वारा वाक्यस्य ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव 'सोमायादाभ्यं गृहीत्वा' इति निर्दिश्यते । अथवा—तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठे प्रपाठके प्राकरणिक विनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्मात्—ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ॥

(दशमे, अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणे सूत्राणि २१—२३)

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥
द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ तत्सं-
योगात्क्रतुस्तदारव्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥ २३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः ॥

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतद्वह्नेराधानवच्चितिः ॥

संस्कारः संस्कृते बद्धावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

“य एव विद्वानग्निं चिनुते” इत्येव विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुय-
जौवि, तमुद्वेषेन, उं षोडशिनः, उपजिराग्नेण” इत्यादि । अत्र—अग्निरुद्दो राग-
वाची, स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—“अग्नेः
स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम्” इति, “एतुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति” इति च । यदि लिङ्गं
प्रापकापेक्षम्, तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । “अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति”
इत्येतस्मिन्वाक्ये 'अग्निं यजति' इति यजिसामानाधिकरण्यात् “उपाशु यजति”

इतिवधागनामत्वम् । अथोच्येत—अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद्यन्यन्वयोऽग्निष्टो-
मस्य इति । तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सभवति । 'देवदत्तमनु-'
गच्छति यज्ञदत्तः' इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मात् "अग्निं चिनुते"
इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्तु "इष्टकाभिरग्निं चिनुते"
इति वाक्यमाप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतिर्वेन प्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्यैवानुवादः—
इति मासे,

ब्रूमः—अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे । रूढिश्च कृषतया जिज्ञादिकल्प्या-
द्यागवाचित्वाद्बलीयसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयो-
रसिद्धेः । अतः "अग्निमादधीत" इत्युक्ताधानवत् "अग्निं चिनुते" इत्युक्तं चयनम-
ग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगाभावः, "अग्निमग्निष्टोमेन यजेते" इत्या-
दिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मात्—संस्कारविधिः ॥

(एकादशे मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरताधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ॥

अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसद्विश्वरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ॥

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपायिनामपने श्रूयते—“उपसद्विश्वरित्वा” “मासमग्निहोत्रं जुहोति” “मासं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इति । अत्र—प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मामलक्षणो गुणोऽ-
प्राप्तत्वाद्बिधीयते—इति चेत् ।

यैवम् । किं मास एव विधीयते, उत “उपसद्विश्वरित्वा” इत्युक्तोपसदोऽपि ।
नाऽऽद्यः, उपसदापि नित्याग्निहोत्रमाप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वि-
धीयः, मासे कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा मूच्छिं गुणविधिः ।
कर्मोन्तरत्वे किं प्रमाणम्—इति चेत् । 'प्रकरणान्तरम्'—इति ब्रूमः । न होत्रनि-
त्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्, असंनिहितत्वात् । अथेनेस्यै होत्रप्रकरणम्, अयनमारभ्या-

१ क. 'तेनाभिधी' । २ छ. ग. द. 'तित्वा' । ३ क. 'लुक्त्वा पा' । ४ क. 'कस्य वि' ।
५ म. ग. घ. द. 'ते "मा"' । ६ छ. 'होत्रम्' । ७ क. ग. द. 'दुष्ठा उत' । ८ घ. छ. 'ति मासे
म्' । ९ द. 'दत्तं स्तेन' । १० छ. 'नस्तेन' । ११ ग. 'स स्तेन' ।

धीवत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्का—इति चेत् । प्रकरणस्यासम-
 र्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देनैवत्समर्पणोद्देशा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
 कृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधाप-
 यितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवश्यः प्रकरणभेदो नित्याग्निहो-
 त्रादिदं कर्म भिनात्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति सप्तमे वक्ष्यते । ननुपस-
 न्मासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात्कर्मभेदः, न
 प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । ‘उपादेयतया विधेयो गुणो वाजिनम् ।
 मासस्त्वनुपादेयः’ इत्येकं वैषम्यम् । ‘द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम्, मासो न तथा’
 इत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थवत्स्वन्न प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं गुण-
 भेद उपोद्बल्यति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ॥

(द्वादशे, आग्नेयादिकाभ्येष्ट्यधिकरणे सूत्रम् ॥)

फलं चाकर्मसंनिधौ ॥ २५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम् ॥

कर्मान्यद्वा फलं भानात्पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा भूद्विभं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः ॥

अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः” इति । रुक्कामस्तेजस्कामः।

अत्र—इष्टानां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमाग्नेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं
 विधीयते । कुतः—वाक्येनाऽऽग्नेयफलसंबन्धस्य भासमानत्वात् । न च पूर्वोक्तमासा-
 ग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम्, वैषम्यात् । तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्-
 रत्वम् । इह त्वनारभ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति, कुतोऽत्र प्रकरणान्तरत्वम् ।
 किंच मासोऽनुपादेयः, अग्निहोत्रानुसारेण संपादयितुमशक्यत्वात् । फलं तूपादेयम्,
 दार्शपूर्णमासिकमाग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्—फलविधिः—
 इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिरस्त्येव । स एवात्र कर्म
 भिनत्ति । नचात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः, अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभ-

यज्ञैकविधैत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्वमन्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रकर्म-
भेदहेतुः, तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चोऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् । अन्यथा साधनै-
वदफलत्वप्रसङ्गात् । कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात्स्वत एवोत्पद्यते, न तु विधिश्रव-
णात्संपद्यते । यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः, यदि वा न्यायैक्यम् । सर्वथा तेजस्कामेष्टिः
कर्मान्तरम् । काम्येष्टिकाण्डपठितेषु “ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादि-
ष्वयमेव न्यायो द्रष्टव्यः ॥

(त्रयोदशे-अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संनिधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनःश्रुतिः ॥२६॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

यजेत्समे षोडशमास्यां यावज्जीवं तथैतथा ॥

अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽथवा गुणः ॥ ३० ॥

विधुपादानयोरेकपादेशादेरनुपत्तितः ॥

आवश्यकं कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः ॥ ३१ ॥

देशादिधोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्येकता तयोः ॥

पुंशब्दयोर्व्यापृतित्वात्पुनरुक्त्वा त्वनूद्यते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्यास्रायन्वे—“समे यजेत्” “षोडशमास्यां
यजेत्” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्” इति । अवेष्टिप्रकरणे फलमात्रम्—
“एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेत्” इति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे समान्नाद्यः—“शेषं स्विष्टकृते समवद्यति” इति । तत्र—देशकालनि-
मित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादानुपादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिश-
ब्दयोः पर्यायत्वात् । ततः—कर्मविधिः—इत्यवश्यमभ्युपेयम् । तत्र—प्रकरणिनो
दर्शादेः पूर्वविहितस्यैवैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने “समिवो यजति” इत्यादिवदभ्यासादेव
कर्मभेदः—इति प्राप्ते,

धूमः—देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह वेपां संयन्वो विधीयवाम् । स
च कर्मवत्पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वादिविगर्हति । यदुक्तम्—उपादानविधिशब्दो
पर्यायो—इति । वदसन् । ‘अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानम्, तच्च पुरुषविषयः शब्दव्या

* एतन्नान्तरे नुगदितः ।

पार । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम्, तच्च कर्माविषय पुरुषव्यापार' इति महान्भेद । योऽपि—दर्शादीना पुनर्विधि सोऽपि देशादिसबन्ध विधातु कर्मानुवाद — इति न कर्मभेदमावहति । “समिधो यजति” इत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासभवात्पुनावधान भेदहेतु —इति विषम्यम् ॥

(चतुर्दशे, आग्नेयद्विरुक्ते स्तुत्यर्पताधिकरणे सूत्राणि २७—२९)

आग्नेयस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

अविभागात्तु कर्मणा द्विरुक्तेर्न विधीयते ॥

॥ २८ ॥ अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेय केवलोऽप्यसौ ॥

दर्शे पदिति वाक्याभ्या कर्मान्यद्वाऽनुवादगी ॥ ३३ ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्व दर्शेऽपि द्विः प्रयुज्यताम् ॥

एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्तस्यैन्द्राग्नस्तुति ॥ ३४ ॥

“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्या चाच्युवो भवति” इति कालद्वये विहितम् । “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति” इत्येकस्मिन्काले पुनर्विहितम् । तत्र—अविशेषपुन श्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेद । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्वि प्रयोग —इति चेत् ।

न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात् । न चानुवादो व्यर्थ, विधेयैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया भवति । तथाऽपि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्न समीचीनतर । तस्मात्—“एन्द्राग्न कर्तव्य” इति विधेयस्तुति । प्रयाजवैषम्य तूक्तमेवानुसंधेयम् ॥

इति श्रीभाष्यवीचे जैमिनीषन्यायशालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य तृतीय पाद ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदित
अधिकरणानि	१४	८७
सूत्राणि	२९	२५७

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।)

(प्रथमे यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणे सूत्राणि १—७)

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात्
॥ १ ॥ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोत् ॥ २ ॥ लिङ्गद-
र्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत, तत्रा-
नर्थकमन्यत्स्यात् ॥३॥ अपवर्गं च दर्शयति,
कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥ ४ ॥ अनित्यत्वात्तु
नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥६॥
कर्तुस्तु नियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥७॥

अतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ॥

कालत्वात्कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ॥

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वचघ्राहणे श्रूयते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति । अत्र—यावज्जीव-
शब्दो मरणावधिकालपरः । तत्कालसंबन्धश्च प्ररुते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वात्
‘जुहोति’ इत्यनूद्दिने कर्मणि विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधाय-
कत्वामात्रेण वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्यवस्यति । स च
काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः, सरुदनुष्ठानस्य “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । ‘यावज्जीवम्’ इत्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यमसङ्गात् । तस्मात्—अयं काम्य-
कर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिः । इति प्राप्ते,—

द्रूमः—यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः, किंतु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु—
छास्त्रजीवनम् । नच—जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यम्, यस्य पुरुषधर्मत्वात् । तं
च पुरुषधर्मं निमिषीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते । नच—अत्र कर्मभेदः, तद्धे-
पूर्तां शब्दान्तरादीनामभावात् । नच—अभ्यासस्वदेवः, निमित्तविशेषसङ्गाधेना-
विशेषणः श्रुतेरभावात् । अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति, जीवनस्यात्र निमित्तत्वात् ।

सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । नच—जीवननिमित्तनैर-
न्तर्येण प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः, सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात् । तस्मात्—जीवनस्य
पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाभ्यप्रयोगौ भिन्नौ ॥

(द्वितीये सर्वशास्त्राप्रत्ययैककर्मताधिकरणे सूत्राणि ८-३२)

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिव-
चनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्म-
भेदः स्यात् ॥ ८ ॥ एकं वा संयोगरूपचो-
दनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥ न नाम्ना स्याद-
चोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥ सर्वेषां चैक-
कर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥ कृतकं चाभिधानम्
॥ १२ ॥ एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥ विद्यायां
धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥ आग्नेयवत्पुनर्वचनम्
॥ १५ ॥ अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात्
॥ १६ ॥ अर्थासंनिधेश्च ॥ १७ ॥ न चैकं
प्रति शिष्यते ॥ १८ ॥ समाप्तिवच्च संप्रेक्षा
॥ १९ ॥ एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमा-
प्तिवचनानि ॥ २० ॥ प्रायश्चित्तं निमित्तेन
॥ २१ ॥ प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥ समाप्तिः
पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥ २३ ॥ लिङ्गम-
विशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्मा-
द्द्वादशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥
द्रव्ये चाचोदितत्वाद्दिधीनामव्यवस्था स्यान्नि-
र्देशाद्भवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात्
॥ २५ ॥ विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात्

॥ २६ ॥ सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात्
 ॥२७॥ उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः ॥२८॥ गुणार्था
 वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥ प्रत्ययं चापि दर्श-
 यति ॥ ३० ॥ अपि वा क्रमसंयोगाद्दि-
 धिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥
 विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्येऽतत्संयोगा-
 द्विधीनां सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

शाखाभेदात्कर्मभेदो न वा, कर्मात्रं भिद्यते ॥

दृष्टं काठकनामादि बहु भेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थद्वारादिना ह्येते पुज्यन्ते भेदहेतवः ॥

रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाण्वमाध्वंदिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्माऽऽघ्रातम् ।
 एष शाखाभेदात्कर्म भिद्यते । कुतः—भेदकारणानां नामभेदादीना बहूनामुपलम्भात् ।
 काठक—काण्वादिको नामभेदः । कारीरीवाक्यान्यधीयादाः केचिच्छाखिनो भूमौ
 भोजनमाचरन्ति, शाखान्तराध्यायिनो नाऽऽचरन्ति, इति धर्मभेदः । एकस्या शाखा-
 यामधीताः “इषे त्वा” इत्यादयो मन्त्राः, पलाशाशाखाच्छेदादयः क्रियाश्च, शाखा-
 न्तरेऽप्यधीयन्व इति पुनरुक्तिः । पूर्वमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहार्याः । न त्वन्या-
 युषा मनुष्येण सर्वशाखाध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्मात्—शाखा-
 भेदेन कर्मभेदः । इति भाषे—

* रूपभेदः—एकस्या शाखायामधीयोर्मध्येकारणरूपात्मम्, एतस्या द्वादशरूपात्ममिति ।
 निन्दावचनम्—तेषांचिदनुदितहोमस्य, तेषांचिदनुदितहोमस्य, इति । समाप्तिवचनम्—तेषां-
 चिद् ‘अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यते, अपरेषा रान्यपरिसमाधिः’ इति । प्रायश्चित्तवचनम्—तेषां-
 चिदनुदितहोमव्यतिक्रमे, तेषांचिदनुदितहोमव्यतिक्रमे, इति । अन्यार्थादर्शनम्—“यदि पुगदिशो-
 क्षणाः स्मः, यदि वैवा एतपतिर्हृदपतेर्वाऽनुत्तत्रिणः” इति, “त एवमेव वृत्ततामानं प्रतुमुपेतुः,
 ज्येते शौरं रयन्तम्, अथ यदि “आदिरीक्षाणाः” इति, एततामनेष्टपूर्वाणां च द्वादशादे दर्शनम् । इति
 शबरभाष्ये विरतः ॥

ब्रूमः—रूपाद्यभेदादेकं कर्म । आग्नेयाष्टकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखा-
याम्, तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते । “दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इति यागरूपः पुरुषव्यापा-
रश्चैकविधः । ‘दर्शपूर्णमासी’ इति कर्मनामाप्येकम् । ‘स्वर्गकामः’ इति फलसंबन्धोऽ-
प्येकः । तस्मात्—अभिन्नं कर्म । पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा संगच्छन्ते । काठकादिकं
न्योतिरादिवन्न कर्मनाम, ‘काठकेन यजेत’ इत्यश्रवणात् । ‘काठकमधीते’ इति प्रयो-
गाद्व्यनयनामेत्यवगन्तव्यम् । भूमोजनादिरध्ययनधर्मः । पुनरुक्तिरध्येवृभेदात्तु दुष्यति ।
अल्पायुपाऽपि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते ॥ तस्मात्—अन-
न्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यापमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	२	९९
सूत्राणि	१२	२८९

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वपम् ॥

बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते ॥ १ ॥

अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ॥

* नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रयुज्यते । किं तादृ—निन्दितादितरत्प्रसहितम् । तत्र न निन्दितस्य
प्रतिषेधो गम्यते । किंतु—इतरस्य विधिः, तत्रैकस्मिन्नाग्नेहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते । अतो
न कश्चिदोषः ॥ तथा—असमर्थानामेकस्मिन्भेदे विहितकृतस्मद् जातमुपसंहर्तुमशक्तिरस्ति; समर्थानां तु
सर्वशाखाभ्योऽप्यगमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शक्तिरस्ति, इति तेनैककर्मत्वेऽपि न विरुद्धम् ॥ तथा—
एकस्मिन्पि कर्मणि किंचिद्वस्तु समाप्तमिति कृत्वा समाप्तिशब्दः प्रयुज्यते. यथा—आध्वयेने समाप्ते
ज्योतिशोमस्य ‘समाप्तो ज्योतिशोमः’ इति भवति । “उदिते होष्यामि” इति प्रकान्ते, अन्यथा क्रिय-
माणे भवति दोषः । तत्र प्रायश्चित्तस्य विषयो भविष्यतीति कर्मकत्वेऽपि न दोषः—इत्यादि शास्त्र-
भाष्ये विस्तरः ॥

(प्रथमे प्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

अशास्त्री शेषता शास्त्री वा न शाब्दप्रतीतितः ॥

क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसंभवात् ॥ २ ॥

गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्पत्तौ ॥

व्युत्पत्तिसंभवात्तत्र शाब्दता स्यात्क्रियादिवत् ॥ ३ ॥

यदिदमस्मिन्तृतीयाध्याये प्रतिपाद्य शेषत्वम्, न तच्छाब्दम् । कुतः—केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात् । व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न शेषशेषिभावे कचिद्दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात् । अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय चेत् ।

मैवम् । अन्वये शेषशेषिभावन्यन्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः संभवति । द्वयोर्गुणयोः परस्परकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् । एव द्वयोः प्रधानयोरपि । अतो व्युत्पत्तिसंभवात्क्रियाकारकतदन्वयेया यथा शाब्दाः, तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः । तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः ॥

(द्वितीये शेषलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ॥

पाराध्ये शेषताहेतू रूपे तेनोपलक्षितम् ॥ ४ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते । तथाहि—शेषत्वं नाम किम्—अविनामूवत्वम्, प्रयोन्यत्वं वा, विध्यन्तविहितत्व वा । नाऽऽद्यः, पद्यामानामविनामूवानां परस्परशेषत्वप्रमङ्गात् । न द्वितीयः, “पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपति” इत्यत्र तुपोपवाप मति शेषस्यापि कपालस्य उत्प्रयोन्यत्वाभावात् । न तृतीयः, विध्यादिविहितस्य पलाशाशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्मात्प्राम्नि शेषताया स्वरूपम् । नापि हेतुरस्ति, ‘विषयः शेषः’ एवैवात् इति कस्यचिद्देवोर-निरूपणात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘विमतः प्रयाजादिः शेषः, परार्थत्वात्, भृत्यादिवत्’ इति हेतुः मुनिरूपः । अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दृष्टत्वेऽपि ‘परार्थः शेषः’ इति लक्षणस्यादृष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् । न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च सांक्रयम्, आकारभेदेन तद्वेदात् । दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्षणम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे विधेते ।

(तृतीये शेषलक्षणाधिकरणे सूत्राणि ३-६)

द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः ॥ ३ ॥ कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥ फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥ ५ ॥ पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषोऽथवा फलम् ॥

पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावादेपौ मतभेदतः ॥ ५ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह वादरिः ॥

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ६ ॥

स्फ्यकपालादिकं द्रव्यम्, अरुणिमादिको गुणः, अवघातपोक्षणादिकः संस्कारः, एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वम् । स्वर्गः फलम्, तत्कामी पुरुषः, दर्शपूर्णमासौ कर्म, । न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति, उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावात्— इति वादरेर्मतम् । पारार्थ्यं लक्षणमभिप्रेत्य ‘फलदयोऽपि शेषाः’ इति जैमिनेर्मतम् । तथा च श्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते—“कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्,” “फलं च पुरुषार्थत्वात्,” “पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्” इति । तत्रोपकारित्वमतिव्याप्तम्, प्रधानभूतेऽपि स्वाभिनि गर्भेदासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यः सिद्धान्तः ॥

(चतुर्थे निर्वपणादीनां व्यवस्थितविषयताधिकरणे सूत्राणि ७-१०)

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥ विहितस्तु सर्वधर्मः

स्यात्संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥ फलं तु सह चेष्टया

शब्दार्थोऽभावाद्भिप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

श्रुता व्रीह्योऽप्यसानाद्यधर्माः सांकर्यगामिनः ॥

व्यवस्थिता वा सांकर्यं फलापूर्वेण संगतेः ॥ ७ ॥

अवान्तरापूर्वसत्त्वात्साक्षात्तेनैव संगतौ ॥

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥ ८ ॥

व्रीहियधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः, आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः, सानाद्यधर्मा दोहनातञ्चनादयः । ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकभावात् । फलापूर्वमयुक्त्या चानुष्ठेयमाना धर्मा यस्मिन्कस्मिन्नापि द्रव्येऽनुष्ठेयताः फलापूर्वं जनयन्त्येव—इति सांकर्ये प्राप्ते,—

श्रुतः—आग्नेयादयः षड्यागा भिन्नक्षणवर्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति । तत्तत्स्वजननमर्थान्याग्नेयादिजन्यानि षडवान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि । तेषु पुरोडासद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहियधर्माणां प्रयोजक, प्रत्यासन्नत्वात् । फलापूर्वं तु तेन व्यवहितम् । एवम्—आज्यधर्माणां सानाद्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वेष्वेव साक्षात्संगतिः । तथासति तत्तदपूर्वमयुक्ताः संस्कारास्त्वत्तदपूर्वमाधनमरुतिद्रव्येष्वेव व्यवदिष्ठन्ते । ननु दर्शपूर्णमासमकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च सर्वमरुतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव सांकर्यम् । अथोच्येत—‘तुषविशोकस्य व्रीहिव्येव संभवात्तेष्वेवावघातः, न त्वाग्न्यसानाद्ययोः । एव विलापनमाग्न्य एव । दोहनादिकं सानाद्य एव’—इति । वाटम् । दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सकीर्येणम्—इति चेत् । भैवम् । “व्रीहीन्प्रोसति” “आज्यमवेक्षते” इत्यादिव्रीह्याश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वर्लापसी । तस्माद्भवन्निघटा धर्माः ॥

(१३श्रेमे स्फपादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

१३श्रेमाधिकरणमारचयति—

द्रव्यस्य स्फयकपालादेः सांकर्षं वा व्यवस्थितिः ॥

यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समं तेनात्र संकरः ॥ ९ ॥

वाक्पस्योद्धननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ॥

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्ष्वस्था तेन पूर्ववत् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्फयश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णा-
जिनं च शम्भा चोलूखलं च मुसलं च हृषद्गोपला चैवानि वै दश यज्ञायुधानि”
इति । स्फयशब्देन खड्गाक्षोरं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठ-
पात्रम् । शम्भा मुसलाकारकाष्ठम् ॥ तत्र—ब्रीह्यादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां सां-
क्ये निराकृतेऽपि स्फयकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाद्यङ्गक्रियासु सांक्ये
निराकर्तुमशक्यम्, येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यांचित्क्रियायां कृत्यामपि श्रूयमा-
णस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । नह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैति—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“स्फयेनोद्धन्ति” “कपालेषु श्रपयति” “अग्निहोत्रहवण्या हवीषि निवे-
पति” “शूर्पेण विविनक्ति” “कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति” “शम्भयौ
हृषदमुपदधाति” “उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति” “हृषद्गुपलाभ्यां पिनाष्टि” इत्येतेषां
विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांक्येपक्षे प्रसज्येत् ॥ व्यवस्थापक्षेऽपि संब-
न्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकम्—इति चेत् । न । उद्धननादिवाक्यासि-
द्धानुवादात्त्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेशानुवादात्त्वमिति वाच्यम्,
बहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात् । नचात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम्, “यज्ञायुधानि
संभरन्ति” इत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् ॥ तस्मात्—अवघातादिसंस्कार इव
स्फयकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ॥

(पष्ठे, आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयैरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

क्रीणात्यरुणयेत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकभाक् ॥

क्रमेणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥ ११ ॥

द्रव्यद्वारा कये योगात्तद्रागे घान्वयः पुनः ॥

साक्षात्कये गुणस्यार्थाद्रव्ये संनिहिते त्वसौ ॥ १२ ॥

* ‘शम्भो हृषदमुपदधाति’ इति शबरभाष्ये पाठः ॥

१ क. ख. ग. सर्वोद्धत । २ ख. ‘वाक्पस्य’ । ३ ग. शम्भया । ४ क. ख. ग. ‘वदित्वा’ ।

५ क. ख. ग. ‘वदित्वा’ ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति” इति ॥
 तत्र—अरुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि “नाष्ट-
 हीतविशेषणा त्रिक्रिंष्टे बुद्धिः” इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 गुणमाने तद्गुणपक्षे । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीय-
 षे तच्चानुपपन्नम्, अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्क्रयसाधनत्वासंभवात् ॥ तद-
 स्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च
 ग्रहचमसाद्यस्त्रिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । नचानेन न्यायेन पिङ्गाक्ष्यैकहायनी-
 शब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम्, तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्ग-
 लवर्णे आक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गाक्षी । ऐवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनी
 शब्दौ, तथाऽपि विशेषणभूतवर्मभेदाच्छब्दद्वयम् । तत्र युगपत्प्रवृत्तं सद्द्रव्यविशिष्टं
 गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदुषाति । न चेत्तद्व्यपितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम् ।
 अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेष्टुं योग्यत्वात्तेषु निवेशयते । तत्रैषाऽक्षरयो-
 जना—“अरुणया” इत्येतत्प्रथमाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि साधन-
 द्रव्याणि सर्वोप्यनुचं प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते—“यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि,
 वानि सर्वाण्यरुणानि, कर्तव्यानि इति । तस्मात्—गुणः सकीर्णः—इति प्राप्ते,—

मूमः—यद्यप्यमूर्तो गुणः, तथाऽपि हायनवदक्षिणञ्च गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तत्र
 द्रव्यं साधनमिति तद्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो भवति । एव सति वाक्यभेदो न भवि-
 ष्यति । ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्वारा, गुणवाचिनः शब्दस्य गुणित्वपरत्वा-
 ङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवान्न तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तत्र द्रव्यद्वारमन्व-
 रेण न संभवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्पयते ।—तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यम-
 प्यवच्छिद्यताम्—इति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदे
 गुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः ।—तर्हि ‘वामसा क्रीणाति’ ‘भजया क्रीणाति’
 इति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदोऽस्तु—इति चेत् । न, तेषां क्रयान्तरसाध-
 नत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत्क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यात्रकन्यो
 विधीयते । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यनारिधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्य-
 विशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । गोहं स्वत्राक्रमगतमेकहायनीद्रव्यमुपेत्य वस्त्राद्यवच्छेदो
 युक्तः । तस्मात्क्रयेण माशादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थोपत्त्या परस्परवच्छेदक-
 त्वेनान्वयः । तथासति ‘आस्पृश्यविशिष्टैकहायन्या क्रीणाति’ इत्यर्थः पर्यवस्यति ।
 तस्मात्—आस्पृश्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ॥

(सप्तमे ग्रहसंमार्जनाधिकरणे (ग्रहैकत्वन्याये) सूत्राणि १३-१५)

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

संमार्ष्टिं ग्रहमित्येको ग्रहः शोध्य उताखिलः ॥

एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात् ॥ १३ ॥

माधान्यात्तद्रुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् ॥

तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोयनम् ॥ १४ ॥

सोमे श्रूयते—“दशापवित्रेण ग्रह संमार्ष्टिं” इति । दशपवित्रं वाम स्वण्डः । तत्र—
यथा “पशुना यजेत” इत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम्, तद्वद्दुद्देश्यग्रहगतमप्ये-
कत्वं विवक्षितव्यम् । किंच ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जाते संस्कार्यत्वे सति तदा-
श्रयभूते यस्मिन्स्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मात्—
एक एव ग्रहः शोधनीयः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘ग्रहम्’ इति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्य
गम्यते । ग्रह प्रति गुण समार्गः । ‘प्रतिप्रधानं च गुण आवर्तनीयः’ इति न्यायेन यावन्तो
ग्रहाः सन्ति, ते संमार्जनीयाः । एव निश्चये सति समार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अबुभु-
त्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्व श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अपोच्येत—नेदमुद्देश्यगतम्, किंतु
द्वैतं विधेयम्—इति । तत्र । वाक्यभेदापत्तेः । ‘ग्रह समृज्यात्, त चैकम्’ इत्येव
विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः । ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र तु याग प्रति गुणभूतः पशुः । नहि
‘प्रतिगुण प्रधानस्याऽऽवृत्तिः’ इति कश्चिन्न्यायोऽस्ति । तत्र इयत्ताया बुभुत्सितत्वाच्चू-
यमाणमेकत्वं विवक्ष्यत इति वैषम्यम् । न च जातिः संस्कार्या, तस्या अमूर्तत्वात् ।
ततो जातिद्वारा द्रव्यैलक्षको गुणशब्दः । तत्र चाऽऽवृत्तिरुक्ता । तस्मात्—सर्वे ग्रहाः
समार्जनीयाः ॥

(अष्टमे चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात्

॥ १६ ॥ व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयो-
गात्, तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥१७॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

चमसादि च संमृज्यान्नो वा तस्यास्ति मार्जनम् ॥
एकत्ववद्ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १५ ॥
अबाधोऽत्राऽऽदरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ॥
चमसादौ न संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १६ ॥

‘ग्रहम्’ इत्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम्, तथा प्राविपदिकार्थस्य
ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा संभाव्यते । ततो ग्रहशब्दस्य सोमपान्नोपलक्षकत्वाद्ग्रहाणामिव
चमसानामपि संमार्गेण सोमावसेकनिर्हरणप्रयोजनसंभवाच्चमसादयोऽपि मार्जनीयाः—
इति प्राप्ते,—

द्रूमः—एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वादविवक्षितम् । अदुष्ट तु ग्रहत्वं कुतो न विव-
क्ष्येत । ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः । न च विषया-
पेक्षया वत्कल्पनम्, ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात् । तस्मान्नास्ति संमार्गः ॥

(नवमे सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ॥
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १७ ॥
आनन्तयात्मिकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ॥
ऊर्ध्वपात्रे स्यादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १८ ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ॥
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १९ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति” इति । तत्र-
यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम्, सप्तदशारत्नि-
शब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुष्ठेयते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न

संभवेत्, तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्पोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं प्रथमं संबध्य तद्वारा कर्मणाऽन्वेति—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘सप्तदशारतिर्यूपः’ इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य यूपस्य पश्वङ्गत्वाद्दुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशु-
द्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति, तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । ‘वाजपेयस्य’ इति पष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते । ‘देवदत्तस्य नम्रा’ इति प्रयोगात् । यत्तु—सप्तदशारतिर्वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यम्, यच्च—प्रकरणम् । तदुभयमप्यविरुद्धम्, पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाद्वाङ्कारात् । किञ्च—पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशशिपात्र लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ॥

(दशमे, अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रे १९-२०)
कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥
साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राऽस्त्रिलस्य तत् ॥
किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ॥ २० ॥
प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वाद्बुभयोरपि ॥
मिथः संबन्धराहित्यान्मैवं तेऽपि समत्वतः ॥ २१ ॥
कर्तृयोगाददोषश्चेत्समोनेयं समाहितिः ॥
ततः प्रयाजसोनिध्यात्तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते—“अभिक्रामं जुहोति” इति । उत्र—
होमकाले यदेतदाहवनीयेमभिधः सचरणं, तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रा संबध्यते, न तु
प्रयाजमात्रकर्त्रा । कुतः—अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रि-
यया संबन्धासंभवात्—इति चेत् ।

मैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययाऽपि संबन्धासंभवात् । भयोच्येत—
अभिक्रमण कर्तृकारकेण साक्षात्संबध्यते, उद्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यते—

इति । तदेवस्समाधानं प्रयाजसंबन्धेऽपि समानम् । अतः संनिधिवलात्प्रयाजकर्त्रा संबध्यते ॥

एतदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

यद्वा बलित्वं सांनिध्यादस्ति प्रकरणे ततः ॥

दर्शादिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २३ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ॥

तन्मध्येपाठात्तस्पाङ्गं तद्वारा दर्शशेषता ॥ २४ ॥

अस्मिन्नपि भवे तत्रैव विषयसंशयौ । पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्यत् । प्रयाजमंनिवि-
तोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात्प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वप्यभिक्रमण निविशते—
इति पूर्वः पक्षः ।

“समिधो यजति” इत्यारभ्याऽऽघ्रातमवान्तरप्रयाजप्रकरणम् । तन्मध्येऽभिक्रमण-
मात्रात् । तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संघट्टत्वादभिक्रमणं
प्रयाजमात्रे निविशते—इति राद्धान्तः । अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते,
प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात् ॥

(एकादशे, उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

संदिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽथवा ॥

दर्शाङ्गता प्रक्रियेपाऽवान्तराऽतोऽस्त्विहाग्रिमः ॥ २५ ॥

लिङ्गादग्रेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्नकैः ॥

विच्छेदे सात दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः”—इत्यास्मिन्प्रपाठके सप्तमाष्टमयोर-
नुवाकयोः—सामिधेनेत्राक्षणमात्रात् । नवमे—निवित्संज्ञकानाम् “अग्रे महौ असि
ब्राह्मणभारत” —इत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे—शान्त्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तु—उपवीतमेव विहितम्—“निर्वीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितॄणाम्,
उपवीतं देवानाम्, उपव्ययते देवलस्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र—पूर्वन्यायेन सामि-
धेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात्सामिधेन्यङ्गमुपवीतम्—इति चेत् ।

न । निविद्वाहणेन सामिवेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च—निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वम्—इति वाच्यम्, लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगमात् । आहुत्याधिकरणभूतमग्निं संबोध्य “महानसि”—इत्यादिभिर्निविद्वाक्यैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—“निधिद्विन्येवेदयत्, तन्निविदा निवित्त्वम्” इति । ननु—‘सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्भ्रं-ग्मिस्ताः सामिधेन्य.’ इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणान्यथा एव—इति चेत् । सन्तु नाम । नैवावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यता सामिवेनीप्रकरणम्, निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यात्—इति चेत् । न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात्—सनिधिना तदङ्गत्वम्—इति चेत् । न, काम्यसामिधेनीभिव्यवेवानात् । न च—काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया, संनिधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् । तस्मात्—इह प्रयाजन्यायाभावोन्महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

(द्वादशे गुणानां मिधोऽसंबन्धाधिकरणे सूत्रम्—)

गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ॥

यज्ञेऽखिले प्रकरणादाधानेऽन्वितमत्र तत् ॥ २७ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ॥

नाऽऽधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञेऽखिले भवेत् ॥ २८ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्र होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते—“तस्माद्धारणो यज्ञावचरं स्यान्नत्वेतेन जुहुयात्, वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्याञ्जुहुयादेवैतेन” इति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः । तत्र—धारणवैकङ्कतादिपात्र प्रकरणबलादाधाने प्रथममन्वेति । एतेन पात्रेणाऽऽधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत्पात्र निविशते । अखि हि पवमानहविषामाधानाङ्गत्वम्, तत्प्रकरणे पाठात् । “कृत्तिकास्त्रिमादधीत” इत्यस्मिन्प्रकरणे “प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत्” इत्यस्मिन्ननुवाके “त्रीणि हवींषि निर्वपति” इत्यादिना तानि विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाजपेये साक्षादसंभवेत्तदङ्गपशोरङ्गे निविशते, तद्वदिदमपि—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—अग्निमुद्दिश्याऽऽधानं यथा विहितं, तथा पवमानहवीप्यपि । “यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्यामीष्टः प्रीतः” इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । वस्माद्भिसंस्कारत्वेन समोन्नातानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः । तथा सति प्रकरणस्य पार्श्वं प्रति विनियोजकत्वाभावात् “वैकङ्कतो यज्ञावचरः” इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद्विनियुज्यते ॥

(त्रयोदशे वार्त्रेऽध्यधिकरणे सूत्रम्—)

मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ २३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

वार्त्रेऽप्यौ पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ॥

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २९ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्नाश्रत्वारोऽप्याज्यभागयोः ॥

क्रमाद्वाक्यं बलीषोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥ ३० ॥

न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधारत्वादिकालयोः ॥

दर्शादेरव्यवस्थित्याऽप्राप्तौ वाक्याह्यवस्थितिः ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“वार्त्रेऽप्यौ पूर्णमासेऽनूच्येते, वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति । तत्र—इदं वार्त्रेऽप्यौ युगलं वृधन्वती युगलं च होमकाण्ड आभ्यभागयोः क्रमे “अग्निर्वृत्राणि जह्वन्तत्—” इत्यनुवाकेनाऽऽन्नात् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्त्वद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेर्षां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाद्भ्रत्वम्, न त्वान्यभागाद्भ्रत्वम्,—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—“अग्निर्वृत्राणि जह्वन्तत्” इत्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रेऽप्यौ, “त्वं सोमासि सत्पतिः” इति सौम्या द्वितीया वार्त्रेऽप्यौ । “अग्निः प्रत्नेन जन्मना”—इत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती, “सोम गीर्भिद्वा वयम्” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासेयागयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयोद्देश्यस्य विकल्पेन पुरोगुवाक्यात्वं कथं पिद्ववत् । सौम्ययोस्तु धेनु संभवति, सोमदेवताया अमावात् । नह्यप्रीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच ‘पूर्णमासे अमावास्यायाम्’ इति सप्तम्यामाधारत्वं गम्यते । तथा यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वात् संभवति । कालस्य वृषमज्ञेनत्वाद्यद्वाचित्वं युक्तम् । किंच—प्रयाजमन्नानुवाकस्यानन्तरमेवापमनुवाकः पाठितः ।

स चाऽऽज्यभागयोः क्रमः । न तु मुख्ययोर्दक्षपूर्णमामयोः । तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाद्भवत्, किं त्वाज्ययागाद्भवत् । ननु—एतत्क्रमेणैव लब्धम् । तथापि 'आग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः । सौम्ये द्वितीये सौम्यः' इत्येया व्यवस्था लिङ्गे-
नेव लभ्यते—चाटम् । तथाऽपि 'वार्धघ्नीयुगलं पीर्णमार्गिकाले, वृधन्वठीयुगलममावा-
स्यायाम्' इत्येया व्यवस्था पूर्वममावा त्राक्षणवाक्येनाभिधीयते—इति न वैयर्थ्यम् ॥

(चतुर्दशे हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नमाकरणिकाङ्गताधिकरणे सूत्रे २४-२५)

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ वा-
क्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

हस्तौ द्वाववनेनिके स्तृणात्पुलपराजिकाम् ॥

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तश्चद्विरुतासिले ॥ ३२ ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात्क्रमात् ॥

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“हस्ताववनेनिके,”“उलपराजिं स्तृणावि” इति ।
वेद्यामास्तरितुं संपादितस्तृणस्त्वम् उलपराजिः । तत्र—इत्त्वशुद्धिदर्भास्तरणवाक्य-
योर्नैरन्वर्थेण पाठित्वात्क्रमप्रमाणेन हस्त्वशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गम्—इति चेत् ।
मैवम् । अवनेजनं हस्त्वसंस्कारः । 'संस्कृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यौ' इत्येवा-
ष्टशं सामर्थ्यं लिङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रचलाभ्या लिङ्गप्र-
करणाभ्या क्रमबाधात्सर्वशेषो हस्त्वशुद्धिः ॥

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः—
“मुष्टी करोति” “वाचं यच्छति” इति । तदनन्तरमेवेदं श्रुतम्—“दीक्षितमावेदयति”
इति । आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः—“अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति त्रिरुपाश्वाह देवेभ्य
एवेनं प्राह, त्रिरुचैस्त्वयेभ्य एवेनं देवमनुष्येभ्यः प्राह” इति । अत्र मुष्टीकरणवा-
ह्नियमाम्या हस्त्वजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं
लिङ्गम् । तेन क्रमो बाध्यते ॥

(पञ्चदशे चतुर्धाकरणादीनामाग्नेयमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत

मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥ व्यव-
स्था वाऽर्थसंयोगाल्लिङ्गस्यार्थेन संब-
न्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

पञ्चदशविकरणमारचयति—

चतुर्था कार्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ॥
चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमात्रगम् ॥ ३४ ॥
उपलक्षणताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ॥
अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्वाग्नेयता ततः ॥ ३५ ॥
नाऽऽग्नेयत्वं तपोमुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ॥
तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ॥ ३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“आग्नेय चतुर्धा करोति” इति । तत्र—आग्नेयवदे-
न्द्राग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते ।
यत्सत्रयाणां शेषः—इति चेत् ।

मैत्रम् । नहि ‘आग्नेयः’ इत्ययं बद्धितः संबन्धमात्रे विहितः, किंतु देववासंबन्धे ।
अग्निश्च केवलो द्विदैवत्ययोः पुरोडाशयोर्ने देवता । ततो देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतोपल-
क्षणत्वादाग्नेयत्वं तयोर्ने मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-
याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	१०४
सूत्राणि	२७	३१६

(अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे मुख्ये विनियोगाधिकरणे (चर्हिर्न्याये)—सूत्रे १-२)
अर्थाभिधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तस्मा-
दुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

संस्कारकत्वादचोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

देवोपसदनं वहिर्दामिगीमुख्यगौणयोः ॥

तल्लिङ्गमर्थयोर्मन्त्रं नियुङ्क्ते मुख्य एव वा ॥ १ ॥

शब्दार्थत्वाद्गोस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ॥

प्रथमावगतत्वेन मुख्ये तद्विनियम्यते ॥ २ ॥

“वाहिर्देवमदनं दामि” इति लवनप्रकाशको मन्त्र आम्नातः ॥ तत्र—लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनाय मन्त्रो लवनाक्रियायां विनियुज्यते । लवितव्यं च वाहिर्द्विविधम्—मुख्यं गौणं च । मुख्यं—कुशकाशादिदशविधदर्भरूपम् । गौणं तु—तत्सदृशं तृणान्तरम्, तस्मिन्वाहिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् । तथासति मुख्यवद्गौणस्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोगः—इति प्राप्ते,—

। ब्रूमः—मुख्यस्य शीघ्रप्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थे लिङ्गं तिलम्बप्रतीततया गौणप्रतीक्षां न करोति ॥ तस्मात्—मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो नियम्यते ॥

(द्वितीये (ऐन्द्रीन्याये) ऐन्ध्या गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणे सूत्रे ३-४)

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥ गुणाद्वाऽप्यभि-

धानं स्यात्संबन्धस्याशास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

ऐन्ध्या निवेशनेत्पार्थिं गार्हपत्यं भजेदिति ॥

प्रकाशये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्येऽस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥

एकस्यै गौणताभौष्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ॥

गौणताऽतोऽग्न्युपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥ ४ ॥

अग्निचपने “निवेशनः संगमनः”—इत्यादिका काचिदैन्द्री समाप्तात्, तस्या उत्तरार्थे “इन्द्रो न तस्यौ” इति पठ्यमानत्वात् । तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवाम्नायते—“निवेशनः संगमनो वसूनामित्येन्ध्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति ॥ एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थे प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्यश्चेन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः, तत्रेन्द्रशब्दस्य ऋत्वात् । गौणस्तिन्द्रो गार्हपत्यः,

तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रप-
वीत्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेण प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विमंवादं वारयितुं गार्हपत्यशब्देन
मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीयः—इति प्राप्ते,—

। व्रूमः—इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवा-
क्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्याद्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको
मन्त्र एवेन्द्रशब्देन बद्धिं लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रम् 'ऐन्द्र्या'
इति वृत्तीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते ॥

(वृत्तीये, आह्वानविनियोगाधिकरणे सूत्राणि ५—९)

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ न कालविधि-
श्वोदितत्वात् ॥ ६ ॥ गुणाभावात् ॥ ७ ॥
लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ विधिकोपश्वोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

वृत्तीयाधिकरणमारचयति—

हविष्कृदेर्हीत्यामन्त्रय त्रिरवमन्तमाह्वयेत् ॥
विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वाऽवघातके ॥ ५ ॥
ऐन्द्रीर्विन्मात्रमाह्वानं गौणं हन्तिर्ईथाऽन्यथा ॥
पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्यपतेरुपचारगीः ॥ ६ ॥
त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यप्राप्तेरभावतः ॥
हन्तिना लक्षयते कालः प्राप्तोऽसौ ह्यपतिस्तथा ॥ ७ ॥
विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ॥
नेन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्गार्हिन्यापिन मुख्यगः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“हविष्कृदेर्हीति त्रिरवमन्तमाह्वयति” इति । देवानामर्थे
या हविः संपादयति सा हविष्कृत्, तामेनां संबोध्याध्वर्युः 'एहि' इति ब्रूते । तथा
चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“हविष्कृदेर्हीत्याह य एव देवानां हविष्कृत्-
र्त्तानाह्वयति” इति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवारमवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः ।
अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते । ननु—आह्वाने मन्त्रः, न त्ववघाते—
इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृतव्यामिन्यामृचीन्द्रशब्दो

गौणः, तद्वत् 'एहि' इति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भाविष्याति, अन्यथा मन्त्रदा-
 ष्णणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रयमाणम् 'अवघ्नन्' इति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमु-
 द्दिश्य मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ वाक्यभेदः—इति चेत् । न । त्रित्वस्य प्राप्तत्वेना-
 नुवादकत्वात् । कस्याचिच्छाखायामयं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रिवारमभ्यस्याऽऽप्नातः ।
 आह्वयतिपदं तु 'एहि' इतिवदवघातपरतयोपचरणीयम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—त्रिरभ्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति, कस्याचिच्छाखायां
 द्विःपाठात् । कस्याचित्सकृत्पाठात् । अतोऽसौ नित्यवद्विधीयते । न च 'अवघ्नन्'
 इत्यस्य वैयर्थ्यम्, तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेदः—इति चेत् ।
 नै । प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यास्मिन्काले भवति । ततोऽर्थप्राप्तः कालः ।
 आह्वानमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वात् विधेयम् । न हि 'एहि' इति मन्त्रपाठ आह्वान-
 मन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम्, तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः—'अवघात-
 काले यदाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः कर्तव्यः' इति । अत एव शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वाना-
 नुवादेनाभ्यासो विधीयते—“त्रिराह्वयति त्रिःसत्या हि देवाः” इति । एवंसति मन्त्र-
 स्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते, नावघाते । न
 चैन्द्रीन्यायोऽत्र प्रसरति, तृतीयाश्रुत्यभावात् । “चहिँदेवसदनं दामि” इत्यशोक्तेन
 तु न्यायेन मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनियोगः, न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने ।
 तस्मात्—आह्वानशेषोऽयं मन्त्रः ॥

(चतुर्थे—अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्रविनियोगाधिकरणे सूत्रम्—)

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

उत्तिष्ठन्भवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ॥

कृणुत व्रतमित्पेवं पठन्वाचं विमुञ्चति ॥ ९ ॥

मन्त्रो विधेयो कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकपोः ॥

विनियोज्यो न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वपात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ॥

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति—“उत्तिष्ठन्वाहाग्नीदग्नीविहर” इति । तथा—

१ क. 'पर एतो' । २ क. न कालस्य प्रा' । ३ क. ग. च. त्रिपत्या । ए त्रिसत्या ।

“व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजति” इति । तत्र—आग्नीध्रं संबोध्यामिनिहरणादिपैष-
रूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्पानशेषतया विनियुज्यते । तथा—मुष्टं कृत्वा नियमित-
वाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके “व्रतं कृणुत” इति मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्र पूर्वोक्ता-
वघातशब्दवदुत्पानविमोकाशब्दौ काललक्षकौ, तत्कालयोरवघातकालवदर्थमाप्त्यभावेन
विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अग्निविहरणपैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनपैषे चान्विठावेवै मन्त्रो, न
तूत्पाने वाग्विमोके च । अतोऽसमैर्यथोर्विनियोगासंभवाद्गत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो
विधीयते ॥

(पञ्चमे,— { सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्ग- }—मूत्राणि ११-१४)
{ ताधिकरणे (प्रस्तरप्रहरणन्याये) }

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥ प्रतिपत्ति-

रिति चेत्स्विष्टकृद्बुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः ॥

अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽनुपतेत्पाचनन्वपात् ॥ १२ ॥

महत्तेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः ॥

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासपोराध्यायते—“सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरेति” इति । “इदं घायाष्ट-
यिषी मद्रमभूत् ” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य ‘त्वं सूक्त-
वागसि’ इत्याम्नानात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः, तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र—‘सूक्त-
वाकेन’ इत्येतत्पदं कालं लक्षयति । होत्रा मन्त्रेऽस्मिन्पठ्यमाने वरपाठकालेऽथर्वयुः
प्रस्तरं प्रहरेत् । न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः, पूर्वोक्तपैषमश्रवदन्वान्-
याभावात् । “अग्निं हविरनुपतान्निवृधत महो ज्यायोऽकृत” —इत्यादिकं मन्त्रे
पठ्यते । ‘पुरोडाशसेवया वृद्धोऽग्निस्त्वस्मिन्पठ्यमाने तेजोपाहृत्यं कृतवान्’ इति
वस्यार्थः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्यः—इति प्राप्ते,—

ग्रूमः—‘सूक्तवाकेन’ इति तृतीयाश्रुत्या मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवाननुस्मारयति । प्रस्तरमहरणं चेष्ट-
देवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रमहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु—
महरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः, यजिधातोरश्रवणात् । तथासावि
देवतानामत्रोभावात्तद्द्वाराऽपि नान्वयः—इति चेत् । मैवम् । देवतानां सद्भावात् ।
अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या महरणाद्भवं बोध्यते ।
यदि प्रकरणेऽग्न्यादयो देवता भवेयुः, तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य
लभ्येत । ततो देवताकल्पनेन तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्मात्—
देवताद्वाराऽस्येवान्वयः ॥

(पद्ये— { सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनि- } —सूत्राणि १५—१८)
{ योगाधिकरणे (सूक्तवाकन्याये) }

कृत्सोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥
यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १६ ॥
वचनादिति चेत् ॥ १७ ॥ प्रकरणावि-
भागादुभे प्रति कृत्सशब्दः ॥ १८ ॥

पद्याधिकरणमारचयति—

महृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विभज्य वा ॥

समाख्या कृत्सगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णिमयोर्देवाननुष्ठत्य विभज्यताम् ॥

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्र-
योगात् । ततः सर्वोऽपि महरणाद्भम्—इति चेत् ॥

न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेववाङ्मनं कस्मिंश्चि-
द्भागे दृश्यते—“अभीषोमाविदं हविरजुषेताम्” इति । भागान्तरे तु दर्शदेवता-
ङ्गानम्—“इन्द्राभी इदं हविरजुषेताम्” इति, “इन्द्र इदं हविरजुषव” इति, “म-
हेन्द्र इदं हविरजुषव” इति च । इन्द्राभीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शं व्यवस्थिताः ।

१ ख. 'वासद्भावा' । २ ड. दृष्टार्थो । ३ ख. नुस्मृत्य विभज्य तान् ॥ भा' । ४ ख. भागे
नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

तथासति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाक्यशब्दश्च भागे यौगिकः
'सूक्तं वक्ति' इति बहुवचनेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं वक्तव्यार्थः ।
अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“अग्निरिदं हविरजुपवेत्याह, यो अयाश्म देव-
तास्ता अरोरधामेवि वा वे वदाह” इति । अरीरवामाऽऽरावितास्तुष्टानकुर्मेत्यर्थः ।
तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते ॥

(सप्तमे काम्पयाज्यानुवाक्यानां काम्पमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाभ्रातम् ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या अण्युदिताः क्रमात् ॥

काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्वशादमूः ॥

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥ १७ ॥

समाख्यानात्काण्डयोगः क्रमादिष्टपु योजनम् ॥

अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्यैकगास्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्वत्काण्डे क्रमेणाऽऽभ्राताः—“ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य
सजावा वीसुः” इत्यादिना । सजावा ज्ञातयः । वीसुर्विगता विमतिपत्ता इत्यर्थः ॥ इन्द्राग्नी
रोर्चन” —इत्यादिके मन्त्रकाण्डे यान्यानुवाक्याः क्रमेणाऽऽभ्राताः ॥ तत्र ‘इदं
काम्ययान्यानुवाक्याकाण्डम्’ इति याज्ञिकानां समाख्ययोऽवगम्यते । तयोर्लिङ्गका-
ण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायाभिधौ प्रथमपठिते यान्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण
क्रियते । मन्त्रगतं ऐन्द्राग्नेलिङ्गं काम्यायां नित्याया ऐन्द्राग्नेयी चे यान्यानुवाक्ये
विनियुक्ते । लिङ्गं च प्रबलमिति सर्वत्र तयोर्विनियोगः—इति प्राप्ते,—

श्रूमः—नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये यानिर्तुं शक्येते उपजीव्यत्वात् । इन्द्राग्नि-
देवतास्वरूपमाद्यप्रकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः ।
ततः समाख्याबलान्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबन्धावगदौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः
संबन्धोऽवगम्यते । विशेषस्तु ‘अस्मिन्प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथमः’ इति
क्रमोऽवगम्यते । ननु—‘ऐन्द्राग्नेष्टावेन्द्राग्नेष्टः, वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्रः’
इत्येवात्सो विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यते—इति चेत् । न । लिङ्गमाधारण्ये

क्रमपेक्षणात् । “ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वातृव्यधान्” इति द्वितीयेष्टि-
रपि । तत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपि “इन्द्राग्नी नवतिम्” इत्यादिकमपरमे-
न्द्राग्रं याज्यानुवाक्यायुगलमाप्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न
च क्रमेणैव तत्सिद्धेर्लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । कचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात् ।
ऐन्द्राबाह्रस्पत्येष्टिरेकैवाऽऽप्नाता—“यं कामयेत राजन्यमनयोद्धौ जायेत वृत्रान्ग्रंश्च-
रेत्—इति, तस्मा एनमैन्द्राबाह्रस्पत्यं चरुं निर्वपेत्” इति । यं राजपुत्रं जायमानं
मति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवति—‘अयं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्र-
विचद्धो जायताम् । जातश्च शत्रून्मारयन्संचरेत्’ इति, तद्वाजपुत्रार्थेयमिति । मन्त्र-
काण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोनुवाक्ये इन्द्रावृहस्पतिदेवताके द्विविधे आप्नाते । “इदं
वामास्ये हविः”—इत्येकं युगलम् । “अस्मे इन्द्रावृहस्पती”—इत्यादिकमपरम् ।
तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम् ।
तस्मात्—क्रमसमाख्यासहकृतेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते ॥

(अष्टमे, आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगाधिकरणे सूत्राणि २०-२३)

अधिकारे च मन्त्रविधिस्तदाख्येषु शिष्टत्वात्
॥ २० ॥ तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम्
॥ २१ ॥ अनर्थकश्चोपदेशः स्यादसंबन्धात्फ-
लवता ॥ २२ ॥ सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आग्नेय्याग्नीधमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ॥

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ २९ ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ॥

विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीप्पताम् ॥ २० ॥

उपोत्तिष्ठोमे श्रूयते—“आग्नेय्याऽग्नीध्रमुपतिष्ठते” इति । तत्र—आग्नीध्रनामकस्य
मण्डपस्य यदुपस्थानं तत्, यथा कयाचिदृचा दाशतर्यागतयाऽग्निसंबन्धिन्या कर्त-
व्यम् । ‘अग्निर्देवता यस्या ऋचः साऽऽग्नेयी’ इति साधारणोक्तावृत्तिशेषस्याप-
त्तितेः—इति चेत् ॥

१ ग. पठिता । २ ग च. ‘रेसाऽऽग्ना’ । ३ ग. ‘योग जा’ । ४ छ. ‘मेग या’ । ५ क.

१ ‘कये ऐन्द्रागदे’ ।

मेवम् । ऋतुप्रकरणपठितानामग्नेयानामृचां ऋतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादे-
धावगतम् । 'कोऽसौ व्यापारः' इति विशेषणमुत्सूत्याम् 'आग्नीधोपस्थानरूपोऽयम्,
इति बोधयन्नयं विधिर्विशेषमात्रे संक्रामवीति लाघवम् । अमरुताना ऋतुप्रयुक्तव्या-
पारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम् । तस्मात्प्रकृताभिराग्ने-
यीमित्स्वदुपस्थानम् । एवम् "ऐन्द्या सदो वैष्णव्या हविर्धानम्" इत्यत्र सदोहविर्धानना-
मकयोर्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्राणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

(नवमे भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणे सूत्राणि २४-२५)

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थताऽनुवा-
कस्य ॥ २४ ॥ तस्य रूपोपदेशाभ्या-
मपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणगाम्युत ॥
ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥
अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलोऽस्तु सः ॥
अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

उद्योतिष्ठोमे हुवस्य सोमस्य दोषभक्षणं विहितम् । अत एवाऽऽज्ञातम्—“अग्नि-
धृत्याऽऽहवनीये हुत्वा मत्सञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्ति” इति ॥ तस्मिन्मन्त्रे
ग्रहणावेक्षणनिर्गणसम्यग्जरणरूपाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च “भक्षेहि”—
इत्यानुवाके समाज्ञातः । तत्र भक्षणं यथा साक्षाच्चोदितं, न तथा ग्रहणावेक्षण-
निर्गणसम्यग्जरणादि चोदितानि । नचाविहितेषु मन्त्रो विनियोगमर्हति । समाख्या
एव 'भक्षानुवाकः' इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण
एव विनियोगः—इति भाषे,—

धूमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि, तद्व्यतिरेकेण भक्षणगामवत्वात् ।
अतस्तेष्वनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः । तत्र “भक्षेहि”— इत्यारम्य
“अग्निनोस्तवा वाहुभ्यां सच्यामम्” *इत्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति, 'पदि' इत्याह्वा-
पस्य 'वाहुभ्यां स्वीकरवाणि' इत्येतस्य च दर्शनात् । “वृक्षसम त्वा देव सोम

* 'भक्षे हि मा शित दार्शानुवाय इत्यनुवाय सादसोपय नयेने सुवशास्तार । एहि वसो पुरो
पयो शिने मे इदोऽस्याभिनोस्तवा वाहुभ्यां सा सनम्' इति, उपरभाष्ये मन्त्रगतः ॥

सुचक्षा अवस्येयम्” इत्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति, ‘शोभनचक्षुरहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्षणीय’ इत्यभिधानात् । “हिन्व मे गात्रा”—इत्यादिः “मा मेऽवाह्नामितिगाः” *इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति, गात्रपीणनेनावोभागे नाभ्यतिक्रमणनिषेधेन च तदवगमात् । जरणं नार्थोक्षिप्तम्, तेन विनाऽपि भक्षसिद्धेः—इति चेत् । न । जरणपर्यन्तस्यैव सार्थकभक्षणत्वात् । न च—जरणे पुरुषव्यापाराभावः—सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात् । “मन्द्रामिभूतिः”—इत्यादिः “भक्षयामि” इत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति । तस्मान्—लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्तव्यः ॥

(दशमे मन्द्रामिभूतिरित्यादेरेकमन्त्रताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः
स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥२६॥

दशमाधिकरणमारचयति—

मन्द्रेति वसुमन्द्रेति द्वयं तर्पणभक्षयोः ॥

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिसंयुक्तभक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गाद्विभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः ॥

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषात्सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

“मन्द्रामिभूतिः”—इत्यादिः “जुपाणा सोमस्य तृप्यतु” इत्यन्तो भागो दृष्टाया अरुचिमभिवन्त्याः सोम सेवमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । “वसुमन्द्रणस्य”—इत्यादिः “भक्षयामि” इत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्वलिङ्गेन विभज्य विनियोगः—इति चेत् ॥

मैवम् । न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते । किं तर्हि—भक्षणानुनिष्पादिनी हि सा । तथासावि कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येत् । ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्भक्षणेनाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तश्च तत्रायं भागः । तृप्तिमहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजननात् । तस्मान्मन्द्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ॥

* ‘हिन्व मे गात्रा हरिवो गणा-भे मा वितीतृषः, शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मा मेऽवाह्नामिति-मतिगाः’ इति शबरभाष्ये मन्त्रपाठः ।

† ‘मन्द्रामिभूतिः केतुर्गज्ञाना वाग्जुपाणा सोमस्य तृप्यतु, वसुमन्द्रणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः—सवनस्य गायत्रच्छन्दसोऽभिहितुन इन्द्रपीतस्य मधुमन उपहृत्सरोपहृत्नो भक्षयामि’ इति शबरभाष्ये लिखितः ।

१ क. द. ‘मन्द्रेति । २ ग. च. मैव । ३ ग. च. ‘शेषः सर्वो’ । ४ क. ख. विनियुज्यते ।

५ क. ‘णमात्रवा’ । ख. द. ‘णमन्त्रवा’ । ६ ग. च. ‘न मन्त्रग पु’ ।

(एकादशे-इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां विनियोगाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥ यथादेवतं
वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ॥
केवलेऽन्यत्र बोधाच्च सर्वत्रोक्त यथाश्रुतम् ॥ २५ ॥
ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तूष्णीमेवान्यभक्षणम् ॥
ऊहो वाऽन्येषु कर्मैक्येऽप्यस्त्यूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥
इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ॥
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूद्देन पश्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंशः “इन्द्रपीतस्य” इत्येवंविधः श्रूयते । तत्र—“इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामि” इत्यर्थो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षण एव समर्थत्वाच्चनैवायं मन्त्रो विनियुन्यते, न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे । तस्मादमन्त्रकमेव तद्वक्षणम्—इत्येकः पूर्वपक्षः ॥

‘इन्द्रपीतस्य’ इति पदस्यासमर्थत्वेऽपि ‘मित्रावरुणपीतस्य’ इत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । ननु—आग्नेययागस्य प्रकृतित्वात्तद्रवस्य “अग्नये जुष्टम्”—इति मन्त्रस्य विकृतौ सौम्ये चरौ “सूर्याय जुष्टम्” इत्येवमूहः क्रियते । इह तु कर्मैक्यान्नोहः—इति चेत् । न, कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युहितुं शक्यत्वात्—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

‘इन्द्रपीतस्य’ इत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । तत्पुरुषत्वे “समामस्य” [पा० सू० ६ । १ । २२३] इति सूत्रेणान्वोदात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं होतृपदमात्रावम् । इन्द्र-
माविषदिकं तु स्वव आद्युदात्तम् । तथा सति “बहुव्रीहीं प्रकृत्या पूर्वपदम्” [पा० सू० ६ । २ । १] इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तपदमप्याद्युदात्तमेव संप-
द्यते । ‘इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने’ इति विग्रहात्सवनपरत्वे सति ‘ऐन्द्रमक्षण एव’ इति नियन्तुमसमर्थत्वात्सर्वभक्षणेऽनूद्देनैवायं मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति राद्धान्तः ॥

(द्वादशे, अम्पुत्रीतसोमभक्षणाधिकरणे सूत्राणि २९—३१)

पुनरभ्युत्थितेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात्

॥ २९ ॥ अपनयाद्वा पूर्वस्यापनुलक्षणम्
॥ ३० ॥ ग्रहणाद्वाऽपनयः स्यात् ॥ ३१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

ऊहपक्षे यदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ॥

इन्द्रे हुतेऽथ तच्छेपे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥ २८ ॥

सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ॥

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥

उन्नीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ॥

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्षः, वत्पसङ्गात्कृत्वाचिन्त्वारूपेण न्याय-
पञ्चकेनोहविष्यश्चिन्त्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय ऋत्विजो होत्रकाः ।
तेषां च सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः । वैर्वपट्कारानुवपट्कार-
योर्होतव्यम् । चमसानामैन्द्रत्वाद्दोतुर्वपट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः, अनन्तरं चमस-
स्थिते हुतशेषे पुनः सोमान्तरमभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका अनुवपट्कारे जुह्वति ।
तत्र मैत्रावरुणः “मित्रं वयं हवामहे”—इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणा-
च्छंसी “इन्द्र त्वा वृषभं वयम्”—इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । पोवा “मरुतो यस्य
हि क्षये”—इति मन्त्रेण मरुतो यजति* । एवं हुत्वा पश्चात्सोमो भक्ष्यते । तस्मिन्-
क्षणे ‘मित्रावरुणपीतस्य’ इति मन्त्र ऊहनीयः । तदानीम् ‘इन्द्रमित्रावरुणपीतस्य’
इत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः—इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य
तेन सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्रसंबन्धराहित्यात् ।—पुनरुन्नीतस्यैवान्या-
र्थत्वम्, न पूर्वस्य—इति चेत् । न । उन्नयनकाले ‘मित्रावरुणाद्यर्थोऽयम्’ इति संक-
ल्पाभावात् । मदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रेदीयते । तस्मात्—
इन्द्रसंबन्धराहित्यान्नेन्द्रो लक्षणीयः—इति प्राप्ते,—

धूमः—मा भूत्संकल्पः, तथाऽप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादियागार्थमेव । न तु
तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्रयागार्थत्वं संभवति । तस्मादुन्नीतो मित्रावरुणादिसंबद्धशेष इन्द्रसं-
बद्ध एवेत्युभयमक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः ॥

* नेत्र स्वर्गारं पत्नीष “अग्ने पत्नीरिहाऽऽवह”—इति (मन्त्रेण यजति) आमीन्द्रोऽग्निम् “उक्षा
मायवशानाय”—इति (मन्त्रेण यजति—) इति शाबरभाष्येऽधिकमुपलभ्यते ।

१ क. ध. इ. ऐन्द्रे । २ ख. ग. च. संवन्धो । ३ ग. च. विषयचिन्त्यन्ते । ४ घ. ग.
च. सस्ये हुं । ५ क. ख. प्रतीयते । ६ क. ग. च. बन्धः शेष । ख. बन्धशेषे । ७ ग. च. जे मैत्रा ।

(त्रयोदशे पालीवत्तमक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)
 पालीवते तु पूर्ववत् ॥३२॥ ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥३३॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विदेशेष आदित्यस्थालया आग्रयणाभिधाम् ॥

स्थालीं मासस्ततः पालीवतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

सद्रक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पालीवतेन ते ॥

उपलक्षया न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अन्य आग्रयणात्पालीवतो नैतस्य विद्यते ॥

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

पेन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति, पुनरपि तस्याः स्थालया आग्रयणस्थालीमागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पालीवतो गृह्यते । तस्य पालीवतस्य भक्षण इन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः, तद्वत्—इति मासे,—

ब्रूमः—“यदुपांशु पात्रेण पालीवत्तमाग्रयणाद्गृह्णाति” इत्याग्रयणपात्रस्यापादान-त्वश्रवणात्ततो निःसृतंसोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेक्षे सति पश्चात्पत्नीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथासत्यत्यन्तमिन्नस्य पालीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्युत्थी-तस्तु सोमै पेन्द्रशेषण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पालीवतभक्षण इन्द्रवायवादयो नोपलक्षणीयाः ॥

(चतुर्दशे पालीवतशेषभक्षे त्वष्टरनुपलक्षणीयताधिकरणे सूत्रे ३४-३५)
 त्वष्टारं तूपलक्षयेत् ॥३४॥ अतुल्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥३५॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

सह पत्नीवता त्वष्ट्रा तद्गृहे लक्ष्यते न वा ॥

सह त्वष्ट्रा पिवेत्युक्तेर्देवत्वात्सोऽपि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्देनात् ॥

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पालीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाऽप्युपलक्षणीयाः । कुतः—त्वष्टरपि तदेवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “अग्नाइह पत्नीर्वेन्द्रसजृद्धेन त्वष्ट्रा

१ छ. ग. घ. च. 'तस्य सो' । २ ग. च. 'म रन्द्र' । ३ छ. ग. च. 'क्ते देव' । ४ छ. 'गृहः ॥ चो' । ग. घ. 'न्दवत्' । ५ छ. 'तोऽप्र ल' । ६ छ. 'अस्मि' । ७ क. 'वत्सजृ' । घ. 'वत्सजृ' ।

सोमं पिब स्वाहा” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं स्रुत्वान्त्वेन संबोध्य ‘त्वष्टा देवेन सह पिब’ इत्यभिवानात्पातृत्वेन पत्नीव्रत इव त्वष्टृत्वदेवत्वम् । उतः—‘पत्नीवस्वष्टृपी-
वस्य’ इत्युपलक्षणम्—इति माप्ते,—

धूमः—पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः ‘सजूः’ इत्यनेन पदेन प्रतीयते । न तु पातृत्वम्, असंबोधितस्य त्वष्टुः ‘पिब’ इत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम्,—

“सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी” ।

इत्यत्र पुत्राणां वोढृत्वाददर्शनात् ।—आस्तां मैत्रः, विधिवलात्त्वष्टुदेवत्वम्—इति चेत् । न । “पात्नीववमाग्रयणाद्रूह्याति” इत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः । तस्मात्—अदेवत्वा-
त्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ॥

(पञ्चदशे पत्नीवत्तशेषभक्षे त्रिंशत्तामनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयेत्यमी ॥

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वाद्दुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वह्निना ॥

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पत्नीववग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य ‘पत्नीवन्तमधारिणस्त्रयस्त्रिंशद्देवा-
न्मादय’ इत्यभिधीयते—“पत्नीवत्त्रिंशत् त्र्यंशं देवाननुष्वधमावह मादयस्व” इति ।
अनुष्वधमनुप्रदानम् । अत्र ह्यजमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात्त्रयस्त्रिंशत्तां वदेवत्वम् ।
अवस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीयाः—इति चेत् ॥

न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव वदेवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वह्निना मादन्ते
इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् ॥

(षोडशे भक्षणेऽनुवपट्टकारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

वपट्टकारश्च पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सोमस्याग्र इति प्रोक्ताऽनुवपट्कारदेवता ॥

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुदेशादलक्षितः ॥

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

“सोमस्याग्रे वीहील्यैनुयजति” इति श्रूयते । तत्र—अनुवपट्कारस्य मात्रवर्णि-
कोऽग्निर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशद्वामिव बहुरेदेवतात्वम्, मन्त्रे वर्द्धि संबोध्य सोमपावृ-
त्वाभिधानात् । तस्मात्—अग्निर्लक्षणीयः—इति चेत् ॥

न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः, इतरे विकृतिरूपाः । तथाहि—
ऐन्द्रेश्च सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेष्वेव सोमः, अनेन्द्रेषु सोम एव नास्तीति
सर्वे सोमवर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनैन्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाकाङ्क्षाश्चोदकेन सधर्मका इति
विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वम् “इन्द्राय त्वा वसुमते”—
इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्यैन्द्रत्वमसस्य मक्षणेऽग्निरनुवपट्कार-
देवो नोपलक्षितः । कुतः—ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वाद्गुपलक्षितः । एवं
विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मात्—अग्निर्नोपलक्ष्यः ॥

(सप्तदशे (कृत्वाचिन्तारूपे) अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ॥

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥ ४० ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ॥

अविकारेऽप्यनूहोऽतो नैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्ताभ्यः पञ्चम्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाविकरणे योऽयम् ‘अनेन्द्रेष्वम-
न्त्रकं भक्षणम्’ इत्येवं रूपः प्रथमः पूर्वपक्षः, तमेव मनसि निवाय पुनः कृत्वाचिन्तानां
प्रथममिदोयते—अनेन्द्रेषूक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्त्यूहः—इति चेत् ॥

न । अनैन्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । “सोमेन यजैत्” इत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः
धर्मणोऽद्भ्यम् । न तु प्रदानविशेषस्य कस्याचिदद्भ्यम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्य-

* ‘त्यनुवपट्कारेति’ इति शबरभाष्यभूतमाहः ॥

१ घ. ग. घ. ‘न्द्रस्यः सो’ । इ. ‘न्द्रस्य सो’ । २ ग. घ. ‘पु च सो’ । ३ घ. ग. व.
‘एवम्’ । ४ घ. ‘त्रय’ । ग. घ. ‘त्रयद्भ्यम्’ । इ. ‘त्रं म’ ।

स्यव इति सर्वाणि समप्रधानानि । अत ऐन्द्राणामनेन्द्राणां च मरुद्विकृतिमावासं-
भवान्नास्त्यत्रोहः । “इन्द्राय त्वा वसुमते” इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु ।
नेवावता मरुद्विकृतिभावः सिध्यति । तस्मादुक्तमश्रस्य लिङ्गादैन्द्रविषयत्वादेनेन्द्रे-
ष्वमन्नकं भक्षणम् ॥

(अष्टादशे-ऐन्द्राग्रभक्षस्यामन्नकताधिकरणे सूत्रे ३९-४०)

ऐन्द्राग्रे तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥
एकस्मिन्वा देवंतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

समन्नकममन्नं वा स्यादैन्द्राग्रादिभक्षणम् ॥
ऐन्द्राग्रेऽपीन्द्रपीतत्वसंभवात्तत्समन्नकम् ॥ ४२ ॥
न पानमशरीरस्य पुक्तं दानं तु मिश्रणम् ॥
मन्त्रोऽयं तु न मिश्राईस्तस्मादेतदमन्नकम् ॥ ४३ ॥

यदेतत् “ऐन्द्राग्रं गृह्णाति” इति विहितं शेषभक्षणम्, तत्र—‘इन्द्रादिभ्या
पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवति’ इति लिङ्गेनैव विनियोगात्समन्नकं भक्षणम्—
इति चेत् ॥

मेवम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्थेन्द्रस्य पानासंभवात् ।
अथ—पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत, तदानीम् ‘इन्द्राय दत्तः सोमः’ इति मन्त्रार्थो
भवति । न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददाति, किंत्विन्द्राग्री उद्दिश्य । तस्मात् ‘दानं
मिश्रविषयम् । मन्त्रस्तु न मिश्रविषयः’ इत्यमन्नकं भक्षणम् ॥

(एकोनविंशे ‘गायत्रच्छन्दसः’ इत्यादिमन्त्रविनियोगाधिकरणे सूत्राणि ४१-४३)

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥ सर्वेषु वाऽभावा-
देकच्छन्दसः ॥ ४२ ॥ सर्वेषां वैकमन्त्रयमैति-
शायनस्य भक्तिपावनत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु—एकादशाधिकरणोपसंहाराधिकरणत्वमस्य सूत्रस्याऽऽश्रित्य विद्यतिरधि-
करणान्यस्मिन्पादे स्वीकृतानीव सन्ति ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽध्वेतरेः ॥

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरेकच्छन्दास्तु न कश्चित् ॥

नानाच्छन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्तेयमीरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्धाटनमीरितम् ॥

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे “गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य” इति श्रूयते । ‘गायत्रमेव
छन्दो यस्य’ इति मन्त्रपदे समाप्तोभिधानादेकच्छन्दोयुक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्रः—
इति चेत् ॥

मेवम् । बहुच्छन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वात् । एवकारं परित्यज्य ‘गायत्रं
छन्दो यस्य’ इति विग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न काप्यस्ति । तस्मान्ना-
नाच्छन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः, नान्यत्र ॥

तदेवं कृत्वाचिन्तान्नयं समाप्तम् । द्विविधकृत्वाचिन्तोद्धाटना तु प्रागेव सिद्धा-
न्विना दर्शिता ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	१२३
सूत्राणि	४३	३५९

(अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः)

(प्रथमे—उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मताधिकरणे सूत्राणि १—८)

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ वेदो वा

प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥ धर्मो-

पदेशाच्च नहि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥ त्रयी-

विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥ व्यतिक्रमे

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥ न सर्वस्मिन्निवेशात्
॥ ७ ॥ वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कर्तव्यमुच्चैः सामगर्भ्यामुपांशु यजुपेत्पमी ॥

मन्त्राणां वाऽथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः ॥

ऋग्वेदोऽग्नेः समुत्पन्न इत्युपक्रमवेदगीः ॥ २ ॥

असंजातविरोधाऽतस्तद्गशाद्रुपसंहृतेः ॥

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥ ३ ॥

उच्यते—“उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः साम्ना” इति । तत्र—विधिवक्तृषु मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथासति यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्यृच उच्चैरेव पठितव्या— इति चेत् ॥

मैत्रम् । असंजातविरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुमृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः—“त्रयो वेदा अमृत्यन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः । आदित्यात्सामवेदः” इति । अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामप्यृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्युचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः । ननु—उपक्रमोऽन्वार्थवादत्वाद्बलः, उपसंहारो विध्युद्देशत्वात्प्रबलः—इति चेत् ॥ बाढम् । लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम् । इह तु प्रथमतो बुद्ध्युत्पादक उपक्रमः । तदानीमलब्धात्मत्वात् तस्य बाधकत्वम् । पश्चात् वाक्यैकत्वाय तदविरोधेनैवाऽऽत्मानं लप्स्यते । तदेवमुपक्रमोपसंहारिकवाक्यताबलेन निर्णयाद्वाक्यविनिर्णयोऽयम् ॥

(द्वितीये—आधाने गानस्योपांशुताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वा-
न्मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

यजुर्वेदस्थमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ॥
 उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्रप्रतीतितः ॥ ४ ॥
 उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुसृतिर्यतः ॥
 मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या तस्माद्गान उपांशुता ॥ ५ ॥
 आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताऽथवा ॥
 विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणताऽस्तिवद् ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादिसामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र—यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याऽऽवानस्याङ्गानि, तथाऽपि सामवेदे वेदामुत्पन्नत्वात् । उत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात्सामवेदधर्मेण गेयानि—इति चेत् ।

न । विनियोगस्य प्रबलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः—“य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायति” इति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् ।—को गुणः, किं मुख्यम्—इति चेत् । अत्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम्, सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तथा सति “धर्मः शिरः”—इत्यादय आधानाङ्गभूत्वा मन्त्रा यथोपांशु पठ्यन्ते, तथा सामान्यस्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि । अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधित्वान्मुख्यः, उत्पत्तिविधिरथवाविधत्वाद्गुणः ॥ तस्मात्—अत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि ॥

(तृतीये ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकताधिकरणे सूत्रम्—)

भूयस्त्वेनोभयश्रुति ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम् ॥
 उच्चैस्त्वमुत् नीचैस्त्वं हेत्वभावादर्निर्णयः ॥ ७ ॥
 यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ॥
 तद्वशात्स्वरनिर्णयित्तरुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत्” इत्येवद्वान्यं वेदद्वये समाभ्रातम् । तत्र—‘को विधिः, कश्च गुणविधानायानुवादः’ इति जिज्ञासायां नियामकहेतोरप्रतिभानात् ‘एवस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेयः’ इत्यनिर्णयः—इति चेत् । न । सोमद्रव्यस्य, इन्द्रवाय्वादिदेववायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वादङ्गत्वाद्बुल्यश्रवणाच्च तत्रैव विधिः’ इति—उपांशुप्रयोगः ॥

(चतुर्थे प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणे सूत्रम्—)

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ॥

प्रक्रियाया अमानत्वाच्चैराकाङ्क्षेण वाक्ययोः ॥ ९ ॥

प्रयाजादेः फलेऽपेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ॥

तेन प्रकरणाभ्रानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वेनोक्तानि यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि, तेष्योऽविरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित्प्रमाणं न वेदे पश्याम. । नहि पदवत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्वेदभागः केनचिदाभ्रायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यममूहः प्रकरणम्—इति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । न हि “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्ग-कामो यजेत्” “समिधो यजति” इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षाऽस्ति, येन वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत । तस्मात्—न प्रयाजादीना दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्—इति प्राप्ते,—

द्वयम्—प्रयाजादयः फलहेतवः, पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात्, सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ, करणत्वात्, मदीपोपकृतचक्षुर्वत् । तथासति ‘किं प्रयाजादेः फलम्, किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणम्’ इत्याकाङ्क्षायां संपन्नवाक्यैकवाक्यत्वरूपं प्रकरणम् । तेन च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते ॥

(पञ्चमे क्रमस्य विनियोजकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

दन्धिर्नामेति मन्त्रोऽङ्गमुपांशुपजतेर्न वा ॥

साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणाऽऽभ्रानमीक्ष्यते ॥

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थोच्च पाठतः ॥

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धध्वामिति सानाद्यपपात्राङ्गं संनिधेर्भतम् ॥

पशुधर्मोऽर्थसादेश्यादग्नीषोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासपौर्णमासे—मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—“दब्धिरस्यदब्धो भूयासम्, अमुं दमेयम्” इति । अस्य मन्त्रस्योपांशुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते । ब्राह्मणे विनियोगमनाम्नायार्थविवरणस्यैवाऽऽम्नानात् । “एतया वै दब्ध्या देवा अमुरानदभ्रुवन् । तयैव भ्रातृव्यं दभ्रोवि” इति ब्राह्मणम् । दब्धिवर्तुकामयुधम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यानिष्टनिवारकत्वाल्लिङ्गं साधारणम् । प्रकरणं च त्रयाणाभेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—आध्वर्यवे काण्ड आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेणाऽऽम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नाताः—“अग्नेरहं देवयज्ययाऽम्नादो भूयासम्”, “दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दमेयम्”, “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम्” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं पृथक्प्रमाणम्, तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात् । नचास्य पकरणेऽन्वर्भावः, द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । ‘समानदेशत्वं क्रमः’ इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधम्—पाठकृतमथैकृतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम्—यथासंख्यं संनिधिश्वेति । तयोराद्यस्य दब्धिमन्त्र उदाहणम् । “शुन्धध्वं दैव्याय कर्मेणे”—इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु सावारणो मासते । तत्र सांन्यायपात्राणि कुम्भीशास्त्रापवित्रादीन्यनन्तरेषु “मावरिश्चनः”—इत्यादि मन्त्रेष्वेवमासन्व इति संनिधिना तत्पात्रप्रक्षणे “शुन्धध्वम्” इति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेश्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ॥

(पष्ठे समाख्याया विनियोजकताधिकरणे सूत्रम्—)

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ॥

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिच्छपणात् ॥ १५ ॥

द्वौत्रत्वादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ॥

निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

याग्यापुरोनुवाक्यैषाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे । आन्यस्तोत्रप्रवृत्तस्तोत्रादयः सामवेदे । तत्र ‘अस्यैवेते धर्माः’ इति नियायकस्य दुर्नि-

रूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छते—इति चेत् ॥
 मैवम् । 'हौत्रम्, आध्वर्यवम्, औद्गात्रम्' इति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न
 च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित्पश्यामः तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारण-
 योरभावाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकवत्प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मो व्यवस्थाप्यन्ते ॥

(श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्ववलीपस्त्वाधिकरणेषु [७—१२] सूत्रम्—)

श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां
 समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

सप्तमा (श्रुतिप्राबल्या) धिकरणमारचयति—

ऐन्द्र्योपस्थीयतां वाङ्मरितीन्द्राद्भोर्विकल्पनम् ॥

समुच्चयो वोतं शक्र एवाग्निः केवलोऽथवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ॥

श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽत्र लिङ्गतः ॥ १८ ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ॥

नैराकाङ्क्षयात्मके बोधे श्रुत्याऽग्नौ केवले स्थितिः ॥ १९ ॥

“ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति श्रूयते । “कदाचन स्वरिरसि नेन्द्र सश्वसि
 दाशुषे” इत्यसावृगैन्द्री । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । ‘भो इन्द्र, कदाचिदपि घातको न
 भवसि । किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीत्यसे’ इत्यर्थः । तत्र—इन्द्रप्रकाशनसा-
 मर्थ्यरूपाङ्गिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयाक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रि-
 यायाः साधको न भवेत्, तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् ‘एत-
 न्मन्त्रकरणकक्रिया प्रवीन्द्रः प्रधानम्’ इत्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः ।
 ‘काऽसौ क्रिया’ इति विशेषाजिज्ञासायाम् ‘ऐन्द्र्योपतिष्ठते’ इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण
 वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथासति ‘ऐन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेत्’ इत्य-
 यमर्थः पर्यवस्यति । तथा ‘गार्हपत्यम्’ इति द्वितीयान्वपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य
 प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूता यत्किञ्चित्करणकक्रियामन्त्रेण न संभवति । ततः
 ‘वाहशीं वाचिकक्रियां प्राति गार्हपत्यः प्रधानम्’ इत्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनि-
 योगः । ‘ऐन्द्र्या, उपतिष्ठते’ इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति ।

वयासति 'ऐन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपविष्टते' इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविकोषाद्दीर्घव्यवहिकल्पः—इत्येकः पूर्वपक्षः—

इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविकोषानुपस्थानस्य च गुणत्वात् "प्रतिप्रधानं गुणः" इति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः—

श्रुतिर्विनियुक्तानां वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुक्ते । अन्यथा 'वह्निना सिञ्चेत्' 'वारिणा दहेत्' इत्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेयः—इति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥

ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति "निवेशनः"—इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथासति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुक्ते । लिङ्गं तु विलम्बते । मन्त्रप्रदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी च श्रुतिः कैल्पते । सा च श्रुतिः 'मन्त्रेणैन्द्रमुपविष्टते' इति विनियुक्ते । तथासति प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यानिरूपण—श्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते । न च—प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बोध्येत—इति शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवान्न बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयात्कथं विनियोजकं लिङ्गं प्राप्स्यति । तस्मात्—गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

अष्टमा (वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गस्य प्रबलया) धिकरणमारचयति—

स्योनं त इति पूर्वार्धं तस्मिन्सीदेति चोत्तरम् ॥

सदने सादने चापं सर्वो वार्धे व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्दादेकवाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ॥

लिङ्गस्य संनिकृष्टत्वाद्वाक्येनाद्ये व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहृतिरियं वाक्यवाद्ये न त्वैन्द्रियेत्यसौ ॥

वाद्यादूर्ध्वं निरर्थत्वादप्रामाण्यमसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्योनं वे सदनं ण्णामि घृतस्य धारया स्येवं कन्वयामि । घस्मिन्सीदामृते प्रतिविष्ट व्रीहीणां मेघ मुमनस्यमानः” इति । 'मोः पुरोडाश, एव सर्वोर्चानं स्थानं करोमि । उद्य स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कन्वयामि ।

१ ए. ग. ड. घ गुणश्रुतिः” इ” । २ ड. लम्बनं । ३ ए. ग. घ. वा । ४ ग. ड. घ. कल्पते । ५ ए. मन्त्रं श्रुतिर्विनि” । ६ ए. वापेन । ७ ड. "तस्मिन् म” । ८ क. घ. ड. "वैज्यायं । ९ ए. "वाक्ये म” । ग. च. "वार्धे म” । १० ए. "वर्धे म” । ११ क. ग. ड. घ. मुतेन ।

भो व्रीहिसारभूत, त्वं समाहितमनस्कस्वस्मिन्समीचीने स्थान उपविश । तत्र स्थिरो भव' इत्यर्थः । तत्र—'तस्मिन्' इत्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्थयोरैक-वाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयामावात्सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरेणेऽङ्गं स्यात् । मन्त्रविनियोजिका श्रुतिरेवं कल्पनीया—'सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यम्' इति । तथा 'सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीयः' इत्यपि कल्पनीया । सदानाङ्गत्ववत्प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्यबोधितत्वात् । तथा सति सदानस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा निजेच्छया भविष्यति—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यदेतत्पूर्वोत्तरार्थयोः परस्परेणान्वयेन संपन्नमेकं वाक्यम्, तदेतदुत्तरार्थस्य सदानकरणे शक्तिमत्कल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदाने विनियोज्यं नार्हति । तथा—पूर्वार्थस्य स्थापने शक्तिमत्कल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृत्यते । प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं संनिरूप्यते । तथासति लिङ्गेन वाक्य-बाधादर्थद्वयमुभयोर्व्यवस्थितम् । ननु—“ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्”—इत्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाहृत्यताम्—इति चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैकपदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृत-विनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्रसज्येत । इह तु महावाक्ये बाधितेऽप्यवान्तरवाक्ययोरर्थप्रतीतेर्लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ॥

नवमा (वाक्यस्य प्रकरणाद्यपेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

अग्नीषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ॥

अपच्छिद्येदमित्यादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता त्रिभिः ॥

वाक्यं द्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्भलि ॥ २४ ॥

सूक्तवाके श्रूयते—“अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्, अवीवृषेताम्, महो ज्यायोऽ-क्ताताम् । इन्द्राग्नी इह हविरजुषेताम्, अवीवृषेताम्, महो ज्यायोऽक्ताताम्” इति । तत्र—देवतावाचकमग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यम्—इति पूर्वपादे निर्णीतम् । यस्तु 'इदं हविः'— इत्यादिकमवाशिष्टं पदजातं, तदग्नीषो-ममन्त्रगतमव्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवम्—इन्द्राग्निमन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथासत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबो-धको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुष्ठेयते—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गम् 'अग्नेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषयक्रियाऽनुष्ठेया' इति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिमिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते ॥

दशमा (प्रकरणस्य क्रमाद्यपेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

राजसूयेऽभिषेच्यारूपयागे ये देवनादयः ॥

तच्छेपास्तेऽखिलार्था वा तच्छेपास्तस्य संनिधेः ॥ २५ ॥

राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ॥

फलप्याकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चिष्टिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयारूपः कश्चित्सोमयागः । तस्य संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते—“अक्षैर्दिव्यति । राजन्यं जिनाति । शौनःशेषमाख्यापयति” इति । जिनाति जयति । बहुचत्राग्नौ समान्नातं शूनःशेषविषयमुपाख्यायानं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिबलादेवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गम्—इति चेत् ॥

मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तथैत्यसर्वथागशेषत्वम् । नचाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवनादिष्वस्ति, ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनाविदिष्टैः प्राकृतान्ङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः ।—संनिहितविवेकलादाकाङ्क्षोत्थाप्यते—इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्वारा वाक्यालिङ्गश्रुतिकल्पनया संनिधिर्विप्रकल्प्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु पश्चात्प्रकरणं कृत्वादेकयोः कक्षया संनिरूप्यते ॥ तस्मात्—प्रकरणेन संनिधिवाधात्सर्वशेषा देवनादयः ॥

एकादशा (क्रमस्य समाख्यापेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

शुन्धध्वामिति मैत्रोऽङ्गं पौरोडाशिकशोधने ॥

सांनाटपपात्रशुद्धौ वा प्रथमोस्तु समाख्यया ॥ २७ ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र भ्रुकृत्पा तद्धितेन वा ॥

संनिधपनुक्तिः फलप्यः कृत्स्वाचरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

१ पा ग. ड. घ. 'प्या कि' । २ ग. घ. 'तच्छेषस्तत्र तर्हि' । ३ ड. 'राह्ये ष' । ४ ग. घ. 'तमग्ने' । ५ ग. घ. 'स्य इदग्नि' । ६ स. 'वाऽऽकाङ्क्षया' । ७ क. 'मन्त्रेय पौ' । ड. 'मन्त्रोऽयं पौ' । ८ घ. 'प्रहता' ।

“शुन्धध्व दैव्याय कर्मणे” इत्यय मन्त्र ‘पैरोडाशिकम्’ इति याज्ञिके समाख्याते काण्डे पठितत्वात्समाख्याया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लूखलजुह्वदानामपि शोधनेऽङ्गम्—इति चेत् ॥ भवम् ‘पैरोडाशिकम्’ इति समाख्याया प्रकृति पुरोडाशमात्रमभिधत्ते, तद्धितप्रत्ययश्च काण्डम्, न चैतन्नवा कृत्स्नपुरोडाशपात्राणा मन्त्रसन्निधि प्रत्यक्षो भवति । किं त्वर्थापत्त्या कल्प्यते—यद्युक्तसन्निधिर्न स्यात्, तदा मन्त्रप्रतिपादकत्रैन्धस्य पैरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्ययसन्निहितानाम् “इषेत्वा—” दिग्मन्त्राणामग्नेयकाण्डसमाख्या भवति । सन्निहिताना तु “युञ्जान प्रथम मन”—इत्यादिमन्त्राणा भवत्येषा समाख्या ॥ तस्मात्—काण्डममाख्याया सन्निधिपरिकल्प्य तत्सन्निध्ययथाऽनुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूप कृत्स्न पात्रप्रकरण कल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुती कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोग इति समाख्याया विप्रकर्षे । सान्नाय्यपात्राणा शोधने मन्त्रमनिविस्तु प्रत्यक्ष । इध्मावर्हि सपादनस्य मुष्टिर्निर्वापस्य चान्तराल सान्नाय्यपात्राणा देश उक्त । मन्त्रश्वेध्मावर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीना चतुर्णामेव कल्पनात्सन्निधि सन्निकृष्यते । तस्मात्—क्रमेण समाख्या बाधित्वा ‘सान्नाय्यपात्रशोधनशेषा मन्त्र’ इत्यय चरम पक्षोऽभ्युपेय ।

द्वादशा (बाधयोग्यता) धिकरणमारचयति—

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्तप्राप्तयोर्न युज्यते ॥

अप्रवृत्त प्रसक्त यद्विद्या तस्यास्तु बाध्यता ॥ २९ ॥

प्रमाणत प्रसक्तस्य बाधो दाशमिकोऽत्र तु ॥

विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्तबाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरेस्तीति न तन्निवारण शक्यम् । अप्राप्तस्य बाधनिषयत्वेनावस्थानमेव नास्ति । तस्मात्—न युक्तो वा २—इति चेत् । भवम् । बुद्ध्या विषयीकृतस्य वारयितुं शक्यत्वात् । न चैतदत्येव प्रवृत्तम्, अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात् । नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम्, तद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात् । अतो नाक्तदोषद्वयम् ॥ दशमे चोदकप्रमाणनावबुद्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तभाव ।

इह तु पूर्वपूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरात्तरैः प्रमाणाभावेरवबुद्धस्थेत्प्रमाप्तभाव ॥

(त्रयोदशे द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणे (अहीनन्याये) सूत्रे १५-१६)

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥ १५ ॥ असंयो-
गात्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

तिस्र एव हि सान्धे स्युरहीने द्वादशोत्पत्तः ॥

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाऽहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ॥

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्पताम् ॥ ३२ ॥

सान्धाद्भिन्नाहीनसंज्ञा रुद्धेयाऽहर्गणे भवेत् ॥

पथीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रकियातोऽपकृष्यताम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“तिस्र एव सान्धस्योपसदो द्वादशाहीनस्य” इति । एकैनान्हा निष्पाद्यत्वात्सान्धो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिपवदिवसात्पूर्वं कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निवेशिते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनामिव हीनत्वामावात् । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्पः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—भावृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रत्रिरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन्नाहीनशब्दो रुद्धः । यौगिकत्वे तु ‘न हीनः’ इति विश्लसमाप्ते कृते सत्ययज्ञाद्विशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्योदात्तत्वाप्रायत्वे । रुद्धिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वाच्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो न्योतिष्टोमवाचिनः सान्धशब्दाद्भिन्नेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्भिन्नमहर्गणमभिवक्षे । तस्मिन्अहर्गणे पथीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेशयते । तस्मिन्अहर्गणे प्रकरणादिदमपने-
त्वयम् ॥

(चतुर्दशे कुलायादौ प्रतिपदोक्तकर्पाधिकरणे सूत्राणि १७—१९)

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

युवं हीति द्वयोः कर्त्रोर्विदूनां चैत इत्यमूम् ॥
 कुर्यात्प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे सादगर्णेऽथवा ॥ ३४ ॥
 एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ॥
 ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात्मकृतेऽत्रैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥
 यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ॥
 उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलापादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“युवं हि स्थः स्वर्पती”—इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् ।—एते असृग्मिन्दवः—इति ऋद्ध्यो यजमानेभ्यः” इति । स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रतिपच्छब्दोऽमिधत्ते । सा चोदाहृता प्रतिपत्प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमे निविशते । न च तत्र यजमानद्वित्वबहुत्वयोरसंभवः, एकस्य यजमानस्य द्रव्यालामादिना तदशक्तौ नित्यकर्मणः परित्यागासंभवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्यकत्वव्यत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यजमानद्वित्वं कुलायनामके यज्ञे साक्षादाह्रातम्—“एतेन राजैषुतो-
 हिवी सायुज्यकामी यजेयाताम्” इति । यजमानबहुत्वं सत्रेष्वाम्नातम्—“चतुर्वि-
 शतिपरमाः सत्रमासीरन्” इति । ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं
 बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्तप्रतिपदोरुत्कर्षः कर्तव्यः । न चाशक्तावपि यजमानद्वि-
 त्वबहुत्वे संभवतः, अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभा-
 वात् । ‘यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्ति’ इति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते
 तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्यात्, न त्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् । तस्मात्—श्रूय-
 माणस्य यजमानैकत्वस्य कालादिवदनुपादेयाद्भवेन त्यक्तुमशक्यत्वात् ज्योतिष्टोमे
 यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संभवतः ॥

(पञ्चदशे जाघन्या अनुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि २०—२३)

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ चोदना वाऽ-
 पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ एकदेश इति चेत्
 ॥ २२ ॥ न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत्पशावुत् ॥

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवापतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवेति हि ॥

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति” इति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते—“पश्च प्रयाजा इज्यन्ते, चत्वारः पत्नीसंयाजाः” इति । तत्र तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात्तद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमृद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्क्रष्टव्यं पशौ निवेशनम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावेऽपि ऋयादिना संपादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानायां जाघन्यां पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम्, तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मात्—न प्रकरणादुत्कर्षः ॥

(पीडशे संतर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणे सूत्राणि २४-३१)

संतर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥२४॥

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥२५॥ कर्तृतो वा

विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२६॥ क्रतुतो वाऽर्थ-

वादानुपपत्तेः स्यात् ॥२७॥ संस्थाश्च कर्तृव-

ह्यारणार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥ उक्थ्यादिषु

वाऽर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२९॥ अविशेषात्स्तु-

तिर्व्यर्थेति चेत् ॥३०॥ स्यादनित्यत्वात् ॥३१॥

पौषशाधिकरणमारचयति—

संतृचेदीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृतावुत् ॥

दीर्घस्य सोम इत्पुक्ते प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरण्यस्य पष्ठीतो बलवत्त्वतः ॥

दैर्घ्यपुक्तोक्थ्यसंस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र वाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“दीर्घसोमे संतृधेऽङ्कृत्यै” इति । सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन्सोमाभिषवाधारयोरधिपवगफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति दृढसंश्लेषः संतर्दनम् । तदेतत्प्रकरणबलात्प्रकृतौ निविशते । न च तत्र दीर्घसोमत्वानुपपत्तिः । ‘दीर्घस्य सोमः’ इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेः—इति प्राप्ते,—

धूमः—‘पृष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयान्’ इति (निपादस्थपत्यधिकरणे) वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः, न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिपश्वपेक्षया दीर्घत्वमस्त्येव—इति चेत् । न । सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न ह्येष्टिपश्वपेक्षया हस्तः कश्चिस्तोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात्प्रकृतिरूपं हस्तं सोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्घशब्दः । विकृतिपूर्वक्यादिषु ग्रहाधिक्यादीर्घत्वम् । द्विरात्रादिषु चाऽऽवृत्त्या दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु वन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते—“हनू वा एते यज्ञस्य यदधिपवणे न संवृणक्ति, असंवृण्णे हि हनू” इति । तस्मात्—न प्रकृतौ निवेशः ॥

(सप्तदशे प्रवर्यनिषेधाधिकरणे सूत्रे ३२—३३)

संख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात्
॥३२॥ नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगा-
ल्लिङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

न प्रवृत्तपादात्प्रयत्ने क्रतो सोऽनुष्ठितावुत्त ॥

प्रतिषेधः क्रतो युक्त उक्ता ह्यस्याऽऽद्यज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रवृत्तपुपसद्भ्यः प्रागिति वाक्यात्क्रतौ विधेः ॥

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव स्तः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते—“न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्” इति । सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमप्रकृतौ द्रष्टव्यः, न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः—“एष

* ‘संतृन्धात्’ इति शाबरभाष्यपाठः सार्धयान् ।

१ स. ग. द. ‘धिवयेन दीर्घ’ । २ ग. च. ‘वृज्यादुप’ ।

वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः” इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “पुरस्ताद्वृषसदा प्रवर्ग्ये प्रवृणक्ति” इति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न च विधিনিषेधवाक्ययोः समानबलत्वादर्निर्णयः, निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिर्णयात् । प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्यः, तत्संबन्धाद्बहुवचनं । प्रथममध्येतव्यत्वात्प्रथमं काण्डम्, तदनन्तरमध्येतव्यत्वाद्द्वितीयं काण्डम् । एवम्—आदावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः, तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः । तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः । तदावृत्तविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः । त्वत्पक्षेऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः, प्रयोगे लाक्षणिकः स्यात्—इति चेत् । वादम् । तथाऽप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनाद्दरमुत्तरपदे तत्कल्पनम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः । ननु—सप्तसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमः, तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति । विविश्र तत्र श्रूयते—अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति” इति । एवं तर्ह्यधिकोरिभेदेन विधিনিषेधयोर्व्यवस्थाऽस्तु । तथा हि श्रूयते—“कामं तु योऽनूचानः स्यात्, तस्य प्रवृञ्ज्यात्” इति । तस्मात्—अनूचानव्यातिरेककर्तृकेऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे एवायं निषेधः ॥

(अष्टादशे पौष्णपेपणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणे सूत्रम्—)

पौष्णं पेपणं विकृतौ प्रतीये-
ताचोदनात्प्रकृतौ ॥ ३४ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

प्रपिष्टभागः पूपेति प्रकृतौ विकृताहुत ॥

इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥ ४३ ॥

संतर्दनादिवद्वाक्याद्विकृतौ पूपसंभवात् ॥

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि” इति । तदन्तरद्विवस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनमतिपदादिवरिसिद्धम् । तथाऽप्युत्तराधिकरणे वसिष्ठेन विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते ॥

* तातावेत्प्रवचनम् ।

(एकोनविंशो षोडशपेपणस्य चरावेव निवेशाधिकरणे सूत्राणि ३५—३८)

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ चरौ वाऽर्थोक्तं
पुरोडाशेऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ स्यात् ॥ ३६ ॥
चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥ न पक्तिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत्त पेपणम् ॥
विशेषादर्शनादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥
प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात् ॥
न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेपणम् ॥ ४६ ॥

“षोडशं चरुमनुनिर्वपेत्” इति चरुर्वाहितः । “षोडशं श्याममालभेतान्नकामः” इति पशुविधिः । ‘पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति’ इत्येतच्चोदकेन षोडशपशौ प्राप्तम् । तत्रै—‘यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः’ इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूजा देवता । तत्र पूर्वोक्तं पेपणं विपर्ययाकृत्योच्यमाना संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ॥

(विंशो षोडशपेपणस्यैकदेवत्ये निवेशाधिकरणे सूत्राणि ३९—४६)

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥ धर्मविप्रतिषे-
धाच्च ॥ ४० ॥ अपि वा सद्वितीये स्याद्देवता-
निमित्तत्वात् ॥ ४१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥
वचनात्सर्वपेपणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थभावा-
द्द्विचरावपेपणं भवति ॥ ४३ ॥ एकस्मिन्वाऽर्थध-
र्मत्वाद्देन्द्राग्नवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥
हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥ ४५ ॥ वचनं परम् ॥ ४६ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

द्विदेवकेऽपि किं षोडशाद्रुत एकैकदेवके ॥
द्विदेवकेऽपि तत्षोडशः सत्त्वात्पेपणभागिनः ॥ ४७ ॥
देवता विफलत्वेन पेपणं न प्रयोजयेत् ॥
यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगाभि तत् ॥ ४८ ॥

निवीतं तु मनुष्याणां विधिर्विषोऽर्धवादकः ॥

अपूर्वत्वात्प्रकरणान्तुः क्रतोर्वा विधीयते ॥ १ ॥

प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ॥

उपवीतविधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“निवीतं मनुष्याणाम् । प्राचीनावीतं पितृणाम् । उपवीतं देवानाम् । उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति । तत्र—निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं ‘मनुष्याणाम्’ इतिषष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयते—इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—‘सुवर्णधारणवत्सर्वपुरुषसंबन्ध’, इत्येकः प्रकारः । ‘उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतु-प्रवेशरहितयोः स्वतश्चदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतश्च आचार्या-विश्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीतम्’ इत्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलात्प्रयाजादि-वघागर्धमः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृमंचन्वानुवादः । पृष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरोधाद्गमयावलम्बनेन क्रतुसवन्धिमनुष्यधर्मः’ इति पक्षान्तर-मुदेति । तच्च द्विविधम्—‘लोहितोष्णीपादिवद्विधर्मः’, इत्येकः प्रकारः । ‘क्रतावेव यन्मनुष्यमधानं कर्मान्वाहार्यदानादि, तद्धर्मत्वे सत्युपवीतंसाहचर्यमप्यनुगृह्यते’ इत्य-परः प्रकारः ॥ सर्वथाऽपि निवीतं नार्थवादः—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम् । न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम्, “अग्निं वासो वा दाक्षिणत उपवीय” इत्यनेन सहसत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकस्मिन्पार्श्वे वस्त्रमधः पठेत् । अतः प्राप्तेऽर्थे ‘मनुष्याणाम्’ इति पृष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च प्रकरणात्क्रत्वङ्गत्वेन विधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा “देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति प्रशस्तौचैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्श्रुतौपवीतविधावर्थवादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्व-संबन्धे पृथग्विधानमयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्य-योग्ये, उपवीतं तु योग्यम्—इति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम् । तस्मात्—अर्थ-वादः ॥

(द्वितीये, उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणे सूत्रे १०—११)

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ ११ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थमुत्त दशार्थमुपव्ययत इत्यदः ॥

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाच्छिद्धे स्यात्सिद्धिरन्यथा ॥

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुदितम् ॥ ४ ॥

“यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतम्—इति चेत् ॥

न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्येन हूयते । तत्र “प्राचीनावीती दोहयेत्” इति विधाय तस्य स्तुतये “यज्ञोपवीती”—इत्याद्यनुदितम् । अतो लिङ्गभासेन वावासंभवात्प्रकरणादक्षिपूर्णेमासाद्गुपवीतम् ॥

(तृतीये, उपवीतस्य विधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽऽद्यो यतः स्मृतौ ॥

मांसं मेवमपूर्वत्वात्कृती लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

“नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती” इति स्मृत्या प्राप्तस्य “उपव्ययते” इत्ययमनुवादः—इति चेत् ॥

भैक्षम् । पुरुषार्थस्य मासावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यमावात्प्रथमलकारेण दर्शपूर्णमासाद्गुपया विधीयते ॥

(चतुर्थे—उपवीतोद्गम्रत्वयोऽनुवादताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदश्वो द्वयं विधिः ॥

वादो वास्यान्यतोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

हिपच्छब्दद्वयाद्वादः स्मृत्युपव्यानतो द्वयम् ॥

संप्राप्तं दक्षिणाग्रत्वप्राचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—“प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इति, “ये पुरोदश्वो दर्भाः, वान्दक्षिणाग्रान्स्तृणीयात्” इति । तत्र—मृतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतम्, दर्भास्तरणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते, तथा मरणात्पूर्वं जीवतोऽग्निहोत्रे दोहनाद्गमुपवीतम्, दर्भास्तरणाद्गमुत्तराग्रत्वं च विधातव्यम् । ‘देवेभ्यो यज्ञोपवीती दोहयेत्’ ‘मरणात्पुरा ये दर्भास्व उदश्वः कार्याः’ इति वचनव्यक्तिः । नक्षत्रद्वयमयमन्यतः प्राप्तम् । तस्मात्—अपूर्वार्थो विधीयताम्—इति चेत् ॥

मैवम् । हिशब्देन यच्छब्देन चोभयत्रानुवादत्वप्रतीतेः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । “अग्रवन्त्युदगग्राणि”— इति स्मृत्या सर्वस्मिन्दैविके कर्मणि प्राप्तमुत्तराग्रत्वमनूद्य विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते । तथा—दर्शपूर्णमासयोः “उपव्ययते” इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतमनूद्य विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते । तस्मात्—अनुवादः ॥

(पञ्चमे समिद्धारणस्य विधिताधिकरणे सूत्रम्—)

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

धारयत्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ॥

विधिर्वाऽऽद्यो धृतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ॥

अतो हिशब्दसंत्पागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते—“अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयति” इति । अत्र—पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन्त्यद्रा मन्त्रं पठति, तदानीं स्रग्दण्डस्याधस्तात्समिधं धारयेत्—इति यद्विधीयते, तदेतद्दैविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । हिशब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतेः—इति चेत् ॥

मैवम् । दैविके हविषि स्रग्दण्डस्योपरि समिद्धारणस्यापूर्वार्थत्वेन विधातव्यत्वान्न । अनुवादत्वगमको हिशब्दोऽसंभवादुपेक्षणीयः ॥

(पठे दिग्विभागस्यार्थवादताधिकरणे सूत्रम्—)

दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

पद्याधिकरणमारचयति—

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यमजन्तेत्यसौ विधिः ॥

वादो वाऽत्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिर्हति ॥ १० ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधावस्यैकवाक्यतः ॥

दिग्विभागोऽर्थवादोपमुपधीते निवीतवत् ॥ ११ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“प्राचीनवंशं करोति । देवमनुष्या दिशो व्यमजन्त—प्राचीं देवाः, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं रुद्राः, यत्प्राचीनवंशं करोति देव-
लोकमेव तद्यजमान उपावर्तते” इति । तत्र—देवादीनां कर्मानधिकारान्न तत्र विधि-
शङ्का । ‘मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुः’ इत्येवं विधिः स्यात् । कुतः—पुराकल्परूपेण-
र्थवादेन स्तूयमानत्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । ‘व्यमजन्त’ इत्यनेन
मूर्तार्थवाचिना उद्भिधीयते । तस्मात्—विधिः—इति पूर्वपक्षः । यस्य मण्डपविशेष-
स्योपरिवंशाः प्रागत्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः । तद्विध्यैकवाक्यत्वावगमादर्थवादः ।
सायंकालीनाध्यादौ प्रतीचीं प्राप्ता ॥

(सप्तमे परुषि दितादीनामनुवादताधिकरणे सूत्रम्—)

परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ॥

शृतं देवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पकताम् ॥

स्तौति पूर्वोत्तरीं पक्षी योजनीयीं निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासपोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते—“यत्परुषि दिवं वदेवानाम्, यदन्तरा
वन्मनुष्याणाम्, यत्समूलं तपितृणाम्, समूलं बर्हिर्भवाति व्यावृत्तं” इति । परुः पर्व ।
दिवं खण्डितम् । तथा ज्योतिष्टोमे दीप्तार्थाभ्यङ्गे श्रूयते—“घृतं देवानाम्, मस्तु पितृ-
णाम्, निष्पकं मनुष्याणाम्, तद्वा एवत्सर्वदेवत्वं यज्ञवर्जितम्, यज्ञवर्जितेनाभ्यङ्गे सर्वो
एव देवताः प्रीणाति” इति । मस्तु दाधिभवं मण्डम् । निष्पकं शिरसि मक्षेमुमीपदि-

लीनं नवनीतं वक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रवणे श्रूयते—“यो विदग्धः स नैश्वरः, योऽशृतः स रौद्रः, यः शृतः स दैवः, तस्मादविदग्धत्वा श्रपायितव्यः स दैव-
त्वाय” इति । विदग्धोऽत्यन्तपक्वः । अशृतोऽपक्वः । तत्र—चर्हिपि समूलच्छेदस्य,
अभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपाकस्य, च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्वावकम् ।
निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः । एवम् “यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम्” इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे “पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्या गोर्दुग्धे मन्यम्” इत्यत्र
वत्सराहिवाया अभिवानीशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्राक्षिप्य क्रियमाणे मन्यने
श्रूयते—“यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपरि, अधो देवानाम्, अर्धः पितृणाम्, अर्धं उपम-
न्यति, अधो हि पितृणाम्” इति । तत्र पात्रस्याधोभागरूपेणाधेन परिमिते दुग्धे मन्य-
नस्य कर्तव्यत्वात्सोऽधो विधीयते । स च पूर्णोऽदिवाक्येन स्वयते ।

(अष्टमे-अष्टतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणे सूत्रे—)

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्

॥ १८ ॥ विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अष्टतं न वदेद्वैधः पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ॥

सक्रतौ पुंसि थंदे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥ १४ ॥

अष्टतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधस्तथाविधं ॥

स्मार्तानुवादः पुंस्कृत्वोः श्रुतिप्रक्रियपार्वशात् ॥ १५ ॥

नाऽऽरूपाते पुरुषानुक्तिः कतावेव प्रयाजवत् ॥

सत्योक्तिनियमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“नाष्टतं वदेत्” इति । तत्र—पुरुषधर्मत्वेनायं प्रति-
षेधो विधीयते । कुतः—प्रतियोगिनोऽष्टतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुष-
धर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । ‘वदेत्’ इत्याख्यायं तावत्कर्तृवाचकम् । तेनाऽऽख्यातेन
कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरु-
षधर्मत्वं युक्तम् । “प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन”
इति शाब्दिकैरुद्धोपणात् । वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् ।

* पुंस्कृत्वोः, इति पाठः सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि कृतस्य नित्यत्वादसंगतः ।

१ स. व. ‘स्तोऽर्थो वि’ । २ ग. च. पुमर्थो ३ ग. च. धर्मो । ४ ग. च. ‘विधे तथा’ । ५ ग.
च. विधिः ॥ स्मा’ । ६ ग. च. ‘नुक्तेः क’ । ७ ग. च. ‘त्ययार्थे स’ । ८ स. तत्प्रतिषे’ ।

अन्यथा भिन्नविषयत्वे बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते—अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेधः—इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्—पुरुषार्थः—इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय ऋतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नखेतद्वाक्यं स्मृतेर्मूलम्, भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रोपनयनमास्म्याऽऽमरणं पुरुषस्यावृत्तं प्रतिषेधात् । तन्मध्ये-पतितत्वात्क्रवावपि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तत्र उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूचते—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावनाऽभिधीयते । कर्ता तु तदविनाभूवोऽर्थोऽप्यतीयते । अतः श्रुत्याभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदाराट्टपकारकः क्रवावैव निविशते । न च तत्रापि विधीयते, किंतु सार्वत्रिकैस्य निषेधस्य क्रवावपि प्राप्तत्वादनूचते—इति तृतीयः पूर्वपक्षः । 'सत्यमेव वदेत्, नखन्वृत्तम्' इति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगः, तस्माद्द्वयमन्यः क्रत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्भिधीयते । पूर्वद्वयविक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम्, न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र ऋतुगामि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थनियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तं प्रायश्चित्तम्—इति विशेषः ॥

(नवमे जज्ञभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणे सूत्राणि २०—२२)

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥ प्र-
रणाविशेषाद्वा तद्भुक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत्
॥ २१ ॥ व्यपदेशादपकृष्येत ॥ २२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

जज्ञभ्यमानेमन्नोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत्त ॥

वाक्यादायः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया ॥ १७ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“प्राणो वै दक्षः । अपानः क्रतुः । तस्माज्जज्ञभ्यमानो ब्रूयात्—मयि दक्षः क्रतु—इति, प्राणापानावेवाऽऽत्मन्यधत्त” इति । गात्रविनामेन विदारितमुखः पुरुषो जज्ञभ्यमानः । तस्य वाक्यान्मन्नोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकरणाद्वर्जितम् । तस्मात्—केवलं पुंसैः—इति चेत् ॥

धैर्यम् । क्रवावपि जज्ञभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां ऋतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगमात् ॥

(दशमे—अवगोर्णादीनां पुमर्थताधिकरणे सूत्रम्—)

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ २३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

विप्रायावगुरेन्नेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता ॥

फलवत्क्रतुसार्निध्यात्क्रत्वर्थः पूर्वमन्नवत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ॥

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्मक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥ १९ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“यो ब्राह्मणायावगुरेत्त शवनेन यातयेत् । तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेत्” इति । तत्र—यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रवावद्भवं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य क्रत्वद्भवं—इति चेत् ॥

न । वैपम्यात् । पूर्वत्र हि—आत्मनि प्राणापानधारण मन्त्रोच्चारणफलं न संभवति, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । इह तु—अवगोरणे शवसंवेत्सरयातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाघातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मात्—निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः ॥

(एकादशे मलवद्वासःसंवादनिषेधाधिकरणे सूत्रे २४-२५)

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ २४ ॥ अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

न संवेदेत् मलवद्वाससेत्पि पूर्ववत् ॥

पुमर्थः स्यात्क्रतौ कापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥ २० ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवद्वासमा न संवेदेत्” इति ।—अस्य निषेधस्य प्रकरणात्क्रत्वद्भवं—इति चेत् ॥

मेवम् । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्मुक्ता भवति, ताम् पुरुष्य यजेत्” इति रजस्रलाया निःसारणेन ऋषौ तत्संवादस्याप्रसक्तिः । तस्मात्—केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ॥

(द्वादशे सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणे सूत्राणि २६-३०)

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २६ ॥

१ ग. च. 'थोऽथ पु' । २ ख. 'सयो. प्र' । ३ ख. ड. यातयात् ।

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥ २७ ॥ वेदसंयोगात्
॥ २८ ॥ द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २९ ॥ स्याद्वाऽस्य संयो-
गवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्मैतिशायनः ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हिरण्यं वर्णवद्भार्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत् ॥

हिरण्यसंस्कृतिर्वाऽत्र वर्णो वोत पुमर्थता ॥ २१ ॥

वैदिकत्वात्क्रतुस्मृत्या तदङ्गं कर्मकारके ॥

प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणोऽस्तु विधिलाघवात् ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रुतत्वेन निपता न क्रतुस्मृतिः ॥

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वाऽस्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्णं एव भवति । दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति” इति । तत्र—यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रिया-
धारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात्क्रत्वङ्गं धारणम्—इत्येकः पक्षः।—क्रत्वङ्गत्वेऽपि नाऽऽ-
रादुपकारकम् । किंतु क्रतुगर्तं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते । ‘भार्यम्’ इत्यत्र ण्यत्प-
त्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमात्—इति द्वितीयः
पक्षः— । वर्णविशिष्टधारणविधाने गौरवान्धारणसहितं हिरण्यमनूद्य शोभनवर्णमात्रं
विधेयम्—इति तृतीयः पक्षः । त्रैधाऽपि—क्रत्वर्थो विधिः, न तु पुरुषार्थः—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—याद्वि क्रतुप्रकरणे श्रुतम्, तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वना-
रभ्याधीतम् । न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत्क्रवावध्यभिचारितम्, येन क्रतुस्मृतिर्निय-
म्येत । ननु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशः स्यात् । नहि धारणेन संस्कृतस्य
हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्ति—इति चेत् । न । क्रवावप्युपयोगामा-
वात् ।—क्रतुपयोगोऽपि कल्प्यते—इति चेत् । न । ‘क्रतुपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम्,
येन च क्रतुपयोगः’ इत्यन्योन्याश्रयत्वात् । न च कर्मकारकत्वात्संस्कार्यत्वम्, पर-
समवेत्क्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतो नियन्तुमशक्यत्वात्-
त्पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलमावः, विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् ।
अथवा रात्रिसधे यथा वाक्यशेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता, तथाऽ-
त्रापि “सुवर्णं एव भवति, दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः” इत्यर्थवादमेवं फलमस्तु । तस्मा-
त्—पुरुषार्थो धारणविधिः ॥

१ घ. ‘रकम् ॥ प्रा’ । २ घ. ‘गुरुत्वा’ । ३ द. ‘त्वदृष्टाभा’ । ४ घ. ग. घ. ‘भयात्’ ।
५ घ. घ. ‘गणक’ ।

(त्रयोदशे जयादीनां वैदिकरुमाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३१-३३)

शेषाः प्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥३१॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीयसंयोगात्

॥ ३२ ॥ शेषश्च समाख्यानात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

येनेत्सेत्कर्मणा तत्र जयाहोमेऽस्त्रिलार्थता ॥

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ॥

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“येन कर्मणेतसेत्, तत्र जयां जुहुयात् । राष्ट्रभूवो जुहोति । अभ्यातानाञ्जुहोति” इति ॥ ईत्सेत्द्विदिमिच्छेत् ॥ ‘चित्तं च स्वाहा’ इत्यादयो जयाः । “ऋवापाङ्” —इत्यादयो राष्ट्रभूवः । “अग्निर्भूतानाम्” —इत्यादयोऽभ्यातानाः ॥ तत्र—वैदिककर्मणेषु लौकिककृष्यादिकर्मणाऽप्युद्धेरिष्यमाणत्वात्, संकोचे कारणाभावाज्जयादिहोमः सर्वशेषः—इति चेत् । मैवम् । “यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्यामीष्टः प्रातः” इति वाक्येन होममुद्दिश्याऽऽहवनीयाविधानात् । कृष्यादौ तदभावाद्द्वैदिकेष्वेव जयादिहोमः ॥

(चतुर्दशे वैदिकाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे ३४-३५)

दोषात्त्विष्टिलौकिके स्यात्, शास्त्राद्धि वैदिके

न दोषः स्यात् ॥ ३४ ॥ अर्थवादो वाऽनुप-

पातात्, तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अश्वप्रतिग्रहेऽस्ति दातुरित्यभिधास्यते ॥

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद्द्वयोर्पद्मा न देयः केसरीत्यतः ॥

निषेधात्लौकिकात्तत्र प्रापश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जन्तोदरदेतुत्वं मामतं लौकिके क्वचित् ॥

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्रप्रापश्चित्तयेऽत्र सा ॥ २८ ॥

इदमाम्नायते—“यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणोऽश्वतुष्कपालान्निर्वपेत्” इति । तत्र ‘प्रतिग्रहशब्दो दानपरः’ इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र—विशेषाश्रवणा-
लौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिः—इत्येकः पक्षः । “न केसरिणो ददाति” इति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तद-
नुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

“वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति” इत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो
दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्धेतुत्वं प्रमितम् ।
वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् ।
अस्ति हि वैदिकमश्वदानम् “वहवा दक्षिणा” इत्यादिश्रवणात् ॥

(पञ्चदशे दातुर्वारुणीष्ट्यधिकरणे सूत्रे ३६—३७)

अचोदितं कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥ सा
लिङ्गादार्षिजे स्यात् ॥ ३७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यावतः प्रतिगृह्णीयादश्वान्स्तावत्स्य इष्टयः ॥

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाचोऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजातविरोध्यर्थवादाद्दातुः प्रजापतेः ॥

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नपेत् ॥ ३० ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये ‘प्रतिगृह्णीयात्’ इति विधिपदश्रवणात्माविग्रहीतुरिष्टिः—इति
षेण । न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते—“प्रजा-
पतिर्वरुणायाश्वमनयत्, स सां देवतामार्छत् । स पर्यर्दीर्यत्, स एतं वारुणं चतुष्क-
पालमपश्यत्, तं निरवपत्, ततो वै स वरुणपाप्मादमुच्यत” इति । अनयदत्तवान् ।
स च, दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च
रोगेण म्रस्तः स प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपरिहारार्थेऽपि कृत्वा रोगादमुच्यत’ इत्य-
त्र—दातुरिष्टिः—इत्यवगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधार्थकपदमपि
‘प्रतिगृह्णीयात्’ इत्येवमन्तर्भावितानिजर्थपरतया व्याख्येयम् ॥

(षोडशे वैदिकपानव्यापदधिकरणे सूत्रे ३८—३९)

पानव्यापन्न तद्वत् ॥ ३८ ॥ दोषात्तु वैदिके

स्यादर्थाद्वि लौकिके न दोषः स्यात् ॥ ३९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सोमवामिचरुलौके वेदे वेन्द्रियसंक्षयः ॥

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनापैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ॥

जरणाप ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ३२ ॥

इदमाम्नायते—“सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिनः” इति । तत्र—
लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः—“वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते
यः सोमं वमति” इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्ये चरुविधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लोके धातुसाम्यार्थिनो वमनापैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतु-
स्वाभावात् । वेदे तु “हिन्व मे गात्रां हरिवः” इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते ।
तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ॥

(सप्तदशे सौमेन्द्रचरोर्धजमानपानव्यापद्विपपताधिकरणे सूत्राणि ४०-४२)

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ४० ॥ स्वामिनो वा तद-

र्थत्वात् ॥ ४१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजां वमनेऽप्येप कर्तुरेवोत्त वर्जनात् ॥

विशेषस्याग्निमो मैवं कर्तुरेव निरुहितः ॥ ३३ ॥

‘इन्द्रस्य सोमस्य वमने चरुः’ इति विशेषस्याभावाद्ऋत्विजां यजमानस्य च वमने
सर्वत्रासौ चरुः—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘यो वमति स निर्वपति’ इति निर्वमुर्वमनं चरुनिमित्तम् । निर्वघ्ना च यज-
मानः । ऋत्विजो निर्वमृत्वेऽधिकार्येन्वत्त्वमसद्भात् । तस्मात्—यजमानस्यैव वमने
चरुविधिः ॥

(अष्टादशे-आग्नेपाष्टकपालचरोर्ध्वदानमा-

त्रस्य होतव्यताधिकरणे सूत्राणि ४३-४७)

सर्वप्रदानं हविपस्तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥ निरव-

१ स. ‘चरोर्ध्व’ । २ क. पानात्कती । स. पानं प्रती । ३ ग. च. ‘त्राणि ह’ । ४ ग. द.
‘त्विजो व’ । ५ क. छ. द. ‘रुहितः’ । ६ क. ‘वणस्या’ । ७ द. ‘वन्तपूर्वम’ ।

दानात्तु शेषः स्यात् ॥ ४४ ॥ उपायो वा तद-
र्थत्वात् ॥ ४५ ॥ कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्-
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४६ ॥ शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

यागे हविस्त्वजेत्कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यनेऽपि वा ॥
देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥ ३४ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यत्र कृत्लोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । वदितेन
कृत्स्नस्याग्निदेववासबन्धावगतेः । त्यागमन्तरेणैतदनुपपत्तिः—इति चेत् ॥

यैवम् । “द्विर्हविषोऽवद्यति” इत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेय चाद्भृष्टपर्वमात्रम् ।
तथा च कल्पसूत्रकारः—“आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्याद्भृष्टपर्वमात्रमवदानं तिरस्त्री-
नमवद्यति” इति । ततो हविषः सकाशाद्भृष्टपर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् ।
इतरच्छेषणीयम् । देवतासंबन्धश्चाशद्वारेणाप्युपयुज्यते ॥

(एकोनविंशो सर्वंशेषैः सिष्टकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ४८-५१)

अप्रयो जकत्वादेकस्मात्क्रियेरन्, शेषस्य गुण-
भूतत्वात् ॥ ४८ ॥ संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥
सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, संस्कारस्य तदर्थ-
त्वात् ॥ ५० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

एकोनविंशाधिकरणमास्चयति—

शेषात्सिष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृते ॥

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“शेषात्सिष्टकृते समवद्यति” इति । तत्र—आग्नेया-
दीना त्रयाणां हविषा मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदावन्वयम् । तावदेव
शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेः—इति चेत् ॥

यैवम् । उपयुक्त हविः संस्कर्तुमिदमवदीयते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः ।
वत्सात्—सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः सिष्टकृदनुष्ठेयः ॥

१ क. ग. द. च. “विर्यजे” । २ क. ख. ट. “पते -इ” । ३ क. “साध्यतः” । ४ ख. ग. च.
“पानु” । ५ ख. ग. च. “सिद्धिः-इ” ।

(विशेषे प्राथमिकशेषास्त्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ५२—५३)

एकस्माच्चैद्याथाकाम्यमविशेषात् ॥ ५२ ॥

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

विंशाविकरणमारचयति—

यदैकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नोत विद्यते ॥

नाश्रुतेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः ॥ ३६ ॥

‘एकस्मादेव हविःशेषास्त्विष्टकृत्’ इति यः पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः, तस्मिन्पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वात्—यस्मात्कस्माच्चिद्धविःशेषात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रथमातिक्रमे मानामावात्प्रथमहविःशेषेणैव संस्कारसिद्धावितरत्र प्राप्त्य-
भावादस्ति नियतिः ॥

(एकविंशो पुरोडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणे सूत्राणि ५४—५७)

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ५४ ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ५५ ॥ भक्षार्थो वा द्रव्ये

समत्वात् ॥ ५६ ॥ व्यदेशादानसंस्तुतिः ॥ ५७ ॥

एकविंशाविकरणमारचयति—

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्था भक्षणाय वा ॥

भक्षाश्रुतेः क्रयार्थाऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥ ३७ ॥

देवतायै समस्तस्य कृप्तत्वात्स्वामिता न हि ॥

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ३८ ॥

चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य भागान्यजमान एवं निर्देशेत्—‘इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्योः, इदमग्निः’ इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः, भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भृतिदानेने तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः । ऋयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्सकीया भागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्याः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“अग्नये जुष्टं निर्वपाभि” इति कृत्स्नस्य हविषो देववार्थं संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावात् युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणाहेत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च भक्षणार्थोऽयं निर्देशो युज्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-
याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	२१	१६४
सूत्राणि	५७	४६२

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः)

(प्रथमे ध्रुवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १—१२)

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ कारणाच्च
॥ २ ॥ एकस्मिन्समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥
आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥
अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता
॥ ५ ॥ साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥
अक्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात्
॥ ७ ॥ चमसवदिति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदना-
विरोधाद्धविःप्रकल्पनाच्च ॥ ९ ॥ उत्पन्नाधि-
कारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥ जातिविशे-
षात्परम् ॥ ११ ॥ अन्यमरेकार्थे ॥ १२ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमात्त्वयति—

उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ॥
भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥ १ ॥
उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिक्रत् ॥
अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

धीवादान्याहुपाशुवाजार्थमवदाने कृते उच्छेपेण ध्रौवेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं
शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः—“तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यवि” इति वाक्येन
प्रापितत्वात्—इति चेत् ॥

मेवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तिमर्हति । ध्रौवं^१ त्वाज्यं न कृता-
र्थम् । तेन कर्तव्यानामुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मात्—न तेन शेषकार्यं भवति ॥

(द्वितीये साकंप्रस्थाय्ये शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

साकंप्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिडं च तद्वत् ॥ १३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ॥

जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय्यकर्मणि ॥

न स्विष्टकृदिडं कार्यमग्नीधः सुकप्रदानतः ॥ ४ ॥

“साकंप्रस्थार्यायेन यजेत पशुकामः” इति विहिते कर्मणि श्रूयते—“सह कुम्भीभि-
रभिक्रामन्नाह” इति । तत्र चतसृभिर्दधिपयःकुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽभिक्रमण-
मात्रं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथासत्यस्य कर्मणः सानाज्यविक्रान्ति-
त्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सानाज्यशेषेणैव
कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिध्यति, सानाज्यवज्जुह्वा तदवदानाभावात् ।
“अग्नीधे सुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्रामन्” इत्युक्त्या जुहूपभृतोः प्रैत्तत्वाद्भिक्र-
मणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते । न तु
हविःशेषः । तत्र कुव. शेषकार्यम् ॥

(तृतीये सौत्रामण्यां शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १४—१५)

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १४ ॥ तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न नार्धस्ति सत् ॥

शेषेणान्न सुराक्षीरपोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौत्रामण्यां नामके यागे श्रूयते—“पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च यजन्ते” इति । तत्र-
प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्ये स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः,
“उच्छिन्नमष्टि, न सर्वं जुहोति” इत्यवशेषयितव्यत्वश्रवणात्—इति चेत् ॥

१ द. 'पशुम्' । २ ग. घ. 'व ष्याज्य तु कृ' । ३ द. 'स्थानकं' । ४ ग. द. घ. 'दिह वा' ।
५ घ. ग. च. 'नाज्य इव जुह्वा' । ६ घ. प्रवृत्त' । ग. घ. प्रवृत्त' । ७ ग. घ. 'कृदिदादिकं' ।

भैवम् । अविशिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्रवणात् । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पावारम्” इति श्रूयते । “यदि ब्राह्मण न विन्देत, बल्मीकवपायापवनयेत्” इति च । “शतातृणायामवनयेत्” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतातृणा । तस्मात्— नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ॥

(चतुर्थे सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म क्रिये-
रन् ॥ १६ ॥ अविभागाच्च शेषस्य,
सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ॥

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥ ६ ॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ॥

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्यताम् ॥ ७ ॥

“य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्, तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्” इति विहित-
तायामिष्टौ पडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते—“इन्द्राय रथंतराय, इन्द्राय नार्हताय, इन्द्राय
वैराजाय, इन्द्राय शाकराय, इन्द्राय रैवताय” इति । तत्र स्वरूपेणैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्वो-
च्चेष्टु पट्सु विहिताना यन्ना रथंतरादिसाम्ना संबन्धेन विशेष्यमाणः षोडा भिद्यते ।
तासां सर्वासांभिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—“द्वादशकपालः पुरोडाशो
भवति वैश्वदेवत्वाय” इति । तस्मिंश्च पुरोडाशो मोक्तदेवताभ्यः पृथक्पृथक्प्रदानाय
बहुभ्यः भेदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते—“समन्तं पर्यवधाति” इति । तत्र देवताभेदेन मदा-
नभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगविदेशात्स्विष्टकृदिडादि शेषकाय पट्कृत्वः
पृथक्कृतव्यम्—इति चेत् ॥

भैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासंभवात् । तस्मात्—सकृदेव कार्यम् ॥

(पञ्चमे-ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

१ ग. च 'तृणाय' । २ अ. विद्यते । ३ ए. 'स्ततः शेष' । ४ अ. 'यं भिद्यते वा न वा ।
५ क. 'देवेषु' ।

ऐन्द्रवायवशेषस्य सऋद्धक्ष उतासकत् ॥

पूर्वन्यापात्सकत्प्राप्तौ द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रहः । तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकदेव शेषका-
यम्—इति चेत् ॥

मेवम् । “द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विल्लेवस्य वपट्करोति” इति वचनाद्विभं-
क्षणम् ॥

(पष्ठे सोमे शेषभक्षणाधिकरणे सूत्राणि १९—२१)

सोमेऽवचनाद्भक्षो न विद्यते ॥ १९ ॥

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ वचनानि

त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

पद्याधिकरणमारचयति—

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः ॥

अल्पोक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्ववचोवलात् ॥ ९ ॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति, “यद्गृहाञ्जुहोति” इति कृत्स्नग्रहेणाऽऽहुतिश्रवणात्कु-
म्भीष्विव शेषाभावात्—इति चेत् ॥

मेवम् । “अल्प जुहोति” इति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति । तद्भक्षणं त्वपूर्वार्थ-
प्रतिपादेकवचनेभ्योऽवगम्यते । “आश्विन भक्षयन्ति” “द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति”
“सदासि भक्षयन्ति” इत्यादीनि वचनान्यपूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति । ततो भक्षविधानादस्ति
सोमेषु भक्षः ॥

(सप्तमे चमसिना शेषभक्षाधिकरणे सूत्रम्—)

चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

किं प्रेतु होतुश्चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम् ॥

अभक्षोऽनुक्ततो होतुश्चमसेत्पारुषयाऽस्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“प्रेतु होतुश्चमसः, पत्रक्षणः, मोद्रातृणा, प्रयाजमानस्य,
प्य-तु सदस्यानाम्” इति । तत्र—वचनाभावादभक्ष—इति चेत् ॥

मैवम् । समाख्यागते चमसशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । 'चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्पात्रविशेषे' इति हि तद्वच्युत्पत्तिः । तस्मात्—अस्ति तद्वक्षणम् ॥

(अष्टमे—उद्रातृणां सह सुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणे सूत्राणि २३—२६)

उद्रातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥ सर्वे
वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥ स्तोत्रकारिणां वा
तत्संयोगाद्बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥ सर्वे तु वेद-
संयोगात्कारणादेकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रोद्रातृणामिति ह्येक उद्राता भक्षयेदुत ॥
सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्येनोक्ताः सामगापिनः ॥ ११ ॥
सहितास्तेन ते वाऽऽद्य उद्रातृश्रुतितोऽखिलाः ॥
बहुत्वाद्दानयोगेन तृतीयो रुढिबाधिते ॥ १२ ॥
योगे समाख्यया दण्डिन्यायोदन्त्योऽत्र भाष्यगः ॥
सदसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वादाहववाक्ये "प्रोद्रातृणाम्" इत्यत्रैकस्यैव भक्षः । उद्रोपशब्दाभिधेयायाः
सामभक्तेरुद्रावर्युद्रातृप्रतिपदिकस्य रुढत्वात्—इत्येकः पूर्वपक्षः । 'उद्रातृणाम्' इत्यस्य
यदुत्स्यैकस्मिन्नसंभवाद्बहुत्रात्रोपलक्षिताः षोडशत्वजः सर्वेऽपि भक्षयेयुः—इति द्वितीयः ।
उद्रोपप्रस्तावप्रतिहारान्साभगातुद्रातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तारः प्रयोगकाले गायन्ति । 'उदु-
त्कर्षेण गायन्ति' इति योगेनोद्गातारस्त्रयो भक्षयेयुः—इति तृतीयः पक्षः ॥

"रुढिर्योगमपहरति" इति न्यायादेक एवोद्राता । तेन च बहुवचनोपपत्तये
प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रोरिव सुब्रह्मण्यस्यर्थाप्यस्ति ।
सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तृतीयकर्मण्यर्थाद्वात्रसमाख्यायाः सत्त्वात् -
तस्मात्—सुब्रह्मण्येन सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुः—इत्ययमन्तर्यः पक्षो भाष्या
कारस्याभिमतः ॥

वार्तिककारस्तु—सदसो भक्षणस्थानत्वात्सुब्रह्मण्यस्य सदस्यप्रवेशात्तेन विरहिता
अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्ति—इति तृतीयं पक्षमद्वीचकार ॥

(नवमे ग्रावस्तुतोऽपि सोमभक्षणाधिकरणे सूत्राणि २७—३०)
 ग्रावरतुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥
 हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥ २८ ॥
 चमसिनां वा संनिधानात् ॥ २९ ॥ सर्वेषां
 तु विधित्वात्तदर्थं चमसिश्रुतिः ॥ ३० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् ॥

सर्वेषां वाऽग्रिमस्तेषां पूर्ववाक्येन संनिधेः ॥ १४ ॥

लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजनवाक्यतः ॥

ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम् ॥ १५ ॥

“हरिरासि हारियोजनः” इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृ-
 ब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुन्नामकोऽस्ति, नासौ
 चमसो । तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् । कुतः—“यथा चमसमन्याश्चमसाश्च-
 मसिनो भक्षयन्ति, अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते” इत्यत्र पूर्ववाक्ये
 चमसिनां संनिहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति
 ग्रावस्तुतस्तत्र भक्षः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्रशङ्कामपोद्य वाक्येन विहितस्य सर्वभ-
 क्षणस्य संनिधिमात्रेण सकोचायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्मात्—चमसित्व
 न भक्षणे कारणम् ॥

(दशमे वपट्करणस्य भक्षनिमित्तताधिकरणे सूत्रम्—)

वपट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

आद्यभक्षो वपट्कर्तुर्विधिः प्राथम्य एव किम् ॥

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वपट्कारनिमित्तके ॥ १६ ॥

अमाप्तेराग्रमो मैवं समासस्थित्यसंभवात् ॥

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वपट्कारोऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

“वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्येव श्रूयते । वपट्कर्ता होवा । तस्य भक्षण समा-
 रयया प्राप्तम् । प्राथम्य त्वमाप्तमिति तदेवात्र विधीयते—इति चेत् ॥

मैवम् । 'प्रथमभक्षः' इत्यस्य समस्तपदत्वेन 'यो भक्षः, स प्रथमः' इत्येवं विच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात्प्राथम्यविशिष्टमक्षणमत्र विधीयते । तस्मिन्मसणे वषट्कारः कारणम् ॥

(एकादशे होमाभिषवयोरपि भक्षनिमित्तताधिकरणे सूत्रम्—)

होमाभिषवाभ्यां च ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

आख्यावचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ॥

किं वाऽभिषवहोमौ च तत्राऽऽद्योऽस्तूक्तया दिशा ॥ १८ ॥

हविर्धानेऽभिपुत्पाऽथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ॥

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

"मैवु होतुश्चमसः" इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, हारियोजुने वाक्यम्, "वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः" इत्यत्र वषट्कारः, इत्येवमुक्तत्वाच्च एव भक्षहेतवः—इति चेत् ।

मैवम् । "हविर्धाने आबभिरभिपुत्पाऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यश्चः परेत्य सदसि भक्षान्मक्षयन्ति" इति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदमः प्राचीने मण्डलेऽभिषवः । उत्तरवेद्या होमः । सदसि भक्षणम् । तत्र—अभिषवहोमयोर्वचनान्तरमाप्तयोरविधेयतया चो निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते । तस्मात्—समाख्यादिवदेतयोरपि भक्षणहेतुत्वमस्ति ॥

(द्वादशे वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षाधिकरणे सूत्राणि ३३—३५)

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

स्याद्वा कारणभावादिनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्त-

द्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥ चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हेतुसंघे विकल्पः किं बाधो वाऽथ समुच्चयः ॥

साम्प्राद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया ॥ २० ॥

नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागशः ॥

सिद्धे विकल्पो नो युक्तः स्वीकार्योऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

“मैतु होतुश्चमसः, प्रवक्षणः”—इत्यत्र चमसिषु समाख्या भक्षणो हेतुः । “वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः । “हविर्वाणे प्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा सदसि भक्षयन्ति” इत्यत्राभिपवसहितो होमोऽध्वर्योर्भक्षहेतुः । तत्र चमसवदट्कारयोः संबो होतारि प्राप्तः । चमसाभिषवसंबोऽध्वर्यो प्राप्तः । तत्र हेतुद्रव्यस्य समानबलत्वाद्विकल्पे सत्यन्यतरनिमित्तवृत्तमेव भक्षणम्—इत्याद्यः पक्षः । वषट्कारादिहेतोश्चमसेतरग्रहेषु सावकाशत्वान्निरवकाशया चमसिसमाख्यया वद्धाधे सति चमसिषु पात्रिकमपि वषट्कारादिहेतुकं भक्षण नास्ति—इति द्वितीयः पक्षः ॥

“वषट्कर्तुः”—इत्यादिवाक्यस्य प्रबलत्वात्समाख्यया बाधो न युक्तः ।—निरवकाशवया साऽपि प्रबला—इति चेत् । तां हि प्रमाणद्वयेन पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयोऽभ्युपेयः । न च त्रीण्यववद्विकल्पः, तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टमयोजनस्यैकत्वात् । इह तु नियमादृष्टार्थं भक्षणम् । तच्चादृष्टं यथावचनं द्विविधम् । तस्मात्समुच्चयः ॥

(त्रयोदशे होतुः प्रथमभक्षाधिकरणे सूत्राणि ३६-३९)
 एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ३६ ॥
 होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥ वचनाच्च
 ॥ ३८ ॥ कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

एकपात्रे किमध्वर्युर्यात्पूर्वमुत्तेतरः ॥

तद्धस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथमभक्षणम् ॥ २२ ॥

पाहि होतेव नः पूर्वमिति मन्त्रेण पूर्वता ॥

वषट्कर्तुस्तदुक्तेश्च न्यायबाधयं वचो नहि ॥ २३ ॥

एकस्मिन्पात्रे बहूनां क्वचिद्विहितं भक्षणम् । तत्र—अध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत्पात्रसंनिधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथमभक्षावगमात् । “होतेव नः प्रथमः पाहि” इति ऋत्विजोऽध्वर्युं संबोधयैवं प्रार्थयन्ते—‘यथा होताऽस्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेषप्रदानेनास्मा-पालितवान्, तथा स्वमपि पाहि’ इति । तदेतद्धोतुः प्रथमर्षसे लिङ्गम् ।

१ ल भक्षे । २ क ख. ग. च. ‘भिरित्यत्राभि’ । ३ ग. च. प्राप्नोति । ४ ड. ‘ध्वर्योः प्रा’ । ५ ग. च. ‘मैवमेव । ६ क. ख. ट. ‘भक्षेपु । ७ क. ट. ‘र्व इति । ८ ल. ‘भक्षणे लि’ ।

वाक्य चैवमात्रात्—“वपट्कतुः प्रथमभक्षः” इति । तत्र विशिष्टविधानात्पायभ्य-
मपि सिध्यति । न चैतद्वचनं पात्रसन्धिकरूपेण न्यायमात्रेण बावितुं शक्यम् ॥
तस्मात्—होता प्रथम भक्षयेत् ॥

(चतुर्दशे भक्षस्यानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वाऽत्र लाववात् ॥

आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्पुक्तितोऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाभक्षयोर्द्वयोरनुष्ठिवी गौरवाद्भक्षमात्रम्—इति चेत् ।

मैवम् । “तस्मात्सोमो नानुपहूतेन पेयः” इति वचनेनानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ॥

(पञ्चदशे वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणे सूत्रम्—)

तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिङ्गात् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा यथा तथा ॥

अविशेषादुपह्वानमल्लिङ्गात्तु वैदिकी ॥ २५ ॥

“उपहूत उपह्वयस्व”—इत्यय मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञाया विनियुङ्गे । तस्मात्—
वैदिकोक्त्या तदनुज्ञानम् ॥

(षोडशे वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उपह्वयस्वोपहूत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत् ॥

अनुज्ञानुज्ञापनयोरथवाऽसौ विभज्यते ॥ २६ ॥

विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गत ॥

उपह्वयेत्पनुज्ञात्तदनुज्ञाने तथेतरः ॥ २७ ॥

“उपहूत उपह्वयस्व”—इत्यस्मिन्मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्वो भागः पश्चरपठि-

तोऽपि प्रश्नसमत्वात्प्रथमभाविन्यनुज्ञापने समर्थः । प्रथमैकवचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽ-
प्युत्तरसमानत्वात्पश्चाद्भाविन्यामनुज्ञायां समर्थः । तस्मात्—लिङ्गेन विभज्य विनियु-
ज्यते ॥

(सप्तदशे—एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणे सूत्रम्—)

तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

उपह्वानमशेषाणामुत स्यादेकपात्रिणाम् ॥

अदृष्टहेतोराद्यः स्याद्दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम् । तच्च विभिन्नपानेष्वपि समानम्—इति चेत् ॥

न, दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । साधारणे वस्तुनि कथञ्चिद्वागाधिक्येऽपराधो भवति ।

अतो न्यूनाधिकत्वपरिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

(अष्टादशे स्वयंपृष्टर्भक्षास्तित्वाधिकरणे सूत्राणि ४४-४६)

याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत्

॥ ४४ ॥ यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

होतुर्याज्यापनीतो किं न वपट्कारभक्षयोः ॥

अपनीतीरुतापायो नापनीतिर्विभेदतः ॥ २९ ॥

यजमानेन यष्टुर्व्यं न विनेष्टुर्वपट्कृतिम् ॥

वपट्कारो याज्यपाऽतः सहापैत्यदनं तथा ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोम ऋतुयाजनामकेषु यागेष्वाम्नायते—“यजमानस्य याज्या सोऽभिप्रे-
ष्यति—होतुरंतघज—इति, स्वयं वा निपद्य यजति” इति । होत्रे काण्डे समा-
न्नाता याज्याः समारूयया होतुः प्राप्ताः । तामु काचियाज्या होतुरपनीय यजमा-
नस्य विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति, स्वयं वा याज्यां
पठति । तत्र स्वपाठपक्षे र्याज्या होतुरपनीयते । न तु वपट्कारभक्षावपनीयते ।
तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात् । अतो होता वपट्करोति भक्षयति च—इति प्राप्ते,—

दूमः—“स्वयं वा निषद्य यजति” इतिपक्षस्वीकाराद्यजमानेने स्वयं यागः कर्तव्यः । स च यागो वषट्कारमन्तरेण न संभवति, “याज्याया आवि वषट्करोति” इति वद्विधानात् । ननु—यजमानो याज्यां पठतु, होता वषट्करोतु—इति चेत् । मैवम् । “अनवानं यजति” इति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृकत्वावगमात् । अतो याज्याया सह वषट्कारो होतुरपीति । तदप्राये वषट्कारनिषिक्तो भक्षश्च होतुरपेत्य यजमाने निविशते ॥

(एकोनविंशो फलचमसस्येज्याविकारताधिकरणे सूत्राणि ४७-५१)

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥४७॥ इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥ होमात् ॥ ४९ ॥ चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥५०॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥५१॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्रियवैश्यायोः ॥

भक्षमात्रे विकुर्यात्तसोमयागेऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥

त्रिभक्षयिषया वाक्थमुपक्रम्योपसंहृतम् ॥

मक्षं पच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ॥

इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्था भक्षसंस्कृतिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं त्रिभक्षयिषेत्, न्यग्रोवस्तिमिनीराह्वय वाः सपिष्य दवन्युन्मृज्य तगस्यै मक्षं पयच्छेत्, न सोमम्” इति । स्तिमिन्यो मुकुलानि । तत्र—उपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद्भक्षमात्रे सोमः पिष्टेन विक्रियते—इति चेत् ॥

मैवम् । “यदाऽन्याश्चमसाञ्जहति, अथैतस्य दर्भतरुणकेनोपैहत्य जुहोति” इति श्रुतम् । तत्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणकगुणो विधीयते । किञ्च—इष्टद्वयसंस्कारो हि भक्षः । स च यागमन्तरेणानुपपन्नः । तस्मात्—यागेऽपि विकारः ॥

(विंशे ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणे सूत्रे ५२—५३)

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

राजसूये क्वचित्कर्तुंश्चमसो दशभिर्जनैः ॥

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥ ३४ ॥

आद्यो भानात्संख्ययैकजातेर्विप्राः शतं दश ॥

चमसानुप्रसर्पित्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ ३५ ॥

राजसूये दशपेयनामके पात्रे श्रूयते—‘दश दशैर्कैर्कं चमसमनुप्रसर्पन्ति’ इति ।
तत्र—यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः, सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणीयः । कुतः—
‘दश’ इति संख्यया जात्येकत्वमतिभानात् । तथाहि—दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृ-
तित्वात्प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च—यजमानचमसस्य भिन्नजाति-
भिर्भक्षणं नास्ति, इत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यदि—अत्र ‘दश’ इति विशेषो विधीयते ।
तर्हि प्राकृतं भक्षसंख्यामात्रं निवर्तताम् । न त्वेकजातित्वम् । तस्मात्—राजन्यो यज-
मानोऽन्यं राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेत्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणाद्यानुप्रसर्पतां पुरुषाणां ‘दश, दश’
इति वीप्सया प्रतिचमसं दशसंख्यां विवायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां
ब्राह्मण्यं विधीयते—“* शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति” इति । तथा सति—यजमान-
स्यापि राजन्यस्य यत्र चमसभक्षो नास्ति, तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्मात्—
ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य

पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	१८४
सूत्राणि	५३	५१५

* “शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति” इति शबरभाष्ये पाठः ।

१ ख भक्षः । २ ख. ‘संज्ञे’ । ३ ख. ‘जात्यैकं’ । ४ क. तथाऽपि । ५ ख. ग. घ. विधीयते । ६ क. वीप्सया । ७ क. ख. घ. ‘व म’ ।

(अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः)

(प्रथमे सुवादिषु स्वादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणे सूत्राणि १-८)

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ प्रकृतौ वाऽ-
द्विरुक्तत्वात् ॥ २ ॥ तद्वर्जं तु वचन-
प्राप्ते ॥ ३ ॥ दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥ न
चोदनैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥ उत्पत्तिरिति चेत्
॥ ६ ॥ न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥ चोदनार्थका-
रस्त्र्यात्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्यर्थः ॥ ८ ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रकृतौ विकृतौ वां स्पाद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः ॥

प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनाद्भयोरसौ ॥ १ ॥

जुहुमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः ॥

चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥ २ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति” इति ।
तत्र—अन्यभिचरितक्रतुसंबन्धवर्ती जुहुमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णवृत्तौ वाक्येन विधी-
यते—“या जुहुः सा पर्णमयी” इति । वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यमेव प्रवर्तते,
उभयत्राऽऽश्रयभूताया जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात्—प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिः—
इति प्राप्ते, —

श्रूमः—किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात्पूर्वं निविशते, पश्चाद्वा । नाऽऽद्यः, आश्रय-
भूताया जुह्वाश्चोदकमन्वरेणासंभवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनावि-
दिश्यते । तत्र पुनर्विधिवैपर्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं “यस्य स्वादिरः सुवो
भवति” इत्युदाहरणीयम् ॥

(द्वितीये सामिधेनीनां सप्तदशसंख्याया विकृतिगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

प्रकरणाविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विक्रतावुत ॥

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदशपेनैतद्विकल्प्यते ॥ ३ ॥

विकृतौ साप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियावलात् ॥

पाञ्चदशपावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥ ४ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति । “प्रवो वाजा अभि घव”— इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदश्य पूर्व-
न्यायेन प्रवृत्तिगतम् । यदि प्रकृतौ ‘पाञ्चदश सामिधेनीरन्वाह’ इति विधिः स्यात्,
तर्हि पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये विकल्पेयाताम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—विक्रतावेव साप्तदश्य निविशते, प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधे-
नीनां सख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च—पाञ्चदश्यसाप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वा-
दवरोधाभावः—इति शङ्कनीयम्, पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मात्-
मिन्नविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदश्यमवतिष्ठते । न चान पूर्वन्यायोऽस्ति, साप्तद-
श्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ॥

(तृतीये नैमित्तिकसाप्तदश्यस्य प्रकृतिगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥१०॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ॥

पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥ ५ ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्पेतदुदाहरत् ॥

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ६ ॥

“साप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य” इति विहित वैश्यनिमित्त साप्तदश्य पूर्वन्यायेन विकृ-
तिगतम्—इति चेत् ॥

भैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रवृत्तिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यवि-
रिक्तविषयतया सकोचनीयत्वात् । नित्य सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम् ।
नैमित्तिक तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्या प्रबलम् । तस्मात्—वैश्यनिमित्तक साप्त-
दश्यं प्रकृतौववतिष्ठते ॥

अत्र भाष्यकारोऽ-यदुदाजहार—“चममेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य”
इति । तत्र—प्रवृत्तेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहन विकृतौ—इति पूर्वपक्षः । कामनानि-

मित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामत्रिपयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव
गोदोहनम्—इति राद्धान्तः ॥

(चतुर्थे, आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्गताधिकरणे सूत्राणि ११-१३)
इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ न वा तासां
तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ॥

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद्वाराऽस्य तदङ्गता ॥ ७ ॥

अनारभ्य विधानात्तु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः ॥

अग्न्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्रपस्त्वग्निहोत्रगाः ॥ ८ ॥

इदमात्रायते—“अग्रये पवमानायाष्टादशकपालं निर्वपेत्, अग्रये पवकाय,
अग्रये शुचये” इति । “वसन्वे ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इति च । तत्र—आधानं
पवमानादीदीनामङ्गं भवेत् । कुतः—दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चेदकमा-
यानामाहवर्नायाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा वत्संस्काररूपस्याऽऽधानस्यापि वद-
द्गवाया अनिवार्यत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित्कृतोः प्रकरणे पठितम् । किंतु—अनारभ्याधी-
तम् । अतो न कस्याप्येतदङ्गम्, किंत्वाधानवादिदीनौमप्यग्निं संस्कारार्थत्वात्परस्परं
नास्त्यङ्गाङ्गिमावशाद्वा । ननु—पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वारा तद-
ङ्गत्वं युक्तम्—इति चेत् । न । संस्कृतानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यै-
र्विनियोगावगमात् । तस्मात्—नाऽऽधानमङ्गम् ॥

(पञ्चमे, आधानस्य सर्वार्थताधिकरणे सूत्रे १४-१५)

तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम् ॥

संस्कृताग्निप्रनाह्यैतत्पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात्कृतौ युतिः ॥

पर्णस्याऽऽहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहुप्रनाह्या प्रकृतौ निविष्टम्, तथैवाग्निप्रनाह्या वरसंस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशते—इति चेत् ॥

मेवम् । वैपम्यात् । द्विविधो हि जुहा आकारः—लौकिकः शास्त्रीयश्च । अर-
त्तिमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वत्वग्विलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु
शास्त्रीयः । तयोरपूर्वीयत्वं ऋतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे
पर्यवस्यति, तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपाद-
त्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णः ऋतौ प्रविष्टः । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्री-
याकारः । स च त्रिविधलादाधानेनैव जन्यते, नान्यथा । तस्मादावानस्य ऋतुप्रवेशं
विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपादनसमर्थत्वादग्निहोत्रेण वरसंयुज्यते । तथा सति
पर्णवैपम्यात्प्रकृतावप्रविश्याग्नीनुत्पाद्य ऋतुवत्स्वावश्येणावविष्टवे । ततो लौकिको-
पायसंपादितमुवर्णैर्ब्राह्म्यादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाऽऽहवनीयाद्यग्नीनां
पश्चाद्वाक्यैः ऋतुषु विनियोगोऽस्तु ॥

(पष्ठे पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यताधिकरणे सूत्रे १६—१७)

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात्

॥१६॥ न वा तासां तदर्थत्वात् ॥१७॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिर्न वेष्टयः ॥

वह्नौ तत्संस्कृते कार्पाशोदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टे न तां प्रापयितुं प्रभुः ॥

अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिम्यामिष्टपस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवमानादीष्टिमिराहवनीयाद्यग्रयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्वग्निष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमा-
सादिक्रतवः प्रवर्तन्ते । तथासति—विमताः पवमानेष्ट्यस्तामिरिष्टिमिः संस्कृते वह्नौ
कर्तव्याः, इष्टित्वात्, इवरेष्टिवत्—। चोदकोऽप्येवं सत्यनुग्रहात् भवति । एवाभिरि-
ष्टिमिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानात्—इति प्राप्ते,—

श्रूमः—यद्यपि पवमानेष्टिविकृतिः, तथाऽपि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमाने-
ष्टिमतिदेष्टुं मभवति । अकृतौ प्रयाजादिवत्पवमानेष्टेरङ्गत्वामावात् । किं च—‘एतस्याः
पवमानेष्टेः संस्कृतान्निसिद्धचर्भं पवमानेष्टचन्तराङ्गीकारे तत्रापि तथा’ इत्यनवस्थाया-
मिष्टिरेव न सिध्येत् । तस्मात्—वाभिरिष्टिभिरसंस्कृते षड्भौ पवमानेष्टयः कर्तव्याः ॥

(सप्तमे-उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणे सूत्राणि १८-२७)

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्
॥ १८ ॥ स्थानान्न पूर्वस्य ॥ १९ ॥ श्वस्त्वे-
केषां तत्र प्राक्श्रुतिर्गुणार्था ॥ २० ॥ तेनोक्त-
ष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥ नैकदेश-
त्वात् ॥ २२ ॥ अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥ न
श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥ स्थानान्तु पूर्वस्य
संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्श-
नान्न ॥ २६ ॥ अचोदना वा गुणार्थेन ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुष्वमी ॥

उपाकरणमुख्यारतु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

‘ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी ॥

पशुधर्माग्रहात्सोमयागे ते स्थुनिरर्थकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात्प्रसिध्यति ॥

द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः, सवनीयः, अनुबन्ध्यश्च, इत्येते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समा-
न्नाताः । पशुधर्माश्रयाकारणपर्याप्तिकरणादयस्त्वन्नाऽऽन्नाताः । “मजापवेर्जायमानाः”
“इमं पशुम्”—इत्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपसर्गानमुपाकरणम् । दर्भन्वालयानिः प्रदक्षि-
णीकरणं पर्याप्तिकरणम् । त एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । अया-
णामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठमाभ्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेवन्ध-
र्मान्स एव ग्रहीष्यति, न तु पशवः—इति चेत् । न तस्य सोमयागत्वात् । सोमो

समिपवादीन्धर्मानाकाङ्क्षति, न तु यूपनियोजनविशसनादीन् । तस्मात्—अङ्घ्रिन्य-
नर्थकाः सन्तोऽङ्घ्रेषु निविशमाना अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुष्ववाविद्यन्ते—इति प्राप्ते,—

भूमः—अस्त्यत्र विशेषः संनिधिलक्षणः । सौत्यनामकार्दहः प्राचीन औपवसथ्य-
नामकेऽङ्घ्रि धिष्ण्यनिर्माणौर्ध्वमेते धर्मा आम्रावाः । अग्नीषोमीयस्यापि तदेव
स्थानम् । सवनीयस्तु सौत्येऽहनि श्रूयते—“आश्विन ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृत्वा यूपं परि-
वीयाऽऽग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति” इति । अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्ते समाम्रावः । ततः
संनिधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये सवध्यन्ते, सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकादतिदि-
श्यन्ते ॥

(अष्टमे शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मताधिकरणे सूत्रे २८—२९)
दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ प्रक-
रणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

शाखाछेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ॥

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानात्ते पूर्ववत्स्थिताः १६ ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते ॥

वल्गिनोऽतः प्रकरणात्प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—पलाशशाखाछेदनम्, तथा शाखया वत्सापाकरणम्,
इत्यादयो दोहधर्माः समाम्रावाः । दोहौ च द्वौ विद्येते—अमावास्यायां रात्रावेको
दोहः, प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रु-
तास्ते धर्मा व्यवविद्यन्ते—इति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि सोमे विशसनादिधर्माणामनन्वयात्प्रकरणमानर्थक्य-
प्रतिहतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थान बाधित्वा द्वयो-
र्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ॥

(नवमे सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणे सूत्रम्—,
तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ३० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ॥

त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्येन्द्रवायवादयो ग्रहाः, माध्याह्ने सवने मरुत्वतो-
यादयः, तृतीयसवन आदित्यादयः । तत्र सादनसंभार्यादयो धर्माः प्रातःसवनीयग्र-
हसंनिधावाभ्यायन्ते—“उपोसेऽन्ये ग्रहाः सायन्ते, अनुपोसे ध्रुवः” इति । “दशाप-
विज्ञेण ग्रहं संमार्ष्टि” इति च । ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामथस्ताऽनृत्तिकोपवेशनं कृत्वा
तत्र सादनम्, ध्रुवस्य तु न तथा । पूर्वाधिकरणे शाखाहरणादयः प्रधानयोर्दक्षिणयसो-
र्धर्माः समान्नाताः, तत्र दक्षि पूर्वेषुः सायदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्धयर्थं
केवलं सायं दुहते, न तु सायं दोहस्यासावारणत्वेन धर्मः सैकस्मिन्देसोपाठोऽस्तीति
स्थानं न निश्चितम् । इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत् ॥

मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्व, प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्व चावगम्यते ।
सैकस्मिन्निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां चाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽव-
शिष्टन्ते ॥

(दशमे रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

एकत्रैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः ॥

अग्नीषोमीय एवैते क्रमाद्भिर्जादितोऽन्तिमः ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशुसंनिधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम्, रशनायास्त्रिवृत्त्वं धर्ममयत्वं च,
इत्यादयो धर्मा आनाताः—“परिव्ययाति, उर्वै रशना” इति, “त्रिवृत्त्वति” इति,
“धर्ममयी भवति” इति च । तत्र ‘येष रशना, ये च वेष्टनादयः, ते सर्वे संनिधेरवा-
न्तरप्रकरणोद्भाऽग्नीषोमीय एव स्युः—इति चेत् ॥

मैवम् । सवनीयेपशावपि वत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते । “त्रिवृत्त्वा यूपं परिवीयाऽऽ-
ग्नेयं सवनीय पशुमुपाकरोति” इति त्रिवृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम् । किंच
तृतीयाश्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता, न तु पशुधर्मता यूपश्च मयाणां
पशूनां तत्रम्, इति वक्ष्यते । तस्मात्—सर्वेषु पशुष्वेते धर्माः स्युः ॥

(एकादशे, अंशदाम्पयोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणे सूत्राणि ३२—३४)

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥

१ ग. घ. ‘दिनत’ । २ ल. ततश्च निधिः । ३ ल. येऽमी रशनावेष्ट’ । ४. ये रशनया वेष्ट’ ।
५ ल. द. ‘पशुधर्मा’ । ५ ग. घ. ‘नीयेष’ ।

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात्
॥ ३३ ॥ निर्देशाद्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तांश्वदाभ्यद्वयेन हि ॥

विचन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ १९ ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुता—“अंशुं गृह्णाति” इति, “अदाम्यं गृह्णाति” इति च । तयोः सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्मा न विचन्ते । कुतः—आरभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादिष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “ग्रहाः साद्यन्ते” इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात् । नचैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः । ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

(द्वादशे चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ॥

सन्ति वा वाक्यमप्यन्नानारभ्योक्तं ततो न ते ॥ २० ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादृशादपि वाक्यतः ॥

अखण्डत्वादयोऽग्न्यर्थंचित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥ ३१ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“चित्रिणीरुपदधाति” इति । अग्निप्रकरणे चैष्टकानां धर्माः श्रुताः—“अखण्डामकृष्णा कुर्यात्” इति । पूर्वत्र—अंश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकं वाक्यमप्यनारभ्याधीतम् । तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्क्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु षण्णां चिर्वानां मध्ये प्रथमचित्तान्नात्वाः । तस्मात्—ते चित्रिण्यादिषु नोचिताः—इति प्राप्ते,—

धूमः—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति, तथाऽपि “य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्संबन्धित्वेनैव

चित्रिण्यादयोऽप्यमकरणप्रतिष्ठेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादयश्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः, नतु प्रथमचित्रिधर्माः । तस्मात्—अग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादी-ष्टकास्तपि ते सन्ति ॥

(त्रयोदशे—अभिषवादीनां सोममात्रधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलारूपे चयसे न वा ॥

नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादास्त तद्विधिः ॥ २२ ॥

नित्ये क्रतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे ॥

न विधेयाः किंतु तत्र प्राप्पन्तामतिदेशतः ॥ २३ ॥

न्यमोक्षमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचमसः । स च नैमित्तिकः, राजन्यवैश्यौ निषिद्धीकृत्य विहितत्वात् । सोमस्तु नित्यः, उपाधिक्रममप्यनुपजीव्यैव “सोमेन यजेत” इति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागसाधनत्वम्, तथा फलचमसस्यापि तदस्ति । तस्मात् “सोममभियुणोति” “सोमं क्रीणाति” इत्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसेऽपि प्रवर्तन्ते—इति प्राप्ते,—

श्रूमः—नित्या अभिषवादि संस्कारा नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते फलचमसस्तु सोमविकारत्वात्पश्चाद्भावी । ततो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्तन्ते । न चैवात्र ता संस्काराभावः, चोदकेन वृत्तित्वात् । तस्मात्—सोममात्रसंबन्धिनो विधयः ॥

(चतुर्दशे प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३७-३९)

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ तद्वत्प्रयोजनैक-

त्वात् ॥ ३८ ॥ अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः ॥

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद्भीहिता यतः ॥ २४ ॥

“भीदिभिर्यजेत” इति विहितानां भीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वी-

कार्यो इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वन्यायेनावधावादिविधयो ब्रीहियु कृत्वायोः पश्चाद्भाविनि
नीवारादौ न पवर्तन्ते—इति चेत् ॥

भैवम् । ब्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणाऽऽकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । नीवारेषु
जातिवो ब्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारवो ब्रीहिशब्दार्थत्वेन “ब्रीहीनवहन्ति” इति
विधिः पवर्तते । यथा ब्रीहिजातावेव समीचीनानां ब्रीहीणामभावे जलवह्न्याद्युपधा-
त्वेन सारविकलेष्वपि विधिः, तथा जातिविकलेष्वपि ब्रीहियु मुख्यैकदेशरूपत्वा-
द्विधिरस्तु ॥

(पञ्चदशे श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पूर्तीकामिपवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता ॥

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २५ ॥

यदि सोमं न विन्देत्, पूतिकानमिपुणुयात्” इति श्रूयते । तत्र सोमाभावं निमि-
त्तीकृत्य पूर्तीकलताखण्डानां विहितत्वात्फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमामिपवक्रयादि-
विधिः पूर्तीकेषु न तुल्यः—इति चेत् । भैवम् । नीवारवत्प्रतिनिधित्वात् । ननु—
प्रतिनिधित्वे स्वयमेवोपादित्सत्त्वाद्द्विधिर्नापेक्षितः । अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुतः—
इति चेत् । न । विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्—अमिपवक्रया-
दिविधिः सोमपूर्तीकयोस्तुल्यः ॥

(षोडशे दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ४१-४७)

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात्

॥ ४१ ॥ व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥

विकारास्तु कामसंयोगे नित्यस्य समत्वात्

॥ ४३ ॥ अपिवा द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भ-

विष्यन्तीति ॥ ४४ ॥ वचनात्तु समुच्चयः

॥ ४५ ॥ प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा ॥

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २६ ॥

उक्थ्यादयः कामयोगाद्विकाराः प्रक्रिया ततः ॥

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममाने च तद्विधिः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमः—स्वयमेकोऽपि समाप्तिभेदाद्भिद्यते । यज्ञायज्ञियस्तोत्रेण समाप्तौ 'अग्निष्टोमः' इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तौ 'उक्थ्यः' इत्युच्यते । एवं षोडश्यादयोऽपि । वादशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयेष्टिमाचणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिरात्रावः । स च विधिज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः, तथैवोक्थ्यादिष्वपि प्रवर्तते । कुतः—प्रकरणसंबन्धस्य समानत्वात् । किञ्च—यथाऽग्निष्टोमः फलत्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते । एवमुक्थ्यादयोऽपि । तेषां च फलमेवमात्रायते—“पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्” “षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत” “अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्” इति । तस्मात्—सप्तस्वपि संस्थासु समानोऽङ्गविधिः—इति प्राप्ते,—

धूमः—यदेवमुक्थ्यादीनां फलमुदाहृतम्, तेषां विकारत्वं गमयति । “काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थे विकृत्य निविशते” इति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकर्मणां प्रणयनं विकृत्य निविशते, एवमुक्थ्यगुणो नित्यामग्निष्टोमस्य संस्थां विकृत्य संस्थान्तरत्वं गमयति । ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादय इति न सर्वसंस्थासाधारणं प्रकरणम्, किंतु—अग्निष्टोमस्यैवासाधारणम् । ननु—“न्योतिष्टोमेन यजेत” इत्युक्तत्वान्न्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम्, न त्वग्निष्टोमसंस्थायाः—इति चेत् । बाधम् । असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति, उक्थ्यादीनामप्यन्वर्माविवाग्निष्टोमकत्वात् । उक्थ्यादीस्तु व्यभिचरति, विनाऽपि वैरग्निष्टोमदशायां ज्योतिष्टोमत्वसंभवात् । अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणं सप्तैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवेशयति । उक्थ्यादिषु चोदकादङ्गान्यविदिश्यन्ते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीपन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अथ पादे	आदिवः
अधिकरणानि	१६	२००
सूत्राणि	४७	५६२

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः)

(प्रथमे बर्हिरादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणे सूत्राणि १-५)

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

आरादपीति चेत् ॥ ३ ॥ न तद्वाक्यं हि

तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

मुख्याङ्गैस्तेव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गताऽपि वा ॥

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ॥

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“वेद्या हवीष्यासादयति” “बर्हिषि हवीष्यासादयति”

इति । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते—“वेदिं खनति” “बर्हिलेनाति” इत्यादयः । मुख्य-

हवीष्याग्नेयपुरोडाशादीनि । अमुख्यहवीषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र—स्वस्रधर्मस-

हितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि—“वेद्यां हवीष्यासादयति”

इति वाक्यात्सर्वहविरङ्गत्वा—इति चेत् । न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् ।

यदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात्, तदा सादनमात्रपर्यवसानेन यागाभावे

वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिकहविषामप्येतद्वेद्योसादनं प्रसज्येत । तस्मात्,—मुख्यहविरङ्गं

वेद्यादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अस्तु वैयर्थ्यादिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसावनमूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम् ।

प्रयाजादिहवीष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्या-

देर्युक्तम् । एव सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति ॥

(द्वितीये स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रम्—)

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

१ ग. च. 'पादे प्र' । २ ग. च. 'इताया वे' । ३ ग. च. 'जारिषु वाऽङ्गता ॥ त' । ४ ग. च. 'उ मुख्यानि ह' । ५ ग. च. 'यामासा' । ६ ग. च. 'जाद्यर्थानि ह' । ७ क. छ. 'व च छ' । त. 'व च संभवति ।

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुखयाङ्गयोरुत ॥

मुख्य एव द्वयोरस्तु कृत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥ ३ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ॥

विनाऽपि संस्क्रातं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आम्राताः । ग्रहैः सोम-
होमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपश्वादिक्मद्गम् । वज्र—द्वयोर्मुखाङ्ग-
योरेवै वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः—कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृव्या वपना-
दिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते, तथाऽङ्गं प्रत्यप्यस्ति ।
तस्मात्—उभयोरुपकारः—इति चेत् ।

मैवम् । द्वौ हि यजमानस्याऽऽकारौ—क्रियाकर्तृत्वम्, फलभोक्तृत्वं चेति । तयोर-
दृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथासति—वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृ-
ष्टत्वाद्भोक्तृशेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्कार-
द्विवैरच्युत्विग्भिः कर्मावलादिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्त्वत्र कर्तृत्वा-
कारे वपनादिकर्तृः स उपकारो नास्ति । तस्मात्—अदृष्टफलभोजिनोऽस्य यजमा-
नस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽय मुख्ये कर्मणि युक्तो, नाङ्गेषु । नात्र
पूर्ववद्वाक्यमस्ति, येन परपराफलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । पकरणं तु
मुख्यस्यैव, न त्वद्धानाम् । तस्मात्—न तेषूपकारः ॥

(वृत्तये सौमिकवेद्यादीनामङ्गमधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे ७-९)

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ तद्युक्ते तु

फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

वृत्तीयानिकरणमात्रचयति—

मुख्यार्थो सौमिकी वेदिरुभयार्थोत मुख्यता ॥

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतसंभवात् ॥ ५ ॥

मुख्यपौष्कल्पहेतुत्वात्तेदङ्गं च चिकीर्षितम् ॥

मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ६ ॥

दादीकीं वेदिं मध्येऽन्तर्माद्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि
सदीहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषः । तः सद्गमपृथिविभिः सह सौमिकी वेदिरित्यु-

१ स. 'पवमाना' । २ न. स. 'ते पवमानाद' । ३ छ. 'त उ' । ४ छ. 'क्षपेति मु' । ५ छ. 'परन्तरं वि' ।

च्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम् । कुतः—मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न च—अङ्गान्यपि चिकीर्षितानि—इति वाच्यम्, चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“पट्विंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन, इयति शक्यामहे” इति । अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुसोमयागं कर्तुं शक्यामहे” इति निश्चित्य तथैव कुर्यात्—इति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया “इयति शक्यामहे” इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टानां च सप्तो-हविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात्स उपन्यास-स्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव संभवति, न त्वन्यत्र । तस्मात्—सा वेदिमुख्यस्यैवोपकरोति—इति प्राप्ते,—

धूमः—“इयात् शक्यामहे” इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता, वादशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्देविरुभयार्थो । न च—अत्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम्, दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु—हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

(चतुर्थे—अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे, ८-१०)

तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ गुणाभिधा-
नात्सर्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने ॥

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचि शब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात्तत्र मर्शनवर्जनात् ॥

विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयोः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चतुर्होत्रा पौर्णमासीममिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावा-स्याम्” इति । “पृथिवी होवा”—इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा, तस्मिन्मन्त्रे यज्ञाङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वात् । अथवा—तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनाऽऽत्मभूतः कश्चित्पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वारमामश्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः । तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि ‘चतुर्हूतः’ इत्युच्यते । ‘पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तम्’ इत्यभिप्रायेण हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते—

१ छ. ‘श्यसो’ । २ ख. छ. ‘हेतु सो’ । ग. च. ‘हेतु सोमं या’ । ३ ग. च. ‘दिरष्ट । ४ ग.

च. ‘त्रा पूर्ण’ ।

“आत्मन्नात्मन्नित्यामन्नयत । तस्मै चतुर्हूतः प्रत्यशृणोत् । स चतुर्हूतोऽभवत् । चतु-
हूतो ह वै नमैषः । तं वा एनं चतुर्हूतं सन्त्वं ‘चतुर्होवा’ इत्याचक्षवे परोक्षेण ।
परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति । “अग्निर्होवा”—इत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोवा ।
तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र—योऽयमान्यादिहविष उपस्पर्शनाथो मन्त्रः, असी
मुख्य एव हविषि निविशते । पीर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वात्—
इति प्राप्ते,—

धूमः—पीर्णमास्यमावास्याशब्दी कर्मवाचिनौ, न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणो-
रुपस्पर्शनसंभवः । अथ कालविवेक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत, तदा
कालसंबन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वाद्दुभयविषहविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते ॥

(पञ्चमं दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे—)

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य
॥११॥ निवृत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ॥

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥

मुख्याङ्गद्वयगं मेवं पारंपर्यविदम्बना ॥

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

उपोतिष्टोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशशतं
दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुपकरोति, तथा दक्षिणाऽपि । न च
वाच्यम्—“दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य” इति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंबन्ध एवा-
यमग्यते, न त्वङ्गसंबन्धः—इति । दीक्षादक्षिणे सोमैर्नैव साक्षात्संबन्धीताम्, स सोमः
पुनरङ्गैः संबद्ध इति परंपरया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मात्—उभ-
यार्थं दीक्षादिकम्—इति प्राप्ते,—

धूमः—अव्यवहितसंबन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः । तदसंभवे तु—परंपरा-
संबन्धः कथंचिद्रूपते । इह तु उरसंभवात्पारंपर्यं न युक्तम् । तस्मात्—प्रधानार्थं
दीक्षादिकम् ॥

१ क. अ. ‘धमि’ । २ छ. एव । ३ अ. ग. च. छ. ‘उत्तं समवदि । अ’ । ४ अ. ग.
ब. ‘वक्ष्या वि’ । ५ क. ‘क्षिणा श्रु’ । ग. च. ‘क्षिणे श्रु’ । ६ अ. ग. च. छ. ‘दीक्षमयोऽ’ ।
७ छ. ‘व्येयाताम्’ ।

च्यते । सेयं मुख्यस्यै सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाघङ्गानाम् । कुत — मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न च—अङ्गान्यपि चिकीर्षितानि—इति वाच्यम्, चिकीर्षाम्बरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“पृथग्निशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्विंशतिरग्रेण, त्रिंशज्जघनेन, इयति शक्ष्यामहे” इति । अस्यायमर्थः— श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन त्रिर्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुसोमयागकृतं शक्ष्यामहे” इति निश्चित्य तथैव कुर्यात्—इति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया “इयति शक्ष्यामहे” इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां च सदी- हविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात्स उपन्यास- स्तत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव सम्भवति, न त्वन्यत्र । तस्मात्—सां वेदिमुख्यस्यैवोपकरोति—इति प्राप्ते,—

धूमः—“इयात् शक्ष्यामहे” इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता, वादशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षास्तुल्यत्वाद्देविरुभयार्था । न च—अत्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम्, दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु— हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम् ॥

(चतुर्थे—अभिमर्शनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे, <-१०)

तथाऽभिधानेन ॥ < ॥ गुणाभिधा-
नात्मवार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने ॥

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचि शब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात्तत्र मर्शनवर्जनात् ॥

विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयोः ॥ < ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चतुर्होत्रां पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमासा-
स्याम्” इति । “पृथिवी होवा”—इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा, तस्मिन्मन्त्रे यज्ञा-
ङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वात् । अथवा—तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनाऽऽत्मभूतः कश्चित्पुरुष
प्रजापतिना चतुर्वारमामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः । तदीयनाम्ना
मन्त्रोऽपि ‘चतुर्हूतः’ इत्युच्यते । ‘पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तम्’ इत्यभिप्रायेण
हूतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि सैत्तिरीपब्राह्मणे श्रूयते—

१ छ. ‘ध्यसो’ । २ छ. छ. ‘हेतु सो’ । ग. च. ‘हेतु सोम या’ । ३ ग. च. ‘द्विरष्ट’ । ४ ग.

च. ‘था पूर्ण’ ।

“आत्मज्ञातमन्नित्यामन्नयत् । तस्मै चतुर्हूतः प्रत्यशृणोत् । स चतुर्हूतोऽभवत् । चतु-
र्हूतो ह वै नामैषः । तं वा एनं चतुर्हूतं सन्त्वं ‘चतुर्हूता’ इत्याचक्षते परोक्षेण ।
परोक्षमिमा इव हि देवाः” इति । “अग्निर्हूता”-इत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोता ।
तन्नाप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र-योऽयमाज्यादिहविष उपस्पर्शानाथो मन्त्रः, असी
मुख्य एव हविषि निविशते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वात्—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ, न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणो-
रुपस्पर्शनसंभवः । अथ कालविर्वक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत, तदा
कालसंबन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वाद्गुभयविषहविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते ॥

(पञ्चमे दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे—)

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य

॥११॥ निवृत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ॥

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्पुक्तिसंबन्धात् ॥ ९ ॥

‘मुख्याङ्गद्वयगं मैवं पारंपर्यविदम्बना ॥

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

उपोतिष्टोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वादशशतं
दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुपकरोति, तथा दक्षिणाऽपि । न च
वाच्यम्—‘दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य’ इति वाक्ये पञ्चथा मुख्यसंबन्ध एवा-
वगम्यते, न त्वङ्गसंबन्धः—इति । दीक्षादक्षिणे सोमेनैव साक्षात्संबन्धीताम्, स सोमः
पुनरङ्गैः संबद्ध इति परंपरया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति । तस्मात्—उम-
पार्थं दीक्षादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अन्यवहितसंबन्ध एव पञ्चथा अभिधेयोऽर्थः । तदसंभवे तु—परंपरा-
संबन्धः कथंचिद्भूयते । इह तु तत्संभवात्पारंपर्यं न युक्तम् । तस्मात्—प्रधानार्थं
दीक्षादिकम् ॥

१ क. ख. ‘त्वग्नि’ । २ छ. एव । ३ छ. ग. च. छ. ‘उंनं सभवति । अ’ । ४ छ. ग.
च. ‘वक्ष्या वि’ । ५ क. ‘क्षिणा धू’ । ग. च. ‘क्षिणे धू’ । ६ छ. ग. च. छ. ‘धोरभयोद’ ।
७ छ. ‘वधेयाताम्’ ।

(पष्ठे, अन्तर्वेदेयूपानङ्गताधिकरणे सूत्रे १३-१४)
 तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ देशमात्रं
 वा शिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

पद्याधिकरणमारचयति—

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं यूपानङ्गमुत लक्षयेत् ॥
 देशं यूपानङ्गभावेन वेदिभागोऽत्र चोच्यते ॥ ११ ॥
 वहिर्वेद्यर्धामत्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ॥
 मीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अश्रीपोमीयपशौ “यूपं मिनोति” इति प्रकृत्य श्रूयते—“अर्वमन्तर्वेदि मिनोति,
 अर्धं वहिर्वेदि” इति । “यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षितः” इति बुभुत्सायां
 तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थौल्यमङ्गुल्यादिभिर्भावव्यम् । तस्य च मीयमानस्य यूपस्य
 वेद्येभ्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयते—इति चेत् ॥

मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्येभ्यन्तरभागः ‘अर्धमन्तर्वेदि’ इत्यनेन वाक्येन विधी-
 यते, तद्वदसंस्कृतो वहिर्भागो “वहिर्वेदि”—इत्यनेन वाक्येन विनातव्यः । ततो
 वाक्यं भिद्येत यदा तु वेद्येभ्यन्तरवाह्यभागाम्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो ‘लौकिको’ देशो
 मीयमानयूपोच्यते विधीयते । तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्मात्—लौकिकदेश एवात्र
 यूपानङ्गत्वेन विधीयते, न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

(सप्तमे हविर्धानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणे सूत्राणि १५-१७)

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयो-
 र्वचनात्सामिधेनीनाम् ॥ १५ ॥ देश-
 मात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य
 ॥ १६ ॥ समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

हविर्धाने स्थितो ब्रूपात्सामिधेनीरिहाङ्गता ॥
 हविर्धानस्य तास्वाहो तदेशोऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥
 वाक्यात्स्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमेऽप्रितः ॥
 देशः प्राप्नो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ॥ १४ ॥

१ ख. ‘मुपल’ । २ छ. बोध्यते । ३ ग. च. ‘पस्य मूलस्थो’ । ४ क. ‘यन्तरभा’ । ५ छ.
 छ. ‘यन्तरभा’ । ६ ग. च. ‘नस्येत आहो’ । ७ ग. च. ‘वाक्यैक्याद्’ । ८ छ. ‘धिमोक्तितः’ ।

[अ०३पा०७अधि०८] जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।

१ ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः”—इति । २. धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागावस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोमस्यामिषवः । ‘उत’ इत्ययं शब्दोऽथशब्दार्थे वर्तते । ‘अथ यस्मिन्हविर्धाने सोममभिपुण्वन्ति, तस्मिन्सामिधेनीरनुब्रूयुः’ ॥ इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्र पूर्ववद्वाक्यमेददोषः शैल्यः, एकवाक्यवायाः स्पष्टं प्रतिमासात्—इति प्राप्ते,—
 द्रूमः—सामिधेनीनामिष्टचङ्गत्वात् दक्षिणमासात्तत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरवेदेराहवनीयत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात् । स देशश्चोदकेन प्राप्तः—इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विवातव्यम् । किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमेन प्राप्तौ—दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य समीपदेशः—इति नियन्तुं हविर्धानेन संनिवर्तितस्येति । तथा सति नियममात्रविधानाह्वयनं भवति । त्वत्पक्षे त्वमिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यान्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद्देशलक्षणा ॥

(अष्टमे—अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १८-२०)

शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्, तस्मात्स्वयंप्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥ उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥ अन्यो वा स्यात्प्रक्रियाध्रानादिप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि ॥ २० ॥

अध्याधिकरणपरिचयति—

यजमानेन कर्तव्यं निस्त्रिलं त्याग एव वा ॥

कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता ॥ १५ ॥

ययोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत्क्रयो वृथा ॥

कार्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ १६ ॥

“स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गोक्त्युक्त्या कर्तृत्वस्य सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते । पाणिनिश्च “स्वरितव्यितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” [पा०सू०१।३।७२] इति सूत्रेण

* ‘स’ पुस्तके शास्त्रीरिपिकाया च ‘नुव्यात्’ । † तत्र सशयः—के हविर्धाने सामिधेन्यङ्गम्, उत तल्लक्षितो देशः—इति । इति शास्त्रीरिपिका ॥

१ ख. उप । २ ख. ग. च. छ. कर्तृत्वं शक्यः । ३ ग. घ. ‘मिहात्’ । ४ छ. ‘नीयाधिकरणत्वात्’ । ५ ग. घ. ‘निर्दि “स” ।

क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति । अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण फला-
संभवान्निखिलं यजमानेन कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

द्वमः—निखिलानुष्ठानामावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति । 'षड्भि-
र्हैलेः कर्षति' इत्यत्र तेषादर्शनात् । यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत्, तदानीमृत्विजां परि-
श्रयो वृथा स्यात् । तस्मात्—यजमानेन त्यागमात्रं कार्यम् । अन्यत्र साङ्गप्रधाने
क्रीतस्यर्त्विजोऽनुष्ठानम् । तथा सति साक्षात्परंपरया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने संभ-
वात्तस्य फलं न विरुध्यते ॥

(नवमे परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनिपमाधिकरणे सूत्राणि २१—२४)

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥ एकस्य

कर्मभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥ नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

न क्रीतकर्तृसंख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा न हि ॥

अविशेषादस्ति यावत्कार्यं तावन्त एव हि ॥ १७ ॥

ये यजमानेन क्रीताः कर्तार ऋत्विजः, तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतः ।
तथाऽपि कार्यानुसारेण सोऽवगन्तव्यः । ते च कार्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते—
“पुरोऽध्वर्युर्विभजति, प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति, नेषा पत्नीमुदानयति, उन्नेवा
चमसानुन्नयति, प्रस्वोवा प्रस्वोति, उद्रावोद्रायाति, पतिहर्वा पतिहरति, सुव्रह्मण्यः
सुव्रह्मण्यामाह्वयति, होवा प्रावरनुवाकमनुब्रूते, मैत्रावरुणः प्रेष्यति, अच्छावाको
यजति, आवस्तुद्म्रावस्वोत्रीयमन्वाह,” इति । एवं ब्रह्मब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रपौत्राणां
चतुर्णां कर्माण्युदाहार्याणि । तस्मात्—यावन्ति कार्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः ॥

(दशमे चमसाध्वर्युणां पृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथवाऽग्निमः ॥

योगिक्या संज्ञया भैवं पष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“चमसाध्वर्युन्वृणीते” इति । ये पूर्वश्र कार्यानुसारेणाध्वर्यु-
प्रमुखा ऋत्विज उक्ताः । तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः—यौगिकसं-
ज्ञया तदभेदप्रतीतेः । तथा देवदत्त एव पश्चिमक्रियायोगात्पाचको भवति, तथाऽध्वर्यु-
प्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यवः—इति चेत् ॥

मैवम् । मध्यवःकारिणां चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः, इति षष्ठ्या
भेदावमासात् । मध्यवःकारिणोऽध्वर्युहोत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणा-
दयः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये ॥

(एकादशे चमसाध्वर्यूणां बहुत्वनिपमाधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ॥

नेति चेन्नात्र वैपम्पादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ १९ ॥

“चमसाध्वर्युन्वृणीते” इति यद्बहुत्वं श्रुतम्, तन्न विवक्षितम्, ‘ग्रहैकत्वबहुदेश्य-
गतत्वात्— इति चेत् । मैवम् । ग्रहवैपम्पात् । “ग्रहं संमार्ष्टि” इत्येतद्ब्रह्मणां
नोत्पत्तिवाक्यम् । चमसाध्वर्यूणां त्वेतेदेवोत्पत्तिवाक्यम् । ततस्तेषामुपादेयत्वात्तद्ब्रवं
बहुत्वं विवक्षितम् ॥

(द्वादशे चमसाध्वर्यूणां दशसंख्याननिपमाधिकरणे सूत्रम्—)

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

नेपत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न निपामकवर्जनात् ॥

चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्यवो दश ॥ २० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

(त्रयोदशे शमितुरष्टयक्त्वाधिकरणे सूत्रे २८-२९)

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्द्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

* शास्त्रीपित्राया तु—‘पृथक्श्रुत वरण तदभेदेऽचरितार्थे सत्तेषां तेभ्यो भेदं कारिष्यति’ इति
प्रसाध्य “एतेन सदस्यो व्याख्यातः, तस्यापि धरणाजानात्” इत्युक्तम् ।

अयोदशाधिकरणमारचयति—

तेभ्योऽन्यः शमिताऽनन्यो वाऽन्यः संज्ञापृथक्त्वतः ॥

वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

“शमितार उपेत न यज्ञम्” इत्यस्मिन्मन्त्रे श्रुतायाः शमितृसंज्ञायाः पृथक्त्वादुक्ते-
भ्योऽन्यः शमिता—इति चेत् ॥

मैवम् । पृथग्वरणाभावात् । संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञापनयोगाद्दुपपद्यते । यद्यप्ययं
मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे पठितः, तथाऽप्यध्वर्योः परावृत्तिश्रवणादध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थानादयः
शमितारः । अत एव श्रूयते—“परोवर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्” इति ॥ .

(चतुर्दशे—उपगस्यापृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अन्ये स्फुरुपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ॥

लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्युरित्तिलिङ्गतः ॥ २२ ॥

यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायैकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उपगातारः, तथाऽ-
त्रापि—इति चेत् ॥

मैवम् । यद्युक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगातारोऽन्ये भवेयुः, तदानीमध्वर्योः प्रसक्त्यभा-
वात् “नाध्वर्युरुपगायेत्” इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव यौगिकः
संज्ञाभेदः ॥

(पञ्चदशे सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सोमविक्रेत्येक एषु न वा वरणवर्जनात् ॥

एकः कत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते ॥ २३ ॥

ऋय एव न्योविष्टोमाङ्गत्वेन श्रुतः, न विक्रयः । न चाविहितमृत्विजः कुर्व-
न्ति । तस्मादन्यो विक्रेवा ॥

* ‘शमितारमुपनयीत यज्ञम्’ इति शाश्वरभाष्ये पाठः ।

१ क. ग. च. ‘राडाव’—शास्त्रदीपिकायामप्ययमेव पाठः । २ ग. च. ‘दकेभ्यो गायत्र

अ-ये । ३ ग. च. ‘धोऽपमन’ । ४ स. ‘ऋयक ए’ ।

(षोडशे 'ऋत्विक्' इति नाम्नोऽसर्वगामिताधिकरणे सूत्राणि ३२—३५)

कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥

न वा परिसंख्यानात् ॥ ३३ ॥ पक्षेणेति

चेत् ॥ ३४ ॥ न सर्वेषामधिकारः ॥ ३५ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

किमृत्विग्राम सर्वेषु समानमुत केषुचित् ॥

कर्तो यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त स्युर्दश चेत्पादिसंख्यया ॥

न सर्वेषां समं नाम केषांचिद्वोगरूढितः ॥ २५ ॥

ऋत्विक्शब्दस्य भवृषिनिमित्तमृतेषां यजनम् । तत्र ब्रह्मादिष्विव चमसाध्वर्युष्व-
प्यस्ति । तस्मात्—सर्वेषामृत्विग्राम समानम्—इति चेत् ॥

मेवम् । संख्याश्रुतिविरोधात् । “सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञकर्तोः सप्तदशत्विजः”
इति श्रूयते । तस्मात्—योगर्मेनाविक्रम्य शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य केषुचिदेवैतन्नामेत्य-
वगन्वव्यम् ॥

(सप्तदशे— { दीक्षादक्षिणावाक्योक्तब्रह्मादी- }
नामेव सप्तदशत्विक्त्वाधिकरणे)—सूत्रे ३६-३७)

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

संख्याता अपि ये केचिन्नियता वा विशेषतः ॥

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषतः ॥ २६ ॥

ये सप्तदश संख्याताः, ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्युषु च ये केचिदिच्छया ब्रह्म-
व्याः । विशेषस्याश्रवणात्—इति चेत् ॥

मेवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् । “ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति”
इत्युक्त्वा च विशेषः श्रूयते—“अग्नीधे ददाति” “ब्रह्मणे ददाति” इत्यादिना । दीक्षा-
वाक्यं च तत्र प्रकरणे “ये यजमानास्ते ऋत्विजः” इत्युक्त्वाऽनन्तरमेवमाह्वयते—
“अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत्र उद्रातारम्, ततो होतारम् ।
तवस्तं प्रतिमस्थावा दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—ब्रह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः, मस्तो-

चारमुद्रातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्त नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—अग्नीवं
 ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्रातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्त्वमुन्नेवा दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष-
 यति—पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्रातुः, आवस्तुवं होतुः । ततस्तमन्यो ब्राह्मणो
 दीक्षयति” इति । अस्यायमर्थः—‘अध्वर्युर्यजुर्वेदमोक्तं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—
 प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेवा चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः । ब्रह्मा वेदत्रैयोक्तस्य प्रत्य-
 वेक्षणं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नात्, पोता चेति । उद्रावोद्रान
 करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रत्तोवा, प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्यश्चेति । होवा शंसनं करोति,
 तस्य पुरुषास्त्रयः—मैत्रावरुणः, अच्छावाकः, आवस्तुदिति । चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथ-
 मास्ते दक्षिणा संपूर्णा प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्ते तदर्थं प्राप्नुवन्ति—इत्यर्थिनः । ये
 तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्ति—इति तृतीयिनः । ये चतुर्थ्यास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्ति—
 इति पादिनः । तानेतानुक्तक्रमेण स स पुरुषः सस्करोति’ इति । अत्र—दीक्षा-
 वाक्ये निर्दिष्टो अध्वर्युर्मभूतव्य ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यवः—इति नियमो
 द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशे—ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सदस्ये यजमाने वा साप्तदशयं वृत्तत्वतः ॥

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युर्ब्रह्मादिषु षोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसख्यापूरकः कश्चिदृत्विगपेक्षित ।
 सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्यवस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणाभावः, केना-
 चिच्छाखायां तद्वरणस्याऽऽन्नावत्वात् । ततः साप्तदशय सदस्ये पर्यवसितम्—इति चेत् ।

मैवम् । असौ सदस्य किञ्चिदपि न करोति ‘सदस्य इदं कुर्यात्’ इति विध्यभा-
 वात् । न च विना क्रियामृतुयजननिमित्ते ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते । यजमानस्तु
 त्याग करोतीति तस्मिन्नपपद्यते । तस्मात्साप्तदशय यजमाने युक्तम् ॥

(एकोनविंशो-आध्वर्यवादिष्वध्वर्यवादीनां कर्तृतानियमाधिकरणे,
विंशो-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे, च सूत्राणि ३९-४२)

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्नयश्च स्वकाल-
त्वात् ॥ ३९ ॥ तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था
स्यात्, संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥
तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वाऽग्निमो यतः ॥

शक्ताः केन किमिदं नियतिः स्यात्समाख्यया ॥ २८ ॥

तेषामध्वर्युमभृतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं च सर्व-
साधारणत्वात् नियामकम्—इति चेत्—

मेवम् । *समाख्याया नियामकत्वात् । यस्मिन्कर्मणि 'आध्वर्यवम्' इति समाख्या
यत्कर्मध्वर्योः । एवमिवरत्रापि ॥

(विंशो-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे—उक्तसूत्रैकदेशः—)

अग्नयश्च (सर्वार्थाः) स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो बद्धिरायोऽस्तु पर्णवत् ॥

पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपादष्टे तु सर्वगः ॥ २९ ॥

यथा "यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं गृणोति" इत्यसौ पर्णविधिः
प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारध्याधीवत्त्वाद्वाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थः—
इति चेत् ॥

मेवम् । वैषम्यात् । पर्णवाक्यात्पर्णवाया यावत्कृतुपवेशे जुहुर्द्वारम् । सा च जुहुः
प्रकृतावेव विदिवा विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनीयाद्यग्नेस्तु ऋतुपवेशे द्वारं

* तथा त्रिमेष एवोत्सर्गः—सर्वे होत्र होत्रा, आध्वर्यवमध्वर्युग, शान् । न, वद्विदपिचये ।
यत्र प्रत्यक्षवचनं, यथा "मित्रावद्वयः प्रेषति चान्वाह च" इति, यत्र च विशेषमभासा, यथा 'पो-
श्रिये, नेश्रिये, याजमानम्' इति, तत्र विशेषसमाख्यापलाहूचतवत्याद्य सामान्यसमाख्याऽप्योचने । तदि-
दमुक्तम्—"तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः" इति । तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रसन्ननिवारणेन
केपमूर्तं सूत्रं । नाधिकरणान्तरम् ।—इति शास्त्रदीपिका ॥

वारमुद्रातुः, मैत्रावरुणं होतुः । ततस्त्वं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—अग्नीवं
 ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्रातुः, अच्छात्राकं होतुः । ततस्त्वमुन्नेवा दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष-
 यति—पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्रातुः, यावस्तुतं होतुः । ततस्त्वमन्यो ब्राह्मणो
 दीक्षयति” इति । अस्यायमर्थः—‘अध्वर्युर्यजुर्वेदमोक्तं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—
 प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेवा चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः । ब्रह्मा वेदत्रैयोक्तस्य प्रत्य-
 चेक्षणं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीत्, पोवा चेति । उद्रातोद्गान
 करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रस्तोवा, प्रतिहर्ता, सुब्रह्मण्यश्चेति । होता शंसनं करोति,
 तस्य पुरुषास्त्रयः—मैत्रावरुणः, अच्छात्राक., यावस्तुदिति । चतुर्षु वैगेषु ये प्रथ-
 मास्ते दक्षिणा संपूर्णा प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्ते तदर्थं प्राप्नुवन्ति—इत्यर्थिनः । ये
 तृतीयास्ते तृतीयाशं प्राप्नुवन्ति—इति तृतीयिनः । ये चतुर्थीस्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्ति—
 इति पादिनः । तानेतानुक्तक्रमेण स स पुरुषः संस्करोति’ इति । अत्र—दीक्षा-
 वाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतय ऋत्विजः षोडश, न तु चमसाध्वर्यवः—इति नियमो
 द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशे—ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सदस्ये यजमाने वा साप्तदशं वृत्तत्वतः ॥

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युंब्रह्मादिषु षोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसस्यापूरकः कश्चिद्विगणपेक्षितः ।
 सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्यवस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणाभावः, केर्ता-
 चिच्छाखाया तद्वरणस्याऽऽम्नात्त्वात् । ततः साप्तदश्ये सदस्ये पथेर्वासत्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । असौ सदस्यः किञ्चिदपि न करोति ‘सदस्य इदं कुर्यात्’ इति विध्यभा-
 वात् । न च विना क्रियामृत्युयजननिमित्ते ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते । यजमानस्य
 त्यागं करोतीति तस्मिन्नपपद्यते । तस्मात्साप्तदशं यजमाने युक्तम् ॥

१ छ. अग्नीत् । २ ग. च. ‘अययोक्त’ । ३ छ. गणेषु । ४ छ. ‘शा एतावत्’ । ५ ग. व.

६ छ. ‘दियो’ । ७ क. छ. ग. च. ‘मित्तमृत्वि’ । ८ छ. ‘स्मात्तत्सादृश्यं’ ।

(एकोनविंशो-आध्वर्यवादिष्वध्वर्यादीनां कर्तुतानियमाधिकरणे,
विंशो-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे, च सूत्राणि ३९-४२)

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्नयश्च स्वकाल-
त्वात् ॥ ३९ ॥ तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था
स्यात्, संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥
तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः ॥ ४१ ॥
तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वाऽग्निमो यतः ॥

शक्ताः केन किमित्पन्न नियतिः स्यात्समारूपया ॥ २८ ॥

तेषामध्वर्युप्रभृतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं च सर्व-
साधारणत्वात् नियामकम्—इति चेत्—

मैवम् । *समाख्याया नियामकत्वात् । यस्मिन्कर्मणि 'आध्वर्यवम्' इति समाख्या
वत्कर्मध्वर्योः । एवमितरत्रापि ॥

(विंशो-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे—उक्तसूत्रैकदेशः—)

अग्नयश्च (सर्वार्थाः) स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो वह्निराद्योऽस्तु पर्णवत् ॥

पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपादष्टे तु सर्वगः ॥ २९ ॥

यथा “यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” इत्यसी पर्णविधिः
प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारभ्याधीतत्वादाहिव आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थः—
इति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । पर्णवाक्यात्पर्णताया यावत्कृतुपवेशे जुहुर्द्वारम् । सा च जुष्टः
प्रकृतावेव विद्मिवा विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनीयाद्यग्नेस्तु ऋतुपवेशे द्वारं

* तथा विमेष एकोत्सर्गः—सर्वं ह्यत्र होत्र, आध्वर्यवमध्वर्युम्, दानं च, वचिदशोचये ।
यत्र प्रत्यक्षवचनं, यथा “मेत्रावरुणः प्रेषति चान्वाह च” इति, यत्र च विशेषणमात्रा, यथा ‘वे-
श्रीर्षं, वैश्रीय, दाक्षमानम्’ इति, तत्र विशेषणसमाख्यात्पलात्पलाच्च सामान्यसमाख्याऽपेक्षते । तदि-
दमुक्तम्—“तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः” इति । तदिदं समाख्याविनियोगस्वीकारेण सङ्गतिवारणेन
वैषम्यं सूत्रं । नाधिकरणांतरम्—इति शास्त्रशेषिका ॥

१. ध. छ. सर्वगः । ग. च. सर्वगम् ।

होम । स च क्वचित्प्रकृतावेव विहित सन्विकृतावतिदिश्यते । तद्यथा—प्रयाजना-
रिष्ठादिहोमा । तादृशो विषये “यदाहवनीये जुह्वति” इति वाक्येनाग्नि प्रकृतावेव
विधीयते । विकृतौ तु होमेन सहातिदिश्यते । तस्मात्तत्र पर्णन्याय । यस्तु होमो
विकृतानुषादिश्यते । तद्यथा—साग्रहण्यामिष्टावामनहोम । तत्र द्वारभूतस्य होमस्य
विकृतानुषादिश्यमानतया द्वाररेणाऽपि प्रकृताविव विकृतावपि वाक्येन विधिवारयितुम-
शक्य । तस्मात्—सर्वोर्धो वह्नि ॥

(एकावशे समाख्याबाधनाधिकरणे सूत्राणि ४३—४५)
प्रैपानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥
पुरोनुवाक्याधिकारो वा प्रैपसंनिधानात्
॥ ४४ ॥ प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

यन्मैत्रावरुण प्रेष्यत्पनु चाऽऽहेति बाधनम् ॥

होत्रादिकसमाख्यायास्तत्सर्वत्रोक्त कुत्रचित् ॥ ३० ॥

आद्योऽस्तु वचनान्मैव साहित्योत्तपुपलम्भनात् ॥

प्रैपानुवचने पत्र सहिते तत्र बाधनम् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“मैत्रावरुण प्रेष्यति चानु चाऽऽह” इति । तदेतद्वान्य
प्रैपानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकता विदधाति । तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते ।
“अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि” “यूपायान्यमानायानुब्रूहि” इत्यादिप्रैपाणामध्वर्युक
र्तृकत्वदर्शनात्—‘आध्वर्यवा प्रैपा’ इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या । तथा “प्रो
वाजा अभिघव” —“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयत्” इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृ-
कत्वदर्शनात्—‘अनुवचनानि होत्राणि’—इति याज्ञिकसमाख्या । प्रैपानुवचने च
द्विविधे—समस्ते व्यस्ते च । पूर्वोदाहृते व्यस्ते । “होवाऽयक्षदग्निं समिधम्”—इत्या
द्यनुवचनसंज्ञस्यात्ते “होतर्यज” इति प्रैप आम्नात् । एते प्रैपानुवचने समस्ते । तेषु च
व्यस्त्वसमस्त्वप्रैपानुवचनेषु सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन समाख्यो बाधित्वा होतृकर्तृकत्वम
ध्वर्युकर्तृकत्व च परित्यज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वमेवाम्युपेक्षम्—इति प्राप्ते,—

अभिधीयते—“प्रेष्यति चानु चाऽऽह” इति चकारद्वयेन प्रैपानुवचनयो समुच्चयो

वाक्येऽस्मिन्नपलभ्यते । ततः समुच्चितयोरेव समाख्याभाषणम् । व्यस्तयोस्तु यथास-
माख्यं होत्रादिकर्तृकत्वंमेवाभ्युपेयम् ॥

(द्वाविंशो चमसहोमेऽध्वर्युचमसाध्वर्युकर्तृताधिकरणे सूत्राणि ४६-४९)

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्वा तन्नयायत्वात् ॥ ४७ ॥ चमसे चान्य-

दर्शनात् ॥ ४८ ॥ अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

चमसैश्चमसाध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्युरेव वा ॥

संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया ॥ ३२ ॥

विशेषस्यानपेक्षत्वात्तेनान्यस्या अपेक्षणात् ॥

अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्तौ परोऽपि वा ॥ ३३ ॥

‘चमसाध्वर्युः’ इत्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यवः एव चमसैर्जुहुयुः—इति चेत् ।

मैवम् । अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन प्रबलत्वात् । केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु आ-
नुगवोऽध्वर्युशब्दः सामान्यरूपः । चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति विशेषरूपः । तं
च विशेषमनपेक्ष्यैवाध्वर्युशब्द ऋत्विक्संज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति । चमसशब्दस्तु
सामान्यवाचिनमध्वर्युशब्दमपेक्ष्यैव पुरुषेषु संज्ञा भवति । तथा साति ‘आध्वर्यवो
होमः’ इत्यनया निरपेक्षयो प्रबलया समाख्ययाऽध्वर्युरेव सत्यां शक्तौ चमसैर्जुहु-
यात् । ग्रहहोमेषु व्यावृत्तत्वेन कदाचिदशक्तौ चमसाध्वर्यवो जुहुयुः ॥

(त्रयोविंशो श्येनवाजपेययोरनेककर्तृकताधिकरणे सूत्रे ५०—५१)

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः

॥ ५० ॥ तद्गुणाद्वा स्वधर्मः स्यादधि-

कारसामर्थ्यात्सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

श्येन उद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्पमू ॥

उद्गात्राऽध्वर्युणा कार्षी यथाप्रकृति वाऽग्निमः ॥ ३४ ॥

आरूपाविशेषादारूपायाः पूर्वभावी हि चोदकः ॥

प्रकृताविव कर्तारस्तत्तद्धर्मं व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥

श्येनयागः सामवेदे समाम्नात् इति वक्ष्याः सर्वे पदार्था उद्गात्राऽनुष्ठेयाः, बहि-
ष्पवमानाम्यष्टादिस्तोत्रेष्विद्वीद्वात्रयसमारूपायाः श्येनेऽपि समत्वात् । तथा—
यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयः, समारूपावशात्—इति प्राप्ते,—

सूत्रम्—श्येनवाजपेयी हि ऋषोविशेषविकारो । तत्र चोदकस्तत्पदार्थस्तेस्त्वैः
पुरुषैरनुष्ठेयतया समर्पयति । अङ्गेष्वविदिष्टेषु पश्चात्साङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयोगव-
चनस्य प्रवृत्तिः । प्रयोगवचनादीनां तु समारूपाऽत्यन्तजघन्या । ततः प्रबलचोद-
कवशात्प्रकृताविव नानाविधाः कर्तारः तत्तद्धर्मेषु व्यवविष्टन्वे ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायभार्याविस्तरे तृतीयाध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अविकरणानि	२३	२२३
सूत्राणि	५१	६१३

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

(प्रथमे ऋक्स्य स्वामिकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अष्टमपादे प्रथमाधिकरणभारचयति—

दक्षिणादिपरिक्रीतिक्रैस्त्विजः स्वामिनोऽथवा ॥

परिक्रयः समारूपानाहृत्विजः स्याद्यथेतरत् ॥ १ ॥

पारक्रयात्पुराऽध्वर्युहोत्रादीनामभावतः ॥

परिक्रयणकतृत्वं यजमानस्य नोत्विजः ॥ २ ॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः । तत्र हविष्यागव्यविरिक्तं सर्वमात्विज्यम्—
इति निर्णयम् । दक्षिणा च द्वादशशतवर्षाऽध्वर्युवेद् उद्गातृवेदे च समाम्नात्वा । अन्वा-
हार्यदक्षिणाऽध्वर्युवेदे । ततः समारूपया परिक्रेतृत्वमृत्विजः—इति चेत् ॥

मेवम् । ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकालीनानां तत्कृतृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्क-
र्तृत्वात् ॥

(द्वितीये वरदानस्याध्वर्युकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतत्विजः ॥

स्वामिनः पूर्ववन्मेवमध्वर्योर्वचनादपम् ॥ ३ ॥

“य एवामिष्टकामुपदेध्यात्, स त्रीन्वैरान्दद्यात्” इत्युपवातुरध्वर्योर्गोत्रयदानं वाच-
निकम् । नहास्ति वचनस्याविभारः ॥

(तृतीये वचनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणे सूत्राणि ३-८)

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवति-
ष्ठेरन् ॥ ३ ॥ याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्म-

वत् ॥ ४ ॥ व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥ गुणत्वेन तस्य
निर्देशः ॥ ६ ॥ चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

संस्कारा वचनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा ॥

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥ ४ ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्ये कर्तुमृत्विजः ॥

क्रीणात्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ॥ ५ ॥

“भाष उन्दन्तु जीवसे” इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाध्वर्युवेदे समान्नावाः—
“केशश्मश्रु वपते,” “नखानि निकृन्तवे” इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वचनादी । तस्मात्—
वस्याध्वर्योस्त्वे वपनौदिसंस्काराः—इति चेत् ॥

मेवम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगवमालिग्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रिय-
न्ते । तथा च ब्राह्मणम्—“केशश्मश्रु वपते । मृदा वा पृषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु ।
मृदामेव त्वचममेध्यामपहृत्य यज्ञियो मृत्वा मेधमुपैति” इति । नसध्वर्युवपनेन यजमा-
नगवा मृदा त्वगुपैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु
सयमशक्तः सन्कर्मकरात्तत्विजः परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औषधा-

* “वरं गां तु विजानीयात्तुर्वर्षाभिति स्थितिः” इति श्रुत्यासम्भः ॥

घानयन एव भृत्यो जीवितदानेन परिक्रीयते । न तु तदीपधं भृत्यः सेवते । तस्मात्—
हृत्परिक्रियत्विजाम्, संस्कारस्तु यजमानस्य । क्वचित्तुः वचनादृत्विजामपि संस्का-
रोऽस्तु ॥

(चतुर्थे तपसो याजमानताधिकरणे सूत्राणि ९—११)
तपश्च फलसिद्धित्वाल्लोकवत् ॥ ९ ॥ वाक्यशेष-
श्च तद्वत् ॥ १० ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

नाश्राति द्यहमित्येतत्तपः कस्य तपोद्धपोः ॥

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः ॥ ९ ॥

फलान्तरापपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ॥

लिङ्गात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः ॥ ६ ॥

उपोत्तिष्ठोमे—“द्यहं नाश्राति” “त्र्यहं नाश्राति” इत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्यु-
क्तम्, तस्य दुःखत्वात्कत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचिदन्त्यात् । दुःखत्वादेव फलभोक्तृ-
संस्कारत्वाभावाद्यजमानस्य न युक्तम्—इति चेत् ॥

मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकं दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाश-
कत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं
कल्पसूत्रकारेणैवमुदाहृतम्—“यदा वै दीक्षित रुशा भवति, अथ मेध्यो भवति ।
यदाऽस्मिन्नन्तर्मे किञ्चन भवति, अथ मेध्यो भवति । यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोर्नेश्यति,
अथ मेध्यो भवति । यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संवीयते, अथ मेध्यो भवति । पीत्वा दीक्षते,
दृशो यजते । यदस्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति । न हि दुःख-
रूपं तपो विना दुःखमदं पापं नश्यति । यथा पाटनमन्तरेण विषम्रणानां नोपशा-
न्तिः, तद्वत् । तस्मात्—वपनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥

* “द्विष्यमालिन ऋत्विजः” इतिवत्—इति शास्त्रदीपिका । पञ्चमाधिकरणेऽत्रापि व्यक्ती-
भविष्यति ॥

† वचनादृत्विजामपि स्यात् । यथा “ऋत्विज उपवसन्ति” इति—इति शास्त्रदीपिका । पञ्च वचनं
ऋत्विजाम् । यथा “सर्वे ऋत्विज उपवसन्ति” इति—इति शास्त्रभाष्यं च ॥

छ. जीवितदा । २ क. छ. “अथ ६.” । ३ क. “लस्या” । ४ छ. “इति हीयन्ते जु” ।

(पञ्चमे लोहितोष्णीपतादीनां सर्वस्विग्वर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाविकरणमारचयति—

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनान्मताः ॥

ऋत्विजां ते यथाख्यानं कर्तव्या निस्त्रिलैरुत ॥ ७ ॥

आद्य आख्यावशान्मैवं सर्वसंनिधिपाठतः ॥

प्रतिमुख्यं गुणावृत्तेः कर्तव्या निस्त्रिलैरपि ॥ ८ ॥

राजपेये श्रूयते—“हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति । श्येने श्रूयते—
“लोहितोष्णीपा लोहितवसेना निर्वोता ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति । यद्यपि हिरण्यमा-
लित्वादीनां संस्कारत्वाद्यजमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तम् । तथाऽपि वचनादयमृत्वि-
जसंस्कारः । तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्युणामिव, लोहितोष्णीपादिकं
सामवेदोक्तत्वाद्द्रावृणामिव, इति समाख्यावशाद्भ्युपेयम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति सर्वेषामृत्विजां संनिधी, पठ्य-
मानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः संनिधिना समाख्यां बाधित्वा सर्वैरप्यृत्विग्भिः संबध्यते ।
किंच—संस्कार्यत्वाद्ऋत्विजां प्राधान्ये सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां
हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः ॥

(षष्ठे वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वृष्टिकामी सैदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ॥

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽऽचो वाक्यान्मातुस्तदुच्यते ॥ ९ ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ॥

प्रतीताऽतो वाक्यवाधे तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ १० ॥

उच्यतिष्टोमे श्रूयते—“यदि कामयेत-वर्षुकः पर्जन्यः स्यात्—इति, नीचैः
सदो मिनुयात्” इति ।—यथा पुरस्तात्पश्चात्स्थितौ हविर्धानमापीनवंशावुर्चः,
तथा सदो नीचं, मिनु नीचैः कार्यम्—इत्यर्थः । अत्र—वृष्टिकामनाऽध्वर्योर्युक्ता,

‘यः कामयेत्, स मिनुयात्’ इति वाक्येन कामयितृमात्रोरेकत्वावगमात् । मातृस्व
घाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात्—स एव कामयिता—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘मिनुयात्’ इति परस्मैपदेनाध्वर्युर्व्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । ततो
वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात्परस्मैपदश्रुत्या वाक्य बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृ-
कत्वं द्रष्टव्यम् ॥—‘यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सपादयतु’ इत्येव योऽध्वर्युः
कामयते, स नीचैर्मिनुयात्, इति वाक्य व्याख्येयम् ॥—“एवावितुद्रावाऽऽत्माने
वा यजमानाय वा य काम कामयते, तमागायति” इति ऋत्विजोऽपि काम—इति
चेत् । तर्हि तस्मिन्नुद्गीयोपासने वचनादृत्विजोऽपि फलमस्तु ॥

(सप्तमे, आयुर्दा इत्यादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

आयुर्दा इति मन्त्रोक्ति कस्याध्वर्योः समाख्यया ॥

तद्भावे लिङ्गतः स्वामिगामिता कामवन्मता ॥ ११ ॥

इदमाम्नायते—“आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” इति । तस्यैतस्य मन्त्रस्य
पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वा—इत्ययं सहायः, ‘कस्य’ इत्यनेन पदेन सूचितः ।

अस्मिन्मन्त्रे “आयुर्मे देहि” इति फलस्यै स्वात्मसंबन्धः प्रतीयते । स च यज-
मानस्य युक्तः, नाध्वर्योः । तस्मात्—कामव-मन्त्रोऽपि याजमानः ॥

(अष्टमे द्याम्नातस्योभयप्रयोज्यताधिकरणे सूत्रम्—)

द्याम्नातेषुभौ द्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

वाजस्य भेत्पेमु ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ॥

एक काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामि-यो ॥ १२ ॥

दशपूर्णमासयो—“वाजस्य मा प्रसवेन”

चाऽऽम्नातः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थः

र्युकाण्डे यजमानकाण्डे
पठेत्—इति चेत् ॥

मेवम् । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माद्दुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठो-
राशयभेदोऽस्ति । 'अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामि' इत्यध्वर्युर्मनुते । 'अत्र
न प्रमादिष्यामि' इति यजमानः ॥

(नवमे, अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

ज्ञाते च वाचनं नह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वाचयेत्स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ न एव वा ॥

अविशेषाद्भौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ १३ ॥

वाजपेये श्रूयते—“ऋत्वीर्यजमान वाचयति” इति । “आयुर्यजेन कल्पताम्”
इत्यादयो मन्त्राः ऋत्विजः । तत्र—मन्त्रवदर्थोभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्
'विद्वांसं वाचयेत्' इत्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिज्ञ तदैव शिक्षयित्वाऽपि वाच-
यितुं शक्यत्वात्—इति चेत् ॥

मेवम् । अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मात्-
अभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

(दशमे द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्वाधिकरणे सूत्रे १९-२०)

याजमाने समाख्यानात्कर्माणि याज-
मानं स्युः ॥ १९ ॥ अध्वर्युर्वा तदर्थो
हि न्यायपूर्वं समाख्यानम् ॥ २० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

वत्सं चोपसृजेत्तद्बहुसां चाधिश्चयेदिति ॥

द्वादशद्वंद्वकर्मतत्स्वामिनो वेतरस्य वा ॥ १४ ॥

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रमान् ॥

महाकाण्डोक्तितोऽन्त्योऽस्तु द्वंद्वतेश्च फीत्येते ॥ १२ ॥

दशपूर्णमासयोर्यजमाने काण्डे श्रूयते—“द्वादश द्वंद्वानि दशपूर्णमासयोस्त्वानि
संज्ञायानि—इत्याहुः—वत्सं चोपावमृजवि, उखां चारिश्चयति । अत्र च हन्वि,
एषदी च समाहन्वि” इत्यादि । तत्र—पन्द्राशमाखया यजमानाकरणेर्कर्म,

१ ग. घ. 'ताऽन्त्योऽस्तु । छ. 'तोऽन्त्यो द्वं । २ ग. घ. छ. 'मासाः । ३ घ. ग. घ. ग
'दश- । ४ घ. 'राजन्वा ।

दोहनेन संपादितं धीरं धारयितुं पितृस्थापनमपरं कर्म, तदेतदुभयमेक द्रव्यम् । तथा—ब्राह्मणाभवघातः, दृष्टदुभयो पापाणान्तरेण समाघातः, इत्येतदुभय द्वितीय द्रव्यम् । एव द्वादश कर्मद्वंद्वान्यनुष्ठेयान्याम्नातानि । तेषां याजमाने काण्डे पठित-
त्वात्समारूपया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानि—इति प्राप्ते,—

धूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि, तान्यनुष्ठानुमेव परिक्रीया ऋत्विजः । किञ्च—यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डम्, महाकाण्डं त्वाध्वर्यवेमेव । तत्रैवैते वत्सा-
पाकरणादयो धर्मा आम्नाताः । तस्मादध्वर्युरेव ताननुविष्टेत् । याजमाने तु काण्डे न
तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु परिगणनया द्वंद्वतासंपादनमात्रमात्मावम् । तेन यज-
मानस्त्वामानुपूर्वी मनसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्माद-
ध्वर्योरैवानुष्ठानम् ॥

(एकादशे होतुराध्वर्यवकरणानुष्ठानवृत्ताधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरम-
न्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

यो होताऽध्वर्युरेव स्यादित्याध्वर्यवमाचरन् ॥

हौत्रं कुर्यान्न वा त्यागहेत्वभावात्करोति तत् ॥ १६ ॥

होतैको युगपत्कर्मद्वयं कर्तुं नहि प्रभुः ॥

त्यजेच्चोदकतः प्राप्त हौत्रं वाचनिकार्थकृत् ॥ १७ ॥

अभीषोमीयपशौ “परिवीरसि” इत्यनेन करणमन्त्रेणाध्वर्युर्युपस्य रशनया परि-
व्याणं करोति । तदानीं क्रियमाणे तत्परिव्याणं होता “युवा सुवासाः”—इत्यनेन
मन्त्रेणानुवदति । तदेतदुभय चोदकपरपरया कुण्डपाथिनामयने प्राप्तम् । तत्राध्वर्यो-
होतृश्च समास आम्नातः—“यो होता सोऽध्वर्युः” इति । होतारमनूषाध्वर्युत्ववि-
धानादध्वर्युकार्यं होनाऽनुष्ठेयम् । तत्र, “परिवीरसि” इत्यनेन करणमन्त्रेण होता
युगपरिव्याणं कुर्वेत् । तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्त हौत्रमपि होता न त्यजेत् ।
नहि त्यागहेतुं क्वचिन्निषेव पश्याम । तस्मात्क्रियमाणं तत्परिव्याणं “युवा सुवा-
साः”—इत्यनेन मन्त्रेण होवाऽनुवदेत्—इति प्राप्ते,—

धूमः—द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत्कर्तुं न शक्नोति । ततोऽ-

१ क. ग. च. 'यान्यत्र ऽऽम्ना' । २ ग. च. 'या यजमानया' । ३ ख. 'मादराव । हो' ।
४ ख. 'प्रचारता' । ५ छ. 'भु मृते' । ६ ख ग. च. छ. 'न परिव्याणक' । ७ ग. च. 'धमस भा' ।

न्यतरस्यात्तदर्थमाविनि त्यागे चोदकत्वः प्राप्तं हीत्रमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु “यो
होता सोऽध्वर्युः” इत्यनेन प्रापितत्वादननुष्ठेयम् ॥

(द्वादशे प्रोक्षण्यासादनादीनामनाध्वर्यवताधिकरणे सूत्रम्—)

प्रैपेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रोक्षण्यासादनं कुर्यादध्वर्युरितरोऽथवा ॥

आरूपयाऽऽद्यः सादयेति प्रैपितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित्प्राग्नेण वेद्यामासादनं श्रुतम् । तदेव घजुर्वे-
दोक्तत्वादाध्वर्यवम्—इति चेत् ॥

मैषम् । प्रैपमन्त्रविरोधमद्वात् । “प्रोक्षणीरासादय । इध्मावर्हिरुपसादय ।
अग्नीदग्नीन्विहर । बर्हिः स्तृणीहि” इत्यादिपनाध्वर्यवेषु प्रैपमन्त्रेषु श्रूयमाणमाग्नीध्र-
संबोधनं मध्यमपुरुषश्चान्येन वदन्नुच्यते सत्युपपद्यते । तस्मात्—नाऽऽध्वर्यवम् ॥

(त्रयोदशे प्रैपमन्त्राणामाध्वर्यवत्वाधिकरणे सूत्रे २३—२४)

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ गौणो

वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

अग्नीत्प्रेष्येदुताध्वर्युरग्नीदस्त्वविरोधतः ॥

आरूपाविरोधादध्वर्युः प्रैपद्वाराऽर्धकृद्यतः ॥ १९ ॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति, तथा प्रैपमन्त्रमप्याग्नीध्र एव पठतु विरोधाभा-
वात्—इति चेत् ॥

मैषम् । आध्वर्यवैसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतसंबोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात् ।
च—प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युर्कर्वृत्तत्वाभावेऽपि समाख्याविरोधस्त्वदवस्थः—इति
म् । प्रैपद्वारा प्रयोजकत्ववृत्त्येऽपि तद्विरोधात् । तस्मात्—अध्वर्योरेव प्रैपमन्त्रः ॥

१ क. घ. ट. 'पु श्रु' । २ घ. 'प्रैदेव' । ३ क. घ. 'दत्तन' । ४ क. 'कर्तृत्वा' ।
घ. 'कर्तृत्वेऽ' ।

(चतुर्दशे— { करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याऽऽ- } -सूत्राणि २५-२७)
 { शासितव्यताधिकरणे (वर्चोन्यायि) }

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ स्वामिनो
 वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

ममाम्न इति कस्पात्र फलं लिङ्गेन वक्तृगम् ॥

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥ २० ॥

“ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु” इत्ययमाहवनीयस्यान्वाधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्व-
 र्युणा पठ्यते । ‘विशिष्टं हवनं येषा यज्ञानां ते विहवास्तेषु वर्चस्वेजसोपलाक्षित यत्फल
 तन्ममास्तु’ इत्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्त्वत्फलम्— इति चेत् ॥

मेवम् । “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” इत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफ-
 लस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते । न च परिक्रीतस्याध्वर्योर्दक्षिणातिरिक्तफलसंबन्धो
 न्याय्यः । तस्मात्—श्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं धैलिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम् ।
 ‘मदीययजमानस्य तद्वर्चोऽस्तु’ इति ह्युपचारः । तस्मात्—यजमानेन पाठ्येषु “अयुर्दा
 अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु मत्स्यगाशीर्षेत्रेषु श्रुतं फलं यथा
 याजमानम्, तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ॥

(पञ्चदशे करणमन्त्रेषु कर्माधिकारस्पर्तिवर्धर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

कर्मार्यं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

मा मा संताप्तमित्येतत्कस्मिन्स्वामिनि पूर्ववत् ॥

अध्वर्यावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधारहोमार्थमाज्यपूर्णौ सुकस्तुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धार-
 यति । तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजि-
 हाथा मा मा संताप्त लोकं मे लोककृतौ वृणु।म्” इति । ‘भोः सुकस्तुवरूपाव-
 अग्नाविष्णू युवा नाभिदेशे धारयन्नहमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रमं न कृतवा-
 नस्मि । युवां च मत्तो वियुक्तौ मा भवतम् । ततो मा देहधारिणं मा संताप्त मेम देहे
 संतापं ज्वरादिरूप मा कुरुवम् । स्थानकृतौ युवामाधारहोमाय स्थानं कुरुवम्’

१ ग. च. लिङ्ग । २ ग. च. इत्युप । ३ स. तत्तेन । ४ क. स. छ. ‘पूर्णे सु’ । ५ क.
 स. ‘क्तौ म’ । ६ ग. च. मदेहे ।

इत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तवचोऽन्यायेन संवापाभावोऽपि यजमानस्यैवं, न त्वध्वर्योः—
इति चेत् ॥

मैवम् । अध्वर्यावसंतस्ये सत्यविद्वेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मात्—अध्वर्यु-
गवोऽपि संवापाभावो यजमानस्यैव फलम्—इति नात्र मच्छब्दस्योपचारः ॥

(षोडशे भद्रमित्यस्योभयगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

भद्रं तन्नौ सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि युज्यते ॥

द्वित्वश्रुत्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमामिषवाधारयो. फलकयोरवस्ताच्चतसृष्वामिष्यादि-
विदिक्षु चत्वार उपरवनामका गर्वा अरुत्निमात्रखाता अधोभागे परस्पर मिलिता
ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिण-
हस्तं प्रसारयति, तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन्सहस्तं प्रसार्यावस्ताद्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा
यजमानः “किमन्न” इत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अध्वर्युश्च “भद्रम्—” इत्यनेन
मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमान. “तन्नौ सह—” इत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वीयत्वेन
स्वीकरोति । तस्मात्—यजमानस्यैव तत्—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘नौ’ इत्यनेन द्विवचनेन, ‘सह’ इत्यनेन चोभयगामित्यैव स्वीकारात् ॥

(सप्तदशे द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे, ३०—३१)

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणात् ॥ ३० ॥

निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः ॥ ३१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावतिदेशतः ॥

माप्तिर्विशेषतो वाऽऽद्यो विशेषस्यानिरूपणात् ॥ २३ ॥

प्रकृतौ कार्यकृद्गर्मा विकृतौ स्युर्न चेतरे ॥

घृषावटारतृतिः कार्यं न हि प्राकृतवर्दिपः ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मो चार्द्धधर्मश्च हविरासादनादयोऽर्था इति पूर्वेण

(एकविंशे श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणे सूत्राणि ३६-३८)

संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥ नाप्र-

करणत्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नवनीतं श्येन आज्यं मुख्येऽङ्गे वाऽस्तु मुख्यगम् ॥

विधेयमाज्यमप्राप्तं दत्तस्थनवनीतकम् ॥ ३० ॥

मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम् ॥

अनूद्य दत्तिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३१ ॥

श्येने श्रूयते—“दत्तिनवनीतमाज्यं भवति” इति । दत्तौ चिरं संगृहीतं नवनीतं यस्याऽऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतदीदृशमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात्प्रधानकर्मणि विधेयम्—इति चेत् ॥

मैवम् । प्रधानं श्येनस्य सोमयागविकारत्वेनाऽऽज्यापेक्षाया अभावात् । अङ्गेऽपि विशेषेषु चोदकप्राप्तस्याऽऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो विधीयते ॥

(द्वाविंशे सर्वश्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ सर्वेषां वाऽविशे-

पात् ॥ ४० ॥ न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणः सर्वेषु बोधितः ॥

आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद्वाक्यात्सर्वाङ्गसंगतिः ॥ ३२ ॥

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु दत्तिनवनीतगुणो विहितः, सोऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सर्वनीयपशुवत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु, न तु कालान्तरवर्तिदीक्षणीयाद्यङ्गेषु । विमतो गुणः सुत्याकालीनाङ्गमात्रेण, श्येनवैशेषिकत्वात्, पशुसाहित्यवत् । यथा “सह पशूनालभते” इति विहितं पशुसाहित्यं श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सर्वनीयपशुष्ववस्थितम्, तथा—नवनीतमपि—इति प्राप्ते—

१ स्र ग. च. छ. 'तिस्थं न' । २ ग. च 'गुणे वि' । ३ छ धिरत् । ४ स्र. ग. च. 'नस्य श्ये' । ५ ग. च. 'योक्त नवनीत गु' । ६ स्र. छ. चोदितः । ७ ग. च. 'तयु' । ८ स्र. न का' । ९ स्र. ग. च. 'नगत', 'रे' ।

द्रुमः—‘यदान्यं वद्विनवनीवम्’ इतिवाक्येन सर्वोद्भवान्यविषयत्वप्रतीतावनु-
मानं कालात्ययापदिष्टम् । तस्मात्—सर्वेष्वङ्गेषु वन्नवनीवम् ॥

(त्रयोविंशो सवनीयानां मांसमयताधिकरणो सूत्राणि ४२-४४)

मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात्

॥ ४२ ॥ भक्तिरसंनिधावन्याय्येति चेत्

॥ ४३ ॥ स्यात्प्रकृतिलिङ्गाद्वैराजवत् ॥ ४४ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

शाक्यापने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता ॥

सर्वत्र सवनीये वा सर्वत्र नवनीतवत् ॥ ३३ ॥

तरसाः सवनीयाः स्युरिति तत्संनिधिः श्रुतः ॥

पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो निषम्यते ॥ ३४ ॥

पट्टत्रिंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यायनम् । तत्र श्रूयते—“संस्पृशेऽहनि गृहप-
तिर्मृगयां याति, स यान्मृगान्दन्ति, तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इति । तत्र—यथा नवनीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम्, तथा मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु
निविशते—इति चेत् ॥

मैवम् । तदा हि ‘ये पुरोडाशास्ते तरसाः’ इति वचनव्यक्तौ व्यवहितान्वयः
स्यात् । तरसशब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात् । इह तु “तर-
साः, सवनीयाः” इत्यनयोः संनिधिः श्रूयते । तथामपि ‘ये सवनीयास्ते तरसाः’
इत्यनेन संनिध्यनुगृहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-

याध्यायस्याष्टमः पादः ॥ ८ ॥

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणाणि	२३	२४६
सूत्राणि	४४	६५७

(अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः)

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् ॥

इत्यपेक्षोदयाद्वक्ति चतुर्थं तत्प्रयुक्तये ॥ १ ॥

अनेन तृतीय-चतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमे प्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

चिन्ता न कार्या कार्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ॥

अफलत्वान्न कर्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥ २ ॥

कचिदेतद्विचारेण कचित्फल्गविधेर्वशात् ॥

कचित्साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते ॥ ३ ॥

‘क्रत्वर्थोऽयम्, पुरुषार्थोऽयम्’ इति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न पश्यामः । तस्मात्—काकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीयः—इति चेत् ॥

मैवम् । तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात् । साक्षाद्वा परंपरया वा प्रयुक्ति-निर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम् ॥

(द्वितीये क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य

लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात् ॥२॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

क्रत्वर्थादेर्नास्ति वाऽस्ति लक्ष्म नास्त्यनिरूपणात् ॥

क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ४ ॥

‘क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थः’ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः । ‘पुरुषेणाध्यमानः पुरुषार्थः’ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणाध्यमानत्वादतिव्याप्तिः । तस्मात्-तयोरदृष्ट लक्षणं दृढनिरूपणम्—इति चेत् ॥

मैवम् । क्रतुस्वरूपपौष्कल्यायैव यो विधीयते स क्रत्वर्थः । प्रयाजादयस्तादृशाः । नहि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित्प्रीतिविशेष उत्पद्यते, येनैते पुरुषार्था भवेयुः ।

दर्शपूर्णमासकृत्वस्तु वैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणेण पौष्कल्यं प्राप्नोति । तस्मात्—ते ऋत्वर्थाः ॥

पुरुषप्रतिये विधीयमानः पुरुषार्थः ।—दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च वादृशा । न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित्कृतोः पौष्कल्यं भवति, तयोरेव क्रतुत्वात् । नापि गोदोहनं ऋत्वर्थम्, तदभावेऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः । तस्मात्—सुनिरूपण तदुभयलक्षणम् ॥

द्वितीयवर्णकमारचयादि—

फलं विधेयं नो वाऽऽद्यो भावनांशत्वतोऽन्यवत् ॥

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्वागात्तत्र प्रवर्तनात् ॥ ५ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते । तत्र—वि-
मतं फलं विधेयम्, भावनाशत्वात्, करणवत्, इतिकर्तव्यवावच—इति चेत् ॥

भैवम् । अपवृत्तप्रवर्तनं हि विधानम् । फले तु पुरुषः सौन्दर्यं जानन्स्वयं रागादेव प्रवृत्तः—इति व्यर्थस्तत्र विधिः ॥

तृतीयवर्णकमारचयादि—

गोदोहनं द्वयार्थं स्यान्न वा भानाद्वयार्थता ॥

अन्यथाऽपि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चमसेनापः प्रणयेद्वोदोहनेन पशुकामस्य” इति ।
तत्र—गोदोहनस्य ऋत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च, इत्याकारद्वयमस्ति । पशुकलजननेन पुरु-
षमीतिर्भावि, अपा प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्यमपि भावि—इति चेत् ॥

भैवम् । गोदोहनमन्तरेण फलामिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वम् । क्रतुस्तु तदभावेऽपि चम-
सेन सिध्यतीति न ऋत्वर्थत्वात् ॥

चतुर्थवर्णकमारचयादि—

द्रव्यार्जनं स्यात्क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम् ॥

नियतत्वात्पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थताऽऽर्थिकी ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जनेन प्रविश्रयजानाध्यापनान्येव नियतानि तत्र तत्र श्रुतानि,
राजन्यस्य जयादिकम्, वैश्यस्य कृष्यादिकम्, शूद्रस्य सेवादिकम्, । तत्र यदेवेह-
व्यसपादनं उदेवत्क्रत्वर्थम् । कुतः—अर्जनोपायानां नियतत्वात् । पुरुषमीतिरेषु येन
केनापि द्रव्येण सिद्धत्वादर्जनोपायनियमस्तत्र निरर्थकः । ऋती तु नियमापूर्वं परमा-
पूर्वोपायोपीति सार्थिकी नियमः—इति प्राप्ते,

१ क. 'क्षणी' । २ क. घ. ग. घ. 'र्थ' । यथा—दं । ३ ग. घ. 'नाना' । ४ घ. ग. घ. 'नरस्येन । ७. 'नने पु' । ५ क. 'तुस्तत्' । ६ ग. घ. 'तदेवं द्रव्यं' ।

द्रुमः—द्रव्यार्जने रागः प्रवर्तको दृष्ट इति न विविरपेक्ष्यते । फल च क्षुन्नितृष्या-
दिरूपं दृष्टमेव । अत एव स्मर्यते—

‘पण्णां तु कर्मणामस्य घ्राणि कर्माणि जीविका ॥

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

इति । क्रत्वर्थेवे तु जीवनाभावात्क्रतुरेव न सिध्येत् । पुरुषार्थवायां त्वेदिकपीदि-
कारिमोजनाद्विवृत्कैतोरामुद्विमर्षातिकारितया पुरुषार्थेष्वन्तर्मावात्क्रत्वर्थवाऽप्यापि की-
सिध्यति । उपायनियमस्तूपायान्तरेषु प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते । तस्मात्—द्रव्यार्जनं
पुरुषार्थम् ॥

(वृत्तये प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणे सूत्राणि ३—६)

तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थाय, शास्त्रस्यानति-
शङ्क्यत्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थेना-
भिसंबन्धाक्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥ अवि-
शेषात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुतिफलानि स्युः ॥ ४ ॥
अपि वा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभिसंब-
न्धात् ॥ ५ ॥ तथा च लोकभूतेषु ॥ ६ ॥

वृत्तियाधिकरणमारचयति—

नेक्षेतोघन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तन्न वाऽग्रिमः ॥

फलस्याकल्पनीयत्वात्क्रतौ प्राप्त निषिध्यते ॥ ८ ॥

व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणेऽत्र सः ॥

न क्रत्वैद्धममानत्वात्पुमर्थः पापहानये ॥ ९ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“नेक्षेतोघन्तमादित्यं नास्त्वं येन्त कदाचन” इति । अत्र
नऽपदमाभिधावृत्त्या प्रतिषेध श्रूयते, न तु पर्युदासम् । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वक । प्राप्तिश्च
वैदिकस्य निषेधस्य वैदिकी मत्यासन्ना । तथासति क्रतौ यत्राऽऽदित्येक्षण विहितम्,
तत्राय निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते । एव च सति फल न कल्पनीयम् । पर्यु-
दासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाद्गीकारेऽधिकारसिद्धये फल कल्पनीय स्यात् । तस्मात्—क्रत्वर्थो
निषेधः—इति प्राप्ते,—

१ छ. 'त्वे जी' । २ छ. 'त्कतौ वाऽऽम्' । ३ छ. 'रुपकार्येष्व' । ४ क. ख. 'तद् सना' ।
५ छ. यान्त । ६ छ. 'सप्रत्याद । त' ।

द्रूमः—“तस्य ब्रतम्” इत्युपक्रम्य “नेक्षेतोद्यन्तंमादित्यम्” इत्याम्नातत्वाद्नी-
क्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम् । तत्र पर्युदासत्वे सत्यवकल्पते । ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे
नअर्थः । पर्युदासपक्षे त्रीक्षणद्विचरः संकल्पो नउपदेन लक्ष्यते । स च संकल्पोऽत्रा-
नुष्ठेयब्रवत्त्वेन विधीयते । यद्यर्पाक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति,
तथाऽपि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्यापवीयमानत्वात्, मानसव्यापारस्यावर्जनीय-
त्वाच्च संकल्प एव परिशिष्यते । संकल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्या वात्वर्थनिषेधः । तथा
सति ‘उद्यन्तम्, अस्तं यन्तं चाऽऽदित्यं नेक्षिष्ये’ इत्येवंरूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन
विधीयते । न च तस्य संकल्पस्य ऋत्वद्भ्रत्वम्, तद्वोधकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणामावात् ।
न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणाभावः, “एतावता ह्येनसा मुक्तो भवति” इत्यनेनैवाक्येने-
क्षितुः पुरुषस्य प्रत्यवायसंबन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफलकैस्यानीक्षणसंकल्पस्य
विधानेन पुरुषार्थत्वाद्यमात् । ऋत्वद्भ्रत्वविवक्षायां तु ऋतुवैकल्यरूपो विपक्षवाध उपन्य-
स्येत् । तस्मात्—अनीक्षणसंकल्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ॥

(चतुर्थे यज्ञापुधानामनुवादताधिकरणे सूत्राणि ७—१०)

द्रव्याणि त्वविशेषेणाऽऽनर्थक्यात्प्रदीयेरन्
॥७॥ स्वेन त्वर्थेन संबन्धो द्रव्याणां पृथग-
र्थत्वात्, तस्माद्यथाश्रुति स्युः ॥८॥ चोद्य-
न्ते चार्थकथासु ॥९॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥१०॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

दश यज्ञापुधानीति द्विविधेन विधिर्न वा ॥
आद्योऽमाप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥ १० ॥
सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ॥
स्फयेनोद्गन्तीति यत्प्राप्तं तदत्रानूद्य संस्तवः ॥ ११ ॥

दशपूर्णमासयोः—“स्फयश्च कपालानि च—” इत्याद्युपक्रम्य “एवानि वै दश
यज्ञायुधानि” इत्याम्नातम् । वानि चात्र हविष्टेन विधीयन्ते । कुतुः—मानान्वरैर-
माप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्, तदा तेन सदैवेषां समुच्चयो
विकल्पो वाऽस्तु—इति प्राप्ते, ॥

ब्रूमः—“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम् । तच्च “स्फयेनोद्धन्ति, कपालेषु श्रपयति” इत्यादिशास्त्रसिद्धमेवात्रानूद्य “यज्ञायुधानि संभरति” इत्येष संभरणविधिः स्तूयते । तस्मात्—नास्ति हविष्टम् ॥

(पञ्चमे पञ्चेकत्वाधिकरणे सूत्राणि, ११—१६)

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥
 एकश्रुतित्वाच्च ॥ १२ ॥ प्रतीयत इति चेत्
 ॥ १३ ॥ नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥
 शब्दवत्तूपलभ्यते, तदागमे हि तद्दृश्यते तस्य
 ज्ञानं हि यथाऽन्येषाम् ॥ १५ ॥ तद्वच्च लिङ्ग-
 दर्शनम् ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पशुरालभ्य इत्पत्र पश्वैक्ये यजनाङ्गता ॥

नास्त्यस्ति वाऽऽद्यः स्वपदे श्रुत्या पञ्चङ्गतागतेः ॥ १२ ॥

आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ॥

योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता ॥ १३ ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्” इत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं न भवति । तस्य श्रुत्या पशुसंबन्धावगमात् । ‘पशुम्’ इत्येवस्मिन्नेव पदे पशुत्वेकत्वयोः श्रवणात्पदान्तरेणैरपेक्ष्येण परस्परसंबन्धोऽवगम्यते । यागस्तु “आलभेत्” इत्यनेन पदान्तरेणोपात्त । तत्र वाक्येन संबन्धावगतिः । वाक्याच्च श्रुतिबलीयसी । तत्र एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावोद्वाभ्या बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठानं शक्यते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘पशुम्’ इति पद यद्यप्येकम्, तथाऽपि प्रकृत्या पशुनिर्दिष्टः । प्रत्ययेन कारकत्वम्, एकत्वं च, इत्युभयं निर्दिष्टम् । तत्र एकत्वस्याऽऽसन्नतरे कारके प्रथमं संबन्धो भवति । कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम् । तथासाति कारकद्वारा क्रियायामपि संबन्धः प्रत्ययेनैवावगतः । क्रियाविशेषश्च संनिहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति । तत्रैकत्वं स्वयममूर्तवया यागक्रिया निष्पादयितुमसमर्थं सेतत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चादवाच्छिन्नात् । तत्र एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः ॥

१ घ. यजेर्नाङ्गम् । २ वादुभाभ्या । ३ ग. च. ‘एकमेकत्वं । ४ ग. घ. ‘ति यागाङ्गम् । ५ ग. घ. ‘ति । नन्वेक । ६ ग. च. सत्यम् । तत्र ।

एवम्—“अनङ्गाहौ युनाक्ति” “वसन्वाय कोपञ्जलानालभते” इत्यत्र द्वित्वबहु-
त्वयोर्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(पष्ठे पशुलिङ्गविवक्षाधिकरणे सूत्रम्—)

तथा च लिङ्गम् ॥ १७ ॥

यथाधिकरणमारचयति—

न पुल्लिङ्गे विवक्षा वा विवक्षाऽनुपपोगत ॥

आद्योऽनुष्ठितपपेक्षत्वात्सखपावत्तद्विवक्ष्यताम् ॥ १४ ॥

“पशुमालभते” इत्यत्र पशुपदे पुल्लिङ्गमविवक्षितम् । कुत — शब्दार्थविचारेऽनु-
ष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनात् । अलिङ्गेऽपि वृक्षपदार्थे पुल्लिङ्गो वृक्षशब्द प्रयु-
ज्यते । तथा पुव्यक्तावपि स्त्रीलिङ्गो मक्षिकाशब्द प्रयुक्तः । ततो न लिङ्गस्य शब्दा-
र्थत्वेन विवक्षाऽस्ति । अनुष्ठानमपि पुंव्याक्तस्त्रीव्यक्तयोः समानम् । एकत्वावन्तिष्ठन्नप-
शुत्वे वैपम्याभावात् । तस्मात्—अविवक्षित लिङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूम.—यथा पशुत्वजाति, यथा वा—तदेकत्वम्, वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेका-
म्यापनन्यथासिद्धाभ्यां शब्दार्थः, तथा लिङ्गस्यापि कुत शब्दार्थत्वा न स्यात् । वृक्ष-
मक्षिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुवा ब्रूम, किं त्वमित्युक्तप्रयोगमात्रबलेन साधु-
त्वम् । न चानुष्ठाने साम्यम्, पुंसशौ विशेषसद्भावात् । “वाक्त आप्यायताम्”
इत्यादिभिर्मन्त्रैस्त्वत्तदवर्षवानामाप्यायनकाले “मेहू त आप्यायताम्” इति मन्त्रेण त-
दवयवस्याऽऽप्यायनश्रवणात् । तस्मात्—एकत्ववत्पुल्लिङ्गमपि विवक्षितम् ॥

(सप्तमे—आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणे सूत्राणि १८—२०)

आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥१८॥

चोदनायां त्वनारम्भो विभक्तत्वान्न ह्यनेन विधी-

यते ॥ १९ ॥ स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावो-

ऽर्थे च गुणभूतत्वाश्रयाद्विगुणीभावः ॥ २० ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वावपोग्यपि ॥

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन्पुक्तं कर्मण्यतः क्षय ॥ १९ ॥

* ‘पुणशी’ इति पाठः सर्वेषुपलन्यमानोऽपि कृत्वाग्न्यासत्तः ।

१ छ त य छ ‘वर्तं गन्धाय । एवं रं । २ य. ग. च. छ. ‘भ्यां जिं । २ ग. च.
‘भ्यां जिं । ४ ग य ‘दस्ताऽऽ’ ।

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ॥

रियागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ १६ ॥

योऽयं सिष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कारः—इत्यविवादम् । तत्र—संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यंभावे सति तावदेवोपक्षेपः सिष्टकृद्यागो नापूर्वस्योपकरोति । न लोकस्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तम्—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—कर्मण एकत्वेऽप्यशभेदात्प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । अन्नपाठः, ब्रह्मप्रक्षेपः, देवतोदेशेन त्यागश्च, इति त्रयोऽंशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्—सिष्टकृद्भुमयार्थः । एवम्—अन्त्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदाहार्यौ ॥

(अष्टमे प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थे समवैपम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

शेषत्वमुपरिग्रन्थे चिन्तनीयमुतेतरत् ॥

शेषो मानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्यारूपफलरेणात् ॥ १७ ॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः । यथा—अतीतेष्वधिकरणेषु क्रतुशेषोऽयम्, पुरुषशेषोऽयम्, इति चिन्तितम्; तद्वत् । कुतः—उपरितनग्रन्थेन तत्र तत्र पर्णादीनां शेषत्वविचारस्य मासमानत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । शेषत्वस्य यत्प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्यते । शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानमूतः ॥

(नवमे—आमिक्षाप्रयुक्तताधिकरणे (वाजिनन्याये) सूत्राणि २२—२४)

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥

संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्

॥ २३ ॥ मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आमिक्षा वाजिनं च स्यादध्यानीतेः प्रयोजकम् ॥

उताऽऽमिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः ॥ १८ ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात् ॥

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ १९ ॥

इदमाम्नायवे—“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इति । तत्र—पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते, तथा वाजिनद्रव्यमपि—इति दध्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुन्यमेव । तस्मात्—उभयमपि प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

धूमः—‘न द्रव्यान्तरमामिक्षा, किं तु पय एव’ इति तच्छब्दादिभिरवगम्यते । ‘यस्मिन्पयसि दधिप्रक्षेपः, साऽऽमिक्षा’ इति तच्छब्देन पयः परामृश्यते । आमिक्षायागस्य पुरोनुवाक्यायामेवाम्नातम्—“जुषतां युज्यं पयः” इति । पयोरसश्च मधुर आमिक्षायामनुवर्तते, न तु वाजिने । ततः—प्राधान्येन पयसो घनीभावावस्थां जनयितुं दधानीतम्—इत्यामिक्षैव प्रयोजिका । अनुनिष्पाद्येव वाजिनम्, न तु प्रयोजकम् ॥

(दशमे गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रम्—)

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सोमक्रयणपानयने पदकर्म प्रयोजकम् ॥

न वाऽऽथोऽक्षाञ्जनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः ॥ २० ॥

तृतीयाया क्रयार्थो गोस्तद्वाराऽऽनयनस्य च ॥

तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं तत्र प्रयोजकता पदे ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायवे—“एकहायन्या क्रीणावि” इति । सेयथेकहायनी गौर्येदा सोमं क्रेतुमानीयते, तदाऽध्वर्युस्त्वस्याः दृष्टवोऽनुगच्छति । तदप्याम्नावम्—“पट्टपदान्यनुनिष्क्रामति” इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय दृत्वा तत्पदगवं रजो एकीयात् । एतदपि श्रूयते—“सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति” इति । तदेतद्रजः संश्लस हविर्धानयोः शकटयोरंसे तेन रजसां संयुक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“यज्ञं वा पृथक्संभरन्ति यत्सोमक्रयण्यै पदम्” इति प्रस्तुत्य “यदि हविर्धाने र्धाचो प्रवर्तनेयुः, यदि तेनासमुपाञ्जयात्” इति । तत्र यथा क्रयः सनिष्ठः, तथैव पदकर्मोभयञ्जानं संनिष्ठम् । अयोच्येव—दध्यानयनमभिलेपया यदा

१ अ. छ. जुषतां । ग. घ. जुषतां । २ ग. घ. 'शुभे' । ३ छ. ग. घ. छ 'सा पु' । ४ ल. माथी । ५ छ. 'मर्हता' । ग. घ. 'मोदयाका' । ६ ग. घ. 'मिशाया य' ।

सयुक्तम्, न तथाऽक्षाञ्जनं सोमक्रयण्यानयनेन संयुक्तम्—इति । तन्न । क्रयैऽपि तदसयोगस्य तुल्यत्वात् । अथ—असयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पद्यते ।— तर्ह्यक्षाञ्जनमपि तेन निष्पद्यते—इति समानत्वात् । क्रयवत्पदकर्मापि सोमक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—‘एकहायन्या क्रीणाति’ इति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽनयने प्रयोजकः । न च पदकर्माथत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा कचिच्छ्रुतम् । तस्मात्—तदप्रयोजकम् ॥

(एकादशे कपालानां तुपोपवापाप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य
तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

श्रपणं तुपवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ॥

उत श्रपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥ २२ ॥

पुरोडाशकपालेतिनाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ॥

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ २३ ॥

“कपालेषु श्रपयति” इति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा—“पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपति” इति कपाले तुपवारणं श्रुतम् । ते च तुपाः सकपालाः “रक्षसां भागोऽसि” इति मन्त्रेण नैर्ऋत्या दिश्यवस्थापनीया । तन्न श्रपणं यथा कपालसप्तदशस्य प्रयोजकम्, तथा तुपवापोऽपि प्रयोजकः । ‘एकहायन्या’ इति तृतीयैथैकहायनानयनस्य यथा क्रयार्थत्वावगमः, तथा ‘कपालेन’ इति तृतीयया कपालस्य तुपवापार्थत्वावगमात्—इति चेत् ॥

मैत्रम् । नात्र कपालमात्रस्य तुपोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि यत्कपालं पुरोडाशश्रपणायोपात्तमासादितं च, तस्य कपालस्य साधनत्वम् । एतन्न ‘पुरोडाशकपालेन’ इति सविशेषेणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुपवापेन प्रयुक्तिः सम्भवति । तस्मात्—श्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुपोपवापेऽपि प्रसञ्जातिरुच्यते । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ॥

१ ग च ‘द, त’ । २ ख. ‘य पद’ । ३ क छ निष्पद्येत । ४ ख ग च छ निष्पाद्येत् । ५ ग च भनोऽसि । ६ क ‘यथा यथा । ७ क. क्रयार्थत्वम् । ८ क ‘लस्य । ९ क. तुपवा’ । १० छ ‘पवा’ । ११ ग च तुपवा’ ।

(द्वादशे शकृल्लोहितयोः पशावप्रयोक्तृताधिकरणे सूत्रम्—)

पशावनालम्बाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥२७॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हृदादिः शकृदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः ॥

हृदादिरेव वाऽऽद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्पतः ॥ २४ ॥

हविषो यागशेषत्वाद्दृदादेर्हविरात्मनः ॥

प्रयोजकत्वं तस्पैव नैतस्पातथात्वतः ॥ २५ ॥

अर्घ्यपोषीयपशौ श्रुत्वम्—“हृदयस्याग्नेऽवघति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसः,” इति । तथाऽन्यदपि श्रुत्वम्—“शकृतसमविध्यति” “लोहितं निरस्यति” इति । तत्र हृदयादीनां शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात्पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकृदादिकमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकम् ।—इति चेत् ॥

मैवम् । पशुयागो हि हविःसाध्यः । हविर्द्रं चातुं योग्यत्वाद्दृदयादीनामेव, नत्वयोग्ययोः शकृल्लोहितयोः । तस्मात्—हृदयादिरेव प्रयोजकः । शकृतसंप्रवेधो लोहितनिरसन चेत्येतदुभयं शेषप्रतिपत्तिमात्रम् ॥

(त्रयोदशे पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि २८-३२)

एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥२८॥

निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् ॥ २९ ॥ न

शेषसंनिधानात् ॥ ३० ॥ कर्मकार्यात् ॥३१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रयोजकः स्विष्टकृत्किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ॥

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २६ ॥

उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकारज्ञाने सति ॥

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्येव वर्तताम् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुत्वे—“उत्तरार्धात्स्विष्टकृत्वे समवघति” इति । सोऽयं स्विष्टरूपाणः कस्यचिन्नूतनस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः, तदुपयामावे त्वसिद्धयभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वाद्वागवाचित्वाच्च प्रकृतं वंचिद्वागिनमासा-

दृक्षतः । अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च । तस्मात्—तमेवोपजीव्य
स्विष्टकृद्यागः प्रवर्तते । न त्वन्यस्य प्रयोजकः ॥

(चतुर्दशे, अभिधारणे शेषधारणतत्पात्रपोरननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३३-३९)

अभिधारणे विप्रकर्पादिनुयाजवत्पात्रभेदः स्यात्
॥ ३३ ॥ न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात्
॥ ३४ ॥ हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ३५ ॥ अभा-
वदर्शनाच्च ॥ ३६ ॥ सति सव्यवचनम् ॥ ३७ ॥
न तस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ स्वात्तस्य मुख्यात् ॥ ३९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अभिघार्थं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ॥

शेषधारणतत्पात्रे कार्ये नो वाऽभिधारणम् ॥ २८ ॥

नान्यथा तेन ते कार्ये न कार्ये प्रतिपत्तितः ॥

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिधारणात् ॥ २९ ॥

प्रकृतौ श्रुतम्—“प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इति । तदेतद्विकृतावाविदि-
ष्टम् । विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः । ते च द्विविधा—ऋतुपशवः प्राजापत्यपशव-
श्चेति । “आग्नेय पशुमालभते” इत्यादिना विहिताः ऋतुपशवः । इतरे तु “सप्तदश
प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति विहिताः । एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने सहैवो-
पक्रमन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सरुदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र ऋतुपशूनां प्रातःसवन
पूर्वाऽऽलब्धव्यत्वात्तदीयहविषा प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति । प्राजाप-
त्यपशूनां पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्बस्तु माध्यदिने सवने, तत्का-
लविशेषस्य “ब्रह्मसाम्-यालभते” इति विधानात् । तेषां च प्राजापत्योदीनां हवि-
षामभिधारणार्थं प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः । नचात्र जुह्वा तद्धारण सम्-
वति, ऋतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात् । अतः पात्रान्तर सपाद्य तस्मिन्नय शेषो
धारयितव्यः । अन्यथा प्राजापत्यहविषा प्रयाजशेषेणाभिधारणासिद्धिः । तस्मात्—
शेषधारणतत्पात्रे सपादनीये—इति प्राप्ते,—

श्रुतम्—ते उभे न कर्तव्ये । कुतः—अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हवि-
संस्कारकत्वाभावात् । न हि दृष्टे प्रतिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः । दृष्टं च

जुह्वा रिक्तीकरणम् । अन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामान्यमागार्थतया पृथमाणं संकी-
र्येत् । ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु वा तत्र
हविःसंस्कारोऽपि । तथाऽपि प्राजापत्यवपायामभिधारणं व्यर्थम् । रूक्षत्वनिवारणाय
हामिधार्येव । न च प्राजापत्यवपाया रूक्षताऽस्ति । ब्रह्मसामैवै तद्रूक्षताया निवारित-
त्वात् । अत एव—श्रूयते—“शम्या वा एतर्हि वपा यखनभिघृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम
यद्ब्रह्मसाम्यालभते । तेनोशम्यास्तेनाभिघृताः” इति । शम्या रूक्षा इत्यर्थः ।
तस्मात्—शेषधारणतत्प्राप्ते न कर्तव्ये ॥

(पञ्चदशे समानयनस्याऽऽज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणे सूत्रे ४०—४१)

समानयनं तु मुख्यं स्यात्, लिङ्गदर्शनात्

॥४०॥ वचने हि हेत्वसामर्थ्ये ॥४१॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमापौपभृतं घृतम् ॥

जुह्वामानपतीत्यौपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

प्रयोजयेदुक्ताऽऽनीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ॥

श्रुतौपभृत आग्नेऽतो जौह्वेन विकल्पनात् ॥ ३१ ॥

न प्रयोजकता मैवं नियतार्थं तु जौह्वम् ॥

अतिहायेह इत्युक्ते चतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अतिहायेदो बार्हिः प्रतिमानयति जुह्वामौपभृतम्” इति ।
अस्यायमर्थः—“पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इदंशब्देन बहुवचनात्वेनाभि-
धीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य यर्हिनामिकं चतुर्थं प्रयाजं हेतुमुपभृतसंज्ञकाया सुचि-
रिथत्वे घृतं जुह्वामानेतव्यम्” इति । तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकमावथा-
दि—जुह्वपभृद्वासु विसृपु सुस्वान्यग्रहणप्रकारस्त्वनियोगश्चैवमात्रायते—“चतुर्जुह्वा
शुद्धाति, अष्टावुपभृति, “चतुर्ध्रुवाया, “यर्जुह्वा गृह्णाति, प्रयाजेभ्यस्तत्” “यदुपभृति
प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्” “सर्वस्मै वा एतघज्ञाय शक्यते यदुवापामाज्यम्” इति । तत्र—
जौह्वं केवलप्रयाजार्थम् । औपभृतं तु प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौह्वमौपभृतं
च विकल्पते । तथा सति यदा जौह्वेन प्रयाजा इत्यन्ते तदानीमौपभृतस्याऽऽनयनमेव
नास्ति, कुंते आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमः, तदानीमौपभृत-

१ छ. 'व तु प्रत्यर्था' । २ ग. च. 'तेन घ' । ३ छ ग. च. छ. अरुक्षा । ४ छ.
निरूपताम् । ५ छ. नियमार्थं । छ. धितार्थं । ६ छ. 'केचतु' । ७ ग. च. 'तुर्थं' । ८ छ. यथ
जुहो । ९ ग. च. 'ते प्र' । १० छ. छ. 'ते होमर्थे नि' । ११ ग. च. छ. कुतः प्र' ।

स्यार्थं पञ्चप्रयाजार्थम्, इतरदनुयाजार्थम् । तयोः प्रयाजमाधनमेवं प्रथमप्रयाजकाले
एव जुह्वामानांतामिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्तदनुयाजार्थ-
मितरदर्थमुपभृत्यवशिष्टम्, तन्मध्ये किञ्चित्तुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । यत्तदनुया-
जैरेव प्रयुक्तमिति न तस्याऽऽनयनं प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘यज्जौहव तत्प्रयाजत्रितयार्थम्, यत्त्रौपभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनुया-
जार्थं च’—इत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां समवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाऽऽश्र-
यितुं शक्यः । यदा जौहवस्वीकारः, तदानामौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्य-
ज्येत, अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रियेत, पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं
स्वीक्रियेत, स्वीकृतमप्रामाण्यं परित्यज्येत; इत्यौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः । जौह-
ववाक्येऽप्येव चत्वारः, इत्यष्टौ दोषाः । यथोक्तव्यवस्था च “अतिहायेडः” इति-
वाक्यादध्यवसीयते । तथासत्यौपभृतस्यानुयाजा यथा प्रयोजकाः, तथैव चतुर्थपञ्चम-
प्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ॥

(पोडशे-औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थताधिकरणे सूत्राणि ४२-४५)

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥ तत्र
जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥
औपभृतं तथेति चेत् ॥ ४४ ॥ स्याज्जु-
हूप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥ ४५ ॥

पोडशाधिकरणमारचयति—

जुहूपभृद्भुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः ॥

सर्वार्थमविशेषात्स्पात्प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥ ३३ ॥

प्रयाजानुयाजहेतुः स्पादौपभृतमाज्यकम् ॥

धौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ३४ ॥

“चतुर्जुहा एहाति” इत्यादिषु ग्रहणवाक्येषु ‘एतदर्थम्’ इति विशेषनियामकस्या-
श्रवणात्पानत्रयगतमाज्यं सर्वार्थम्—इति चेत् ॥

मेवम् । “यज्जुहा एहाति प्रयाजेभ्यस्तत्”—इत्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात् ॥

(सप्तदशे-उपभृति द्विचतुर्द्वितीयाचरणाधिकरणे सूत्राणि ४६-४८)

तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ ४६ ॥ अनुग्र-
हाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥ द्वयोस्तु हेतु-

सामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अष्टानुपभृतीत्यत्र किमष्टकैग्रहे विधिः ॥

चतुर्द्वेषग्रहे वाऽऽद्यः स्यादष्टश्रुतिमुखपतः ॥ ३५ ॥

चतुर्द्वेषीतं होमाङ्गं फलवत्त्वात् न वाध्यते ॥

चतुर्द्वेषं लक्षयतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ३६ ॥

ग्रहणवाक्ये “चतुर्जुह्वां गृह्णाति” इत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विहितम्, तथैव “अष्टानुपभृति” इत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम् । न तु चतुर्द्वेषीतद्वयम् । तथासत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वव्यवसायत्वात् । अष्टसंख्याव्यवसाययोर्द्वेषोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यदृशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसज्येत—इति प्राप्ते,—

द्वेषः—प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्तीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । “चतुर्द्वेषीतं जुहोति” इत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्द्वेषीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपम्, औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपम् । तथाऽपि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्यात्, ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्, प्रधानानुसारेण चतुर्द्वेषीतमेव युक्तम् । न तूपसर्जनानुसारेणाष्टश्रुतीति । तस्मात्—उपभृति चतुर्द्वेषीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्द्वेषीतं हविश्चतुर्थपञ्चमपयाजार्थम् । अपरं त्वनुयाजार्थम् । नन्वेवं तर्हि चतुर्द्वेषीतस्यैव हविष्ठात् ‘चतुरूपभृति’ इत्येव विधातव्यम्, न तु ‘अष्टानुपभृति’ इति विधिर्युक्तः—इति चेत् । मैवम् । तथासत्यनुयाजार्थं द्वितीयं चतुर्द्वेषीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते, तदानुपभृतेः प्रथमेन चतुर्द्वेषीतेनावरुद्धत्वाद्द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्वप्येत । यदि ‘उपभृति’ इत्येव द्वितीयमपि चतुर्द्वेषीतं विधीयते, तदा चतुर्द्वेषीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य समीपभूम्यानयनार्थम् “अष्टानुपभृति” इत्युच्यते । तस्मात्साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्ठाभिदये चतुर्द्वेषीते अत्र विधीयते ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणाणि	१७	२६३
सूत्राणि	४८	७०५

(अथ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे स्वरोश्छेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणे सूत्राणि १—६)
 स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥
 ॥ १ ॥ जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥ तदेक-
 देशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥
 शकलश्रुतेश्च ॥ ४ ॥ प्रतियूपं च दर्शनात् ॥
 ॥ ५ ॥ आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥

द्वितीये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

स्वरुं कुरुत इत्यत्र स्वरुर्यूपात्पृथक्छिदाम् ॥
 प्रयोजयेन्न वाऽऽद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥ १ ॥
 आद्यस्य यूपस्रण्डस्य स्वरुत्वाख्यविशेषणे ॥
 विहिते लाघवं तस्मादनुनिष्पन्न एव सः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरुं करोति” इति । तत्र यूपो यथा
 छेदनस्य प्रयोजकः, तथा स्वरुराप च्छेदनं प्रयोजयति । कुतः—‘करोति’ इत्यनेन
 विशिष्टविधिप्रतीतिः । करोतिधातोर्हि भावना मुख्योऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलक्षितः
 खादिरवृक्षः करणम्, छेदनादिरितिकर्तव्यता, ‘छिन्नेन वृक्षेण स्वरुत्पादनीयः’
 इति विशिष्टविधिः । उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवाम्नातः—“स्वरुणा पशुमनाक्ति”
 इति । तस्मात्—स्वरुश्छेदनस्य प्रयोजकः—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘छिद्यमानस्य यूपस्य यः प्रथमं पठितः शकलः स स्वरुः’ इति स्वरु-
 त्वनाममात्रविधौ लाघवाद्युपवास्वरुर्न च्छेदनस्य प्रयोजकः । किं तु यूपप्रयुक्ते छेदने
 स्वयमनुनिष्पद्यते ॥

(द्वितीये शाखाया आहार्यताधिकरणे सूत्रम्—)

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

माचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ॥
 आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “यत्पलाशशाखाया वत्सानपाकरोति” इति पलाशशाखा प्रकृत्य श्रूयते—“यत्प्राचीमाहरेत्, देवलोकमभिनयेत्” इति । तत्र प्राचीमाहृतस्य दिग्वा-
चित्त्वादिगाहरण विधीयत इति चेत् ॥

मैवम् । अशक्यत्वात् । अतो वृक्षस्य प्राची शाखाऽत्रोपलक्ष्यते । तथासति प्रकृत-
वानुग्रहो भवति ॥

(तृतीये छेदनस्य शाखाप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रे ८—९)
शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण विभागः स्या-
द्वैषम्यं तत् ॥ ८ ॥ श्रुत्यपायाञ्च ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

शाखां छिन्वोपवेपं श्च मूले कुर्वीत शाखाया ॥

मुदेद्भस्मान्कपालानि स्थापयेदुपवेपतः ॥ ४ ॥

द्वयं प्रयोजकं छिन्नेर्भस्मापाकृतिरेव वा ॥

आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥ ५ ॥

उपवेपं करोतीति साकाह्क्षोऽन्यार्थमूलतः ॥

पूर्वैस्तेऽतोऽनुनिष्पादी स तस्माद्युज्यतेऽन्तिमः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“मूलतः शाखां परिवारस्योपवेपं करोति” इति । येयं
पलाशशाखा छित्त्वा वृक्षादाहृता, वा पुनश्छित्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेपः
कार्यः । तयोरग्रमूलयोः शाखामागयोः पृथग्विनियोग आज्ञात्—“शाखाया वत्सा-
नपाकरोति । उपवेपेण कपालान्युपदधाति” इति । तदिदं कार्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समा-
हृतया शाखाया निष्पद्यते । तस्मात्—उभयमपि च्छेदनाहरणादेः प्रयोजकम्—इति
चेत् ॥

मैवम् । ‘उपवेपं करोति’ इत्युक्ते ‘केन द्रव्येण’ इत्याकाह्क्षाया ‘मूलतः’ इति
वक्तव्यम् । पुनरपि ‘कस्य मूलम्’ इत्याकाह्क्षाया ‘वत्सापाकरणार्थं त्रिजायाः पला-
शशाखाया मूलम्’ इत्याकाह्क्षा पूर्णीया । तस्माच्छेदने वत्सापाकरणमेव प्रयोज-
कम् । उपवेपस्त्वनुनिष्पादी । ननु—आद्यच्छेदने तथाऽस्तु, द्वितीयच्छेदनेनस्योपवेपः
प्रयोजकः, परिवामनसंपन्नेन मूलेनोपवेपकर्तव्यत्वाविधानात् । अन्यथा ‘परिवारस्योपवेपं

* ग. घ. छ. पुस्तकेषु सर्वेषोपवेपेऽग्रमूलतः काठ्यायनोऽग्नेःशब्द उपलभ्यते ।

१ ग. घ. ‘सर्वेषां’ । २ छ. ‘यन्ति’ । ३ छ. ‘तो मूलभागः प्रादेशपरिमाणः । उपवे-
पानु’ । ४ ग. घ. छ. ‘रोतीति’ । ५ ग. ‘च्छेदात्’ ।

करोति' इति समानकर्तृकत्वपूर्वकालत्ववाचिनो ल्यप्प्रत्ययस्यानुपपत्तेः—इति चेत् ।
 मैवम् । परिवासनस्योपवेपसंबन्धो वाक्येन प्रतीयते । शाखामंबन्धस्तु 'शाखाम्' इति
 द्वितीयाश्रुत्या । पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानकच्छेदोऽपेक्षितः ।
 अन्यथा समूलां शाखां हस्तेनोद्यम्य वत्सापाकरणं दुःशकं स्यात् । अत एव 'मूलवः'
 इत्यपादाने पञ्चमी श्रुता । तथासति प्रथमच्छेदनापादानभूतो वृक्षोऽसंस्कृतत्वाद्यथा
 लौकिकः, तथा द्वितीयच्छेदनापादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम् । अवश्यमङ्गारेषु
 कपालोपधाने कस्यचित्काष्ठस्योपादानमर्थत्प्राप्तं तदेवात्र 'उपवेपं करोति' इत्यनूद्यते ।
 शाखां परिवास्य परित्यक्ते मूले संनिहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो
 न कर्तव्यः—इति वाक्यार्थः । एव च मति दोहनरहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणा-
 र्थायाः शाखाया अभावाद्दुपवेपाय शाखाच्छेदो न कर्तव्यः ॥

(चतुर्थे शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्राणि १०—१३)

हरणे तु जुहोतिर्योगसामान्यात्, द्रव्याणां
 चार्थशेषत्वात् ॥ १० ॥ प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य
 तत्प्रधानत्वात् ॥ ११ ॥ अर्थेऽपीति चेत् ॥ १२ ॥
 न तस्यानधिकारादर्थस्य च कृतत्वात् ॥ १३ ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं शाखया सार्वं प्रहरेत्प्रहृतिस्त्वियम् ॥

शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥ ७ ॥

विहितः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।

तथात्वादर्थकर्मत्वे हृतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

हरतिर्भागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ॥

पौर्णमास्यां ततो नैव हृतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति । तत्र शाखा-
 प्रहरणमर्थकर्म । कुतः—प्रहृतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च “सूक्तवाकेन प्रस्तरं
 प्रहरति” इत्येवद्वैतमुदाहृत्य विचारितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्या-
 च्छाखाप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाय क्रतुसाफल्यप्रयोजनाय क्रिय-
 मागमर्थकर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यते—इति प्राप्ते,

दूमः—“सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरति” इत्यत्र हरविधातोर्गवाचित्वं नोक्तम् । किंतु मात्रवर्णिकदेवतापुण्यलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखापहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरविधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरित्यागमेवाऽऽचष्टे । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाःपलाशशाखाया उपयोगान्वरामावायागदेशेऽवकाशालामाय यत्र काव्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शाल्लेणाऽऽहवनीय एव त्यागो नियम्यते । अनेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दंडोऽर्थः । यथा राज्ञा चर्चितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपः, तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म । तेन च तदभावेऽपि ऋतुवैकल्याभावात्, पीर्णमास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

(पञ्चमे निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्रे १४—१५)

उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवह्निभागः
स्यात् ॥ १४ ॥ संयवनार्थानां वा प्रति-
पत्तिरितरासां तत्प्रधानत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रणीताभिस्तु संयोजि वेद्यां निनयतीति किम् ॥

अपां द्वे प्रापके किं वा हविःसंयवनं तथा ॥ १० ॥

अपः प्रणयतीत्पुक्तेः समत्वाद्बुभुषार्थता ॥

श्रुत्या संयवनार्थोस्ता निर्नातेः प्रतिपत्तिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अपः प्रणयति” इति । चमसेन पात्रेण प्रणीतानां वासामर्षां प्रयोजनमेवं श्रूयते—“प्रणीताभिर्हवींषि संयोजि” इति, “अन्ववेदि प्रणीता निनयति” इति च । हवींषि पुरोडाशार्थानि पिष्टानि । वत्र हविःसंयवनं वेद्यां निनयनं चेत्तेष्वदुभयमर्षां प्रणयनस्य प्रयोजकम् । कुतः—“अपः प्रणयति” इत्यस्य प्रणयनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात् । न ह्यस्मिन्वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेषसंयवनः पठ्यते—इति चेत् ॥

धैवम् । विनियोगवाक्ये ‘प्रणीताभिः’ इति चृत्वाश्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात्, संयवनमेव प्रयोजकम् । निनयनवाक्ये तु ‘प्रणीताः’ इत्यनया द्वितीयाया संस्कार्यत्वावगमाद्भिनयनं प्रतिपत्तिरूपः संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् ॥

१ ग. घ. छ. '१४ प' । २ छ. ग. घ. छ. तेन । ३ ग. घ. दृष्ट्याः । ४ ग. घ. प्रेक्षया । ५ ग. घ. छ. 'न त' । ६ छ. 'यां प्रति नि' । ७ क. घ. 'क्षेपः प्र' ।

(पष्ठे दण्डदानस्वार्थकर्मताधिकरणे सूत्राणि १६-१८)
 प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्
 ॥ १६ ॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्, स्रग्वत्
 ॥ १७ ॥ कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ॥
 उतार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥ १२ ॥
 युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ॥
 स्थित्वा प्रैपानुवचने दण्डोऽपेक्षयोऽर्थकर्म तत् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ऋते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति” इति । तदे-
 तदण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः—दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो
 ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्धयर्थं दत्त दण्डमासोमक्रयाद्धारयति । अत एवाऽऽम्नातम्—“दण्डेन
 दीक्षयति” इति, “*यद्दीक्षित्वाय दण्डं प्रयच्छति” इति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य
 दानं प्रतिपत्तिः—इति चेत् ॥

मेवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैपाननुवदति,
 तदानमिवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽम्नातम्—“दण्डी प्रैपानन्वाह” इति ।
 तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्ष्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः ।
 उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य संस्कार-
 स्यात्परमात्रपर्यवसायित्वेन कार्ये पर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् । तस्मात्—मैत्रावरुण-
 संस्कारार्थं दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरूढपशावसत्यपि दीक्षिते दण्डसंपादनस्थे-
 तदानं प्रयोजकम् ॥

(सप्तमे प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्रम् ॥)

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत्.
 श्रुतिहेतुत्वात्. तस्यार्थान्तरगमने

* यदीक्षिताय दण्डम् इति शबरभाष्यस्यपाठ एव स्थापितः ।

१ ग. च. दण्डे दा । २ क. 'क्षितद' । ख. 'क्षिते द' । ग. च. छ. 'क्षितो द' । ३ ग. च.
 कार्ये । ४ घ. च. छ. 'य तदान' ।

शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥१९॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो यः सोऽर्थकर्म वा ॥

प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तूपयोगतः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“प्रेतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति” इति । यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्यदा नीताः, तदा यजमानः सहस्ते शृवं कृष्णमृ-
गस्य शृङ्गं चात्वालनामैके गर्वे परित्यजेत् । सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म । कुतः—सप्र-
योजनत्वात् । प्रतिपत्तिवयाऽपूर्वाभोधेन निरर्थकः स्यात् । अतोऽपूर्वलाभायार्थकर्म-
त्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “कृष्णविषाणया कण्डूयते” इति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूता-
वुपयुक्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । न च प्रतिपत्तावत्यन्तमपूर्वाभावः, ‘चात्वाल
एव प्रासनम्’ इत्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि निय-
मापूर्वसद्भावात् । तस्मात्—प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म ॥

(अष्टमे—अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥ अर्थकर्म

वाऽभिधानसंयोगात् ॥ २१ ॥ प्रतिपत्तिर्वा

तत्र्यायत्वाद्देशार्थाऽवभृथश्रुतिः ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ॥

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्टतः ॥

पात्रस्य तदसंबन्धात्प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“अवभृथीतिं वा एतद्यज्ञस्य यदजीषम्, यद्वावाणः, यदीदु-
म्बरो, यदधिषवणकल्के, तस्माच्चत्किंचित्सोमलिप्तं प्रव्यम्, तेनावभृथं यन्ति” इति ।
निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भागः अजीषम् । तदेतदजीषत्रावादिर्के सोममिपवादी
सोमेन लिप्यते । तस्यै लिप्तस्य सर्वस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम् । कुतः—“तेनावभृथं

१ अ. ग. च. छ. नीतासु । २ ग. च. ‘मरुग’ । ३ ग. च. छ. ‘वे नि’ । ४ ग. च. छ. कण्डू-
पति । ५ ग. च. छ. ‘दि सो’ । ६ ग. च. छ. ‘स्य सोमलिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्या’ ।

यन्ति” इतिवृत्तीयाश्रुत्याऽवमृथसाधनत्वावगमात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवमृथे हवि-
ष्टेन नीयते—इति चेत् ॥

मैवम् । “वारुणेनैककपालेनावमृथमवयन्ति” इत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहवि-
पाऽवरुद्धेऽवमृथे सोमलिप्तपात्रस्य हविष्टेन सवन्धासंभवात् । तथा सत्यवमृथशब्देन
तदर्थं देशं लक्षयित्वा तस्मिन्देसे सोमलिप्तस्य पात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तत्र
नयनं प्रतिपत्तये भवति, पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मात्—एतत्प्रतिपत्तिकर्म ॥

(नवमे कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणे सूत्रे २३—२४)

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवा-
यात् ॥ २३ ॥ नियमार्था वा श्रुतिः ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

समे यजेत देशादेरनुवादोऽथवा विधिः ॥

प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादनुवादता ॥ १७ ॥

समे वा विपमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये ॥

अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ १८ ॥

इदमाम्नायते—“समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत”, “प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत”
“पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “अमावास्यायाममावास्या यजेत” “पशुबन्धस्य
यज्ञक्रवोः षडृत्विजः” “दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रवोश्चत्वार ऋत्विजः” “चातुर्मास्यानां
यज्ञक्रवूनां पञ्चत्विजः” “अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रवोरेक ऋत्विक्” “सौम्यस्याध्वरस्य
यज्ञक्रवोः सप्तदर्शत्विजः” “सोमेन यजेत” इति । क्रतुशब्दो मानस उपासनेऽपि
वर्तते । “स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः” इत्यत्र क्रतुशब्देन ध्यानविधा-
नात् । तद्व्यावृत्तये ‘यज्ञक्रवोः’ इति विशेष्यते । तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधी-
यन्ते, किं त्वनुश्रूयन्ते । कुतः—प्राप्तत्वात् । न हि देशादिभिर्विना प्रयोगः सम्-
भवति । अतोऽर्थापत्त्या तत्प्राप्तिः—इति चेत् ॥

मैवम् । अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तिः, विषमदेशादीनामपि संभवात् ।
एतवो यस्मिन्पक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन्पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते ॥

(दशमे द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरूपत्तिसंयोगात् ॥२५॥

दशमाधिकरणमारचयति—

श्वेतालम्भोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिरग्रिमः ॥

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत्तन्निपम्यते ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते—“वायव्यं श्वेतमालमेव भूतिकामः” इति । तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्य-
निरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद्द्रव्यसहितस्य तदन्वये द्रव्याविधिर्नैवाऽऽवर्जनीयतया
तत्प्राप्तेरनुवादः श्वैत्यस्य—इति चेत् ॥

मैवम् । पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्वनिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात् ॥

(एकादशे—अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः ॥

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात्संबन्धः प्रक्रियोक्तितः ॥ २० ॥

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षे प्राप्तौ नियमो विहितः, एवमवघातोऽपि तण्डुलनि-
ष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते । सति चावघा-
तस्य विधीं प्रधानेनाऽऽग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते । नचात्र संबन्धाभावादप्रयुक्तिरिति
वाच्यम् । प्रधानयागप्रकरणपठित्वेन संबन्धसिद्धेः । तस्मात्—अवघातादयो विधी-
यन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ॥

(द्वादशे पागहोमस्वरूपनिरूपणाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये

कृतार्थत्वात् ॥ २७ ॥ तदुक्ते श्रवणा-

ञ्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अनिरूप्या निरूप्या वा पागहोमददार्तयः ॥

स्थागादाद्यो यजिस्स्यागः प्रक्षेपो हीम इष्यते ॥ २१ ॥

आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ॥

यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥ २२ ॥

स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं पथा भवेत् ॥

तथा संपादनं दानं त्यागेऽप्येवमियं भिदा ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते—“सोमेन यजेत” “अग्निहोत्रं जुहोति” “हिरण्यमात्रेयाय ददा-
ति” इति । तत्र याग-होम-दान-शब्दानामर्था न निरूपयितुं शक्यन्ते, त्रिष्वपि
द्रव्यत्यागस्य सद्भावात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयात्, इतरत्र
विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थः—इति चेत् ॥

मैवम् । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्य वही प्रक्षेपो होमः । स्वकी-
यद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम् । इति सुनिरूपा एते पदार्थाः ।
“दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” इतिविहितस्य यागस्योपरि “चतुरवत्तं जुहो-
ति” इति होमस्य विधानात् ‘त्यागमात्रात्मको यागः, प्रक्षेपाधिको होमः’ इत्यवग-
म्यते । यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम्, किं तु “आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्येतावदेव
श्रुतम्, तत्राप्युद्देश्याया देवतायास्त्यजनीयं द्रव्यस्य च श्रुतत्वाद्देश्यत्यागरूपो यागोऽ-
र्थसिद्धः । तस्मात्-प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूपितत्वाद्विधिविवेको न व्यर्थः ॥

(त्रयोदशे बर्हिष आतिथ्यादिसाधारण्याधिकरणे सूत्रे २९-३०)

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात्

॥ २९ ॥ अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थसंबन्धोऽवि-

शिष्टानां प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् ॥ ३० ॥

त्रयोदशाविकरणमारचयति—

यदातिथ्याबर्हिरेतद्दुपसत्स्वतिदेशनम् ॥

साधारण्यविधिर्वाऽऽद्यस्तदीयस्योपसंहृतेः ॥ २४ ॥

वाहःश्रुत्यैकताभानान्नातिदेशस्य लक्षणा ॥

आतिथ्ययोपसर्द्धश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“यदाविध्याया बर्हिः, तद्दुपसदात्, तदग्नीषोमीयस्य च”
इति । ऋतं सोम शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवश प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति
सेयमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽनु-

१ स्वीयम् । २ ग. च. 'सद्व्यत्यय' । ३ ग. च. छ 'वच्छ्रुत' । ४ क. तथाऽप्यु' । ५ क.
छ. 'यस्य च यु' । ग. च. 'यस्य यु' । ६ ग. च. 'तात्तदुद्देश्य' । ७ क. 'देश्यत्या' । ८ ग. च. छ
'रूपत्वा' । ९ ग. च. छ. 'नुष्ठीयमानोऽर्था' ।

ष्टेयोऽग्नीषोमीयः । तत्र—आतिथ्येष्टी विहितं यद्वाहिः, तद्यदि तस्या इष्टेराच्छिद्यो-
पसत्सु विधीयेत, तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तमित-
रत्र विधीयेत, तदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मात्—आतिथ्या-
र्वाहपो ये धर्मा अश्ववालत्वादयः, ते धर्मा उपसत्सूपसंहियन्वे—इत्यतिदेशपरं
वाक्यम्—इति प्राप्ते,—

धूमः—वाहिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा मसन्त्येत । श्रुत्या तु बर्हिष आति-
थ्योपसद्ग्नीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद्वा-
हिरुपादीयते तत्र केवलमातिथ्यार्थम् । किंतूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधि-
वाक्यस्यार्थः । तस्मात्—आतिथ्योपसद्ग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्था-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आहितः
अधिकरणानि	१३	२७६
सूत्राणि	३०	७३५

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(प्रथमे द्रव्यसंस्कारकर्मणां कत्वर्थताधिकरणे सूत्राणि—१—३)

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थ-
वादः स्यात् ॥ १ ॥ उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात्
॥ २ ॥ फलं तु तत्प्रधानायाम् ॥ ३ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ॥

वैरिहृगृह्णनं, वर्मं प्रपाजैः, पुरुषाय किम् ॥ १ ॥

कतवे वाऽग्निमो भानात्फलस्य न हि साध्यता ॥

विभाति कतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमाम्नायते—“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पारं श्लोकं शृणोति,” “यदाज्ञे

चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे” “यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतर्घज्ञस्य क्रियते, वर्म यजमोनस्य भ्रातृव्याभिमूर्त्तै” इति । तत्र—यद्भ्रूहूपकृतिभूतं पर्णद्रव्यम्, यश्चाञ्जनेन चक्षुषः संस्कारः, यच्च प्रयाजानुयाजरूपं वर्म, तत्रितयं पुरुषार्थत्वेन विधीयते । कुतः—पापश्लोकश्रवणादिराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिफलस्य प्रतिमानात्—इति चेत् ॥
 मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते, ‘न शृणोति, वृद्धे, वर्म क्रियते’ इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः ऋत्वर्था एते विधयः । तत्र पर्णमयी-
 त्वस्यानारम्याधीतस्यापि वाक्येन ऋतुसंबन्धः । संस्कारैर्वर्मणोस्तु प्रकरणेन । ऋत्व-
 र्थानां तु ऋतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावाद्धर्ममाननिर्देशस्य विपरि-
 णामं कृत्वाऽपि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात्—फलवस्त्वध्रमहेतुः पापश्लोकश्रवण-
 राहित्यादिरर्थवादः ॥

(द्वितीये नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वाधिकरणे सूत्रम्)

नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

मृन्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुत्तेतरत् ॥

आकाङ्क्षा संनिधश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयम् ॥ ३ ॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यवाहतेन च ॥

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद्भवेत् ॥ ४ ॥

“अपः प्रणयति” इति प्रकृत्य श्रूयते—“मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत्” इति । तत्र—अपः प्रणयनस्य नित्यमयोगेऽपि मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः—नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च—लोकसिद्धं किञ्चित्पात्रमुपादीयते—इति वाच्यम्, श्रौते कर्मण्यत्यन्तमश्रुताच्छ्रुतस्य संनिहितत्वात्—इति प्राप्ते,—

द्रूमः—कामार्थं मृन्मयमाघ्रातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कामं निमित्तोक्त्य प्रवृत्त नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निर्वर्ते । “अपः प्रणयति” इति हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यथाऽ-
 नुपपन्नं तत्पात्रं किञ्चित्सामान्येन कल्पयति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नान्वेति, किं त्वितरत्पात्रं यत्किञ्चिदुपादेयम् ।—“यमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पात्रं विधीयते—इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्त्वाऽस्तु ॥

(तृतीये— { संयोगपृथक्त्वन्याये, दध्यादेर्नि- } सूत्राणि-५-७)
 { त्यनैमित्तिकोभयार्थताधिकरणे }

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥ शेष
 इति चेत् ॥ ६ ॥ नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुक्त तर्हाद्य ॥

अन्यत्स्यात्पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—“दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति । तत्र—दध्नः काम्य-
 त्वान्नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन तदधि न प्रयोक्तव्यम् । किं त्वन्यदेव किञ्चिद्ध्यम्—
 इति चेत् ॥

मैवम् । “दध्ना जुहोति” इत्यस्मिन्वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपन्यस्य नित्यहोम-
 संयोगेन दधिविधानात् । तस्मात्—एकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं
 चात्रिरुद्धम् । एवमग्नीषोमीयपशौ—“खादिरे वध्नापि” “खादिरे वीर्यकामस्य पूषं
 *कुर्वीत” इत्युदाहरणीयम् ॥

(चतुर्थे पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणे सूत्रे ८-९)

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः
 स्यात् ॥ ८ ॥ पृथक्त्वाद्भवतिष्ठेत ॥ ९ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पयो व्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत्क्रतवेऽथ वा ॥

पुंयोगादाग्निमो मैवं नैष्कल्यात्क्रतुशेषता ॥ ६ ॥

उपोतिष्ठोमे दीक्षिवैस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाप्नायते—“पयो व्रतं ब्राह्मणस्य,
 यवामू राजन्यस्य, आग्निष्ठा वैश्यस्य” इति । तत्र—ब्राह्मणादिपुरुषसंयोगाद्देवद्वयं
 पुरुषार्थम्—इति चेत्—

मैवम् । इन्द्रियवीर्यादिवत्कलस्यान्नानुक्तत्वात् । क्रतुशेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते ।
 ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्यविशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते ॥

* ‘कुर्यात्’ इति शाबरभाष्यस्थपाठः ॥

(पञ्चमे विश्वजिज्ञ्यापान्तर्गते विश्वजिज्ञादीनां सफलत्वाधिकरणे सूत्राणि १०-१२)

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत,
न ह्यशब्दं प्रतीयते ॥ १० ॥ अपि वाऽऽ-
म्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्यते, अर्थानां
ह्यर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्ते, अर्थतो
ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धः, तस्मा-
च्छ्रुत्येकदेशः ॥ ११ ॥ वाक्यार्थश्च गुणा-
र्थवत् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

नैवास्ति विश्वजिज्ञ्यागे फलमस्त्युत नाश्रुतेः ॥

भाष्यापेक्षाद्विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये ॥ ७ ॥

इदमाम्नापते—“विश्वजिज्ञा यजेत” इति । तत्र—फलस्याश्रुत्वान्नास्ति विश्व-
जिज्ञ्यागे फलम्—इति चेत् ॥

मैवम् । फलस्य कल्पनीयत्वात् । ‘विश्वजिज्ञ्यायागेन कुर्यात्’ इत्युक्त्वा भावना
भाव्यमपेक्षते ‘किं कुर्यात्’ इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । अतो वाक्यपूरणाय किञ्चि-
त्फलमवश्यमध्याहर्तव्यम् । अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं
सिध्यति । अन्यथा निरविकारत्वाद्नुष्ठाने विधिर्निरर्थकः स्यात् । तस्मात्—फलं
कल्पनीयम् ॥

(षष्ठे विश्वजिज्ञ्यापान्तर्गते विश्वजिज्ञादीनामेकफलताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥ १३ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सर्वं फलमुत्तेकं स्यात्सर्वमस्त्वविशेषतः ॥

एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेकं न कल्प्यते ॥ ८ ॥

वस्मिन्विश्वजिज्ञ्याये पशुपुत्रवीर्येन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम् । कुतः—‘एत-
देवास्य फलम्’ इत्यत्र विशेषहेतोरभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लाभवस्थैव विशेषहेतुत्वात् ॥

(सप्तमे विश्वजिज्ञास्यान्तर्गते विश्वजिज्ञादीनां स्वर्गफलताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्ट-
त्वात् ॥ १५ ॥ प्रत्ययाच्च ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

एकं योस्किचिदथवा नियतं न नियामकम् ॥

तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात्स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिति कल्प्यमानं यदेकं फलं तत् 'इदमेव' इति नियामकं नास्ति । तस्मा-
दिच्छया केनचित्कस्मिंश्चित्फले कल्प्यमानेऽर्थात्मवर्षफलत्वे गौरवमेव स्यात्—इति चेत्

मैवम् । स्वर्गस्य पश्चादिकलवद्दुःखमिश्रितत्वाभावात्, निरतिशयसुखत्वाच्च सर्वपुरु-
षाणामिष्टत्वात्स्वर्ग एव विश्वजितः फलम् ॥

(अष्टमे रात्रिसत्रन्याये रात्रिसत्रस्याऽऽर्थवादिकफलकताधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्ष्णाजिनिः ॥ १७ ॥

फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्

॥ १८ ॥ अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठापै रात्रिसत्रमिहाऽऽदिमः ॥

पूर्ववत्स्यात्प्रतिष्ठा च श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥ १० ॥

सत्रकाण्डे प्रत्येकं श्रूयते—“प्रवितिष्टन्वि ह वा एवे, य एवा रात्रीरुपयन्ति”
इति, “मङ्गवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्ति, य एवा उपयन्ति” इति च । द्वादशाहादूर्ध्व-
भाविनस्त्रयोदशारात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । ‘त्रयोदशसंख्याका रात्रयो
यस्मिन्सत्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशारात्रः’ इति समुदायमाधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण
निर्देशो भवति । क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक
एव सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाऽऽन्नायते । तद्यथा—“व एवां विशातै
रात्रीरुपश्यद्” इति तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिज्ञासायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः—
इति प्राप्ते,—

भूमः—अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽ-

त्यन्तमश्रुतास्वर्गात्प्रत्यासन्ना । तस्मात् 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यात्' इत्येवं प्रति-
ष्टैव फलत्वेन कल्पनीया ॥

(नवमे काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणे सूत्राणि २०-२४)

काम्ये कर्माणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे
क्रत्वर्थः ॥ २० ॥ वीते च कारणे निय-
मात् ॥ २१ ॥ कामो वा तत्संयोगेन
चोद्यते ॥ २२ ॥ अङ्गे गुणत्वात् ॥
॥ २३ ॥ वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौम्यं सर्वप्रवृत्तये ॥

आद्यो मैवं श्रुतेनैव फलाकारूक्षानिवर्तनात् ॥ ११ ॥

“सौम्यं चरुं निर्वेपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं फलं श्रुतम् । स्वर्गोऽश्रुतं फलम् ।
तद्ब्रह्मवर्चसकाम्यभ्युपेयम् । तथासति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात्सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्लभ्येत-
इति चेत् ॥

मैवम् । श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकारूक्षे विधिवाक्ये विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्ग-
फलकल्पनाया असभवात् । तस्मात्—श्रुतमेव फलम् ॥

(दशमे— { दशपूर्णमासन्यायान्तर्गते दशपूर्ण- } सूत्रे २५-२६)
{ मासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणे }

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥ फलो-

पदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ॥

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूद्यते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ॥

फलसंयोगबोधेन भवेदेपे फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते—“एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽह्वियन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासौ” इति, “एकस्मै वा अन्ये यज्ञकवचः कामायाऽऽह्वियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः”
इति ॥ तत्र—‘सर्वेभ्यः’ इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः, विधायकस्य
लिङ्गादेर्भाविनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु भविष्यति, सर्वकामानां
प्राप्तत्वात् । नच—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति विधानात्स्वर्ग एव
प्राप्तो नतु कामान्तरम्—इति वाच्यम् । अङ्गोर्षोङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामि-
धेभ्यो दर्शपूर्णमासचौरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—“एकौवशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाका-
मस्य, चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य” इति । तथा सागाध्ययागस्य दोहनमङ्गम् ।
तस्साधनं षट्साधारणमुपाङ्गम् । तत्र पञ्चाशशाखाहरणे काम आम्नातः—“यः काम-
येत—पशुमान्स्यात्—इति, चक्षुषणां तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति”
इति । त एते सर्वे कामा अनूचन्ते—इति प्राप्ते,

ब्रूम —मा भूतामस्मिन्वाक्ये विधिमावने । तथाऽप्युत्पत्तिवाक्यमिद्वे ते ओश्रित्य
वाद्यैवाचिन्या चतुर्थ्यां फलसंयोगो बोध्यते । तस्मात्—एष फले विधिः ॥

(एकादशे दर्शपूर्णमासन्त्यापान्तर्गते दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं
षट्पगनुष्ठानाधिकरणे, योगसिद्धिन्त्याये च सूत्रे २७-२८)

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ योगसिद्धि-
र्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठितेः ॥

दद्यात्षट्पगयोगाद्वा सकृत्तस्याविशेषतः ॥ १४ ॥

एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्पैवे हि साधनम् ॥

चोदितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्यमी ॥ १५ ॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वरामार्थौ, तथा ज्योतिष्टोमश्च सर्वैकामार्थ इति पूर्वाधिकरणे-
नैव सिद्धम् । तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः । ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम् । तच्च
सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम् । न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्यायां भवति ।
वद्विसामीप्ये सति दाहप्रकाशयोः पर्यायादर्शनात् । तस्मान्ज्योतिष्टोमे सकृदनुष्ठिते

१ ग. घ. 'माय श्रिव' । २ ग घ. 'भ्यो ज्यो' । ३ घ. अर्था । ४ घ 'पातका' । ५ ग.
घ. छ. मनाभिल । ६ ग घ. 'स्यैव हि । ७ क सर्वार्थ ।

सत्येकं फल यथा निष्पद्यते, तथा फला वराणामपि वारयितुमशक्यत्वाद्युगपत्सर्वक-
लसिद्धि — इति प्राप्ते,

ब्रूम — नोह ज्योतिष्टोम निमिच्छीकृत्य कामा विधीयन्ते, कामानामननुष्ठेयत्वात् ।
किं वाहे— पुरुषस्य सैवत एव प्राप्ताङ्कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधी-
यते । यद्यपि “सर्वेभ्य कामेभ्य ” इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमा-
नत्वात्साहित्य प्रतिभाति, तथाऽपि न तदस्ति, उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षित-
त्वात् । न च— शब्दत साहित्यनियमामावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थत साहित्यम्— इति
वाच्यम्, स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात् । तस्मादकैरुस्य फलस्य
साधनत्वेन कर्म चोच्यते । अत एव ‘सर्वेभ्य’ इति निर्देशोपपत्तिः । अथवा हि
साहित्यनियमान्मिलितमिदमेकमव फल सपन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते । तस्माद्यदा
यत्फलं काम्यम्, तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोम प्रयोक्तव्य । एकमपि सद्गृह्यादिफल
यदा यदा काम्यते, तदा तदा काराराष्टि पुन पुन प्रयुज्यते । किमु वक्तव्यम्—
फलभेदे प्रयोगभेद — इति । तस्मात्प्रतिफल पृथक्प्रयोग ॥

(द्वादशे— { काम्यानामैहिकामुष्मिकफलवत्त्वा } सूत्रे २७-२८)
{ धिकरणे वर्णका-तरेण त एव }

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ योगसि-
द्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसयोगित्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युनियता न वा ॥

आद्य स्वर्गेण तुल्यत्वादेहस्योत्पादकत्वत ॥ १६ ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमा न श्रुता नापि कल्पनम् ॥

पुस्मवृत्त्यादिनाऽपेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥ १७ ॥

काम्यकर्मोप्येवं श्रूयते— “चित्रया यजेत पशुकाम” ‘ए द्रमेकादशकार्ष-
निर्वपेत्पशुकाम” इति । तत्र— यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्व नियतम् । एव पश्वा-
दिफलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुज्योतिष्टोमो देहांतरस्यात्पादक, तर्हि चित्रादिरपि
तथाऽस्तु— इति चेत् ॥

१ क ख नात्र । छ न । २ ख ग च छ स्वत प्रा । ३ छ 'स्य सा । ४ ग च छ
ल त । ५ ख वाभ्यत । ६ ग च छ पि श्रुता । ७ ख छ 'दा का' । ८ क ख ग च
छ पुंमह । ९ ग न कर्मणे । १० ग च ध्रुये ।

मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वाद्दश्रुताऽप्यन्यदेहोत्पत्ति-
रर्थापत्त्या कल्प्यते । 'चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्यमुत्पाद्यते' इति नियमो न श्रुतः,
नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादिफलस्य भोक्तु शक्यत्वात् ॥
अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चादलाभाद्वैचित्र्यादिफलमामुष्मिकमेव—
इति चेत् । न । प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावुपयुक्तत्वात् । तस्मात्—असति पवि-
चन्धे फलमैहिकम्, सति त्वामुष्मिकम् ॥

(त्रयोदशे सौत्रामण्यादीनां चपनाद्यङ्गताधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥ २९ ॥

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥

नासमवायात्प्रयोजनेन स्यात् ॥ ३१ ॥

अयोदशाधिकरणमारचयति—

इष्टा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत् ॥

कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १८ ॥

क्त्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम् ॥

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथासत्पनुग्रहते ॥ १९ ॥

इदमाश्रयते—“वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवनेन यजेत्” इति, “अग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेत्” इति । तत्र—‘इष्टा’ इति क्त्वाप्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां
बुधे । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालानता बोधयति—इति प्राप्ते,
धूमः—बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वबोधनमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः, “समानकर्तृ-
कयोः पूर्वकाले” (३ । ४ । २१) इति (पाणिनि) सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृ-
कत्वाया तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे ‘पूर्वकाले’ इत्युक्तम् । तथाऽपि तन्न नियतम्,
‘मुख व्यादाय स्रपिति’ इत्यत्र कालैक्येऽपि प्रयोगात् । वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेऽनुग्र-
हत्वे । अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधानात्प्रकरणं बाध्येत ।—अङ्गत्वे कर्मा-
न्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवत्वाभावात्तच्छब्दोऽनुपपन्नः—इति चेत् । न । मापामि-
होत्रन्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् । तस्मात्—वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम् । “अग्निं
चित्वा—” इत्यत्राप्येवं योजनीयम् ॥

(चतुर्दशे वैमृधादेः पौर्णमास्याच्चङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३२-३५)

उभयार्थमिति चेत् ॥ ३२ ॥ न शब्दै-
कत्वात् ॥ ३३ ॥ प्रकरणादिति चेत् ॥
॥ ३४ ॥ नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ॥
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥ २० ॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ॥
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यव्याधिता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति” इति ।
तत्र—इय वैमृधेष्टि. प्रकरणबलात्प्रयाजादिवद्दर्शपूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गम्—इति चेत् ॥
न । वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च—‘संस्थाप्य’ इति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधाना-
त्तदङ्गत्वमयुक्तम्—इति वाच्यम्, दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिधायिण तदुपपत्तेः ।
तस्मात्—उत्पत्तिवाक्यात्, एककवृत्तत्वाच्चिकत्वात्प्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ॥

(पञ्चदशे—अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालताधिकरणे सूत्रम्—)

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन संबन्धात् ॥ ३६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरेदिति ॥
अङ्गं कालोऽथवाऽङ्गं स्यादतिपाराथर्थमन्यर्थो ॥ २२ ॥
पुराग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा ॥
अनुयाजाश्च पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये ॥ २३ ॥

उपोत्तिष्टोमे श्रूयते—“आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरति” इति । आग्निमारुतं
नाम किञ्चिच्छस्त्रम् । अनुयाजाः “देव वाँहि.”—इत्यादिभिः. पाशुङ्गहौत्रकाण्डपठितै-
रेकादशभिर्भैत्रै. साध्या होमाः । तत्र—‘आग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्गम्’ इत्येव-
मङ्गाङ्गिभावबोधनाय संयोगः । यदि—अनुयाजानामय कालोपदेशः स्यात्, तदा-
नीमाग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न विश्वत्—इत्यस्य—वपाराथर्थं स्यात् । तस्मात्—बृह-
स्पतिसववत्, वैमृधवच्च, अनुयाजा अङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—इतरस्वीत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवावगतम् । अग्नीपो-
थीयनिकृती सवनीयपशानविदेशतः प्राप्तानामेकादशानामनुयाजानामपि प्रयाजवत्पथ-
ङ्गत्वमवगतम् । ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासंभवात्कालोपदेशार्थोऽयं संयोगः ॥

(षोडशे सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालताद्यधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ॥

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपारार्थ्यापि चाङ्गता ॥ २४ ॥

दर्शादलक्षिते काले सोमयागो विधीयते ॥

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तपोः ॥ २५ ॥

इदमाभ्यायते—“दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इति । तत्र—उमथोरा-
ग्निमारुतानुयाजवदन्यावीनत्वामावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्श-
पूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोगः—इति चेत् ॥

मैवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमस्याङ्गत्वसंभवात् । ‘फलवत्संनिधावफलं तदङ्गं भवति’
इतिन्यायात् । नच—अत्र बृहस्पतिसवन्व्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयते—
इति शक्यं वक्तुम्, सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्माद्विशेषकत्वाभा-
वात् । क्त्वाप्रत्ययस्त्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रेक्यमात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासश-
ब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि तदिष्टच्युपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एतदेवामिष्टेत्य
रथत्वरूपमस्याऽऽन्नायते—“एष वे देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ । यो दर्शपूर्णमासाभ्या-
मिष्ट्वा सोमेन यजेते रथस्पष्ट एवावसाने वेरे देवानामवस्यति” इति । अवसाने निश्चिदे ।
वेरे मार्गे । ‘यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपापाणादिवैवाधाराहित्येन सुखं भवति,
तथा मयमं दर्शपूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तदिष्टिविकृतिषु सोमाङ्गमूवदीर्घाणीयमाय-
णीयादिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवति’ इत्यर्थः । तस्मात्कालार्थः संयोगः ॥

(सप्तदशे जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥ ३८ ॥

१ क. सोमस्य योग । २ ग. च. छ. ‘लक्षणे वा’ । ३ ग. च. छ. ‘त्वाभावा’ । ४ ग. च.
छ. तदुप । ५ ग. च. चो । ६ ग. च. चो । ७ क. ‘दितु’ । ८ ग. च. छ. ‘णोपाया’ । ९ स. ‘र्णया’ ।

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्निमः ॥

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥ २६ ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ॥

तच्चेत्सितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते ॥ २७ ॥

काम्योष्टिकाण्डे “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते” इति प्रकृत्य श्रूयते—
“यस्मिञ्जात एवामिष्टिं निर्वपति पूत एव वेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्मवति”
इति । तत्र—पितुः प्रमुद्धस्य कर्तृत्वम्, न तु मुग्धस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफलयो-
र्वैयधिकरणपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादि फलम्—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘यस्मिञ्जाते निर्वपति स पूतः’ इतिवाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् ।
न च—अत्र निष्फलस्य पितुरप्रवृत्तिः—इति वाच्यम्, पुत्रनिष्पूतत्वादेरीप्सित-
त्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसंभवात् । तस्मात्—पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ॥

(अष्टादशे { जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेर्जातकर्मो- } सूत्रम्—)
{ उत्तरकालताधिकरणे वर्णकान्तरेणोक्तमेव }

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ॥

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्निमः ॥ २८ ॥

जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ॥

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वमस्तु सा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरोष्टिनिमित्तत्वात्, नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगात्, जन्मान-
न्तरमेवेष्टिः—इति चेत् ॥

मैवम् । स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मनन्तरं विहितम् । यदि जातकर्मणः प्रागेव
वैश्वानरोष्टिर्निरूप्येत, तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बात्पुत्रो विपद्येत । तथा सति
पूतत्वादिकेमिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मात्—न जन्मानन्तरम्, किंतु जातकर्मण
ऊर्ध्वं सेष्टिः ॥

१ ग. घ. ‘न्मान्त’ । २ ग. घ. ‘कर्मनन्तरमेव प्राशनम्, प्रागे’ । ३ क. ग. घ. ‘निरूप्ये’ ।
४ ग. घ. ततः । ५ ग. घ. ‘दिकं श्रुतमि’ ।

(एकोनविंशो— { जातेष्टिन्यायान्तमंते वैश्वानरेष्टेराशौचापग- }
 { मोत्तरकालताधिकरणे वर्णकान्तरेणोक्तमेव } — सूत्रम् —)

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचेऽपगतेऽथवा ॥

निमित्तसंनिधेराद्य. कर्तृशुद्धयर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूत जन्म संनिहितं भवति, तथाऽप्य-
 शुचिना पित्राऽनुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मेणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्का-
 लिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यं बाधितत्वाच्छुद्धिलक्षणा-
 द्वैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ॥

(विंशो सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे ४०-४१)

प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानां मुख्यकालत्वम् ॥ ४० ॥

अप्रवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात्स्वकाले स्यात् ॥ ४१ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

अग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्येत्यङ्गेष्टिरीदशी ॥

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥ ३१ ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ॥

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥ ३२ ॥

“अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत्” “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवने यजेत्” इत्यत्र
 सौत्रामर्णाबृहस्पतिसवयोरङ्गत्व पूर्वमुक्तम् । तस्माद्गमङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्त-
 व्यम्, इतरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मान्त-
 रत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् । यदि—अङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्, तदा क्त्वा-
 मथयर्षोपितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाधयेत् । न हि—अङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामु-
 खासंभरणादीनां चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं भ्रुतम् । ततः—पृथक्प्रयोगेऽवश्यंभाविनि
 सति सस्रचोदकप्राप्ते तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतित्वात्पूर्वकालश्चो-
 दकप्राप्तः । चयनेन सहैकप्रयोगे तु पर्वण्युखासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौत्रा-
 मणी प्रसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात्, वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः ।

वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरादि वाजपेयस्य विदितत्वाद्बृहस्पतिसर्वोऽपि शरादि प्रस-
ज्येत । तस्मात्—अतिदिष्टे पर्वणि वमन्ते च तदनुष्ठानम् । ननु सर्वत्राङ्गापूर्वेः प्रधा-
नापूर्वं जनयितव्यम्, इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्प-
न्नत्वाद्दुष्करकालीनमङ्गं निरर्थकम्—इति चेत् । न, तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राबल्य-
दशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मात्—नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानम्, किं तु सकाले—इति
स्थितम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्था-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	२९६
सूत्राणि	४१	७७५

(अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे राजसूयेऽप्यानां देवनाद्यङ्गफलाधिकरणे सूत्रे १-२)
प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥
अपि वाऽङ्गमनिज्याः स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥२॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ॥

मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥ १ ॥

पागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः ॥

देवनाद्यफलं पत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥ २ ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः—“अनुमत्यै पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपति”, “नैऋतमेककपालम्”, “आदित्यं चरुं निर्वपति”, “आप्ता-
वैष्णवमेकादशकपालम्” इत्यादयः । यथैवा इष्टयः, तथा पशवोऽपि श्रुताः—
“आदित्यां मरुहां गर्भिणीमालंभते,” “मारुवीं पृश्निम्” “मष्टीहीमन्धिम्याम्”
इत्यादि । मरुहा मैणिला गलस्तनयुक्तैत्यर्थः । तस्या अदितिर्देवता । पृश्निरल्पतनुः ।
तस्या मरुतो देवता । यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति, ताव-

द्वयस्का प्रष्टोही । तस्या अश्विनौ देवता । एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः
श्रुताः । तथा “बल्मीकवरायां होमः” इत्यादयो दैविहोमाः । यथैव इष्टि-
पशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपाः, एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः—
“मष्टौर्हो दीव्यति” “अक्षैर्दोव्यति” “राजन्य जिनाति” “शौनःशेषमाख्याप-
यति” इत्यादयः । तत्र यागा यथा मुख्याः, तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम् ।
प्रकरणपाठस्योभयत्र समानत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत” इत्यत्राऽऽख्यातवाच्यायां भाव-
नायां घातुवाच्यो यागः करणम् । राजसूयशब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामानाधिकरण्ये-
न तत्रामवेयं भवति । तथा सति “राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेत्” इति
वाक्यार्थपर्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम्, तत्संनिधौ श्रूयमा-
णमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ॥

(द्वितीये देवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणे सूत्रे ३-४)

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥ सर्वासां
वा समत्वाच्चोदनातः स्यान्नहि तस्य प्रक-
रणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

एकस्पैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा ॥

राजसूयस्यापकर्पादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ३ ॥

यदेतत्—देवनादिकमङ्गम्—इत्युक्तम्, तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयागस्यैकैस्त्वैवा-
ङ्गम् । कुतः—अपकर्पात् । यद्यपि—अभिषेचनीयविवेकध्वं तत्संनिधौ देवनादेयः
सामान्नातः, तथाऽपि—अभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृत्यन्ते । “माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभि-
षिच्यते” इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेचो माध्यंदिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृ-
ष्यते । तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वसामान्नातानां देवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्पः । ततो
माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद्देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गम्—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणम्, किं वा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकर-

१ ग. च. श्रुतीही । २ क. हविर्होमाः । ३ ग. च. “माः धु” । ४ क. स. “स्वैका” । ग. च.
“स्यैकस्याह” । ५ ग. च. छ. “इय आशा” । ६ क. छ. “नां विदे” । ७ ग. च. “स्तोत्रं” ।

णम् । उभययाऽपि प्रत्यक्षस्य महामकरणस्य प्रचलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयशब्दश्चानुपत्यादीन्सर्वान्यागानभिधत्ते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादिभिरेचनीयगतमाहेन्द्रस्वोत्काले तदनुष्ठीयते ॥

(तृतीये सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वाधिकरणे सूत्रे ५—६)
 प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम् ॥ ५ ॥
 अपि वा कालमात्रं स्याद्दर्शनाद्विशेषस्य ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ॥

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादायः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधित्ततः ॥

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्वित् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टाक्रपालादीनि दश हवींष्यान्नावाग्नि । तेष्व-
 ष्टमनवमदशमाग्नि सौम्य—त्वाष्ट्र—वैष्णवानि । तद्विपरिमिदं वाक्यमाश्रायते—“पुरस्ता-
 दुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्टाद्वैष्णवेन” इति । योऽय राज-
 सूये सोमयागः, तस्मिन्नतिदिष्टानामुपसदात्मादिमध्यावसानेषु सौम्यादीना अयागामनु-
 स्थानमनेन वाक्येन चोच्यते । ततो वाक्यारसौम्यादीन्युपसदामङ्गानि—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘उपसदाम्’ इति पृथग्चाः कालवाचनानां ‘पुरस्तात्’ इति शब्देनान्वयात् ।
 सौम्यादीना कालविशेषसंज्ञपरिमिदं वाक्यम्, न त्वङ्गाङ्गिभावरम् । ततो न कस्या-
 प्यङ्गं सौम्यादिकम्, किं तु—अनुपत्यादिवत्प्रधानम् ॥

(चतुर्थे—आमनहोमानां सांग्रहण्यङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

फलवद्भोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

मुख्यताऽऽमनहोमस्य सांग्रहण्यङ्गताऽथ वा ॥

मुख्यत्वमविरुद्धत्वात्फलाय स्यात्तदङ्गता ॥ ६ ॥

* सर्वत्र वितर्करहितः पाठः ॥

फाम्पेट्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वदेवीं सांग्रहणींः निर्वेपेद्ग्रामकामः” इति । तत्र—आमनहोमाः श्रुताः—“आमनस्य—आमनस्य देवाः—इति तिस्र आहुती-र्जुहोत” इति । त एव आमनहोमाः सांग्रहण्येष्ट्या सह समप्रधानभूताः । न हि तेषां मुख्यत्वे काश्चिद्विरोधोऽस्ति । इदं ह्यग्नेयादिष्वनुमत्यादिषु च बहूनां मुख्य-त्वम्—इति चेत् ॥

मेवम् । “दर्शपूर्णमासान्यां स्वर्गकामः” इति वाक्येन “स्ताराण्यकामो राजसूयेन” इति वाक्येन च यथा बहूनां फलसंबन्धावगमः, तथाऽऽमनहोमानाम्, फलसंबन्धाभावे सति प्राधान्यायोगात् । “सांग्रहणीं निर्वेपेद्ग्रामकामः” इति वाक्यं तु सांग्रहण्य एव फलसंबन्धं बोधयति, न त्वामनहोमानाम् । तस्मात्फलवत्याः सांग्रहण्याः संनिधावाम्नात्वा अफला आमनहोमास्त्वदङ्गम् ॥

(पञ्चमे दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणे सूत्राणि ८—११)
 दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥
 नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात् ॥ ९ ॥ सार्वरूप्याच्च
 ॥ १० ॥ नित्यो वा स्यादर्धवादस्तयोः
 कर्मण्यसंबन्धाद्भक्तित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमास्त्वयति—

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ॥

देवान्तरायाज्येष्ठ्याच्च स्यादस्योभयरूपता ॥ ७ ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि ॥

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यां वै काञ्चिदध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरायाः, तस्या आवृक्ष्येते । यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं यद्वाति, क्षमयत्येवैनाम्” इति । सोऽयं दधि-ग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुतः—आकारद्वयसाधकसद्भावात् । देवान्तरायेण तद्देवताक्षोभमुपन्यस्य ग्रहेण क्षमनाभिधानात् । अन्तरायो निमित्तम्, ग्रहो नैमित्तिक इति प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमाप्नात्—“ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्” इति ।

* कलिक्रान्तामुदितशपरभाष्यपुस्तके तु ‘सामग्रहणीम्’ इति पाठ उपलभ्यते । † ‘आवृक्षेत्’ इति शपत्भाष्ये पाठः ।

न्येष्टत्वं नाम प्रशस्तत्वम् । तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य प्राप्तिकत्वाद्
शस्तत्वम् । तस्मात्—हेतुद्वयबलाद्गमयात्मकः—इति चेत् ।

मेवम् । देववान्तरायस्य निमित्तत्वाभावात् । निमित्तत्वे यदिशब्द उपबध्येत, हस्ती
वा श्रूयेत । यच्छब्दो वाऽन्तरायकत्रोरध्वर्युयजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत ।
“यदि रथंतरसामा सोमः स्यादेन्द्रवायवाग्नाग्निहान्श्रद्धोयात्” “मित्रे जुहोति, यो वै
संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते” इत्यादिषु संनविषन्ननिमित्तेषु तदशंकात् । तस्मात्-
केवलनित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम् । देववाशोमतत्समाधानोपन्यासो विधेयदधिग्रह-
स्तुतयेऽर्थात्तः ॥

(षष्ठे वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणे सूत्रे १२-१३)

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्य-
त्वात् ॥१२॥ पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् ॥१३॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरश्चितौ ॥

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥ १ ॥

अग्निचपने श्रूयते—“यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाऽग्निं चिनुते । यथा सामि गर्भो
विषद्यते, वाहमेव तदार्तिमाहोत् । वैश्वानरं द्वादशकपाल पुरस्त्वान्निर्वेपेत्” इति ।
उखा पिठरः । वामुखाम् “युञ्जानः प्रथम मनः” इत्यादिप्रपाठकाम्नाविर्भ्रंशः सपाद्य,
तस्यामुखायामग्निं निधाय, पशुघामे द्वादशोघामे वा शिक्ये तामुखामवस्थाप्य,
तच्छिक्यं स्रक्ण्ठे बद्ध्वा, तमुख्यमग्निं संवत्सर मृत्वा, पश्चाद्दिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः ।
अमरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्विनाशः स्यात् । ततो वैश्वानरोष्ट्रे चयनात्प्रागेव कुर्यात्
इत्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्यवदमरणवाक्यस्यार्थात्तत्त्वान्नित्या वैश्वानरोष्टिः—
इति चेत् ॥

मेवम् । ‘यः पुमानभृत्वाऽग्निं चिनुते, स निर्वेपेत्’ इति कर्तृसमानाधिकृत्ययच्छ-
ब्दबलाद्भरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकभावावभासात् । किंच दधिग्रहस्य नित्यस्य पानि-
कत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेकमेव नैमित्तिकत्व-
मित्यविरोधः ॥

(सप्तमे षष्ठचित्तेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणे सूत्राणि १४—१८)
 षट्चितिः पूर्ववत्त्वात् ॥१४॥ ताभिश्च तुल्य-
 संख्यानात् ॥ १५ ॥ अर्थवादोपपत्तेश्च ॥१६॥
 एकचितिर्वा स्यादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन
 ॥१७॥ विप्रतिषेधात्ताभिःसमानसंख्यम् ॥१८॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नित्या षष्ठी चित्तिर्नो वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्निमः ॥

अपवृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

अग्नौ भूयते—“संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदते, योऽग्निं चित्वा न प्रतिवि-
 ष्ठाति पञ्च पूर्वाश्विनयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं चिनुते” इति । लाङ्गलेन कृते
 व्याममात्रे भूमदेशे नानाविधाभिरिष्टकामिः पश्याकारेण स्थान निष्पाद्यते, सैयं चि-
 तिः । तादृश्यः पञ्च चित्तयः पूर्वाः क्रियन्ते । ततः षष्ठीं चितिः । तत्र ‘षण्णा
 पूरणी षष्ठी’ इति व्युत्पत्तौ पूर्वाः पञ्च चित्तीरपेक्षते । अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वास-
 भवात् । तस्मात्—एकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्या—इति चेत् ॥

मैवम् । “अग्निं चित्वा” इति पूर्वोभिरेव पञ्चभिर्बिदिभिर्नित्यस्याग्निचयनस्य
 समाप्तौ सत्यां पश्चात्—‘योऽत्र न प्रतिविष्ठाति, असौ षष्ठीं चिनुते’ इति कर्तृसमाना-
 धिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात्षष्ठी नैमित्तिकी । ततः—पञ्च-
 चित्तिको नित्योऽग्निः, नैमित्तिकस्त्वैकचित्तिकः,—इति मयोमैक्यम् । पूरणप्रत्ययस्त्वभि-
 धानापेक्षयोपपद्यते । ‘पूर्वाः पञ्च चित्तयोऽभिहताः । अधामिधास्यमाना षष्ठीं चितिं
 चिनुते’ इति वचनव्यक्तिः ॥

(अष्टमे पिण्डपितृपद्मस्यानङ्गताधिकरणे सूत्राणि १९—२२)

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्

॥१९॥ तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ॥२०॥

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

क्रत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृपद्मः क्रतो हि सः ॥

अमावास्याोक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥ ११ ॥

इदमात्रायते—“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इति । तत्र-अ-
मावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वाद्यं पिण्डपितृयज्ञः ऋत्वङ्गम्—इति चेत् ॥
मैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न
च—वाक्येन ऋत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्वदेत्—इति वाच्यम्, तस्यानारम्भा-
धीतत्वात् । तस्मात्—अयं पुरुषार्थः ॥

(नवमे रशनाया यूपाङ्गताधिकरणे सूत्राणि २२-२४)

पश्वङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात्

॥ २२ ॥ यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात्

॥ २३ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

रज्जुद्वितीया पश्वर्था यूपार्था वाऽन्वयात्पशौ ॥

पश्वर्था त्रिवृता यूपं परिवीधेति यूपगा ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाऽऽग्नेयं सवनीयं
पशुमुपाकरोति” इति । तत्र—सवनीयपशोरग्नीषोमीयविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं
कालोपलक्षणार्थमनूद्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्रशनोपलक्षितपशोरुपाकरणं विधी-
यते । तद्वैऽत्र रशनायाः, पश्वन्वयात्पशुबन्धनेन पशोरितस्त्वतोऽपक्रमणनिवारणरूप-
दृष्टार्थलाभाच्च पश्वर्था रशना—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘त्रिवृता’ इति तृतीयया ‘यूपम्’ इति द्वितीयया च शेषशेषिमावावग-
मात्, अव्यवहितान्वयलाभाच्च रशना यूपार्था । कालस्तु “आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा”
इत्यनेनैवोपलक्षितः । पश्वनपक्रमणवद्यूपदार्ढ्यमपि दृष्टमेव प्रयोजनम् । न च—परि-
व्याणेन दार्ढ्यं चोदकादेव सिद्धम्—इति वाच्यम्, तस्मिन्सिद्धे सति पुनर्विधानादेव
द्वितीयया रशनया परिव्याणान्तराङ्गीकारात् । तस्मात्—इयं द्वितीया रशना यूपार्था ॥

(दशमे स्वरोः पश्वङ्गताधिकरणे सूत्राणि २५-२८)

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥२५॥ निष्क्रयश्च तद-

ङ्गवत् ॥२६॥ पश्वङ्गं वा तदर्थः स्यात् ॥२७॥

१ क. ख. 'पशुयुपा' । २ ख. ग. च. छ. 'तोर' । ३ ग. च. छ. 'रकरु' । ४ ग. च. छ.
'या ये' । ५ ग. च. दीर्घ । ग. च. छ. 'दार्ढ्यमतिदेशदे' । ६ ग. च. छ. 'स्मिन्सति' ।

भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात् ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्वरूपे पशौ वाऽङ्गं यूपस्येत्युक्तितोऽग्रिमः ॥

स्वरूपा पशुमञ्ज्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटा ॥ १३ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरुं करोति” “स्वरूपा पशुमनक्ति” इति ।
वच—स्वरूपसंबन्धाभिधानाद्युपाङ्गत्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “स्वरूपा पशुम्” इति तृतीयया द्वितीयया चाङ्गाङ्गिभावावगतौ संबन्ध-
सामान्यवाचिन्याः पृथ्या रूपायच्छेदनजन्यत्वाभिप्रायेणापि नेतुं शक्यत्वात् ।
तस्मात्—स्वरुः पश्वङ्गम् ॥

(एकादशे—आघागादीनामङ्गताधिकरणे सूत्राणि २९-३८)

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥

॥ २९ ॥ अपि वाऽङ्गानि कानिचित्, येष्व-
ङ्गत्वेन संस्तुतिः सामान्यो ह्यभिसंबन्धः ॥

॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अविशिष्टं तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्य-
मानत्वात् ॥ ३२ ॥ नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं

परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ पृथक्त्वे त्वभिधानयो-
र्निवेशः, श्रुतितो व्यपदेशाच्च, तत्पुनर्मुख्य-

लक्षणं यत्फलवत्त्वम्, तत्संनिधावसंयुक्तं
तदङ्गं स्यात्, भागित्वात्कारणस्याश्रुतश्चान्य-

संबन्धः ॥ ३४ ॥ गुणाश्च नामसंयुक्ता
विधीयन्ते नाङ्गेषूपपद्यन्ते ॥ ३५ ॥ तुल्या च,

कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसंबन्धः ॥ ३६ ॥ उत्प-
त्तावभिसंबन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

आधारादेश्च मुख्यत्वं न वाऽऽग्नेयादिवत्तु तत् ॥

पण्मुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासपोराधाराण्यभागप्रयाजानुयाजादयः कालसंयोगमन्तरेणाऽऽन्नावाः । आग्नेयादयः पञ्चागाः कालसंयोगेन चोदिताः । तत्र—आग्नेयादीनां यथा प्राधान्य-
मङ्गीकृतम्, तथैवाऽऽधारादीनामप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राजसूये परस्परविलक्षणाना-
मिष्टिपशुमोमाना बहूनां समप्राधान्यम्, तद्वत् । एकप्रकरणपाठश्चोभयत्रापि समानः ।
तस्मात्—आधारादीनामाग्नेयादीनां च समप्राधान्यम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत” इत्यत्र राजसूयशब्दो राजसं-
बन्धात्प्रवर्तमानो राजकर्तृकाणामेकप्रकरणपाठितानां सर्वेषां यागानां नामधेय भवति ।
दर्शपूर्णमासशब्दो घु कालवाचिनो सन्तौ कालसंयोगेन विहितानामेवाऽऽग्नेयादीनां षण्णां
यागानां नामधेयता प्रतिपद्यते । ततः “दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत” इति
वाक्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः पदेव यागाः फलसंबन्धित्वेन प्रतीयमाना मु-
ख्याः । अन्ये त्वान्यभागाधारादयस्त्वन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः । एवं
सत्यङ्गत्वेन स्तुतिरुपपद्यते । “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य, यज्ञाज्यभागौ” इत्याज्यभागौ
यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन स्तूयेते । “यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञाय
क्रियते” इति यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजा, स्तूयन्ते । एवमाधारादिषू-
दाहार्यम् । एतच्च सति सादृश्ये समवति । तस्मात्—आधारादीना नास्ति मुख्यत्वम् ॥

(द्वादशे ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्

॥ ३९ ॥ गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन संबन्धा-

त्कारणश्रुतिः, तस्मात्सोमः प्रधानं स्यात्

॥ ४० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात्सोमसाम्पतः ॥

ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता ॥ १५ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्य प्रकरणे—ऐन्द्रवायवग्रहादयः सोमयागाः, दीक्षणीयादीष्टयः, अन्नोषोमांयादिपशवः, आम्राताः । तत्र—आग्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमासनामवज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपाते हेत्वभावेन राजसूयनामवत्प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात्, सोमसमानानां दीक्षणीयादीनामध्यस्ति मुख्यत्वम्—इति चेत् ॥

मेवम् । सोमयागपक्षपाते हेतुसद्भावात् । ‘ज्योर्वीषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोमः’ इति हि तद्व्युत्पत्तिः । अत एव ब्राह्मणम्—“त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, एतानि’ वाव तानि ज्योर्वीषि य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां ज्योतिष्टुं यज्ञप्रकाशकत्वम् । न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्वे । तस्मात्—ज्योतिष्टोमनांना सोमयागानामेव फलसंबन्धावगमाद्दफला इष्टिपशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यापस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ .

	अत्र पादे	भादितः
अधिकरणानि	१२	३०८
सूत्राणि	४१	८१६

(पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः)

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः ॥

अनुष्ठेपमनुष्ठानक्रमः पञ्चम इर्यते ॥ १ ॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् । द्वितीयाध्याये कर्मभेदनि-
रूपणात्पृथगनुष्ठेयस्वभावगतम् । तृतीयाध्याये शेषनिरूपणात्—“निवेशनः संग-
-मनः” इति मन्त्रेण वद्वन्त्युपस्थानमनुष्ठेयम्, नत्विन्द्रोपस्थानम्—इत्याद्यनुष्ठेयव्य-
वस्थाऽवगता । चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निश्चीयते—पलाशशा-
खाच्छेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्, नतु प्रस्वरेण सह प्रह्वतिः प्रयोजिका ।
तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणमात्रे सत्यप्रयोजकप्रह्वत्यर्थं शाखाच्छेदनं न कर्त-
व्यम्—इति । एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याऽऽकाङ्क्षित-
त्वात्पञ्चमेऽध्याये सोऽभिधीयते—

(प्रथमे क्रमनिरूपणाधिकरणे श्रुतिबलीपस्त्वन्याये सूत्रम्—)

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते ॥

अमानत्वादनियतिर्नियतिर्वेदमानतः ॥ २ ॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था एहपतिवक्षोद्रावृहोतृदीक्षादयः, तेषां पदार्थानां नास्ति
क्रमनियमः, क्रमबोधकस्य प्रमाणस्याभावात्—इति चेत् ॥

भैवम् । पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा 'वेदः प्रमाणम्, तथैव क्रमेऽपि 'वेदः प्रमाणम्'
वस्मात्क्रमस्य नियतत्वात्क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः ॥

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवस्तुज्यते विधिः ॥ ३ ॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वामात्रात्स्वरूपेण न विधियोग्यता, तथाऽपि “दत्ता जुहोति”
इत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद्भिधीयते—“दधिसाधनकं होमं कुर्यात्”
इति । एवम् ‘अनेन क्रमेण कर्तव्यम्’ इति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम् ॥

तृतीयवर्णकमारचयति—

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति ॥

क्रमः पाठाद्विधेयो वा पाठादीक्षाविधिः श्रुतेः ॥ ४ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वात्सर्वेषां याजमान्यतः ॥

चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥ ५ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तव उद्गाता-
रम्, तवो होतारम्” इति । तत्र—गृहपत्यादिदीक्षाणां क्रमः पाठादवगम्यते । विधे-
यावं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव । कुतः—‘दीक्षयेत्’ इति श्रुत्या तद्विध्यवगमात् । न
हि श्रौतस्य विधेयस्य संभवे सति वाक्यार्थरूपः क्रमो विधातुमुचितः । तस्मात्—न
विधेयः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—द्वादशाहे सत्रे “ये ऋत्विजः, ते यजमानाः” इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृ-
त्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता दीक्षा न विधातव्या । तवो दीक्षामनूचाऽऽरूप्यातेन
क्रमो विधीयते । यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति, तथाऽपि वाक्येन प्रतीयते ।
स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते । एकस्य
कर्तुयुगपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्तव्यताऽपि प्राप्तैव—इति चेत् ।
न । विशेषस्याप्राप्तत्वात् । व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात् । तस्मात्—वाक्यावगवं
क्रमविशेषं नियन्तुमयं विधिः ॥

(द्वितीये क्रमस्य कश्चिदार्यिकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थाच्च ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारश्चयति—

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ॥

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात्सर्वत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वपाकोऽवगम्यते ॥

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः ॥ ७ ॥

गृहपत्यादिदीक्षासु पाठक्रमस्यैवाऽऽद्यत्वदर्शनादिहापि होमपाकयोः पाठात्प्राप्तः
क्रम आदरणीयः—इति चेत् ॥ ,

मेवम् । द्रव्यमन्तरेण होमासंभवात् । द्रव्यनिष्पत्त्यै प्राक्स्येव प्राथमिकत्वावश्यंभा-
वात् । होमद्रव्यत्वं च यवाग्वाः “यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति” इति तृतीयायाऽवग-
म्यते । तस्मात्—पाठक्रमं वाचित्वाऽर्थतः क्रमोऽत्राप्युपगन्तव्यः ॥

१ ग. च. 'क्षतेः क्रमे त्वेवं वि' । २ छ. ग. च. छ. 'क्षणात्मनुक' । ३ छ. 'ते । नप्ये' ।

(तृतीये क्रमस्य कचिदनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽन्यवद्भवेत् ॥

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥ ८ ॥

दशपूर्णमासयोर्याजमाने काण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः—“वसन्तमृतूनां प्रीणामि, ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि—” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । कुतः—अन्येष्वाम्नेयोपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणेषु निर्यतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र पाठो नियामकः, वसन्तग्रीष्मवर्षा-
कारद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण वैत्तरीयशाखायां पठितानां शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठ-
दर्शनात् । नाप्यत्र यवागुपाकवदर्थो नियामकः, वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्रयाज-
स्यानुमन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम्, वसन्तमन्त्रे समिधोपविष-
यस्य विशेषस्यादर्शनात् । तस्मात्—अत्र नास्ति नियतः क्रमः ॥

(चतुर्थे क्रमस्य कचित्पाठानुसारिताधिकरणे पाठक्रमन्याये सूत्राणि ४-७)

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥

अशाब्द इति चेत्स्याद्वाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थकृते वाऽनुमानं स्यात्, क्रत्वेकत्वे परार्थ-

त्वात्, स्वेन त्वर्थेन संबन्धः, तस्मात्स्वशब्द-

मुच्यते ॥ ६ ॥ तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ॥

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्नियम्यताम् ॥ ९ ॥

“समिधो यजति” “वनूनपातं यजति” इत्यादिषु प्रयाजेषु नियतः क्रमो
नास्ति । कुतः—क्रमेणैकप्रमाणभावात् । यथा गृहपत्यादिदीक्षानुवादेनाऽऽख्यातश्रुत्या
क्रमो विहितः, तथा क्रमविधायिका श्रुतिर्नास्ति, ‘यजति’ इत्याख्यातेन समिधाया-

१ ग. च. ‘जानुशाजानु’ । २ ग. ‘भोऽत्राभ्यु’ । ३ क. ‘यमतः क्र’ । ४ छ. ‘त्रे समिधायी-
८५ क्र’ । ५ स ग. च छ. ‘वागैकवि’ । ६ क श्रुत्यायभा’ । ७ ग. च. ‘मशय’ ।

दिपदार्थोनाम्न्यतोऽप्राप्तानां विधानात् । यथा च 'दीक्षयित्वा' इति क्त्वाश्रुतिः, "वत् उद्गावारम्" इति पञ्चमीश्रुतिर्वा, चादृश्यपि नात्र श्रुतिरूपलभ्यते । न च पाकहोम-
योरिवाथैवः क्रमो वक्तुं शक्यः, सामिधामन्तरेणापि तनूनपाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।
तस्मान्नास्त्यत्र क्रमनियमः—इति चेत् ॥

मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रम-
नियमः ॥

(पञ्चमे— { क्रमस्य क्वचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसा- } सूत्राणि ८-१२)
रिताधिकरणे प्रावृत्तिकक्रमन्याये }

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुप-
क्रमात् ॥ ८ ॥ सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥
नाकृतत्वात् ॥ १० ॥ क्रत्वन्तरवदिति
चेत् ॥ ११ ॥ नासमवायात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ॥

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥ १० ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ॥

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ ११ ॥

वाजपेये "सप्तदश माजापरस्यान्पशूनालभते" इति विहितानां पशूनामुपाकरणानि-
योजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्र—'ईदृशे पशानुपक्रमः, ईदृशे च समाप्तिः'—
इति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावद्विच्छिन्नकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनु-
ष्ठितः, उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । 'तदानीमादृशः पशुः
प्रथमं नियोक्तव्यः' इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावात्तास्ति क्रमनियमः—
इति चेत् ॥

मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतः, तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्य-
त्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इयं प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति, प्रवृत्त्या बुद्धिस्पस्य
क्रमस्य त्यागे कारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे मथमपशानुपाकरणनियोजनयोः
मथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चमन्तरेण्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं

भवति । तच्च व्यवधानम् 'सप्तदश' इति विधिवलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत, तदा द्वात्रिंशद्विः पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् । तच्च नाम्यनुज्ञातम् । तस्मात्—प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ॥

(षष्ठे क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारिताधिकरणे सूत्रम्—)

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्कारूपकतावुत् ॥

सवनीयेऽग्निमो यस्मात्प्रकृतौ तदपेक्षितम् ॥ १२ ॥

आश्विनग्रहसामीप्ये सवनीयपशोः स्थितिः ॥

निर्पते तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतो नयः ॥ १३ ॥

साद्यस्कनामकः कश्चित्सोमयागः । तत्र श्रूयते—“सह पशूनालभते” इति । प्रकृतौ—अग्नीषोमीयः पशुरौपवसथ्ये पूर्वदिन आलभ्यते, सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते, अनुबन्ध्यपशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । इह तु त्रयोऽपि पशवः सहाऽऽलब्धव्याः । सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवति—इत्येतदवश्यमभ्युपेयम् । तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात्तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम् । कुतः—प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वात्—इति चेत् ॥

मेवम् । सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते । आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने एहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति, प्रकृतौ तदानन्वर्थस्य छृष्टत्वात् । ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिदे सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः ॥

(सप्तमे—अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्दर्भगः क्रमः ॥

नास्तर्पास्त वाऽत्र नास्त्येष तन्नियामफवर्जनात् ॥ १४ ॥

याज्यानुवाक्यापाठेन त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ॥

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥ १५ ॥

चित्रायामे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमान्नायेते—“सारस्वती भवतः । एतद्वै देव्यं मिथुनम्” इति । ‘सरस्वती च सरस्वाश्व’ इति विग्रह समाप्ते कृते* “पुमान्निहया” (पाणि० १ । २ । ६७) इति सूत्रेणैकशेषात् ‘सरस्वती’ इति भवति । तौ देवते ययोर्यागयोस्तौ सारस्वती यागौ । एतच्च “मिथुनम्” इति वाक्यशेषाद्भवगम्यते । तयोर्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः । तत्र—स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः—श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्याभावात्—इति प्राप्ते,

द्रुमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये सैमान्नाये—“प्रणो देवी सरस्वती” इति । पश्चात्पुंदेवतायाः “प्राथम्यं सरस्वतः—” इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

(अष्टमे—अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा ॥

धर्मानुष्ठान आचोऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् ॥ १६ ॥

युक्तमौपधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः ॥

पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्च—इत्येतद्द्रव्यं यौगांमास्यामासाः वन् । तत्र—उपांशुयाजस्याऽऽम्यं द्रव्यम् । आज्यधर्मा उत्पन्नचतुर्थहीतत्वादायः । अग्नीषोमीयस्य पुरोडासो द्रव्यम् । तस्य धर्मा निर्वापावघातादायः । तत्र मुख्यौ यागानुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ । तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणामनुष्ठाने प्राथम्यम्—इति प्राप्ते,—

* समाप्तेऽङ्गीकृते ‘कची पन्यानी’ इत्यादौ समासान्तापत्तिः । तत्राच भाष्यम्—“समाप्त इति चेतस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति—‘अथथाश्वथाशी’ समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । ऋक्च ऋक्च कचो समासान्ते कृतेऽसास्यादेकशेषो न प्राप्नोति” इति । तस्माद्द्वंद्वं समाप्तं बाधित्वैकशेषः—इत्येव भाष्यसिद्धान्तः ॥

ब्रूमः—औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमाप्ताः, पश्चादाज्यधर्माः । तत्र मुख्यक्रमयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उत्पत्त्या कल्पनीयः । तस्मात्—अग्नीषोमीयपुरोडाशाद्येभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्वमाज्यधर्मा अनुष्ठेयाः ॥

(नवमे ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य त्रयीपस्त्वाधिकरणे मन्त्रम्—)

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसा-
मर्थ्यात्तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

नवमाधिकरणमास्चयति—

अग्नीषोमीय आग्नेपात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ॥

ब्राह्मणक्रमतो मेवं मन्त्रक्रमवलित्वतः ॥ १८ ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ॥

भाबल्पं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ १९ ॥

अग्नीषोमीययागस्वैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमपाठके द्वितीयानुवाके समाह्वतः—
“ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्” इति । आग्नेययागस्तु पञ्चम-
पाठके तृतीयानुवाके समाह्वतः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पूर्णमास्यां
चाच्युवो भवति” इति । तत्र—अनुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य
प्रथममनुष्ठानम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—ह्रीत्रकाण्डे—आज्य-
भागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमम् “अग्निर्मूर्धा—” इत्यादिके आग्नेयौ
याज्यानुवाक्ये आह्वते । ततः “प्रजापते न त्वदेतानि” इत्यादिके प्राजापत्ये ।
ततः “अग्नीषोमा सवेदसा” इत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽपि—“अग्ने
जुष्टं निर्वपामि” “अग्नीषोमाभ्याम्—” इत्याग्नेयः पूर्वमाह्वतः । याजमानकाण्डेऽपि
“अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो मूयासम्” इत्याह्वतः पश्चात् “अग्नीषोमयोरहं देवय-
ज्यया वृत्रहा मूयासम्” इत्याह्वतः । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः, मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठे-
यत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्-
ज्ञान्मन्त्रान्बाधितुं नालम्—इति मन्त्रक्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ॥

(दशमे प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रे १७-१८)

तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृति ॥ १८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचराबुत ॥

धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥ २० ॥

सक्रमाणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वतः ॥

प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ ॥ २१ ॥

अध्वरकल्पामिवायामिष्टौ हविस्त्रयं श्रूयते—“आग्नेयविकृतौ चोदकप्रापितत्वात् निर्वपेद-
मिचरन्” “सरस्वत्याज्यमाग्नौ स्यात्” “बार्हस्पत्यश्चरुः” इति । अत्र—सारस्वता
ये धर्माः, त एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः—सारस्वत्यागस्य बार्हस्पत्यात्पूर्वमुपदिष्टत्वात् ।
मुख्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्तः—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदशाऽऽज्यधर्मा औषधधर्मा बोधविद्यन्ते । किं तु—चोदकेन माप्यन्ते ।
चोदकश्च सक्रमानेव पदार्थानतिदिशति । प्रकृतौ चोषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वात् ।
इहापि बार्हस्पत्यचरुधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । किं च—आग्नेयस्य प्रथमभाविनो
विकृतिर्बार्हस्पत्यचरुः, उपांशुयाजस्य पश्चाद्भाविनो विकृतिः सारस्वतमाज्यम् । अतो-
ऽन्तरङ्गत्वाच्चरुधर्मा एव पूर्वभाविनः ॥

(एकादशे— { विकृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानति- } सूत्राणि १९-२२)
{ देशाधिकरणे साकमेधीयन्याये }

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथाशि-

ष्टम् ॥ १९ ॥ अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः

क्रियेत तत्र विधेरनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः

स्यात् ॥ २० ॥ कालोत्कर्ष इति चैव

॥ २१ ॥ न तत्संबन्धात् ॥ २२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

साकमेधेष्टयस्तिस्त्रो ब्रह्मे स्युः सद्य एव वा ॥

भातरादेर्द्वेपोरद्वोः सत्त्वात्प्रकृतिवद्ब्रह्मे ॥ २२ ॥

साङ्गमुख्यातुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ॥

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् ॥ २३ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते—“अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टकपालं निर्वपेत् । मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो माध्यंदिने चरुम् । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्” इति । वा एतास्तिस्त्र इष्टयो द्व्यहकालीनाः । यथा मरुतो पर्वण्येभ्यन्वाधानादिकम्, प्रतिपर्दाष्टिः—इति द्व्यहकालीनत्वम्, तद्वत् । ननु प्रातर्माध्यंदिनसायंशब्दैरेकस्मिन्नेवाद्भि त्रयः कालास्तिमृणामिष्टीनां विहिताः । तत्र । द्वयोरप्यद्भोः प्रातरादिकालसद्भावात् । पूर्वेषुः प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः । परेषुः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः । ततो द्व्यहकालीनत्वम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अत्र “अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टकपालं निर्वपेत्” इति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च स्वैव एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति । “प्रातरग्निहोत्रम्” इत्यादौ तददर्शनात् । तस्मात्साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात्सद्यस्कालीनत्वं श्रौतम् । चोदकेन तु—अन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषुः प्रातः, प्रधान परेषुः प्रातः—इति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद्वलीयान् । तस्मात्—एकाहकालीना इष्टयः ॥

(द्वादशे— { अनुपाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापक- } मूत्रे २३-२४)
{ पार्थिकरणे, तदादितदन्तन्याये }

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे
स्यात् ॥ २३ ॥ तदादि वाऽभिसंब-
न्धात्, तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥ २४ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुपाजेपूत्कर्ष इत्यम् ॥

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निमः ॥ २४ ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमशक्तितः ॥

प्रयाजान्ते ह्यनुपाजादिके चैतो समूहके ॥ २५ ॥

अग्नीषोमीयपक्षी प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“तिष्ठन्तं पशुं प्रेयजन्ति” इति । मरुतो हविष्यासादिते पश्चात्प्रयाजा इत्यन्ते । इहापि पशुसज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासा-

द्विते पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाब्जवित्येव पशान्पकृष्यन्ते ।
 तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते—“आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरन्ति”
 इति । तत्र—प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्य चोत्कर्षः । त्रावुभौ
 श्रुत्यनुसारेण संशेवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्थापकर्षः स्यात्, तदा
 प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीना ततोऽप्यपकर्षोदत्यन्तव्यवहिताना मधा-
 नकालीनत्व न स्यात् । प्रयाजमात्रे त्वपकृष्टे सत्याधारादीना मुख्यकालीनत्वं न
 लुप्यते । एवम्—अनुयाजमात्र उत्कृष्टे तत्र ऊर्ध्वभाविना सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनु-
 त्कर्षोत्प्रधानसामिधिर्न विनश्यति । तस्मात्—प्रयाजमात्रस्यापकर्षः, अनुयाजमात्रस्यो-
 त्कर्षः—इति भाष्ये,—

श्रुतः—पकृती पदार्थानुष्ठानक्रमस्य कृष्यत्वात्, सक्रमाणामेव पदार्थाना चोदकेना-
 विदेशात् । व्युत्क्रमे सति पूर्वेषु पदार्थेषोत्तरपदार्थस्य बुद्ध्यावनुपस्थापितत्वादनुष्ठानमेव
 लुप्येत । तस्मात्—प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः, अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ॥

(त्रयोदशे प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभाविताधिकरणे सूत्रे २५—२६)
 प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥ शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ॥

पूर्वता वाऽत्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात् ॥ २६ ॥

प्रतिप्रस्थानुकर्तृत्वे ह्यध्वर्योरपि कर्तृता ॥

प्रोक्षणाद्याः पुराः पश्चात्सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः ॥ २७ ॥

सोमे मातरनुष्ठेयोऽनुवाकः पठितः । ततः प्रचरणीहोमादयः पठिताः । ततः सव-
 नीयादयः । ते च चोदकर्मवनिर्वापादियुक्ताः । ततो वहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम् । तत्र—
 अध्वर्युर्होत्रे मातरनुवाकमैष दत्त्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थापारमेव प्रेष्यति—“प्रतिप्रस्थातः
 सवनीयान्निर्वपन्” इति । ततः प्रचरणीहोमादिभ्य उर्ध्वं प्राप्तोऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वा-
 पः पूर्वस्थितेव मातरनुवाककाले मैषवशादपकृष्ट । सवनीयपुरोडाशानामलंकारमैषोत्कर्षं
 एवमाभावः—“वहिष्पवमाने स्तुत आह—अधोद्वीनिहर, बर्हिः स्तृणीहि, पुरोडाशान-
 लकुरु”—इति । एवं स्थिते सति मरुतौ निर्वापोत्तरभाविनोऽलंकरणपूर्वभाविनः प्रोक्षणा-
 दयो ये पदार्थाः, तेऽत्र चोदकमाप्ताः, तेषा निर्वापवदपकर्षस्य, अलंकरणवदुत्कर्षस्य

१ व. तथाऽही । ग. च तथा क । २ छ 'निषान न वि' । ३ छ प्रचरणीयहो । ग.
 य. प्रचरणीयहो । ४ ग. च. 'वाक्य' । ५ ग. च. 'वप' इ । ६ छ. ग. च. 'श्रियहा' ।

चानुकत्वाद्भयोर्भेद्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम् । तथा सति प्रचरणीहोमादिभिर्बहिष्पव-
मानान्तैः सौमिकपदार्थैः सह प्रोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वेनानुष्ठानान्तोर्वाप-
यंकलहे सति नियामकामावादेच्छकः क्रमः—इति प्राप्ते,—

धूमः—पाठरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाठप्राप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रेप-
विधिवलादैष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः । तेन च निर्वापेण तदनन्तरमाविप्रोक्षणादिकं बुद्धा-
वुपस्थाप्यते । न तु सौमिकं प्रचरणीहोमादिकं तदा केनचिदुपस्थाप्यते । ननु—नि-
र्वापः प्रतिप्रस्थानकर्तृकः, प्रोक्षणादिकमध्वर्युकर्तृकम्—इति न निर्वापः प्रोक्षणाद्यु-
पस्थापकः—इति चेत् । मैवम् । प्रयोजकत्वेन निर्वापेऽध्वर्योरपि केतृत्वात् । तस्मात्-
पैष्टिकाः प्रोक्षणाद्याः पूर्वमनुष्ठेयाः पश्चात्सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः ॥

(चतुर्दशे वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणे यूपकर्मन्याये सूत्रम्—)

असंयोगात्तु वैकृतं तदेव प्रतिकृष्येत ॥ २७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ॥

प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नपनं चापकृष्यताम् ॥ २८ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ॥

प्रयाजाधारवैपम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निरग्नीध्रीये प्रणेतव्यः । सोमश्च
प्राचीनवशे पूर्वमवस्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं
यूपच्छेद आम्नावः । तदेतत्सर्वं मुत्यादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने प्राप्तम् । तत्र
यूपच्छेदो दिनत्रयात्पूर्वस्मिन्दीक्षाकालेऽपकृतः, “दीक्षासु यूपं छिनत्ति” इति तद्विधा-
नात् । तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्तद्भूसूत्रस्यापकर्षणारणयनमव्यपकृष्य-
ताम्—इति प्राप्ते,

धूमः—प्रयाजाधारादीनामेकमधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वाद्भवश्यंभावी
परस्परक्रमः, इति प्रयाजापकर्षे तदन्त्वाद्भूसूत्रहापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोम-
यागाद्भूमं, यूपच्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरद्भूमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्य क्रमोऽपे-
क्षितः । तस्मात्—श्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्ष ॥

१ छ. ग. च. “नीयहो” । २ छ. ग. च. “नीयहो” । ३ छ. ग. च. “नीयहो” । ४ छ.
“पयति—इ” । ५ छ. “तैत्तमस्ति । प्रयोजकत्वात्” । ६ छ. ग. च. “नीयहो” । ७ छ. छ. “वर्धात्” ।
८ छ. ग. च. “कमेव प्रो” । ९ छ. ग. च. छ. “महस्याप” । १० छ. “च्छेद. सनती” ।

(पञ्चदशे दक्षिणाग्निकहोमानपकर्पाधिकरणे सूत्रम्—)
 प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ ॥

उत्क्रष्टव्यौ न वाऽऽद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः ॥ ३० ॥

पश्वर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगताविमौ ॥

उभौ होमौ प्रयोगस्य भेदान्नोत्कर्षमर्हतः ॥ ३१ ॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन प्राप्ती दृष्टपलकपालादिष्व्वा-
 श्लिष्टो यः पिष्टलेपः, तमुद्धृत्य जुह्वा चतुर्गृहीत आन्धे प्राक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति । फली-
 करणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते, तानपि तथा जुहोति । तत्रैवौ होमौ प्रकृतिव-
 दिहाप्यनुयाजोत्तरकालीनौ । ते चानुयाजा आग्निमारुताद्बुध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाका-
 दिवदेवौ होमावुत्क्रष्टव्यौ—इति प्राप्ते,

धूमः—उत्क्रष्ट्यमाणा एतेऽनुयाजाः पश्वर्थाः । नतु पुरोडाशार्थाः, पुरोडाशे प्रसङ्ग-
 सिद्धेर्वेदस्यमाणत्वात् । उक्तहोमौ तु पुरोडाशार्थौ । न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः, पशौ
 पिष्टाद्यमानेन तद्धोमासंभवात् । एवं च सत्युक्तप्रणयनवद्धोमयोः प्रयोगभेदान्नास्त्यनु-
 याजैः सहोत्कर्षः ॥

(षोडशे पुरोडाशाभिवासान्तस्य दशोऽनपकर्पाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽपूर्वम् ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्पोऽस्ति दशैके ॥

न वाऽऽद्योऽस्त्वपकृष्टापा वेदेर्वैगुण्यहानये ॥ ३२ ॥

अभिवासात्परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः ॥

प्रागेव विहिता दशै वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ॥ ३३ ॥

दशपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु श्रपितस्याऽऽच्छादनमाह्रातम्—“मत्सना-
 ऽभिवासायति” इति । तत्र ऊर्ध्वं वेदिराह्रात् । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रविपद्यनु-
 शानं कृतम् । दशपागे तु वेदेरपकर्ष आह्रातः—“पूर्वेष्टुरमावास्यायां वेदिं करोति”

१ ग. च. 'फले क' । २ ग. च. 'नीये पि' । ३ ग. च. 'फले क' । ४ ह. छ. 'दिष्वश्लिष्टो' ।
 ५ ग. च. 'होतीति' । ६ ग. च. 'होतीति' ।

इति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः । अन्यथा वेदेवैगुण्यमसङ्गात्—इति प्राप्ते,

धूमः—यदि दर्शः पौर्णमासीविकारः स्यात्, तदा पूर्णमास्यां क्लृप्तः ऋषोऽविदि-
श्येत् । न त्वसौ विकार इति कश्चित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । ऋषोन्नयनं च सर्वेषु
पदापेष्वाभ्रातेषु पश्चात्पाठादिभिः संपद्यते । वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससा-
धारण्येनाऽऽभ्रातः । विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वोद्युरेवाऽऽभ्रायवे । तथासत्यभिवासनवेधोः
क्रमबोधोपात्ताग्रेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तात्-
त्रास्यपकर्षः, तत्र कुतोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः ॥

(सप्तदशे सांतपनीपाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणे सूत्राणि ३०-३४)

सांतपनीया तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात्
॥ ३० ॥ अव्यवायाच्च ॥ ३१ ॥ असंबन्धात्तु
नोत्कर्षेत् ॥ ३२ ॥ प्रापणाच्च निमित्तस्य
॥ ३३ ॥ संबन्धात्सवनोत्कर्षः ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

देवात्सांतपनीं सापं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम् ॥

उत्कर्षेति न वोत्कर्षः पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ ३४ ॥

भिन्नप्रयोगमाप्तत्वादग्निहोत्रं स्वकालके ॥

इष्टिमध्येऽपि हेत्वाऽथ पागशेषः समाप्यताम् ॥ ३५ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सांतपनीष्टिः श्रूयते—“मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यो
माध्यंदिने चरुम्” इति । वा चेष्टि समाप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं हूयते । यदि कदा-
चिद्दिविकान्मानुपाह्वा प्रतिबन्धात्सेष्टिः सायमुपक्रान्ता, तदा सेष्टिरग्निहोत्रस्योत्कर्षमा-
पादयति । कुतः—इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसङ्गादेर्नेष्टि समाप्यैवाग्निहोत्रस्यानुष्ठेय-
त्वात्—इति प्राप्ते,

धूमः—प्रयोगभेदात्तानयोः शास्त्रीयः कश्चित्क्रमोऽस्ति । सांतपनी तु स्वकाल-
द्रष्टा । अग्निहोत्रस्यापि तद्वंशो मा भूदिवीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चा-
दिष्टिशेषः समापनीयः ॥

(अष्टादशे-उक्थ्यानुरोधेन षोडशुत्कर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

षोडशी चोक्थ्यसंयोगात् ॥ ३५ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

उक्थयोत्कर्षे षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथ वा ॥

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशग्रहे ॥ ३६ ॥

ग्रहं पराश्रमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभासनात् ॥

सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रेवाधपताम् ॥ ३७ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशग्रहं प्रकृत्य श्रूयते—“तं पराश्रमुक्थ्येभ्यो निरुहति” इति ।
वृत्तयसवने सूर्यास्तमयात्प्रागेवोक्थ्यग्रहास्त्रयो गृहन्ते । तेभ्यः परस्तादयं षोडशी
विहितः । यदि कदाचिद्देवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन्, तदा तत ऊर्ध्वं
विहितस्यापि षोडशग्रहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः—पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीय-
त्वात् । कालो ह्येवमान्नातः—“समयाद्युषिवे सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति” इति ।
समयोऽस्तसमयः, तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्येत ।
तच्चायुक्तम् । पूर्वजाग्रिहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारात्—इति
भाषे,

ब्रूमः—‘पराश्रम्’ इतिशब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशग्रहाङ्गत्वेन विधीयते ।
वतो मुख्यस्य ग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो
ग्रह उत्कृष्टव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादः	व्याहितः
अधिकरणानि	१८	३२६
सूत्राणि	३५	८५१

(पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे— { वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादिध-
मानुष्ठानाधिकरणे, पदार्थानुसमयन्याये } सूत्राणि १-३)

संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्व-
कर्म स्यात् ॥१॥ सर्वेषां वैकजातीयं कृता-
नुपूर्वत्वात् ॥ २ ॥ कारणादभ्यावृत्तिः ॥३॥

द्वितीये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम् ॥

सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये ॥ १ ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ॥

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ २ ॥

वाजपेये सप्तदशेषु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः
सर्वे समापनीयाः । तथा सति—साङ्गं प्रधानं कर्तव्यम्—इति प्रयोगवचनेनावगवं
धर्माणां साहित्यं सिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति । प्रकृतानुपाकरणनि-
योजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मात्—अत्र काण्डानुसमयः, न तु पदार्थानुस-
मयः—इति प्राप्ते,—

धूमः—“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति वचनात्पशुसाहित्यमवगतम् ।
तच्च प्रबलम्, प्रत्यक्षेण ‘पशून्’ इत्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न
प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम्, किं तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते ।—यद्येकस्मिन्प्रयोगे धर्म-
साहित्यं न स्यात्, तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नाऽऽपद्येत—इत्य-
र्थापत्तिः । चोदकेनापि विकृती धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसा-
हित्यवचनाद्दुर्बलम् । अस्मात् “वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्वि” इत्यनेन प्रत्यक्ष-
वचनेनावगतं पशुसाहित्यमवाप्तिवत् । सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्तव्यः—
इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः, न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगव-
चनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनु-
ष्ठितत्वात् ॥

१ क. ‘दी कर्मस’ । २ ख. ग. च. ‘श्रमा’ । ३ ख. ग. च. छ. प्रतिष्यति । ४ ग. च. छ.
‘स्नेतेने’ ।

(द्वितीये- { सहस्राश्वमतिग्रहणस्यले-एकैकस्यैकदा सर्व- } सूत्रम्-)
 { धर्मानुष्ठानाधिकरणे काण्डानुसमपन्याये वा }

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ॥

अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शोपतः ॥ ३ ॥

“यावतोऽश्वान्प्रतिग्रहोयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्” इति । अत्र शत-
 संख्यादियुक्तबह्वश्वमतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतमत्यक्षवचनेन साहित्यं मासम् । तत्र
 पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्रयणादिधर्मोऽनुष्ठेयः—इति चेत् ॥

मैवम् । तत्रेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिभ्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे
 द्वितीयसंस्कारं कर्तुं मागच्छति, तावताऽसौ शुष्को भस्मीभवति । तस्मात्—एकैकस्मि-
 न्पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनम्—इत्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः ॥

(तृतीये मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमपाधिकरणे सूत्रे ४-५)

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपाव-
 नेषु चैकेन ॥ ४ ॥ सर्वाणि त्वेक-
 कार्यत्वादेषां तद्गुणत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

निर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरस्त्यङ्गता न वा ॥

अस्त्येकैकप्रतिष्ठानात्कपालादिषु तत्समम् ॥ ४ ॥

चतुरो निर्वापेऽनुष्ठीनिति निर्वापसंश्रयात् ॥

एकैकमुष्टेरंशत्सात्पदार्थत्वं चतुष्टये ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासपोषाग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते—“चतुरो मुष्टीन्निर्वपति”
 इति । तत्र—एकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्वरेरपेक्षेण मवितिष्ठति—इत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वा-
 पाङ्गमूलपदार्थत्वमस्ति । ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेण—एकं मुष्टिं निरुप्य, ततो
 द्वितीयमुष्टिः—इत्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्तव्यः । एवं कपालोपधानादिषु योज-
 नीयम् । द्वयोः पुरोडाशयोरग्रे क्रमेण—एकं कपालमुपधाय, पश्चाद्द्वितीयम्—
 उभयत्र क्रमेणोपधेयम्—इति भाषे,—

धूमः—यदि पदार्थत्वं लौकिकं स्यात्, तर्हेकस्य मुष्टेस्त्वदस्तु । इह तु—एकवि-
धिगम्य एकः पदार्थः । विधिश्च चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टान्विदधाति—इति मुष्टि-
चतुष्टयमेकः पदार्थः । एकमुष्टिस्तु तदंशः, न तु पूर्णपदार्थः । एवम्—आग्नेयपुरोडांशे कपा-
लाष्टकोपधानमेकः पदार्थः । अग्नीषोमीये त्वेकादशकपालोपधानम् । एवम्—सर्वत्रैक-
विधिविहितस्यैव पदार्थत्वार्त्तोशानामनुसमयोऽस्ति ॥

(चतुर्थे—अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणे सूत्रम्—)

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥६॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अवदानेऽनुसमपो होमान्ते वाऽवदानके ॥

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमपस्ततः ॥ ६ ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थता ॥

अतोऽनुसमपस्तत्र होमान्तात्र तु केवलात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“द्विर्हविषोऽवद्यति” इत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसंख्यावि-
शिष्टमवदानमेकः पदार्थः । तवस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कार्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं
कृत्वा तद्धोमात्प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानम्—इति प्राप्ते,—

धूमः—अवदानं होमपर्यन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तौ होमवि-
धिनैवाऽऽक्षिप्तं होमार्थमवदानम् । अत एव “चतुरवत्तं जुहोति” इत्येकेन विधिना साव-
दानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तम्, तस्मि-
न्हविर्विषयमवदानद्वित्वं विधातुम् “द्विर्हविषोऽवद्यति” इत्युच्यते । ततो होमान्तस्या-
वदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय कृत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ॥

(पञ्चमे—अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणे सूत्राणि ७—९)

वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥ ७ ॥

कारणाद्वाऽनवसर्गः स्याद्यथा पात्रवृद्धिः ॥ ८ ॥

न वा शब्दकृतत्वान्नयायमात्रमितरदर्थत्वात्पात्र-
विष्टिः ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

१ क. 'दार्धवि' । २ ख. ग. च. तु संपूर्णः प' । ३ क. 'राशेऽश्चान्पालोप' । ४ ग. च.
'शाशतोऽनु' । ५ क. छ. तदर्थतः । ६ ख. ग. च. छ. 'पतोर्होम' । ७ ग. च. 'न्तरस्या' ।

यूपाञ्जनादिरेकैकः संघो वाऽनुसमीयते ॥

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात्काण्डसंगतेः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ—यूपस्य धृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणम्, अवष्टस्य समूहनम्, यूपमूलस्य परिषृङ्गणम्, मध्ये रशनया परिव्याणम्, इत्येते पदार्था आम्नावाः । ते चैकयूपपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“एकयूपो वैकादशिनी वाऽन्येषा यज्ञानां यूषा भवन्ति, एकावैशिन्यश्वमेधस्य” इति । तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतव्यः—इति प्राप्ते,

श्रूमः—“अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूप नावसृजेत्” इति वचनेन यजमानस्य यूपत्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ॥

[१४] देवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणे सूत्राणि १०-१२)

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वेकत्वात्

॥ १० ॥ देवतैर्वैककर्म्यात् ॥ ११ ॥

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् ॥ १२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

किं देवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथ वा ॥

एकानुसर्मणोऽस्त्वाद्यः प्रकृती तस्य दर्शनात् ॥ ९ ॥

पश्वैक्यात्प्रकृतौ सोऽस्तु विकृतौ तद्बहुत्वतः ॥

सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“देवान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्, सौविष्टकृष्टान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्, ऐडान्यवद्यति” इति । तत्र—प्रवानदेवतार्थानि, त्विष्टकृदर्थानि, इडामशणार्थानि च, इति त्रिविधान्यवदानानि । तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते । प्राजापत्येषु सप्तदशसु पशुषु तानि चोदकपासानि । तत्र तेषां त्रिविधानामवदानानां काण्डभेदैककस्मिन्पशवानुसमेतव्यम्, तथा सति प्रकृत्विसाहचर्यलाभात्—इति प्राप्ते,

श्रूमः—प्रकृतौ पश्वेकत्वेन पदार्थानुसमयमेसकृत्यमावाद्सु काण्डानुष्ठानम् । इह तु पदार्थानुसमयो युज्यते । देवावदानरूपमेकं पदार्थं सर्वेषु पशुषु संपाद्य

१ अ. ग. च. छ. पूर्वशण् । २ अ. ग. च. छ. “विष्टकृ” । ३ अ. छ. “सुमति” इ । ४ ग. च. “मयत्त्वा” । ५ अ. “प्रकृत्यमा” ।

पश्चात्सोविष्टकृतावदानम् । तच्च सर्वेषु कृत्वा पश्चाद्देवावदानम् । एवं च सत्यु-
पाकरणादिष्विव पशूनां साहित्यमबाधितं भवति । ततः पश्चानन्तर्याय सजातीयो
देवावदानरूपो यः पदार्थः स एव सर्वेषु पशुष्वनुसमेतव्यः ॥

(सप्तमे नानाबीजेष्टाबुलूखलादीनां तन्त्रताधिकरणे सूत्राणि १३-१५)

नानाबीजेष्वेकमुलूखलं विभवात् ॥ १३ ॥

विवृद्धिर्वा नियमादानुपूर्व्यस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

एकं वा तण्डुलभावाद्दन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु नानात्वमुलूखल उतैकता ॥

अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात्स्यादनेकता ॥ ११ ॥

स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदाथक्यादनुक्रमात् ॥

उलूखलैक्यं नीवारश्यामाकांदिष्ववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिराघ्राता—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपति
कृष्णानां व्रीहीणाम्” “सोमाय वनस्पतये श्यामाक चरुम्” इत्यादि । तत्र तेषां
बीजानामवघातोयाजिनास्तरणादयश्चोदकेनाविदिष्टाः । कृष्णाजिनास्तरणमुपयुंलूखल-
स्थापनम् । तत्र बीजावापोऽवघातः सूपेण परावपणं कणेभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम् ।
ते चैते कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः । ततो नानाबी-
जेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमेतव्यम् । तथासति यावत्यो बीजजातयस्तावन्ति
कृष्णाजिनानि । तद्बुलूखलस्याप्यनेकत्वम्—इति प्राप्ते,

ध्रुमः—“व्रीहीनवहन्ति” इति विहितोऽवघात एकः पदार्थः । स च कृष्णाजि-
नास्तरणादितण्डुलनिष्पश्यवसानः । तं च पदार्थं कृष्णव्रीहिव्वनुष्ठाय श्यामाकेषु स
एव पदार्थोऽनुष्ठेयः । तथा सत्यनुक्रमेणैकमेवोलूखलं सर्वेषु बीजेष्वन्वेतुं शक्नोति । तत
उलूखलकृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम् ॥

(अष्टमे-अग्नीषोमीयपशो मयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणे सूत्रम्—)

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात् ॥ १६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रयाजानुयाजसिद्धये पात्रैक्यमुन भिन्नता ॥
 एकोपभृद्द्वयोरथे हृष्टाऽतो विक्रतौ तथा ॥ १३ ॥
 विक्रतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ॥
 एकपात्रे ग्रहोशक्तेर्द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपक्षी प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् ।
 कुतः—प्रकृतावुभयापैस्याऽऽज्यस्यैक्यैवोपभृदा धृतत्वेन विक्रतावपि तद्विदेशात्—
 इति पात्रे,

द्वयम्—मरुतिवत्केवलेनाऽऽज्येन प्रयाजा इज्यन्ते । अनुयाजास्तु पृषदाज्येन
 यष्टव्याः, “पृषदाज्येनानुयाजान्यजाति” इति तद्विधानात् । पृषदान्यं नाम दधिदि-
 श्मस्यम् । नहि शुद्धमिश्रयोरेकेन पात्रेण धारणं भवति । तस्मात्—अत्र पृथक्पात्रम् ॥

(नवमे नारिष्ठहोमस्योपहोमपूर्वताधिकरणे, नारिष्ठन्याये, सूत्राणि १७—२०)

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न ह्यचोदितस्य
 शेषान्नातम् ॥ १७ ॥ मुख्यानन्तर्यमात्रेयः,
 तेन तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात्प्राकृतानां व्यवायः
 स्यात् ॥ १८ ॥ अन्ते तु वादरायणस्तेषां प्रधा-
 नशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ॥
 प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥ १५ ॥
 प्राकृते प्रथमो बोधो वेकृते चरमस्ततः ॥
 नारिष्ठहोमाः पूर्वं स्फुरूपहोमास्तु पृष्ठतः ॥ १६ ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः—“अग्नये
 कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालम्” इत्यादयः । तत्र प्रधानहोमाः “अग्निर्नः पातु
 कृत्तिकाः” इत्यादियज्यानुवाक्यापुरःसरं ह्येवन्ते । तत्रोपहोमा एवमाप्तावाः—
 “सोऽत्र जुहोवि—अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, दुर्गायै
 स्वाहा” इति । नारिष्ठहोमाश्च चोदकेन पाप्ताः । “दश वे वेणुवो यज्ञ यज्ञियाः”

१ स. छ. “शोभाद्द्रव्ये” । २ ग. च. संभवति । ३ ग. च. “ज्यपुरोतु” । ४ ग. च. छ.
 श्यन्ते । ५ छ. ग. च. इत्यादि । छ. इत्यादयः । ६ क. छ. तनवी ।

इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्ठहोमाः । एतेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्तव्याः । कृतः—“अष्टकपालं निर्वपेत्” “सोऽत्र जुहोति” इति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामौप्यमुपहोमानां प्रतीयते । चेच्चाविदिष्टैर्नारिष्ठहोमेर्व्यवधाने बाध्येत । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्तोपकारकमङ्गजातमपेक्षते । तदा चोदकः प्रौढत्वं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम् । तयोर्मध्ये ऋषोपकारतया नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गता तूपकारे कल्पिते पश्चाद्बुध्यते । ततः प्रधानमत्यासस्या नारिष्ठहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ॥

(दशमे विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताधिकरणे सूत्रम्—)

कृतदेशान्तु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन
प्रत्यक्षसंयोगान्यायमात्रमितरत् ॥२१॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमाप्ती देवनोदिकम् ॥

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमाप्ती देवनादयः ॥ १७ ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्वे प्रत्यक्षपाठतः ॥

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ १८ ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य संनिधौ विदेवनशौनःशेषाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाऽऽम्नाताः । तत्र—अभिषेचनीये चोदकप्राप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्यायेन प्रथम समाप्य पश्चाद्विदेवनादयः कार्याः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते” इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात्पूर्वभावित्वं विदेवनादीना प्रत्यक्षपाठप्राप्तम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्काले प्रयाजाधारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः ॥

(एकादशे सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

१ छ तत्तति । २ ग. च. प्रकृतं । ३ छ. तु विहृत् । ४ छ. कारितं । ५ छ. नारयः ॥
६ छ. त्वं प्रं । ७ ग. च. त्वं हि विं । ८ छ. ग. च. रविदे । १

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा ॥

प्राकृतत्वादिहाऽऽद्यः स्वादन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥ १९ ॥

अग्निचयने “सावित्राग्नि जुहोति” इति सावित्रहोम आम्नातः । ततो महत्वा प्रवन्धेनोखासंभरणादिकमाम्नाय पश्चात् “आग्निविष्णवमेकादशकपालं निर्वेषेदीक्षिष्यमाणः” इत्यादिना दीक्षणीयादिकमाम्नातम् । तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ ऋतोपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात्सावित्रहोपादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयम्—इति चेत् ॥

मैवम् । प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमात् । चोदकमाप्तस्यापि दीक्षणीयादेरग्निकाण्डे सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुनः पाठात्सावित्रादिष्वनुष्ठितेषु पश्चादनुष्ठानं कार्यम् ॥

(द्वादशे यज्ञमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात्पूर्वभाविताधिकरणे सूत्रम्—)

संनिपातश्चेद्यथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चयने रुक्मभृत्पादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः ॥

पाठादाद्योऽन्तिमः ऋष्यक्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥ २१ ॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम् । कण्ठे धृतः सन्नुरसि लम्बमानः सौवर्णो आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः । उखारिथवोऽग्निः शिष्येऽवस्थापितः कण्ठे धार्यमाण उरःपदेशं यथा न दहति तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम् । अत एव ब्राह्मणम्—“रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते” इति । यज्ञमानसंस्काराश्च वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन माप्ताः । वेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः कार्यः, तस्य प्रत्यक्षपाठात्सावित्रादिषु तस्याऽऽद्वैतत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । यज्ञमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ ऋष्यम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत्स्वरूपनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वभाविनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः, दीक्षणीयाया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनः पाठाभावात् । न च दीक्षणीयानन्तर्ये बाधिते रुक्मप्रतिमोकैः पाठवैयर्थ्यम्, स्वरूपबाधनेन चरितार्थत्वात् । ततो रुक्मप्रतिमोकः पश्चात्कार्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	१२	३३८
सूत्राणि	२३	८७४

(पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

(मथमे प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यताधिकरणे सूत्रे १-२)

विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपादिश्येत
॥१॥ अपिवा सर्वसंख्यत्वादिकारः प्रतीयेत ॥२॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ॥

संख्यावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥ १ ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ॥

संख्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभविष्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“एकादश प्रयाजान्यजति” इति । तत्र चोदकमा-
प्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः—प्रयाजानुद्दिश्य
सख्यागुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूम.—नह्येकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रेणैकादशत्वसंख्या संपादयितुं शक्या ।
नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति । तस्मात्—प्रयोगद्वारा संपादनीया ।
प्रयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान्द्विरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे
सकृदावर्तिते सत्येकादशत्वसंख्या संपद्यते ॥

(द्वितीये प्रथमोपसन्नपस्य स्वस्थानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

स्वस्थानात्तु विवृद्धयेऽन्कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आवृत्तिरूपसत्स्वेवा संघस्पैकैकगाऽथ वा ॥

त्रिरध्यायं पठेत्पादाविव स्यात्समुदायगा ॥ ३ ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्योत प्राकृतक्रमासद्धये ॥

एकैकस्या द्विरभ्यासे पदसंख्याऽपि प्रसिध्यति ॥ ४ ॥

अग्नी श्रूयते—“पठुपसदः” इति । तत्र चोदकप्राप्ताना विसृणामुपसदां पूर्व्या-
येनाऽऽवृत्त्या पदसंख्या संपादनीया । सा चाऽऽवृत्तिर्दण्डकलितवत्समुदायस्य युक्ता ।
यथा दण्डेन भूमदेशे संमिमानः पुरुष आमूलाग्र कृत्स्नं दण्ड पुनः पुनः पाठयति,

१ ग. च. 'वृद्धेरि' । २ ख. ग. च. छ. 'कस्य प्रयाजस्ये' । ३ स. ग. च. छ. 'मात्रमुप
जीव्येयमेका' । ४ ख. च. 'रा सा सं' । ५ क. 'से सा सं' ।

न तु दण्डस्य मत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति । यथा “त्रिवारं रुद्राध्यायं जपति” इत्यत्र कृत्स्नं पत्राध्याय आवर्त्यते । न त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते, तथा तिमृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीयः—इति चेत् ॥

मेवम् । प्राकृतक्रमवाचप्रसङ्गात् । प्रकृता हि दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत्, तत्र ऊर्ध्वदिने द्वितीया, वैव ऊर्ध्वदिने तृतीया । वा एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरिवनदिनेऽनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति, चतुर्थोत्वमायाति । तस्मात्—प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येत्—इत्येव स्वस्थानविवृद्ध्या वासामावृत्तिः कार्या । नचाध्यायदृष्टान्तो युक्तः, अनुवाक-समुदायस्यैवाध्यायत्वात्, अध्यायस्यैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योप-सत्त्वमस्ति । तस्मात्—प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादश-त्वासिद्धये स्वस्थानविवृद्धावुत्तमः प्रयाजस्त्रिरभ्यसनीयः ॥

(तृतीये सामिधेनीष्वगन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणे सूत्राणि ४-६)

समिध्यमानवतीं समिद्धवात चान्तरेण धाय्याः स्युर्धा-
वाष्टयिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ४ ॥ तच्छब्दो
वा ॥ ५ ॥ उष्णिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सामिधेन्येकविंशत्यामागन्तोर्मध्यतः स्थितिः ॥

अन्ते वा मध्यतो धाय्याशब्दितानां तथेक्षणात् ॥ ५ ॥

इध्यमानेद्धर्वत्पोस्ता मध्ये धाय्या विधानतः ॥

भागन्तूनामधाय्यानां निवेशोऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

दशैरण्मासयोः सामिधेनीषु श्रूयते—“एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इति । तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकादशैव । “त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमा” इति विधानादावृत्त्या पञ्चदश संपद्यन्ते । अत्राशेषानां पण्णानृचोः दशतथीपठितानामागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । तस्य चाऽऽगन्तोर्मन्त्रस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः—धाय्याशब्दोद्विधानामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनात्—इति चेत् ॥

मेवम् । धाय्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात् । “इयं वै समिध्यमानवती, असी

* छ. 'त' । एवं हि प्र' । २ ख. छ. ततोऽपूर्व' । ३ ख. ग. च छ 'यस्य चाऽऽ' । ४ ग. घ. 'दतो स्तो म' । ५ क. 'धेन्यध' । ख. ग. च. छ. 'धेन्यच' । ६ ख. ग. च. 'चां दशो' । ७ ग. घ. 'धमरे' ।

समिद्धवती, यदन्तरा तद्धाव्या” इति श्रूयते । पठित्वास्वेकादशमु सामिधेनांषु “सामि-
ध्यमानो अध्वरे” इत्यसावृणष्टमी, “समिद्धो ऋम आहृत” — इत्यसौ नवमी । तयो-
र्मध्यं धार्यानां स्थानम् । धार्यात्व च न सर्वेषामागन्तुमश्राणाम् । किं तु केषांचिदेव,
“पृथुपाजवत्यौ धार्ये” इत्यादिवशेषविधानात् । “पृथुपाजा अमत्यः” इत्यादिकृ-
द्द्वयमित्यर्थः । न च धार्यानामिवेतेरेषामागन्तूनां मश्राणां पठितसामिधेनीक्रमविच्छे-
देन मध्ये निवेशनाय किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तस्मात्—आगन्तूनामन्ते निवेशः ॥

(चतुर्थे बहिष्पवमान भागन्तूनां पर्याप्तोत्तरकालताधिकरणे सूत्राणि ७-१२)

स्तोमविवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासा-
दागन्तवः स्युस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥
पर्याप्त इति चान्ताख्या ॥ ८ ॥ अन्ते वा तदु-
क्तम् ॥ ९ ॥ वचनात्तु द्वादशाहे ॥ १० ॥ अत-
द्विकारश्च ॥ ११ ॥ तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

स्तोमवृद्धो किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वाऽस्तु मध्यतः ॥

द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाश्रायते—“एकविशेनाविरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । त्रिणवेनीजस्त्रामम् ।
अथस्त्रिशेन प्रतिष्ठाकामम्” इति । तत्र प्रकृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे अयस्तृचा भवति
“उपास्मै नायवा नरः”—इत्यादिकेकः, “दविद्युत्तया रुचा”—इत्यादिद्वितीयः,
“पर्वमानस्य”—इत्यादिस्तृतीयः । तेषु त्रिषु तृचेपूर्वगानेन त्रिवृत्त्वोमो भवति ।
न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमानामिवाऽऽवृत्तगानमस्ति । स च बहिष्पवमानो विकृता-
विरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्त्वोमं बाधितुमेकविंशोऽद्विस्तोमा विहिताः । बहिष्पव-
मान आवृत्तगाने मानामावात् । त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्केऽभिरेर्कविंशस्तोमपूरणा-
भावात् । तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः । त्रिणवस्तोमपूरणाय षट्त्रिचाः ।
अथस्त्रिशेस्त्रोमपूरणायासौ तृचाः । ऋगागमनं चोपरिष्ठाद्दृश्यते । तेषां चाऽऽगन्तूनां
मश्राणां मारुतबहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्यः । कुतः—द्वादशाहे तदशनात्—
इति प्राप्ते,

१ छ. ग. च. 'वस्व' इ. २ छ. 'माने वि'. उ. 'मानवि'. ३ छ. ग. च. 'गाना'.
४ छ. 'भिर्नवभिर्क'. ५ छ. 'शस्तोम'.

ब्रूमः—द्वादशाहे हि वचनमेवमाज्ञायते—“स्तोत्रियानुरूपी वृत्तौ भवतः, वृष-
ण्वन्तस्तृचा भवन्ति, वृच उत्तमः पर्यासः” इति । अयमर्थः—पाठवानां बहिष्पवमा-
नगतानां त्रयाणां वृचानां स्तोत्रीयः, अनुरूपः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानि । अत्र
चोदकागतयोरनुरूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषण्वच्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्तव्याः—इति ।
नचैवमतिरात्रे मेध्यनिवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात्—ऋषिक्रममबाधितुमागन्तूनामन्वे
निवेशः ॥

(५श्रमे बहिष्पवमान एवाऽऽगन्तूनां साम्नां मध्ये निवेशाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ १३ ॥ अपि वा
गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्सु वचनात् ॥ १४ ॥

५श्रमाधिकरणमारचयति—

आर्भवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाऽग्रिमः ॥

पूर्ववत्रीणि यज्ञस्येत्युत्तया मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यंदिनार्भवेवबहिष्पवमानयोश्चोदकमाप्तौ ५श्रदश-सप्तदश-
स्तोमी चाधितुमेकविंशादिविवृद्धस्तोमो वचनादनुष्ठयिते । तत्र बहिष्पवमानवदगाग-
मनं न भवति, किं तु—सोमामनेन स्तोमपूरणम्—इति दशमे वक्ष्यते । तस्य चाऽऽ-
गन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्ते निवेशात्पाठितानां वृचानां मध्ये तस्मात् चरंभे
वृचे गातव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि—गायत्री, बृहती, अनुष्टुप्च । अत्र
होवाऽऽवपन्ति, अव एवोद्वपन्ति” इति हि विशेष आज्ञायते । अयमर्थः—स्तोमस्य
विवृद्धये साम्न आवापः क्रियते, ह्यासाय चोद्वापः । तावुभावावापोद्वापौ गायत्र्यादिष्वेव,
नान्यत्र—इति । “उच्चा ते जातमन्थसः—” इत्येव माध्यदिनपवमानस्याऽऽद्यवृचः ।
“स्वादिष्ठया—” इत्येव आर्भवेवपमानस्य । तावुभौ गायत्रीछन्दस्कौ, तथोरावापः ।
ननु त्रिष्टुब्जगतीछन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः साम्नाऽऽवपनीयम् ॥

(षष्ठे ग्रहेष्टकादीनां ऋत्वग्रिशेषताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनाचितिशेषः स्यात् ॥ १५ ॥

१ ग. घ. हि बहिष्पवमानवचं । २ ग. घ. स्तोत्रीयां । ३ ग. च. तत्र । छ. ततः । ४ छ.
“पञ्चदश” । ५ छ. मध्ये नि । ६ छ. ग. घ. छ. सामामनेन । ७ छ. “रमत्” । ८ क. छ. साम्ना-
मासां । ९ छ. “यत्रादि” । १० छ. समापनीयम् । ग. घ. समापनीयम् ।

क्रत्वग्निशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपूर्वस्य ॥ १६ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावद्धे किं सवने चितौ ॥

यागेऽग्नौ वाऽत्र दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥ ९ ॥

यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्ते तदङ्गके ॥

सवने सवने तस्मान्निवाऽऽवृत्तिश्चितौ चितौ ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते—“योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजते” इति, “चित्रिणीरु-
पदधाति” इति च । तत्र ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम् । अदाभ्यग्र-
हस्यापि सवननिष्पादकतया सवनाङ्गत्वे सति प्रतिसवनमदाभ्य आवर्तनीयः । तथे-
ष्टकौभिश्चितिनिष्पत्तिदर्शनाच्चित्रिणीनामिष्टकानां चित्यङ्गत्वे सति प्रतिचयनं चित्रि-
णीनामावृत्तिः—इति प्राप्ते,—

घ्नूमः—सोमयागः फलवान्, न तु सवनम् । तथेवाग्निः फलोपेतः, न तु चितिः ।
तत्रानारभ्याधीतस्य वाक्यात्संबन्धः फलवत्येव युक्त इति सवनचयने प्रत्यनङ्गत्वा-
च्चास्ति षयोरवृत्तिः ॥

(सप्तमे चित्रिण्यादीनां मध्यमचित्तावुपधानाधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च

॥ १८ ॥ मध्यमायां तु वचनाद्ब्राह्मणवत्यः ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराऽथवा ॥

अव्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥ १९ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम् ।
तथा सति प्रकरणाधीतानां श्रुतक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येव—
इति चेत् ॥

यैवम् । “यां कां च ब्राह्मणवर्तीमिष्टकामभिजानीयात्, तां मध्यमायां चितौ” इति
वाक्येनानारभ्याधीतेन—ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः ॥

(अष्टमे लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राग्लोकंपृणायाः, तस्याः संपूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा ॥

वादरायणदृष्टयोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥ १२ ॥

“चित्रिणीरुपदधाति” “वञ्चिणीरुपदधाति” “भूतेष्टका उपदधाति” इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चित्वा लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया उर्ध्वमुपधेयम् । कुतः— वादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । “अन्ते तु वादरायणः”—(५। २। १९) इति सूत्रेण वादरायणस्य मत्वमुपन्यस्तम् । सै ह्यागन्तूनामन्ते निवेशमाह । लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका । ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“लोकं पृण, छिद्रं पृण”—इत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंपृणा । तस्याः कर्मयूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवगम्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमात्रात्—“यदेवास्योनं यच्छिद्रम्, तदेतया परिपूरयति—“लोकं पृण, छिद्रं पृण”—इति । यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयेरत्, तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्येयाताम् । तस्मात्—लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम् ॥

(नवमे-इष्टिसंस्कृतेऽप्रावमिहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २१-२५)

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात् ॥ २२ ॥ पूर्वं च लिङ्ग-

दर्शनात् ॥ २३ ॥ अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्य-

मानत्वात् ॥ २४ ॥ न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाऽग्निहोत्रकम् ॥

आधानेनाग्निनिष्यत्तेस्तन्मात्रे कर्म संभवेत् ॥ २३ ॥

आधानस्यानपेक्षस्य नाऽपुत्पादकता मता ॥

समुच्चितस्य हेतुत्वात्कर्म स्पादिष्टिसंस्कृते ॥ २४ ॥

अध्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते “द्वादशमु रात्रिष्वनुनिर्वपेत्”

इतीष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा द्वादशमु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाऽऽ-
हवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्नत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण नाऽऽहवनीयाद्यग्निरुत्पद्यते । अन्यथा पव-
मानेष्टिवैयर्थ्येऽसङ्गात् । न च विकल्पः, आधानमुपजीव्य तस्माद्गुत्तरकाले विधानात् ।
तव इष्टिभिः समुचित्यैवाऽऽधानमभ्युत्पादकम्—इतीष्टिभिः संस्कृते वद्वौ पश्चादाग्निहो-
त्रानुष्ठानम् ॥

(दशमे-अग्निचिद्वर्षणादिप्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २६-२८)

संचिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य
॥ २६ ॥ क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभा-
वात् ॥ २७ ॥ अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत् ॥

आद्यश्चित्तेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्त्वतः ॥ १५ ॥

इदमन्नायते—“अग्निचिद्वर्षति न धावेत्, न स्त्रियमुपेयात्” इति । तान्येदा-
न्यग्निचिद्वदानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां तदा प्रभृति पवर्षन्ते, न तु चित्तेऽग्नौ क्रत्-
नुष्ठानं पर्वतीक्षन्ते । कुतः—अग्निचित्पदे^३ चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात् । न हि
सति निमित्ते नेमित्तिकस्य विलम्बो युक्तः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—क्रतावुपयोक्तुमग्निश्चयनेन सस्क्रियते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः
सफलो भवति । तस्मात्—क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाफल्यत्—अयं पुरुष-
आग्निं चितवान्—इत्यमुप्रर्थमर्हति—इति क्रत्वन्ते तानि ब्रवानि ॥

(एकादशे दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

परेणाऽऽवेदनादीक्षितः स्यात्, सर्वैर्दीक्षाभिसं-
बन्धात् ॥ २९ ॥ इष्टयन्ते वा तदर्थं ह्यविशो-
पार्थसंबन्धात् ॥ ३० ॥ समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्ट्यैवोक्तितोऽग्रिमः ॥

युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्रावेष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदीक्षिष्यमाणः” इति । अन्यदपि श्रुतम्—“दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, कृष्णाजिनेन दीक्षयति” इति । तत्र—इष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात्सर्वैर्यं दीक्षितः—इति चेत् ॥ मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डाद्यस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चेतावता दण्डादिवैयर्थ्यम्, ‘दीक्षितोऽयम्’ इत्यमिव्यक्तिकरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । तस्मात्—इष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति ॥

(द्वादशे काम्येष्टीनामनिपमेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३२—३६)

अङ्गवत्क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥ न वाऽसंबन्धात् ॥ ३३ ॥ काम्यत्वाच्च ॥ ३४ ॥ आनर्थक्यान्नेति चेत् ॥ ३५ ॥ स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात् ॥ ३६ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

काम्यनैमित्तिकाः कार्या यथापाठं न वाऽग्रिमः ॥

पाठस्य क्रमहेतुत्वात् प्रयोगपृथक्त्वतः ॥ १७ ॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते—“ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादयः । तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन्काण्डे आम्नावाः—“अग्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत् । यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्या वा पौर्णमासी वाऽविपातयेत्” इत्यादयः । अत्र—‘पाठः क्रमहेतुः’ इति प्रयोजोदाहरणेन कर्णितत्वाद्यथापाठभेदे यागाः क्रमेण कर्तव्याः—इति चेत् ॥

मैवम् । एकप्रयोगाभावेन परस्परक्रमाकाङ्क्षाया अपावात् । तस्मात्—कामो वा निमित्त वा यदोत्पद्यते, तदा तत्रोदितो यागः कर्तव्यः ॥

(त्रयोदशे यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वताधिकरणे सूत्रे ३७—३८)

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

एतेनानिष्टेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा ॥

अविशेषात्सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वैर्ण्यताम् ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमप्रक्रियाऽत्र तस्य प्रथमयज्ञतः ॥

तेनेष्टाऽन्येन पट्व्यं संस्था आगन्तवोऽपराः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्, यज्ज्योतिष्टोमः । य एतेनानिष्टाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव हि तज्जीर्येत प्र वा मीयते” इति । यथा गर्तं पवि-
तमुच्छिष्टपत्रावल्यादिकं पुनर्न काप्युपयुज्यते, केवलं जीर्यते, तथा प्रथमतोऽनुष्ठितं
यज्ञान्तरं न फलोभयुक्तम् । यजमानैश्चानेनापराधेनापमृत्युमागमवति—इत्यर्थः ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडश्यविरात्रोऽष्टोमो वाजपेयश्च, इति ज्योतिष्टो-
मस्य सप्त संस्थाभेदाः । तत्र संस्थाविशेषमनुपन्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वात्
“एतेनानिष्टा—” इत्येवच्छब्दात्सर्वसंस्थोपेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते । ततः सप्त
सस्या अनुष्ठय पश्चाद्यज्ञान्तरमनुष्ठेयम्—इति प्राप्ते,

द्रूमः—ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमस्यैव नैजं रूपम्, अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् ।
अत एव—प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्य—इत्येवच्छब्देन स एव परामृश्यते । अत्यग्नि-
ष्टोमादिसंस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वात्नित्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमयुक्तमिति पटुसंस्था
आगन्तुकाकारविशेषाः । तस्मात्—अग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात्तेनेष्टा यज्ञान्तरमनु-
ष्ठायुं शक्यते ॥

(चतुर्दशे ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणे सूत्राणि ३९-४२)

अथान्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ ३९ ॥ तत्प्रकृ-

तेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येपूपपद्येते ॥ ४० ॥

प्रशंसा वा विहरणाभावात् ॥ ४१ ॥ विधिप्रत्य-

याद्वा नह्यकस्मात्प्रशंसा स्यात् ॥ ४२ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाऽग्निमः ॥

संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः ॥ २० ॥

पूर्वोदाहृत एव वाक्ये योऽयम् ‘अन्येन’ इत्यन्यशब्दः, सोऽग्निष्टोमेन सजाति-

१ क. ‘तेनेष्टा सर्वस्य उक्तोऽग्निः’ । २ ग. च. ‘एषताम्’ । ३ ख. च. ‘यात्वात्तस्य’ । ४ ख.
ग. ‘पतितमे’ । ग. च. ‘पत्यमिवाहितं जीर्ये’ । ५ ख. छ. ‘र पत्यय नोप’ । ६ ख. ग. च. छ.
‘नद्य तेना’ । ७ ग. च. ‘मस्याग्निः’ । ८ स ग च. ‘मत्वेन नि’ । ९ ख. ग. च. ‘युज्यते’ । १०
ख. ‘ष्टोमस’ ।

यान्त्यग्निष्टोमादिसस्थाभेदानिव परामृशति । तेषामेव बुद्धौ सनिहितत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “यज्ञानां प्रथमो यज्ञ” इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगिकस्य प्राथम्य-
स्योपन्यासाद्बुद्धौ सनिहिता भक्षेपेयज्ञा अन्यशब्देनोच्यन्ते । तस्मात्—अेत्याग्नि-
ष्टोमादय सस्थाभेदाः, एकाहाहीनसत्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपा सर्वे यागा अग्निष्टो-
मात्मानुष्ठेया । सोमविकृतीनामेवाय नियमो नत्वेष्टिपशूनाम्—इत्यस्मिन्नर्थे लिङ्ग-
मिदमाम्नायते—“प्रजापतिर्वा अग्निष्टोम । स उत्तरानेकाहानमृजत । ते सृष्टा अद्भु-
वन्—न वय त्वेनाऽऽत्मना प्रभवाम—इति । तेभ्यः स्वा तनु प्रायच्छत् । तया प्राभ-
वन्” इति । तस्मात्—सोमविकृतिष्वय नियम ॥

(पञ्चदशे सर्वेषामेकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणे सूत्रे ४३-४४)

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ ४३ ॥ सर्वेषां वा
चोदनाविशेषात्प्रशंसा स्तोमानाम् ॥ ४४ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

एकस्तोमेऽन्यशब्द स्याद्बहुस्तोमेऽपि वाऽग्निमः ॥

त्रिवृदन्वेत्यर्थवादान्नाल्पमात्रस्य सभवात् ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वोदाहृत “अन्येन” इत्ययमन्यशब्द एकस्तोमके क्रतौ वर्तते । कुत —
अर्थवादेन तदवगमात् । “यो वै त्रिवृदन्व यज्ञक्रतुमापद्यते, स त दीपयति । यः
पञ्चदश, स तम् । य सप्तदश, स तम् । य एकविंश स तम्” इत्यर्थवाद ।
अस्यायमर्थ —“त्रिवृदादयश्चत्वारः, स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते । तेषु त्रिवृत्स्तोमो
विकृतिरूपं यज्ञ प्राप्नोति, स त्रिवृत्स्तोमस्तु यज्ञ दीपयति प्रकाशयति सर्वान्व्या-
प्नोति—” इति । स्तोमान्तरस्यापवेशाय त्रिवृत् एव सर्वस्मिन्व्यज्ञस्वरूपे व्याप्तावयमे-
कस्तोमकः क्रतुर्भवति । एव पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेक-
स्तोमकानामेव बुद्धिस्थत्वात् एवान्यशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमैकाश्च पञ्चादिष्वहीने-
ष्वाम्नावा—“त्रिवृदग्निष्टोमो भवति । पञ्चदश उक्त्यो भवति” इत्यादय ।
तस्मात्—वद्विषयोऽन्यशब्द—इति प्राप्ते, ॥

द्वम—“स त दीपयति” इत्यत्र प्रकाशकत्वमानमुच्यते । तत्र व्याप्तिमन्तरेण

संबन्धमात्रादप्युपपद्यते । तस्मात्—अग्निष्टोमप्रतियोगितया बहुस्तोमैकस्तोमसाधारण्येन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचे हेत्वभावात्सर्वविषयोऽयमन्यशब्दः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	३५३
सूत्राणि	४४	९१८

(अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

आश्विनो दशमः पाको यवांग्वा ऐच्छिकः क्रमः ॥

नियतो वाऽग्निमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥ १ ॥

पाठाक्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ॥

ऋग्भिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थो प्रबलौ ततः ॥ २ ॥

उपोतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशम-
स्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनाऽऽज्ञायते—“आश्विनो दशमो गृह्यते” इति । तत्र क्रमबो-
धको श्रुतिपाठो समबलौ । तथा—अग्निहोत्रहोमोदनन्तरं यवांग्वापाकः पठितः । स
चार्थवशात्पूर्वं प्राप्तेः । तत्रार्थपाठो समबलौ । तस्मात्—उभयत्रैच्छिकः क्रमः—
इति प्राप्ते,—

द्रूमः—पाठो हि न क्रमस्याभिवायकः । किं त्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति ।

‘दशमः’ इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते । ततः—पाठादपि श्रुतिः प्रबला ।

तथा पाठः क्रमं कल्पयन्वस्तुसामर्थ्यमनुमृत्यैव कल्पयति । असमर्थं च यवांग्वाः पूर्व-

मग्निहोत्रमनुष्ठानुम् । द्रव्यमन्तरेण होमासभवात् । तस्मात्पाठेन श्रुतिसामर्थ्यलक्षणोऽर्थ-

उपजीव्यत इत्यस्यार्थस्य पाठात्माश्लयम् । तथा सति श्रुत्यर्थो पाठं बाधित्वा क्रम-

नियच्छतः ॥

१ स. छ. ‘कोचहे’ । ग. च. ‘कोचकहे’ । २ क. ‘वांग्वाः पाक्षिकः’ । ३ क. पाठक्रमः ।

४ स. ग. च. छ. ‘मादूर्ध्वं यः’ । ५ क. ग. च. ‘होत्रं निष्पनुम्’ । ६ स. ग. च. छ. ‘न वस्तुसा’ ।

७ स. ग. च. उ. ‘त्यर्थः’ ।

(द्वितीये मुख्यक्रमेणाऽऽग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २-४)

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
स्यात् ॥ २ ॥ यथाप्रदानं वा तदर्थ-
त्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अवदानादि सांनाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ॥

धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सांनाय्ये पूर्वतोचिता ॥ ३ ॥

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ॥

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबलित्वतः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सांनाय्यधर्मा वत्सापाकरणद्रोहनादयः प्रथममाग्नाताः, पुरोडाश-
धर्मा निर्वापवधावादयः पश्चादाग्नाताः । तेनैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः
प्रावृत्तिक्रमेणावदानमपि सांनाय्ये पूर्वमेव कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘यान्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वं प्रदानम्’ इत्युक्तम् । तत्र प्रदानं
फलप्रत्यासत्या मुख्यम् । अवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य क्रममनुसृत्याव-
दानमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिक्रमात्प्रबलः । प्रावृत्तिके हि
क्रमे सांनाय्ये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वाऽऽग्नेयेऽवदानादीनि
कर्तव्यानि । तथा सति सांनाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यात्प्रदानाद्विप्रकृ-
ष्यन्ते । मुख्यक्रमाश्रयणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सां-
नाय्ये षडनुष्ठीयते । तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः । ननु—अवदानादिः प्रदानान्व
एकः पदार्थः—इत्युक्तम्, तत्र कुतः क्रमविचारः—एवं तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ।
अथवा लिङ्गदवदानादिविपर्येयं चिन्वाऽस्तु ॥

(तृतीये—इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनिपमाधिकरणे सूत्राणि ५-९)

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सोमश्चैकेपाम-
ग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात्, तदन्ते-
नानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥ तदर्थवचनाच्च
नाविशेषात्तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥ अयक्ष्यमा-

(षष्ठे-आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥ आज्य-
मपीति चेत् ॥ २० ॥ न मिश्रदेवतत्वाद्दैनद्राग्नवत् ॥ २१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

आज्यं चोत्कृष्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः ॥

आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यमुं शक्तितोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः—इत्युक्तम् । तद्ब्रह्मपांशुयानार्थं
यदान्यं तस्योत्कर्षः कार्यः । अग्नीषोमसंबन्धस्य समानत्वात्—इति चेत् ॥

श्रेयम् । विष्णुप्रजापत्योरपि विकल्पितदेवत्वेन यदुं शक्यत्वात् । तस्मात्—नाऽऽ-
न्यस्योत्कर्षः ॥

(सप्तमे विकृतानामेन्द्राग्रादीनां सद्यस्कालताधिकरणे सूत्राणि २२-२४)

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा विकृति-
स्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥ द्वैयहकाल्ये तु
यथान्यायम् ॥ २३ ॥ वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

द्वैयहकालाः किमेन्द्राग्राद्याः सद्यस्कालगा उत ॥

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्पुक्तिविशेषतः ॥ ९ ॥

“एन्द्राग्रेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चमकामः”
इत्यादयो द्वैयहकालाः । कुतः—प्रकृतौ तद्दर्शनात् । पर्वण्यैर्यन्वाधानम्, इध्मस्य
वार्हिपश्च संपादनम्, प्रविपदीष्टिः—इति द्वैयहकालत्व प्रकृतौ दृष्टम् । तथैव विकृतावपि
युक्तम्—इति चेत् ॥

श्रेयम् । एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात् । “य इष्ट्या पशुना सोमेन वा, आग्रयणेन
वा यक्ष्यमाणः, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत्” इति वचनाच्चोदकमायं द्वैय-
कालत्वं बाध्यते ॥

(अष्टमे सोमात्सानाद्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

सानाद्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आमिक्षादेरनियतिः स्यात्सोमादूर्ध्वमेव वा ॥

अविशेषादग्निमोऽन्त्यो नासोमेति विशेषतः ॥ १० ॥

“वैश्वदेव्यामिक्षा” इत्यादिः सांन्यायविकारः । “अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत्” “वसन्तेन ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यादिरग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः । तस्योभयस्य सोमात्प्रागूर्ध्वं वा यथेच्छमनुष्ठानम् । कुतः—विशेषानियामकस्याभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “नासोमयाजी संनयेत्” इति निषेधेन सांन्यायं सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते । अग्नीषोमीयपुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्वमेव दाशैतः । तस्मात्—तद्विकारयोरप्युत्कर्षो युक्तः ॥

(नवमे सोमविकाराणां दशपूर्णमासात्प्रागकर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

तथा सोमविकारा दशपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

एकाहानामनिपमो दशोद्वैरूर्ध्वमेव वा ॥

सोमवत्प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता ॥ ११ ॥

“गवा यजेत्” इत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा एकाहा आम्नावाः । तेषामपि सोमवदिष्टिपूर्वत्वं विकल्पितम्—इति चेत् ॥

मैवम् । सोमेस्य पूर्वत्वं वचनेन साक्षान्नोक्तम्, किं तु “सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत” इत्याधानानन्तर्यामिधाने सत्यर्थादिष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं संपद्यते । तस्मान्नुक्तं पूर्वभावित्वं चोदको नातिदिशति ।—अर्थसिद्धमप्यतिदिश्यताम्—इति चेत् । न । इहासंभवात् । सरुदेवैःऽऽधानम् । तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृतावुपक्षीणम् । न स्वेकस्याऽऽनन्तर्यस्य भिन्नकालीनयोः प्रकृतिविरुद्धयोः संबन्धः संभवति । तस्मादिष्टच्युत्तरकालीनत्वं सोमस्य भिवारयितुं समर्थस्याऽऽधानानन्तर्यस्य विकृतिष्वनविदेशात् “दशपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेत्” इत्युक्तस्योत्तरकालीनत्वस्याविदेशाच्चेदूर्ध्वमेव गवानिविरुद्धयोऽनुष्ठेयाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-

ध्यापस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ सनात्तश्चायं पञ्चमोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	९	३६२
सूत्राणि	२६	९४४

(अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः)

अनुष्ठानक्रमः सर्वैः पञ्चमे मुनिरूपितः ॥

कोऽनुष्ठाने तत्पेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमे— { यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसा- } मूत्राणि १—३)
 { धनताधिकरणे, अधिकारन्याये }

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥१॥ असा-
 धकं तु तादृश्यात् ॥ २ ॥ प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्,
 कर्मतो ह्यभिसंबन्धः, तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात् ॥३॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कर्माधिकारः कर्तुर्नो किं वाऽस्ति, न पदश्रुतेः ॥

धात्वर्थभाव्यतामानात्फलभोगविवर्जनात् ॥ २ ॥

वलीपस्या विधिश्रुत्याऽवरुद्धा भावनाऽत्र चे ॥

भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात्कर्मयोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥ ३ ॥

“दशपूर्णमासान्यां स्वर्गकामो यजेत” इति श्रूयते । तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । फलभोक्तृत्वात् स्वामित्वमधिकारः । वाहशोऽधिकारो यागकर्तुर्नास्ति । कुतः—फलभोगाभावात् । तथाहि ‘यजेत’ इत्यत्राऽऽख्यातेन भावनाऽभिधीयते । तस्याश्च धात्वर्थो भाव्यः, एकपदोपात्तत्वात् । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्य-
 ण्याऽन्वेतव्यः । तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे
 सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची, किं तु सुखसाधनं चन्दनादिव्रव्यं
 द्रुते । लोके तथाव्यवहारात् । तच्च कामयितु योग्यम् । तेन द्रव्येण विना यागानि-
 ष्पत्तेः । तस्मात्—अस्मिन्वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात्कर्तुर्यागे कर्तृत्वमेव, न
 त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नाऽऽरब्धव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘यजेत’ इत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम् । किं तु
 लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तत्राऽऽख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे, विधित्वा-
 कारेण पुरुषं प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वामिमतं फलमन्तरेण न प्रवर्तव इति तदपेक्षितं

स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरुपादत्ते । स्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टमुखे रूढः, द्रव्ये तु लाक्षणिकः ।
 तस्मात्—मुखस्य भाव्यत्वं विविश्रुत्या सिद्धम् । धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकेन पदेन
 प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते । किं तु—प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं
 भावनायां प्रत्यासन्नम्, एकेनैव विधिरूपेणाऽऽख्योक्तेनावगमात् । कमियोगादपि स्वर्गस्य
 भाव्यत्वम् । तस्मात्—फलभोगसंभवेन कर्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम् ॥

(द्वितीये—अशक्तानामधिकारान्तराकरणाधिकरणे सूत्रे ४-५)

फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्
 ॥ ४ ॥ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन
 गम्यते ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अन्धादेरस्त्वसौ नो वा, स्वर्गच्छद्भुत्वात्स विद्यते ॥

प्रधानोक्तपनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्णनम् ॥ ४ ॥

नैवाऽऽख्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना ॥

क्रतुं प्रति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता ॥ ५ ॥

अन्धः, पद्भुः, बधिरो, मूकः, गवाश्वादयस्तिर्यञ्च, इत्यादीनां चेतनत्वेन निरवि-
 शयमुखरूपे स्वर्गे कामना संभवति । अथोच्येत—'केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति । तथा
 हि—अन्धो नाऽऽज्यमेवेक्षितुं क्षमः । पद्भुर्विष्णुक्रमेण्वशक्तः । बधिरो नाध्वर्युभोक्तं
 क्षणोति । ततः "क्षुधीर्नोचयति" इति विहितस्यानुष्ठानं न सिध्येत् । मूकोऽनुमन्त्र-
 णादावशक्तः । तिर्यञ्चो बहुवचशक्ताः' इति । तन्न, यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात्
 "स्वर्गकामो यजेत" इत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते । स चाऽऽज्यावेक्षणा-
 यङ्गानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः । किं तु प्रधानानुसारेणाहानुष्ठानमेव संको-
 चयितुं युक्तम् । तस्मात्—अन्धादेरस्यधिकारोऽस्ति । इति प्राप्ते—

धूमः—यथाज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयन्त, तदा वल्लोपेऽपि न ऋतेर्वि-
 षक्यम् । इह तु—ऋत्वङ्गवत्या वे विदित्वा इति वल्लोपे ऋतुरेव न निष्पद्यते । तस्मात्—
 अशक्तस्य नास्त्यधिकारः ॥

(पृथीये द्विषा अनधिकारान्तराकरणाधिकरणे सूत्राणि ६-१६)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥ ७ ॥ जातिं
 तु बादरायणोऽविशेषात्, तस्मात्कृपयापि प्रती-
 येत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ चोदि-
 तत्वाद्यथाश्रुति ॥ ९ ॥ द्रव्यवत्त्वात्तु पुंसां
 स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं क्रयविक्रयाभ्याम्, अद्र-
 व्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥१०॥
 तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥ तादृर्था-
 त्कर्मतादृर्धर्मम् ॥ १२ ॥ फलोत्साहाविशे-
 पात्तु ॥१३॥ अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥
 क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् ॥ १५ ॥ स्ववत्तामपि
 दर्शयति ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुंलिङ्गेन तदीरणात् ॥
 प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यवन्नाविवक्षितम् ॥ ६ ॥
 अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ॥
 पद्विभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्न तु ॥ ७ ॥

“स्वर्गकामो यजेत” इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानात्सोऽधिकारः स्त्रिया
 नास्ति । नच—ग्रहैकत्ववल्लिङ्गमविवक्षितम्—इति वाच्यम्, एकत्ववल्लिङ्गस्य प्रत्य-
 यार्थत्वाभावात् । प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहवद्विवक्षितं पुंलिङ्गम् । इति प्राप्ते—

दूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः । कुतः—पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न हेक-
 त्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षाया निमित्तम् । किं तुद्देश्यगतत्वम् । इहापि ‘यः स्वर्ग-
 कामः, स यजेत’ इति वचनव्यक्तीं पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वा-
 न्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च—प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । किं तु—स्त्रीलिङ्गं तावदावादिभिः
 स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु ‘वृक्षात्’ इत्यस्मिन्निद्वितीयात्तद्वचने विभक्तिविकारेण
 नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवम् ‘कुलम्’ इत्यस्मिन्प्रथमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः ।

तस्मात्—लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अभ्यधिकारः ॥

(चतुर्थे—पागे दंपत्योः सहाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १७—२१)

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥ क्रीतत्वात्तु भक्त्या

स्वामित्वमुच्यते ॥ १९ ॥ फलार्थित्वात्तु

स्वामित्वेनाभिसंबन्धः ॥ २० ॥ फलवत्तां

दर्शयति ॥ २१ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽख्यातसंख्याया ॥

पृथगेवमेववेगुण्यात्कर्त्रेक्यं देवतैक्यवत् ॥ ८ ॥

‘यजेत’ इत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वामात्रेण विवक्षाया वार-
पितृमशकन्यत्वादैककर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयम् । इति चेत् ।

मेवम् । वेगुण्यपसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पत्न्यवेषणं यजमानावेषणं चेत्युभयं-
प्याप्तावम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेषणं लुप्येव, पत्नीप्रयोगे यजमानावेषणं
लुप्येव, इत्येवगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च—यजेतेत्येकत्वं त्रिरुद्धम्, ‘अग्नी-
पोमो देवता’ इत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवत्वाद्देवैक्यम्, तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमि-
त्यङ्गीकारात् । तस्मात्—सहाधिकारः ॥

* अस्वैयाधिकरणस्यानुसारेण “अष्टमं प्राप्नोतमुपनयति, तमध्यापयति” इत्याद्यापि स्त्रिया अष्ट-
धिकारः । अत एव “प्राकृता यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानपञ्चपदे” (२ । १ । १९) “पश्चादमे. सवेष्टितं
कटप, एवजातीय वाऽन्यत्, पदा प्रवर्तयन्ती वाचयेत्—य मे पतिपानः पन्थाः कल्पताम्” (२ ।
१ । २०) इति गोभिलसूत्रम्, “मनसा भर्तुरतिचारे त्रिगत्र यावत् क्षीरोदन वा मुमानाऽप्यः सगीत
रुर्जे त्रिराश्रारप्सु निममायाः सावित्राऽऽश्रितैः शिरोमिज्जुदयत्पूवा भवति” (अ० २० ख० ५) इति
पतिवृत्तसूतिः, “अथ य रश्तेव—इतिता मे पण्डिता जायेत संन्यासोपयत्—इति, तिलौदन पाचयित्वा
सपिपन्तमभोशातामीश्वरी अनयित्वा” इति बुद्धदाराण्यकोपान्त्यपुनित्वा, ‘रुडी, बह्वृची’ इत्यादिप्रयो-
गसाधकम् ‘वाक्षाधेतृवाची च शन्दो जानिर्वा लभते’ इत्यर्थकम् “मोक्षं च स्ये सह” इति वार्तिकं
च संगच्छते । किं च यजमानपत्न्या अन्वयमन्तरेण कतिवादिभोक्तार्थस्य शानामात्रात्तदुक्तमपि
प्रवृत्तिरेव न स्यात् । सत्कृतानिर्दिक्तभाष्यं तु “नायज्ञिया वाच वदेत्” इत्यादिना निषिद्धमेव । अप-
सङ्गने च प्राचीनेतिहायारिषु सीतामश्वेतारिना संध्योपानमपि ॥

१ रा. ग. घ. छ. आस्त्यपि । २ रा. घ. ‘तृयत्वा’ । ३ रा. घ. ‘यमात्ता’ । ४ घ. ग. घ.
‘वतात्ता’ । घ. ‘पते’ ।

(द्वादशे रथकाराधिकाराधिकरणे सूत्राणि ४४-५०)
 वचनाद्रथकारस्याऽऽधानेऽस्य सर्वशेषत्वात्
 ॥ ४४ ॥ न्याय्यो वा कर्मसंयोगात्, शूद्रस्य
 प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ४५ ॥ अकर्मत्वात्तु नैवं
 स्यात् ॥ ४६ ॥ आनर्थक्यं च संयोगात्
 ॥ ४७ ॥ गुणार्थेनेति चेत् ॥ ४८ ॥ उक्त-
 मनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥ सौधन्वनास्तु हीन-
 त्वात्, मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन् ॥ ५० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

विप्रादिरेव रथकदन्यो वाऽऽद्योऽस्तु योगतः ॥

हृदवर्णान्तरं तस्याऽऽधाने वर्णतुरुच्यते ॥ १७ ॥

आधाने श्रूयते—“वर्षासु रथकार आदधीत्” इति । तत्र—‘रथं करोति’ इति
 व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकारः । इति चेत् ॥

धैवम् । संकीर्णजातिविशेषे ऋद्धत्वात् । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः ।
 शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्या माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च
 याज्ञवल्क्यः—

“माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते”

इति । तस्य च रथकारस्याऽऽधानकालो वर्षर्तुः ॥

(त्रयोदशे निपादस्थपत्यधिकरणे सूत्रे ५१—५२)

स्थपतिर्निपादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः पृथीतमासतः ॥

कर्मधारयमुख्यत्वात्निपादो रौद्रयागकृत् ॥ १८ ॥

“वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेत्” इति प्रकृत्य श्रूयते—“एतया निपादस्थपतिं
 याजयेत्” इति । वास्तुशब्दः किञ्चित्प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह । एतस्याभिष्टावधिकारी

स्पष्टविशब्दवाच्यसैवार्णिकः । कुतः—'निपादानामधिपतिः' इति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके संभवात् । तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासंभवाच्च । इति चेत् ॥

मेवम् । 'निपादश्चासौ स्पष्टविश्व' इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे लक्ष्येत । न त्वयं कर्मधारये षाथ धनिको निपादो रीद्र-

श्री गुरुवे नमः श्रीरामायण आश्रय विष्णु-

पद्यस्याध्यायस्य

परमपूज्य-प्रातःस्मरणीय श्री गुरुदेव श्री महाराज ।

सादर सतत नमन .

आदितः ३७५ ९९६

आपके करनगले द्वारा प्रेषित

आशीर्वाद पत्र प्राप्त हुआ आपका आशीर्वाद प्राप्त होते ही हृदय प्रमल खिल उठा । आपकी कृपासे सस्रमय हम श्रीरामायण में भगवान् व्रतनाथ भूतेश्वर शंखलीका प्रावण प्राप्त कर आभिके कर रहा हूँ यहाँ से वापसी में भादो मास में स्मर्य मिलने पर आपके चरनि करके अपने को कृतार्थ करूँगा सासुर परिवार सहित आपकी चरण

कारण सूत्रे १-२) किरः स्यात् तथा स्यात्स-यात् ॥ २ ॥

रज का आनांकी-आपका कृपापत्र शिष्य - शिष्य

शुके ॥ १ ॥ तत्र—समे बहूनां समुदा-ति श्रवणात् । कर्तृत्वेन समु-

दायस्यैव फलश्रवणात् । पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्वे फलमेवैकस्य । इति चेत् ॥

मेवम् । एकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वमद्भावात् । अन्यथा समुदायस्ये-षत्वेन "सप्तमार्धात्" इति श्रुतं कर्तृत्वहृत्वं धीतपचये । तस्मात्—एवैकस्य कर्तुः सर्वे फलश्रवणात्सर्वे फलांशानिवाविकारः, न त्वेकामिनाम् ॥

१ प. 'शानां एव' । २ प. 'कलिकात्' । ३ ए. प. 'नोत्तरदेव' । ४ ग. छ. 'कामाणां' ।

(द्वितीये दर्शोदो कर्त्रेक्यनियमाधिकरणे सूत्राणि ३-१२)

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ३ ॥ प्रत्यर्थ
श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥ तादर्थ्ये न गुणार्थताऽनु-
क्तेऽर्थान्तरत्वात्कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ५ ॥ अपि वा
कामसंयोगे संवन्धात्प्रयोगोऽपदिश्येत प्रत्यर्थं हि वि-
धिश्रुतिर्विपाणावत् ॥ ६ ॥ अन्यस्य स्यादिति चेत्
॥ ७ ॥ अन्यार्थेनाभिसंवन्धः ॥ ८ ॥ फलकामो निमि-
त्तमिति चेत् ॥ ९ ॥ न नित्यत्वात् ॥ १० ॥ कर्म
तथेति चेत् ॥ ११ ॥ न समवायात् ॥ १२ ॥

द्वितीयाविकरणमारचयति—

दर्शं कर्त्रेक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि ॥

उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या पतो नैव विवक्षिता ॥ २ ॥

आख्यातोपात्तसंख्याऽत्र विधेयस्य विशेषणम् ॥

विवक्षिताऽतः सेत्यत्र कर्त्रेक्यं विनियम्यते ॥ ३ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः । उद्वर्तं चैकत्वं
ग्रहेकत्ववदविवक्षितम् । तस्मात्—पुनो द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरविकारिणः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—मा भूत्स्वर्गकामगतस्यैकत्वविवक्षा, ‘यजेत’ इत्याख्यातगतं तु यद्दे-
वत्वम्, उद्विधेयस्य विशेषणम् । विधेया चे क्रिया । सा च स्वसिद्धये कारकान्तरव-
त्कर्तारमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्ताऽपि विधेयः । अतो विधेयकर्तृभेदा भेयमेकत्वं
संख्या सा विवक्षितेति कर्तुरेकत्वं नियम्यते ॥

(तृतीये—आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणे सूत्राणि १३-१५)

प्रक्रमात्तु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रियानिमित्त-
त्वात् ॥ १३ ॥ फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथाऽ
नुपक्रान्ते ॥ १४ ॥ नियमो वा तन्निमि-
त्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ॥

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ४ ॥

“चित्रया यजेत पशुकामः” “कारीयो वृष्टिकामो यजेत” इत्यादिषु कामपरेतेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते, तदा कर्मोपघ्ने प्रयोजनाभावान्न समापनीयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । “देवताभ्यो वा एष आवृक्षयते यो यक्ष्ये” इत्युक्त्वा “न यजते, त्रैधातव्यायेन यजेत” इति श्रु-
भयं श्रुतम् । तस्मात्—समापनीयम् ॥

(चतुर्थे लौकिककर्मणि समाप्तनियमाधिकरणे सूत्राणि १६-१८)

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ १६ ॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥ अशास्त्रा

तूपसंप्राप्तिः, शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकम्, तस्माद्-

र्थेन गम्येत, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥ १८ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात् ॥

आद्यो नो गृहकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात् ॥ १ ॥

रथपृहनिर्माणादिरूपं यल्लौकिकं कर्म तदपि तद्वैस्मृतावुक्तमिति वेदमूलत्वकल्पना-
धिनायागादिवाञ्छितेषु कामे समापनीयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । रथादौ रमणीयत्वस्य दृष्टप्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्ध्युपाया-
वगमात् । तत्रोहापोहकुशलपुरुषोत्प्रेक्षामूला तद्वैस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति ।
तस्मात्—‘अवश्यं समापनीयम्’ इति नास्ति नियमः ॥

(पञ्चमे—प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽतिश्रयात्ताधिकरणे कलञ्जन्याये सूत्रे १९-२०)

प्रतिषेधे त्वकर्मत्वात्क्रिया स्यात्प्रतिषिद्धानां

विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥ शास्त्राणां त्वर्थ-

वत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरसमवायि-
त्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद्रङ्गनमित्यसौ ॥

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयात्तु नञ्विध्योर्निषेधोऽनर्थदानये ॥

संकल्पे लक्षणामाप्तिर्नैव काम्यविधिस्तथा ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“न कलञ्जं भक्षयेत्, न लशुनम्, न यज्ञनम्” इति । तत्र
‘न, भक्षयेत्’ इति संनिधिवशात्तन्धात्वोरन्वये सति ‘अभक्षणम्’ इति पर्युदासः संप-
द्यते । तथा सति “नेषेतेरघन्तमादित्यम्” इत्यादाविव संकल्पो विधेयः । तस्य
चाभक्षणसंकल्पस्य विश्वजिज्ञयायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः । इति चेत् ॥

मेवम् । पदेकदेशस्य धातोः पदान्तरेणान्वेतुमयोग्यत्वाद्धिवायकपदस्य नञ्पदेना
न्वये सति रागप्राप्तं भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेधस्य विधेयत्वात् । न च—निषेधो व्यर्थः,
नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सति—अश्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । त्वत्पक्षे तु-
अश्रुतः संकल्पः कल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाऽऽश्रयितव्या । तस्मात्—स-
र्गकामिनो नोत्राधिकारः । किं तु—नरकाद्भावेत्येव ॥

(षष्ठे सुर्वेनुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

तास्मिस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रव-
र्तेरन् ॥ २१ ॥ अपि वा वेदतुल्य-
त्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥ २२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राहुमुत्तत्वादिनियम उपनीतेः पुराऽप्युत ॥

ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ ८ ॥

“प्राहुमुखोऽन्नानि भुञ्जीत” “गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च” “वृद्धः प्रत्यु-
त्थेयैः, संमन्तव्यश्च” इत्यादिस्मार्तनियम उपनयनात्प्रागप्यनुसर्तव्यः, तस्यैव नियमस्य

१ क. कल्पः । २ स्र ग. च उ. ‘मैव का’ । ३ स्र. ग. च. उ. ‘स्तः ॥ ७ ॥ भ’ ।

४ च. संकल्पनीय । ५ क. नाधि । ६ स्र. च. ‘तस्याधिकारः । ७’ । ७ क. ग. उ. ‘यः, स म’ ।

८ क. ‘स्य मन्त्रस्य नि’ ।

वेदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निपिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि तत्संभवात् । इति चेत् ॥
 मैवम् । श्रौतस्याऽव्ययनादिनियमैस्त्योपनयनानन्तरमावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनि-
 यमस्याप्युत्तरास्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते—“उपनयनादिर्नियमः”
 इति, “प्रागुपनयनात्कामचारैवादिमसः” इति च । तस्मात्—उपनयनात्पूर्वं नास्ति
 नियमः ॥

(सप्तमे { अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वका- } सूत्राणि २३-२६)
 { लमात्रकर्तव्यताधिकरणेऽग्निहोत्रन्याये }

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते
 ॥ २३ ॥ तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ २४ ॥
 न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥ दर्श-
 नात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ॥

कालाद्भ्रूलोपादाद्यः स्यादवैधात्पागतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

इदमन्नायते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
 यजेत्” इति । तत्र—जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्सति निमित्ते नैमित्तिकस्याव-
 श्यंभावात्जीवतोऽनुष्ठानसावत्यमत्र वर्धयेत् । ननु सायंप्रातःकालावग्निहोत्राद्भ्रुत्वेन
 चोदिवौ, अभावात्सायंपूर्णमासीकालौ दर्शपूर्णमासयोः । तथासत्यद्भ्रूलोपः सावत्ये
 प्रसज्येत । नायं दोषः । ‘प्रधानलोपाद्भ्रुत्वेऽप्युपः’ इति न्यायात् । तस्मात्—साव-
 त्यम् । इति प्राप्ते—

भ्रूमः—यद्यपि सायंप्रातरादिकालोऽद्भ्रुत्वेन, तथाऽप्यनुपादेयवया प्रयाजादिवद्विधेयो
 न भवति किं तु—तस्मिन्काले स्वतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयवया विधीयते । तस्य च
 कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सति—उक्तकालविशिष्टमेव
 जीवनं निमित्तम् । तस्मिन्निमित्ते जीवनरूपो विशेष्यांशो यथा न वैधो नापि त्यक्तुं
 शक्यः । तथा विशेष्यांशः कालोऽप्यविधेयो न त्यक्तुं शक्यश्च । तस्मात्—अविधस्य
 त्यागासंभवात् सावत्यम् । किं तु—स्वकालेऽनुष्ठानम् ॥

वत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते, तयोरसमवायि-
त्वात्तादर्थ्यं विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद्रञ्जनमित्यसौ ॥

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः फलस्य संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयात्तु नञ्त्रिविधयोर्निषेधोऽनर्थदानये ॥

संकल्पे लक्षणामाप्तिर्नैव काम्यविधिस्तथा ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“न कलञ्जं भक्षयेत्, न लशुनम्, न पृञ्जनम्” इति । तत्र
‘न, भक्षयेत्’ इति सनिधिवशात्तन्धात्वोरन्वये सति ‘अभक्षणम्’ इति पर्युदासः सं-
घते । तथा सति “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादाविव संकल्पो विधेयः । तस्य
चाभक्षणसंकल्पस्य विश्वजिज्ञयायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः । इति चेत् ॥

मेवम् । पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणान्वेषुमयोग्यत्वाद्विधायकपदस्य नञ्पदेना
न्वये सति रागमाप्ता भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेधस्य विधेयत्वात् । न च—निषेधो व्यर्थे,
नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सति—अश्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । त्वत्पक्षे तु—
अश्रुत. सकल्पः कल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाऽऽश्रयितव्या । तस्मात्—स-
र्गकामिनो नोत्राधिकारः । किं तु—नरकाद्भावेत्येव ॥

(पञ्चे गुर्वेत्तुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रव-
र्तेरन् ॥ २१ ॥ अपि वा वेदतुल्य-
त्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥ २२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

माह्मुस्त्वादिनियम उपनीतेः पुराऽप्युत ॥

ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्वयोऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ ८ ॥

“माह्मुखोऽन्नानि भुञ्जीव” “गुरुरनुगन्तव्योऽमिवाद्यितव्यश्च” “वृद्धः प्रत्यु-
स्येयं, संमन्तव्यश्च” इत्यादिस्मार्तनियम उपनयनात्तमागप्यनुसर्तव्यः, तस्यै नियमस्य

१ क. कल्पः । २ म. ग. च छ. “मंत्र का” । ३ ख. ग. च. छ. “स्ततः ॥ ७ ॥ अ” ।
४ च. सकल्पनीय । ५ क. नाधि । ६ छ. च. “तस्याधिकारः । ७” । ७ क. ग. छ. “य, सम” ।
८ क. “स्य मन्त्रस्य नि” ।

वेदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निमिवा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि वत्संभवात् । इति चेत् ॥
 भवम् । श्रौतस्याध्ययनादिनियमस्योपनयनानन्तरभावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनि-
 यमस्याप्युत्तरस्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते—“उपनयनादिनियमः”
 इति, “प्रागुपनयनात्कामचारांवाद्भक्षः” इति च । तस्मात्—उपनयनात्पूर्वं नास्ति
 नियमः ॥

(सप्तमे { अग्निहोत्रादिपावज्जीविकर्मणां स्वका- } मूत्राणि २३-२६)
 { लमात्रकर्तव्यताधिकरणेऽग्निहोत्रन्याये }

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते
 ॥ २३ ॥ तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ॥ २४ ॥
 न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥ २५ ॥ दर्श-
 नात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

पावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ॥

कालाङ्गलोपादायः स्माद्बैधात्यागतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

इदमाश्रायते—“पावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “पावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
 यजेत्” इति । अथ—जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्सति निमित्ते नैमित्तिकस्याव-
 श्यंमात्रार्थविवोऽनुष्ठानमावस्यमत्र वर्ण्यते । ननु सायंमातःकालावग्निहोत्राङ्गत्वेन
 चोद्दिष्टो, अमात्रास्यापीर्णमासीकाली दर्शपूर्णमासयोः । तथासत्यङ्गलोपः सावत्ये
 षट्पत्ये १ मास्ये दोषः । “मघानलोपाद्द्वरमङ्गलोपः” इति न्यायात् । तस्मात्—साव-
 त्यम् । इति प्राप्ते—

भूमः—यद्यपि सायंमातरादिकालोऽङ्गम्, तथाऽप्यनुवादेयतया प्रयाजादिबद्धिधेयो
 न भवति किं तु—वस्मिन्काले सवः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते । तस्य च
 कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सति—उक्तकालविक्षिप्तमेव
 जीवनं निमित्तम् । वस्मिन्निमित्ते जीवनरूपो विशेष्यांशो यथा न वैधो नपि त्यक्तुं
 शक्यः । तथा विशेष्यांशः कालोऽप्यविधेयो न त्यक्तुं शक्यश्च । यथा—
 १ यथाप्येवमात्र मावस्यम् । किं तु—स्वकालेऽनुष्ठानम् ॥

(अष्टमे—अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्यावृत्त्यधिकरणे सूत्रे २७—२८)

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ २७ ॥

तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सकृत्कृतिरुताऽऽवृत्तिर्दर्शादेः शास्त्रसार्वभ्यतः ॥

सकृत्स्यात्कालसयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेवानुष्ठानम्, तावता विविशास्त्रस्य चरितार्थत्वात् । इति चेत् ॥

मेवम् । कालविशिष्टजीवननिमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् । तस्मात्—आवृत्तिः ॥

(नवमे दर्शादौ भेदाद्यावृत्त्या होमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽन्तःक्रतुप्रयुक्तानि ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

क्रतौ सकृद्भेदहोमोऽसकृद्वा, क्रतुसिद्धितः ॥

सकृन्निमित्तभेदस्याऽऽवृत्तौ होमोऽसकृद्भवेत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपात्रभेदमाज्यादिस्कन्दनं च निमित्तीकृत्य होम आनायते—“भिन्ने जुहोति” “स्कन्ने जुहोति” इति सोऽय होमः सकृत्कार्यं, तावतैव क्रतूपकारसिद्धेः । इति चेत् ॥

मेवम् । भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् । तस्मात्—नास्ति सत्त्वनियमः ॥

(दशमे गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वात् ॥ ३० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

याथाकास्म्यमुताऽऽवृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ॥

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्निषमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

गुरुः प्रीतिहेतुत्वोऽभिनाद्यश्च” इति विहितेषु गुरुप्रीतिरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात्प्रीत्यनुसारेणानुगमादिकं सकृदमक्रदा स्वेच्छया कर्तव्यम् । इति चेत् ॥

मैवम् । दृष्टार्थेष्वपि निहितेषु नियमादृष्टसंभवाद्यदा यदा भुरुगमनादि निमित्तं संप-
द्यते तदा तदाऽनुगमनादीन्यनुष्ठेयानि ॥

(एकादशे- { ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणभ- }
{ त्रियवैश्यानां नित्यताधिकरणे } -सूत्रम्-)

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयोगात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्रिमः ॥

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तनित्यतेष्यते ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते—“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयीत” “प्रजामुत्पादयेत्” इति ।
अत्र—सोमः काम्यः, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति कामसंयोगेनाऽऽम्नातत्वात् ।
अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि
कल्प्यते । तस्मात्—इदं अर्थं काम्यम् । इति चेत् ॥

मैवम् । वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति वीप्सा
प्रतिवसन्त्वं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्, दृष्टम-
योजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य संभवात् । अत्र ऋत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वात्तद्धेतोराध्ययनस्यापि
नित्यत्वमनिवार्यम् । “अनुत्पाद्य सुवन्न लोकं गच्छति” इति स्मृतिलोकसिद्धयर्थमु-
त्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणेदमाम्नातम्—“जायमानो ह वै ब्राह्मणास्त्रि-
भिर्ऋणवां जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा
अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी” इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्युपलक्षणार्थम् ।
सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात्—सोमादिकं नित्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	३८६
सूत्राणि	३१	१०२७

(पष्ठाध्यायस्य तृतीयपादः)

(प्रथमे-नित्ये यथाशक्तपङ्कानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १-७)
 सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥
 अपि वाऽप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिर्वृत्तिर्गु-
 णमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदकर्मणि च
 दोषः, तस्मात्ततो विशेषः स्यात्प्रधानेनाभिसं-
 बन्धात् ॥ ३ ॥ कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयो-
 गवचनैकत्वात्सर्वेषामुपदेशः स्यादिति ॥ ४ ॥
 सर्वस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्याद्यथा
 क्रत्वन्तरेषु ॥ ५ ॥ विध्यपराधे च दर्शनात्स-
 माप्तेः ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाऽऽद्यः फलित्वतः ॥

शक्त्या त्यागासंभवेन निमित्ते जीवने स्थिते ॥ १ ॥

“यावज्जीवमाग्निहोत्र जुहोति” इत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाङ्गान्युपसंहर्य तद्वि-
 शिष्ट एव प्रयोगः कर्तव्यः । कुत.—भावनांशस्य कथभावस्य समुच्चितैः सर्वैरङ्गैः परि-
 पूरणेन सर्वाङ्गैरपि तस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् । इति चेत् ॥

मेवम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम् । तस्य च स्ववाक्यगतजीव-
 ननिमित्तेनान्वयात्सापि जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम् । ततो वाक्यान्तरावगतेष्व-
 ङ्गेष्वशक्यं किञ्चिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुपेतं प्रधानं कर्मानुष्ठेयम् ॥

(द्वितीये-अङ्गवैकरूपे काम्पस्य निष्फलत्वाधिकरणे सूत्राणि ८-१०)

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ ८ ॥ असंयोगात्तु

नैवं स्याद्विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥ ९ ॥

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

काम्ये शक्तपोत सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य संभवात् ॥

यैवं लोपे निष्फलत्वाच्छब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ २ ॥

प्रधानानुष्ठितौ पद्वृत्तौ जीवनस्य निमित्तता ॥

कौमस्य न तथा यस्मात्कार्म्यं त्यक्तं च शक्यते ॥ ३ ॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मत्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्, तथा काम्येष्वप्येन्द्राग्रसौर्या-
दिष्वशक्याङ्गलोपसंभवाच्छक्याङ्गोपेवमनुष्ठेयम् । इति चेत् ॥

यैवम् । अङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः । सर्वाङ्गोपेवमेव हि प्रधानं फलसाध-
नेत्वेन विहितम् । तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम्, तथाऽङ्गत्यागेऽपि । फल-
साधनत्वं हि शास्त्रसमधिगम्यम् । ततो यथावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोरात्तम्, तस्य
लोपे साधनत्वं नास्ति । नहि गमनसाधनस्य रथस्य चक्राद्यङ्गेष्वन्यतमस्य 'वैकल्येन
गमनसाधनत्वं दृष्टम् । तस्मात्—यदा सर्वाङ्गोपसंहारः कर्तुं शक्यते, तदैव काम्यम-
नुष्ठेयम् । न च—नित्येऽध्येवमस्तु—इति शङ्कनीयम्, जीवनं निमित्तीकृत्य तत्र
विधानात् । यथा गृह्णाहं निमित्तीकृत्य विहिता भामवतीष्टिरवश्यं कर्तव्या । यथा
वा लोके—निमित्तीकृत्यायां वृथुक्षायं सत्यां भोजनमवश्यं कर्तव्यम्, तथा जीवने सति
कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । न च—जीवनवत्फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम्,
सत्यामपि कामनायां कर्मणोऽवश्यंभावाभावात् । नहि कार्मिनः कर्मानुष्ठाने प्रत्यवायः
श्रूयते । ननु—शास्त्रीयप्रत्यवायाभावेऽपि फलानुत्पत्तिलक्षणो बाधोऽस्त्येव । यथा वृ-
क्षोरभोजने राजदण्डाभावेऽपि पिच्छभोमादिरूपो बाधोऽस्ति तद्वत् । इति चेत् ॥

यैवम् । तर्हि यथा फलं सिध्यति, तथा कामिना प्रयतितव्यम् । फलं च शब्दा-
वगतसर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम् । नित्ये तु न फलसाधनत्वेन विधिः, किं तु
—जीवननिमित्तसंयोगेन । तथासत्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तेन नैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यमि-
मतो नपिठि । ततो विकलाङ्गमपि कर्तव्यमेव । अत एव नित्यस्याकरणे प्रत्यवायमाय-
श्चित्ते' शास्त्रेष्ववगम्येते । काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमत्फलसाधनत्वाभावाद्विकलोऽङ्गं
काम्यं न प्रयोक्तव्यम् । अत एव तस्याग्रेऽपि प्रत्यवायमायश्चित्ते न स्तः । तस्मात्—
काम्यं कृत्वाङ्गोपेवं कर्तुं यदा शक्यात्तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्यात्, तथा
कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्—“तदेव यारैर्काहकच होतव्यम्” इति । तस्मात्—
नित्येष्वङ्गलोपेऽपि काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्यः ॥

१ क. 'लाच्छयम्' । ग. छ. 'लाच्छयम्' । २ स. ग. च. छ. काम्यस्य । ३ ग. छ. 'राम-
स्तुते' । ४ क. छ. न । च हि । ५ स. च. 'नम्' । ६ स. ग. च. छ. वैकल्ये । ७ ग. छ. 'मि-
त्तम्' । ८ क. छ. 'मनु' । ९ ग. छ. निमित्ते । १० क. छ. ग. छ. 'संशय' । ११ क. 'ई
न । १२ स. ग. छ. 'रसात्' ।

(वृत्तिये—द्रव्यभेदेऽपि कर्मभिदाधिकरणे सूत्रे ११-१२)

क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः
स्यात् ॥ ११ ॥ अपि वाऽव्यतिरे-
काद्रूपशब्दाविभागाच्च गोत्ववदैककर्म्यं
स्यान्नामधेयं च सत्त्ववत् ॥ १२ ॥

वृत्तियाधिकरणमारचयति—

नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्मन्यत्स्पात्तदेव वा ॥

द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्रेपदेदतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दशपूर्णमासयोर्ब्राह्मसंभवे नीवारा यदि स्त्रीक्रियन्ते तद्गौ नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्म-
न्तरं वदित्यभ्युपेयम् । कुतः—द्रव्यकर्मणोरेकत्वात् । द्रव्य हि कर्मणः स्वरूपम् ।
ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमनिवार्यम् । इति चेत् ॥

मेवम् । द्रव्यकर्मणोरापदेदस्यापि भावात् । द्रव्यमाश्रयः, कर्मोऽऽश्रितम् । आश्रया-
श्रितयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्य तादात्म्यसंबन्धो वक्ष्यते । तस्मात्—द्रव्यभेदेऽपि न कर्म
विद्यते ॥

(चतुर्थे—द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणे सूत्राणि १३-१७)

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नाऽऽगमोऽन्यस्या-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ क्वचिद्विधानाच्च ॥ १४ ॥
आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥ १५ ॥
नियमार्थः क्वचिद्विधिः ॥ १६ ॥ तन्नित्यं तच्चि-
कीर्षा हि ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा, न विद्यते ॥

मानाभावादस्ति कर्मचोदनाऽऽक्षेपिका यतः ॥ ५ ॥

नित्यकाम्येकर्मणोः श्रुतस्य ब्राह्मादिद्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तर प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि
न विहितम् । अतो मानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिः । इति चेत् ॥

१ क. त. नीवारादयो । च. निवारादि । २ क. ग. च. छ. 'दा कर्म' । ३ क. ग. च. छ.
'म्यनेः क' ।

मैवम् । कर्मचोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति । तत्र ब्रीहि-
शास्त्रं' नियामकम् । तत्रासंभवाद्यदा न प्रवर्तेत, तदा मा मूत्रियमः । तथाऽपि सामा-
न्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वान्तत्सामान्यं कचिद्विशेषे पर्यवस्यतीति प्रमाणसद्भावा-
दस्ति प्रतिनिधिः । ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्कर्मानुष्ठावव्यमेव । न तु शुक्लद्रव्यामाव-
मायात्कर्मलोरः ॥

(पञ्चमे-देवतामन्त्रक्रियापचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

न देवतामिशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥

॥१८॥ देवतायां च तदर्थत्वात् ॥१९॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

देवामिमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ॥

पुरेवास्तीह यन्मुख्ये कार्यं तन्नेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” “सौर्यं चरुम्” इत्यादावुक्ता आग्नेसूर्यादयो देवाः, आह-
वनीयादयोऽग्नयः, “वहिर्देवसदनं दामि” इत्यादयो मन्त्राः, प्रोक्षणादयः क्रियाः ।
एतेषां देवादीनामपचारे' द्रव्यवत्प्रतिनिधिरस्ति । इति चेत् ॥

मैवम् । कार्यसिद्धयभावात् । पुरोडाशनिष्पादनं कार्यं ब्रह्मपचारेऽपि नीवारेण
सिध्यति । देवादिकार्ये तु न्यायेन सिध्यति । न ह्यग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते ।
नाप्याहवनीयकायो होमोऽसंस्कृतेन वह्निना सिध्यति । नापि “वहिर्देवसदनं दामि”
इत्येवन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्रोक्षणकार्यमदृष्टमविहिते-
नान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेणापि सिध्यति । तस्मात्—नास्ति देवादीनां प्रति-
निधिः ॥

(षष्ठे प्रतिपिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रतिपिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

मापाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वाऽऽद्यस्तदवारणात् ॥

नार्हा अपस्त्रिपत्सोक्तैरर्पात्तद्विनिवारणात् ॥ ७ ॥

“मोक्षं चर्षं निर्वेपेच्छ्रीकामः” इत्यत्र मुद्राभावे मापाद्याः प्रतिनिधित्वमर्थम्बि ।

१ क. 'प्र न नि' । २ घ. 'रे नीतार' । ३ ग. छ. मापाद्यः । ४ ग. छ. 'हंति । कु' ।

पुत्रः—मुद्रकार्ये चरुनिष्पादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “अयक्षिया वै मापांश्चणकाः कोद्रवाः” इति मापादिषान्यत्रयायक्षियत्व-
वचनस्य तन्निषेधे पर्यवसानात् । तस्मात्—नाहं मापाद्याः ॥

(सप्तमे—स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः ॥

न मृते प्रेरणाभावाज्जीवनेऽप्यफन्तित्वतः ॥ ८ ॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः, तथा कर्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिविरस्तु । इति चेत् ॥

मैवम् । किं यजमाने मृते मति प्रतिनिधिरन्विष्यते, किं वा कार्यान्तरव्यापृते । नाऽऽद्यः, असंभवात् । अन्यास्मिन्नपचरिते यजमानः प्रतिनिधिं शृद्धानि । यजमानेऽपचरिते कोऽन्यः प्रतिनिधिं शृद्हीयात् । को वाऽध्वर्युमपूर्वाम्पेरयेत् । न द्वितीयः, यजमानकार्यस्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नसंभवात् । संभवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वाभावात् । तस्मात्—नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः ॥

(अष्टमे— { सत्रे कस्यांचितस्वामिनोऽपचारे प्रति- } सूत्रम्—)
{ निध्यादानाधिकरणे (सत्रन्याये) }

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात्स्याद्वा, नात्रापि पूर्ववत् ॥

स्यादस्वांभ्येऽपि कर्त्रंशे सामदशस्य सिद्धये ॥ ९ ॥

सत्रिषु बहुषु यजमानेष्वेकस्मिन्मृते प्रतिनिधिर्नास्ति, पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेरनिराहतत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । भङ्गचन्तरेण तत्सिद्धेः । सत्रिणां हि कार्यद्वयम्—फलभोक्तृत्वम्, यागकर्तृत्वम् च । तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं संभवति । अस्त्विच्छायं कर्तृत्वं प्रति-

निधिमन्तरेण साप्तदश्याभावात्पोडशैव कार्याणि निष्पद्येरन्, एकं कार्यं लुप्येत । तस्मात्—यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽप्युत्विजः प्रतिनिधिसङ्घातात्पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यम् ॥

(नवमे—प्रतिनिहितस्यास्वामित्वाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥२३॥ कर्मकरो वा भृतत्वात् ॥२४॥ तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥२५॥

नवमाधिकरणमारचयति—

स स्वाम्यप्युत कर्त्तव्यं स्वामी तैस्स्थानगत्वतः ॥

अनारब्धुः फलाभावादस्वामी कर्तृभात्रता ॥ १० ॥

यः सत्रिणः प्रतिनिधिः, तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्ति । इति चेत् ॥

मेवम् । आरभ्य समाप्तिपर्यन्तमनुविष्ठतः फलं युक्तम्, प्रतिनिधिस्तु नाऽऽरब्धवान् । अतः फलाभावाद्यजमानत्वं नास्ति । किंतु कर्तृत्वमात्रमेव । मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलं समान्नाथवे—“यो दीक्षितवानां प्रमीयेव, अपि तस्य फलम्” इति ॥

(दशमे—सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मप्राहिताधिकरणे सूत्रम्—)

स तद्धर्मा स्यात्कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्या वा, नाफलित्वतः ॥

अन्येषां साप्तदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥ ११ ॥

सत्रे योऽयं प्रतिनिधिः, तस्य फलित्वाभावात्फलयोग्यत्वाद्देवो यपनादिसंस्कारान् कर्त्तव्याः । इति चेत् ॥

मेवम् । अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन्संस्कृते सत्यन्येषां यत्साप्तदश्यम्, तत्संस्कृतेषु साप्तदशसु स्थितं भवति । अतः “साप्तदशावराः सप्तमासीरन्” इत्येवञ्छाम्भनुग्रहीतं भवति । अन्यथा संस्कृताः पोडशैवेति वञ्छासं वाध्येत । यदि बहूनां यजमानानाम्-लाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः, तदाऽपि साप्तदशापेक्षितः । न तु त्वोऽप्यल्पसंख्या इत्यर्थः । तस्मात्—अफलिन्यपि तस्मिन्संस्काराः कर्त्तव्याः ॥

१ य. लुप्येत । २ य. तत्संयोग । ३ य. फलमुक्तं । ४ स. ग. व. छ. फलमा । ५ य.

६ य. “तभोग्ये” । ७ ग. य. “स्मिन्संयोगे” ।

(एकादशे—श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशरथैव प्रतिनिधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

किञ्चित्प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः ॥

आक्षेपान्न समद्रव्ये मुख्यांशानुगमो यतः ॥ १२ ॥

श्रुतब्रीह्यपचारे नीवारमियकूग्वादि^१ किञ्चिद्द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम्, प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याऽऽक्षिप्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “ब्रीहिभिर्यजेत्” इत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति । किं तु ब्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम् । ते चात्र-
यवाः सदृशे नीवारादौ बहवोऽनुगच्छन्ति, ‘भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यम्’ इत्य-
भ्युपगमात् । तस्मात्—अत्यन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम् ॥

(द्वादशे—द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणे सूत्राणि २८-३०)

निर्देशात्तु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥२८॥ अशब्द-
मिति चेत् ॥ २९ ॥ नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

यवाः प्रतिनिधेयाः किं ब्रीह्यर्थे तत्समा उत ॥

मुख्यलामादग्रिमोऽन्त्यो ब्रीहियक्षे यवाविधेः ॥ १३ ॥

ब्रीहीणामसंभवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम्, “यवेर्यजेत्” इति^२ विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलामात् ॥ इति चेत् ॥

मैवम् । ब्रीहियवयोर्विकल्पितत्वेन ब्रीहियक्षे यवाविध्यभावात् ॥ तस्मात्—
सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् ॥

(त्रयोदशे—पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन
प्रतिनिधिरभावादितरस्य ॥ ३१ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

१ स. ग. च. छ. 'दिकं किं' । २ क. 'दशनी' । ३ ग. छ. 'साम्यं सा' । ४ क. ग. छ. 'निधातव्यम्' । ५ क. ग. छ. 'मुख्याला' । ६ क. 'ति पुं' ।

सोमाभावे भवेत्पूतीविधिः प्रतिनिधावुत् ॥

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तत्रियम्पते ॥ १४ ॥

“यदि सोमं न विन्देत्, पूर्तीकानमिषुणुयात्” इति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचि-
त्वादिदं वाक्यं पूर्तीकलवाखण्डानां विधायकम् । इति चेत् ॥

मैवम् । सद्यश्च तया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पूर्तीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघ-
वात् । तस्मात्-पूर्तीकद्रव्यं नियम्यते ॥

(चतुर्दशे— { प्रतिनिधयपचारे—उपात्तद्रव्यसह- } सूत्रम्—
{ शस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणे })

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

प्रतिनिधयपचारे तु तेन मुख्येन वा समम् ॥

प्रक्रान्तत्वादग्रिमोऽन्त्यः श्रुतांशसमैलाभतः ॥ १५ ॥

समे प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीतवात् । तस्मिन्मृते वाह्यस्यालाभात्स्वशा-
खामात्राध्यायी प्रतिनिधापितः । तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः । तस्मिन्नप्यपचारिते पुनः
पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धेऽपि त्रिवेदिनि तमुपेत्य प्रतिनिधिना समं स्वशाखामात्रा-
ध्यायिनं एहीयात् । एकवेदाध्यायिकर्तृकस्य प्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अध्वर्युद्गावृहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्प्यं समाधातुं ब्रह्मणो वेदत्रयाध्य-
यनमपेक्षितम् । अतो मुख्येन सद्यश्च त्रिवेदिनमेव एहीयात् । तथासति त्रिवेदिनेष्व-
प्रविपादकभुत्यमिमतेर्बहुभिरंशैर्मुख्यसाहचर्यं लभ्येत । तस्मात्—मुख्येन सद्यश्च
ग्रहणम् । न तु प्रतिनिधिना सद्यश्च ॥

(पञ्चदशे— { श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचार उपात्त- } सूत्रे ३३-३४)
{ सहशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणे }

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३३ ॥ न तदीप्ता हि ॥ ३४ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ॥

आद्यः श्रुतांशसाहचर्यात्पूर्तीकाविधितोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

१ अ. विन्देत् । क. विन्वात् । २ अ. 'मता यतः । ३ ग. च. छ. 'स्यामावात्स्व' । ४ अ.
क. च. छ. 'कथ' । ५ अ. 'कल्पसपापानं' । ६ क. 'दिप' । ७ क. 'तीकवि' । ग. छ. 'तीक्ये वि' ।

यदा सोमप्रतिनिधेः पूर्वीकस्यापचारः स्यात्, तदा तेन पूर्वकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम्, “पूर्वीकानभिपूण्यात्” इति श्रुतेः पूर्वीकांशैः सादृश्यस्य लाभात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नास्ति पूर्वीकानां विधिः, किंतु ‘नियमार्थं तद्वचनम्’ इत्युक्तम् । ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ॥

(पौडशे—मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

पौडशाधिकरणमारचयति—

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे ग्राह्यं तु किं द्वयोः ॥

संकल्पेन प्रतिनिधिर्मुख्यं शास्त्रार्थलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान्व्रीहीनलब्ध्वा नीवारैः संकल्पः कृतः । तदा कथंचिद्व्रीहीलाभेऽपि संकल्पभ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेयाः । इति चेत् ॥

मैवम् । मुख्याः शास्त्रार्थलाभेन संकल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्तव्याः ।

(सप्तदशे— { प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्य- } सूत्रम्—)
 { लाभे श्रुतद्रव्येणैव समापनाधिकरणे }

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ॥

अमुख्यस्तक्षणाद्यूपः स्वादिरस्तक्षणात्पुनः ॥ १८ ॥

यदा यूपार्थं स्वदिरमलब्ध्वा कदरे वक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः स्वदिरो यदि पशुनियोजनात्प्रागेव लभ्येत, तदा वक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः, असंस्कृत्वात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । मुख्ये स्वदिरे लब्धे पुनस्त्वक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः ॥

(अष्टादशे— { प्रतिनिधौ पशौ निपुक्ते श्रुतद्रव्यला- } सूत्रम्—)
 { भेऽपि प्रतिनिधिनेव समापनाधिकरणे }

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

‡ अष्टादशाधिकरणमारचयति—

पशौ निपुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ॥

साद्रूप्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥ १९ ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुनिपुज्यते, तदूर्ध्वं खदिरो यदि लभ्येत । तदाऽपि पूर्वन्यायेन मुख्यलामात्साद्रूप्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यम् । इति चेत् ॥

मेवम् । गुणभूतो यूपः । पशुनियोजनं प्रधानभूतम् । नहि गुणानुसारेण प्रधानस्याऽऽवृत्तिर्युक्ता । तस्मात्—नियोजनं पुनर्न कार्यम् ॥

(एकोनविंशे—संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा नु किम् ॥

आद्यो बहुगुणालोपान् मुख्यायास्तु लोपनम् ॥ २० ॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्क्षणसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु खदिरः सूक्ष्मत्वात्तदयोग्यः । तदा तक्षणादिबहुगुणलोपो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽऽदरणीयः । इति चेत् ।

मेवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात्—कसोऽपि मुख्य एवोपादेयः ॥

(विंशे—मुख्यस्य कार्यासाधकत्वे प्रतिनिधेरेवोपादेयताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणामर्थशेषत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

* उपरस्तामिना तु पूर्वाधिकरणमूर्धं पूर्वसङ्घतेन व्याख्याय सिद्धान्तस्यैवैतदधिकरणमूर्धं व्याख्यायति नाधिकरणभेरोऽङ्गीकृतः ।

नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत्स्वदिरः किं तदा भवेत् ॥

मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥ २१ ॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्वात्क्षणदिरहितोऽपि स्वदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यः । तदाऽपि मुख्यत्वात्स्वदिर एवोपादेयः । इति चेत् ॥

मेवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावान्नियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेवोपादेयः ॥

(एकविंशो— { प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्त- } सूत्रे ४०-४१)
 { स्थापि मुख्यस्पोपादानाधिकरणे }

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥४०॥ अपि वाऽर्थस्य
 शक्यत्वादेकदेशेन निर्वर्तैतार्थानामविभक्त-
 त्वाद्गुणमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ ४१ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

शेषकार्येष्वपूर्णांश्चेद्ब्रीहयः किं तदेतरत् ॥

ब्रीहयो वा सर्वसिद्धये नीवारादिकमिष्यते ॥ २२ ॥

पुरोडाशतया ब्रीहेः प्रधानत्वादलोप्यता ॥

शेषकार्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् ॥ २३ ॥

स्तिष्टकृदिडाभाशित्रभक्षणादीनि शेषकार्याणि तेष्वपर्याप्ताः प्रधानमात्रपर्याप्ता
 ब्रीहयो यदा लभ्यन्ते, तदानां सर्वकार्यसिद्धये ब्रीहिभ्य इतरब्रीवारादिकमुपादेयम् ।
 इति चेत् ॥

मेवम् । ब्रीहयः पुरोडाशार्थतया प्रधानयार्गेनिष्पादका इति न लोपमर्हन्ति ।
 अतः—प्रधानस्यावैगुण्याय वद्भ्रव्याभावे शेषकार्याणि लोपमर्हन्ति । तस्मात्—अस्यां
 अपि ब्रीहय एवोपादेयाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य
 मृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	२१	४०७
सूत्राणि	४१	१०६८

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे-अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिष्पादानाधिकरणे सूत्रे १-२)

शेषाद्द्वयवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात्
॥१॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेव ॥२॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवघति ॥

यजेदाज्येन वाऽऽघोऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥ १ ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषेस्ये न ते ततः ॥

हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते—“मध्यादवघति, पूर्वार्धादवघति” इति ।

तत्र—यद्यवत्तं नश्येत्, तदानामवशिष्टाःपुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः—अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवात् । इति चेत् ॥

मैवम् । कृत्स्नपुरोडाशागते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयेते, न त्ववशिष्टभागगते

मध्यपूर्वार्धे । ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव

श्रूयते—“यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुः, हुष्येयुः, अपहरेयुर्वा, आज्येन वा देवताः परि-

संस्थाय यजेत्” इति । तत्र—सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविश्रितत्वात्तान्नाशमात्रे

सर्वमाऽऽन्यस्य विधिः ॥

(द्वितीये-स्विष्टकृदर्थवत्तनाशे पुनरवदाननिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्वाहो न वाऽग्रिमः ॥

शेषसत्त्वान्न शेषेऽन्यमतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ३ ॥

इडामक्षणार्थं प्राशित्रमक्षणार्थं वाऽवत्तं यदि नश्येत्, तदा शेषस्य सद्भावात्समा-
प्येपात्पुनरवदेयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । तस्य शेषस्वान्येया प्रतिपत्त्या शेषवाक्कालीनमक्षणरूपयाऽवरोधत्वात् ।

पश्चात्—अवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते ॥

(तृतीये—ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणे सूत्राणि ४-९)

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

सर्वेषां समवायात्स्यात् ॥ ५ ॥ निर्देशस्य गुणा-

र्थत्वम् ॥ ६ ॥ प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥

अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यभक्षणम् ॥

ऋत्विजां परिसंख्यानात्स्वाम्यप्रोक्तितोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्षे माशिवादिशेषभक्षा, तेषां भक्षणमृत्विग्भ्योऽन्यैः कर्तव्यम् ।
कृतः—ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्ती सत्या पुन-
रप्येवमात्रायते—“यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति” इति । उदेतत्पुनरात्रानं परिसं-
ख्यार्थम्—“यजमानमहिवा ऋत्विजः माशिवादिकं न भक्षयेयुः” इत्यर्थः । तस्मात्—
ऋत्विग्भ्योऽन्येषां माशिवादिभक्षणम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । यजमानस्य कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमभासं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मात्—
अपरिसंख्यातत्वाद्ऋत्विजामेव माशिवादिभक्षणम् ॥

(चतुर्थे ऋत्विक्कदेशभेदे मायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १०-१६)

अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥ न

त्वशीषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥ स्याद्वा

प्राप्तिनिमित्तत्वादतद्धर्मो नित्यसंयोगात्, न हि

तस्य गुणार्थेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥ गुणानां च

परार्थत्वाद्द्वचनाद्यपाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥ शेषभूतत्वात् ॥

॥ १५ ॥ अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

कपालभेदने होमो भग्ने पृष्टेऽथ वोमपोः ॥

आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात्संस्कार्यत्वेन मध्यमः ॥ ५ ॥

संस्कृतावनिमित्तत्वान्नित्यानित्यविरोधनम् ॥

निमित्तता समा भङ्गे घर्षे वाऽतो द्वयौर्हुतिः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं मरुत्य श्रूयते—“भिन्ने जुहोति” इति । तत्र—भेद-
शब्दस्य भङ्गवाचित्वात्कपालमङ्गे सोऽयं होमः—इत्येकः पक्षः ॥

होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तमङ्गे संस्कार्याभावात्सघर्षमात्रजन्यस्येष्टमङ्गस्यापि भेद-
शब्दार्थत्वात्कपाले घृष्टे सत्ययं होमः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

संस्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादकत्वेनोपक्षयान्निमित्तप्रतिपादकत्वं न
स्यात् । तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम्, कपालभेदस्य
कादाचित्कत्वात्संस्कार्यमनित्यम्, इति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति । ततो
भिन्नशब्दो निमित्तप्रतिपादकः । निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम् । तस्मात्—
उभयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥

(पञ्चमे { क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठा- } सूत्राणि १७-२१)
{ नाधिकरणे (क्षामेष्टिन्याये) }

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात् ॥ १७ ॥ दर्शनाद्वैकदेशे स्यात्

॥ १८ ॥ अन्येन वैतच्छास्त्राद्धि कारणप्रा-
प्तिः ॥ १९ ॥ तद्वविःशब्दान्नेति चेत्

॥ २० ॥ स्यादन्यायत्वादिज्यागामी
हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात् ॥ २१ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

क्षामे पागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववहयोः ॥

अंशदाहस्य नित्यत्वात्सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अथ यस्य पुरोडाशी क्षायवः, तं यज्ञं वरुणो यद्भाति ।
यदा वैद्वविः संविष्टेव, अथ स तदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः”
इति । अस्यायमर्थः—“यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयी क्षायवोऽत्यन्तदाहेन
भस्मीभवतः, तं यज्ञं वरुणो यद्भाति । न त्वयं यज्ञो यजमानस्य फलं प्रयच्छति ।
यदि वाहशहविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेव, तदा तत्पत्न्यायपरीहाराय पुनस्त्वदेव

१ घ. वा तद्दशो । २ क. 'घोर्दतिः । ३ ग. घ. 'दनेको' । ४ घ. ग. घ. छ. राश्वतः ।
५ घ. 'दाहो वा पूर्ववहयोः । ६ क. घ. दविः ।

द्विनिष्पद्य यजमानो यज्ञमनुविष्टेत्' इति । तत्र—पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विदितः स पूर्वांशभेदन्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्तव्यः । इति चेत् ॥

मैत्रम् । तद्येषु कपालेषु पुरोडाशमत्राभ्याम्योपयंत्राररिवासाने कृते सति सूक्ष्मादाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन निरयत्वारपुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति । सर्वदाहेषु कादाचिपर्यागनिमित्तम्—इति तदर्थेयं मायश्रिचरुपेष्टिः ॥

(पष्ठे—एकद्विरातोऽपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणे सूत्रे २२-२३)

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥ न तल्लक्षण-
त्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

आर्तो पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये ॥

एकनाशेऽपि वाऽऽद्योऽस्तु हविर्वेदुमपोक्तितः ॥ ८ ॥

द्विरात्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ॥

उभयोक्तपविवक्षापामेकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥ ९ ॥

दशपूर्णमासयोर्दोहो मृत्स्य श्रूयते—“यस्योभयं द्विरार्तिमाद्यैव—एन्द्रं पञ्च-
शरावमोदनं निर्वपेत्” इति । सोऽयं यागो दोहद्वयक्षयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयः । न
त्वेकदोहक्षयम् । कुतः—उभयशब्दस्य श्रुतत्वात् । आर्तिशब्दविशेषणत्वेन श्रूयमाणो
हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः, तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षितार्-
थत्वादुभयद्विरार्तिरेव निमित्तम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । आर्तिमात्रोपन्यासे साकाहसत्त्वान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो
विवक्षितव्यः । तदर्थेव निमित्तस्य पर्यवसित्वाद्दुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । द्विरार्-
तिमात्रस्य निमित्तत्वे सति सायंदोहमावर्द्धोहात्योऽरुमयोर्निमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्दे-
नानुष्ठेयं । तस्मात्—एकनाशे द्वयनाशेऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः ॥

(सप्तमे—होमाभिपवोभपकर्तुरेव भक्षणाधिकरणे सूत्रे २४-२५)

होमाभिपवभक्षणं च तद्वत् ॥ २४ ॥ उभाभ्यां
वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अभिपुत्य ततो हुत्वा स्वादेदेकैकहेतुता ॥

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः ॥ १० ॥

होमामिषवकर्ताऽत्र भक्षाङ्गत्वेन चोच्यते ॥

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात्साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“हविर्धाने^१ ग्रावभिरभिपुत्याऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदासि मक्षान्मक्षयन्ति” इति । तत्र—अभिषवहोमयोरैकैक एव भक्षणहेतुः । कुतः—साहित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र—साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत् । अभिषवहोमौ भक्षणहेतू, यौ च साहित्यावित्येवं तद्वेदः । तस्मात्—‘साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वम्’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्र निमित्तत्वमुपन्यस्यते । किं तु—सोमामिषवयोः कर्तुर्भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्यनिमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेदद्वयोपभावात्साहित्यं प्रतीयमान विवक्षितमिति साहित्ययोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ॥

(अष्टमे पुनराधानं प्रति बह्वचतुगमद्वयस्य निमित्तताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

पुनराधेयमोदनवत् ॥२६॥ द्रव्योत्पत्तेर्वोभयोः स्यात् ॥२७॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

एकोऽपि बह्वचतुगमः पुनराधेयकारणम् ॥

द्वावेव वाऽऽद्यो द्वित्वोपेक्षणात्पञ्चशराववत् ॥ १२ ॥

द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना ॥

नैकस्यातो द्व्यनुगमो हेतुः सूर्योदयार्दि वा ॥ १३ ॥

। अभिहोत्रे श्रूयते—“यस्योमावग्नी अनुगतावभिम्बोचेयाठाम्, सूर्यो वाऽभ्युदियात्, पुनराधेयं तस्य मायश्चित्तिः” इति । ‘आहवनीयगार्हपत्याद्युमावग्नी अनुगर्वा नष्टी यदा भवतः, तदा, सूर्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत्, तदा, पुनराधेयं कर्तव्यम्’ इत्यर्थः । तत्र—यथा पञ्चशराववाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दापो न विवक्षितः, तथा निमित्तस्य बह्वचतुगमवैशेषणं द्वित्वमुपेक्षणीयम् । तत्र एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्ति । इति चेत् ॥

पैवम् । ‘अग्नी आदधीत’ इति द्वित्वविशिष्टयोरग्न्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदि-

१ क. 'गुत्वा ॥ सं' । २ ग. छ. 'ने चर्मप्रथि प्रा' । ३ ग. 'एवात्थे' । ४ छ. ग. घ. छ. फर्तो मक्ष' । ५ क. 'लोमिभि' । ६ छ. ग. घ. छ. 'ति संदत्' । ७ ग. घ. छ. 'दियः ॥ १२ ॥ अ' । ८ ग. 'मिन्मिन्नेवेत्, अम्भुदियाद्वा पु' । 'मिन्मिन्नेवेत्, यस्य वाऽ' उपरत्माप्ये । ९ ग. छ. 'मस्य ।

तम्, न त्वेकस्योत्पादनाय । न होकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं संभवति । तस्मात्—
नैमित्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि बह्वचनुगमयोर्द्वित्वं विवक्षितव्यम् । तस्मात्—
अस्तमयकाल उदयकाले वा बह्विद्वयनाशः पुनराधेयहेतुः ॥

(नवमे—पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणे सूत्रे २८-२९)

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥२८॥

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा ॥

दोहद्वयार्तितो दर्शे द्रव्यं स्यादीप्सितत्वतः ॥ १४ ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ॥

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः, नासी कर्मान्तररूपः । किं तु—पूर्वस्मि-
न्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते सति उत्तमिद्विद्व्यत्वेनायं विधीयते ।
कुतः—दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “ऐन्द्रं पञ्चशरावम्” इति द्रव्यदेवतयोः प्रतीती कर्मान्तरविधे-
र्वारयितुमशक्यत्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयेत्, तदा कर्मणः प्राप्त-
त्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत् । तस्मात्—द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मा-
न्तरं विधीयते ॥

(दशमे—पञ्चशरावपागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ ३० ॥ अङ्ग-

विधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

दर्शे प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्तितः ॥

दर्शपागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नापतया विधिः ॥ १६ ॥

पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् ॥

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्तिवैगुण्यपहानये ॥ १७ ॥

पञ्चशरावब्रह्मन्त्रदेवताकं यत्कर्मान्तरं कथितम्, तदेतद्दर्शयागस्य प्रति-
नितिवत्त्वेन विधीयते । कुतः—उभयहविरात्यां दर्शयागस्य निवृत्तत्वात् । इति चेत् ॥
मैवम् । पूर्वयोर्द्विषयसौर्नाशेऽपि पयोन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने
हविरातिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्चशरावयागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ॥

(एकादशे—सत्रायाऽऽगूर्वाप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकताधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात्
॥ ३२ ॥ निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सत्रायाऽऽगुरते योऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ॥

यः कोऽप्युत्त प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथ वाऽग्रिमः ॥ १८ ॥

अविशेषात्मवृत्तोऽस्तु सत्राङ्गं हि तथा भवेत् ॥

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रापश्चित्तं चरेदिदम् ॥ १९ ॥

इदमाध्यायते—“यः सत्रायाऽऽगुरते स विश्वजिता यजेत” इति । आगुरते संक-
ल्पयतीत्यर्थः । तत्र—सत्रं संकल्प्य कश्चिदनुष्ठानं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयो-
रुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एवम् ‘अप्रवृत्त
एव यजेत’ इत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मात्—‘अन्यतरः’ इत्याद्यः पक्षः ॥

सत्रे प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने सत्राङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात्—‘प्रवृत्त
एव विश्वजितं कुर्यात्’ इति द्वितीयः पक्षः ॥

‘यः सत्रायाऽऽगुरते’ इति निमित्तत्वेनोपन्यासात्संकल्प्य यदि सत्रं नानुविष्टवे,
पक्षे प्रापश्चित्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यात्—इति राहान्तः ॥

(द्वादशे बर्हिर्वत्सयोः कालोपलक्षकताधिकरणे सूत्राणि ३४-४०)

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥ कालो

वोत्पन्नसंयोगात् ॥ ३५ ॥ जर्थापरिमाणान्

॥ ३६ ॥ वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात्

॥ ३७ ॥ कालस्तु स्यादचोदना ॥ ३८ ॥

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥ अवचनाच्च स्वशब्दस्य ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वत्सैर्दर्शे सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ॥

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सपुक्ते व्रते विधिः ॥ २० ॥

भाति रागाद्द्वतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते ॥

व्रतस्याकरणं वत्सः कालगीस्तदपाकृतेः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति, वत्सैरमावास्यायाम्” इति ।
व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽध्यायते—“अमास्यमासं बहुसर्पिष्कं व्रतयति” इति ।
तदेतद्ब्रतं वत्सैर्युक्तमत्र विधीयते । कुतः—‘वत्सैः’ इति तृतीयया साहित्यस्य प्रति-
मानात्—इत्येकः पक्षः ॥

रागत एव प्राप्तत्वाद्ब्रतं न विधातव्यम्, किंतु—वत्समात्रं विधेयम्—इति द्वितीयः
पक्षः ॥

न हि वत्सः पाण्यादिवद्ब्रतस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु—वत्सा-
नामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते । तस्मिन्काले व्रतमुपेयात् । एवं पूर्णमासे बर्हिःसपादन-
काले व्रतमुपेयात् ॥

(त्रयोदशे— { वत्सापाकरणकालस्य संनयद- } सूत्रे ४१-४२)
{ संनयदुभयसाधारणताधिकरणे }

कालश्चेत्संनयत्पक्षे तल्लिङ्गसंयोगात् ॥ ४१ ॥

कालार्थत्वाद्दोभयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

सान्नाय्यिनः स कालः स्यादितरस्यापि वाऽग्रिमः ॥

वत्ससत्त्वाल्लक्ष्यकालो घ्न्यस्याप्पस्तपतोऽन्तिमः ॥ २२ ॥

यस्य सान्नाय्यमस्ति, तस्यैवार्यं व्रतकालः । कुतः—लक्षकस्य वत्सापाकरणस्य
सद्भावात् । यस्त्वमावास्यायां सान्नाय्यं न करोति । किं त्वेन्द्रामपुरोडाशं करोति । न
घस्य वत्सापाकरणमस्ति । नापि पीणैमास्यां तद्विधते । तस्मात्—सान्नाय्यिन एव स
कालः । इति चेत् ॥

मैवम् । वत्सापाकरणाभावेऽपि वट्टुपलाक्षितकालस्य विद्यमानत्वात् । तस्मात्—सर्वस्यापि स कालः ॥

(चतुर्वंशे—सांन्याय्यरहितस्य शाखाहरणनिराकरणाधिकरणे सूत्राणि ४३-४७)

प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥ ४३ ॥ कालविधि-
र्विभयोर्विद्यमानत्वात् ॥ ४४ ॥ अतत्संस्का-
रार्थत्वाच्च ॥ ४५ ॥ तस्माच्च विप्रयोगे स्यात्
॥ ४६ ॥ उपवेषश्च पक्षे स्यात् ॥ ४७ ॥

चतुर्वंशाधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ॥
कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रवृत्त्याऽत्रोपलक्ष्यते ॥ २३ ॥
आद्योऽङ्गत्वविधेर्मानात्प्रतिपत्तिमपेक्षते ॥
शाखोपयुक्ता तेनान्त्यः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते—“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति । तत्र—प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधिर्भासते । सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्यमसङ्गात् । सांन्याय्यरहितेनापि शाखा संपादनीया । इति चित् ॥

मैवम् । शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता । तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न संभवति । विनियुक्तविनियोगस्यान्याय्यत्वात् । तस्मात्—शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षत इति प्रतिपत्त्यर्थः कालः प्रस्तरप्रहरणेनोपलक्ष्यते । तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति तदा शाखा-मपि विद्यमानां प्रहरतु । न तु सांन्याय्यराहितेन सा संपादनीया ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रष्टाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१४	४२१
सूत्राणि	४७	१११५

(अथ पञ्चमः पादः)

(प्रथमे-दर्शेऽभ्युदये नैमित्तिकदेवतापनपाधिकरणे सूत्राणि १-९)

अभ्युदये कालापराधादिज्याचोदना स्यात्,
 यथा पञ्चशरावे ॥ १ ॥ अपनयो वा विद्यमा-
 नत्वात् ॥ २ ॥ तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥
 जातञ्चनाभ्यासस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ अपूर्वत्वा-
 द्विधानं स्यात् ॥ ५ ॥ पयोदोषात्पञ्चशरावेऽ-
 दुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥ सांनार्येऽपि तथेति चेत्
 ॥ ७ ॥ न तस्यादुष्टत्वादविशिष्टं हि कार-
 णम् ॥ ८ ॥ लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ९ ॥

पञ्चमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

इष्टिरभ्युदये दर्शात्कर्मोन्त्यदुत देवताः ॥
 पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्मं तत् ॥ १ ॥
 प्रकृतप्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरचोदना ॥
 देवताः प्रकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्वाभ्य उच्यते ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यस्य हविर्निरुह्य पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति तेषां तण्डुलान्विभजेत् । ये मध्यमाः स्युः, तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये स्थविष्ठाः, तानिन्द्राय मदान्ने दधंश्चरुम् । येऽणिष्ठा, तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्” इति । अयमर्थः—‘दर्शभान्त्या चतुर्दश्यां केनचिद्धविर्निरुहं भवति । तदाः प्रत्युपे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुह्यास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अखण्डिताः, ईपत्खण्डिता, अतिसूक्ष्मकणाश्च, इति त्रैविध्यम् । ते त्रिविधा दान्नादि-
 गुणविशिष्टेभ्योऽज्यादिदेवेभ्यः’ इति । तत्र—इदं प्रकृतास्त्वदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुव-
 कालापराधपायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवतादिविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत्र इदं
 प्रायश्चित्तं कृत्वा परेषु दर्शकर्मेषु नानुष्ठेयम्—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—हविर्निरुह्यमिति प्रकृत्य यदर्शकर्मं तत्परित्यज्य कर्मान्तरविविकल्पने प्रकृ-

तद्दानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । अतस्त्वस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुद्धहविषः पूर्व-
 देवताभ्यो दर्शसंवन्विनीभ्योऽपनयोऽत्रामिधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्द्विविद्वित्रीहि-
 रूपं च पूर्वद्युनिरुद्धं तद्द्विविः पूर्वदेवतात्मनोरग्नोऽग्निश्चात्र विभजेदिति देवताहविषोः पर-
 स्परविभागोऽत्र विधीयते । न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो
 विधीयते । तस्य प्राप्तत्वात् । “ये मध्यमाः स्युः—” इत्यादिविनियोगभेदादर्धमास्रः
 स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्यकत्वा दावृत्वादिगुणविशिष्टाभ्योऽभ्यादिदेवताभ्यः पूर्वं
 निरुद्धं हविः प्रदातव्यम् । ननु—प्रतिपादि मास्रो निर्वापकालः । ननु—दर्शं, तथा सति
 दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्या निर्वापमावातूर्ध्वं चन्द्रोदयो न माप्नोति । नैष दोषः ।
 दध्ना द्यहकालीनत्वेनार्थसिद्धे पूर्वद्युर्दोहनावञ्चने । तदभिप्रायेण निरुद्धमित्युच्यते ।
 यद्वा—आहिनिर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथाच श्रूयते—“यदि विभियादभि
 नोदेष्यतीति महापात्रे हवींषि निर्वपेत्” इति । अयमर्थः—‘भ्रान्त्या प्रमाणेन वा
 दर्शोऽयमिति निश्चितवत्चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिर्नास्ति, तदा तस्मिन्नेव दिने मीढ-
 पात्रे हवींषि सर्वाणि निर्वपेत्’ इति । अतो निरुद्धस्यैव हविषस्त्वस्मिन्नेव कर्मणि काल-
 व्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते । ततो दर्श-
 स्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः, न तु दर्शलोपमायश्चित्तमिति नैमित्तिके दर्शप्रयोगमनुष्ठाय
 पश्चात्सकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ॥

(द्वितीये—उपांशुपागोऽपि देवतापनपाधिकरणे सूत्रे १०-११)

उपांशुपागोऽवचनाद्यथाप्रकृति ॥ १० ॥ अप-
 नयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

देवत्पागस्तपोपांशावश्रुते देवतान्तरे ॥

पागलोपोऽप्रसक्तत्वात्कृत्वाचिन्तेयमिर्ष्यताम् ॥ ३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये यथा पुरोडाशे सानार्ये च हविषि पूर्वदेवतात्यागः, तथेवोपांशु-
 पाजद्विष्यान्त्ये पूर्वदेवतां त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यम् । इति चेत् ॥

मैवम् । पुरोडाशसामान्ययोर्त्वाऽऽज्ये देवतान्तरस्याश्रवणात् । तस्मात्—पूर्वदेव-
 वानां त्यक्तत्वादन्यदेवताया अश्रवणाच्च निर्देवक उपांशुयाजो लृप्यते । ननु—उपां-

शुभाजस्य दशै मसक्तिरेव नास्ति । वत्कुतो देवतापनयो लोपो वा—इति चेत् । एवं
वाहं कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

(तृतीयै-अनिरुप्तेऽभ्युदयेष्टचधिकरणे सूत्राणि १२-१६)

निरुप्ते स्यात्तत्संयोगात् ॥ १२ ॥ प्रवृत्ते वा
प्रापणान्निमित्तस्य ॥ १३ ॥ लक्षणमात्रमितरत्
॥ १४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत् ॥

उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेरेविवक्षया ॥ ४ ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिर्हनिर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । “निरुप्तं हवि-
रभ्युदेति” इत्युक्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वे वद्विशेषणस्य निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा
वाक्यभेदापत्तेः । ‘यच्च हविरभ्युदेति, तच्च हविर्यदि निरुप्तम्’ इति वाक्यभेदः ।
तस्मात्—निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रममात्रेणैवमिष्टिः
कर्तव्या ॥

(चतुर्थै-अनिरुप्तेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

अनिरुप्तेऽभ्युदिते प्राकृतीभ्यो निर्वा-
पेदित्याश्मरथ्यस्तण्डुलभूतेष्वपनयात्
॥ १६ ॥ व्यूर्ध्वभागभ्यस्त्वाल्लेखन-
स्तत्कारित्वाद्दिवतापनयस्य ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

१ ग. छ इतः परम्—कुतः—वाचनिको हि तस्य पूर्वमासीत्काल, “उपासु पीभेमास्यां यजत्”
इति कालविधानपरत्वात् । तत्र कुतो देवतापनयो लोपो वा—इति चेत् । एवं तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ।
उपवर्षेस्तु श्रुतिकारः—बह्वृषमाहाणे—अमावास्यायामप्युपासुयाजो विहितः इति तदभिप्रायेण कृत्वा-
चिन्वा । २ छ. ग. छ. ‘सैत्यवि’ । ३ ग. छ. ‘विर्विदितस्य चन्द्राभ्युदयस्य निमित्तत्वे सति त’ ।
४ च. निमित्तत्वेन । ५ छ. ग. च. छ. यस्य ।

प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽपि वाऽग्रिमः ॥

तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥ ५ ॥

निर्वापात्प्राग्यदा चन्द्रोदयः, तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः—“तण्डुलान्विभजेत्” इति वाक्येन तण्डुलभावा-
दूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयश्रवणात् । निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृत्योऽ-
भ्यादिदेवता नापनीताः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽभ्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्तव्यः ।
कुतः—तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवता-
पनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु व्रीहीणामपि हविष्टेन प्राकृतदेवतासंबन्धमप-
नीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वापेत् ॥

(पञ्चमे— { किंचिन्निरुप्तेऽभ्युदयेऽवशि- } सूत्राणि १८-२०)
{ ष्टस्य तूष्णीं निर्वापाधिकरणे }

विनिरुप्ते न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ १८ ॥

अप्राकृतेन हि संयोगस्तत्स्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥

अभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ॥

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वापेदिह ॥ ६ ॥

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्द्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ॥

शिष्टांशस्वापदार्पत्वादसंपोगादिहान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति, तदा मुष्टित्रयरूपोऽव-
शिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्य एव निर्वाप्यः । कुतः—प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः पक्षः ॥

चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यंभावाद्वैकृतीभ्योऽवशि-
ष्टांशनिर्वापः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवतासंयोगत्वंशस्य न संभवाति ।
अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः प्राकृतदेवतानां च निर्वापपदार्पेन

संयोगः क्लृप्तः, नतु पदायांशेन । तद्वस्तत्स्थानपरिवानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यल्पाशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्द्विकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाण इति राद्धान्तः ॥

(पष्ठे—संनयदसंनयदुभयस्यैवाभ्युदये प्रापश्चित्ताधिकरणे सूत्राणि २१-२४)

सान्नाय्यसंयोगान्नासंनयतः स्यात् ॥ २१ ॥

औपधसंयोगाद्दोभयोः ॥ २२ ॥ वैगुण्यान्नेति

चेत् ॥ २३ ॥ नातत्संस्कारत्वात् ॥ २४ ॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

सेष्टिः सान्नाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिंश्रुतेः ॥

नान्यस्येत्यग्निमोऽन्त्यः स्यादेवमात्रविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विधेते । तदभावे च “दधनि चरुम्, शृते चरुम्” इति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्—सान्नाय्येन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिः । इति चेत् ॥

मैवम् । अमाप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं मिथेत् । तदः—तण्डुलवत्प्रारब्धयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावात्, उदके चरुश्रपण-संभवाच्च, सान्नाय्यवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ॥

(सप्तमे—सत्राय प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजिदधिकरणे सूत्राणि २५-२७)

साम्युत्थाने विश्वजित्क्रीते विभागसंयोगात्

॥ २५ ॥ प्रवृत्ते वा प्रापणान्निमित्तस्य

॥ २६ ॥ आदेशार्थेतरा श्रुतिः ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

सत्राय दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानाभिवोञ्छनम् ॥

यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत्पुराऽपि वा ॥ ९ ॥

आन्धः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसंभवात् ॥

अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत् ॥ १० ॥

१ ग. छ. 'न । एवं तत्स्था' । २ ख. 'नायिनो । ३ क. 'धि शृतम् ॥ ना' । ४ ख. ग. घ. छ. 'विश्रुतयोर्' । ५ ग. छ. 'उदकेन । ६ ग. छ. 'वाञ्छितम् ।

इदमाज्ञायते—“यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेव, सोमं विभज्य विश्वजिता यजेत” इति । ‘सत्रिणां मध्ये यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुष्ठाय सत्रं परित्यज्य यदि गन्तु-
मिच्छेत्, तदा स्वकीयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्वजिघासं कुर्यात्’ इत्यर्थः ।
तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोमे ऋते सति पश्चाद्दुत्तिष्ठोसया भवति, न तु पूर्वम् । कुतः—
उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्रयात्पूर्वमसंभवात् । इति चेत् ॥

भैवम् । नात्र सोमविभागोऽद्भत्वेन विधीयते, किं तु ऋषिराजकस्य द्रव्यान्तरवि-
भागैवद्रागभासोऽनूद्यते । सोमग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम् । तस्मात्—उत्तिष्ठासां निमिच्छी-
कृत्य विश्वजिन्मात्रस्य विवानात्सोमक्रयात्प्रागप्युत्तिष्ठासोविश्वजिद्ववति ॥

(अष्टमे—ज्योतिष्टोमे दीक्षापरिमाणानां वैकल्पिकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादयोऽथवा ॥

स्पादृतेर्वननादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमपरिमाणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते । तान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“एका
दीक्षा, विस्र उपसदः, पञ्चमी प्रसुतः । विस्रो वा दीक्षाः, विस्र उपसदः, सप्तमी
प्रसुतः । चतस्रो दीक्षाः, विस्र उपसदः, अष्टमी प्रसुतः” इति । तथाऽन्यदपि
श्रुतम्—“द्वादश दीक्षाः” इति । ‘दीक्षणीयेष्ट्या संपन्नः संस्कारो दीक्षा । सा
चैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठानादेका भवति । तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषु पञ्चमत्रामका होमाः । पञ्चमे
दिने सोमप्रागः । एवं हि त्रिषु चतुर्षु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा वाङ्नियमादयोऽ-
नुवर्तनीयाः’ इत्यर्थः । अत्र ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्ष उपदेयः । कुतः—“द्वादश
राथीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत” इति श्रवणात् । यज्ञार्थं चाञ्जया द्रव्यसंपादनं भृतिव-
ननम् । तच्च नित्यम्, तत्संयोगेन द्वादशत्वपक्षोऽपि नित्यः । एकादिपक्षाणां तु
विकृतिपूर्त्तः । इति ॥ भाष्यकारस्य मतम् ॥

तदेतत्पूर्वपक्षीरुत्य वार्तिककारेणैवं सिद्धान्तः कृतः—“दीक्षितो भृतिं वन्वीत”
इत्येवावदेवात्र विधीयते । ‘द्वादश’ इत्युक्तिस्तु प्रदर्शनार्थी । एवं च सति मत्स-
-

* भाष्यकारस्य मते तु—एवं पूर्वपक्षे स्थिते “द्वादशास्तु—” इति सूत्रमेव सिद्धान्तभूतमिति
नापि स्वरूपभेदः ॥

श्रुतिसिद्धा एकादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति । तस्मात्—सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः ॥

(नवमे—द्वादशाहे दीक्षापरिमाणनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ॥

आद्यः प्रकृतिवत्पण्णां द्विकानामुक्तितोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादेकादिदीक्षापक्षा द्वादशाहे विकल्पिताः । इति चेत् ॥

मेवम् । “अभीन्धव एव दीक्षाभिः” इति श्रुतस्य दीक्षाचहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादशासंख्यायां पर्यवसानात् । तथाच षट्संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते—“द्वाभ्यां लोमाव-
घैति, द्वाभ्यां त्वचम्, द्वाभ्याममृक्, द्वाभ्यां मांसम्, द्वाभ्यामस्थि, द्वाभ्यां मज्जानम्” इति । किं च—“षट्त्रिंशदहो वा एषः, यद्वादशाहः” इत्याम्नातम् । तत्र—‘उपसदो द्वादश, सुत्या द्वादश,’ इत्येतदविवादम् । तथा सति—दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत्संख्या न पूर्यते । तस्मात्—द्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः ॥

(दशमे—गवामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद्दीक्षाधिकरणे सूत्राणि ३०-३७)

पौर्णमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ आन-

न्तर्यात्तु चैत्री स्यात् ॥ ३१ ॥ माघी वैका-

ष्टकाश्रुतेः ॥ ३२ ॥ अन्या अपीति चेत्

॥ ३३ ॥ न भक्तित्वादेषा हि लोके ॥ ३४ ॥

दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥ ३५ ॥ उत्थाने चानु-

प्ररोहात् ॥ ३६ ॥ अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥ ३७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

गवानयन उक्ता तु या फाचित्पौर्णिमाऽथवा ॥

चैत्री माघ्युत फाचित्स्पादविशेषात्प्रशंसया ॥ १३ ॥

चैत्री स्यात्क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ॥

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽतो माघपौर्णिमा ॥ १४ ॥

गवामयने श्रूयते—“चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षेरन् । तेषामेकाष्टकायां क्रयः संपद्यते” इति । ‘पौर्णमास्याः पूर्वसिंश्वतुरहे दीक्षेरन्—एकादश्यां दीक्षामारभेत् । तथासति पौर्णमास्या उपरिवने सप्तमीदिने द्वादश दीक्षाः पूर्यन्ते । तत्र उपरिवन्या-मष्टम्यां सोमऋयः’ इत्यर्थः । तत्र—विशेषस्यानुक्तत्वाद्या काचित्पौर्णमा—इत्येकः पक्षः ॥

“चित्रापूर्णाभासे दीक्षेरन् । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य, यच्चित्रापूर्णाभासः” इति मशस्यमानतया चैत्री पूर्णिमासी—इति द्वितीयः पक्षः ॥

याज्ञिकसमाख्यया मायकृष्णाष्टम्या एकाष्टकात्तत्र सोमऋयसंपत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽरब्धव्या ॥

(एकादशे—दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानामनु-
त्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥ उत्कर्षो वा
दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुपादग्निहोत्रिकम् ॥

न वाऽऽद्योऽप्रतिपिद्धत्वान्मैवं दीक्षानुवर्तनात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमेऽष्टमे वा दिने सुत्या भवति । तस्मिन्सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्ववभृथः कर्तव्यः । तस्मिन्कृते दीक्षानियमा निवर्तन्ते । तथा सति यदा कदाचिद्देवान्मानुषाद्वा विघ्नादवभृथस्य केषुचिद्दिनेपूत्कर्षो भवति । तेषु दिनेषु दीक्षित्वनियमा न सन्ति । कुतः—नियमादरेरवभृथकालस्य श्रुत्युक्तस्याविक्रान्तत्वात् । ते च नियमा एवमाज्ञायन्ते—“दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति,” इति । एतेषां च नियमानामभावे प्रागवभृथादानहोमादयः कार्याः—इति भासे—

• भूमः—दीक्षामोचनस्यावभृथः सावनम्, न तु कालः । अतोऽवभृथकालेऽविक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षाऽनुवर्तत इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितवर्षाणां निषेधानामप्युत्कर्षा-दानहोमादयस्तेषु दिनेषु न कार्याः ॥

१ अ. च. 'मास्ये दी' । ग. छ. 'मास्ये दी' । २ ग. छ. छ. तदुप' । ३ ग. छ. 'शचीवे' । ४ ग. छ. 'भे पठे वा' । ५ क. 'पु नि' । ६ अ. ग. च. छ. दीक्षोभोव' ।

(एकोनविंशो— { आनुपूर्व्येणापच्छेद उत्तरापच्छे- } सूत्रम्—)
 { दानिमित्तप्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणे }

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुत्तरः ॥

असंजातविरोधेन पूर्वोत्तरबाधनम् ॥ २५ ॥

निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया ॥

न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम् ॥ २६ ॥

उद्गातृप्रतिहर्तृकृतयोरपच्छेदयोर्चांगपद्ये समानबलत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्याताम्, तदानीमसंजातविरोधित्वेन प्रबलत्वाच्छ्रुतिविहितादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यते । इति चेत् ॥

मैवम् । श्रु लिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेण विरोधे सत्युत्तरस्योत्पत्तिरेव नास्ति । इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यते इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । उत्पद्यमान चोत्तरज्ञान सविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते । ननु—निरपेक्षत्वस्य समानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्तु—इति चेत् । न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाधत्वायोगात् । उत्तरकाले तु स्वयंबाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत् । न वाऽन्यात्किंचिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः । तस्मात्—उत्तरकालीनापच्छेदानिमित्त प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

(विंशो—उद्गात्रोत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणे सूत्रम्—)

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्व-
 वेदसं दद्याद्यथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

उद्गातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्यागस्य दक्षिणा ॥

शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यदि वा सर्ववेदसम् ॥ २७ ॥

तदद्याद्यत्पुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा ॥

प्रतिहर्तुः पुरा छेदात्सर्ववेदसवाधितम् ॥ २८ ॥

१ क. 'वर्गवोत्तरोऽबलः ॥ २५ ॥ नि' । स 'वर्गेव तु वा' । २ च. 'रयोऽपत्ति' । ३ क. छ. 'क्षिमे छे' ।

शतदानं पूर्वपागे सर्ववेदसदित्सृता ॥

प्राप्तेत्पूर्ध्वं प्रयोगे तदातव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते, तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्त-
मनुष्ठेयम् । तच्च प्रायश्चित्तमोदशम्—'प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे
पूर्वं दित्सृता दक्षिणा दातव्या' इति । पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम्,
तस्य न्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् । तस्मात्—'उत्तरप्रयोगे द्वादशशतं
देयम्'—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रविहर्तुः प्रथमैवपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथम-
प्रयोगे प्राप्तम् । तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात्सर्वस्य दित्सितम् ।
न च—उद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्गाविना सर्वस्वदित्सा प्रबाध्यते—इति शङ्कनीयम्, बाधकस्य
दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात् । यदित्सितम्, तदुत्तरप्रयोगे देयम्—इत्येतावदेव तत्रो-
च्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनः
प्रयोगे पूर्वकालीनप्रविहर्त्रैपच्छेदमयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम् ।

(. एकविंशो-अहर्गणेऽपच्छेदे सर्वावृत्तिनिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तेत कर्मपृथक्त्वात् ॥ ५६ ॥

• एकविंशाधिकरणमारचयति—

अहर्गणे चेद्द्वारात्च्छेद आवर्त्यतां गणः ॥

किं वा यत्र दिने छेदस्तदेवाऽऽवर्त्यतां दिनम् ॥ ३० ॥

गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात्प्रयोगोऽवान्तरैः पृथक् ॥

तेनाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वान्न हीतरत् ॥ ३१ ॥

द्वादशाहाअहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदह्न्युद्गाताऽपच्छिद्येत् । तदा तेमहर्गणं दक्षि-
णारहितं समाप्य पुनरपि गण आवर्तनीयः । तत्र पूर्वं दित्सृता दक्षिणा दातव्या ।
कुतः—गणप्रयोगस्यैकत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—महाप्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्वशेनैकमेवाहरावर्तनी-
यम् । न ह्यन्येषामद्वामेवदङ्गत्वमस्ति । तत्र—एकस्याह्न आनुष्ठाविदरावृत्तिप्रसङ्गो
नास्ति । तस्मात्—एकस्यैवाह्न आनुष्ठाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीपन्यापमालाविस्तरे षष्ठा-
ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	४४२
सूत्राणि	५६	११७१

(अथ षष्ठः पादः)

(प्रथमे—सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १-११)

संनिपातेऽवैगुण्यात्प्रकृतिवत्तुल्यकल्पा यजेरन्
॥ १ ॥ वचनाद्वा शिरोवत्स्यात् ॥ २ ॥ न
वाऽनाग्भ्यवादत्वात् ॥ ३ ॥ स्याद्वा यज्ञार्थ-
त्वादौदुम्बरीवत् ॥ ४ ॥ न तत्प्रधानत्वात्
॥ ५ ॥ औदुम्बर्याः परार्थत्वात्कपालवत्
॥ ६ ॥ अन्येनापीति चेत् ॥७॥ नैकत्वात्तस्य
चानधिकाराच्छब्दस्य चाविभक्तत्वात् ॥ ८ ॥
संनिपातात्तु निमित्तविधातः स्याद्दृहद्रथंतरव-
द्विभक्तशिष्टत्वादसिष्टनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥ अपि वा
कृत्स्नसंयोगादविधातः प्रतीयेत स्वामित्वेना-
भिसंबन्धात् ॥१०॥ साम्नाः कर्मवृद्धयैकदेशेन
संयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धस्तस्मात्तत्र विधातः
स्यात् ॥ ११ ॥

षष्ठपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

भिन्नप्रपाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ॥
तुल्यकल्पा एव वाऽऽद्यो' वसिष्ठादिविधानतः ॥ १ ॥

नाराशंसाद्यङ्गतोषां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ॥

नाराशंसविधौ संनिकर्षात्साद्रुण्यतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते । राजन्यवसिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनूनपादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठात्रिवाभ्यश्वशुनककष्वकश्यपसंलविगोत्रोत्पन्ना ये नाराशंसप्रयाजवन्तः, ये चान्ये तनूनपात्प्रयाजवन्तः, त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्रेऽधिकारिणः स्युः । कुर्वेः—नाराशंसमुद्दिश्य वदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वासिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि वदङ्गत्वं सिध्यति । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वसिष्ठादीन्यजमानानुद्दिश्य नाराशंसो विधीयते । तथासति विधायकपदगतस्य घात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदान्वरोपात्तत्वाद्विमर्षः । अथो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ, नाराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्रुण्यम्, इवरेषां तु वैगुण्यम्, तनूनपादानुष्ठाने तु वैपरीत्यम् । अतः सर्वथाभिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्रुण्यं न सिध्यति । अतः साद्रुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ॥

(द्वितीये— { भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहित- } सूत्राणि १२-१५
{ योः कुलापयज्ञेऽधिकाराधिकरणे }

वचनात्तु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम्
॥ १२ ॥ अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् ॥ १३ ॥

अर्थानां च विभक्तत्वात् तच्छ्रुतेन संबन्धः

॥१४॥पाणेः प्रत्यङ्गभावादसंबन्धः प्रतीयेत॥१५॥

द्वितीयाधिकरणभारचयति—

सापुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ॥

राज्ञः पुरोहितो राजोस्त्वौ वा राजात्मकायुंभौ ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयसमासो वा तुल्यत्वायाग्रिमो द्वयोः ॥

सिद्धये द्वितीयो राजोक्तिसार्धत्वाय वृत्तीयकः ॥ ४ ॥

१ क. 'शंसाद्य' । २ ग. छ. 'तागः स्वा' । ३ ग. च. छ. '५ ॥ नरा' । ४ छ. ग. घ. छ. नाराशंसो । ५ छ. ग. घ. छ. 'ये नरा' । ६ छ. ग. घ. छ. 'तः-नरा' । ७ छ. ग. घ. छ. नाराशंसो । ८ छ. ग. घ. छ. 'न नरा' । ९ छ. ग. घ. छ. 'थो नरा' । १० ग. घ. छ. 'वुद' । ११ ग. छ. 'जोक्तः सा' ।

अव्याहृत्यै चतुर्थः स्याद्द्वचनादिन्नकल्पता ॥

तनूनपान्नराशंसौ विकल्प्येते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं मरुत्य श्रूयते—“अनेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्” इति । तत्र—राज्ञः पुरोहितस्यै च भिन्नकल्पत्वात्, अभिन्नमजाकल्पत्वाय पुरोहितयोरधिकारो वाच्यः । तथा सति ‘राज्ञः पुरोहितौ’ इति षष्ठीसमासः—इत्याद्यः पक्षः ॥

‘पुरोहित वृणात्’ इत्युपादेयगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वाजसनेय्यमन्तरेण पुरोहितद्वयासंभवात्—‘राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च’ इत्यस्मिन्नर्थे कृतेकशेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहितौ—इति द्वितीयः पक्षः ॥

अराज्ञः पुरोहिताभावाद्वावर्त्याभावेन राजपदं व्यर्थम् । ततः—‘राजानी च तौ पुरोहितौ च’ इति कर्मधारयसमासः—इति तृतीयः पक्षः ॥

राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्तिनावेकस्मिन्व्याहृतौ । तस्मात् ‘राजा च पुरोहितश्च’ इति द्वंद्वसमासः—इति चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र—वचनबलाद्भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधानत्वान्नाराशंसतनूनपादौ विकल्प्येते ॥

(तृतीये—सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणे सूत्राणि १६—२३)

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥ ब्राह्मणानां वेतरयोरत्विज्याभावात् ॥ १८ ॥ वचनादिति चेत् ॥ १९ ॥ न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥ गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥ २१ ॥ न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥ स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥ २३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सत्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः ॥

त्रयस्य मेवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥ ६ ॥

“ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्” इत्यत्र ‘विमाः’ इति विशेषो न भ्रूयते । तस्मात्-
वर्णत्रयस्य सत्राधिकारः । इति चेत् ॥

मैत्रम् । ‘विमाणामेवाऽऽत्विज्यम्’ इति द्वादशे वक्ष्यते । ऋत्विकार्ये यजमानाः सत्रे
समाप्रायाः—“ये यजमानास्तु ऋत्विजः” इति । तस्मात्—विमाणामेव सत्रम् ॥

(चतुर्थे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥२४॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥

विश्वामित्रस्य हौत्रनियमाद्भृगुशुन-
कवासिष्ठानामनधिकारः ॥ २६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ॥

विश्वामित्रस्यैव वाऽऽथ ऋद्धीच्छ्रुत्वेन मध्यमः ॥ ७ ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः ॥

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये ॥ ८ ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छति । तस्मात्—‘विप्रस्य
सर्वस्य सत्राधिकारः’ इत्याद्यः पक्षः ॥

“वासिष्ठो ब्रह्मा भवति” इति वचनाद्वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्ब्रह्मत्वाय वासिष्ठ-
स्याधिकारो वाच्यः । तथा सति भिन्नकल्पत्वारणाय तत्तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्ते-
इति द्वितीयः पक्षः ॥

“वासिष्ठो ब्रह्मा—” इति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम् । “रश्मि-
रसि क्षयाय त्वा—” इत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः, चानधीर्योनः स्वयमवासिष्ठोऽपि
ब्रह्मत्वमर्हति—इति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे “वासिष्ठो ब्रह्मा” इति पठितत्वात् ।
तस्मात्—“वैश्वामित्रो होवा” इति विहितस्य होतृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्स-
मानकल्पानां चाधिकारः, नान्येषाम् ॥

१ ख. ‘ब्रह्माथ । २ ग. छ. सर्वामृद्धि । ३ ख. वाञ्छन्ति । ४ क. ख. वासिष्ठे । ५ क. ख.
‘यत्प्रथाय’ ।

(पञ्चमे—सत्र आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि २७-३२)
 विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥
 सारस्वते च दर्शनात् ॥ २८ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च
 ॥ २९ ॥ साग्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥ स्वार्थेन
 च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ संनिवापं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अनाधातुश्च तत्किं वाऽऽधातुरेवाग्निमो यतः ॥

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥ ९ ॥

तत्सत्रमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः—सत्रिणा मध्ये कस्यचिदाहिवा-
 ग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्रस्य साधयितुं शक्य-
 त्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । 'आदधीत' इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामित्वां दर्शयति । तत्फलं
 चाग्नीनां कर्मयोग्यता । ततो येऽनाहिताग्नयः, न तेऽधिकारिणः । यश्चाऽऽहिवाग्निः,
 तस्यैव कर्मयोग्यत्वम्, नान्यस्य । किंच—सोमविकृतानामिष्टिपूर्वत्वं निर्णयम् ।
 इष्टिश्चाऽऽधानपूर्विका । तस्मात्—आधातुरेव सत्राधिकारः ॥

(षष्ठे—जुह्वादीनां साधारण्याधिकरणे सूत्राणि ३३-३५)

जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात्संदेहे यथाकामी प्रती-
 येत ॥ ३३ ॥ अपि वाऽन्यानि पात्राणि
 साधारणानि कुर्वीरन्विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात्
 ॥ ३४ ॥ प्रायश्चित्तमापदि स्यात् ॥ ३५ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ॥

अविरोधादग्निमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः ॥ १० ॥

सत्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित्संबन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्रं प्रयोक्तव्यम् । कुतः—
 अविरोधात् । अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते, नैवमत्र विरोधः कश्चिद्वा-
 ल्प्यते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“यस्य जुह्वादयः स चेत्सत्रमध्ये भ्रियेत, तदा मृतेन सह जुह्वादयो

दसन्वे । आहिवाग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहुमासादयति" इत्या-
दिवचनैस्तदवगमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सत्रप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्—सा-
धारणा जुहादयः सधे संपादनीयाः ॥

(सप्तमे—विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणे सूत्राणि ३६-३९)

पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्य-
ज्ञस्य तद्गुणत्वादभावादितरान्प्रत्येकस्मिन्नधि-
कारः स्यात् ॥ ३६ ॥ लिङ्गाञ्चैज्याविशेषवत्
॥ ३७ ॥ न वा संयोगपृथक्त्वाद्गुणस्यैज्याप्र-
धानत्वादसंयुक्ता हि चोदना ॥ ३८ ॥ इज्यायां
तद्गुणत्वाद्द्विशेषेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीसप्तदश्यं वैकृतं वैश्यगाम्युत ॥

वर्णत्रयस्य वाऽऽद्योऽस्तु वैश्यकर्तृविधानतः ॥ ११ ॥

प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य वाधकं वैश्य ईरितम् ॥

विकृतौ त्रयगं वाक्यं त्रयोऽतोऽत्राधिकारिणः ॥ १२ ॥

अध्वरकल्पादिष्विष्टविकृतिषु श्रूयते—“सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति ।
तदेतत्सामिधेनीसप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हति । कुतः—प्रकृतौ “सप्तदशानुब्रूया-
द्द्वैश्यस्य” इति वाक्येन सामदश्याद्भ्रूतकर्तृत्वया वैश्यस्य विहितत्वात् । तस्मात्—
सामदश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियते । इति प्राप्ते—

द्रूमः—प्रकृतौ “पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह” इति वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदश्यं
विधाय वैश्यं निमित्तीकृत्य पाञ्चदश्यवाधकत्वया सामदश्यं विहितम् । ततः—सप्त-
दश्यवाक्यस्य प्रकृतवैवान्द्यसंभवात् विकृतिपूर्त्कर्षः । यत्—विकृतिगतं सामदश्य-
वाक्यं तद्वर्णत्रयसाधारणम् । तस्मात्—अध्वरकल्पादौ वर्णत्रयाधिकारः ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पष्ठाध्यायस्य

पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	७	४४९
सूत्राणि	३९	१२१०

(अथ सप्तमः पादः)

(प्रथमे विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणे सूत्रे १—२)

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥ यस्य वा
प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥

सप्तमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ॥

स्वत्वादायः पितृत्वादावत्पागाद्धन एव तत् ॥ १ ॥

इदमामनन्ति—“विश्वजिति सर्वस्वं ददाति” इति । तत्र—धन इव पित्रादाव-
प्यात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि वहानम् । इति प्राप्ते—

द्रूमः—आत्मसंबन्धत्यागपूर्वकं परकीयस्वत्वापादनम् ‘दानम्’ इत्युच्यते । न हि
दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा संभवति । किं च स्व-
ब्दस्य—‘आत्मा, ज्ञातिः, आत्मीयम्, धनं च’ इति चत्वारोऽर्थः । तेष्वेकस्मिन्प्रयोगे
एक एवार्थो वाच्यः । मरुतो’ च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् ।
तस्मात्—धनस्यैव दानम् ॥

(द्वितीये-विश्वजिति भूमेरदेयत्वाधिकरणे-सूत्रम्—)

न भूमिः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

देवा न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ॥

पालनस्पैव रोज्यत्वान्न स्वं भूदीयते न सा ॥ २ ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति, तदा गोपपराजमार्गजलाश-
याद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः—भूमेस्त्वदीयधनत्वात् “राजा सर्वत्येष्टे
ब्राह्मणैर्बलम्” इति स्मृतेः । इति प्राप्ते—

द्रूमः—दुर्लभाशिक्षिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशितृत्वं स्मृत्यभिप्रेतम्—इति न
राज्ञो भूमिर्धनम् । किं तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलं भुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिना साधारणं
धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ॥

१ ग. च. छ. ज. ‘रसध-धापा’ । २ क. ‘तेष्वस्मि’ । ३ ग. छ. ज. ‘ती य’ । ४ क. घ.
राजत्वा’ । ५ ज. ‘णत्रम्’ । ६ ख. ‘जनम्’ । ७ क. ‘रण्यम्’ । ८ ख. ‘ण्डलस्य’ ।

(तृतीये—विश्वजित्पश्वादीनामदेयताधिकरणे—सूत्रम्—)

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

दानं केसरिणां नो वा, विहितमतिपेधतः ॥

विकल्पः, पर्युदासोऽयं ये यजामहनीतितः ॥ ३ ॥

“न केसरिणो ददाति” इति विश्वजिति श्रुयते । तत्र—सर्वस्वदानविधानात्, केसरिदाननियेषाच्चाश्वदानं विकल्पितम् । इति भाष्ये—

धूमः—नायं प्रतिषेधः, किं तु पर्युदासः । तत्रकारश्च दशमस्याष्टमे पादे “ये यजामर्ह—” मश्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । तत्रस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सति ‘अश्वव्याविरिक्तं सर्वस्वं देयम्’ इति विधिनियेधयोरेकवाक्यतालामान्नास्त्यश्वस्य पाक्षिकमपि दानम् ॥

(चतुर्थे—विश्वजित्पविद्यमानसर्वस्वदाननिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबन्धः ॥ ५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अर्जयित्वाऽपि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत् ॥

सर्वोद्देशविधेराद्यो न भासे सर्वताविधेः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते—‘पुरुषेण भोग्यं शय्यासनार्दि परसर्वम्, तद्दातव्यम्’ इति । तस्मात्—अविद्यमानं सर्वमर्जयित्वाऽपि देयम् । इति चेत् ॥

मेवम् । चोदकमाप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात् । सर्वशब्दश्च असिद्धवाचित्वा-द्विद्यमानविषयः । तस्मात्—यदस्ति तदेव देयम् ॥

(पञ्चमे—विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्वादेयताधिकरणे सूत्रम्—)

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

धर्मार्थसेवकः शूद्रो-देयो नो वा, स दासवत् ॥

देयोऽस्वत्वात्पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते ॥ ५ ॥

यस्तु शूत्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते, सोऽपि सर्वस्वमध्यंपातिवत्त्वाद्भ्रमंदासव-
हेयः । इति चेत् ॥

मेवम् । जीविकापदानेन तस्मिन्सेवके स्वत्वामावात्, स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वा-
पादनासमवाच्च न देयः ॥

(पञ्चे विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयताधिकरणे सूत्रम्—)

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयेत तद्दानसंयोगात् ॥ ७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

भूतं भावि च देयं स्यात्कालेऽवस्थितमेव वा ॥

आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसंभवादैन्यपोस्तदा ॥ ६ ॥

‘विश्वजिन्मया कर्तव्यः’ इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणाकालात्पूर्वं यत्स्वेन मोग्यं सचि-
त्तम्, वेदूतम्, यच्च दक्षिणाकालादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितम्, तद्भावि, तदुभय-
मपि सर्वशब्दार्थत्वादात्तच्यम् । इति चेत् ॥

मेवम् । भूतस्य विनाशसंभवात्, भाविनस्त्वदानीमप्राप्तत्वात्, अविद्यमानस्य दाना-
योगाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव सर्वं देयम् ॥

(सप्तमे-विश्वजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गानामनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ८-१२)

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्

॥ ८ ॥ अपि वा शेषकर्म स्यात्कृतोः प्रत्यक्ष-

शिष्टत्वात् ॥ ९ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम्

॥ १० ॥ अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म

स्यात् ॥ ११ ॥ नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

दीक्षासु तु विनिर्देशादक्रत्वर्थेन संयोगस्तस्मा-

दविरोधः स्यात् ॥ १३ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

दक्षिणाकृतुपुत्तपथं त्रयं देयमुतेष्टये ॥

शिष्टाऽथवा दक्षिणार्थमेवाऽऽद्यः सर्वशब्दतः ॥ ७ ॥

१ त. ग. च. छ. ज. झ. अ. 'ध्यपतित्वा' । २ क. छ. अ. 'दनयो' । ३ अ. तदुभयम् ।
४ छ. ग. च. छ. ज. झ. अ. सर्वेष । ५ ग. छ. ज. 'तुभकार्थ' । ६ ग. छ. 'गार्थं तत्राऽऽय' ।

ऋतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् ॥

मधपोऽन्त्यो दक्षिणार्धस्यानुवादात्सर्वताविधेः ॥ ८ ॥

पुरुषो कर्मोत्तम एव यजमानेनाऽऽरमीयं धनं वचनबलाग्निवा व्यवस्थापितम्—
'इदं मे भुक्त्यर्थम्, इदं मे यज्ञार्थम्, इदं मे दक्षिणार्थम्' इति । तदेतन्नयमोपै दक्षि-
णार्धत्वाद्वावव्यम्—इत्येकः पक्षः ॥

दक्षिणा हि माध्यन्दिनसवने दीयते । तत ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदन्नसानीयान्तः
ऋतुभागोऽवशिष्टः । स च द्रव्याभावाद्वाध्येत । न च—अङ्गभूतया दक्षिणया प्रधा-
मस्य ऋतोर्भाषो युक्तः । तदस्तदर्शोवाय ऋत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयम्—
इति द्वितीयः पक्षः ॥

'यद्दक्षिणात्वेन विधीयते, तत्सर्वम्' इत्यनूद्य विधानाद्दक्षिणार्थ एव भागो दातव्यः—
इति राहान्तः ॥

(अष्टमे—अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणे सूत्राणि १४-१७)

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषामविशेषात्

॥ १४ ॥ द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

अतद्गुणत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ १६ ॥ लिङ्गदर्श-

नाच्च ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विश्वजित्यष्टरात्रादौ किं शतं द्वादशोधिकम् ॥

सर्वं वाऽऽद्यश्रोदकोक्तेरन्त्यो नामाविदेशतः ॥ ९ ॥

एतद्वाप्ये, चार्तिके तु सप्ताहानुजिघृक्षया ॥

आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वेनेदमीरितम् ॥ १० ॥

इदमाज्ञायते—'अथैवस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजित्वावेकाहावभितः, उमयवो
ज्योतिः, मध्ये षडहः, पशुकामो ह्येतेन यजेत' इति । 'ज्योतिः, गौः, आयुः,
इत्येतेष्वभिर्भोमभिरभिनेयानां त्रयाणां यागानामारोहावरोहाभ्यामुभयवो ज्योतिः षड-
हो भवति । सोऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः । आदौ विश्वजित् । अन्तेऽभिजित्'—

१ अ. च. प्र. 'विधिः ॥ ८ ॥ प्र' । २ ग. छ. ज भक्त्यर्थम् । ३ अ. 'पि मुक्त्यर्थम्' ।
४ अ. ग. च. छ. ज. ष. प्र. 'वाधनाय । ५ अ. 'शार्तिक' । ६ क. ह्येतेन । ७ ग. छ. इति
त्रिभिः ।

इत्यर्थः । तत्र—अहर्गणस्य द्वादशाहविकृतित्वात्, द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टो-
मविकृतित्वात्, चोदकपरपरया द्वादशशतदक्षिणाऽष्टरात्रे मासा । ततः प्रथमस्याहो
विश्वजितोऽपि सैव दक्षिणा—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वतत्र एकाहो विश्वजित् । तस्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि वि-
श्वजित्यतिदिश्यन्ते । तस्मात्—सर्वस्वं देयम् । तदेतद्वाप्यकारस्य मतम् ॥

वार्षिककारस्तु—‘द्वादशशतम्’ इत्येव सिद्धान्तितवान् । विश्वजिद्व्यतिरिक्तेषु
सप्तस्वहःसु चोदकमासां द्वादशशतदक्षिणामवाधितुं विश्वजिति नामाविदेशमासा
सर्वस्वदक्षिणा बाधनीया । युक्तो हि बहूनामनुग्रहः । न च—‘विश्वजिति सर्व-
स्वम्, इतरत्र द्वादशशतम्’ इति वक्तुं शक्यम्, ‘अहर्गणस्यैकैव दक्षिणा’ इति दशमे
वक्ष्यमाणत्वात् ॥

सूत्रकारस्तु—नामाविदेशस्य मौबल्यमाप्तिमात्रं व्युत्पादितवान् । इति द्रष्टव्यम् ॥

(नवमे—विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकाराधिकरणे सूत्राणि १८-२०)

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥

अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥ १९ ॥

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

न्यूनोऽप्युक्तशतात्किं स्यात्सर्वताऽधिक एव वा ॥

संभवादग्रिमोऽन्त्यः स्यादान्त्यै सर्ववर्णनात् ॥ १९ ॥

यदेतत्—द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तम्, तस्मान्न्यूनं कस्यचिद्धनम्,
तस्मिन्नपि सर्वता संभवति । विद्यमानस्यानवशेषितत्वात् । तस्मात्—अल्पधनैर्युक्त-
स्यापि विश्वजित्यधिकारः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तम्—“यद्येवावता नाऽऽनमे-
युरपि सर्वस्वेन” इति । तत्राविकस्यैव सर्वत्वात्, इहापि तदेव युक्तम् । तदु-
चोदकमासमपि पाक्षिकत्वपरिहारायेह नियम्यते । तस्मात्—ऋत्विजां वशीकारायां
धिक एव सर्वता द्रष्टव्या ॥

१ क. 'रय तं' । २ क. 'तिदेश' । ३ क. 'रमतम्' । ४ छ. च. अ. 'प्रासर्ग्यत्वम्, व' ।
५ ग. छ. 'शशतत्वं' । ६ छ. प्राप्ति' । ७ क. प्राषत्यमात्र । ८ क. 'नप्रयुक्तोऽपि । ९ क. 'शीङ्'
रयायां' ।

(दशमे-अपरिमितशब्दस्य संख्यान्तरत्वाधिकरणे सूत्रे २१-२२)

अपरिमिते शिष्टस्य संख्याप्रतिषेधस्त-
च्छ्रुतित्वात् ॥ २१ ॥ कल्पान्तरं
वा तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ॥ २२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

द्वैपैका षट्शतं वाऽपरिमितं त्विति वारयेत् ॥

एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः ॥ १२ ॥

नऽप्रयोगान्निषेधः स्याद्बहुत्पत्त्या मानशून्यता ॥

रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः ॥ १३ ॥

आधाने श्रूयते—“एका देया षट्देयाः, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिर्देयाः, शतं देयम्, सहस्रं देयम्, अपरिमितं देयम्” इति । तत्र—अपरिमितशब्दगतेन नैका परिमाणं निषिध्यते । तथासत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयते । इत्येकादिकां पूर्ववाक्योक्ता गवां संख्या निवार्यते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अपरिमितशब्दस्य रूढ्या बहुत्वमर्थः । तथैव प्रयोगबाहुल्यात् । तत्रो नैकादिपक्षा निवार्यन्ते । किं तु—संख्यान्तरं विधीयते ॥

(एकादशे-अपरिमितशब्देन सहस्राधिकग्रहणाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥ अधिकं
वा स्याद्बहुत्वार्थत्वादितरेषां संनिधानात्
॥ २४ ॥ अर्थवादश्च तद्वत् ॥ २५ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्राद्बुध्वमेव वा ॥

संभवादश्रिमोऽन्त्यः स्यात्सहस्रानन्तरोक्तितः ॥ १४ ॥

अपरिमितशब्देन यद्बहुत्वं विधीयते, तत्सहस्रादर्वागपि भवति । कुतः—द्विशब्द-
त्रिशवादी बहुत्वसंभवात् । इति चेत् ॥

मेवम् । एकादिपक्षेपूत्रोत्तराभिवृद्धिदर्शनेनात्रापि सहस्रपक्षमुपन्यस्य पश्वादभिची-
यमानं बहुत्वं सहस्राद्बुध्वं पर्यवस्यति ॥

(द्वादशे— { इति ह स्मेत्पादिपरकृतिपु- } सूत्राणि २६-३०)
 { राकल्पानामर्थवादताधिकरणे }

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यादर्थाय
 ह्यनुकीर्तनम् ॥ २६ ॥ तद्युक्ते च प्रतिषेधात्
 ॥ २७ ॥ निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात्पञ्चावत्तवत्
 ॥ २८ ॥ विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात्
 ॥ २९ ॥ अर्थवादी वा विधिषेपत्वात्तस्मा-
 न्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

माषान्मे पचतेत्येतद्वाग्णिष्वेवास्त्रिलेषु वा ॥

उक्तेर्विधेश्च तौ पक्षौ कृत्वाचिन्ताऽर्थवादतः ॥ १५ ॥

इदमाम्नायते—“इति ह स्माऽऽह वैकुंठाग्निः—माषानेव महं पचत, न वा
 एतेषां हविर्द्व्यहवि” इति । तत्र—‘वाग्निः’ इत्युक्तत्वाद्वाग्निगोत्राणामेवायं माषपाक-
 विधिः । इति चेत् ॥

मैवम् । वृष्णिगोत्रोत्पन्नेन वैकुंठान्ना माषपाकस्य संबन्धो नात्र विधीयते । किं तु
 माषपाकमात्रम् । वैकुंठसंबन्धस्तु स्वावकावेनोपन्यस्यते । तस्मात्—सर्वेषां माषपाका-
 धिकारः । तावेदी पूर्वोत्तरपक्षौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्यती । परमार्थतस्तु—माषपाकवा-
 क्यमर्थवादः, “तस्मादारण्यमेवाश्रीयात्” इत्यनेन दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना
 सह स्वावकावेनान्वयात् ॥

(त्रयोदशे—सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरताधिकरणे सूत्राणि ३१-४०)

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ॥ ३१ ॥

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात्

॥ ३२ ॥ नासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥ संबन्धाद-
 र्शनात् ॥ ३४ ॥ स कुलकल्पः स्यादिति

१ ग. छ. वदुर्वा । अ. च. वदुर्वा । ज. वदुर्वा । २ च. 'नामे प' । ३ ख. च. वदुर्वा ।
 ४ ख. च. वदुर्वा ।

काष्णाजिनिरेकस्मिन्नसंभवात् ॥ ३५ ॥ अपि
वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥३६॥
विप्रतिषेधात्तु गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुका-
यनः ॥३७॥ संवत्सरो विचालित्वात् ॥३८॥
सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ३९ ॥ अहानि
वाऽभिसंख्यत्वात् ॥ ४० ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

सहस्रवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ॥
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥ १६ ॥
तदायुर्वाऽथ सार्धद्विशतानामुत मासगा ॥
वत्सरोक्तिरुत द्वादशरत्रिषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वानृणामेवाप्रिसंभवे ॥
द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे नृतीयकः ॥ १८ ॥
कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासंभवे सति ॥
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ॥ १९ ॥
पष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ॥
सहस्रमासा नाऽऽधानाद्दूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥
वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ॥
न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥
स्वारस्याभिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ॥
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ॥ २२ ॥
नार्हःसंघस्ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ॥
तस्माद्द्विषष्टजां सत्रं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमात्रायते—“पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः,
पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत् एकविंशाः, विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरम्”

१ ज. घ. 'सानयेन' । २ क. 'रोक्तेर' । ३ क. 'शमात्रे' । ४ ग. छ. ज. 'रात्रिषु' । ५ अ.
एष । ६ ग. छ. 'इःसहस्र' ।

इति । तत्र—सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषां सद्भावात् । इत्याद्यः पक्षः ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाऽऽहवनीयाद्यमयः संभवन्ति, नान्येषां गन्धर्वादीनाम् । इति चेत् । तर्हि ‘रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकारः’ इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ॥

रसस्याऽऽरोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव, न त्वायुर्हेतुत्वम् । इति चेत् । तर्हि ‘एकस्मिन्कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसंभवात्कुलाधिकारः’ इति तृतीयः पक्षोऽस्तु ॥

कृत्स्नकर्तुः फल भवति । न च—पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति । तस्मात्-नास्ति फलम् । इति चेत् । तर्हि ‘सत्रविधायकवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति’ इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु ॥

न ह्यस्यै वचनस्य सोऽर्थः संभवति, एकाचकपदाभावात् । न च—कल्पयितुं शक्यते, समावितायुष्काणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्मित्रयमार्णानां वेत्तसत्रविधिबलादायुर्वृद्ध्यदर्शनात् । इति चेत् । तर्हि ‘पञ्चपञ्चाक्षरः’ इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विंशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु ॥

“चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्” इति वचनादभ्यधिकारानां नै तत्राधिकारः । इति चेत् । तर्हि “यो मासः स संवत्सरः” इति वचनात्संवत्सरेशब्दस्य मासपरत्वे सति ‘सहस्रमासं सत्रम्’ इत्येष पष्ठः पक्षोऽस्तु ॥

अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा छातृपुत्रोऽग्निमादधीत । तस्मात्—आधानादूर्ध्वमस्योऽऽयुषि न सन्ति सहस्रं मासाः । इति चेत् । तर्हि—“संवत्सरेण्य मतिमा वै द्वादश रात्रयः” इति वचनात्संवत्सरशब्दो द्वादशरोत्रपरः । तथा सति रात्रीणां द्वादश सहस्राणि संपद्यन्ते । तान् च रात्रिषु षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानान् त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि संभवति—इति सप्तमः पक्षोऽस्तु ॥

“संवत्सरेण्य मतिमा वै द्वादश रात्रयः” इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः ।

१ अ. च. न. दीर्घायुष. । २ क. स. च. छ. अ. ‘जोऽग्निमाद’ । ३ अ. ‘यनसि’ । ४ म. छ. ‘ना पु’ । ५ छ. ‘तृपी’ । ६ च. अ. दीर्घमायु’ । ७ अ. छ. ‘एय सोऽ’ । ८ क. ‘गानामुत्तरसत्र’ । ९ अ. च. ज. छ. तत्स’ । १० ग. छ. ‘व । मैत्रम् । त’ । ११ छ. न सत्रा’ । १२ क. ‘र ही श’ । १३ क. च. ‘स्याऽऽयुषि’ । १४ क. ज. छ. ‘रप्र’ । १५ क. स. ग. च. छ. अ. छ. क. ‘रात्रिप’ । १६ क. ज. छ. ‘रप्र’ ।

किं तु तेन शब्देन प्रतिमा विशिष्यते । तस्मात्—न सप्तमः पक्षो युक्तः । इति चेत् । एवं तर्हि 'संवत्सरशब्दो दिनपरः' इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथासति "त्रिवृतः संवत्सराः" इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सूत्रेषु तथाविधप्रयोगाबाहुल्यात् । न तु—अहःसंघे क्वचिदपि त्रिवृत्तादि-शब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्तते । 'त्रिवृतः संवत्सराः' इत्युक्ते 'त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानि' इत्युक्तं भवति । तस्मात्—विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं सहस्रदिनम्—इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पष्ठाध्यायस्य

सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि	१३	४६२
सूत्राणि	४०	१२५०

(अथाष्टमः पादः)

(प्रथमे—चतुर्होतृहोमेऽनाहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १-१०)

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु
स्यादपूर्वोऽप्याधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥
इष्टित्वेन तु संस्तवश्चतुर्होतृनसंस्कृतेषु दर्शयति
॥ २ ॥ उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ स सर्व-
पामविशेषात् ॥ ४ ॥ अपि वा क्रत्वभावाद-
नाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥ ५ ॥ जपो वाऽन-
ग्निसंयोगात् ॥ ६ ॥ इष्टित्वेन तु संस्तुते होमः

* अत एव—“आदित्ये वा रुयं क्रतवः—स यदोदेत्यय वसन्तः, यदा संगवोऽय प्रीथ्यः, यदा मर्षदिनोऽय वर्षा, यदाऽपराहृगोऽय शरत्, यदाऽस्तमितय हेमन्तः शशितो” इति ब्राह्मणवाक्यमनु-
कूलं भवति ॥

स्यादनारभ्याग्निसंयोगादितरेषामवाच्यत्वात् ॥
 ॥ ७ ॥ उभयोः पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥ निर्देशो
 वाऽनाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥ ९ ॥
 पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

अष्टमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रारूपमन्त्रेण होमः साम्नेरुत्तोभयोः ॥
 अनाग्निके विधिर्वाऽऽद्यो होमत्वात्क्रतुहोमवत् ॥ १ ॥
 उभयोः पुरुषार्थत्वात्तृतीषो वचनात्तु तत् ॥
 अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यग्नी लौकिके ह्युक्तिः ॥ २ ॥

इदमाम्नायते—“मजाकामं चतुर्होत्रा याजयेत्” इति । “पृथिवी होवा, धीर-
 ध्वर्युः—” इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा । तेन मजाकामं याजयेत् । सोऽयं होम
 आहिताग्निना कर्तव्यः, अग्निहोत्रादिक्रतुहोमेषु तथात्वदर्शनात् । इत्येकः पक्षः ॥

अनारभ्याधीवत्त्वेन ऋतुमवेशामावात्पुरुषार्थतया विहितो होम आहिताग्नेरनाहि-
 ताग्नेश्च साधारणः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

अनाहिताग्नेरयं होमविधिः—इति तृतीयः पक्षो युक्तः । कुतः—वचनबलात् ।
 षष्ठु वचनमेवाम्नायम्—“एषा वा अनाहिताग्नेरिधिर्चतुर्होत्राः” इति । तस्य
 चाऽऽहवनीयाद्यभावात्लौकिकेऽग्नी तद्धोमः ॥

(द्वितीये—अनाहिताग्निपूषनपनहोमाधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥ स्थ-
 पतीष्टिवल्लौकिके वा विद्याकर्मानुपूर्वत्वात् ॥
 ॥ १२ ॥ आधानं च भार्यासंयुक्तम् ॥ १३ ॥
 अकर्म चोर्ध्वमाधानात्तत्समवायो हि कर्मभिः
 ॥ १४ ॥ श्राद्धवदिति चेत् ॥ १५ ॥ न श्रुति-
 विप्रतिषेधात् ॥ १६ ॥ सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थो
 न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥ सोमपानात्तु प्रापणं

द्वितीयस्य तस्मादुपयच्छेत् ॥ १८ ॥ पितृ-
यज्ञे तु दर्शनात्प्रागाधानात्प्रतीयेत ॥ १९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा सं लौकिके ॥
वह्नौ पूर्ववदत्रोक्तेरभावाद्द्वैदिकेऽस्तु सः ॥ ३ ॥
आधानं विदुषो विद्याऽनुपनीतस्य नास्त्वतः ॥
असंभवो वैदिकाग्नेर्होमोऽग्नौ लौकिके ततः ॥ ४ ॥

यथा पूर्वधानाद्दिवान्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति, तथीपनयनहोमस्य लौकिकामिवि-
धायकवचनाभावादाहवनीये स होमः । इति चेत् ॥

मेवम् । विद्वानेव ह्याधानेऽधिकारी । न च—अनुपनीतस्य विद्याऽस्ति । तत्र आह-
वनीयासंभवाल्लौकिकेऽग्नौपनयनहोमः कर्तव्यः ॥

(तृतीये—अनाहितेऽग्नौ स्थपतीष्ट्यधिकरणे सूत्रे २०-२१)
स्थपतीष्टिः प्रधाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्ताद-
र्थ्याच्चापवृज्येत ॥२०॥ अपि वा लौकिकेऽग्नौ
स्यादाधानस्यासर्वशेषत्वात् ॥ २१ ॥

पृथ्वीयाधिकरणमारचयति—

स्थपतीष्टिवैदिकेऽग्नौ लौकिके वाऽऽद्य आक्षिपेत् ॥
आधानमिष्टिरन्त्यः स्यादवैधेनाभ्यसंस्कृतैः ॥ ५ ॥

“एतया निपादस्थपतिं याजयेत्” इति विहितया इष्टेश्चोदकमाग्नेर्वाहवनीया-
दिषु कर्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाऽऽहवनीयाभावाद्वाधानमाक्षिप्याऽऽहिते वस्मिन्वैदिकेऽ-
ग्नावियमिष्टिः । इति चेत् ॥

मेवम् । अत्रैवार्णिकत्वादिहितेनाऽऽधानेनाभिसंस्कारासिद्धेः । तस्माल्लौकिकेऽग्नौ
सेष्टिः ॥

(चतुर्थे—अनाहितेऽग्नावकीर्णपशुषानाधिकरणे सूत्रम्—)

अवकीर्णपशुश्च तद्दाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अवकीर्णपथः कुत्र विप्राद्याधानसंभवात् ॥

वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात् ॥ ६ ॥

इदमाम्नायवे—“यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्, स गर्दमं पशुमालमेव” इति । एव—
अवकीर्णो विप्रादेश्वैवर्णिकस्याऽऽधानसंभवाद्द्वैदिकेऽग्रावयं पशुः । इति चेत् ॥

मेवम् । “जायापती भूमिनादधीयाताम्” इत्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात् ।
एस्मात्—लौकिकेऽग्री पशुः कार्यः ॥

(पञ्चमे—देवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणे सूत्रे २३-२४)

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु देवानि

स्मृतिरूपान्यार्थदर्शनात् ॥ २३ ॥ अ-

हनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

चौलादि सर्वदा पुण्याहादौ वाऽत्राविशेषतः ॥

आद्योऽन्त्यः पूर्वपक्षादौ देवानां स्मृतितो विधेः ॥ ७ ॥

चौलोपनयनादीनां देविकानां च कर्मणा विध्यादिविशेषस्याश्रवणात्सर्वदा उदग-
यनं युक्तम् । इति चेत् ॥

मेवम् । शुक्लपक्षोत्तरायणपुण्यदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात् ॥

(षष्ठे—उपोतिष्टोमाङ्गपाञ्चक्रपयोर्नित्यताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

याञ्चक्रायणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २६ ॥

नियतं वाऽर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पाञ्चक्रयावभावे स्तो विद्यमानेऽपि वाऽग्निः ॥

द्रव्यार्थत्वादपूर्वार्थं कुर्यात्तौ द्रव्यवानपि ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे धनभिक्षा समाभ्यावा—“द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भूतिं वन्वीत्” इति ।

*भाष्यवार्तिकयोः पठभ्यमानमपि “इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ २५ ॥” इत्यधिकरणं तर्कस्थ-
तिषु पित्र्यकर्मणो देवविद्वत्त्वोपसंभवसंशयस्यारदत्वेन न्यायमात्मकता नोपन्यस्तम् ॥

१ ज. स. ‘कीर्णः प’ । २ क. स. च. छ. अग्निमाद’ । ग. छ. अग्नी आद’ । ३ ज. स.
विधे । ४ क. ग. घ. छ. छ. श्र. वैदिकाना ।

सोमऋयश्चाऽऽघ्रातः—“अरुणया पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणाति” इति । तदुभयान्नानं च धनसोमयोर्द्रव्ययोर्लभार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । इतराङ्गवदेतदुभयं ऋत्वद्भूतया नित्यवदाघ्रातम् । तथासति यद्दि द्रव्याभावे ‘वन्वीत, क्रीणाति च’ इति पाक्षिकत्वं कल्प्यते, तदा नित्यवच्छ्रवणमुपकथ्येत । तस्मात्—सत्यपि द्रव्ये तदुभयमदृष्टार्थं कर्तव्यम् ॥

(सप्तमे—ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणे सूत्रम्—)

तथा भक्षप्रैषाच्छादनसंज्ञसहोमद्वेषम् ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पयोभक्षादपोऽग्निमः ॥

निमित्ते सत्पनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“पयो ब्राह्मणस्य ब्रवम्” इति । तदेतद्द्रव्यस्य नित्यताधिकरणे कर्तव्यम् । कुतः—अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नत्तत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात्—सत्यप्यन्यस्मिन्भक्ष्ये नियमादृष्टाय पय एव ब्रवयेत् ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । “अग्नीन्विह्वर” इति प्रैषार्थे पूर्वमेवाऽऽग्नीध्रेण बुद्धेऽपि दर्शपूर्णमासयोः स प्रैषः कर्तव्यः । वाजपेये सत्यपि वस्त्रान्तरे “दर्शमय परिधधाति” इति विहितमनुष्ठेयम् । पशौ “यत्पशुर्मायुमकृत” इति मन्त्रेण संज्ञसहोमो विहितः, स च मारणवेलायामकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्तव्यः ॥

(अष्टमे—अपररात्रे व्रतस्यानित्यताधिकरणे—सूत्रम्—)

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अजीर्णसंभवे कार्यं व्रतं नो वाऽग्निमो विधेः ॥

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधात् पयोव्रतम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“मध्यदिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतयति” इति । तत्र—यत्प्राजोर्णः संभावित्वा, तेनापि विहितत्वात्पयो व्रतयितव्यमेव । इति चेत् ॥

१ च कथ्येत । २ क. ‘दध्यते । त’ । ३ अ. ‘वेज्यमा’ । ४ ग. च. ‘वे न क’ । ५ ग. उ. अ. घ. ‘जैमिणि’ ।

भैवम् । रोगोत्पत्त्या प्रधानानुष्ठाने विप्रमसद्भात् । तस्मात्—वधाविधवेष्ट्यां
पयो वर्जयेत् ॥

(नवमे-छागस्पैवाग्नीपोमीपपशुताधिकरणे सूत्राणि ३०—४२)

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥

छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३१ ॥ न चोदनावि-

रोधात् ॥ ३२ ॥ आर्पेयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥

न तत्र ह्यचोदितत्वात् ॥ ३४ ॥ नियमो

वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्त्वेनाभिधानात्

॥ ३५ ॥ अनियमो वाऽर्थान्तरत्वादन्यत्वं व्य-

तिरेकशब्दभेदाभ्याम् ॥ ३६ ॥ रूपालिङ्गाच्च

॥ ३७ ॥ छागे न कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्याम्

॥ ३८ ॥ रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यात्

॥ ३९ ॥ विकारो नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ४० ॥

स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४१ ॥

ज्ञातेर्वा तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् ॥ ४२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अग्नीपोमीपकः कोऽपि च्छाग एवोत् चोदिते ॥

अविशेषेण कोऽपि स्पाच्छागो मन्त्रे विशेषणात् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“अग्नीपोमीयं पशुमालभेत्” इति । तत्र—विहिते पशौ
विशेषाश्रवणाद्यः कोऽपि पशुरालब्धव्यः । इति चेत् ॥

भैवम् । “छागस्य वपाया भेदसोऽनुब्रूहि” इति मन्त्रे विशेषितत्वात् । तस्मात्—

छाग एवाऽऽलब्धव्यः ।—शाखान्तरे विधावेव “अजोऽग्नीषोमीयः” इत्येवं विशेषः
श्रूयते—इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्वा-

ष्टमः पादः ॥ ८ ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	९	४७१
सूत्राणि	४२	१२९२

(अथ सप्तमोऽध्यायः)

प्रमाणोद्यधिकारान्तैः पैङ्गुचारैर्निरूपिते ॥

उपदेशेऽतिदेशोऽथ तत्सापेक्षो निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । तथा हि—यत्रापेक्षित-
स्यार्पणजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसंदर्भः पठ्यते, स उपदेशः । अतिदेशस्तु—पूर्वावा-
यैर्देशितः—

“अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसतवतेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते”

इति ॥

“प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तरसमानेषु कर्मसु ।

धर्मोपदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥

इति च । तत्र—उपदेशः पङ्क्तिरध्यायैर्विचारितः । ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशवि-
चारित्वात्पूर्वभावित्वम्, सप्तमाध्यायस्यातिदेशविचारत्वादुत्तरभावित्वम् ॥

(मथमे-प्रयाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्ताधिकरणे सूत्राणि १-१२)

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुखभेदे यथाधिकारं

भावः स्यात् ॥ १ ॥ उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा

सत्त्ववदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥ चोदनाशेषभा-

वाद्वा तद्भेदाद्यवतिष्ठेन्न उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात्

॥ ३ ॥ सत्त्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रती-

येत ॥ ४ ॥ अविभागात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

द्वयर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ उत्पत्तौ विध्य-

भावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्ततश्च कर्म-

भेदः स्यात् ॥ ७ ॥ यदि वाऽप्यभिधानवत्सा-

मान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥ अर्थस्य त्ववि-

१ अ. 'णादधि' । २ अ. 'षडभिवांशिन' । ३ अ. ज. घ. अ. प्रतीता' । ४ क. घ. अ. 'चारत्वा' । घ. 'चारित्वा' ।

भक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्रयो-
गस्य, कर्मणः शब्दभाव्यत्वाद्भिभागाच्छेषाणा-
मप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥ स्मृतिरिति चेत्
॥ १० ॥ न पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छ-
ब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ॥

यज्यन्वयेन सर्वार्थाश्चातिदेशो विचार्यताम् ॥ २ ॥

अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदसमन्वयात् ॥

प्रकृतार्थं ततः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः ।
तत्र—एते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः—यज्यन्वयात् । यागः
करणम्, प्रयाजादय इतिकर्तव्यता, इत्येवावत्तावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो
यागवदानुपूर्व्येणान्विताः स्युः, तदानीम्, अपूर्वेनिष्पादकत्वमुभयत्र समानम्—इति कृत्वा
करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत । किं च—अवघातपेयणादीनां
यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः । तद्ददङ्गत्वसामान्यात्प्रयाजादीनामपि यज्य-
न्वयो युक्तः । याजिघातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनु-
गतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्तेरतिदेशवि-
चारो न कर्तव्यः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अपूर्वं हि मुख्यं फलित्वात् । यजिनं मुख्यः, फलरहितत्वात् । फलवति
मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम् । अतः—करणेतिकर्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः ।
पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथासत्यपूर्वभेदस्य द्विर्वाच्य्याये निरूपित-
त्वादपूर्वविशेषेण तत्करणमूतयजिविशेषेण वाऽन्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरणे
आम्नाताः, ते तत्रैव व्यवविष्टन्ते । सत्त्वेवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र
मार्तां प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्—सौर्यश्येनादिप्रकरणे यमोपदेशामात्राद्धर्माका-
ङ्क्षा पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः ॥

(द्वितीये—इषी श्येनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १३-१६)

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥१३॥

श्येनस्येति चेत् ॥१४॥ नासंनिधानात् ॥१५॥

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदाधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारधवावि—

इषी समानमितरच्छयेनेनेत्पनुवादकम् ॥

श्येनवैशेषिकाणां वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ॥

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥ ५ ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छयेनगं स्फुरेत् ॥

वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि सेनातिदिश्यते ॥ ६ ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाही ज्योतिष्टोमविकारी । तयोरुभयोरज्योतिष्टोमव-
र्माश्चोदकेन प्राप्ताः । ते शोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येना-
मूषवे—“समानमितरच्छयेनेन” इति । ननु—अत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना, तत्प्रवि-
योगिनः कस्यचिदप्यनिर्दिष्टत्वात्—इति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् ‘इषी यो वैशेषिको धर्मो विहितः, तं परित्यज्य, इतरश्चोदकप्राप्तं सर्वं
श्येनेन समानम्’ इत्यर्थः । तस्मात्—‘अनुवादकमिदं वाक्यम्’ इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा—‘देवदत्त एवाधीते, नेर्वरः
कश्चित्’ इत्युक्ते—अध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्माणवकः प्रतीयते, न तु गताश्वघट-
पटादिः । एवमत्रापि—इषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्सजातीयं श्येन-
गतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च प्रकृतवर्ण-
वान्न चोदकेन प्राप्तम् । तस्मात्—इषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ॥

(तृतीये—पञ्चदशविःषु सार्थवादविध्वत्तिदेशाधिकरणे सूत्राणि १७-२१)

पञ्चसंचरेष्वर्थवादातिदेशः संनिधानात् ॥

॥ १७ ॥ सर्वस्य वैकशब्द्यात् ॥ १८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ विहिताम्नानान्नेति
चेत् ॥ २० ॥ नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

पृथीयाधिकरणमारचयति—

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रमः ॥

स वादाङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्वन्वयाद्भवेत् ॥ ७ ॥

अर्थवादेकनिष्ठोऽसौ भैवमङ्गविधेरपि ॥

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्पतिदिश्यताम् ॥ ८ ॥

चातुर्भोज्येषु वैश्वदेव—वरुणप्रघास—साकमेध—सुनासीरीय—नामकानि चत्वारि
पर्वाणि । तत्र—वैश्वदेवेष्टौ हवींषि विहितानि—“आग्नेयमष्टकपालं निर्वपति” “सौम्यं
चरुम्” “सावित्रं द्वादशकपालम्” “सारस्वतं चरुम्” “पौष्णं चरुम्” “मारुतं
सप्तकपालम्” “वैश्वदेवीमामिक्षाम्” “द्यावाष्टभिव्यमेककपालम्” इति । तेषां हविषां
ब्राह्मणेऽर्थवादः समानात्—“वार्चमनानि वा एवानि हवींषि” इति । अङ्गविधयोऽपि
तत्राऽऽज्ञाताः—“त्रेषा संनद्धं बर्हिर्भवति” “त्रेषा संनद्ध इध्मः” “नव प्रयाजा
इत्यन्ते” “नवानुयाजाः” इति । एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि
पञ्च हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणभेदेषु पञ्चस्वतिदिशति—“एतद्ब्राह्मणा-
न्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीवरानि” इति । तत्र—अर्थवादमात्रस्यातिदेशो
न्याय्यः, तस्य हविर्विधिभिः सह स्तुत्यस्वावकरूपेणान्वयसंभवात् । अङ्गविधीनां तद-
संभवात् । इति चेत् ॥

भैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात् । तस्मात्—अर्थवादस-
द्विधानामङ्गविधीनामतिदेशः ॥

(चतुर्थे—एककपालेन्द्राम्नयोः सार्थवादविध्वंसिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

एककपालेन्द्राम्नौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

श्रुतमेककपालेस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ॥

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राम्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ९ ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम् । ऐन्द्राम्नब्राह्मणं वरुणप्रघा-
सेष्वेवाऽऽज्ञातम् । एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालेन्द्राम्नयोर्ब्राह्मणातिदेश

१ च. 'गः ॥ भवेदङ्' । २ क. अनुग' । ३ च. ज. झ. 'ध-नुना' । ४ छ. च. ज. घ.
५. 'वाद् भासा' । ६ ज. 'लस्यता' । ७ क. 'घास एवाऽऽ' ।

आम्नायते—“एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्र”, एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरश्चेतरश्च” इति । तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनाथैवादसहिताङ्गविविकाण्डस्य सर्वस्यातिदेशः । पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मरणाय बीजकथनम् ॥

(१ श्रमे—साकमेधे वारुणप्रधासिकैककपालातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्र-
यणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च
सकृद्द्वयवदानस्य वचनात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् ॥

साकमेधेषु वारुणप्रधासस्थाहुताग्रिमः ॥ १० ॥

प्रकृतावर्धेबाहुलपादन्तिमः संनिधानतः ॥

ऐन्द्राग्रसाहचर्याच्च सार्धत्वमधिकत्वतः ॥ ११ ॥

वैश्वदेवे चावाष्टिध्व्य एककपाल , वरुणप्रधासेषु काय एककपाल । तयो षष्-
भ्राह्मणैः समाम्नातम् । साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपाल । तस्मिन्वैश्वदेविकैककपालाद्ब्रा-
ह्मणमतिदेष्टव्यम् । कुत — प्रकृतित्वेन तस्मिन्नुपदिश्यमानधर्मबाहुल्यात् । वारुणप्र-
धासिकस्य तद्विकृतित्वादल्पा एव धर्मविशेषा उपदिष्टा — “शमीप्रय्यो हिरण्मय्यो
वा सुचो भवन्ति” इत्यादयः । तत्र वैहनुग्रहो न्याय्यः । इति प्राप्ते—

श्रूमः—वारुणप्रधासिकब्राह्मणस्य मत्यापन्नत्वात्तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्रब्रा-
ह्मण तत्रत्यमेवातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तस्साहचर्यादिदमपि तत्रत्यमेव ।
ननु—प्रकृतिभूताद्वैश्वदेविकैककपालादेव वारुणप्रधासिक इव साकमेधोयऽपि चोद-
केन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशत्राक्यमिदं व्यर्थम्—इति चेत् । न, हिरण्मय-
स्वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात् । तस्मात्—वारुणप्रधामिकैककपालस्यैवात्रातिदेशः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	५	४७६
सूत्राणि	२३	१३१५

१ अ "स्य पूर्व" । २ अ घ. ज. झ. ञ. "ब्रह्मणा" । ३ अ. झ. ञ. "श्वदेवक" । ४ क "नक्षत्री" ।
५ ज. "द । वर" । ६ अ च झ "दूनामनु" । ७ ज झ. "थे च त" । ८ ज झ "मीरे" ।

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे स्थंतरादिशब्दानां गानविशेषार्थताधिकरणे सूत्राणि १-२१)

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम्
 ॥ १ ॥ शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः
 स्यात्पृथग्भावात्क्रियाया त्वभिसंबन्धः ॥ २ ॥
 स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-
 नोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥ शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥
 नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात्
 ॥ ६ ॥ स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ नार्थाभावाच्छ्रुतेरसं-
 बन्धः ॥ ८ ॥ स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णावि-
 भक्तत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ अश्रुतेस्तु
 विकारस्योत्तरास्तु यथाश्रुति ॥ ११ ॥ शब्दानां
 चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ अपि तु कर्मशब्दः
 स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वादिकारो ह्यविशि-
 ष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ अद्रव्यं चापि दृश्यते ॥ १४ ॥ तस्य
 च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरूपित्वादर्थो
 ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥ तस्मि-
 न्संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥
 योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥
 अयोनौ चापि दृश्यतेऽतथायोनि ॥ १८ ॥
 ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥
 स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा लोके ॥ २० ॥
 शब्दानां च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथंतरम् ॥

गापतीत्पृग्गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥ १ ॥

इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेत्यृक्प्रसिद्धितः ॥

लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥ २ ॥

इदमाम्नायवे—“कवतीषु रथन्तरं गायति” इति । “कया नश्चित्र आमुवत्”—

इत्याद्यास्त्वित् ऋचः कवत्यः । ताम् वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् । वद्वा-
वितुं रथन्तरं साम तास्त्वितिदिश्यते । तत्र—अविदेश्यस्वरूपं निश्चेतुं रथन्तरशब्द-
स्यार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ता “अभि त्वा शूर नोनुमः—” इतीयमृक् ‘रथन्तरम्’
इत्युच्यते । कुतः—अध्येतृप्रसिद्धितः । ‘रथन्तरं गीयताम्’ इति केनचिदुक्ता अध्ये-
वारः स्वरस्तोमविशेषयुक्ताम् “अभि त्वा—” इत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोममात्रम् ।
तस्मात्—गानविशिष्टाया ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्वम् ॥ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वरादिविशेषानुपूर्वाभात्रस्वरूपमृगक्षरव्यतिरिक्तं यद्गानम्, तदेव रथन्त-
रशब्दस्यार्थः । कुतः—लाघवात् । किं च—कवतीष्वृक्षु गानमतिदेश्यं योग्यम् । न
त्वृचस्तद्योग्यताऽस्ति । “कया नः—” “अभि त्वा—” इत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधारावे-
यभावेन पठितुमशक्यत्वात् । तस्मात्—गानविशेष एव रथन्तरादिशब्दार्थः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१	४७७
सूत्राणि	२१	१३३६

(अथ तृतीयः पादः)

(मपमे—आमहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १—४)

उक्तं क्रियाभिधानं तद्भूतावन्यत्र विधिप्रदेशः

स्यात् ॥ १ ॥ अपूर्वे वाऽपि भागित्वात् ॥ २ ॥

नाम्रस्त्वोत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षाद्गुणसं-

योगाक्रियाभिधानं स्यात्, तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात् ॥४॥

वृत्तीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ॥

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥ १ ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नामः समत्वतः ॥

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥ २ ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ॥

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोदितः ॥ ३ ॥

कौण्डपायिनामयने श्रूयते—“मासमाग्निहोत्रं जुहोति” इति । तत्र—‘अग्निहोत्रम्’ इत्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादास्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशे नार्हति । कुतः—तस्य नाम उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘अग्नये होत्रं यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रम्’ इत्येतन्मवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये (तत्प्रमुख्यं चान्यशास्त्रम् १ । ४ । ४ इति सूत्रे) निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न च—उभयत्र मुख्यत्वं संभवति, अनेकार्थत्वस्यान्याव्यवत्वात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वाटितुं नित्याग्निहोत्रगुणानतिदेशति ॥

(द्वितीये प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थिषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम पत् ॥

तद्वादशाहिकादह्नो धर्मानतिदेशेन वा ॥ ४ ॥

पूर्वन्पायेनातिदेशो नैवं प्रथमता द्वयोः ॥

अह्नोस्तुल्येति मुख्यत्वं समं नातिदेशेदतः ॥ ५ ॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः ‘प्रायणीयम्’ इति नाम । तथा गवामयनेऽपि । तत्र—‘अग्निहोत्रनाम’—(७ । ३ । १) न्यायेनातिदेशः । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रायणीयज्ञान्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रायण्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽ-

प्यनेकार्थत्वमसङ्गामावात् । 'प्रारभ्यायेते गच्छति प्रवर्तते कर्मणेन—प्राणणीयम् ।
अतो नैतन्नामधेयं धर्मानविदिशति ॥

(तृतीये—सर्वपृष्ठशब्देन षट्पृष्ठानामतिदेशाधिकरणे सूत्राणि ६—११)

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्योतिष्टोमि-
कानि पृष्ठानि, अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥
षडहाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ लिङ्गाच्च
॥ ८ ॥ उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥
द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ न व्यर्थत्वात्स-
र्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

विश्वजित्सर्वपृष्ठं किमनुवादो रथंतरम् ॥

वृहता वा समुच्चैषं यद्वा षाडहिकानि षट् ॥ ६ ॥

अतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ॥

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह संभवात् ॥ ७ ॥

समुच्चैषो वा विपये सर्वत्वं बह्वपेक्षया ॥

न तु द्वयोरतः पण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ८ ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुत—
मासत्वात् । तथा हि—ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनपवमानानन्तरमावीनि माहेन्द्रादीनि
चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति । “अभि त्वा शूर नोनुमः,” “कथा नश्चित्र आभुवत्”
“व वो दस्ममृतीषहम्,” “तरोभिर्बो विदद्भु” —इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु घानि
स्तोत्राणि सप्तदशस्त्वोमवामापाद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विद्यमानानां विमृणामृचां
ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तदशवाऽभ्यासः सप्तदशस्त्वोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः
श्रूयते—“सप्तदशानि पृष्ठानि” इति । तानि च चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदक-
मासत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानूचन्ते—इत्येकः पक्षः ॥

रथंतरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोन्योर्विष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोदकेन विकल्पमाप्तौ सर्व-

* स्तोमशब्द एव मानविशेषवन्ती ॥

१ घ. 'थेय' । २ क. ल. च. प्र. 'यति ग' । ३ छ. च. ज. श प्र 'म ध' । ४ प्र. 'बदे
वा । ५ व. 'नि पृ' ।

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सति—अनुवादकृत्वं वैयर्थ्यं न भविष्यति—इति द्वितीयः पक्षः ॥

सर्वत्र बहुषु मुख्यम्, न तु द्वयोः । तस्मात्—अनेन सर्वेष्टशब्देन षट्संख्य-
कानि पृष्ठान्यविदिश्यन्ते । एतद्दे मविदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि
रधंतर—बृहद्—वैरूप—वैराज—शोकर—रैवत—सामभिर्निष्पाद्यानि । यद्यपि
विश्वजितै ऐकाहिकत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव, न यद्बहविकृतित्वम् । तथाऽपि सर्वेष्ट-
शोक्तिमलात्तानि षट्पृष्ठान्यविदिश्यन्ते ॥

(चतुर्थे—अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

तथाऽवभृथः सोमात् ॥ १२ ॥ प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूचते ॥

नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥ ९ ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः ॥

व्युत्सेकोऽनूचतामेष मेवं कर्मणि सौमिके ॥ १० ॥

मुख्यावभृथशब्दो यस्तत्सादृश्यविवक्षया ॥

धर्मानतिदिशेत्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वारुणमपासेषु श्रूयते—“वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति” इति ।
निष्कासं आमिक्षार्या लेपः । “प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्वाम्” इत्यादि-
मश्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वास्वप उत्सिच्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कासविधानार्थम-
वभृथशब्देनाऽऽमिक्षायामे चोदकमासोऽनूचते । अस्ति हि व्युत्सेकस्यावभृथत्वम् । “एष
वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः” इति श्रुतत्वात् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिवद्विवेयक्रिया-
सामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च । व्युत्सेके त्वसंब-
न्धादुपचर्यते । न हि सौमिककर्मणीव व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंशत्रयवर्ती पश्यामः,

१ क. ज. घ. 'शोकर' । २ घ. च. ज. घ. अ. 'त एवाहत्वा' । ३ घ. च. अ. 'ज्योऽयं
रत्ता' । ज. घ. 'ज्योऽस्त' । ४ ज. घ. 'शक्तर्म' । ५ ज. घ. 'भृथ' । ६ घ. 'प्रासो व्युत्से-
कोऽवभृथशब्देनाऽऽमिक्षायामे । ७ ज. घ. म. 'सविधित्वाऽऽप्य व्युत्सेकोऽवभृथशब्देनाऽऽमिक्षाके
नो' । ८ क 'यामे' । ९ घ. 'स्तुतत्वात्' ।

येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । तस्मात्—सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुञ्जान आम्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानविदिशन्कर्मन्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च—विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथोऽस्तु—इति शङ्कनीयम्, अपेक्षितस्य धर्मकलापस्यात्रामावात् । तस्मात्—सौमिकधर्मोपेतकर्मन्तरविधिः ॥

(पञ्चमे—वारुणप्रघासिकावभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाश-
स्वनादेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुपनिष्कासकावुत् ॥

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥

तुपनिष्कासपोरत्र साक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः ॥

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य वाधनम् ॥ १३ ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मन्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद्बुद्धलः । तस्मात्—तुपनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो वाध्यते ॥

(षष्ठे—वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ॥

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ॥

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानातिदिशत्पतः ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र—श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूयगवे वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दवन्नवकपालधर्मानविदिशति । इति पूर्वोपक्षः ॥

—‘वैष्णुदेवताऽस्य’ इति विग्रहे विहितस्त्वद्धितप्रत्ययो देवतामभिवक्षते, न तु धर्मात् ।
—नाविदिशति ॥

(सप्तमे—निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

निर्मन्थ्येनेष्टकापाके बार्हिषाऽवटसंस्कृतौ ॥

अतिदेशो न वाऽऽद्योऽस्तु धर्मार्थं तन्न पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीधोमीयपशौ धर्मवान्निर्मन्थ्योऽग्निराभ्रातः । स च निर्मन्थ्यशब्दोऽग्निचयन इष्ट-
कापाके प्रयुक्तः—“निर्मन्थ्येष्टकाः पचन्ति” इति । तथा—दर्शपूर्णमासयोः सधर्मकं
बार्हिराभ्रातम् । स च बार्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः—“बार्हिषा यूपावटमवस्तृणाति”
इति । तत्र—उभयत्र तद्रूपसिद्धयर्थमतिदेशः । इति चेत् ॥

न । पूर्वोक्तवैष्णवशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसंभवे धर्मलक्षकत्वायोगात् । अग्निम-
न्थनस्य बार्हिलेवनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं निरूप-
यते । तस्मात्—नास्त्यतिदेशः ॥

(अष्टमे—प्रणयनशब्देन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १९—२२)

प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १९ ॥

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ प्राकृतं

वाऽनामत्त्वात् ॥ २१ ॥ परिसंख्यार्थं श्रवणं

गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सौमिकं प्राकृतं वा स्याद्द्वयोः प्रणयनं श्रुतम् ॥

आद्योऽप्राप्तत्वतो भैवमनामत्वेन वादगीः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते—“द्वयोः प्रणयन्ति । तस्माद्द्व्याभ्यां *यन्ति” इति । तत्र—
सौमिकं यत्सधर्मकमग्निप्रणयनम्, तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः—सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृ-
वित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकाप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दर्शपूर्णमासैर्गं त्वग्नि-
प्रणयनं चोदकप्राप्तत्वादविधेयम् । तस्मात्—सौमिकस्य धर्मो अत्र प्रणयनशब्देनाति-
दिश्यन्ते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नायं प्रणयनशब्दः सौमिकेत्य प्रणयनकर्मणो नामधेयम् । किंतु निर्म-

* 'तरसाद्द्वान्यामेति' इति शाबरभाष्यत्वपाठः ॥

१ क. 'तौ' ॥ धर्मार्थमतिदेशो न वाऽऽद्योऽस्तु त' । २ क. 'क्षणत्वा' । ज. घ. प्र 'क्षणक' ।
३ क. 'वे त' । ४ स. च. छ. ज. घ. न. 'सप्तं त्व' । ५ क. 'कर्म' ।

न्यबार्हिरादिशब्दवह्नौक्कि एव । ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्धिर्विषयर्थात्, तर्ह्यर्थवादसंबन्धाय तद्वाक्यमस्तु ॥

(नवमे—मध्यमयोर्द्वयोरेव प्रणयनाधिकरणे सूत्राणि २३—२५)

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात्

॥२३॥ मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥२४॥

औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥२५॥

नवमाविकरणमारचयति—

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसञ्जकात् ॥

आद्यन्तयोर्हरुगत्या मध्ययोः पर्वणोर्भवेत् ॥ १८ ॥

“तस्माद्वाभ्यां यन्ति” इत्यनेनार्थवादेन संबन्धाय पुनर्विधानाय प्राकृतमग्निप्रणयन चोदकप्राप्तमपि श्रूयते—इत्युक्तम् । तद्वैश्वदेवमुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवेत्तुमर्हति । कुतः—प्रसञ्जकात् । तथाहि—“न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति । न मुनासीरीये” इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिं प्रसञ्जयति । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मात्—उत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाऽऽद्यन्तयोरिदमग्निप्रणयनम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“ऊरु वा एवी यज्ञस्य—यद्वरुणमघासः, साकमेधश्च” इति गमनसाधनत्वमूरुत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तस्तेनिधौ “द्वयोः प्रणयन्ति” इति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादाथे पुनर्विधाय “द्वोभ्यां यन्ति” इत्यर्थवादेनोक्तवक्तृनानुक्ताभ्यां पर्वण्यो गमनमुपन्यस्यते । तस्मात्—मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् । किमर्थं चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनं मध्यमयोः कीत्यंते—इति चेत्, उत्तरवेद्यग्निविधानगुणविधानार्थम् । न च—अत्रोत्तरवेद्यभावात्प्रणयनाभावः—इति शङ्कनीयम् । “उपान वपन्ति” इत्यनारभ्य श्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवेवान्मध्यमयोर्व्यवधिष्ठते । तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्निधीयते । एतदर्थमेव हि मार्गवाद् पुनर्विधानम् ॥

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वातिककारेण योऽर्षोऽभिहितः, ते दर्शयति—

अनामत्वाच्च वैषय्यात्सौमिकं प्राकृतं न वा ॥

अपूर्वं तत्प्रणयनं शास्तान्तरसेमोक्तितः ॥ १९ ॥

१ अ. 'योऽमु प्रम' । २ अ. 'वैशा मदे' । अ. 'वैणो मदे' । ३ अ. च. इत्येतेना । ४ अ. 'मपि प्र' । ५ क. लाभ्यां । ६ 'त्युग' । ७ अ. अ. ह. अ. योऽभिहितो निर्णयः, तं । ८ अ. च अ. ह. अ. व । ९ अ. 'समन्तः ।

“आह्वनीयोद्वाऽग्निं प्रणयते” इति शाखान्तरे मध्यमयोर्नूतनं प्रणयनं विहितम् । तेन समानवचनत्वात्तत्राप्यपूर्वं प्रणयनं विधीयते ॥

(दशमे-स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे २६-२७)

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शना-
त् ॥ २६ ॥ चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो, न हि ॥

वैष्णवन्पायतो मेवमनन्यगतिलिङ्गतः ॥ २० ॥

गवामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्दिश्यते । तच्च दिवाकीर्त्यम् । तस्मात्प्राचीनास्त्रयः स्वरसामनामका अहर्दिशेषाः । तपोपरिष्ठा-
दपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते—“अभितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसा-
मानः” इति । तेषु च ग्रहैसावत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः । अन्यत्र त्वेवं
श्रूयते—“वृष्ट्यः षडहः, द्वौ स्वरसामानौ” इति । तावेतावहर्विशेषी पूर्वोक्तानां स्वर-
सामानां न विकारौ । कुतः—वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणवि-
धानेन मुख्यवृत्तित्वात् लक्षणया धर्मानतिदिशति, तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः
स्वरसामशब्दः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अनन्यगतिकलिङ्गशब्दात्स्वरसामानौ विकारौ भवतः । तथाहि—‘षडहः,
द्वौ स्वरसामानौ’ इत्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तः, तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण ‘त्रिवृत्,
पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः, इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन
प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयपष्टद्विसप्ततयोः सप्तदश-त्रयस्त्रिंशयोर्व्यत्यासं विधाय सप्त-
माष्टमयोरद्भोः सप्तदशस्तोमं सिद्धेवत्कृत्वा त्रिषु चरमेष्वाहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्वर्थ-
मर्धवादेनानुवदति । “यत्तृतीयं सप्तदशमेहः, तत्रयास्त्रिंशस्थानमपिपर्याहरन्ति” इति
व्यत्यासविधिः । “त्रयाणां सप्तदशानामैन्वृत्तानतायाः” इत्यनुवादः । तत्र येद्युपा-
न्यान्त्ययोरद्भोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्, तदा नैरन्वर्थमुपपद्येत, न
त्वन्यथा । तस्मात्—न वैष्णवन्पायेन गुणविधिः, किंतु धर्माणामतिदेशकः ॥

* ‘त्रयस्त्रिंशस्य स्या’ इति शाखेनाप्यस्यपाठः ।

१ अ. ‘यथाग्निं । २ अ. घ. ‘इस्तं’ । ३ घ. तथा । ४ अ. ‘वृणुहः’ । ५ अ. अ. सिद्ध-
वत्कृत्य । ६ अ. घ. ‘महस्तत्र त्रय’ । ७ अ. ज. घ. ‘मन्वान’ । ८ अ. प. ज. घ. न ‘तर्धवा’ ।
९ अ. यथन्त’ । ज. घ. यद्यन्तयो’ ।

(एकादशे— { 'वासो ददाति' इत्यादौ वासआदि- } सूत्रे २८-२९)
 { शब्दानामाकृतिनिमित्तताधिकरणे }

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ रूपं वाशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

वासोनसी वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

“वासो ददाति” “अनो ददाति” इति श्रूयते । तत्र यथा—यूपशब्दस्य शास्त्रायच्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथा—वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तुवानक्रिया, अनःशब्दस्य वर्षेकिकर्तृका दारुतक्षणाक्रिया । तस्मात्—वासोनःशब्दयोः क्रियाविदेशकत्वाद्धानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यम् । इति चेत् ॥

न । गवाश्वादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । षोडशशब्दानां क्रियामुपलभ्यैव प्रयुज्यमानत्वात्क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशब्दादिषु क्रियामुपलभ्यापि जातिमुपलभ्य शब्दं प्रयुञ्जते । तस्मात्—वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ॥

(द्वादशे—गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्रावुपनिधानाधिकरणे सूत्राणि ३०-३२)

विशये लौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात्

॥३०॥ न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१॥

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥३२॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वैदिको लौकिको वाऽग्निनिधेयः संस्कृतेर्वशात् ॥

आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥ २२ ॥

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते—“अग्निमुपनिधाय स्तुवीत” इति । तत्र—उपनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात् । कुतः—आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनकाङ्क्षित्यया समस्त्वैदिककर्मशेषत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आहवनीये जुहोति” “गार्हपत्ये हवींषि अयति” इत्यादिभिर्होमादिभिः संस्काराकाङ्क्षा निवर्तिता । ततो नाऽऽहवनीयादिशब्दवदग्निशब्दः संस्कारनिमित्तः । किंतु वासःशब्दवज्जातिवाची । तथा सति—लौकिकत्वात्प्राऽऽधानादिमंस्कार-

मतिदिशति । लौकिककार्येष्विव वैदिककार्येष्वग्निर्लौकिकः शेषभावं भजते, तस्य सर्व-
कार्यसमर्थत्वात् । ततोऽग्निशब्दो जातिमात्रमुपस्थापयतीति क्वद्विमात्रेण चरिवाप्ये
विनाऽऽहवनीयादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकोपस्थापको भवति ॥

(त्रयोदशे-यूपशब्दस्य संस्कारप्रयोजकताधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ भक्त्या

वाऽयज्ञशेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

संस्कारः स्यादुपशये न वा, यूपोक्तितोऽग्निमः ॥

न स्यान्निर्भोजनाभावात्तूर्णोच्छेदेन यूपता ॥ २३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“उपशयो यूपो भवति” इति । एकादशानां यूपानां समूह
एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः । तथाच श्रूयते—
“यद्दक्षिणव उपशयः” इति । तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्का-
रनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वात् । इति चेत् ॥

न । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् । पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तच्च नियोजन-
मितरेषु दशसु यूपेष्वस्ति । न त्वेकादश उपशये । तथा च वैत्तिरीयब्राह्मणम्—“सर्वे
वा अन्ये यूपाः पशुमन्तः, अथोपशय एवापशुः” इति । परिव्याणादिसंस्काराभावेऽ-
प्यमर्त्रकाश्छेदनादयः कोचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावदोऽल्पेन सादृश्येन
गौणी तत्र यूपत्वोक्तिः । तस्मात्—न यूपशब्दो घर्मानविदिशति ॥

(चतुर्दशे-पृष्ठशब्दस्यग्देववाचित्वाधिकरणे सूत्रे ३५-३६)

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथामृतोपदेशात्

॥ ३५ ॥ अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषे-

धाद्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् ॥ ३६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

पृष्ठैरुपस्तुती स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाऽग्निमः ॥

अग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥ २४ ॥

(अष्टमोऽध्यायः)

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः ॥

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । सप्तमस्य चतुर्षुपादे प्रथमाधिकरणेन 'आनुमानिकवाक्यरुचोऽतिदेशोऽस्ति' इति सत्तामात्रं निरूपितम् । अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते ॥

(प्रथमे-विशेषचिन्ताधिकरणे सूत्रम्—)

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते निपतात्कर्मणोऽथ वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ २ ॥

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अति-
दिश्यन्ते । कुतः—नियमाकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्या ।
इति चेत् ॥

मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मात्—नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मा-
विदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ॥

(द्वितीये—विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तद्वितोत्तपादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ॥

भवेद्वा, न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ ३ ॥

दशपूर्णमासयोः—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यत्र तद्वितोक्त्या देवतानि-
देशः, एकदेवतायोगित्वम्, औपवद्रव्यकत्वं निर्वापः, इत्येतान्याग्नेययागसन्धितया
श्रूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि । “सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न
तेषामग्नेयवर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः—तेषामशब्दरूपत्वेन शब्देकसम-
धिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगात् । इति प्राप्ते—

१ म. द्वितीयाधिकरणे । २ म. 'कार्ये व्य' । ३ च. 'र्थस्व व्य' । ४ क. 'इं तद्विशे' । ५ ज.
छ. निर्वपेत् । ६ क. 'व्यनि' ।

ब्रूमः—लिङ्गस्मारिवोपकारसहितमेव सौर्ययागं वच्छब्दो विदधाति । तथा मवि
प्रेणाद्या (ल्या) लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशात् 'आग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेयः' इत्येवाह्वयं चोद-
कवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ॥

(तृतीये-सोम ऐष्टिकधर्मानातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३—१०)
प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥
लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ कृत्स्नाविधानाद्वाऽ-
पूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सुगामिधारणाभावस्य च
नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥
न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ शङ्कते चानुपोष-
णात् ॥ ९ ॥ दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणे प्रथमं वर्णकमारचयति—

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्थानो वा स्यात्प्रवृत्तितः ॥

उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि ॥ ४ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाद्भूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात्सोमेऽ-
प्यनिवार्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । पत्यक्षोपदिष्टैरभिपदाद्यङ्गकल्पैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मात्—
नैष्टिको विध्यन्तः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

इष्टद्यमिहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ॥

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥ ५ ॥

लोकवत्संनिपत्पारादुपकारद्वयश्रुतेः ॥

इपत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ६ ॥

अलौकिकत्वेन 'पत्तावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकारः' इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादौ
नास्ति मूलप्रकृतित्वम् । इति चेत् ॥

मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लौकिकमुजिक्रियायामोदनः करणम्, वेत्याः संनि-
पत्प्रापकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठदीपादयः । तथा भावनायां यागः
करणम्, अवधातादयः संनिपातिनः, प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्त-

१ च. प्रयाजा । २ ज. "ऐतिरेक्ष्य विध्य" । ३ क. म. "तीर्थाधिकरणम्" । ४ घ. च.
अ. घ. म. "इष्ट्यादीनां न" । ५ क. घ. च. ज. घ. य. तस्य ।

(अष्टमोऽध्याय)

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः ॥

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेषु निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणेन 'आनुमानिकवाक्यरुतवोऽतिदेशोऽस्ति' इति सत्तामात्र निरूपितम् । अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते ॥

(प्रथमे—विशेषचिन्ताधिकरणे सूत्रम्—)

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथ वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ २ ॥

विहितैतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चिदकर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः—नियमाकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्या । इति चेत् ॥

मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मात्—नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ॥

(द्वितीये—विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तद्विदितोत्तपादिलिङ्गे किं न विशेषनियामकम् ॥

भवेद्वा, न हाशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ ३ ॥

दशपूर्णमासयो —“आग्नेयमष्टाकपाल निर्वैपति” इत्यत्र तद्विवेकत्वा देवतानि-
देश, एकदेववायोगित्वम्, औपधद्रव्येकत्व निर्वाप, इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया
श्रूयमाणत्वादानेयलिङ्गानि । “सार्धं चरुं निर्वैपति” इत्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न
तेषामग्नेयधर्मातिदेश नियन्तु सामर्थ्यमस्ति । कुतः—तेषामशब्दरूपत्वेन शब्देकसम-
धिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगात् । इति प्राप्ते—

१ अ द्वितीयाधिकरणे । २ अ. 'सार्धं च' । ३ च 'धेस्व च' । ४ क. 'इ तद्विशे' । ५ अ
६ निर्वैपति । ६ क 'अनि' ।

ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्य्यागं तच्छब्दो विदधाति । तथा यदि प्रेमाद्या (ल्या) लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशात् 'आग्नेयवत्सौर्याङ्नुष्ठेयः' इत्येतादृशं चोद-
कवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ॥

(तृतीये—सोम ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३—१०)

प्रवृत्तिस्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ कृत्स्नविधानाद्वाऽ-

पूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सुगधिवारणाभावस्य च

नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥ विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ शङ्कते चानुपोप-

णात् ॥ ९ ॥ दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणे प्रथमं वर्णकमारचयति—

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात्प्रवृत्तितः ॥

उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि ॥ ४ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाद्भूते दीक्षणीयादी पवृत्तत्वात्सोमेऽ-
प्यनिवार्यः । इति चेत् ॥

मेवम् । प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिपवाचङ्गकलापैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मात्—
नैष्टिको विध्यन्तः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ॥

अस्ति वा नालौकिकत्वादिपत्तानवधारणात् ॥ ५ ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारद्वयपश्रुतेः ॥

इपत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ६ ॥

अलौकिकत्वेन 'एतावद्विरङ्गैः संपूर्णो उपकारः' इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादी
नास्ति मूलप्रकृतित्वम् । इति चेत् ॥

मेवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लौकिकमुजिक्रियायामोदनः करणम्, वेस्याः संनि-
पत्योपकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठदीपादयः । तथा भावनार्या यागः
करणम्, अवधावादयः संनिपातिनः, प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्त-

१ च. प्रनाख्या । २ ज. 'शैनिस्तेषा विध्य' । ३ क. अ. 'तीयाधिकरणम् । ४ स. च,
ज. घ. म. 'एपादीवा ना' । ५ क. घ. च. ज. घ. अ. तस्य ।

मलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते, तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मात्—इष्ट्याग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ॥

(चतुर्थे—ऐन्द्राम्रादावैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्राम्रादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ॥

संभवादौ चिच्छकोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥ ७ ॥

“ऐन्द्राग्निमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः—उभयत्र विध्यन्तसंभवेनाविदेष्टुमर्हत्वात् । इति चेत् ॥ न । कपालनिर्वापादिमिर्लिङ्गविशेषैरेष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ॥

(पञ्चमे—अग्नीषोमीयपशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

न पशावैष्टिकः स्याद्वा, न कपालाद्यभावतः ॥

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्तुच्यसाम्यतः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्त्वो नास्ति । कुतः—पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावात् । इति चेत् ॥

मेवम् । “आग्नेयमष्टकपालम्” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते, तथा “अग्नीषोमीयं पशुम्” इत्यत्रापि । न तु “सोमेन यजेत” इत्यत्रैव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेवद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । “एकादश प्रयाजान्यजति” इति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम् । “स्तुच्येमाघार्ये ञ्हुहा पशुमनक्ति” इत्याधाराजने लिङ्गान्तरे । आलम्भो लिङ्गान्तरे, इष्ट्यावपि “इष्ट्यामालभते” इति दर्शनात् । तस्मात्—अस्ति पशावैष्टिकः ॥

(षष्ठे—सवनीयपशावग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो, वा प्रकृतित्वतः ॥

आद्योऽन्त्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विक्रतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ९ ॥

सवनीयानुबन्धनिकृतादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धी विध्यन्तः । कुतः—दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तः, दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु मथमभावित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टिविकृतित्वात् प्रकृतित्वमस्ति । अतो न तस्य विध्यन्त्वोऽविदेकार्हाः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आलम्बोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तत्र सवनीयादिष्वस्ति । तथा प्रातः-सर्वनीयादिषु वपादिमन्वारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टिं पति विकृतेरस्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मात्—अग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदि-शोत् ॥

(सप्तमे—ऐकादशिनपशौ समानधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

। ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्यादैकादशिने दैक्षात्सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ॥

रशनाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गताऽन्तिमः ॥ १० ॥

ऐकादशिनाः पशव एवमात्रायन्ते—“ आग्नेयः कृष्णश्रीवः । सारस्वती मेधी । बभ्रुः सौम्यः । वौष्णः श्यामः । शिविष्ट्रो बार्हस्पत्यः । शिल्पो वैश्वदेवः । ऐन्द्रोऽरुणः । मारुतः कल्माषः । ऐन्द्राग्रः संहितः । अधोरामः सावित्रः । वारुणः कृष्णः । पैकशिविपात्येत्वः? ” इति । यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एव पठिताः । तथाऽपि ज्योतिष्टोम-प्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते ।—“ प्रैर्वाऽऽग्नेयेन वापयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । मजनयति वौष्णेन ” इत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षोऽग्नीषोमीयाद्विध्यन्तं स्याद्विदेशः स्यात् । कुतः—अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् । इति चेत् ॥

भवेत् । सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात् । मुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः ।

* ‘कृष्णश्रीवो आग्नेयः’ इति शाबरभाष्ये ॥

† ‘अग्नेयां याऽऽग्नेयेन वापयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । प्रजनयति सौम्येन’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ अ. ज. छ. ‘वन्धा वि’ । २ अ. पशुषु । ३ अ. छ. अ. ‘पशोर्लिङ्ग’ । ४ अ. छ. अ. ‘वन्धादि’ । ५ क. ‘पशो विध्य’ । ६ क. छ. अ. ‘देवणासी’ । ७ अ. ‘पशुशिविपादित्वेन इ’ । ८. एकः शिविष्ट्रतु दृढरहित इ’ । ९ क. अग्नेयाऽऽग्नेयेन । छ. एवमाग्नेयेन । घ. तत्रैवाऽऽग्नेयेन । १० क. ‘श्रीमी’ । ११ अ. न । १२ अ. छ. ‘पद’ ।

तत्र चोदकमासा रशनेका । वाचनिकी द्वितीया । एवंचु तृतीये निर्णोतम् । तदेव-
द्रशनाद्वयमग्नीषोमीत्यपशावसंभवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम्, मुत्याकालीनत्वं द्वि-
तीयम् । ते च द्वे लिङ्गे ऐकादशिनेषु दृश्येते । तत्रेदमात्रायते—“द्वे द्वे रशने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययति” इति । मुत्याकालीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्याद्धर्मातिदेशः ॥

(अष्टमे—पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥१५॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ललामादिगणे देक्षादैकादशिनतोऽथ वा ॥

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वाविशेषतः ॥ ११ ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“वसन्ते ललामांस्त्रीनृपभानालभेत्” इति ।
तत्र—रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गाभावाद्देक्षादग्नीषोमीत्याद्धर्मातिदेशः । इति चेत् ॥

न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनैभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्र-
कृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथाहि—सौत्रामण्या पशुगणं प्रकृत्यैवमात्रायते—“यत्रिषु
यूपेष्वालभेत् । बहिर्धोऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनयेदेकयूप आल-
भेत्” इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्, तदा—चोदकादेकस्यैव यूपस्य
प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानम्, पुनरेकयूपविवानं च व्यर्थं
स्यात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुप-
घते । तस्मात्पशुगणेष्वैकादशिनैभ्योऽतिदेशः ॥

(नवमे—अव्यक्तपशौ सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

इष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित्प्रमुखेष्विह ॥

अविशेषादैर्दृष्टकाः स्युः सोमस्यावर्णाक्तसाम्यतः ॥ १२ ॥

“विश्वजिता यजेत,” “अभिजिता यजेत,” “द्वादशाहेन यजेत” इत्यादिषु
नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इच्छया ग्राहीतव्याः । इति चेत् ॥

भैवम् । अन्व्यक्तत्वलिङ्गेन सोमसाम्यात् । उत्पत्तिवाक्ये देवदानमिधानमव्यक्तिः ।
तस्मात्—सोमस्य धर्मानविदिशोत् ॥

(दशमे—अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववदिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १३ ॥

द्विरात्रमारभ्यं शतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तिलिङ्गेन सोमस्य धर्माः ।
इति चेत् ॥

न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्वर्गवोऽहःशब्दः षड्विधटिकात्मकदिन-
परः । द्विरात्रादिपदान्वर्गवो रात्रिशब्दश्च वाहशः । एवदेकं विशेषलिङ्गम् । अहः-
संघो द्वितीयम् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र हि “अभी-
न्वत एव दीक्षाभिः” इत्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि—“द्वाभ्यां लोमाव-
घन्ति । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां
मज्जानम्” इति । तस्मात्—अहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः ॥

(एकादशे—संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहस्य गव्यस्य वाऽऽदित्पाद्यङ्कितापने ॥

पुरेवाऽऽद्यो गव्यधर्मा वत्सरस्वादिलिङ्गतः ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनम्, गवामयनम्, तपस्विनामयनम्, इत्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गेन
द्वादशाहस्य धर्माः । इति चेत् ॥

न । गव्यलिङ्गस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गवां संवन्धि गव्यम् । गवामयनमिति यावत् ।
तस्य धर्मा एतेषु आह्लाः । कुतः—संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात् । षष्ठ्युत्तरशतत्रयदि-
वमसाध्यत्वनियमसद्भावाच्च । “पैत्य उपगायन्ति” इत्येतस्य गवामयनगवमाहाज्वि-
कधर्मस्य दर्शनाच्च । तस्मात्—गव्यस्य धर्माः ॥

* ‘गव्य उपगायन्ति’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ क. ज. ‘सलि’ । झ. ‘कस्वेन लि’ । २ झ. म. ‘भ्य दशरात्रपर्यन्तेष्वहर्गणेषु ग’ । ३ क.
स. म. ‘गैताहः’ । ४ ज. घ. इत्युक्ते । म. इत्युक्ता । ५ क. यत्तय । घ. ज. घ. म. त्रय ।

(द्वादशे-निकापिनामुत्तरेषु, पूर्वनिकापिधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)
निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

साद्यस्के सौमिकः पूर्वधर्मो वाऽव्यक्तभावतः ॥

सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतोऽन्तिमः ॥ १५ ॥

साद्यस्का इत्येकनामका एकसंघवर्तिनो बहवो यागाः श्रुताः । तथा—‘साहस्रा’ इति । तस्मिन्साद्यस्कसधे प्रथमः साद्यस्करो धर्मसंयुक्त आम्नावः । एवं साहस्रेष्वपि । तत्र—धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्के साहस्रे चाव्यक्तत्वसाम्यात्सौमिको धर्मः । इति चेत् ॥

मैवम् । एकनामत्वैकसंघवर्तित्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाद्यस्कप्रथमसाहस्रधर्मस्यैवोचितत्वाद्द्वितीयादिसाद्यस्कादिष्वविदेशः ॥

(त्रयोदशे फलादीनामनतिदेशाधिकरणे सूत्राणि २०-२२)
कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्या-
नन्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ प्रवृत्तौ चापि
तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्यं न वाऽग्निमः ॥

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तस्त्वविभेदतः ॥ १६ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं—स्वर्गः, नियमः—यावर्त्तविकैत्वम्, कर्ता—स्वर्गकामः, सघः—आग्नेयादीनां पण्णा साहित्यम् । ए एते चत्वारः सौर्ये प्रयाजादिवदतिदेशव्याः । इति चेत् ॥

न । वैपन्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादिति दिश्यते । विध्यादिषु नाऽऽकाङ्क्षितः । “सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इति मुख्यविधेः मत्स्यक्षत्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्ण्येव । तस्मात्—प्रधानकर्षणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतत्वप्रवृत्तेस्त्वसंबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वात्तदिति दिश्यन्ते ॥

१ ज. घ. साद्यस्के । २ त. साद्यस्का । ३ ज. घ. 'युत भा' । ४ क. घ. ऊ. 'ल्यत् । प्र' । ५ च. 'भौतिक' । ६ अ. घ. 'कर्तृत्वं' । ७ अ. 'दिस्त्वना' । ८ अ. 'स्ताते यानि'

(चतुर्दशे गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ अपि वाऽत-

द्विकारत्वात्क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ॥

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते ॥ १७ ॥

“चमसेनापः प्रणयेत् । गोदोहनेन पशुकामस्य” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदो-
हनं सीर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः—वदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावात् । इति चेत् ॥

मेवम् । क्रत्वङ्गत्वया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम् । न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनिषमादिवन्नातिदेशः ॥

(पञ्चदशे सीर्ये चरावभिर्गोदोहनद्वयस्य विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा, व्यवस्थितिः ॥

प्रकृताविव नो तत्र तैस्याः शाब्दस्त्ववर्जनात् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विविधां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमत्रद्वयसाध्यमान्नातम्—“चतुर्होत्रा
पौर्णमासीममिश्रश्रोत । पञ्चहोत्राऽमावास्याम्” इति । “वृषिर्वी होता”— इत्यादिम-
त्रश्चतुर्होत्रा । “अग्निर्होत्रा”—इत्यादिमत्रः पञ्चहोत्रा । तदेतदुभयं सीर्यादौ चोद-
कमाप्तं सत्कालभेदानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः—प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः
कालयोर्भेदेन व्यवस्थितत्वात् । इति चेत् ॥

न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्माद्—
उभयं विकृताविच्छया विकल्प्यताम् ॥

(षोडशे—सीर्येचरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २७—३१)

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ ऐका-

ध्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वादिकारो हि ॥२८॥
 अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ स्याल्लिङ्गमा-
 वात् ॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैवं सौर्येऽग्निमो पतः ॥

अविशेषो, न देवैकपादोपधद्रव्यकत्वतः ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु पट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः । 'अस्यैव'
 इति विशेषनियामकस्याभावात् । इति चेत् ॥

न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य 'सूर्यो'
 इति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वात्—देवतैक्यमनिश्चितम्—इति चेत् । न । विशेष-
 पार्थवादोक्तौ "अमुमेवाऽऽदित्यम्" इत्येकवचनेन तद्व्यपदेशादाग्नेयार्थवादेऽपि "सोऽ-
 ग्नेयेऽग्निमत" इत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः, न त्वग्नीषोर्षे-
 न्द्राग्नयोः । यद्यपि—ऐन्द्रयोर्दक्षिणपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति ।
 तथाऽपि—आपधद्रव्यकत्वमाग्नेये विंशियते । तस्मात्—तस्यैव विध्यन्तः ॥

(सप्तदशे— { हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसा- } —सूत्राणि ३२-३४)
 { मान्यस्य बलीपस्त्वाधिकरणे }

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपा-
 स्यत्वात् ॥ ३२ ॥ तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥
 गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

देवो बली हविर्वेन्द्रे पुरोडाशेऽग्निमो पतः ॥

देवो मुखपोऽन्तरङ्गं तद्द्विविः कर्मण्यतो बलि ॥ २० ॥

"ऐन्द्रमेकादशकपाल निर्वपेत्" इत्यत्र देवतासाम्येन सांनान्यधर्मः प्राप्नोति ।
 हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः । तत्र देवो बली । कुतः—मुख्यत्वात् । तच्च प्राथमि-
 केन पदेनोच्यमानत्वात्प्राविपदिकार्यत्वाच्च द्रष्टव्यम् । हविस्तु द्वितीयेन पदेनोच्यते ।
 तत्रापि—'एकादशमु कपालेषु संस्कृतः' इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः ।
 अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यं प्रचलम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—त्यज्यमानतया स्यागरूपे कर्मणि हविः मत्यासन्नम् । देवता तु मनसै-
वोद्दिश्यमानत्वाद्यागक्रियाया बहिरङ्गम् । यत्तु—मुख्यत्वमुक्तम् । तत्—शब्दोपा-
धिकम् । न तु स्वाभाविकम् । तस्मात्—स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य
प्रबलत्वात्पुरोडाशधर्मः कर्तव्यः । एवम्—“आग्नेय पयः” इत्यत्र सांन्याय-
धर्मो द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशे— { शतकृष्णलाल्यहिरण्य
औषधधर्मातिदेशाधिकरणे } सूत्राणि ३५-३९)

हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्वात् ॥ ३५ ॥ धर्मा-
नुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥
चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

कृष्णलेषु घृतस्पाते व्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत् ॥

घृतस्य मेवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ २१ ॥

“माजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषूपशुवाजद्रव्यस्य
घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलाल्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यात् ॥
इति चेत् ॥

मैवम् । सुवर्णशैकलव्रीहेर्वैशद्यसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वा-
दिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दश्चौषधद्रव्याविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषध-
धर्मोन्मापयति । तस्मात्—व्रीहिधर्माः कर्तव्याः ॥

(एकोनविंशे—मधूदके उपांशुयाजीयाज्यधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ४०-४३)

मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ धर्मानुग्र-

हाच्च ॥ ४२ ॥ पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमो यतः ॥

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्दर्णाच्च संभवात् ॥ २२ ॥

चिन्त्रायामे श्रूयते—“दधि, मधु, घृतम्, आपः, धानाः, तण्डुलाः, तत्संमृष्टं प्राजापत्यम्” इति । तत्र—मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सांन्यायगतस्य पयसो धर्माः । इति चेत् ॥

न । घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावाद्दशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभवात्, पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोपांशुयाजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि	१९	९१३
सूत्राणि	४३	१४३५

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १-९)
वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ताच्छ-
ब्धात् ॥ १ ॥ अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥ समुप-
हूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥ क्रयणश्रपणपुरोरुगुपयाम-
ग्रहणासादनवासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥ हविषा
वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ प्रशंसा सोम-
शब्दः ॥ ६ ॥ वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ व्यपदेशश्च
तद्वत् ॥ ८ ॥ पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ॥

आद्यो भैवं हविःसाम्यात्सोमशब्दः प्रशस्तये ॥ १ ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः—“आश्विनं यद्वाति” इत्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिन-

यागः श्रुतः—“वाजिभ्यो वाजिनम्” इति । तत्र—उभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कर्तव्यः । कुतः—“सोमो वै वाजिनम्”, “सुरो सोमः” इति वाजिने सुरायां च सोमशब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रैशब्दवद्भूमौ न विदिकाति । इति चेत् ॥

भैवम् । ऐष्टिकहविःसाम्यात् । औषधविकृता सुरा । सांनाय्यविकृतं वाजिनम् । तस्मात्—ऐष्टिको विध्यन्तः । सोमशब्दस्त्वर्यवादगतत्वान्नाग्निहोत्रादिनामवद्विदेशकः । यदि—वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वान्नास्ति धर्माभिक्षा, तर्हि—तस्मिन्नक्षेत्रे कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

(द्वितीये—पशौ सांनाय्यधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १०-१४)

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात्
॥ १० ॥ प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ पर्याग्निकरणाच्च
॥ १२ ॥ सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥
तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशस्य सांनाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ॥

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीये पशावग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः—देवतैक्यात् । इति चेत् ॥

भैवम् । सांनाय्यं पशोरुत्पन्नम्, पशुरपि पशोरुत्पन्नः । अरण्यार्थमुखा सांनाय्य-
यशोः समा । ‘हविःसाम्यं च बलीयः’ इत्युक्तम् । तस्मात्—सांनाय्यस्य धर्मः ॥

(तृतीये—पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १५-१८)

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पयो
वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ पश्चानन्तर्यात्
॥ १७ ॥ द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

देध्नोऽत्र पयसो वाऽऽद्यो घनत्वस्य समत्वतः ॥

द्रवत्वात्तत्कालेभ्यो धर्मः स्यात्पयसः पशौ ॥ ३ ॥

संनार्यवर्मवत्यस्मिन्पशौ घनत्वेन दध्नो धर्मः । इति चेत् ॥

मैवम् । 'द्रवति गच्छति' इति द्रवत्वं पशार्थंस्ति । पयसि च तद्विद्यते । प्रत्या-
सन्नं च पयः, साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । दधि तु पयसा व्यवहितम्, एकाहकालेन च
पशुपयसी । द्वाहकालेन दधि । तस्मात्—पशौ पयसो धर्मः कार्यः ॥

(चतुर्थे—आमिक्षायां पयोवर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १९-२३)

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात्

॥ १९ ॥ एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

दधिसंघातसामान्यात् ॥ २१ ॥ पयो वा

तत्प्रधानत्वाल्लोकवत्, दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

द्वयोर्दध्नोऽथ पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः ॥

द्वयोर्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात्पयसो भवेत् ॥ ४ ॥

"तद्ये पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा" इति श्रुतायामामिक्षायां संनार्य-
गतयोर्दधिपयसोर्द्वयोर्धर्मः कार्यः । कुतः—आमिक्षाया उभयजन्यत्वात् । इत्येकः
पक्षः ॥

घनत्वंसाम्यस्याऽऽधिक्याद्दधिधर्मः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः—पयस एव मुख्य-
कारणत्वाच्चर्द्धमे एव न्याय्यः ॥

(पञ्चमे—द्वादशाहे सत्राहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २४-२८)

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः, तस्योभयथा प्रवृत्ति-

रैककर्म्यात् ॥ २४ ॥ अपि वा यजतिश्रुतेर-

हीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्, प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्

॥ २५ ॥ द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं

यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ त्रयोदशरात्रादिषु सत्रभूतस्ते-
ष्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

पञ्चमाविकरणमारचयति—

अहीनसत्रयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ ॥

व्यवस्थितौ वाऽविशेषादाद्योऽन्त्यः स्वस्वलिङ्गतः ॥ ५ ॥

मायणीयः, अतिरात्रः, पृथञ्चः, पठहः, त्रयश्छन्दोमाः । अविवाक्यमहः । उद-
यनीयोऽतिरात्रः । इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः । स च याज्ञिकपसिद्धत्या द्विविधः—सत्रम्,
अहीनश्चेति । संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मो आज्ञाताः—“एको द्वौ बहवो वाऽहीनेन
यजेरने । अर्दीक्षित्वा यजयेयुः । गृह्यविसप्तदशाः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुः”
इत्यादयः । तयो द्विविधो द्वादशाहस्य विधेयन्तः । “द्वादशाहश्चाहर्गणाना प्रकृतिः”
इत्युक्तम् । अहर्गणाश्च द्विविधाः—द्विरात्रादयः, एकादशरात्रान्ता अहीनाः । त्रयो-
दशरात्रादीनि च सत्राणि । तत्राहीनसत्रयोर्द्वादशाहविधेयन्तावव्यवस्थया प्राप्तः ।
कृतः—व्यवस्थापकविशेषाभावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । तैत्तलिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात् । ‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति चोदना-
द्वयम्, यजमानबहुत्वनियमः, ऋत्विग्यजमानैक्य च सत्रलिङ्गम् । यजतिचोदना, यज-
मानबहुत्वविकल्पः, ऋत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम् । एवञ्च दशमाध्याये (६ पादे,
अधि० १६) एवं विचारयिष्यते—

“अहीनसत्रयोर्लिङ्गभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।

आवृत्तसाम्यादींश्चः स्याद्विध्यासिध्यां तयोर्मिदा” इति ।

एवञ्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते—“द्वादशाहेन पञ्चक्रामं याजयेत्” इति,
“द्वादशाहमृत्तिकामा उपेयुः” इति, “द्वादशाहमृत्तिकामा आसीरन्” इति च ।
द्विरात्रादिषु यजतिचोदनेव—“द्विरात्रेण यजेत” “त्रिरात्रेण यजेत” इत्यादि । त्रयो-
दशरात्रादिषु सत्रलिङ्गमेव—“त्रयोदशरात्रमृत्तिकामा उपेयुः” इति, “चतुर्दशरात्रं
मृत्तिकामा आसीरन्” इति च । तस्मात्—यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था ॥

* ‘तान्दीक्षित्वा यजयेयुः’ इति शारभारथे ।

१ क. ज. झ. ‘शाहणो न व्य’ । २ क. ख. ज. घ. ञ. ‘न ही’ । ३ च. ‘शाः सत्रमा-
सीरन् । स्व’ । ४ ख. ज. झ. द्विविधो । ५ ख. ज. घ. कियन्ती । ६ ज. घ. ‘धन्ती च व्य’ ।
७ क. तत्र लिङ्गं । ८ क. म. एव । ९ क. ख. ‘रिङ्गभे’ । १० क. ज. घ. ‘दायस्व दन्त्या’ ।

(षष्ठे पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)
 अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्ड-
 पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात्
 ॥ २९ ॥ अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ सत्रे वोपायि-
 चोदनात् ॥ ३१ ॥ सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्यपनस्य च ॥

अहीनत्वं सत्रता वाऽतिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः ॥ ६ ॥

उपोपिलिङ्गतः सत्रे प्रबलं विधिवाक्यगम् ॥

सत्रान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनैतत्प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवविधः—“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽति-
 रात्रः” इति । कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे—मासाग्निहोत्रम्, अवसाने—दशरात्र*, महा-
 व्रतम्—उदयनीयोऽतिरात्र, इति । तयोरुभयोरारादावतिरात्रो नास्ति, अन्वे षु
 विद्यते । तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम् । संप्रतिपक्षाहीनेषु च दर्शनात् ।
 श्रुतिश्च भवति—“यदन्यतरतोऽतिरात्रस्वेनाहीनः” इति । तस्मात्—सत्रलिङ्ग-
 स्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च तयोरहीनत्वम् । इति चेत् ॥

मैवम् । उपोपिचोदनारूपस्य सत्रलिङ्गस्य दर्शनात् । सत्रे—“*यज्ञे यं काम-
 मिच्छन्ति त एन पञ्चदशरात्रमुपेयुः” इति । कुण्डपायिनामयनेऽपि—“श्रुतिवाप
 उपेयुः” इति । इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात्प्रबलम् । या तु पञ्चदशरात्रे सै-
 लिङ्गा श्रुतिरुदाहृता, सैया सत्रान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते—“इतराणि केवलसत्रा-
 ण्येव । पञ्चदशरात्रस्तु स्वरूपेण सत्ररूपोऽप्यन्यातिरात्रत्वलिङ्गेन ‘अहीनः’ इत्यपि
 व्यवहारमर्हति” इति । तस्मात्—सत्रे एते उभे । तयोः सत्रधर्मानेवातिदेशेत् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	६	५१९
सूत्राणि	३२	१४६७

* ‘य एव भूतिस्त्वयमिच्छ तः’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ ज. स. ‘पाथिते’ । २ ज. ‘तोऽत्रग’ । ३ ज. ‘यद्य’ । ४ ज. स. ‘पाथितो’ । ५ ज.
 ६. ‘त्रे-’ ६ । ६ स. ‘सदिहा’ । ज. स. ‘सत्रति’ । ७ ज. स. तथा ।

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे— { शुचिदेवक आग्नेयस्य, आग्नावैष्णवे } सूत्रे १-२)
 { चाग्नीषोमीयस्य, धर्मातिदेशाधिकरणे }

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ देवतया
 वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ २ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ॥

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा ऋत्ययो द्वयोः ॥ १ ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्पादाद्योऽन्तिमो भवेत् ॥

द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्पस्य श्रुतिमन्वतः ॥ २ ॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते—“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् । †सरस्वत्यै चरुम् ।
 षाईस्रत्वं चरुम्” इति । गणान्तरं वैवमात्रायते—“अग्नये” पावकाय, अग्नये
 शुचयेऽष्टाकपालम्” इति । तत्र—आग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं
 युक्तम् । शुचिदेवकस्यै द्वितीयस्थानत्वादाग्नीषोमीयविकृतित्वम् । इति चेत् ।

न । द्विदेवत्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् । अस्मात्—

आग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ॥

(द्विर्वीये-जनकसम्राज्ने त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३-५)

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः

प्रतीयेताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥ नानाहानि

वा संघातत्वात्प्रवृत्तिलिङ्गेन चोदनात्

॥ ४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

द्विर्वीयाधिकरणमारचयति—

त्रिवृत्स्वहःस्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्निमः ॥

शाब्दनिवृत्त्वतोऽन्त्यः स्यादहःसंघानुसारतः ॥ ३ ॥

† 'सरस्वत्यै चरुम्' इति शाबरभाष्ये ॥

१ घ. 'ये परमानाशमये शुचयेऽग्नेये पावकायाः' । न. ज. घ. ष. 'ये परमानाशमये ष' ।
 २ घ. ष. ज. घ. न. 'एव द्वयोः' । ३ घ. च. ज. घ. 'संघानु' ।

जनकमंत्रात्रे श्रूयते—“चत्वारि त्रिवृत्त्यहान्याग्निष्टोममुख्यानि” इति । तत्र—
त्रिवृत्त्वोमविंशत् यत्प्रथमपहः, तस्य विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वह.मु कर्तव्यः, पूर्व्या-
येन शाब्दस्य त्रिवृत्त्वसामान्यस्य विद्यमानत्वात् । इति चेत् ।

मैत्रम् । वदानीमेकस्यैवाद्गक्षनुरावृत्त्या चत्वार्यहानि न सिध्येयुः । किंच—
“अग्निष्टोममुख्यानि” इत्याद्यस्यैकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधीयते । स्वल्पे तूषरेषामा-
चयाणामग्निष्टोमत्वान्मुख (स्य) शब्दो नोपपद्यते । ततो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राहः ।
द्वादशाहे षष्ठ्ये पडहे त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, इत्येतेषां चतुर्णांद्वा-
परस्परविलक्षणानां संघःवयोग्यानां विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम् । ननु—
पञ्चदशानां त्रिवृत्त्वमयुक्तम्—इति चेत् । न । वचनेन स्तोममात्रैवाधात् । तद्व्यति-
रिक्तस्तु विध्यन्तोऽविदेश्यः ॥

(तृतीये—पट्त्रिंशद्वात्रे पडहधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे ६-७)

कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ तदा-
वृत्ते तु जैमिनिरहामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

चत्वारः पडहा द्वादशाहस्य पडहस्य वा ॥

चतुर्विंशतिसंघार्थमाद्योऽन्त्यः पडहश्चतुः ॥ ४ ॥

पट्त्रिंशद्वात्रे श्रूयते—“पडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति” इति । तत्र—अहःसं-
शकानां सोमयागानां संख्याविशेषः पडहपदान्तवर्गतेन पट्शब्देनाभिधीयते । सा च
पट्संख्या पुनश्चतुःसंख्यया विशेष्यया चतुर्विंशतिसंख्याकानामद्वा संघे पर्यवस्यति
अहःसंघस्य च पडहविद्वादशाहः । अतस्तल्लिङ्गस्य संघत्वस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः
प्रवर्तते । यदि सङ्घमवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्वैव वाहि यावत्पूर्वै सोऽभ्यस्य-
ताम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—पडभिरहोभिर्नेप्पाद्यः कर्मविशेषः पडहशब्दवाच्यः । ते च कर्मविशेषा-
श्चत्वारः । तथा सति चतुर्विंशतिशब्दो नात्र शाब्दः । ततः शाब्दस्य पडहनाश्वस्य
कर्मविशेषस्य विध्यन्तो न्याय्यः । यदि विलक्षणाः पडहाश्चत्वारो न स्युः, तर्हि
एव चतुरभ्यस्यताम् । स्वल्पेऽपि द्वादशाहोऽभ्यस्यते । तस्मात्—पडहैर्विशेष-
लिङ्गात्प्रमैव विध्यन्तः ॥

१ ख. च 'सप्तदशः' । २ ख. च. अ. 'मुद्रानि' । ३ ख. च. अ. 'मुद्रानि' । ४ अ. 'प्रत्य-
क्ष' । ५ अ. अ. 'सत्यानि' । ६ ख. विदेश्य' । ७ ख. च. अ. 'त्यति' ।

(चतुर्थे-संस्थाशब्देषु द्वादशाहिकधर्मोत्तदेशाधिकरणे सूत्रे ८-९)

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्र-
हणात् ॥ ८ ॥ अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा
स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

* शतोक्त्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः ॥

आद्यः समाप्तिनामैतत्संघत्वादान्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

“शतोक्त्यं भवति । शतादिरात्रं भवति । पञ्चाग्निष्टोमः पञ्चोक्त्यः” इत्यादयः
श्रूयन्ते । तेषु ज्योतिषोमस्य विध्यन्तः कार्यः । कुवः—उक्त्यः, षोडशी, अति-
रात्रः, अग्निष्टोमः, इत्यादीनां ज्योतिषोमनामत्वात् । इति चेत् ॥

भवम् । उक्त्यादीनि स्तोत्राणि । तथासति यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण
क्रियते, तस्मिन्कर्मणि संस्थानिमित्तक उक्त्यादिशब्दो वर्तते । ततो द्वादशाहमेव-
हःसूक्त्यादिनामसंभवात्संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति । तत्र—
आद्यन्तो प्रायणोद्योदयनीयो वर्जयित्वा मध्यवर्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रा-
दिविकृतिष्वतिदेशव्यः, इति दशमाध्याये वक्ष्यते । तथा सत्यत्र दशरात्रो दशकृत्वोऽ-
भ्यस्यमानः प्रत्यहमुक्त्यस्त्वोत्रेण समाप्यमानः शतोक्त्यनामतामापद्यते । एवमितर-
त्राणि योग्यम् ॥

(५अमे—शतोक्त्यादौ ज्योतिषोमात्स्तोत्रोपचयाधिकरणे सूत्रे १०—११)

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥

एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

शतोक्त्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथ वा ॥

आद्यो गणविकारत्वाद्दन्त्योऽत्र स्तोत्रजनमतः ॥ ६ ॥

पूर्वोदाहृते शतोक्त्ये, शतादिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपेक्षिता । तथा हि—ज्योति-

* शतरात्रे, रा. घ. अ. घ. पुस्तकेषु च, यस्माद्विशिष्ट एवोक्त्यस्योदोदयने । क.
एतन्ने, मापशेषात्प्राप्तौ च—अर्थे यद्वाप्यस्मिन्परं साम । “प्राप्तुर्दिशिर्वापिर्वाप्यः कथं” इति
कथं” इति वक्ष्यते । तथासति एवोक्त्यस्योदोदयने ॥

ष्टोमः सप्तसंस्थः । तत्राग्निष्टोमः प्रथमसस्था । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातः सव-
ने—बहिष्पवमानस्तोत्रमेकम्, चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यदिनसवने—माध्यदिन-
पवमान एक स्तोत्रम्, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तृतीयसवने—आर्धव पवमान एक
स्तोत्रम्, यज्ञायज्ञियसामसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम्, तेन स्तोत्रेणाय प्रकृतिरूपो
यज्ञः सतिष्ठते । तद्विकृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्त्यस्तोत्राणि भवन्ति ।
तै. सा विकृतिः सतिष्ठते । ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः सति-
ष्ठते । एव विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम् । तस्मात्—समाधिनिमित्तान्यग्निष्टोमोक्त्यषोड-
श्यतिरात्रादिनामानि । एतदेवोपजीव्य पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामङ्गामुख्यादि-
नामसभवात्तदीयदशरात्रविध्यन्व. शतोक्त्यादावतिदिष्टः । तस्य च दशरात्रस्याऽऽ-
चन्तौ द्वावग्निष्टोमौ तथासति दशकृत्वस्तदभ्यासे विंशतिराग्निष्टोमा सपचन्ते तेषा-
मुख्यत्व संपादयितुं प्रत्यग्निष्टोममुख्यनामक स्तोत्रं वर्धनीयम् । अन्यथा शतो-
क्त्यत्व न स्यात्, किंत्वशात्सुक्त्यत्वमेव स्यात् । एव सति—अतिरात्रेऽपि प्रस-
ह्यतिरात्रत्वप्रयोजक स्तोत्रं वर्धनीयम् । तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्तदप्यस्तो-
त्राविदेश । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उक्त्यादिस्तोत्राण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि । तस्मात्—एकाहाद्यथा
द्वादशाहेऽविदिश्यन्ते । तथा शतोक्त्येऽप्येकाहादेवाविदिश्यन्ताम् । अन्यथा
“भिक्षुको भिक्षुको-वराह्णिसते” इति न्याय आपत्तेत् । या त्वितिदेशपरपरा तत्र
तत्रोदाहृता, तत्र सर्वत्र प्रबल लिङ्गमुपन्यस्तम् । इह तु गणत्वमहर्गवम्, ननु
स्तोत्रगतम् । तस्मात्—द्वादशाहीयस्तोत्रगवान्विशेषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि
स्तोत्राणि ज्योतिष्टोमादितिदेष्टव्यानि ॥

(पष्ठे—गायत्रीपूत्पत्तिगायत्रीणामतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १२-३६)

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रवृत्त्यधिकारात्,

संख्यात्वाद्ग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम्

॥ १२ ॥ तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम्

॥ १३ ॥ न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥

एकसंख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥ गुणाद्वा द्रव्यशब्दः

स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥ गोत्ववच्च समन्वयः

॥ १७ ॥ संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥
 इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ द्रव्यान्तरे निवे-
 शादुक्त्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥२०॥ अशास्त्र-
 लक्षणत्वाच्च ॥२१॥ उत्पत्तिनामवेयत्वाद्भक्त्या
 पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥ वचनमिति चेत्
 ॥२३॥ यावदुक्तम् ॥२४॥ अपूर्वे च विकल्पः
 स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥ ऋग्गुण-
 त्वाच्चेति चेत् ॥ २६ ॥ तथा पूर्ववति स्यात्
 ॥ २७ ॥ गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥ निष्पन्न-
 ग्रहणाच्चेति चेत् ॥२९॥ तथेहापि स्यात् ॥३०॥
 यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छब्दे-
 ष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥३१॥ दृष्टः प्रयोग इति
 चेत् ॥३२॥ तथा शरेष्वपि ॥३३॥ भक्तयेति
 चेत् ॥ ३४ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ अर्थस्य
 चासमाप्तत्वान्न तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

पद्याधिकरणमारचयति—

अहर्गापत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचोऽधवा ॥

आद्यः संख्योक्तितो मेवं गद्यादौ तत्प्रसङ्गतः ॥ ७ ॥

“वाजपेयेनेद्वा बृहस्पतिसवेन यजेत” इति श्रुतम् । तत्रेदमपरमात्रावम्—“गाय-
 त्रमेवदहमेवति” इति । तस्मिन्नेकाहे बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिमृताज्योविष्टोमान्ना-
 नाज्यन्दांसि त्रिष्टुवादीन्व्यविदिष्टानि । तेष्वधिकक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि
 परिक्षेप्य गायत्रीत्वं संसाधनीयम् । कुतः—“चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री” इत्यक्षरसं-
 ख्यायास्त्वच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वश्रवणात् इति चेत् ॥

पैवम् । अविप्रमद्भात् । कविभिर्निर्मिते गद्ये, तत्तद्देशीयभाषासु च तथाभरसं-
 ख्यया गायत्रीत्वं केन वायेत । तस्मात्—दशतय्यामुत्पन्नासु चतुर्विंशत्यक्षरास्तृशु

वर्तमानः कश्चिदवान्तरजातिविक्षेपस्वरूपवृत्तिनिमित्तम् । तस्मात्—तामामृचामागमः
कर्तव्यः ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अविकरणानि	६	५२५
सूत्राणि	३६	१५०३

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे—दर्विहोमस्य कर्मनामधेयताधिकरणे सूत्रम्—)

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ॥

गुणासंभवतो लोकवेदपोर्नाम तद्भवेत् ॥ १ ॥

इदमाभ्यापते—“यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात्” इति । तत्र ‘दर्व्यो होमो
दर्विहोमः’ इति तृतीयासमासे सति “दग्ना जुहोति” इत्यादाविव होमानुवादेन गुण-
विवित्वसंभवाद्दर्व्योरूप्यो गुणो विधीयते । इति चेत् ।

मैवम् । न तावद्लोके स्थालीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणोऽपि विधातुं शक्यः । लौकि-
कशिष्टाचारादेव तत्र साधनमाप्तेः । नपि वेदसिद्धाग्निहोत्रनारिष्ठादिहोमे, तत्र त्रि-
तज्ज्ञादिवाधमसङ्गात् । तस्मात् ‘दर्विहोमः’ इति कर्मनामधेयम् ॥

(द्वितीये—दर्विहोमस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयताधिकरणे सूत्रे २-१)

स लौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

लौकिकस्योत सर्वस्य नामार्थोऽम्बष्ठवाक्यतः ॥

निमित्तसाम्याद्देऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ २ ॥

१ स. च. अ. 'लौकिके स्थालीपाकाष्टकादिहोमे' । २ च. छ 'सिद्धेऽपि' । ३ स. च. 'ति ना' । ४ अ. 'ते
वाऽऽद्य' ।

“अम्बष्ठानो दाविहोमिको ब्राह्मणः” इति स्मृतावम्बष्ठामिके स्मार्तहोमे तत्प्रयोगाद्यौक्तिकस्यैव होमस्य तन्नाम । इति चेत् ।

मैवम् । ‘दर्व्या होमो दर्विहोमः’ इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवेदिकयोः समानत्वात् “दर्विहोमं कुर्यात्” इति श्रुत्युक्ते वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यैवनाम ॥

(तृतीये—दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणे—सूत्रम्—)

जुहोतिचोदनायां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

यजतेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्निमः ॥

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥ ३ ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः—विशेषाश्रवणात् । इति चेत् ।

मैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिचोदनानां तन्नामस्यै लक्षणा स्यात् । तस्मात्—जुहोतिचोदनानामेव नाम ॥

(सिंहावलोकितन्यायेन पुनरपि प्रथमाधिकरणशेषभूतान्येव सूत्राणि ५-९)

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ न

लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चान्या-

र्थविधानात् ॥ ६ ॥ दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

तथाऽग्निहविषोः ॥ ८ ॥ उक्तश्वार्थसंबन्धः ॥ ९ ॥

(चतुर्थे—दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणे सूत्राणि १०—२८)

तस्मिन्सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ न

वा स्वाहाकारेण संयोगात्, वपट्टकारस्य च

निर्देशात्, तन्त्रे तेन विप्रतिपेधात् ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा सामदृश्यं तत्रा-
 विप्रतिषिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुवत्
 ॥ १४ ॥ अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वात्, आनर्थ-
 क्याद्धि प्राथम्यस्योपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥
 न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ उक्तं समवाये
 पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥ तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्ति-
 त्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥ शब्दसामर्थ्याच्च
 ॥ १९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ तत्राभावस्य
 हेतुत्वाद्गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥ विधि-
 रिति चेत् ॥ २२ ॥ न वाक्यशेषत्वाद्गुणार्थे
 च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥
 येषां वाऽपरयोर्होमः, तेषां स्यादविरोधात्
 ॥ २४ ॥ तत्रोपधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन
 गम्येरन् ॥ २५ ॥ लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः
 ॥ २६ ॥ प्रतिपत्ती तु ते भवतः, तस्मादत-
 द्विकारत्वम् ॥ २७ ॥ संनिपाते विरोधिनामप्र-
 वृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिव्यवस्थानादर्थस्या-
 परिणयत्वाद्बचनादतिदेशः स्यात् ॥ २८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः ॥

अव्यक्तेर्पञ्चभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥ ४ ॥

जयाभ्यात्रोननारिष्ठादिषु दर्विहोमेपूत्पत्तिवाक्ये देववाया अश्रवणादव्यक्तिलिङ्गेन
 १ सोमधर्मोः कर्तव्याः । इति चेत् ॥

मेवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्यात्राभावात् । किंच “पृथिव्यै स्वाहा । अन्व-

रिक्षाय स्वाहा” इति दर्विहोममन्त्रेषु स्वाहाकार आन्नावः । स च सोमविध्यन्वाति-
देशे विरुध्येत । तेन स्वाहाकारविरोधिनो वणट्टारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किं चोदाहृतै-
र्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवतासमर्पणान्नास्त्यव्यक्तत्वम् । तस्मात्—दर्विहोमानामपूर्वकर्म-
त्वान्नास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्वस्याविदेशः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरैऽष्टमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	४	५२९
सूत्राणि	२८	१५३१

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः ॥

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥ १ ॥

अष्टमनवमयोरध्याययोरनेन पूर्वोत्तरभाव उपजीव्योपजीवकरूपेणोपन्यस्तः ।
मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु यत्रास्त्यूहः, यत्र च नास्ति, तदुभयमत्र विचार्यम् ।
ऊहस्य लक्षणमेवमाहुः—

“माकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।

ऊहः प्रयोगो विकृत उल्लमानवयोदितः” इति ॥

(प्रथमे—अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

यज्ञकर्म प्रधानम्, तद्धि चोदनाभूतम्, तस्य
द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजयेऽथवा ॥

अपूर्वायात्र निर्णोतिः स्मार्थते सप्तमोदिता ॥ २ ॥

सप्तमस्याऽऽद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्यन्वयं निराकृत्यापूर्वान्वयो
निर्णोतः । स एवात्रोहारम्भोपयोगित्वेन स्मार्थते । यादे यज्यर्थाः स्युः, तदा सर्वे सर्वत्रो-
पदिश्यन्ते, न त्वतिदेशः काप्यस्ति । ततोऽतिदिष्टपदार्थविषय ऊहो नाऽऽरभ्येव ।
अपूर्वार्थत्वे तु प्रकरणनियमितत्वाद्भ्रुतधर्मकेष्वतिदेशाद्दूह आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

अवघाते व्रीहिरूपं विवक्ष्येत न वा श्रुतेः ॥

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते ॥ ३ ॥

“व्रीहीनवहन्ति” इत्यत्र व्रीहीणा स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथासति
“नेवारश्चरुर्भवति” इत्यत्र नीवाराणा प्रयोगे नोहः । यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽ-
वघातो व्रीहिनिवृत्तौ निवर्तते, तदा कुत ऊहावसरः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—व्रीहिस्वरूपविवशायामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः ।
अन्यथाऽवघातवैयर्थ्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र

ऋद्दिस्वरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद्विवक्षायां तु नीवारणामपि विहित-
त्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति ॥

तृतीयवर्णकमारचयति—

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा, न प्रयोक्तृतः ॥

अस्ति शाब्दप्रयोक्तृत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥ ४ ॥

अवघातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति । कुतः—अपूर्वस्य प्रयोजक-
त्वात् । निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः सिद्धसाध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन्विद्यमाने क्रियते,
तन्निमित्तम् । यस्य सिद्धार्थं क्रियते, तत्प्रयोजकम् । वर्णित्वा चापूर्वस्य सप्तमौघाधिकर-
णनिर्णयस्मरणेन प्रयोजकत्वात् । ततो यजेतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथासति यजति-
वद्ऋद्दिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्यवघाताभावानीवारणार्हो नास्ति । इति
माप्ते—

ब्रूमः—अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह तु—आर्थिकी निमि-
त्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वम्, तथाऽपि मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारेण
सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो यजेतेर्निमित्तत्वाभावात्तदृष्टान्त्वेन ऋद्दिस्वरूपस्याप्यनिमित्तत्वा-
नीवारणार्हः संभवति ॥

(द्वितीये प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्रे २—३)

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात्

॥ २ ॥ तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्त-

स्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

मुसलाद्युक्षणं हन्त्यै स्वादपूर्वोप वोक्तितः ॥

आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थं तत्स्यादिहान्यथा ॥ ५ ॥

“मोक्षित्वाभ्यामुल्लखलमुसलाभ्यामवहन्ति” इति श्रूयते । तत्र—मोक्षणमुल्लखलमु-
सलद्रव्यद्वारा हन्त्यर्थः । कुतः—वाक्येन वच्छेपत्वमतीतेः । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वावगमात् । न च—वाक्यं प्रकरणादलीयः—इति
वाच्यम्, अपूर्वशेषत्वामावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वशेषे—यत्रावघातः, तत्रैव मोक्षणम् ।
तथा सति नैकैवचरो “रुष्णानां ऋद्दिणां नखनिर्मिन्नानाम्” इति श्रुतेषु नखेषु
मोक्षणं मोक्षते । सिद्धान्ते तु—अपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः ॥

१ ख च. ज. 'स्ति शब्दात्प्रयोक्तृ'. ज. स 'स्ति शब्दे प्र'. २ ख 'गायत्रि'. ज. स.
'भाषि'. ३ क. छ. म. 'लाभ्युक्ष' ।

(वर्णकान्तरे (उच्चावचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तताधिकरणे) सूत्रम्—)

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्मा-
द्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

मन्द्रादिकमपूर्वाप परापोवान्तराय वा ॥

फलादाद्यो नो सैमं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुभूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमाविश्यायाम्, उपांशूपसत्सु, उच्चैरग्नीषोमीये” इति । उच्चध्वनेरुच्चावचीभावः परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्त्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अवान्तरापूर्वेऽपि समान फलवत्त्वम्, परमापूर्वजननद्वारेण फलसंबन्धात् । समाने च फलवत्त्वे संनिरुद्धलक्षणया निर्णयः । तथा हि—दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः । न च—मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम्, अपूर्वप्रयुक्ते निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणायम् । तत्रै वाक्यगतमवान्तरापूर्वं संनिरुद्धम् । तद्धारकं परमापूर्वं विप्रकृतम् । तस्मात्—अवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एवे धर्माः । अश्वमेधगत—त्रैधातवीयायामूहाभावः फलम् । तथा हि—अश्वमेधे समान्नायते—“त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति” इति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात्, ततस्तस्योपकारविशेषनिबन्धन इति तत्कार्योपन्नायां त्रैधातवीयायामूहो भविष्यति । अथ—आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः, तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति । किन्तु—अन्यदेवेति नास्त्यूहः ॥

(तृतीये—फलदेवतासंबन्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रे ४-५)
फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ न चोदनातो हि ताद्रुण्यम् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अगन्मादेः स्वर्गदेवो हेतू पद्वाऽत्र चोदितम् ॥

आद्यो लिङ्गान्मैवमङ्गस्पापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ—“अगन्म सुतः”—इत्येकः । “अग्नेरहमुञ्जिषि-
नूञ्जेधम्” इत्यपरः । तयोरुभयोः स्वर्गदेवो क्रमेण प्रयोजकौ । कुतः—वलिङ्गदर्श-

नात् । तथा सति “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र स्वर्गाद्योरमावाप्ता-
स्त्यूहः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—चोदितं यद्पूर्वं तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
उतो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विकृतौ ‘अगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमु-
क्त्वितिमनूजेषम्’ इत्येव मन्त्रयोरस्त्यूहः ॥

(चतुर्थे—धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्राणि ६-१०)

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्

॥६॥ आर्थपत्यात् ॥७॥ ततश्च तेन संबन्धः ॥८॥

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे

देवताश्रुतिः ॥९॥ अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः

कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलदत्वतः ॥

न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ८ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः”—इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्माणामग्र्यादिर्देवः प्रयोजकः ।

कुतः—यगेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति हि फलप्रदत्वं मन्त्रार्थ-

वादादिभ्यो विग्रहादिष्वशकावगमात् । विग्रहः, हविःस्वीकारः, वद्भोजनम्, वृषिः,

मसादश्च, इत्येवचेतनस्योचितं पञ्चकम् । “सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्जवाहः”—इति

विग्रहः । “अग्निरिदं हविरजुपव” इति हविःस्वीकारः । * अग्नीदिन्द्रं प्रस्थये मा

हवींषि—इति हविर्भोजनम् । “वृष पवैनभिन्द्रः प्रजया पशुमिस्वर्षयति” इति

वृषि—मसादौ । ततः सेवितराजादिवत्पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात्सैव

धर्माणं प्रयोजिका । तथा सति यत्र सौर्यादावग्निर्नास्ति, तत्र—अग्निदेवतायां नियता

धर्मो एव तावन्नातिदिश्यन्ते, कुतस्तन्नोहस्य प्राप्तिः । इति पूर्वपक्षः ॥

किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते, वैस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः,

“सर्गकामो यजेत” इति शब्देन विधेयस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु

सिद्धत्वेन सिध्यन्ते । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम्, तथा देवताया अपि । यदि

* “अग्नीन्द्रं पिप च प्रस्थितस्य” इति छापरभाष्ये ॥

यागस्य कालान्तरमाविफलं प्रति व्यवहितत्वम्, तर्हि तत्साधनमूढा देवता ततोऽपि व्यवहिता, का तर्हि फलस्य गतिः । 'अपूर्वम्' इति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्था-पत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुच्यते । नापि—वस्तुसामर्थ्या-देवस्य फलप्रदत्वम्, विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थं तात्पर्याभावात् । अन्यथा "वनस्पतिभ्यः स्वाहा । मूलेभ्यः स्वाहा" इत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादि-पञ्चकयुक्तं कल्प्येत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न राजादिवत्फलप्रदत्वम् । किंच-विग्रहादिमद्देवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपैति । ततः—माप्तामाप्तविवेकेनोप-यवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किंच—मातापितृगुरोर्दिशुश्रूषायां विनाऽपि देवता फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात्—फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम् । तथा सत्यश्यादिदेवताभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाशः ॥

(पञ्चमे—प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्

॥ १२ ॥ अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचो-

दनात्तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ अपूर्व-

त्वाद्भवस्था स्यात् ॥ १४ ॥ तत्प्रयुक्तत्वे च

धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥ तद्युक्तस्येति

चेत् ॥ १६ ॥ नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ अधि-

कारादिति चेत् ॥ १८ ॥ तुल्येषु नाधिकारः

स्यादचोदितश्च संबन्धः । पृथक्सतां यज्ञार्थे-

नाभिसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

ब्रीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु ॥

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्याच्चोदिताकाङ्क्षयाऽन्तिमः ॥ ९ ॥

"ब्रीहीन्प्रोक्षति" इत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे ब्रीहिस्वरूप प्रयोज-
कम् । इति चेत् ।

मेवम् । फलवत्त्वेन कर्तव्यवया चोदितस्यापूर्वस्येतिकर्तव्यवयामाकाङ्क्षा भवति ।
 ग्रीहस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्तव्यवया चोद्यते, किंतु-गुणत्वेन । ततो द्रव्यस्वरू-
 पस्य नैतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मात्—वाक्यश्रुती उपेत्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोज-
 कत्वमेवेष्टव्यम् । न च—अपूर्वप्रयुक्ते सुवादी प्रोक्षणस्यातिप्रसङ्गः, प्रकृतापूर्वास्य
 ह्यविराकारस्य विवक्षितत्वात् । सप्रमस्य प्रथमाधिकरणे—संनिपत्योपकारिणामारादुप-
 कारिणां च सामान्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमविदेकारम्भसिद्धये वर्णितम् । तदेवात्रापि प्रथमा-
 धिकरणस्य प्रथमवर्णक उद्धारम्भसिद्धये स्मारितम् । द्वितीयवर्णके—पुनः संनिपत्योप-
 कारिणां विशेषात्कारेण साधितम् । पुनरपि दाढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णके,
 तृतीय—पञ्चमाधिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य प्रवृत्तास्यैः पूर्व-
 पक्षा निराकृताः । अतो—न पुनरुक्तिधमः कर्तव्यः ॥

(षष्ठे-अग्निष्टोम उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्राणि २०-२५)

देशवद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनि-
 देशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ २० ॥
 यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ अनुवादश्च
 तदर्थवत् ॥ २२ ॥ प्रणीतादि तथेति चेत्
 ॥ २३ ॥ न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ तद्दे-
 शानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

प्राचीनोपांशुताऽपूर्वे परमेऽवान्तरेऽपि वा ॥

यज्ञयोगादादिमोऽन्त्यो देशवन्धश्रुतत्वतः ॥ १० ॥

उपोत्तिष्टोमे श्रूयते—“त्सरा वा एषा यज्ञस्य, तस्माद्यार्त्किचित्प्राचीनमग्नोपोमो-
 यात्, तेषोपांशु चरन्ति” इति । अत्र—उपांशुपरत्वा परमापूर्वे संवद्धा । परमापूर्व-
 प्रयुक्तत्वार्थः । कुतः—शकुनिमाहर्कैगविन्यायेन यज्ञसंघान्वाङ्गमात्र । तथाहि—
 यज्ञस्य संबन्धि यार्त्किचिदग्नोपोमीयात्प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च,
 तस्य सर्वेऽथोपांशुत्वं विधीयते । यज्ञो नाम परमापूर्वं, तस्य यज्ञैसाव्यत्वात् । येय-
 मुपांशुत्वानुष्ठितिः, एषा त्सरा उन्नगतिः । यथा—शकुनिं जिघृक्षतः मच्छन्ना गवि-

१ अ. सुवादी । ब. धुवादी । २ क. स. छ. ज. ह. व. 'पूर्ववत्' । ३ ज. छ. 'पूर्व' ।
 ४ स. तत्र । ५ क. ज. ह. 'कृत्या' । ६ ज. ह. 'इत्य सा' । ७ स. जिघृक्षोः ।

भवेति, ज्ञानेः पदन्यासो वृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तरसर्वं शकुनिग्रहणाय ।
 तर्ध्व—अनुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छन्नगतिरूपमनुष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय
 परमापूर्वाय । सति च परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राची-
 नेपूर्वांशुत्वस्योहः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । कुतः—देशबन्धेन श्रुतत्वात् । “अग्नी-
 षोमीयात्प्राचीनं यत्किञ्चित्” इति मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रूय-
 माणेन वाक्येनोपांशुत्वसंबन्धात् प्रवीयन्ते । यज्ञसंबन्धस्तु न वाक्येन श्रूयते ‘यज्ञस्य
 त्सरा’ इत्यन्वयप्रतीतेः । न हि ‘यज्ञस्य यत्किञ्चित्प्राचीनम्’ इत्यन्वयः संभवति,
 ‘तस्मात्’ इत्यनेन पदेन व्यवधानात् । तस्मात्—मर्यादावच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्व-
 प्रयुक्तमुपांशुत्वम् । “यज्ञस्य त्सरा” इत्यनेनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं
 प्रशस्यते । एवं सत्युदात्ततोहाभावः फलम् । यत्तु—द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयव-
 र्णके—अग्नीषोमीयात्प्राचीने दीक्षणीयादीं स्वरान्तरमुक्तम्, तर्हाक्षणीयादिसयोगात्-
 त्रत्यप्रवानविषयम् । इदं तूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः ॥

६ सप्तमाधिकरणमारचयति—

प्रणीतावाग्यमे पक्षी योजनीयौ पुरेव तौ ॥

पुरा हविष्कृदाह्वानाद्ये तत्रापूर्वकारिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यज्ञं तनिष्यन्तावध्वर्युयजमानो वाचं यच्छत.”
 इति । तत्र—प्रणीतावाग्यमिति वाङ्मयमे यज्ञसयोगात्परमापूर्वं प्रयोजकम् । इति
 पूर्वः पक्षः ॥

यज्ञशब्दस्य ‘तनिष्यन्तौ’ इत्यनेनान्वयः, न तु वाग्यमेव । ततो न परमापूर्वं
 प्रयोजकम् । तथा सति—हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गस्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्ष-
 णादिपदार्थास्तेष्वन्वितास्त्वत्रत्येन परमापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ॥

* “उदाहरणान्तरमारचयति” इत्येव युक्तं प्रतिभाति । अत एवेत-मूलभूतमप्राणि पृथग्वैक-
 भ्यन्ते । शास्त्रदीपिकायामपि—पञ्चाधिकरण एव प्रणीतावाग्यमस्योक्तम् । कृतः । तस्मात्—एत-
 आरभ्य पादसमाप्तिपर्यन्तमधिकरणसन्धौकोना ज्ञातव्या । तथा सत्येव शाबरभाष्यशास्त्रादिपिक्रयोरधि-
 करणसंख्यातुल्यत्वं भवति ॥

१ अ. च परमापूर्वसंबन्धे हि यज्ञस्य यः प्राग्भाग, तद्धर्मं सन्परमापूर्वप्रयुक्तं ततो विदु-
 तेषु तद्भागारम्भके प्राकृतोऽपदार्थं ज्ञेयं भवति । प. १. २ क. यज्ञतन्निष्पत्ताव. ॥ अ. यदस्यु-
 यजमानो वाचं यच्छत, तत्प्रजापतिभ्यु गतौ यज्ञं तन्वाते, तस्मात्प्रणीता प्रोष्यन्वाचं यजति” इ. १
 अ. यज्ञतन्निष्पत्ताव. २ क. तन्निष्पत्ती । अ. तन्निष्पत्ती । ४ ज. वाचयमे ।

(अष्टमे-इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २६-२८)
 अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥
 अग्नेर्वा स्याद्द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥
 चोदनासमुदायात् पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विकर्षणमोक्षेण कार्ये प्रतीष्टकमुक्तकथा ॥

आद्योऽवपठ्यसत्त्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥ १२ ॥

“इष्टकाभिरग्निं चिनुते” इति श्रुतम् । तत्रेदमाह्वयते—“मण्डूकेनाग्निं विकर्षति ।
 वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति । हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं मोक्षति । दत्ता मधु-
 मिश्रेणाग्निं मोक्षति” इति । ‘शाखाग्ने मण्डूकं बध्वा तेन विकर्षति’ इत्यर्थः । ते च
 विकर्षणमोक्षणे प्रतीष्टकं कर्तव्ये । कुतः—चित्ताभ्य इष्टकाभ्यः पृथगग्निशब्दार्थस्य
 कस्यचिदवयवविद्वयस्याभावात् । इति चेत् ।

मैवम् । उपहिवाभिरष्टकाभिः संयुक्तस्य मदेशस्यावयवविद्वयत्वात् । तस्य चाग्न्या-
 धारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वम् । तस्मात्—अग्नेरेकत्वारसकृदेव विकर्षणमोक्षणे कुर्यात् ॥

(नवमे-उत्तमान्यानामन्दां पत्नीसंयाजसंस्थाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ अनुवादो वा

दीक्षा यथा नक्तसंस्थापनस्य ॥ ३१ ॥ स्याद्वाऽ-

नारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्वोऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“पत्नीसंयाजान्वान्यहानि संविष्टन्ते” इति । तत्र—द्वाद-
 शसंस्थाकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठयावशिष्टं हारियोजिनादिकं खान्यम् ।
 कुतः—‘एवावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिनेतरेषु’ इति विशेषनियामकामात्रात् । इति
 चेत् ।

मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तलिङ्गेन प्रागुत्तमादन्तो यानीतराभ्यहानि तेषु पत्नी-

संयाजान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि—“पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते” इत्यस्य विधेः शेष एवमात्रायते—“न बाहिरनुग्रहरत्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञः” इति । तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामन्हां समाप्तावस्थितत्वं व्याह्रियते । तस्मात्—“संतिष्ठते” इति संशब्दो न समाप्तिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहःसंबन्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरम-मात्र द्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति—द्वादशानामन्हां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथाहि—“द्वादशाहेन यजेत” इति सहप्र-योगो विहितः । अत एव दीक्षोपसदादिकं तत्रेणानुष्ठायते । तत्र प्रथममहः पत्नीस-याजान्तमनुष्ठाया हरियोजनादिकं बाहिरःप्रहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत । एवमुत्तरत्रापि । तत्र सर्वत्रावशिष्ट कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यवद्दुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्यान्हः पत्नीसयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन् । यत्तु—दशमस्यान्हो मानसग्रहेण समापनम्, तद्वाचनिकम् । तस्मात्—उत्तमव्यतिरिक्तानामेवान्हां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः ॥

(दशमे—सामिधेनीनामभ्यासस्य स्थानधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः स्यात् ॥ ३३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

त्रिरनूक्तिर्ऋचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽग्निमः ॥

स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासपोः सामिधेनीः प्रकृत्य भ्रूयते—“त्रिः प्रथमामन्वाह” इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य “प्र वो वाजा” इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः—‘प्रथमाम्’ इत्यस्य षडस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्कपरत्वोपपत्तेः । इति चेत् ।

नैवद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टाप्यत्ययादपि पूर्वपठितस्य स्थानवाचिनः ‘प्रथम’ इत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वन्यस्या अप्युचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठिताया “प्र वो वाजा” इत्यस्यो ऋच्ये-नास्त्यभ्यासः ॥

(एकादशे—आरम्भणीपेष्टचधिकरणे सूत्रे ३४—३५)

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया

॥ ३४ ॥ सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुन-
रारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

एकादशाधिकरणे (यावज्जीवदर्शपूर्णमासपोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठाना-
ङ्गीकर्तृ-) वृत्तिकारमतमारचयति—

प्रतिप्रयोगमारम्भयत्निरस्ति न वाऽस्त्यसौ ॥

अङ्गत्वेन, न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥ १५ ॥

“आग्नविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावाँरिप्समानः” इति विहित्वेयमार-
म्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्तनीया । कुतः—मया-
जादिवदङ्गत्वात् । इति चेत् ॥

नैतच्छुक्तम् । कुतः—सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । ‘यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्यौ’ इत्यध्यवसाय आरम्भः । स चैक एव । तेन चाऽऽरम्भेण प्रयुक्त्येयमिष्टिः ।
तस्मात्—नाऽऽवर्तनीया । यथा—आधानं सर्वैकतुसाधारणत्वात्सकृदेव कर्तव्यम्,
तद्वत् । आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य वृतीयपादे वक्ष्यते ॥

(‘आरम्भणीयेष्टेः पुरुषार्थत्वात्वाऽऽवृत्तिः’ इति) स्वकीयं मतमारचयति—

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ॥

फलवत्त्वादादिमोऽन्त्यः पुंयोगात् पृथक्फलम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनाऽऽरम्भैरूपत्वादारम्भप्रयुक्त्येयमिष्टिरन्वा-
धानस्याङ्गम् । तथा सति—यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्तृसंस्कारपक्षे पृथक्फलं
कल्प्येत । तस्मात्—प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूत्वेयमिष्टिरावर्तनीया । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः, न त्वन्वाधानपदार्थः । अतो नान्वा-
धानाङ्गम् । किंतु “आँरिप्समानो निर्वपेत्” इति पुरुषसंयोगात्संस्कारोऽयम् । न
च—फलकल्पनाप्रसङ्गः, कृदारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिग्रहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्-
क्षाया अभावात् । ननु—एवमपि तत्प्रयोगानाँरिप्समानस्य संस्कारायाऽऽवृत्तिः स्यात् ।
न स्यात् । ‘प्रयोगानाँरिप्समानः’ इत्यश्रुतत्वात् । “दर्शपूर्णमासावाँरिप्समानः” इति
हि श्रूयते । तयोश्चैक एवाऽऽरम्भः । तस्मात्—नास्त्यावृत्तिः ॥

(द्वादशे निर्वापमन्त्रे सावित्रादिपदानामनूहाधिकरणे सूत्रे ३६—३७)

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्—

१ घ. छ. अ. ‘वारप्यमा’ । २ क. ‘म्यप्र’ । ३ ज. छ. ‘मर्’ । ४ स. च ज. छ. अ.
आरप्यमा’ । ५ स. च ज. छ. अ. ‘नारप्यमा’ । ६ छ. च ज. छ. अ. ‘मारप्यमा’ । ७ स.
च. ज. छ. अ. ‘वारप्यमा’ ।

त्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥
ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सर्वित्रशब्याद्युहनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः ॥

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते—“देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वापामि” इति । तत्र—सवित्राभिपूषशब्दाः कर्मणि
संगतं देवत्वारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति । तथासति—दृष्टप्रयोजनत्वात् । अग्निश्च कर्म-
समवेतदेवता । ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैराग्निभिधीयताम् । अपो-
च्येत—‘अग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्पुनस्त्वभिधानं व्यर्थम् । किञ्च—देवान्तरेषु
रूढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युः’ इति । एवं तर्हि तास्त्वित्तौ देवता अग्निना सौकं कर्मणि
विकल्प्यन्ताम् । ततः—प्रकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने
तत्तद्देवतावाचकः शब्द ऊहनीयः । इति प्राप्ते—

धूमः—नात्रोहः कर्तव्यः । कुतः—अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसं-
भवात् । नहि—प्रकृतावाग्निना सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पः । वाक्यभेदादिदोषम-
सङ्गात् । तस्मात्—नास्त्यूहः ॥

(त्रयोदशे वर्णकद्वयसहितेऽधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ न समवायात् ॥ ३९ ॥

त्रयोदशाधिकरणे (विकृतावमिश्रशब्दोहप्रदर्शकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

तत्रामिश्रशब्दो नोह्यः स्पादूहो वा स्तावकत्वतः ॥

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ॥ १८ ॥

वस्मिन्पूर्वोदाहृत एव मन्त्रे “अग्नये जुष्टम्” इत्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोह-
नीयः । कुतः—देवान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवद्दग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन
पाठात् । इति प्राप्ते—

धूमः—विषमो दृष्टान्तः । कर्मण्यसमवेतार्थः सवित्रादिशब्दाः । अग्निशब्दस्ता-
ग्नये कर्मणि समवेतमर्थं द्रूते । ननु—अत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः, निर्वापात्पूर्वं हविषो
जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा स्यात्—इति चेत् ॥

१ क. च. “वित्राद्यात्” । ख. “वित्राग्न्यात्” । २ ख. च. ज. घ. ङ. सह । ३ ज. घ.
‘स्तोऽनुहः । ४ ज. घ. ङ. ‘वापः स्ता’ ।

भैवम् । 'जुष्टं यथा भवति तथा निर्वपामि' इति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यञ्चो-
पणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्—सौर्ये यागे 'सूर्योय जुष्टं निर्वपामि' इत्ये-
वमूहनीयम् ॥

(तण्डुलनिर्वापमन्त्रे धान्यशब्दोद्गमदर्शकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

नोद्ग ऊद्गोऽथवा धान्यशब्दो नासंगतोक्तिः ॥

ऊद्गो लक्षणयाऽर्थस्य गोपानस्येव संगतेः ॥ १९ ॥

इषदि पेपणाय तण्डुलावापे मन्त्रो विहितः—“धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति ।
सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं ब्रूते त्रिस्तुपाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् ।
ततः सवित्रादिशब्दवन्नोद्गनीयः । इति चेत् ॥

भैवम् । लक्षणया वृत्त्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा 'गावः
पीयन्ते' इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति । किंतु—दुग्धं
लक्षयित्वाऽर्थे समवेतमेव प्रतियन्ति । तद्वत् । तस्मात्—शाक्यानामयने—पट्टत्रिंश-
त्संवत्सरे धान्यशब्द ऊद्गनीयः । तत्र श्वेदमाघ्रायते—“संस्थिते संस्थितेऽहनि एहपदि-
र्भृग्यां याति, स तत्र यान्मृगान्हन्ति, तेषां वरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इति । तत्र—इषदि पेपणाय मांसमावपन् “मांसमसि धिनुहि देवान्” इत्येवं मन्त्रमू-
हेष । न च—धान्यशब्दवैलक्षण्यो गृहशब्द ऊहे प्रयोक्तव्यः—इति वाच्यम्, लक्ष-
णावृत्तेः प्रकृतार्थाधिकत्वेनाविदेशानर्हत्वात् ॥

(चतुर्दशोद्गोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणे सूत्रम्—)

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

ऊद्गो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धयर्थोत्साहतोऽग्निमः ॥

प्रत्यक्षोक्त्या कृत्स्नमन्त्र इदार्थो नोद्गनं ततः ॥ २० ॥

। दशपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाज्ञायते—“द्वैव्या अध्वर्यव उपहृता उप-
हृता मनुष्याः, य इमं यज्ञमदात्, ये च यज्ञपतिं वर्षात्” इति । 'ये द्वैव्या अध्व-
र्यवो यज्ञमवन्ति, ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्षयन्ति, ते सर्वेऽप्यत्रोपहृताः' इत्यर्थः ।
अस्मिन्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोऽर्थः प्रतीयते । तत्र इडो-

१ ज. घ. शुकामि । २ क. घ. च. म. संगतिः । ज. घ. संगतः । ३ ज. घ. 'वृत्ताभावात् ।
यथा 'गावः । ४ क. 'शाक्याना' । ज. घ. 'शाक्याना' । ५ ज. 'वत्साज्ञानिकोऽपि मृ' । घ. 'वत्साज्ञ-
निको । ६ म. घ. 'ति । 'द्वैव्या ।

पहानमन्त्रात्पृथक्कृत्याभिवृद्धयर्थे जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम् । तथासति सत्रे यज्ञपत्नीनां बहुत्वाद्बहुवचनान्तवया शब्द ऊहनीयः । इति प्राप्ते—

द्रुमः—प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडोपह्वाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृत्स्ने मन्त्रे उपलभ्यते । प्रकरणे चेदमिडायाः । ततः श्रुतिवाक्यमकारणैर्विरोधात् लिङ्गविनियोगः समवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिमतिपादकमवान्तरवाक्यमिडायातिपादकेन महावाक्येन सहेकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनत्वेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे वदूहः ॥

(पञ्चदशे-मस्तरंमहरणकरणसूक्तवाके यजमानपदस्पोहाधिकरणे-सूत्रम्-)

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नहि पूर्ववत् ॥

मन्त्रः फलप्रधानोत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “सूक्तवाकेन मस्तरं महरन्ति” इति महरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाक्यमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते—“अयं यजमान आयुराशास्ते” इति । तत्र—पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवैसत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्यः । इति चेत् ।

मैवम् । वैपम्यात् । तथाहि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः, फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपह्वानक्रियाप्रकाशकः । “उपहृतं रथंर सह पृथिव्या” इत्यस्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् । “इडोपहृत्वा, उपहृत्वेडा, उपो अस्या इडा ह्यवगाम् । इडोपहृत्वा देव्या अध्वर्यव उपहृत्वाः” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपह्वानक्रियाया एव माधान्यावभासात् । तन्मध्यपतिवत् त्वैकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिफल गमयतीति न तस्य स्वाधो विवक्षितः । सूक्तवाक्यमन्त्रं फलमेव प्रकाशयति, न तु महरणक्रियाम्, “इदं चावापृथिवी भद्रममूर्त्” इत्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवाक्यमन्त्रे सर्वस्मिन्फलावभासात् । “अयं यजमान आयुराशास्ते, सुर्गस्त्वभाशास्ते, उत्तरा देवयन्यामाशास्ते, भूयो हविष्करणमाशास्ते, दिव्यं धामाऽऽशास्ते” इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासात् । तस्मात्—विवक्षितं फलम् । फलिनश्च सत्रेषु सर्वे यजमानाः । ततः—सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्वत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीयः ॥

(पौडशे वर्षकद्रूपसहिते सूत्राणि ४२—४४)

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ कर्मा-
भावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

(पौडशाधिकरणे— { सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरि- }
वच्छब्दस्यानूहप्रदर्शकं } —प्रथमवर्णकमारचयति)

हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रे समवापतः ॥

ऊह्यो मैवं स्तावकत्वादसत्ता स्तुतिसंभवात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते—“इन्द्राऽऽगच्छ, हरिव आगच्छ, मेधातिथेर्मेघः, वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कैन्दिन्नहल्यायै जार” इति । सोऽयं निगदो विकृतावग्निष्टुति चोदकेनाविदिष्टः । वत्र—“आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति” इत्यग्निर्सर्वन्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्य ‘अग्ने आगच्छ’ इत्यूहः कृतः । ‘वस्मिन्निगदे यान्दिन्द्रपदस्य विशेषणानि ‘हरिवः’ इत्यादिसंबुद्धचन्वपदानि वान्यप्यहनीयानि’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभिधानात् । अग्नौ वस्याभावात् । स चार्थस्वत्तत्संबुद्धचन्वपदमनूद्य व्याचक्षणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते—“हरिव आगच्छेति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मेघेति, मेधातिथिं काण्वायनि मेघो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेने इति, वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव, वामिन्द्रश्वकमे” । गौरावस्कैन्दिन्निति, गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबति” इति । एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्नावसंभवात्परित्यागेन अनेरुचितानि कानिचिद्विशेषणान्युहनीयानि । इति प्राप्ते—

द्रूमः—इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवतापकाशक्तत्वात् स्तावकत्वमित्यास्ति तस्थोः । हरिवदादिशब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति । स्तुतिश्च विद्यमानगुणवदविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मात्—अग्निस्तुतिसंभवात्प्रास्तूहः ॥

(सोमक्रयसाधनसाण्डे ‘तस्पै शृतम्’ इत्याद्यनूहप्रदर्शकं) द्वितीय-
वर्णकमारचयति—

ऊह्यं तस्पै शृतं नो वा भाविवृत्त्या समन्वयात् ॥

एकाव्दायां साण्ड ऊहो नोहः साम्प्यास्तुतिर्द्रयोः ॥ २३ ॥

* ‘गौरमृगो भूत्वा, अरण्याद्ब्रजान सोमं पिबति’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ अ. न. अ वन्दस । २ अ. अ. ‘स्कन्दस’ । ३ अ. एतु नियमेन समवेतस्यार्थं स्याद्विषां ।
४ अ. ह. ‘मे । गौरवत्स्कन्दति’ ।

ज्योतिष्टोम एकहायन्या मन्त्र एवमाह्वयते—“इयं गीः सोमक्रयणी, तथा वे
 क्रीणामि । तस्यै शृतम्, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मस्तु, तस्या आवञ्चनम्,
 तस्यै नवनीतम्, तस्यै घृतम्, तस्या आमिक्षा, तस्यै वाजिनम्” इति । साद्यस्त्रे
 स्वैवमाह्वयते—“त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः” इति । तस्मिन्साण्डे पूर्वो मन्त्रश्चोद-
 केनाविदिष्टः । तस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य समवेतार्थत्वात् ‘अयं साण्डः सोमक्रयणः, तेन
 क्रीणामि’ इत्येवमूहोऽस्ति । तथैव “तस्यै शृतम्” इत्याद्युत्तरभागेऽप्यस्त्यूहः ।
 यद्यप्येकहायन्यां शृवादिकं न संभवति । तथाऽपि त्रिचतुरवर्षोत्तरकाले भविष्यति ।
 साण्डोऽपि कस्याचिद्भवि वत्सोत्पादनेन क्षीरादिनिमित्तम् । तद्वत्तस्मिन्नपि समवेतार्थं
 उत्तरभाग ऊहनीयः । तथा सति “तस्मै शृतम्” इत्येवं पुंलिङ्गवया पठनीयम् ।
 इति प्राप्ते—

धूमः—एकहायन्यामपि मुख्यया वृत्त्या समवेतार्थत्वाभावेन स्तुतिवत्साण्डेऽपि
 स्तुतिवत्त्वात्साण्डेऽपि ॥

(सप्तदशे—सारस्वत्यां मेष्यामभ्रिगुवचनानूहाधिकरणे सूत्राणि ४५-४९)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता सार-
 स्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥ पश्वभिधानाद्वा तद्धि
 चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥
 विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥ पशुत्वं चैक-
 शब्द्यात् ॥ ४८ ॥ यथोक्तं वा संनिधानात् ॥ ४९ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

दैव्या इत्यस्ति मेष्यां नो वाऽस्मा इति पशुक्तिः ॥

अस्ति मैवं पश्वनुक्तेः पुंव्यक्तित्वविवक्षया ॥ २४ ॥

अभ्रिगुनामा दैव्यः शमिता । तं प्रति मैपमन्त्रो हौत्रे पाशुके पठ्यते—“दैव्याः
 शमितार आरमध्वम्, उत मनुष्या उपनयत मेध्या.” इत्यादि । अतिरात्रे सवनीष-
 पशुरेवमाह्वयते—“सारस्वती मेध्याविरात्रे” इति । तस्या मेध्यामप्युदाहृतो मन्त्रोऽस्ति ।
 कुतः—पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नीषोमीयपशाविव मेध्यां समवात् ।
 ननु—तस्मिन्मन्त्रे “प्रास्मा आग्नि मरता” इति पुलिङ्ग चतुर्थ्यन्त पदं श्रुतम् । तच्च
 न मेध्यां युक्तम्—इति चेत् । मैवम् । ‘अस्मै पशवः’ इत्युक्त्या प्रातिपदिकार्थस्य
 जातिमात्रस्य विवक्षितत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पशुशब्दस्वावन्न मन्त्रे पठितः । तथासति प्रयुक्त इदंशब्दः पुरोवर्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे । व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पुंभारमक इति श्रूयमाणचतुर्थ्येकवचनघोर्त्यं लिङ्गमपि विवक्षितम् । तस्मात्—न मेष्यामस्त्ययं मन्त्रः । ननु—‘पशुधर्मो अग्नीषोमीय एवोपदिष्टः, मकरणेन तन्नियमात्’ इति तृतीयेऽभिहितम् । अष्टमेऽपि ‘अग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिः’ इत्युक्तम् । ततो मेष्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । पुल्लिङ्गं चोदनीयम्—इति चेत् । एवं चाहि कृत्वाचिन्वाऽस्तु ॥

(अष्टादशे— { यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थान } सूत्राणि ५०-५३)
 { इराशब्दस्यैव कर्तव्यताधिकरणे }

आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात् ॥५०॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्यविकल्पः स्यात् ॥५१॥

उपदेशान्न साम्नः ॥ ५२ ॥ नियमो वा

श्रुतिविशेषादितरत्सामदश्यवत् ॥ ५३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

इरागिराविकल्पः स्याद्बुतेरैवाविशेषतः ॥

आचो यैवं वाधपूर्वमिराया विहितत्वतः ॥ २५ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीव” इति । ‘यज्ञायज्ञ’ इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते—“यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे” इति । तत्र—सामना योनिगानमधीयानाः संहैव गकारेण गायन्ति—‘गायीरा, गिरा’ इति । ब्राह्मणे तु—गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते—“देरं कृत्वोद्वेयम्” इति । ‘गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः संबन्धि गानमैरम् । वादशं कृत्वा प्रयोगकाल उद्गानं कर्तव्यम्’ इत्यर्थः । तत्र—योनिगान—ब्राह्मणयोः समानचलत्वेन विशेषाभावाद्विकल्पेन प्रयोक्तव्यम् । इति शक्ते—

ब्रूमः—“न गिरागिरेति ब्रूयात्, यद्विरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गावा गिरेत्” इति गकारसहितगाने वाधमुक्त्वा गकाररहितमिरापदं गेयत्वेन विधीयते । तत्पदादेरकारस्य गानार्थमाकारो यकार इकारश्चेति त्रीन्वर्णान्प्रयुञ्जते । ततः—‘आयीरा यीरा’ इत्येव गाव्यम् ॥

(एकोनविंशो-इरापदस्य प्रगीतताधिकरणे सूत्राणि ५४-५८)

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः
 स्यात् ॥ ५४ ॥ यत्स्थाने वा तद्रीतिः
 स्यात्, पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥
 गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ वचनमिति चेत्
 ॥ ५७ ॥ न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

इरापदं न गेयं स्याद्धेयं वा, गीत्यनुक्तिः ॥
 न गेयं, गीयमानस्य स्थाने पातात्प्रगीयते ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गावव्यः । कुतः—‘ऐरम्’ इति शब्देन गीतेरनु-
 क्त्वात् । पाणिनीयेन “विमुक्तादिभ्योऽण्” [५ । २ । ६१] इति सूत्रेणैराश-
 ब्दादण्प्रत्ययो मत्वधीयो विहितः । तथा सति ‘इरापदोपेतं कृत्वा’ इत्येतावानेवार्थो
 भवति । यदि प्रगीतेरापदसंबन्धस्तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो यकार ईकारो
 रेफ आकारश्चेत्येवैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नम्—आथीरा—रूपं गीयमानेराशब्दप्रातिपदिकं
 भवति । षाट्शतप्रातिपदिकात्पाणिनीयेन “वृद्धाच्छः” [४ । २ । ११४]
 इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सति ‘आथीरीयं कृत्वा’ इति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मात्प्र-
 न गेयम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—गीयमानस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयते इति पदमात्रस्य बाधः ।
 गानं तु न बाध्यते । किञ्च “विमुक्तादि”— [पा० सू० ५।२।६१] सूत्रेणाण्प्र-
 त्ययेऽपि पूर्वस्मात् “मवौ छः सृक्तसाम्नोः” [पा० सू० ५।२।५९] इति सूत्रात्सामानुवृत्तेः
 ‘ऐरं साम’ इत्यर्थो भवति । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । यदा तु “तस्य विकारः”
 [पा० सू० ४।३।१२४] इत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययः, तदानीम् ‘इराया विकारः’ इति
 विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात्—गावव्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्पापमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य
 प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१८	५४७
सूत्राणि	५८	१५८९

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे-वर्णकद्वयसहितेऽधिकरणे सूत्रे १-२)

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशा-
भ्याम् ॥१॥ तदुक्तदोषम् ॥२॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे (गीतीनां सामनामताप्रदर्शकं) प्रथमवर्णकमार-
चयति—

सामोक्तिवृहदास्तुती गीतापामृचि केवले ॥

गाने वा, गान एवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् ॥ १ ॥

‘सामान्यवाची सामशब्दः, विशेषवाचिनो बृहद्रथंतरादिसंज्ञाश्च गानमात्रे वर्तन्ते,
न तु गानविशिष्टायामृचि’ इत्ययं निर्णयः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र
चक्ष्यमाणविचारोपयोगितया स्मार्यते ॥

(ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वप्रदर्शकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेपोऽथ वाऽग्रिमः ॥

वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

यस्मिन्ग्रन्थे सामगास्तृचे तृचे सामिकैकं गायन्ति, सोऽयमूहग्रन्थो नित्यः, न तु
पुरुषेण निर्मितः । कुतः—अनध्यायवर्जनेन, कर्तुरस्मरणेन, अध्यापकानां वेदत्वप्र-
सिद्ध्या च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । “यद्योन्यां, तदुत्तरयोर्गायति” इति
विधीयते । अयमर्थः—‘अपौरुषेयत्वेन संप्रतिपन्ने वेदसामनामके ग्रन्थे “कथा नश्चित्र
आभुवत्” इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्दामदेव्यनामकं सामोपदिष्टम् । तदेवोत्त-
रयोर्ऋचोः—“कस्त्वा सत्यो मदानाम्,”—“अभीषुणः सखीनाम्”—इत्यनयो-
द्वितीयतृतीययोर्गावव्यम्—इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्, वेदसा-
मैवदध्ययनादेव वत्सिद्धेः । उपरिवन ऋग्वेदे सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य
तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याया वर्जनीयाः । कर्तुरस्मरणं जीर्णकृपा-
रामादिष्विव चिरकालव्यवधानाद्गुपयन्म् । अस्मरणमूलैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः ।
यथा बहुवृत्त्या अध्यापका महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्रयायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्येऽ-
धीयानाः पञ्चमारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति । न च—तस्यापि वेदत्वमस्तु—
इति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद्दराहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च ।

तस्मात्—पञ्चमारण्यकवदूहः पीरुपेयः । पीरुपेयस्य च न्यायमूलत्वाद्यत्र वक्ष्यमाणन्यायविरोधः, तदप्रमाणम् ॥

(द्वितीये—साम्न ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्राणि ३-१३)
 कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ तद्द्रव्यं वचनात्पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥ तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥ शब्दार्थत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥ असंबन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥ संस्कारश्चाप्रकरणेऽग्नितत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥ अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥ आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा बाह्यपाठतः ॥

मुरुपमभ्यसित्तुं पाठो गुणो गीताक्षरैः स्तुतेः ॥ ३ ॥

“रघंवरं गायति” इत्यादौ यद्गानं विहितं, तदेव सामशब्दार्थः—इति प्रतिपादितं स्मारितं च । तदेतद्गानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः—यागप्रयोगाद्बहिर्ध्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्मत्वे तु ब्रीहिमोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठीयेत् । ततो बहिर्गोनस्य विश्वजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् । मध्यकालीनगानं तु प्रयाजादिवदाराद्रूपकारकम् । तस्मात्—मुख्यमेतत्, न तु गुणकर्म । इति प्राप्ते—
 भ्रूमः—न तावद्बहिः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमिरधिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरधिको भूमौ रथमालिस्थाभ्यासं करोति । यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाटवं संपादयति । तद्वत् ।
 नापि—गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वम्—इति वाच्यम्, गानेन संस्तुतेः ऋगक्षरैः स्तुतिसंभवात् । “आज्यैः स्तुवते”, “पृष्टैः स्तुवते” इति स्तुतिविधानात् ।

वस्मात्—ऋगक्षराणां स्वरविक्षिप्त्याकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनी-
यत्वाद्दानं संस्कारकर्म ॥

(वृत्तये—वृत्ते प्रत्यृचं कृत्स्नसाम्नः समापनाधिकरणे सूत्राणि १४—२०)

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ शब्दार्थ-
त्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥ दर्शयति च ॥ १६ ॥
वाक्यानां तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं समाप्तिः
स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ तथा-
चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ अनवानोपदेशश्च
तद्वत् ॥ १९ ॥ अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥

वृत्तयाधिकरणमारचयति—

अंशैः सामर्क्षं कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिस्रभिः श्रुतेः ॥

अंशैर्भवं स्तुतेरंशैरसिद्धैः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ४ ॥

“एकं साम वृत्ते क्रियते स्तोत्रीयम्” इति श्रूयते । तत्र—त्रेषांविभक्तेषु सामा-
शेषेवैकौऽश एकैकस्यामृचि गावव्यः । कुतः—एकस्य सामस्तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य
श्रवणात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘स्तोत्रीयम्’ इति स्तुतिनिष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो विधीयते । न तु
सामांशानाम् । स्तुदिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम् । तच्च वाक्यमेकस्यामृचि संपूर्णम् ।
एतः कृत्स्नेन साम्ना वद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम् । वयासवि द्विवी-
यवृत्तययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्तमानवया सामान्तरत्वाभावाद्ऋजयनिष्पाद्यत्वम-
प्यविरुद्धम् । वस्मात्—प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम् ॥

(चतुर्थे—समास्वेव तिस्रष्टृक्षु गानाधिकरणे सूत्रे २१—२२)

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

तिस्रष्टृक्षुदितं साम विपमासु समासु वा ॥

यथेच्छानिपमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये ॥ ५ ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिमृत्पृक्षु स्वेच्छया साम गावव्यम् । 'इत्य-
मेव' इति नियामकस्य कस्यचिदभावात् । इति चेत् ।

मेवम् । शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात् । शरो हिंसा, लेशोऽल्पत्वम् । "शृ-
हिंसायाम्", "लिश अर्थाभावे" इत्येतद्वातुद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्काया
योनावुत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गायेत्, तदा सामभागेनैव तत्पूर्वैरवाशिष्टः
सामभाग आश्रयामावाद्दिनश्येत् । यदि योनेरप्यविकच्छन्दस्कयोर्गायेत्, तदा सामोऽ-
ल्पत्वादवाशिष्ट ऋग्भागः सामरहितः स्यात् । तस्मात्—समानच्छन्दस्कास्वेव गौव-
व्यम् ॥

(पञ्चमे प्रथमवर्णके— { 'उत्तरयोर्गायति' इत्यत्रोत्तरा- } —सूत्रे २३-२४)
ग्रन्थस्थयोर्ऋचोर्ग्रहणाधिकरणे }

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

पञ्चमाविकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ॥

आविशेषाद्विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञावलित्वतः ॥ ६ ॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते—छन्दः, उत्तरा चेति । तत्र—छन्दोना-
मके ग्रन्थे—नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्चः पठिताः, उत्तराग्रन्थे—वृत्तात्म-
कानि सूक्तानि पठितानि । एकास्मिन्वृत्ते छन्दोगता योन्युक्प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे ।
एवं स्थिते सति "रथंवरमुत्तरयोर्गायति । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति" इत्यत्र द्विविधे
उत्तरे संभाविते । रथंवरस्य च्छन्दोगग्रन्थे—"आभि त्वा शूर"—इतीयमृगयोनिस्त्वेन
पठिता । तस्या उपरि "त्वामिद्धि हवामहे"—इत्यादयो बृहदादिसाम्नां योनयः
पठिताः । उत्तराग्रन्थे तु—"अभि त्वा शूर"—इति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं "न
त्वा वा अन्ये"—इत्येषा साम्नः कस्याप्ययोनिभूता पठिता । तत्र च्छन्दोगग्रन्थापेक्षया
सामान्तरयोर्पोषी द्वे रथंवरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः । उत्तराग्रन्थापेक्षया वृत्तगते
द्विषीयवृत्तीये स्वयोन्युत्तरे भवतः । तत्र विशेषनियामकामावोद्ययोः कयोश्चिदुत्तरयो-
र्गानम् । इति चेत् ॥

मेवम् । 'उत्तरा' इति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति, प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् ।

पूर्वपठितानां योनिमृचमपेक्ष्य यदुत्तरात्वम्, तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद्बुर्बलम् । ईदृशमे-
वोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यैर्नन्तरभाविन्योः सामान्तरयोन्योर्द्वयोर्ऋचोः । वृच-
गतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्धते । अतस्त्वयोरेव गानम् । एवं सति
पूर्वाधिकरणनिर्णयं समास्वेव गानमनुग्रहीतं भवति । किञ्च—वृचात्पकेषु सूक्तेषु या प्रथमा
योनिभूवा तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य 'योनिग्रन्थः' इत्यध्यापकसमाख्या । इतरस्य तु वृच-
संपरूपस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्ऋचोर्नामधेयेन 'उत्तरा' इति समाख्या । स एव ग्रन्थः
कर्माङ्गसम्पर्कं प्रकरणम् । पञ्चदशसप्तदशादिस्वोमानां वृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मात्—
उत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरयमूहः ॥

(द्वितीयवर्णके— { अतिजगत्यामभ्यस्यमाना- } —सूत्राणि २१-२४)
{ यां त्रिशोकगानाधिकरणे }

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ २२ ॥ नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्या-
त्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

त्रैशोकेति जगत्यौ द्वे आनेये गीतपेड्य वा ॥

बृहत्या वाऽऽदिमः साम्यान्नोत्तरात्वश्रुतेर्वलात् ॥ ७ ॥

द्वादशाहे चतुर्षेऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम् । तच्च "विश्वाः पृथनाः"—
इत्येतस्याभविजगत्यामुत्पन्नम् । तस्मिंश्च वृचे तस्या योनेरुत्तरे बृहत्यौ "नैमि नम-
न्वि"—* इत्यादिके आध्नाते । तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अति-
जगत्यावानीय वासु विसृष्टु गेयम् । तथासति समासु गानं पूर्वं निर्णीतमनुग्रहे ।
"अतिजगतीषु स्तुवन्वि" इति श्रूयमाणमविजगतीवहुत्वमन्यथा नोपपद्येत । इति चेत् ।
मेवम् । "उत्तरयोर्गायति" इत्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्याधीयमानयोर्बृहत्योर्मु-
रूपत्वात् । श्रुतिश्च बहुत्वलिङ्गात् 'समासु गानम्' इति न्यायाच्च बलीयसी । यदेतदवि-
जगतीवहुत्वम्, तद्बृहत्योः स्त्रीकोरेऽप्युपपद्यते । एकविंशस्त्वोमस्यात्र विहितत्वेन त-
सिद्धये प्रथमाया अविजगत्याः समकृत्व आवर्धनीयत्वात् । तस्मात्—त्रैशोकं साम
बृहत्योरुहनीयम् ॥

* * द्वितीया पृहती तु—“तमीं रेभातो अस्वत्” —इति शायरभाष्ये दार्ष्ट्या ॥

१ क. 'सत्त' । ख. 'सत्तन्द' । ज. घ. 'सत्तन्द' । २ क. घ. ज. घ. ज. 'न्यन्त' ।
३ ख. घ. 'स्यामृनि ज' ।

(पष्ठे वर्णकचतुष्टयसहिते सूत्राणि २५-२८)

प्रागाथादिकं तु ॥२५॥ स्वे च ॥२६॥ प्रगाथे
च ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

पष्ठाधिकरणे (बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रगाथेन रथंतरस्य गानसाधकं) प्रथमवर्णकमा-
रचयति—

रथंतरे ककुब्जग्राह्या ग्रथया वाऽऽद्योऽर्धवच्चतः॥

पुनःपदामसिद्ध्यादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम् ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते—“न वै बृहद्रथंतरमेकच्छन्दो, यत्तयोः पूर्वा बृहती, ककुभावुत्तरे”
इति । अपमर्थः—“बृहद्रथंतरं तदेवत्सामद्वयमितरसामवदेकच्छन्दस्कं न भवति ।
यस्मात्कारणात्—तयोर्बृहद्रथंतरसाम्नोराश्रयभूतास्त्वृषु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का, उत्तरे
तु द्वे ऋचौ ककुच्छन्दस्के । इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये वृचेऽवस्थित्वास्वित्त ऋच
एकच्छन्दस्का उत्तराम्ने आम्लावाः, संशरविलेशपरिहाराय ‘समासु गायेत’ इति
न्यायेन निर्णीतोश्च । इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानम्—इति । तत्र रथंतर-
स्याऽऽश्रयतया वृचो नोत्तराम्ने समाम्नातः । किं तर्हि, प्रगाथस्तदाश्रयत्वेनाऽऽ-
म्नातः । स च द्वाभ्यामृग्भ्या निष्पन्नत्वान्न वृचो भवति । तयोश्च द्वयोर्ऋचोः—“अभि ता
शूर”—इत्येषा प्रथमा, सा च बृहती । “न त्वा वा अन्यो दिव्यः”—इत्येषा
द्वितीया, सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का । तथासति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दाशवधी-
गते द्वे उत्पत्तिककुभावृचौ ग्रहीतव्ये । कुतः—अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन “ककुभावुत्तरे”
इति वाक्येन रथंतरसाम्न आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्यमानयोः ककुभुत्पत्तिरर्थवती
भवति । अन्यथा वैयर्थ्यं स्यात् । किंच—आम्लावाया एकस्याः पङ्केः स्वीकारे सत्यु-
चोर्द्वयोरेव लाभत् “एकं साम वृचे क्रियते, स्वोत्रीयम्” इति वचनं विरुध्येत ।
तस्मात्—रथंतरसाम्नि द्वे ककुभावुत्तरे ग्रहीतव्ये । अयमेव न्यायो बृहत्साम्नयि
योजनीयः । इति भाषे—

भूमः—आम्लावयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुब्जग्रणीया । तथाहि—“अभि ता
शूर”—इत्येषा बृहती प्रथमा स्वोत्रीया । तस्यामविकृतायामेव रथंतरं गावव्यम् ।
ततस्तस्यामृचि चतुर्थे पादे पुनरुपादायोत्तरस्याः पङ्केः पूर्वोर्ध्वेन सह ग्रथनीयम् । सेय-
मष्टाविंशत्यक्षरा निषदा द्वितीया स्वोत्रीया । सा चैका ककुप्संपद्यते । तस्यां च
ककुभि चरमं पादं पङ्क्त्युत्तरार्धेन सह प्रथम्य वृतीया स्वोत्रीया कर्तव्या । सा च

द्वितीया ककुसंपद्यते । अनेन प्रग्रयनप्रकारेण द्वयोर्ऋचोरात्रातयोस्तृचनिष्पत्तेर्ना-
स्त्युक्तो वचनविरोधः । अस्मिन्ग्रन्थे “पुनःपदा” इति श्रौतौक्तिलिङ्गम् । तथा च
श्रूयते—“एषा वै मविष्टिवा बृहवी या पुनःपदा । तद्यत्पदं पुनरारभते । तस्माद्वत्सो
मावरमभिर्हिकरोति” इति । अयमर्थः—“या बृहवी पुनःपदा भवति, सैषा मविष्टिवा
स्थिरा भवति । पदं चतुर्थः पादः । स ह्यगन्वरसंपादनाय पुनः पठ्यते । तवः सा
बृहवी पुनःपदा । सेयमृग्माता । तस्याः पादो वत्सः । तथा सति यस्माद्वक्चतुर्थ-
पादमुद्रावा पुनरारभते । तस्मात्—लोके वत्सो मावरमभिलक्ष्य हिमिति शब्दं करोति”
इति । न केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रयनम् । किंतु—छन्दोगानां प्रसिद्ध्याऽपि । ते ह्येवं
स्मरन्ति—“काकुमः प्रगाथः” इति । किंच—प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि ग्रयनं
गम्यते । प्रक्षेपेण गानं यत्र स प्रगाथः । प्रक्षेपेण नामाऽऽन्नावाहकपाठादाविक्रयम् ।
तत्र पूर्वोक्तैर्नीत्या पादाभ्यासपुरःसरमृगन्वरसंपादनोपजायते । तस्मात्—नोत्प-
त्तिककुमौ ग्रहीतव्ये । किं तर्हि प्रग्रयनेन द्वे उत्तरे ककुमौ संपाद्य तामु विसृपु रथं-
तरं गातव्यम् । तथा बृहदपि । एवं सति पङ्के पाठः सार्थो भवति । न च—एवं
ककुमुर्त्सत्तेर्वैयर्थ्यम्—इति शङ्कनीयम्, वाचः स्वोमे तदुपयोगात् । तस्मात्—न
काऽपि प्रग्रयनेऽनुपपत्तिः ॥

(बृहतीविस्तारपङ्क्तयोः प्रग्रयेन रौरव-यौधाजयसाम्नोर्गानसाधकं)

द्वितीयवर्णकमारचयति—

यौधाजये रौरवे च बृहत्पौरागमोऽथ वा ॥

ग्रयनं पूर्ववत्पक्षौ पष्टिलिङ्गमिहोच्यते ॥ ९ ॥

इदमाम्नायते—“रौरव-यौधाजये चार्हते वृचे भवतः” इति । अयमर्थः—
‘रौरवनामकं किञ्चित्साम, तथा—यौधाजयनामकमपरम् । तयोर्द्वयोः साम्नोर्बृहवी-
छन्दस्कस्तृच आश्रया’ इति । उत्तराग्रन्थे तु—तस्य सामद्वयस्याऽऽश्रय एकः प्रगाथ
आम्रातः । तस्मिंश्च प्रगाथे—“पुनानः सोम” —इत्यसामुक्तमयमा । सा च
बृहवी । “दुहान ऊर्वादेव्यम्”—इत्यसाम्बृहतीया, सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तामिनां
विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थान उत्पत्तिबृहतीया द्वे ऋचावानेतव्ये । इति पूर्वः पक्षः ॥

बृहतीविष्टारपङ्क्तयोः प्रग्रयनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे संपादनीये । इति राद्धान्तः ।
तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमाम्नायते—“पष्टिलिङ्गमो माध्यं-
दिनं सवनम्” इति । अयमर्थः—‘रौरव-यौधाजयनामके सामनी माध्यंदिनसवने

१ अ. स. पदो । २ अ. च. 'कतीया' । ३ अ. 'त्यौरव' । ४ अ. 'ततो वै' । ५ अ.
प. न. स. च. तापेना । ६ क. 'दे द्वे' ।

गीयेते । तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः पठिर्भवन्ति' इति । सेयं पठिसंख्या प्रग्रथनपक्ष उपपद्यते । तथा हि—माध्यंदिनसवने—पवमान एकः, पृष्ठस्त्वोत्राणि चत्वारि । पवमाने—श्रीणि सूक्तानि । “उच्चा ते जातम्”—इत्येकं सूक्तम् । तत्र—गायत्र्यस्त्वस्त्र ऋचः । “पुनानः सोम”—इति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगाथरूपम् । तत्र—पूर्वा बृहवी, उत्तरा त्रिष्टारपङ्क्तिः । ‘प्र तु द्वैव परिकोशम्”—इति तृतीयं सूक्तम् । तत्र—त्रिष्टुमास्त्वस्त्रः । पृष्ठस्त्वोत्रेषु—“अभि त्वा शूर”—इति प्रगाथरूपं. प्रथमं सूक्तम् । तत्र—पूर्वा बृहवी, उत्तरा पङ्क्तिः । “कया नश्चित्र” इति द्वितीयम् । तत्र विस्रो गायत्र्यः । “तं वो दस्मभृवीपहम्”—इति तृतीयं प्रगाथरूपम् । तत्र—बृहवीपङ्क्तौ । “तरोर्भिर्वो विदद्वसुम्” इति प्रगाथरूपं चतुर्थम् । तत्रापि बृहवीपङ्क्तौ । एवमस्मिन्सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गेयानि । प्रथमे सूक्ते—गायत्रम्, आमहीयवं चेति द्वे सामनी । द्वितीये—रीरवं, यौधाजयं च । तृतीये—औशनम् । चतुर्थे—रथंतरम् । पञ्चमे—वामदेव्यम् । षष्ठे—नौषसम् । सप्तमे—कालेयम् । तत्र—प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः पङ्क्तयश्चो भवन्ति । पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभूतास्त्वस्त्र ऋचः सप्तदशस्त्वोमसिद्धार्थमावर्तमानाः सप्तदश गायत्र्य इत्येव मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः । षष्ठे सूक्ते बृहवीपङ्क्तौः प्रग्रथनेन बार्हवस्तृचो भवति । तथा—सप्तमेऽपि । तत्रोभयत्र सप्तदशस्त्वोमे सति चतुर्विंशद्बृहत्यो भवन्ति । द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हवं तृचं संपाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्यो भवन्ति । चतुर्थसूक्ते—रथंतरसामार्थं पूर्ववर्णकोक्तेनोत्या प्रग्रथने सति द्वे ककुभावुत्तरे भवतः । प्रथमा तु स्वतःसिद्धा बृहती । तत्र सप्तदशस्त्वोमे ऋते सति षड्बृहत्यो द्वादश ककुभश्च संपद्यन्ते । तस्य च स्त्वोमविधायकं द्वाद्दशमेवमात्रायवे—“पञ्चम्यो हिंक्रोति स तिसृभिः, स एकया, स एकया । पञ्चम्यो हिंक्रोति स एकया, स तिसृभिः, स एकया । सप्तम्यो हिंक्रोति स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः” इति । अपमर्थः—‘एका स्वतःसिद्धा बृहती, प्रग्रथिते द्वे ककुभौ—इत्येवं विधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः । प्रथमे पर्याये—त्रिर्बृहती गातव्या, सरुत्सरुत्ककुभौ । द्वितीये पर्याये—सद्बृहती, त्रिवारमनन्तरा ककुप्, सद्दन्त्या ककुप् । तृतीये पर्याये सरुद्बृहती, त्रिभिः ककुभौ’ इति । हिंक्रोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः । तदेवं पृथीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्र्य, पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यः, द्वादश ककुभः संपन्नाः । तत्र—ककुबटाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपादद्वये योजिते चतु-

१ क. 'ती माध्यदिने-ड' । २ ज. द्रव्यप' । ज. झ. द्रवपारि' । ३ ज. झ. 'मृथीष' । ४ क. 'भिवो वि' । ५ ज. झ 'वसंमा' । ६ क 'करीत्या । ७ ज. झ. 'बन्धो द्वा' ।

श्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्संपद्यते । अनया दिशा द्वादशानां ककुमां त्रिष्टुप्संपादनाय चतुर्विंशतिर्गायत्रीपादा योजनीयाः । यथा सवि—अष्टौ गायत्र्यो गताः, पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत्पादाः । तांश्च वातवीपु बृहवीपु संयोज्य त्रिष्टुमः संपादनीयाः । तत एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतःमिद्धास्त्वित्, इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षड्विस्त्रिष्टुम उत्तराग्रन्थे समाह्नात्वा एव लभ्यन्ते । उत्पत्तिबृहत्यानयने तु प्रकरणान्नावानां वातवीनामलामात्प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसन्धे-
पाताम् । तस्मात्—“त्रिष्टुमः षड्विः” इत्येव बृहतीप्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकार-
स्त्वभिधीयते—“पुनानः सोम” —इत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य
“दुहान ऊर्ध्वदिव्यम्”— इत्येतस्या विद्यारपङ्केः पूर्वाधेन संयोजयेत् । सा बृहती
भवति । एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्यस्योत्तराधेनं योजयेत् । साऽपि बृहती भवति ।
तस्मात्—यौवाजय—रीरवयोर्बृहत्यावुत्तरे अग्रनीये । एवं नौषसकालेययोरापि ब्रह्मयम् ॥

(अनुष्टुप्गायत्र्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगवषोर्गानसाधकं) तृतीयवर्ण-
कमारचयति—

श्यावाश्वान्धीर्गवेऽनुष्टुवानेया प्रथपसेऽथ वा ॥

पुरेव लिङ्गं जगतीचतुर्विंशतिकीर्तनम् ॥ १० ॥

इदमाम्नायते—“पञ्चच्छन्दा आवापः, आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसं-
हिंये गायत्रे तृचे भवतः । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः । उष्णिहि सफम् ।
ककुभि षौष्कलम् । कावमन्त्यं जगतीपु” इति । अयमर्थः—“अस्ति तृतीयसवने
पवमान आर्भवसंज्ञकः, वस्मिन्—पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि । “स्वादिष्टया मदि-
ष्टया”—इत्येकं सूक्तम् । वस्मिन्गायत्र्यस्त्वित् ऋचः । तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे
सामनी । “पुरोजिती वो अन्धसः”—इति सूक्तान्तरम् । तत्र—एकाऽनुष्टुप्, उत्तरे
द्वे गायत्र्यौ । तासु श्यावाश्वम्, आन्धीगवं चेति द्वे सामनी । “इन्द्रमच्छसुवा इमे”
इत्यपरं सूक्तम् । वस्मिन्नुष्णिहस्त्वित् । तासु सैकं साम । “पवस्व मधुमत्तमः”—
इति प्रगाथः । वस्मिन्पूर्वा ककुप्, उत्तरा षड्विः । तत्र षौष्कलं साम । “अभि मियाणि
पवते च नो हितः” इत्यन्यत्सूक्तम् । तत्र तित्त्तो जगत्यः । तासु कावं साम । एतेषा
पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजितीयः । “पवस्व”— इत्यनयोः सूक्तयोर्पद्यपि द्वे द्वे
छन्दसी, तथाऽपि सैमासु गान निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव च्छन्दः संपद्यते ।
ततो गायत्र्यनुष्टुप्षुष्णिहककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन्सवने आर्भवनीयः”—
इति । तत्र “पुरोजिती वो” इत्यस्मिन्सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च सैमासु गातुमुत्तरे

१ अ. 'तिगाय' । २ अ. 'गतेऽनु' । ३ अ. छ. 'हिता गा' । अ. 'हिते गावते तृ' । ४ क.
अ. अ. 'न्द मच्छ' । ५ अ. शकं । ६ अ. छ. सामसु । अ. सामसु । ७ क. आदनी ।

गायत्र्यावासात्ते परित्यज्य द्वे उत्पत्त्यनुष्टुभावानेतव्ये । इति पूर्वः पक्षः ॥

चतुर्थे पादं पुनरादाय द्वे अनुष्टुभौ प्रपनीये—इति राद्धान्तः । तत्रोभयत्र पूर्ववर्ण-
कद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमात्रायते—“चतुर्विंशतिर्जगत्पृथ्वीयस-
वन एका च ककुप्” इति । सेयं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते । तथा हि—गायत्रमं-
हितयोः साम्नोराश्रये गायत्रे वृचे द्विरभ्यस्ते सति षड्गायत्र्यो भवन्ति चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । ततः षड्विंशतीभिस्त्वित्सो जगत्यो भवन्ति ।
श्यावाश्वान्धीगवयोराराश्रयभूता प्रग्रथिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभो * भवन्ति । मिलित्वा
सप्त जगत्यः संपन्नाः । सैकस्य षौष्कलस्य च सामान्तरवचुचे गानं न कर्तव्यम् ।
किं त्वेकैकस्यामृचि । तत्कृतोऽवगम्यते—‘उष्णिहि, ककुभि’ इति सप्तम्येकवचना-
न्वाभ्या विशेषविधानात् । अष्टाविंशत्यक्षरयोः षड्विंशत्ककुभोरैका जगती, गायत्रीपादश्च
संपद्यते । ककुभि मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः, उष्णिहि च परः पादः—इति तयो-
र्भेदः । काँस्याऽऽश्रयभूता स्वतःसिद्धास्त्वित्सो जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्मिन्ने-
कादश जगत्यो भवन्ति । गायत्रीपादश्चातिरिच्यते । आभेवपवमानवचुर्वीयसवने यज्ञा-
यज्ञीयस्त्वोत्रमेकमस्ति । तस्य चाऽऽश्रयः “यज्ञायज्ञा वो अग्रयः”—इत्यसौ प्रगाथ ।
तत्र—पूर्वा जगती, उत्तरा विष्टारपाङ्क्तिः । तयोः प्रग्रथनेन ककुभावुचरे कर्तव्ये । तत्रै-
काविंशत्सोमः । तस्य विधायिका विष्टुविरेवमात्रायते—“सप्तम्यो हिं करोति—स
तिसृभिः, स तिसृभिः, स एकया । सप्तम्यो हिं करोति—स एकया, स तिसृभिः, स
तिसृभिः । सप्तम्यो हिं करोति—स तिसृभिः, स एकया, स तिसृभिः” इति । अय-
मर्थः—‘प्रथमाया बृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु क्रमेण त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारम्—इति
सप्त बृहत्यः । मध्यमायाः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिस्त्रिः पाठः, अन्त्ये सरुत् ।
उत्तमायाः ककुभ आदौ सरुत्, द्वितीयतृतीययोस्त्रिस्त्रिः’ इत्येवं चतुर्दश ककुभः । तसु
ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्येपादाश्चतुर्दश । तेषु सप्त पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः ।
ततः सप्त जगत्यो भवन्ति । अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्त्यपादाश्च मिलि-
त्वाऽष्टाविंशति । तेषु षड्भिः पादैरेका जगती, इत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो
जगत्यो भवन्ति । ये तु द्वादशाक्षराः सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टाः, तेषु पवमानशेषोऽ-
ष्टाक्षरः पादो योजनीयः, ककुभा शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योज-

* ‘षडभिरनुष्टुभिभ्यतस्रो जगत्यो भवन्ति’ इति तु युक्तम् ॥

१ अ. च. अ. अ. न. ‘नष्टपादा’ । २ अ. ‘संहत’ । ३ अ. अ. ‘श्राद्धीग’ । ४ अ. सप्तदश ।
५ अ. अ. सप्तदश । ६ अ. चरमः पां । ७ अ. अ. कायस्या । अ. कायवत्या । ८ क. ‘माने व
गुती’ । ९ अ. अ. अ. ‘ध्यमपा’ । १० अ. च. अ. अ. ‘शिष्टा अष्टाक्ष’ । ११ अ. अ. अ. ‘वु याति
च’ । १२ अ. अ. अ. ‘वि तान्यत उदृत्य पूर्वत्र यो’ ।

नीयानि । ते द्वे जगत्यौ भवतः । तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः, पूर्वोक्ताः पवमानगवा एकादश, इति चतुर्विंशतिर्जगत्यः । चतुरस्रसर्वजिताश्वत्वारोऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ककुब्धेका भवति । अनेन लिङ्गेन श्यावाश्वमान्धीगवं च प्रप्रथिते वृषे गाव-
ज्यम् । न तु वधोत्पस्यनुष्टुपानयनमिति स्थितम् ॥

(पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानसाधकं) चतुर्थवर्णकमारचयति—

चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाऽग्रिमः ॥

तृचे मुख्यत्वतो भेवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्—“अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति” इति । तत्प्रकृत्य श्रूयते—
“चतुःशतमैन्द्रा वार्हवाः प्रगाथाः” इति । चतुरस्रस्रवसंख्याका इन्द्रदेवताका बृह-
वीछन्दस्काः प्रगाथा ऋगद्वयात्मकाः । तेषु—एकप्रगाथगवे द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथग-
वामृचं च प्रग्रथ्य तृचेऽभीवर्तनामकं साम गावज्यम् । तथा सति—आम्नाठानामवि-
कृतानामेव तिसृणामृचां लाभात्तृचस्य मुख्यत्वं भवति । पूर्वोक्तनीत्या पादप्रग्रथने तु
विकृतत्वादनुस्यस्तृचः स्यात् । इति प्राप्ते—

धूमः—“अन्या अन्या ऋचो भवन्ति, तदेव साम” इत्यृचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते ।
वच्च पादप्रग्रथने संभवति । ऋक्प्रग्रथने तु येयमृक्पूर्वस्य तृचस्यान्त्या, सैवोत्तरेस्य
तृचस्याऽऽद्या, इत्यन्यत्वमृचो न स्यात् । वस्मात्—पादस्य प्रग्रथनम् ॥

(सप्तमे—गीतिसंपादकाक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

समुच्चेया विकल्पा वा विभिन्ना गीतिहेतवः ॥

आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद्विकल्पनम् ॥ १२ ॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीतिहेतवोऽक्षरविकारादय आम्ना-
यन्ते । ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चैवत्याः । कुतः—प्रयोगवचनेन सर्वेषा परिग्रहात्-
त्वात् ॥

भैवम् । एकैकशाखोक्तेरेवाक्षरविकारादिभिरुच्ययनकाल इय गीतित्वरूपनिष्पत्तेः ।
वन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्प्रयोगवचनपरिग्रहात् अपि त्रीहियवद्बुद्धप्रथ-
परवच्च विकल्प्यन्ते ॥

(अष्टमे—वर्णकत्रयसहिते सूत्रे ३०—३१)

अर्थैकत्वादिकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थत्वात्
॥ ३० ॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

अष्टमाधिकरणे (साम्नैव स्तवविधानसाधकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

ऋक्सोमाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाऽग्निमः ॥

पुरेव मैवमृद्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥ १३ ॥

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते—“ऋचा स्तुवते । साम्ना स्तुवते” इति । तत्र पूर्व्या-
येन विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । ऋद्निन्दा—सामप्राशंसयोर्वक्तव्यशेषेऽवगमात् । “यद्वा स्तुवते, वदसुरा
अन्ववायन् । यत्साम्ना स्तुवते, वदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान्साम्ना स्तुवीव”
इत्यृचं निन्दित्वा साम प्राशस्य लिङ्प्रत्ययेन साम विहितम् । तस्मात्—साम्नैव
स्तोतव्यम् ॥

(प्रगीतयैवर्चा वद्व्युपस्थानसाधकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

गानस्य नियमो नोत विद्यते वद्व्युपस्थितौ ॥

नाऽऽभ्रानद्वयतोऽस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥ १४ ॥

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते—“अयं सहस्रमानवः—इत्येवयाऽऽहवनीयमुपविष्टवे”
इति । असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे समाम्नाता, प्रगीता गानग्रन्थे । ततो वद्वेरुपस्थाने
तस्यामृचि गानं न नियतम्, किंतु विकल्पितम् । इति प्राप्ते—

धूमः—अस्त्येव नियमो गाने । कुतः—सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात् । ऋचा
संहितापाठोऽत्र गानायैव । नसाधारमन्वरेण गातुं शक्यते । अथोच्येत—“अयं
सहस्र” —इत्यृकप्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणोत्पन्नत्वत्वाद्-
चैवोपस्थानम्—इति । तत्र । प्रकृतप्रगीतमभ्रवाचिन्याः ‘एतया’ इति सर्वनामश्रुतेः
प्रबलत्वरत्वात् । तस्मात्—प्रगीतयोपस्थानम् ॥

(याज्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगसाधकं) तृतीयवर्णकमारचयति—

त्रैस्वर्पादि समुच्चयं विकल्प्यं तान एव वा ॥

प्रयोगादर्धतो द्वी नो वचनात्स्मृतिकल्पितात् ॥ १५ ॥

“अग्निर्मुर्धा”—इत्यादियाज्येऽनुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्रसङ्गाद्विचार्यन्ते । ते च
कस्याचिच्छाखायां त्रैस्वर्षेणाधीयन्ते । कैश्चिच्चतुःसर्षेण । उदात्तानुदात्तस्वीरितेष्वी

१ च. 'कसामभ्यां' । २ म. 'णाद्वलत्वात्' । ३ क. ज. घ. 'तत्रा' । ४ घ. ज. घ. म.
'ज्यापुगेतु' ।

व्यतिरिक्तश्रुतेश्चर एकश्रुतिः । तां चाध्यापकाः 'प्रचयः' इत्याचक्षते । तत्र—
प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्समुच्चयस्त्रैस्वर्थादीनाम् । इत्येकः पक्षः ॥

अध्ययननिवृत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्पः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

नैवो द्वौ पक्षौ युक्तौ, एकश्रुतेर्व्याकरणस्मृतौ विहितत्वात् । तथा च पाणिनीयं
सूत्रम्—“यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु” (१ । २ । ३४) इति । “अग्निं श्लामि
सुरथम्”—इत्यादयो मन्त्रा यजमानेनैव जप्यन्ते । न्यूहः मणवाः । सामानि रथं-
रादीनि । एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति । अनया
च स्थत्याऽनुमितं वेदवाक्यमेतत्—“तानो यज्ञकर्मणि” इति । ‘तानः’ इत्येकश्रुतेः पूर्वा-
चार्यसंज्ञा । न च—एकश्रुतिवै स्वराध्ययनं व्यर्थम्—इति वाच्यम्, स्वराधिक्येण
बहुव्रीहितत्परुषसमासादिनिश्चये सत्यर्धविशेषस्यावबोद्धुं शक्यत्वात् । जपादिषु तु
पथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

(नवमे-उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥

वर्णे तु बादरिथ्याद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आयीभावो योनिवशाद्दुत्तरावशतोऽथ वा ॥

गीतपर्यत्वादादिमोऽन्वयो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

“यद्योन्याम्, तदुत्तरयोग्यिति” इति श्रूयते । तत्र—“कया नश्चित्र आमुवत्”
इत्यसावृणोनिः । तस्यागृचि ‘कया’ इत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः । ‘नश्चित्र आमुवत्’
इत्यक्षरपदं द्वितीयो भागः । तस्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य
एस्य स्थान * आयीभावमान्नाय गीतिर्निष्पादिता । “कस्त्वा सत्यो मदानाम्” इत्य-
नन्तरभाविन्युत्तरा । तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं
च लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः । “अभीपुणः”—इत्यसावपरोत्तरा ।
तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थान आयीभावः
कर्तव्यः । अन्यथा गीतिर्नाज्ञापसद्भात् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—नात्र योनौ वर्णान्तरस्याऽऽगमः कृतः । किं तर्हि विद्यमान एव चकारस्यो-
परितन इकारः सामप्रसिद्धया मन्त्रियया वृद्धः सन्नेकारो भवति । तस्य संध्यक्षरत्वा-

* ‘आयी’ इत्यस्य स्थाने ‘आर्द्र’ इति पाठः शाबरभाष्ये ॥

दकारः पूर्वभागः, ईकार उत्तरभागः । तावुभौ विश्लेषेण गीयमानात्रायीमावं प्रतिप-
द्येते । तथा च सामगा आहुः—“वृद्धं तालव्यमायी भवति” इति । तथा सवि
चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य इकार इत्यायीमावो न कर्तव्यः । “अमीपुणः सस्वीनाम-
विवा जरिवृणाम्” इत्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरित्वेन इकारः पू-
वदायी भवति । सोऽयमायीमाव उक्तेनीत्या वर्णाभिर्व्यञ्जकत्वादुत्तरागवर्णवर्णनेन
कर्तव्यः । गीत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन त्रिनाऽपि न गीतिर्विनश्यति ॥

(दशमे-उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३४-३८)

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृगवत्
॥३४॥ सर्वातिदेशस्तु सामान्यालोकवद्वि-
कारः स्यात् ॥३५॥ अन्वयं चापि दर्शयति
॥ ३६ ॥ निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥
अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्तोभा नोत प्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्णवत् ॥

स्वरादिवत्प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥ १७ ॥

वामद्वैव्यसाम्नो योनौ द्वयोरर्थयोर्मध्य ओकारद्वयेन होशब्देन हायीशब्देन च
निष्पन्नः स्तोम एवमाम्नाद्वैः—“ओ ओ हो हायी” इति । सोऽय स्तोमो नोत्तर-
योरविदिश्यते । कुतः—अगीतित्वात् । “यद्योन्या तदुत्तरयोगीयति” इति गीति-
मात्रमविदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचो वर्णा यथा नाविदिश्यन्ते, तथा स्तोभा अपि ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वरो वर्णविशेषो विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वाद्यथाऽविदिश्यन्ते, तथा
स्तोभा अपीति कालपरिच्छेदकत्वादविदिश्यन्ताम् ॥

(एकादशे-स्तोभलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

१ च. अ. इकार । २ स च अ. 'करीत्या । ३ स. एवाऽऽम्ना । ४ च. 'त'—“ओ ओ ।
स. 'त'—“१२ १७ हो । अ. 'तः'—“ओ हो ।

स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंवाऽस्ति, न विवर्णता ॥

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

न दावद्विवर्णत्वं वलक्षणम्, वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात् । “अत्र आयाहि” — इत्यस्यामृचि, अकारस्य स्थाने ओकारं कृत्वा गायन्ति — “ओग्रायी” इति । ‘अधिको वर्णः स्तोभः’ इत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः । “पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा” इत्येतस्यामृचि ‘दतु त्वा’ इत्यक्षरत्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम् । अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम् । इति चेत् ॥

भैवम् । ‘अधिकत्वे सत्यग्निलक्षणवर्णः स्तोभः’ — इति विशिष्टस्य वलक्षणत्वात् । लोकेऽपि समायां विप्रलम्भकेनोन्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेपमात्रहेतुं शब्दराशिं ‘स्तोभः’ इत्याचक्षते । तस्मात् — अस्ति लक्षणम् ॥

(द्वादशे — नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम् —)

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्र-
तिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

द्वादशाविकरणमारचयति —

न स्युः स्युर्वाऽत्र नीवारा ग्रीहिस्थानैऽमितेर्नहि ॥

विकारतद्धितात्ते स्युः, प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥

मध्वोशनखपूतत्वपरिधीरापदेष्वपि ॥

ये धर्माः पडहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामोहो गतः । अध संस्कारोहः । वाजपेये नैवारश्वरुः श्रुतः । तत्र नीवाराणां ग्रीहिस्थानपाते प्रमाणमावादग्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्याः । इति चेत् ॥

भैवम् । “नैवारः” इत्यस्य विकारार्थवद्वितस्य ग्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् । यथा ग्रीह्यस्तण्डुलद्वारेण हविर्निष्पादसाधनम् । तथा नीवारा अपि । तस्मात् — सन्ति प्रोक्षणादयः ॥

अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीयः । “संस्थिते पृष्ठे पडहे मध्वाशयेत् । घृवं

* ‘दुमिश् प्रक्षेपणे’ इत्यस्य रूपम् । तथा च ‘अपतनात्’ इत्यर्थः पर्यवस्यति ॥

१ ख. ‘भवत्तम’ । २ ख. अ. ‘न ओंका’ । ज. घ. ‘न उका’ । ३ ख. अ. ‘न्ति-ओमा’ । ज. घ. ‘न्ति-उमा’ । ४ अ. ‘धासन’ ।

वा” इत्यत्र पडहधर्मो घवनियमादिर्मघ्वशनेः कर्तव्यः । राजसूये “नेऋतं चरुं
नखावपूतानाम्” इत्यत्रोलूखलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नखेषु कर्तव्यम् । चातुर्मास्येषु
“परिधौ पशुं नियुञ्जीव” इत्यत्र यूपधर्मः पशुनियोजनं त्रिस्पष्टमेव पशौ श्रुत्वम् ।
ज्योतिष्टोमे “ऐरं कृत्वोद्रेयम्” इत्यत्र गिरापदधर्म आर्याभावादिरिरापदे कर्तव्यः ॥

(त्रयोदशे—परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ४१-४३)

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥ ४१ ॥ आवेश्ये-
रन्वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ आख्या
चैवं तदावेशाद्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वाऽन्पार्थजत्वतः ॥

नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्थविष्ठे मध्यमे परिधावाम्नायते—“परिधौ
पशुं नियुञ्जीव” इति । तत्र नियोजनकार्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्त-
क्षणादयोऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः । कुतः—अग्निपरिधानार्थं मध्यमपरिधौत्वरपरि-
धिवदुत्पन्नत्वात् । इति चेत् ॥

षाढम् । अन्याथमुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति । यूपोऽपि पशुनि-
योजनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधने परिधौ युक्ताः संस्काराः । नेनु—परि-
धिस्त्वक्सहितः, शयानश्च । तत्र तक्षणोच्छ्रायौ यूपधर्मो विरुध्यते । एवं तर्हि तौ न
भूताम् । अविरोद्धास्त्वञ्जनादयः कर्तव्याः । तथासति संस्कारनिमित्तस्य यूपशब्दस्य
परिधावपि मुख्यत्वात् “यूपायाज्यमानायानुब्रूहि” इत्यस्मिन्प्रैषमन्त्रे ‘परिधयेऽज्यमा-
नाय’ इत्येवमूहो न कर्तव्यः ॥

(चतुर्दशे—शृतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रे ४४-४५)

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात्

॥ ४४ ॥ क्रियेरन्वाऽर्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा, न हि ॥

अपाकार्थत्वतः, सन्ति पाकहेतुत्वसाम्पतः ॥ २२ ॥

अभ्युदयेष्ट्यां “शृते चरुम् । दधनि चरुम्” इति शृतदधिनी आम्रावे । तयोः प्रणीवाधर्मा न कर्तव्याः । इतिःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीवाः । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने । किंतु इविष्टेन प्रदानार्थमुत्पन्ने । ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोः । इति चेत् ॥

भैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमिचीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ॥

(पञ्चदशे-बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणे-सूत्रे ४६-४७)

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

बृहद्रथंतरे धर्मैः संकीर्णै वा व्यवस्थिते ॥

पृष्टैक्यात्संकरो धर्मे निर्देशादेर्व्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

न्योतिष्ठोमे विकल्पितं पृष्टस्तोत्रं विहितम्—“बृहत्पृष्टं भवति । रथंतरं पृष्टं भवति” इति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः—“बृहति स्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् । रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत्” इत्यादयः । ते लुभयत्र संकीर्णैर्नू, पृष्टसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् । इति चेत् ॥

न । निर्देशभेदात् । सांकर्ये त्वैलक्षणेन ‘बृहत्’ इति, ‘रथंतरम्’ इति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम् । किंच—उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम् । “उच्चैर्गेयम् । बलवद्रेयम्” इति बृहद्दर्माः । “नोच्चैर्गेयम् । न बलवद्रेयम्” इति रथंतरधर्माः । तस्मात्—उभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ॥

(षोडशे-कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरधर्मसमुच्चयाधिकरणे सूत्रम्-)

अप्राकृते तद्विकारादिरोधाद्ब्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

तयोर्धर्माः समुच्चया न वा ‘कण्वरथंतरे’ ॥

द्विस्थानत्वाद्वाप्य आद्यो विरोधाद्वातंकेऽन्तिमः ॥ २४ ॥

वैश्यस्तोमे “कण्वरधंतरं पृष्ठं भवति” इति श्रूयते । तत्र—कण्वरधंतरास्य-
साम्नः प्राकृतयोः पृष्ठस्तोत्रमाधनयोर्बृहद्रधंतरयोरुभयोः स्थाने पवितृत्वादुभयसंब-
न्धिधर्माः समुच्चैवत्याः । ये तु विरुद्धधर्माः—“उच्चैर्गेयम्”, “नोच्चैर्गेयम्” इत्यादयः,
ते विकल्प्यन्ताम् । समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात् । प्रकृताविव निर्देशभेद-
स्यात्राभावाच्च समुच्चयः । इति भाष्यकारस्य मतम् ॥

विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पवितृत्वाद्विरुद्धधर्मस्वारस्याच्च विकल्प एव युक्तः, न
तु समुच्चयः । इति वार्तिककारस्य मतम् ॥

तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वः पक्ष उन्नेयः ॥

(सप्तदशे—द्विसामके बृहद्रधंतरयोर्व्यवस्थाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥४९॥ स्वार्थ-
त्वाद्वा व्यवस्था स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

द्विसामके द्वयोर्धर्मसांकथं वा व्यवस्थितिः ॥

पृष्ठैकपात्संकरो भैवं धर्माणां सामगत्वतः ॥ २५ ॥

“गोसव उभे कुर्यात्” इत्यादिना गोसवादी बृहद्रधंतरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं
विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्मव्यवस्थाया असंभवाद्बृहत्पुमयधर्माः कर्तव्याः।
रधंतरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं सांकथम् । इति चेत् ॥

भैवम् । न ह्येते पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः, किंतु सामप्रयुक्ताः । ततः—सामोभेदा-
द्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ॥

(अष्टादशे—सौर्यादिषु पार्वणहोमाधननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ५१-५६)

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तद-
भीज्या हि ॥ ५१ ॥ कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ नाप्र-
करणत्वात् ॥ ५३ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ तदभावेऽ-
ग्निवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सौर्यादी पार्वणी होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ॥

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वात् तत्र तौ ॥ २६ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्रुवेण पार्वणी जुहोति” इति । तत्र—पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः—कालदेवकौ तौ होमवाराट्टुपकारकतया मयाजादिवत्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्यते । इति चेत् ॥

भैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेवातीनिष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च ‘प्रियते दीयतेऽस्मिन्’ इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । प्रवव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुग्रहीतो भवति—“मन्त्रमं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे” इत्येको मन्त्रः । “अमावास्या सुमगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना” इत्यपरो मन्त्रः । तत्र—अग्नीषोमवत्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च—संघस्य विकृतिः सौर्यादिः, किंतु—आग्नेयस्यैव । ततः—संघार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्यादी प्राधिः ॥

(एकोनविंशो—दशपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणे—सूत्रे ५७-५८)

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ यदभीज्या वा तद्विषयी ॥ ५८ ॥

एकोनविंशाविकरणमारचयति—

संकीर्णौ संघयोर्होमौ न वा प्रकरणाद्भौ ॥

संकीर्णातुपकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्प्रयाजादिवदशोऽपि होमद्वयं कर्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथा । इति चेत् ॥

भैवम् । उपकार्ययोः संघयोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात् ॥

(विंशो—समिदादीनां यागनामधेयताधिकरणे सूत्राणि ५९-६०)

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ॥

विष्ण्वादिवदेवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नावम्—“समिधो यजति” इत्यादिना । तत्र—
यथा ‘विष्णुं यजति’ ‘वरुणं यजति’ इत्यादी द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवता,
तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागिर्देवताः संस्क्रियन्ते, इति षष्ठार्थत्वलाभः ।
इति चेत् ।

मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्वितेन वा देवता निर्दिश्यन्ते । तद्यथा—“यद्मन्त्रे
सायं जुहुयात्”, ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न च—अत्र समिदादिषु चतुर्थी-
द्वितीं विधेते । तादर्थ्यप्रतीती देवता भवति । न च—द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते,
किंतु—इत्पिसवत्वत्वम् । तच्च कर्मनामत्व उपपद्यते । “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादी तद-
र्शनात् । यथा ‘पाकं पचति’ इत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते । तथा “समिधो
यजति” इत्युक्ते समिधागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । ‘विष्णुं यजति’ इत्यादी तादर्थ्य-
मुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु “समिधो अग्न आज्यस्य व्यैन्तु” इत्यादिषु समिदादिज्ञ-
वैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तकृत्य तादृशीरेव शब्दैरेव
यागा अभिधीयन्ते—“समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इहो यजति । बार्हिर्य-
जति । स्वाहाकारं यजति” इति । तस्मात्—नात्र देवतासंस्कारविविधः । किंतु
यागाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादीभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरा-
धुपकारकत्वम् । पञ्चमप्रयाजस्य तु यक्ष्यमाणान्यभागादिदेवतादिसंस्कारकत्वं दशमोऽ-
भिधास्यते ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीपन्यापमालाविस्तरे नवमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	५६७
सूत्राणि	६१	१६५०

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे-विकृतौ मन्त्रगतब्रीह्यादिशब्दानामूहाधिकरणे-सूत्रे १-२)

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्त-
रस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्य-

त्वात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अग्नित्रीह्यादयो नोक्षा ऊक्षा वा न हि चोदनात् ॥

विवक्षा देवहविषोर्दृष्टत्वादूह्यते ततः ॥ १ ॥

प्रकृतौ—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति देवताविषयो मन्त्र आज्ञातः। “त्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः” इति द्रव्यविषयः। विकृतिषु—“सूर्याय जुष्टं निर्वपामि” इति, “निताराणां मेघ सुमनस्यमानः” इत्येवमूहो न कर्तव्यः। कुतः—चोदकेन यथावस्थित-स्यैव मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वात् । इति चेत् ॥

भैवम् । प्रकृतौ देवताहविलक्षणयोर्पर्ययोरेव विवक्षा। तथा सति वत्सकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात् । अग्नित्रीहिशब्दविवक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येव । तस्मात्—सूर्यनीवारलक्षणार्थप्रकाशनायोहः कर्तव्यः ॥

(द्वितीये-पौण्डरीकेषु बर्हिःषु स्तरणमन्त्रस्पोहाधिकरणे मूत्राणि ३-८)

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ अविकार-

मेकेऽनार्षत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥ लिङ्गं मन्त्रचि-

कीर्षार्थम् ॥ ७ ॥ नियमो बोभयभागित्वात् ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याज्या त्यज्यतेऽथवा ॥

नादृष्टार्थत्वतो मेघं गुणिद्रव्यस्य भासनात् ॥ २ ॥

“मीत्रं चरुं निर्वपेद्विष्टये श्रीकामः” इत्यत्र “पौण्डरीकाणि बर्हिषि भवन्ति” इति श्रुतम् । तत्र स्तरणमन्त्रश्चोदकपाठः—“दधैः स्तृणीत हरितैः” इति । तत्र—पूर्व-न्यायेन दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः । हरितशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वीय-द्रव्यवाची । ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विकृतावप्यदृष्टार्थमनूहेन प्रयोक्तव्यः । इति चेत् ॥

भैवम् । गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशने सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात् । तस्मात्—‘पुण्डरीकैः स्तृणीत रकैः’ इत्यूहनीयम् ॥

१ स. भेदे । अ. छ. भेषः । २ स. अ. छ. भेषः । ३ स. च. 'योरे' । न. 'योरेवार्थ' । ४ अ. छ. 'न्दयोरेषि वि' । ५ स. व. अ. गुणाद्द्रव्य' । ६ च. 'पूर्वार्थ' ।

(तृतीये—अग्नीषोमीपपशौ लौकिकघूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणे सूत्रम्—)

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥९॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

घूपस्पर्शे वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्तनम् ॥

आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिके प्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीपपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चित्तमान्नातम्—“यद्येकं यूपमुपस्पृशेत्, ‘एष ते वायो’ इति ब्रूयात्” इति । तदिदमुच्छ्रयणाज्जनादिकालीने वैदिकस्पर्शे भवति । कुतः—तत्प्रकरणात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते । यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते । तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यः” इति प्रतिषिध्य पश्चात्प्रायश्चित्ताज्जानात् । प्रतिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः, वैदिकस्य विहितत्वात् । तस्मात्—लौकिके स्पर्शे प्रायश्चित्तम् ॥

(चतुर्थे— { द्विपशुपागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तव- } सूत्राणि १०-१४)
{ हुवचनान्तपोद्विवचनान्तेनोहाधिकरणे }

अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ अपि त्वन्यायसंबन्धात्प्रकृतित्वत्परेष्वपि यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥ यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

चतुर्थोविकरणमारचयति—

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ॥

एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥ ४ ॥

एकेनैव क्रतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ॥

अविकारेण बह्वर्थं एकार्थः समवायतः ॥ ५ ॥

प्राकृतत्वाद्बहुवचनं एकार्थोऽत्र विवक्षया ॥

बह्वर्थोऽप्यहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृतः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमग्नौ भिन्नयोः शाखयोराम्नावौ—“अदितिः पाशं प्रमुोक्तत्वेतम्” इत्येकत्र । “अदितिः पाशान्प्रमुोक्तत्वेतान्” इत्यपरत्र । तावुभौ पशुद्वयोपेवायां विकृतौ चोदकेनाविदिष्टौ । सा च विकृतिरेवाम्नायते—“मैत्रं श्वेतमालमेत, वारुणं कृष्णम्, अपां चैपधीनां च संवावन्नकामः” इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरविदेशः । इत्याद्यः पक्षः ॥

तदाऽप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो मग्नो युक्तः, प्रकृतावेकस्मिन्पशावसमेवार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वात् । इत्येकः पक्षः ॥

वाह्वबहुवचनोपेतत्वादेव मग्नोऽप्यसावसमेवार्थः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु मग्नः प्रकृतौ सप्तमेवार्थत्वाद्द्विकृतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तेनोहनीयः । इति पक्षान्तरम् ॥

प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मग्नयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमग्नपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यस्वावुभावपि पक्षावयुक्तौ । मग्नद्वयाविदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ सप्तमेवार्थतया विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

लोकं वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरङ्गशक्तित्वाद्द्विवचनान्ततया सोऽप्यूहनीयः । इति राक्षान्तः ॥

(पञ्चमे— { अग्नीषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहु- } सूत्राणि १५—१९)
 { त्वामिधापिमग्नयोर्विकल्पाधिकरणे }

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्या-
 यकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ प्रकरणविशे-
 षाच्च ॥ १६ ॥ अर्थाभावात्तु नैवं स्यात्,
 गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥ द्यावोस्तथेति चेत्
 ॥ १८ ॥ नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

उत्कृष्टव्यो न वा मग्नो बह्वर्थोऽसंगतत्वतः ॥

उत्कर्षो न विकल्प्योऽसौ गुणे त्वन्यायकल्पना ॥ ७ ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमग्नः, तस्य प्रकरणाद्दुत्कर्षो बहुपाशयु-

क्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः—एकस्मिन्पक्षौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नासावुत्कष्टव्यः । किं त्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि 'पाशात्' इत्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः प्रातिपदिकं प्रधानम्, धर्मिवाचकत्वात्, विभक्तिस्तु कर्मत्व—करणत्वादिधर्मिवाचकत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकत्वाच्चित्वात्प्रधान्यम्, वचनस्य कारकसख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचनान्ते पाशाशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्लेषस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते । गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति । तस्मात्—गुणभूत वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य मकरणापाठो न बाधनीयः । किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः ममानत्वाद्विकल्पः कर्तव्यः ॥

(पद्ये— { दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे 'पत्नीं' } सूत्रम्—)
{ संनह' इति मन्त्रस्यानूहाधिकरणे }

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पत्नीमिति द्विपत्न्यादाबूझं नो बोद्धतेऽर्थतः ॥

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशामवृत्तितः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते—“पत्नीं संनह” इति । तत्र—एकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थे एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्ब्रूनीयः । इति चेत् ॥

मैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योहः, अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाऽऽद्यः, उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यदि—एकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्, तदानीम्—एकवचनं विवक्षयेत् । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीक—बहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानूहचिन्तावकाशः । साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्लेषेत्युभयमेव पाशान्यायेन विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थम् । तथा च 'सर्वप्रयोगे' समवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमेव पठनीयः । नापि 'अतिदेशप्राप्तस्योहः' इति द्वितीयः पक्षः, द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्विकृतित्वेनाविदेशायोगात् । तस्मात्—अत्र नास्त्युहः ॥

(सप्तमे— { द्विपत्नीकविकृतिपागेऽपि “पत्नी”
“संनह” इति मन्त्रस्यानूहाधिकरणे } — सूत्रम्—)

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ऊह्यो नो वैष विकृतावूह्योऽपाठेन पाशवत् ॥

नादृच्छच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ॥ ९ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोरुद्दनीयः । कुतः—
पाठामावात् । प्रकृतावर्धानुसारेण प्राप्नोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः ।
विकृतौ तु बाधितस्य पाठस्याभावेनास्मर्दायत्ते प्रयोगेऽर्धानुसारेणोद्दो युक्तः । अत
एव—पूर्वत्र द्विपाशयुक्तायां विकृतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहितः ।
इति चेत् ॥

मैवम् । ‘पत्नीम्’ इत्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे
सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अयोच्येत्—‘प्रकृतौ
छान्दसत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्यर्थयोर्वर्तते’ इति । एवं तर्हि विकृ-
तावप्यूहमन्त्रेणैव द्वित्वबहुत्वाभिधानान्मा मुद्गुहः । न च—एवं पाशेऽप्यूहो मा
भूत्—इति शङ्कनीयम्, प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्श-
नात् । द्वित्वे तदभावात् । तस्मात्—पाशस्थोद्दो विकृतौ, नपु पत्नीर्शब्दस्य ॥

(अष्टमे— { सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे }
‘प्रास्मै, अग्निम्’ इति मन्त्रेऽनूहाधिकरणे } सूत्रम्—)

अग्निगौ सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयेसवनस्थास्तुल्यविधयो यदि ॥

प्रास्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यापेन नोद्दनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमोक्त्यष्टोडश्याविराजरूपामु ज्योतिष्टोमस्य संस्थास्त्रैकोत्तरवृद्ध्या सवनीयाः
पशव आम्नाताः—“आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यः । ऐन्द्राग्र उक्थ्ये द्विवीयः ।
ऐन्द्रो वृष्णिः पशोःशनि वृदीयः । सारस्वती भेष्यविरात्रे चतुर्था ” इति । ए एते
सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशुना समानविधयः, न तु तद्विकृतयः—इति कस्यचित्पूर्व-

१ म. ‘दापाय’ । च. ‘दायत्प्र’ । २ ज. घ. द्विपशु’ । ३ ख. ‘तस्य प’ । ४ घ. घ.
अ. घ. म. ‘त्नीपदस्य । ५ ज. घ. ‘यवचन’ । ६ क. कौटम् । ७ घ. अग्नीषोमी’ ।

पक्षिणो मतम् । तदेवाभ्युपगम्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अधिगुणैषमन्त्रे—“प्रास्या
 आग्निं भरवा” इति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्यैकवचनान्त इदंशब्दः पठितः । तस्य
 भेष्यां स्त्रीलिङ्गत्वया नास्त्यूहः । इति प्रथमपादे निर्णोतम् । इह त्वैकवचनस्य पशुदि-
 त्वबहुत्वयोः पत्नीशब्दवत्पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ । अर्थानुसारेण द्विवचनबहुवचनयो-
 रूहः । इति पूर्वः पक्षः ।

उपदेशस्य साधारणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरेव विवक्षित-
 त्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, कथंचिद्विवक्षितत्वेऽपि च्छान्दसेन वचनव्यत्ययेन द्व्यर्थ-
 बद्धर्थवाचित्वान्नास्त्यूहः । इति राद्धान्तः ॥

परमार्थवस्तु सवनीयपशूनामग्नीषोमीयविकृतित्वादस्येव लिङ्गवचनयोः पाश्याये-
 नोहः ॥

(नवमे— { नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे } —सूत्रागि२३-२६)

प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ अनाम्नाना-
 दशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥
 तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात्संस्कारैरविशिष्ट-
 त्वात् ॥ २५ ॥ उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

नवमाविकरणमात्रचयति—

व्रीहिप्रतिनिधावूहो व्रीहीणामिति नास्ति वा ॥

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवेति ।
 तथा व्रीहीणामपचारे नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते । तदेतत्पष्ठेऽध्यायेऽवस्थितम् ।
 प्रतिनिहितेषु नीवारेषु “व्रीहीणां मेध”—इत्ययं मन्त्र ऊहितव्यः । कुतः—अर्थानु-
 सारात् । इति चेत् ॥

मेवम् । नीवारचरो नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां व्रीहिस्थानीयतया भवति
 मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः । किंतु भूयोवयवसादृश्यद्वारा
 प्राप्यन्ते । ततोऽवयवानामेव साधनत्वम् । तथासति व्रीहावयवेष्वविकारेण यथा
 व्रीहिशब्दः, तथा नीवारावयवेष्वपि प्रवृत्तेर्नास्त्यूहः ॥

(दशमे द्विपशुपागे 'सूर्यं चक्षुर्गमपतात्' इति मन्त्राणामनूहाधिकरणे सूत्रे-)

संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाण-
त्वात् ॥२७॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥२८॥

दशमाधिकरणमारचयति—

द्विपश्वोश्चक्षुराचूहो न वोहः पशुभेदतः ॥

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनुहनम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयपशावग्निगुणैरे पशुसंबन्धिनां सूर्यादिसंसर्ग आम्नायते—“सूर्यं चक्षु-
र्गमयतात् । वावं प्राणमन्ववसृजतात् । दिशः श्रोत्रम्”—इत्यादि । “मैत्रं श्वेतमा-
लभेत । वारुणं कृष्णम्” इति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मैत्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवच-
नान्वत्वेनोहनीयाः । कुतः—पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । नै स्वल्पचेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तद्वि-
वक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्वत्चक्षुःशब्दस्यानन्वयमसङ्गात् । गोल-
कस्य सूर्यादिमापत्यसंभवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रम्, तदत्र
चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पशुभेदेऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्समु-
द्रमविघ्नदोषेण भेदेनावतिष्ठते । तस्मात्—नास्त्यूहः ॥

(एकादशे— { द्विपशुपागे, अधिगुणैरे 'एकधा- } सूत्राणि २९—३१)
{ इत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणे }

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात्

॥ २९ ॥ अविकारो वा बहूनामेकक-

र्भवत् ॥३०॥ सकृत्त्वं त्वैकध्यं स्यादेकत्वा-

त्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृतित्वात्परेष्वभ्या-

सेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ॥

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्पोचितत्वतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेवाधिगुणैरे श्रूयते—“एकधाऽस्य त्वचमान्छब्दत्वात्” इति । लिङ्गीत्यर्थः ।

एत्र द्वयोः पश्चोरेकवेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः—तस्य शब्दस्येह सङ्घ-
वाचित्वात् । 'एकधा गाः पाययति' इत्यत्र यौगपचे प्रयोगदर्शनात् । पश्चनेकत्वेऽपि
त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटते । इति प्राप्ते—

धूमः—मरुतावेकस्मिन्पशौ यौगपचलक्षणोऽर्थो न संभवति । ततः सकृत्त्वं तस्य
शब्दस्यार्थः । त्वगियमवयवशो बहुकृतो न च्छेद्यः । किंतु सर्वाऽपि सत्त्वेकप्रयत्ने-
नेत्युक्तं भवति । यत्प्रकृतौ सकृत्त्वं, तदेव विकृतावुचितम् । ततः प्रतिपशु सकृत्वमभि-
धातुम् 'एकधा' इत्ययं मन्त्रोऽभ्यासितव्यः ॥

(द्वादशे— { द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेधपतिश- } सूत्राणि ३२-४०)
{ वदस्य देवतानुसारेणोद्वाधिकरणे }

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र
च प्रयुक्तत्वात्, तस्य चान्यायनिगदत्वात्,
सर्वत्रैवाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ अपि वा
द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं प्रयोगः स्यात्
॥ ३३ ॥ स्वामिनो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां
स्यात्पत्न्यां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥
देवता तु तदाशीष्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्य-
नर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ उत्सर्गाच्च भक्त्या
तस्मिन्पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥ उत्कृष्येतैक-
संयुक्तो द्विदेवते संभवात् ॥ ३७ ॥ एकस्तु
समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ संस-
र्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥
एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ॥

विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥ १४ ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ॥

अर्थभेदाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

मन्त्रैक्यार्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिञ्जायया द्विता ॥

देवार्थाशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अग्निगुप्तिनिगदस्याऽऽदाविदमाम्नायते—“द्वैव्याः शमितार उत च मनुष्या आर-
मधम् । उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्” इति । शाखान्तरे तु
“मेधपतये मेधम्” इति । अयमर्थः—‘शमितारः पशुधाविनो द्विविधाः—द्वैव्याः,
मानुषाश्च । तानुमयानसंबोध्य हीता कर्तव्यविशेषान्निर्दिशति—आरम्मः कर्तव्यः । मेधो
यज्ञः, तद्योग्यान्दुरः पदार्थानिहासाहेतूनिहाऽऽनयत । किं कुर्वन्तः—यज्ञपतिभ्यां
यज्ञपतये वा यज्ञमाशासानाः’ इति । तत्र—एकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विव-
चनान्तस्य च बहुपशुयुक्तानु विकृतिष्वनूहः, ऊहो वा, इति संशयः । ऊहपक्षेऽपि
किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थः, द्विवचनान्तस्याभीषोमी देवते इत्येवमर्थभेदः । किं
वा—शब्दद्वयस्यैक एवार्थे इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थः, देवतैव
वा, इति संशयः । तत्र—अभीषोमीये पशौ यजमानः, अभीषोमी च, इति त्रयो
मेधस्य पतयः, तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य वाऽन्याय्यनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य
वचनस्य विकृतावनूहः । इत्याद्यः पक्षः ॥

प्रकृतौ समवेतार्थत्वे संपादयितुं शक्ये सत्यन्याय्यनिगदत्वाभावाद्विकृतावनूहः
कर्तव्यः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

अस्मिन्द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतानुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बहुयजमानयुक्ता-
सर्हानादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः । अनेकपशुयुक्तानु विकृतिषु देव-
वानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः । सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः ॥

शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः । किंतु—एक एवार्थः ।
इति पक्षान्तरम् ॥

वदपि देवतायाः संप्रदानत्वेन त्वामित्वाभावात्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यज-
मान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वम्, जायया सह द्वित्वम् । इत्ये-
कवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयेपितायां विकृतावेकवचनान्तो
द्वित्वेनोहनीयः । द्विवचनान्तो बहुत्वेन । इति पूर्वः पक्षः ॥

मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाऽऽशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं त्वाशास-

१ क. च 'न्यायत्व' । २ क. ख. च अ. घ. 'र्थसत्त्वादि' । ३ स. च. अ. घ. कुर्वतः ।
४ अ. घ. देवार्थ' । ५ क. च. अ. घ. 'न्यायनि' । ६ क. च. अ. घ. 'न्यायनि' । ७ अ. घ.
'पि विकृ' । ८ ख. 'शाभेदेन ।

नीयम् । ततो मेधमाशासाना इत्येतद्देवतायां समवेतार्यम् । संप्रदानस्याऽयुद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतिस्वमविरुद्धम्, देवताकारेणैकत्वादभित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उंपपन्ने । तस्मात्—देववानुसारेण विरुत्वावूहः । इति राद्धान्तः ॥

(त्रयोदशे— { बहुदैवत्ये पञ्चावप्येकवचनान्तमे- } सूत्रे ४१-४२)
{ धपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणे }

नियमो बहुदैवते विकारः स्यात् ॥४१॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

आदित्येष्वेकवाच्येप ऊहो नो बोह्यतेऽन्यवत् ॥

गणार्थत्वादनूहोऽतो विकल्पः प्रकृतिविव ॥ १७ ॥

प्रजापशुसंपत्तिकामस्य बहुदैवत्यः पशुराम्नायते—“यः कामयेद—प्रथेय पशुभिः म प्रजया जायेय—इति, * स पैवामविं वशामादित्येभ्यः कामायाऽऽलभेव” इति । वशा वन्ध्या । कामाय काप्रुकेभ्य इत्यर्थः । अत्र—चौदकप्राप्ते ‘मेवरतये’ इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्बहुवचनान्तरत्वेनोहनीयः । यथा ‘मेधपतिभ्याम्’ इति द्विवचनान्त ऊह्यते । यथा वा ‘पाशः’ इत्येकवचनान्त ऊह्यते । तद्वत् । इति चेत् ॥

मेवम् । प्रकृतावर्थापेययोगैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः । तस्मात्—अविरुत् एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवारापि विकल्प्यते ॥

(चतुर्दशे—एकादशिन्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वा-

देकाभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

कृष्णमीवादिके नोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ॥

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्सया ॥ १८ ॥

पूर्वेकादशिन्यामभ्यां देवताकाः पञ्चव आम्नाताः—“मैवाऽऽग्नेयेन वापयति ।

* ‘स एतान्पशूनादित्येभ्यः’ इति शाश्वभाष्ये ॥

१ अ. उपपद्येते । २ ज. ह. एत तां । ३ क. ‘षोमीययो’ ।

विधुर्न सारस्त्वया करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन” इत्यादिना ।
 ते च—स्वनामभिरन्यत्राऽऽज्ञावाः—“आग्नेयः कृष्णश्रीवः । सारस्वती मेषी । बभ्रुः
 सौम्यः । पौष्णः श्यामः” इत्यादिना । तत्र—अस्यैकवचनान्वस्य मेवपतिशब्द-
 स्याऽऽदित्येऽपि नोहः । इति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्, इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् ।
 अतो बहून्देवानभिधातुं बहुवचनान्वत्वमूहनीयम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि	१४	५८१
सूत्राणि	४३	१६९३

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे ‘षड्विंशतिरस्य वङ्कपः’ इत्यादौ समस्योहाधिकरणे सूत्राणि १-१६)

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गुणस्य
 प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्येनाभि-
 संबन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च
 सर्वाभिः ॥ १ ॥ अभ्यासेऽपि तथेति चेत्
 ॥ २ ॥ न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ समासेऽपि
 तथेति चेत् ॥ ४ ॥ नासंभवात् ॥ ५ ॥ स्वाभिश्च
 वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ वङ्क्रीणां
 तु प्रधानत्वात्समासेनाभिधानं स्यात्प्राधान्यम-
 भ्रिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ तासां च कृत्स्नवच-
 नात् ॥ ८ ॥ अपि त्वसंनिपातित्वात्पत्नीव-
 दाम्रातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥ विकारस्तु
 प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ अपूर्वत्वात्तथा

पत्न्याम् ॥ ११ ॥ आम्नातस्त्वविकारात्सं-
ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥ संख्या त्वेवं
प्रधानं स्याद्वङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥
अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्नि-
र्देशः ॥ १४ ॥ अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात्
॥ १५ ॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य
तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

पङ्क्तिशतिर्वङ्कयोऽस्येत्यनूहः स्यादुत्तोद्यते ॥

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यतेऽथ वा ॥ १ ॥

पङ्क्तिशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्भवेदुत ॥

अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥

संख्यायाश्च पेशौ युक्तेर्वङ्क्रीणां मुरुपतावशात् ॥

अभी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठचेतिशेषतः ॥ ३ ॥

अग्निगुप्ते वाक्यमिदमाज्ञायते—“पङ्क्तिशतिस्य वङ्कयः, ता अनुष्ठचोऽव्याव-
यतात्” इति । अपमर्थः—“वङ्कयो वङ्काणि पार्श्वस्थीनि । तान्यस्य पशोः पङ्क्ति-
शतिसंख्यानि, एकैकस्मिन्पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्क्रीरनुष्ठच,
अनुष्ठायानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्यतावयतादुद्धरतात्” इति । सोऽयं मन्त्रो
वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः । किंतु संज्ञपनात्पाकपशौ नीयमाने
होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूहः । इत्याद्यः पक्षः ॥

अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्, शमितृणामुद्धरणार्थस्याऽऽवश्यकत्वेन दृष्टार्थला-
भात् । तस्मात्—प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः । तदाऽपि चत्वारः पक्षाः ॥

तत्र—संख्या मुख्यत्वेन प्रकाश्या । तेन द्वयोः पक्षोर्द्विगुणितं पङ्क्तिशतिसंख्यां
प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया पङ्क्तिशतिशब्द ऊहनीयः । इत्याद्यः पक्षः ॥

पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचक पष्ठचन्तम् ‘अस्य’ इति पदं पश्वनुसारेणाऽऽ-
वर्तनीयम् । इति द्वितीयः पक्षः ॥

युक्तियोंः । षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह संबन्धः, तस्य मुख्यत्वात्प्रतिपक्ष-
विपक्षां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यासः । इति तृतीयः पक्षः ॥

अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यूहनीयानि । संख्येयानां वङ्क्रीणां मुख्य-
त्वात्तासामिमत्ता समस्य वक्तव्या । ततो 'द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कयः । अष्टसप्तविरेपां
वङ्कयः' इत्येवं यथायोगमूहनीयम् । इति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो
वाक्यशेषानुगुण्यात् । "वा अनुष्ठय" इत्ययं वाक्यशेषः । स च व्याख्यातः ॥

(द्वितीये— { आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्- } सूत्रम्—)
{ द्वाकृत्पविशेषवचनविकल्पाधिकरणे }

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥१७॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ॥

गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः ॥ ४ ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते ॥

निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते ॥ ५ ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पञ्चवः श्रुताः—“अश्वः, वृषः, गोमृगः, ते प्राजा-
पत्याः” इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्कयः । तथा च मन्त्रः—“चतुस्त्रिंश-
द्वाजिनो देववन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति” इति । वाजी गन्धर्ववाहको जाति-
विशेषः । अत एवाऽऽम्नायते—“हयो मूत्वा देवानवर्हत्, वाजी गन्धर्वान्, अर्वाऽसु-
रान्” इति । देववन्धुर्देवानां प्रियः । स्वधितिश्छेदनहेतुः शस्त्रम्—इत्यर्थः । एवं
सत्यग्निमुपैषे विशेषोऽयमाश्रयते—“न चतुस्त्रिंशदिति ज्ञेयात् । षड्विंशतिरित्येव
ज्ञेयात्” इति । सोऽयं “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः”—इत्यादिकाया म्भ्यः प्रतिषेधो गिरा-
पदनिषेधवन्नित्यः, न तु विकल्पितः । यथा “न गिरा गिरेति ज्ञेयात्, ऐर कृत्वो-
द्रेपम्” इत्यत्र गिरापदनिषेधपुरःसरगिरापदे विहिते, सति त्रिपिदस्य नित्यनिवृत्तिः ।
तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्य ।
इति चेत् ॥

मेवम् । “षड्विंशतिरित्येव ज्ञेयात्” इत्येवकारेण विधित्वप्रत्ययवावात् । षड्विंश-
तिमन्त्रस्तावन्नोदकमाप्तवान्न विधेयः । तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादमसक्तौ “न चतु-
स्त्रिंशत्” इत्यपवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्यन्नोदकमाप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वमवस्थानमनु-

घटे,—इत्वेवमपि सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विपमः । अपाप्त-
त्वादिरापदं वन्न विधीयते । तेन च त्रिहितेन पाठमाप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो “न
गिरा” इति प्रतिषेधेनानूद्यते । ततो दृष्टान्ते निषेधानुवादः, दार्ष्टान्तिके विध्यनुवादः,
इति महद्वैषम्यम् । ननु विधिवाक्यस्थस्यैवकारस्यानुवादश्चे सति “न चतुस्त्रिंशत्”—
इत्यस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्यान्निषिद्धस्य मित्यनिवृत्तिस्तदवस्था स्यात् । मैवम् ।
प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशत्संज्ञस्य विकल्पितत्वात् । अपोच्येत—
“चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्येवं मन्त्रः केवलं सरूपेणैव पठितः । न त्वस्याधिगुणैपवत्प्रापके
किञ्चिदस्ति—इति । वन्न । प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रति-
षेधानुपपत्तेः । तस्मात्—प्रसक्तकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समान-
बलतया “चतुस्त्रिंशत्”— इत्ययं मन्त्रोऽश्वस्याधिगुणैपे विकल्प्यते ॥

(वृत्तये— { आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतु- } सूत्राणि १८-२१)
{ द्विशद्वद्भक्तिरूपविशेषवचनाधिकरणे }

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंश-
द्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ ऋग्वा स्यादाभ्रातत्वाद-
विकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ तस्यां तु वचना-
दैस्वत्पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥ सर्व-
प्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

पृथग्बचनमश्वस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा ॥

आद्यः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो षतः ॥ ६ ॥

वद्भक्त्युत्तानुक्तिदोषाद्भवेवात्र निषिध्यते ॥

पक्षे भासः प्राकृतोऽस्मिन्समस्योक्तः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वोक्ताश्वस्य घृपर-गोमृगाभ्यां समस्य वद्भक्त्युत्ता न वक्तव्या, किंतु पृथगेव ।
कुतः—पस्मात् “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्ययं मन्त्रविशेषोऽश्वस्य नियतः । ननु—
प्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः । वन्न । ऋचो निषेधाभावात् ।
“न चतुस्त्रिंशदिति श्रूयात्” इति ऋचि मध्यपदमात्रं निषिध्यते । ननु—निषेधस्य
प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्य विधिरनुमितः । वनानुप्रापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य

विधेरप्यभावात् । “चतुर्विंशत्”—इत्यस्या ऋचः प्राघिरेव नास्ति, तत्र कुर्वो नियतिः—इति चेत् । न, प्रकरणपाठमश्लिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात् । तस्मात्—अनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथग्वचनम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यदि ‘चतुर्विंशत्’ इत्येकमेव पदं निषिध्येत, तदा तस्यामृचि वरुक्ती-
णामियत्ता नोच्येत । ननु—“पङ्क्तिशक्तिस्त्वैव ब्रूयात्” इत्यनेन वाक्येन संख्यावा-
चिपदान्तरमक्षेपविधानादियत्ताचोच्यते—इति चेत् । न । तस्य वाक्यस्यैवकारेण
विधिशक्तेः कुण्ठितत्वात् । तस्मात्—न पदमानस्य निषेधः, किंतु कृत्स्नाया ऋचः ।
तथासति पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवस्थात्वाद्द्विविधविधिशक्ते पृथग्वचनं कर्तव्यम् । तन्नि-
षेधपक्षे—चोदकप्राप्ते प्राकृतेऽग्निगुप्तौ प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम् ।
तत्र त्वप्—गोमुगयोः प्रत्येकं पङ्क्तिशक्तित्वादश्वस्य चतुर्विंशत्त्वात्समासेन ‘पङ्क्ति-
र्यां वरुक्त्रयः’ इत्येवमूहनीयम् ॥

(चतुर्थे—अग्नीषोमीपपशावुरुक्कशब्देन वपाभिधानाधिकरणे सूत्रम्—)

वनिष्टसंनिधानादुरुक्केण वपाभिधानम् ॥२२॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पक्षी वपाऽथवोरुक्को रलयोरविशेषतः ॥

पक्षी वपा संनिधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ८ ॥

अग्निगुप्तौ वचनमिदमात्रायते—“वनिष्टमस्य मा राविष्टोरुक्कं मन्यमानाः” इति ।
वनिष्टुर्वपासमीपवर्ती कश्चित्पश्वङ्गविशेषः । तं मा राविष्ट तस्य लवनं मा कुर्वत ।
व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः—उरुक्कं मन्यमाना वनिष्टावुरुक्कबुद्धिं कुर्वन्त
इत्यर्थः । अत्र—उरुक्कशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते ।
कुतः—रलयोरविशेषात् । ‘पर्यङ्कः, पत्यङ्कः, लोमानि, रोमाणि’ इत्यादिदर्शनात् ।
उरुक्कशब्दः सादृश्यलक्षकः । ‘पक्षिसदृशं वनिष्टं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्ट’ इति
वाक्यार्थः । तस्मात्—उरुक्कः पक्षी । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उरुक्कशब्देनात्र वपा लक्ष्यते । कुतः—वनिष्टसंनिधानात् । सति हि
संनिधावुरुक्कंभ्रान्तिर्वनिष्टौ संभवति । भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र निषिध्यते । ‘उरुक्कं
मन्यमाना वनिष्टं मा राविष्ट’ इत्युक्तत्वात् । वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्टैर्वलवनं
तस्य निषेधे सति हेष्टोऽर्थो लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनि-
ष्टैर्लवनमेव नास्ति । तथायुक्तम् । इदयाद्यङ्गवत्त्वव्यभवात् । “वनिष्टमग्नीषे पङ्क्त्वं

संपादयति” इत्याद्यनुष्ठानविधानात् । तयो लवननिषेधस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मङ्ग-
पाठः प्राप्त्यात् । तस्मात्—वपावचन उरुकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धेः
(उरुक) शब्दः, तथाऽपि ‘उरु विस्तीर्णशूको मेदो यत्र’ इत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्विन्या
वपायां युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्व उरुकशब्द
ऊहनीयः ॥

(पञ्चमे—अधिगौ प्रशंसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

प्रशंसाऽस्यभिधानम् ॥ २३ ॥ बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रशंसेत्पसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ॥

स्तुतिः कात्स्नर्याप बाह्वोः स्यात्स्वधितिश्छेदसाधनम् ॥ ९ ॥

अभिगुप्तेषु वाक्यान्तरमाज्ञातम्—“प्रशंसा बाहू” इति । तत्र—“शसु हिंसा-
याम्” इत्यस्माद्वातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्वप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्वस्य
‘प्रशंसा’ इति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत्केनचिद्वाह्वणवाक्येनानूद्यते—
“दश प्रयाजानिष्टाऽऽह—‘शासमाहर’ इति, अंसि वै ‘शास’ इत्याचक्षते” इति ।
सोऽयमसिर्वाह्वोश्छेदनहेतुः । तस्मात्—दृष्टार्थलाभादसिः ‘प्रशंसा’ इत्यस्य पद-
स्यार्थः । इति चेत् ।

मेवम् । “शंसु स्तुतौ” इत्यस्माद्वातोःरयमुत्पन्नः । ‘प्रशंसौ’ इत्यस्य द्वितीयाद्विव-
चनान्वस्य शब्दस्य च्छान्दस औकारलोप आकारादेशो च कृते ‘प्रशंसा’ इति भवति ।
बाह्वोः प्रशस्त्वं नाम कात्स्नर्यम् । “प्रशंसा बाहू कृणुवात्” इत्युक्ते ‘निःशेषेणोद्धर्तव्यौ
बाहू’ इतीदृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र च्छेदनसाधनत्वमसेः संभवति, स्वधिवेस्वत्सा-
धनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्—स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ
बहुवचनान्वत्वेन ‘प्रशंसा’ इति पदमूहनीयम् ॥

(षष्ठे—अभिगुप्तेषु श्येनादिशब्दानां कात्स्नर्यवचनाधिकरणे सूत्राणि २५-२७)

श्येन-शला-कश्यप-कवप-स्येकपर्णेष्वाकृ-

तिवचनं प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥

कात्स्नर्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

अग्निगोश्व तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

साहश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ॥

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वात्स्विलोद्धृतिः ॥ १० ॥

अग्निगुणैषवचन एतदान्नायते—“श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्” इति । तत्र—यथा ‘अग्नीं पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम्’ इत्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानात्पिष्टपिण्डेषु सिंहसाहश्यं कर्तव्यतया प्रतीयते । तथैव ‘अस्य पक्षोर्वक्षः श्येन कृणुतात्’ इत्यत्र श्येनसाहश्यं वक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृत्य कर्तव्यत्वात्प्रायेण पक्षचरणचञ्च्वादिकं संपाद्य श्येनसंस्थानं कर्तव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वक्षसि श्येनसाहश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति । ततो ‘यथा तन्न नश्यति तथा साकल्येनोद्धरणीयम्’ इति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथासति हविरविकलं भवति ।

* अंसादिष्वनेन न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात्” इति ॥

(सप्तमे— { दर्शार्थोद्धृताग्निलोपे प्रायश्चित्तरूप- } सूत्रम्—)
 { ज्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणे }

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थ- त्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्मती भवेन्नो या दर्शार्थोद्धृतलोपने ॥

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाप्नायते—“अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेत् । यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत्” इति । ‘प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्याद्गृह्यात्साहस्यवर्नायेऽग्निः प्रसिष्यते, सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिद्गृहेऽग्निहोत्रे याद् शान्भयेत्, तदानामियमिष्टिः प्रायश्चित्तम्’ इत्यर्थः । तत्र—दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृ-

* “शल्य, रोपणी, वरश्वेवांसी, कवचोरु, सेकपर्णांश्रीवन्तः” इति शशरमाध्यदधिते प्रैषवचन-पत्रशेषभूते दक्षितेषु रोपादिषु—इत्यर्थो बहुवीहिपथमीतत्पुहपैकशेषेषु कृतेषु निष्पद्यते ॥

तस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः—अभ्युद्धानस्य निमित्तस्य सद्भावात् । इति चेत् ॥

भैवम् । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्ट्याऽग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथासत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्भूतोद्धानस्य निमित्तस्याभावात्त्रैमित्तिकीष्टिर्न प्रवर्तते ॥

(अष्टमे—धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे २९-३०)

धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ क्रिया-
र्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ॥

गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वात् विद्यते ॥ १२ ॥

इदमाम्नापते—“धार्यो गवश्रिय आहवनीयः” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते—“त्रयो ह वै गवश्रियः—ब्राह्मणः शुश्रुवान्, ग्रामणीः, राजन्यः” इति । “और्वो गौतमो भारद्वाजः” इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्वीर्यमाणस्याऽऽहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यते । इति चेत् ॥

भैवम् । न ह्यस्य धारणेऽग्निहोत्र निमित्तम् । किंतु गतश्रीत्वम्, सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया केयाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तिकृत्य भूतोऽग्निः प्रसङ्गात्सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोति—इति चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्योद्धानं तन्निमित्तम् । न चात्र तदस्ति । किं त्वन्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थं समुद्भूतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मात्—निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः ॥

(नवमे—दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

न तूपन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिर्नो वा, समन्नकम् ॥

कर्तुं स्यान्न निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात् ॥ १३ ॥

अस्त्यग्निहोत्रे वह्न्युद्धरणमन्त्रः—“वाचा त्वा होत्रा, पाणेनोद्गात्रा, चक्षुषाऽध्व-
युंणा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणाग्नीधैवेस्त्वा पञ्चभिर्देव्यैर्ऋत्विग्भिर्ऋद्धरामि” इति ।
सोऽयं मन्त्रो दर्शपूर्णमासार्थेऽपि वह्न्युद्धरणे पठितव्यः । कुतः—तदुद्धरणस्याग्निहो-
त्रेऽप्यङ्गत्वात् । उद्धृते हि तस्मिन्नग्नौ पर्वणि सायं, प्रतिपदि प्रातश्चामिहोत्रमनुष्ठी-
यते । यदि तत्र मन्त्रो न पठ्यते, तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात् । ततः
समन्नकं कर्तुं मन्त्रः पठनीयः । इति चेत् ॥

मैवम् । अग्निहोत्राङ्गे समन्नकान्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासंभवात् । अधिवृक्ष-
सूर्ये आविःसूर्ये च काले ऋषेण सायंप्रातश्चामिहोत्रवह्न्युद्धरणं विहितम् । दर्शपूर्णमा-
सार्थं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रे ह्युत्वे पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते । अतो निमि-
त्तस्य कालस्याभावात्तन्निमित्तकं समन्नोद्धरणं नास्ति ॥

(दशमे-प्रायणीपचरौ प्रदानधर्माणामननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३२-४०)

प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात्संसर्गाच्च

मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत्

॥ ३३ ॥ तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात्

॥ ३४ ॥ अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधा-

नादतुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ परो नित्यानु-

वादः स्यात् ॥ ३६ ॥ विहितप्रतिषेधो वा

॥ ३७ ॥ वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषे-

धात्स्यात्कारणात्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥ रसप्रति-

षेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

प्रदेयधर्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणीयमे ॥

चरुवत्स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः ॥ १४ ॥

१ ज. 'सादि नो वा । २ क. 'सत्त्वत्' । ३ अ. १. 'भिर्देवैर्ऋ' ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः” इति । तत्र—चरुपयसो-
रुमयोर्देवतासंबन्धने प्रदेयद्रव्यत्वसाम्यात्, यथा चरी त्रिर्वापावघातादयः समभ्रकाः
प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते, तथा पयसि समभ्रकवत्सापाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्मा
अनुष्ठीयाः । इति चेत् ॥

मैवम् । आधारवाचिन्या ‘पयसि’ इति सप्तम्या श्रपणहेतुत्वावगमात् । ततो न वे
धर्माः कर्तव्याः, किंतु प्रणीताधर्मा उत्पन्नादयस्त्वत्र कर्तव्याः ॥

(एकादशे—अभ्युदयेषु दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ४१—४२)

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्त-
त्वात् ॥ ४१ ॥ शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

पपोदभोरभ्युदये न ते स्पुर्वो, पुरेव नो ॥

प्रवृत्तत्वादेवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेतिरेवाम्नायते—“वि वा ऐनं प्रजया पशुभिर्वर्धयति, वर्षयत्यस्य भ्रातृ-
व्यम् । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति । त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् । ये
मध्यमाः स्युः, तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये स्थविष्ठाः, तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधंश्चरुम् । येऽणिष्ठाः, तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्” इति । अय-
मर्थः—‘यस्य यजमानस्य दर्शकर्मोपे हविर्भ्रान्त्या चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति । तत्र
उपसि पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति । तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशुभिश्च वियो-
जयति । तदीयं च वैरिणं वर्षयति । ततः प्रवृत्तेऽस्मिन्दर्शकर्मणि चन्द्रोदयं निमित्ती-
कृत्य पूर्वदेवतापनयनेन तण्डुलानां देवतान्तरसंबन्धः कर्तव्यः’ इति । तदिदं पद्याध्याये
निर्णीतम् । इह तु पूर्वोक्तमायणीयन्यायेन सप्तमीनिर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा
न कर्तव्याः । किंतु प्रणीताधर्माः । इति प्राप्ते—

श्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । प्रायणीयस्य पूर्वमप्राप्तवत्या द्रव्यं, देवतो, श्रपणाधार-
भूतं पयश्च, इत्येवमनेके गुणैर्विशिष्टं कर्मैकेन वाक्येन विधातुं शक्यम् । इह तु कर्मणः
प्रवृत्तत्वात्तस्मिन्कर्मणि तण्डुलानां नैमित्तिको देवतान्तरसंबन्ध एक एव गुणो विधातुं
शक्यते । न तु दधिशृतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्तरम्, अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्तण्डुलवत्प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्माः कर्तव्याः ॥

(द्वादशे-पशुकामेष्टी दधिभृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणे-सूत्रे ४३-४४)

अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरूपयोवद्
॥ ४३ ॥ लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

स न्यायः पशुकामेष्टी श्रयणीपनयोऽथ वा ॥

तुल्यश्रुतित्वात्स्यादाद्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नापत्ते—“यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्ट्या वत्सानपाकुर्यात्” इति ।
तत्रेदमपरमाम्नावत्—“ये मध्यमाः स्युः, तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ।
ये स्थविष्ठाः, तानिन्द्राय मदात्रे देवनि चरुम् । येऽणिष्ठाः, तान्विष्णवे क्षिपिविष्टाय
शूवे चरुम्” इति । तत्र—अभ्युदयेष्ट्यां समानश्रुतित्वात्तेनैव न्यायेन दधिभृतयोः
प्रदेयधर्माः । इति चेत् ॥

मैवम् । पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति । ततः प्रायणीयन्यायेन
सधम्या श्रयणाधारत्वावगमात्प्रणीताधर्मा एवात्र कार्याः ॥

(त्रयोदशे— { ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदे- } सूत्राणि ४५-५०)
{ यधर्माननुष्ठानाधिकरणे }

श्रयणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात्
॥ ४५ ॥ गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥
जनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात्
॥ ४८ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ संस्कारं
प्रति भावाच्च तस्मादथ प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मिश्रणे पयवादीनां सोमधर्मा न वाऽग्रिमः ॥

मदातुं मेलनान्मैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाम्नावत्—“पयसा
मैत्रावरुणं श्रीणावि, सक्तुमिर्मन्थिनम्, धानामिर्हारियोजनम्, हिरण्येन शुक्रम्,
आन्येन पाल्नीवतम्” इति । तत्र—मिश्रणं सोमेन सह मदानार्थम् । ततः प्रदेयस्य
सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः, ते पयःप्रभृतिषु कर्तव्याः । इति चेत् ॥

भैवम् । मेलनस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् । 'मित्रावरुणम्' इत्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते । 'पयसा' इत्यादिभिस्त्वृतीयाश्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां वादर्थ्यम् । ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वामावाप्त तद्धर्माः सन्ति ॥

(चतुर्दशे— { 'ईशानाय परस्वत' इत्यत्र } सूत्राणि ५१-५५)

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत्
॥ ५१ ॥ शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादि-
डान्तवत् ॥ ५२ ॥ पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य
संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते नोपपद्यते
॥ ५३ ॥ प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्का-
राणामकर्म स्यात्तत्कारितत्वाद्यथा प्रया-
जप्रतिषेधे ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥ क्रिया वा
स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

स्पर्शः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतोऽग्निमः ॥

द्रव्यदेवान्वेषाद्यागोऽङ्गरीतिविधिरुत्तमः ॥ १८ ॥

अश्वमेधे समाग्रायते—“ईशानाय परस्वत आलम्भे पर्यग्निकृतानारण्यानुरसृजैवि” इति । परस्वच्छब्देनाऽऽरण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते । वेपामालम्भः स्पर्शमात्रम् । कुतः— पर्यग्निकृतानां वेपा पशूनामुत्सर्गविधानात् । यागपक्षे तदसंभवात् । इति चेत् ।

भैवम् । द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वावगमात् । 'ईशानाय' इति देवताया निर्देशः ; 'परस्वतः' इति द्रव्यस्य । नहि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः समवति । पर्यग्निकृतवोत्सर्गवाक्येन क्लृप्तोपकारमाकृतपर्यग्निकरणान्वाङ्गरीविधिर्विधीयते । तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनेन न चोदकमपेक्षते । तस्मात्—आलम्भो यागः । इतरस्तत्र गुणविधिः ॥

१ क. 'न्वयी यागो' । २ ज. घ. प्र. 'जन्ति' इ' । ३ ख. 'याग प्रा' । ४ ज. घ. 'कृता प' । ५ क. घ. ज. घ. 'यनो न ।

(पञ्चदशे— { 'आज्येन शेषं संस्थापयति' इत्य- } सूत्राणि ५६-६०)
 { नेन कर्मान्तरविधानाधिकरणे }

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद्रव्योत्सर्गात्
 ॥ ५६ ॥ समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥
 चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्ट-
 त्वात् ॥ ५८ ॥ अनिज्यां च वनस्पतेः
 प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥
 संख्या तद्देवतत्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ॥
 कर्मान्यद्वाऽग्निमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥ १९ ॥
 अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ॥
 साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्बनादिष्वत् ॥ २० ॥

“त्वाष्टं पारत्नीवतमालभेत्” इति प्रकृत्य “पर्यग्निकृत पारत्नीवतमुत्सृजति” इति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते—“आज्येन शेषं संस्थापयति” इति । तदिदमन्य पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधाय ‘आज्येन’ इति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनमूतमुपदिश्य ‘चोदकपा-
 ष्टमुपरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयम्’ इति विधीयते । इति प्राप्ते—

श्रूमः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पारत्नीवतः पशुः समाप्तः । यदि ‘पारत्नीवतः मालभेत्’ इति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते, तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः स्यात् । तथासति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुमेव साधिते कुत-
 मविनिधिः, देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यग्निकरणोत्सर्गवा-
 क्येनाङ्गरीविविधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मात्—आज्यवाक्येन कर्मान्तर विधीयते । देवता तु पारत्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेष-
 त्वनुपचर्यते । पश्चान्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पारत्नीवदारूपाया देवताया एकत्वेर्ना-
 त्यश्रित्वानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंशारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रिययो त्वालम्बननिर्वापा-

१ म. 'तोलानु' । २ क. 'न्यसा' । ३ अ. घ. 'य त्याग' । ४ घ. अ. घ. पारत्नीवतः ।
 ५ घ. अ. घ. 'दि पारत्नी' । ६ घ. अ. घ. 'व्यः । त' । ७ क. घ. 'न प प' । ८ अ. घ.
 'न प' । ९ अ. घ. 'या याऽऽलम्बनि' ।

दिवेषागो विवक्ष्यते । लिङ्गप्रत्ययश्चापूर्वभावनामभिवत्ते । तस्मात्—आज्यद्रव्यकं
पत्नीवदेवकारं शेषवत्पशुयागसमनन्तरभाविकर्मान्तरमेव विधीयते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	५९६
सूत्राणि	६०	१६५३

(अथ दशमोऽध्यायः)

रूपान्तरत्वादासन्नं नवये स्थितमूहनम् ॥

निवृत्तिरत्वाद्धिमकृष्टो दशमे वाद्य उच्यते ॥ १ ॥

अविदिष्टपदार्थस्य रूपान्तरमूहनम्, ततः संनिकृष्यते । वाद्यस्तु पदार्थनिवृत्ति-
रस्यो विमरुष्यते । तस्मान्नवमदशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः ॥

(प्रथमे—वर्णकत्रपसहिते सूत्राणि १-३)

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म

स्यात् ॥ १ ॥ अपि वाऽभिधानसंस्कार-

द्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे मथमाधिकरणे (विकृतौ लुभार्थप्राकृत्यनां वाद्य-
सायकं) मथमवर्णकमारचयति—

वेदिः स्वपंकृतेत्पादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत् ॥

लुभार्थं वाध्यतां वाऽऽद्यश्चोदकप्रापितत्वतः ॥ २ ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम् ॥

वाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनात्तिदिश्यते ॥ ३ ॥

“रतिनामेवानि हवींषि भवन्ति” इति वाक्येन राजसूये रतिनामकानां देवानां
संवन्धीनि कानिचिद्वर्षीणि दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपानि विदितानि । तेषु मैत्रावाह-
स्ये हविषि श्रूयते—“स्वयंकृता वेदिर्भवति, स्वयंदिवं वार्हिः, स्वयंकृत इध्मः”
इति । इद्यानुद्धननखननपरिलेखनादिभिः क्रियात्रिवेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते । “स्वयेनोत्तमां
स्वयमुद्धन्ति, “देवस्यै स्वा सवितुः प्रसवे”—इति खनति, स्वयेन वेदिं परिलेख-
नपरिष्ठाति” इति वद्विधानात् । “यज्ञस्य घोषदसि”—इत्यग्निमन्त्रनुवाके प्रोक्तमंत्र-
दांयच्छिन्नं वार्हिः संपाद्यते । “त्रोन्परिधीत्”—इत्यादिमन्त्रोपेक्षाभिः क्रियाभिर्धमः
सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षा वारामितुं ‘स्वयम्’ इत्युक्तम् । यथाव-

१ अ. ह. वेदिसं । २ अ. ह. ‘वेदिप्रप्रापितस्य’ । म. ‘चोदकप्रापितस्य’ । ३ अ. अ. ह.
४. ‘स्वयम्’ ॥ ३ ॥ “४” । ४ अ. रत्तीनां । ५ अ. अ. ‘से रि’ । ६ अ. अ. अ. ‘स्व हवि-
ः’ । ७ ।

स्थित एव भूपदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः। इध्मावाहिणी अपि स्वत एव च्छिन्ने शास्त्रा-
यच्छेदननिरपेक्षे ग्राहे इत्यर्थः । तत्र प्रकृती समयोजनानामुद्धननादीनां विकृती
प्रयोजनं लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात् । बाहि-
स्तरणहविरासादनादयो वेदिधर्मा विकृतावप्यलुप्तार्थाः । तत्र संशयः—‘किं लुप्तार्थ-
मलुप्तार्थे च सर्वमङ्गजात विकृतावप्यनुष्ठेयम्, उत लुप्तार्थे वर्जनीयम्’ इति । चोद-
कस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयम्’ इत्याद्यपक्षे ग्राहे—

सिद्धान्तं ब्रूमः—अङ्गी ह्यङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । यथा सत्यङ्गिनोऽङ्गकृत
उपकारे साक्षादपेक्षा, उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिन प्रत्यङ्गेभ्य उपकारः ।
योग्यत्वाऽपि साक्षादपेक्षा पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति । न त्वङ्गानाम् । वेदिनिष्पादनल-
क्षणदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननाद्यङ्गानि । विट्वा तु वेद्याः स्वतःसिद्धत्वेन
निष्पादनोपकारी लुप्यते । तत उपकारद्वारकाण्याकाङ्क्षासनिवियोग्यत्वान्युद्धननाद्य-
ङ्गेषु हीयन्ते । तस्मात्—उद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सोऽयं चोदकमापितस्योद्धन-
नाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिर्वत्वेन निश्चयो बाध इत्युच्यते । चोदकस्य त्वलुप्तोपका-
रैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासनिवियोग्यत्वयुक्तैर्विरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता संपद्यते ॥

(कृष्णलेष्ववहन्तिवाधसाधकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ॥

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति साँ ॥ ४ ॥

विरुतिरूपाणां काम्येष्टीना फाण्डे पठचते—“प्रज्ञापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृ-
ष्णलमायुष्कामः” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृती “त्रीहीनव-
हन्ति” इति पुरोडाशहेतूना त्रीहीणामवघातो विहितः, सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्ण-
लानां चोदकवशादस्ति, नो वा, इति संदेहः । ‘अस्ति’ इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । विदु-
षीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे वत्सत्ताया ‘पाकवत्’ इति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विक्रेदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, उद्धवघातोऽप्यस्तु—इति चेत् ॥

“घृते अपयति” इति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगन्तव्यः । अवघाते तु मोक्ति-
र्नास्ति,—इति वैषम्यादवघातो नास्ति ॥

(वैश्वदेवनरो विष्णवावाहनवाधसाधकं) तृतीयवर्णकमारचयति—

वैश्वदेवस्य तन्ने यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ॥

आवाहो वा न वाऽऽवाद्य आम्रेपाङ्गातिदेशनात् ॥ ५ ॥

* ‘प्रज्ञापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः’ इति शाबरभाष्ये ।

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फुष्पाश्लेषवर्जनात् ॥

विष्णुयागस्य संदेहाद्विष्णोरावाहनं न हि ॥ ६ ॥

काम्पेष्टिवेवं श्रूयते—“वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्वातृव्यवान् । तं बर्हिषदं कृत्वा
 श्रम्यया स्फयेन व्यूहेत्—इदमेहममुं चामुं च व्यूहामि” इति । यं द्विष्यात्तं ध्याव-
 न्यदधो विमृश्येद्यच्च स्फय आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावचेत्” इति । अस्पा-
 यमर्थः—“अयं शत्रुक्षयार्थश्चरुः । तस्य प्रकृतिभूताद्वाग्नेयपुरोडाशाद्विशेष उच्यते—
 पुरोडाशाक्षेपं यागोत्तरकाले बर्हिष्यवस्थास्य चतुर्णांमृत्विजां भक्ष्यविभागाय हस्तेन
 चतुर्धा कुर्यात् । ततः—इदं ब्रह्मणः, इदमध्वर्योः, इदं होतुः, इदमग्नीषः, इति
 वत्तद्भागान्शुभं गुपदिशेत् । अत्रोत्तमकर्मरवान्न हस्तेन विभागः । किंतु तस्मिन्नाग्नेय-
 स्फयनामक्रेन यज्ञायुषद्वयेन । मर्त्रं च “इदमिदमर्हं ब्रह्ममार्गं व्यूहामि” इत्येवमादिरूपं
 पठेत्, इत्येवावाविशेषः । ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पठेत्, यज्ञा-
 युषेन वा लिप्येत् । तदा तं पवितं लिप्यं चरुलेशं तत्रपराक्रमाय शत्रुक्षयसमर्थाय
 विष्णवेऽवचेत् । व्यूहनकालेऽवदानुकाले च शत्रुं तस्मिन् ध्यायेत्” इति । तत्र—
 वैश्वदेविकवन्नमध्ये चरुलेशस्यावःपाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागो विहितः । अतो वैश्व-
 देविकेऽनुष्ठितान्याधारप्रयाजान्यमागादीन्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गात्प्रकुर्वन्ति, इति
 न पृथक्कियन्ते । आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात्सिध्यति । “विश्वान्देवाना-
 वह” इति हि तत्राऽऽवाहनम् । अत्र तु ‘विष्णुमावह’ इति वैषम्यम् । सामिधेनोप-
 याजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो निगदः पठत्येव । सोऽयं वैश्वदेवावाहनस्य
 कालः । न खलु वदानो विष्णुः प्रसक्तः, प्रयाजान्यमागप्रधानव्यागनारिष्ठहोमचतुर्धा-
 करणेऽनुष्ठितेऽवाश्लेषणपक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्त्यमानत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णु-
 र्भविष्यद्यागसिद्धये पूर्वस्मिन्काल आवाहो, न वा, इति संदेहः । “आवाहाश्वोदकन-
 शात्” इति प्राष्ठम् । न च—वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वात्तास्ति चोदकः—इति शङ्क्यम् ।
 यथोरुप्रयोस्याग्नेयविकृतिस्वेनोभयत्राप्याग्नेयाङ्गानामविदेशात् । तस्मात्—मान्यानां
 विमादीनामनिमग्नणे भोजनार्थमनादर्शानामान्यतमाया देवताया अनावाहने हविः-
 स्तीकारस्य दूरापेवत्त्वात्प्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्धयर्थेमावाहाः । इति प्राप्ते—
 द्युमः—किं चतुर्धाकरणादूर्ध्वमावाहते, किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाऽऽद्यः,—
 “अकाले कृतमैरुवं स्यात्” इति न्यायेनाऽऽवाहनस्य निरर्थकत्वात् । न द्वितीयः,
 विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य पाक्षितत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि

१ अ. घ. म. 'मर्हं चा' । २ क. ख. च. भक्षवि' । ३ अ. घ. 'धम्यय' । ४ अ. घ. अ. अ. 'व' । ५ अ. घ. 'वविष्ठ' । ६ अ. ज. घ. म. शत्रुनीयम् । ७ अ. 'नार्थ' । ८ घ. 'मप्यठ' । ९ घ. च. 'षणस्य ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे रुढमावाहनमनर्थार्थैव स्यात् । न हि निमग्नितो विमादिरभोजिवः सतुष्यति, प्रत्युत् शपत्येव । एतद्देशामिपेत्योच्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृश्यते, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽप्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमग्नितानामपि पूज्यानां स्नेहाविशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छता लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति त्रिणोरावाहनम् ॥

(द्वितीये—दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तेताऽऽ-
रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिङ्गा न वा ॥

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासपोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिविधीयते—“आम्रवैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इति । ‘सैर्यं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूता या आरम्भणीयाः, तामु मयाजादिवचोदकमाप्ताया लोपकारणाभावात्कार्या—इत्पाद्यः पक्षः ॥

किम्—आरम्भणीयाऽत्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गाना दीक्षणीयादीना पृथगारम्भासंभवात् । ननु—“दीक्षणीयायास्त्वश्रप्रकल्पयति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः ।—मैवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टि प्रत्यययोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—आरम्भारम्भद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत् इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये—अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ ख. ज. इ. 'येत्य भूयते । २ ख. एताभ्यो । ३ ज. इ. 'दिषु वा न वा । ४ ज. इ. सोऽय । ५ ज. 'वचोद' । ६ ख. प्रकल्पयति । ७ ज. इ. 'रम्भस्य द्वा' । ८ ख. ज. इ. अ. 'भ्युपगन्तव्यः ।

सा किमस्त्यनुमत्यादी न वाऽङ्घ्रिन्यस्त्युपक्रमात् ॥
संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वाँरलोपान्न सा भवेत् ॥ ८ ॥

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्विवि-
कृतयोऽनुमत्यादयो विहिताः, वाँस्वारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीया-
दिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवत्सर्वासाप्तङ्घ्रित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्द्वारेणाऽऽ-
रम्भणीयाऽस्ति—इति पूर्वैः पक्षः ॥

यद्यपि—अङ्घ्रिभूता अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्य-
था प्रधानेष्वग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येव । अथोच्येव—प्रवा-
नानां पण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्वित्वात्तस्यैक आरम्भः—इति । तत्रात्रापी-
द्विपशुसोमदर्दिहोमरूपानामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात्संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु ।
न च—असौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिः । येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येव ।
अस्ति चोत्रापरः सर्वारम्भार्थो यागः, “* अग्निष्टोममग्ने ज्योतिष्टोममाहरति” इति
ज्योतिष्टोमवान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानात् । तस्मात्—अनुमत्यादिवि-
ष्ट्वारम्भद्वारस्य लोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

(चतुर्थे—आरम्भणीयायामारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्राणि ६-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्घ्रि-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्घ्रित्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ॥
अस्ति मेवं वचोऽशक्तोर्विधाने चातिदेशने ॥ ९ ॥

येयमारम्भणीया, साऽपीदित्वाद्दर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयो-
रिवाऽऽरम्भस्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकमाप्तत्वादनु-
ष्ठेया । ननु—सोमाङ्घ्रिदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्घ्रित्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्येव—इति ।
न, वैपम्यात् । ऋत्विग्वरणदिना मयोगमारभ्यानुविष्टतः पुरुषस्यानुष्ठानमप्ये दीक्षणीया
भवति । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठिताया पश्चात्संघवे । ततो दर्शपूर्ण-
मासोपक्रमादभ्य आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारम्भद्वाराद्वारम्भणीयायामारम्भस्यमानः

* ‘अग्निष्टोमं प्रथममाहरति’ इति शापरभाष्ये ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थोयैव स्यात् । न हि निमन्त्रितो विमादिरभोजितः सतृप्यति, प्रत्युत शपत्येव । एतदेवामपेत्योच्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृश्यते, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽप्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमन्त्रितानामपि पूज्यानां स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति त्रिणोरावाहनम् ॥

(द्वितीये—दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयात्राधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगाद्भूतान्निवर्तेताऽऽ-
रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिर्गा न वा ॥

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासपोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिविधीयते—“आमावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इति । “सैयं सोमयागाद्भूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्ट्यद्भूता या आरम्भणीयाः, तामु मयाजादिवधोदकपान्नाया लोपकारणाभावात्कार्या—इत्याद्यः पक्षः ॥

किम्—आरम्भणीयाऽत्र क्रियमाणा सर्वा सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गाना दीक्षणीयादीना पृथगारम्भासंभवात् । ननु—“दीक्षणीयायास्वर्त्रं प्रकल्पयति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः ।—मैवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—आरम्भास्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्येत इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये—अनुपज्ञादिष्वारम्भणीयात्राधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाञ्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ अ. ज. झ. 'प्रेत्य भूयते । २ अ. एताभ्यो । ३ अ. झ. 'दिषु वा न वा । ४ अ. झ. सोऽर्वा । ५ अ. 'वचोद्' । ६ अ. प्रकल्पयति । ७ अ. झ. 'रम्भस्य द्वार' । ८ अ. ज. घ. म. 'भ्युपगन्तव्यः ।

सा किमस्त्यनुमत्पादी न वाऽङ्घ्रिन्यस्त्युपक्रमात् ॥

संघस्योपक्रमो नेष्टेद्वारलोपाश्च सा भवेत् ॥ ८ ॥

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्वि-
कृतयोऽनुमत्यादयो विहिताः, वास्वारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीया-
दिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवत्सर्वोत्सामङ्घ्रित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्वारेणाऽऽ-
रम्भणीयाऽस्ति—इति पूर्वः पक्षः ॥

यद्यपि—अङ्घ्रिभूता अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्य-
था प्रधानेष्वग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः पट्टकत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्येत—प्रधा-
नानां पण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्वेत्वात्तस्यैक आरम्भः—इति । तत्रैत्रापी-
ष्टिपशुसोमदर्विष्टोमरूपपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात्संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु ।
न च—असौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिः । येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येत ।
असि चोत्रापरः सर्वारम्भाथो यागः, “* अग्निष्टोममे ज्योतिष्टोममाहरति” इति
ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानात् । तस्मात्—अनुमत्यादिष्वि-
ष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

(चतुर्थे—आरम्भणीयापामारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्राणि ६-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्घ्र-

भूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्घ्रित्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ॥

अस्ति मेवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ९ ॥

येयमारम्भणीया, साऽपीष्टित्वाददर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्त्वस्यामपि दर्शपूर्णमासयो-
रिवाऽऽरम्भ्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकमासत्वादनु-
ष्ठेया । ननु—सोमाङ्घ्रिदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्घ्रित्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते—इति ।
न, वैपम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना प्रयोगमारम्यानुविष्टवः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया
प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संघवे । तत्रो दर्शपूर्ण-
मासोपक्रमादस्य आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारमद्वावादारम्भणीयामारम्भ्यमानः

* ‘अग्निष्टोमं प्रथममारचति’ इति उपनिषत्सु ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे ऋतवावाहनमनर्थायैव स्यात् । न हि निमग्नितो विमादिरभोजितः सतुष्यति, मृत्युत शपत्येव । एतदेवांमपेत्योच्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृश्यते, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽप्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमग्नितानामपि पूज्याना स्नेहाविशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छता लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति विष्णोरावाहनम् ॥

(द्वितीये—दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगाद्भूतान्निवर्तेताऽऽ-
रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिना न वा ॥

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिर्विधीयते—“आमावैष्णवमेकादशकपाल निर्वपेदर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इति । ‘सैयं सोमयागाद्भूवामु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूता या आरम्भणीयाः, तामु प्रयाजादिवचोदकप्राप्ताया लोपकारणमावात्कार्या—इत्याद्यः पक्षः ॥

क्रिम्—आरम्भणीयाऽत्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अपाप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गाना दीक्षणीयादीना पृथगारम्भासंभवात् । ननु—“दीक्षणायायात्तत्र प्रकल्पयति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः ।—मेवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठान मसभ्येव । तस्मात्—आरम्भस्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत् इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये—अनुपज्ञादिद्वारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ अ. ज. ष. 'मैत्य भूयते । २ अ. एताभ्यो । ३ ज. ष. 'दिषु वा न वा । ४ ज. ष. 'सोऽप । ५ ज. 'वचोद' । ६ अ. प्रकल्पयति । ७ ज. ष. 'रम्भस्य द्वा' । ८ अ. ज. ष. 'अनुपगन्तव्य' ।

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽङ्घ्रिन्यस्त्युपक्रमात् ॥
संघस्योपक्रमो नेष्ट्रेद्वारलोपाच्च सा भवेत् ॥ ८ ॥

“अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यादिना राजसूये दक्षपूर्णमासेष्टिवि-
कृतयोऽनुमत्यादयो विहिताः, वाऽस्वारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीया-
दिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवरसर्वासाभङ्गित्वेनोपक्रमसंभवाच्चद्वारेणाऽऽ-
रम्भणीयाऽस्ति—इति पूर्वः पक्षः ॥

यद्यपि—अङ्घ्रिमूला अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्य-
था प्रधानेष्वग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कत्वोऽनुष्ठानं मसन्ध्येव । अथोच्येते—प्रधा-
नानां षण्णामग्नेयादीनां संघस्य दक्षपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भः—इति । तत्रैत्र्यापी-
ष्टिपशुसोमदविहोमरूपपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात्संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु ।
न च—असौ संघो दक्षपूर्णमासविकृतिः । येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येव ।
अस्ति चांघ्रापरः सर्वारम्भाधो यागः, “* अग्निष्टोममग्ने ज्योतिष्टोममाहरति” इति
ज्योतिष्टोमवान्तरसंस्थामेदरूपस्याग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानत् । तस्मात्—अनुमत्यादिष्वि-
ष्टिवारम्भद्वारस्य लोपात्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ॥

(चतुर्थे—आरम्भणीयायामारम्भणीयावाधाधिकरणे सूत्राणि ६-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्घ-
भूतत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्घ्रस्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ॥
अस्ति मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ९ ॥

येयमारम्भणीया, साऽपीष्टित्वाद्दक्षपूर्णमासविकृतिः । अतस्त्वस्यापि दक्षपूर्णमासयो-
रिवाऽऽरम्भस्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकमाप्तत्वादनु-
ष्ठेया । ननु—सोमाङ्घ्रदीक्षणीयादिवदस्या दक्षपूर्णमासाङ्घ्रत्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते—इति ।
न, वैषम्यात् । ऋत्विग्दरणादिना प्रयोगमारभ्यानुविष्टवः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया
भवति । दक्षपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संघघ्ने । तत्रो दक्षपूर्ण-
मासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारसद्भावादारम्भणीयायामारम्भस्यमानः

* ‘अग्निष्टोमं प्रथममाहरति’ इति शाबराभाष्ये ।

१ अ. घ. ‘यो वद्वयो वि’ । २ अ. घ. ‘तमु साऽऽर’ । ३ अ. घ. चापरः ।

स्वसंस्कारार्थमारम्भणीयामन्या कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धर्वाजाहुरादिदृष्टान्तेन समाधेया । इति प्राप्ते—

धूमः—आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कौर्यम् । कुतः—अङ्गान्तरवद्विदेष्टु-
मशक्यत्वात् । तथा हि—प्रकृतौ “समिधो यजति” इत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां
स्वरूपमुपदिश्यते । प्रकरणेनै त्वङ्गाङ्गिमावो बोध्यते । ततः—“सौर्यं चरुं निर्वपेद्द-
द्यवर्चसकामः” इत्यादिकायां विकृतौ निर्वापलिङ्गानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते—
‘इष्टिवच्चरो प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानि’ इति । एवं च सत्यारम्भणीयायामिदं वाच्यम्—
‘किम्—“आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इत्येतद्वाक्यं
समिदादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातुः किंवा—यथा सौर्यादिवाक्यमङ्गावि-
देशमनुमापयति, तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया
अङ्गाविदेशमनुमापयतु; उत—उभयं करोतु;’ इति । नाऽऽद्यः, अङ्गविधातुपक्षीणत्वे-
नाविदेशानुमाने शक्यत्वात् । न द्वितीयः, अविहितत्वेनाविदेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यावि-
देशे शक्यत्वात् । न तृतीयः, वाक्यभेदापत्तेः । ननु—अनेन न्यायेन सौर्यवा-
क्येऽपि वाक्यभेदः स्यात्, एकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गाविदेशयोः प्रवृत्तत्वात्—
भैवम्, वाक्यद्वयसद्भावात् । प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम् । अनुमितं वाक्यमङ्गाविदे-
शकम् । तर्हि—अत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवतु—इति चेत् । वाढम् । अत एवाऽऽ-
रम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयान्ते ।—तद्द्वारम्भणीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठेयताम्—
इति चेत् । न, दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवदारम्भणीया-
न्तररूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । नहि प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृताववि-
देशमर्हति । तस्मात्—संप्रतिपन्नस्यैवाऽऽरम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्येष्ट्यङ्गसरूप-
विधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वम्, अविदेशाय सौर्यवाक्यस्थानीयत्वं च, इत्या-
कारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सति—आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्येत । तस्मात्—
आरम्भणीयायामारप्स्यमानपुरुषसंस्कारायाऽऽरम्भणीयान्तरं न कौर्यम् ॥

(पञ्चमे खलेवालपां यूपानुतिवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निव-
र्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाविकरणमारचयति—

१ ख. ज. घ. ञ. इत्येवं । २ ज. घ. कर्तव्यम् । ३ ज. घ. 'न चाङ्गा' । ४ ख. ज. घ. ञ. भ. वक्तव्यम् । ५ ज. घ. 'नादे' । ६ ख. प्रकृतियोग्यत्वात् । ७ ज. घ. 'क्यमाति' । ८ ञ. भवति । ९ ख. ज. घ. ञ. कर्तव्यम् ।

पूपाहुतिः खलेवाल्या कार्या नो वाऽतिदेशतः ॥

कार्या होमच्छेदनार्थो नाच्छेद्यायां स युज्यते ॥ १० ॥

अस्ति साधस्कानामकः कश्चिद्योगः “साधस्क्याऽनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-
कामः” इति तद्विधानात् । सन्ति साधस्काः पशवः “सह पशूनालभवे” इति
श्रुतेः । तेषु पशुषु वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव यजन्ते । अत
एव—आश्वलायन आह—“साधस्क्रेपूर्वरा वेदि., खलेवाली यूपः” इति । खले
वलीवर्द्धवन्धनाय निखातो मेदिः खलेवाली । तेषां च पशूनामधीपोधीयपशुविकृतिस्वा-
घदीययूपकार्याः पशुनियोजनदयः खलेवालया क्रियन्ते । तथा प्रकृषी यूपमामुं गमि-
प्यतः पुरुषस्याऽऽहुतिर्विहिता—“* यूर्पमच्छैव्यता होवव्यम्” इति । तां चाऽऽहुति-
भापस्तम्बो दर्शयति—“उरु विष्णो विक्रमस्व—इति सुवेणाऽऽहवनीये यूपानुविं
शुद्दोति” इति । सेयमाहुतिः खलेवालया कार्या, न वा, इति संशयः । ‘वद्धर्मा-
विदेशात्पशुनियोजनवत्कार्या’—इति पूर्वपक्षः ॥

“यूपमच्छैव्यता”—इति वाक्यस्यायमर्थः—‘अयूपं स्वादिरादिकाष्टविशेषं
शास्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्यूपीकर्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्तव्यः’
इति । नहि खलेवालयाः शास्त्रीयं छेदनमस्ति । पूर्वमेव च्छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीवलीः
खले निखावत्वात् । तस्मात्—छेदनद्वारलोपादाहुतिर्न विद्यते ॥

(षष्ठे—खलेवालयां स्थाण्वाहुतिवाधाधिकरणे सूत्राणि १०-१३)

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनित्यतिः प्रतीयेत ॥ १० ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥ मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा, स्थाणौ विधानतः ॥

कर्तव्योपकरोत्पारात्पशौ सा मकृताधिव ॥ ११ ॥

यूपीयात्रश्चनस्थाणुद्वाराऽसौ यूपसंस्कृतिः ॥

स्रग्वत्तत्संभवात्सेषमयूपानुविनवर्तते ॥ १२ ॥

* ‘यूपं प्राप्नुमेध्यता । अच्छैव्यो दि-आहुतिरर्थे वर्तते’ इति शास्त्रनायकम् ॥

१ ज. घ. ननाद्याया । ख. नाद्याया । २ ज. घ. ‘वस्कीना’ । ३ ज. घ. ‘क्षा पृ’ । ४ क.
घ. च. म. ‘पमाच्छैव्यता । ५ ज. घ. ‘जनादिव’ । ६ ज. घ. स्रग्व । ७ घ. ज. घ. ततः ।

अग्नीषोमीयैयूपप्रकरणे—“स्थाण्वाहुतिं जुहोति” इति श्रूयते । यूपे वृक्केण सप्त-
वशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्युच्यते । तत्राऽऽहुतिविशेष एव श्रूयते—“वन-
स्पते शतवल्को विरोह—इत्याम्रश्चने जुहोति” इति । सेयमाहुतिस्त्वस्यां खलेवाल्यां
कार्या, न वा, इति संशयः । स्थाणुमुपजीव्याऽऽहुतिविधानात्खलेवाल्यामपि स्थाणु-
त्वात्सा कर्तव्या । न च—खलेवाल्याः शास्त्रीयसंस्कारामावेनाऽऽहुतिर्व्यर्था—इति काङ्क्षनी-
यम्, पशावारादुपकारकत्वात् । यथा प्रकृतौ यूपद्वियोजितस्याऽऽम्रश्चनस्यागोरसंस्का-
र्यत्वेन पशावुपकारः, तद्वत् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘आम्रश्चनेऽस्मात्’ इत्याम्रश्चनमवशेषं वृक्षमूलम् । न खलु स्थाणुमात्रम्,
आम्रश्चनमात्रं वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता, किं तर्हि यूपप्रकरणबलेन यूपीयाम्रश्चन-
स्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता । तद्वत्स्त्वोरणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात्, तथा च षट्सं-
स्कारे समवत्यष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम् । न च—यूपवियोजितस्थाणुग-
त्वाविशयेन यूपसंस्कारो न समवति, यूपसंबन्धित्वेन तत्संभवात् । यथा—आचार्यस्य
देवदत्तस्य शिरसोऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येण शुचि देशेऽवस्थापनम् । तत्सं-
न्वादाचार्यस्यैव संस्कारायावकल्पते, तद्वत् । अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपामि-
कायाः खलेवाल्या निवर्तते ॥

(सप्तमे—उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्रे १४—१५)

प्रयाजे च तन्नयायत्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अन्त्यः प्रयाज आरात्किमुपकार्युत संस्कृतिः ॥

स्वाहाकारेतिदेवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥ १३ ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ॥

विधित्सपाऽत्र सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमात्रायते—“स्वाहाकारं यजति” इति । स
किमिष्टेरारादुपकारकः, उत—आज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानो संस्का-
रकः, इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते, यागस्य तदाकाङ्क्षणात् । न
च—प्रत्यक्षवचनमुपेत्य मन्त्रवर्णोदेवताकल्पनमुचितम् । ननु—एवं सति विभिन्नयो-
र्वैयविकरण्य प्रसज्येव—विधिना हि स्वाहाकारारूपा देवता विहिता, मन्त्रे तु यक्ष्य-

१ अ. 'मीये वृ' । ज. अ. 'मीयप्र' । २ अ. अ. 'वृके' । अ. अ. 'वृके' । ३ अ. अ. 'स्थाणुत्व' ।
४ अ. 'विशियो' । ५ अ. अ. 'णता' । ६ अ. अ. तथा । ७ अ. 'व संस्कारोऽत्र' । अ. अ. 'व
स्कारो' । ८ अ. अ. 'वर्षेण सं' । ९ अ. 'पु वक्ष्य' । १० अ. 'वर्षदेव' ।

माणान्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीयन्ते । “स्वाहाऽग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहा प्रजापतिं, स्वाहाऽग्नीषोमी” इत्यादिको हि वन्मन्त्रः । नैष दोषः, मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णिकान्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं, जननीं चाऽऽचष्टे । तथा—अग्न्यादिशब्दाः स्वाहाकारारूप्यदेवतामाचक्षताम् । न च—स्वाहाकारारूप्यदेवतैव संस्क्रियताम्— इति वाच्यम्, संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मात्—इष्टेराराद्रुपकारकः । इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

मैवम् । चतुर्थ्या तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । नचात्र तौ विद्येते । किञ्च—अयं त्रिविधैवतायागावतुषौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा, देवतामात्रं वा, यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः, गौरवप्रसङ्गात् । न तृतीयः, अप्राप्तस्य यागस्यानुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्मात्—चतुर्थेः परिशिष्यते । तत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः “पौर्णमासी यजते” इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मात्—आज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौरीदिविकृतिपुस्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्याद्विपदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति ॥

(अष्टमे—अग्निभागस्याऽऽराद्रुपकारकत्वाधिकरणे सूत्राणि १६—१८)

तथाऽऽज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥ व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ समत्वाच्च ॥ १८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्येऽग्नेः स संस्कृतिः ॥

आराद्रुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥ १५ ॥

निगदेऽग्नेद्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तितः ॥

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते ॥ १६ ॥

दशपूर्णमासयोरान्नाद्यष्टे—“आज्यभागवग्नीषोम्यां यजति” इति । तयोः—प्रथम आग्नेयः, द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः, प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निश्च केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मात्—आग्नेय आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कारः, उत—इष्टेराराद्रुपकारः—इति संदिग्धे । तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानीं यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारः, तथा प्रथम

आज्यभागोऽपि “अग्निमग्न आवह” इति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कारः । इति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते—निगदस्वावदेवं पठ्यते—“अग्निमग्न आवह । सोममावह । अग्निमावह” इति । अस्यापमर्थः—‘मो आहुत्यनिकरणभूताग्ने, हविर्माहिण आज्यभागद्वयाष्टाकपाल-पुरोडाशदेवतारूपान्—अग्निः, सोमः, अग्निः, इत्येतास्त्रीनिहेष्टावावह’ इति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपद्वयेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते । अन्यथाऽऽर्वाह-स्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । वेतः—प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेव-तात्वाभावात्तरसंस्कारकत्वमयुक्तम् । किंच—आज्यभागविधौ “अग्नीषोमाभ्यां यजति” इति देवबाह्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताऽभ्युपगतम्, तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्त्वव्यम् । तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम्, संस्कार्य-त्वेन प्राधान्यावश्यकमावात् । तस्मात्—संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्य-भागवद्विष्टेराराहुपकारकः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तते । इति बाधापवादो विचारफलं भविष्यति ॥

(नवमे—पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकत्वाधिकरणे सूत्राणि १९-३३)

पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ न तद्भूतवचनात्
॥ २० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ गुणो वा
स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥ अपि
वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकार-
वदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥ व्यृद्धवचनं च
विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ गुणेऽपीति
चेत् ॥ २५ ॥ नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥
ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात्
॥ २७ ॥ ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥ देव-
तायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥
अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शृतवद्गुणभूतविकारः

१ क. 'भागेऽपि । २ ज. घ. 'मिमाव' । ३ ज. घ. 'थममा' । ४ ज. घ. 'वाद्यामे' । ५ ज. घ. 'त्कारत्वे प्रा' । ६ क. 'त्कारत्वे प्रा' ।

स्यात् ॥ ३० ॥ स द्वयर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभू-
तत्वाद्द्विप्रतिपत्तौ तादृश्याद्विकारस्त्वमुक्तं तस्या-
र्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥ विप्रतिपत्तौ तासामा-
ख्याविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ अग्न्यासौ
वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ॥
तद्वितोक्तया द्वयोर्देवभेदाद्दुपकृतिर्मेता ॥ १७ ॥
संदंशान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ॥
देवान्तरं चेद्विकृतावग्नीषोमनिर्वर्तनम् ॥ १८ ॥

उपोतिष्ठोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“अग्नीषोमीयस्य वपया मन्वयाग्नी-
षोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति” इति । तत्र—पशानुक्तः पुरोडाशः किं
पशोरारादुपकारकः, उच्यते पशुदेववासंस्कारकः, इति संदेहः । तत्र—“अग्नीषोमीयं
पशुपालभेत्” इति पशुविधौ तद्विवेकस्याऽग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ
विधीयते । तथा पशुपुरोडाशे । तथासति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात्संस्कारो न
युक्तः । गुणत्वं च संस्कार्यत्वविरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात्—पशोरारादुपकारकः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—देवताभेदादिना तावदिवं वक्तव्यम्—पशुः पुरोडाशश्चेत्युमी किं स्वतन्त्री
यागौ, किंवाऽङ्गाङ्गिण्यौ । तत्रापि—किमङ्गम्, किंवाऽङ्गी, इति । तत्र—पशु-
धर्मैकभयतः संदंशस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणभाटो वाच्येत, तेद्वदभियतमुप-
कारकत्वं न सिद्ध्येत । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसंप्रदाहदृष्टकल्पनमन्याय्यम् । संभवति चात्र
दृष्टम् । पुरोडाशवाक्यगतेन तद्वितान्वपदेन पशुवाक्यविहितया देवताया अनुवादे
सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वोणेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशु-
वाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये माधान्यावगमालसंस्का-
रत्वमविरुद्धम् । तस्मात्—पशुदेववासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च सत्यग्नीषोमीयप-
शुविकर्तृ वाच्यपशुवाग्नीषोमीयदेवताया निवृत्तार्था तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निव-
र्तते इति वाच्यः फलित्यति ॥

१ ज. घ. 'वर्तनम्' । २ क. 'त्वे वि' । ३ फ. घ. संदंशस्य । ४ ख. 'त्वे तयोः प्र' । ५ ज.
घ. तस्मद्' । ६ ज. घ. अ. प्रतीताया ।

(दशमे—चरुशब्दस्योदनवाचिताधिकरणे सूत्राणि ३४-४४)
 चरुहविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥
 प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ ओदनो वाऽन्नसं-
 योगात् ॥ ३६ ॥ न द्वर्थत्वात् ॥ ३७ ॥
 कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम्
 ॥ ३८ ॥ गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ तच्छ्रुतौ
 चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥
 ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ अपूर्वव्यपदे-
 शाच्च ॥ ४३ ॥ तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सौर्ये चरु चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ॥
 स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥ १९ ॥
 विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवता तद्वितोक्तिः ॥
 योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविष्यथा ॥ २० ॥

“सौर्ये चरुं निर्वपेत्” इत्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, उत—ओद-
 नम्, इति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वस्वदे-
 शीयमायाप्रसिद्ध्या यत्किञ्चिद्विकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे
 पात्राधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकाराच्च—“उखा स्थाली चरुः”—
 इत्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्मात्—चरुशब्दः स्थालीं वक्ति । यदि तस्या
 अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात् । तर्हि मा मूत्पुरोडाशवत्वि-
 श्वमे । कपालविकृतित्वं मन्विष्यति, श्रपणयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः
 श्रप्यते तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते । तस्मात्—चरुः स्थाली । इति प्राप्ते—

द्रुमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कृतः—श्रुतिप्रसिद्धेः । “आदित्यः माय-
 णीयश्चरुः” इति विभाये तद्वाक्यशेषे हि—“अदितिरोदनेन” इत्योदनशब्देन
 चरुशब्दोऽस्तु, तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवह-
 रिणः शब्दाधेर्विम्बे चात्पर्यवन्तोऽनवस्त्रापितान्तवक्त्रमपके जीवतण्डुले विशदमिद्ध

१ क. 'पात्राणि' । २ ज. घ. यागत्वेन । ३ ज. घ. त्रिधा । ४ घ. ज. घ. 'त्वेन पठन्ति ।
 ५ ज. घ. '१ । पुगवासाधिष्ठानक' । ६ ज. घ. 'यत्वाक्य' ।

ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते । सत्योदनवाचित्वे “सौर्यम्” इति तद्विदोऽप्युपपद्यते । यथा ‘आग्नेयः’ इति देवतावद्वितसंयुक्तः पुरोडाशः प्रदेशद्रव्यम्, तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकाराः “ह्रव्यपाके चरुः पुमान्” इति पठन्ति । तस्मात्—चरुशब्दोऽन्नवाची ॥

(एकादशे—सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकरणे सूत्राणि ४५-४८)

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात्
॥ ४५ ॥ एकस्मिन्वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥
न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं
चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्यादनियमोऽ-
विशेषात् ॥४७॥ चरौ वा लिङ्गदर्शनात्॥४८॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

चरुः कपाले पक्तव्यः कापि वो उचितेऽथवा ॥

कपाले चोदकमाक्षरनपूपत्वतः क्वचित् ॥ २१ ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटादौ योग्यता नहि ॥

चिन्ताह्वयफलं त्वन्न पेपणादिनिवर्तनम् ॥ २२ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्थं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः, यथा विकृतौ चरोः । इत्याद्यः पूर्वपक्षः ॥

पुरोडाशस्यापूपत्वात्कपालगतोष्मणा पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः, अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्ति—इति यद्युच्येत । तन्नपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र कापि पाकः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाकः । इति राद्धान्तः ॥

पूर्वेण ‘चरुरोदनः’ इति चिन्तितवर्थम् । तन्नोदने पेपणादिरस्ति । अतः—पेपणादि-निवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । वह्नारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते ॥

पेपणादीन्यनुक्रामति—

पेपणं पवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ॥

मार्जनाध्यहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्यसादनम् ॥ २३ ॥

१ अ. झ. आग्नयम् । २ न. ह. वा विठोऽथ । न. वाऽप्युचितेऽथ । ३ क. च. विवक्षितम् ।
४ अ. ह. “२ । न छोद” ।

पेपणं चूर्णनम् । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । वापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् । उपहिविरङ्गारोषु कपालस्थापनम् । मथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अध्युहनं मस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् । ज्वाला दर्भपिञ्जलैः प्रज्वालनम् । व्युद्धृत्यासादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेधवस्थापनम् ॥

ननु पेपणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं *सूत्रैर्विचारितवान्—इत्याशङ्क्य 'मन्दमत्तव्युदासाय' इत्याह—

एतानि मन्दमत्तस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ॥

अपूपस्पैव योग्यानीत्येतत् *सूत्रैर्निरूपितम् ॥ २४ ॥

* (सौर्यचरी पेपणवाधाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

तस्मिन्पेपणमनर्थलोपात्स्पात् ॥ ४९ ॥

अक्रिया वा, अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

(सौर्यचरी संवपनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

पिण्डार्थत्वाच्च संवपनम् ॥ ५१ ॥

(सौर्यचरी संवपनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

संवपनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

(सौर्यचरी संतापनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

संतापनमधःश्रवणात् ॥ ५३ ॥

(सौर्यचराबुपधानवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

(सौर्यचरी पृथुश्लक्ष्णवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

पृथुश्लक्ष्णे वाऽनपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

(सौर्यचरावभ्पूहवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अभ्पूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

(सौर्यचरी ज्वलनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥

(सौर्यचरी व्युद्धृत्यासादनवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

व्युद्धृत्यासादनं च मकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	११	६०७
सूत्राणि	५८	१७११

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १-२)

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ॥

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सूतरां भवेत् ॥ १ ॥

“पृथे श्रपयति” इति मत्स्यक्षुतिविहितोऽपि पाको विक्रेदनायोग्येषु न कर्तव्यः ।
इति पूर्वः पक्षः ॥

दृष्टार्थस्य विक्रेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थे कर्तव्यः । अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः ।
एता तु पाकशब्द औष्ण्यवाची, तदा न कोऽपि विवादः ॥

(द्वितीये—कृष्णले उपस्तरणाभिधारणयोर्बाधाधिकरणे सूत्राणि ३-१२)

उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वात्कर्म स्यात्

॥ ३ ॥ क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतु-

त्वात् ॥ ४ ॥ अकर्म वा चतुर्भिरासिचन-

त्सह पूर्णं पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥ क्रिया

वा सुख्यावदानपरिमाणत्सामान्यात्तद्गुणत्वम्

॥ ६ ॥ तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ आसिः

संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥ सतोस्त्वासिचनं

व्यर्थम् ॥ ९ ॥ विकल्पस्त्वेकावदानत्वात्
 ॥ १० ॥ सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो
 हीतरस्य स्यात्. अपि वा स्विष्टकृतः स्यात्.
 इतरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ अकर्म वा संसर्गा-
 र्थनिवृत्तित्वात्. तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

उपस्ताराभिचारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ॥

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषुपस्तरणमिधारणं चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं कार्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।
 न दावत्पाकवदन्न प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतानुपस्त्र-
 रणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं
 तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिमसङ्ग एव नास्ति । अवस्त्रनिवारणैलक्षणं
 द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ॥

(तृतीये—कृष्णलचरो भक्षसद्भावाधिकरणे सूत्राणि १३—१६).

भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ वचनं वाऽऽज्य-

भक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥ वचनं

वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतिरमावतः ॥

चुश्रुपाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिन्नादिभागो भक्षयते न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति, प्रीति-
 रूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“चुश्रुपाकारं भक्षयन्ति निर्धेयन्तो भक्षयन्ति” इति प्रत्यक्षवचनमात्रायते । ‘इक्षु-
 दण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषः, तस्यानुकरणं ‘चुश्रुपा’ इति । धृतं

१ स. ‘गच्छ’ । २ क. ‘निर्धाताव’ । ख. ‘निर्धातव’ । च. अ. निर्धातव’ । ३ स. अ. ध-

३ घ. ‘स्याभावा’ ।

निरुद्धेषु कृष्णलेषु यल्लिसमान्यम्, तदन्तर्नेतुमिव धालाश्रुश्रुपां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुः' इत्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानम् । यद्ददभक्षणापि भक्षणं भवेत् ॥

(चतुर्थे—कृष्णलचरौ सहपरिहारविधानाधिकरणे सूत्रम्—)

एकयोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विहृतत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ॥

एकं नियामकाभावादवाधादन्त्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—“एकवा ब्रह्मण उपहरति” इति । तत्र—‘एकवा’ इत्यर्थं धामत्ययः प्रकारवाची सन् ‘एकवारम्’ इत्यमुर्थे बहूनां सहमावं वा ब्रूये । उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । ‘एकवा’ इत्यनेन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितम्, उत—सहत्वमेव, इति संशयः । ‘नियामकाभावाद्दुभयोर्मध्ये यत्किञ्चिदन्यतरत्’ इति पूर्वपक्षः ॥

अथाथोऽत्र नियामकः । प्रकृतौ—इडाप्राज्ञे चतुर्थाधिकरणशंयुवाककालेषु चतुर्था-भक्षणासिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्स्व-पक्षे—उपरितनास्त्रय उपहारास्वत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे—कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मात्—अन्यपक्षरूपं सहत्वमेव ‘एकवा’ इत्यस्य सन्दर्शयार्थः ॥

(पञ्चमे—कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ॥

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भागान्तरमवाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ॥

स्वभागीयं चोदकात् बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

व्यर्थम् ॥ ९ ॥ विकल्पस्त्वेकावदानत्वात्
 ॥ १० ॥ सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो
 हीतरस्य स्यात्. अपि वा स्विकृतः स्यात्.
 इतरस्यान्यायत्वात् ॥ ११ ॥ अकर्म वा संसर्गा-
 र्थनिवृत्तित्वात्. तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

उपस्ताराभिधारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ॥

अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिधारणं चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं कार्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।
 न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविवरिस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतानुपस्तर-
 रणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां मृचि संसक्तिं निवारयितुं
 तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिमसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारणैलक्षणं
 द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ॥

(तृतीये—कृष्णलचरौ भक्षसद्भावाधिकरणे सूत्राणि १३—१६) .

भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ वचनं वाऽऽज्य-

भक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥ वचनं

वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ॥

चुक्षुपाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिन्नादिभागो भक्ष्यते न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति, प्रीति-
 रूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“चुक्षुपाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्ती भक्षयन्ति” इति प्रत्यक्षवचनमात्रायते । ‘इक्षु-
 दण्डभक्षणे तद्भसस्वीकारे च यः शब्दविशेषः, तस्यानुकरणं ‘चुक्षुपा’ इति । घृते

१ स्त. ‘ण्डा’ । २ क. ‘निर्धानवत्’ । ख. ‘निर्धानवत्’ । च. ख. ‘निर्धानवत्’ । ३ स्त. अ. घ.
 ध. ‘स्याभावा’ ।

निरुद्धेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यम्, तदन्तर्नेतुमिव बालाश्रुश्रुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण विचिन्वो भक्षयेयुः' इत्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानम् । वद्वदभक्षणांमपि भक्षणं भवेत् ॥

(चतुर्थे—कृष्णलचरौ सहपरिहारविधानाधिकरणे सूत्रम्—)

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षणां प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सकृत्सहत्वयोरैकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ॥

एकं नियामकामावादबाधादन्त्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—“एकधा ब्रह्मण उपहरति” इति । तत्र—‘एकधा’ इत्यर्थं धामरथयः प्रकारवाची सत् ‘एकवारम्’ इत्यमुपैर्षे बहूनां सहभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । ‘एकधा’ इत्यनेन सकृत्सहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितम्, उत—सहत्वमेव, इति संशयः । ‘नियामकामावाद्बभूवोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरत्’ इति पूर्वपक्षः ॥

अथाधोऽत्र नियामकः । प्रकृतौ—इदामाक्षिन्नचतुर्थाधिकरणशंयुवाककालेषु चतुर्था-मक्षणासिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रार्थिं ते चोदकमाप्ताः । तत्र सकृत्सहत्व-पक्षे—उपरिबनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्यन् । सहत्वपक्षे—कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मात्—अन्त्यपक्षरूपं सहत्वमेव ‘एकधा’ इत्यस्य शब्दस्यार्थः ॥

(पञ्चमे—कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षभागार्पणाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

सर्वे ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ॥

अन्यभागस्यापि वाऽऽद्यो भगान्तरमवाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ॥

स्वभागीयं चोदकात्तं बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

कृष्णलक्षण एवेदमपर श्रूयते—“सर्वं ब्रह्मणे परिहरति” इति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसाहितानामृत्विजापेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षमागाश्चोदक-
माप्ताः । तत्र—सर्वे वा किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागविषया, उत—इतरसंबन्धिभागचतु-
ष्टयविषयाऽपि, इति संदेहः । अध्वर्युममृत्विजा ये ये चत्वारो भागाः, तेषां
बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धमनूद्य सर्व-
ध्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विवेकम् । ‘यद्ब्रह्मणे सर्वं, तत्परिहरति’ इति,
‘यद्ब्रह्मणे परिहरति, तत्सर्वम्’ इति, उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाश्चोद-
कमाप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्ति । इति पूर्वः पक्षः ।

सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते—‘यत्परिहर्तव्यं सर्वं, तद्ब्रह्मणे,
इति वचनव्यक्तिः । तत्र—ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत्सर्वत्वं, तस्य ब्रह्मसंबन्धे
सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मात्—अन्येषां भक्षणं बाध्यते ॥

(षष्ठे-भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ॥

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम् ॥ ७ ॥

अतीवाधिकरणद्वयेन ‘युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेत्’ इत्युक्तम् । तत्र भक्षयितुं
युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणमा-
वात्—‘युगपत्’ इत्यादिभः पक्षः प्राप्नोति ॥

चोदकप्राप्तस्य तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात्—‘स्वस्वकाले’ इत्यन्त्यः
पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(सप्तमे-ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणे सूत्रम्—)

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्भक्षे स्तो न वाऽग्रिमः ॥

चोदकात्तौ तु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पश्चात् 'इदं ब्रह्मणः' इत्यादिना तत्तद्भागान्निर्दि-
शेत् । तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्षे चोदकवशाद्विधेये । इत्यग्रिमः पक्षः
प्राप्नोति ॥

तत्र—चतुर्धाकरणं बहूनामृत्विजां विभागार्थम्, निर्देशो भागानामसांकर्यार्थः । अत्र
तु ब्रह्मण एकत्वात्तानुभौ न विधेये ॥

(अष्टमे—ऋत्विग्दानस्याऽऽनर्त्यताधिकरणे—सूत्राणि २२-२८)

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददातिसामर्थ्यात्

॥ २२ ॥ परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत्

॥ २३ ॥ दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥ न चान्ये-

नाऽऽनम्येत परिक्रयात्कर्मणः परार्थत्वात्

॥ २५ ॥ परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥ सनिवन्धेव

मृतिवचनात् ॥ २७ ॥ नैष्कर्टकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानस्ये वाऽग्रिमः श्रुतेः ॥

वैकल्प्यान्नियमान्भैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥ ९ ॥

भृती च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ॥

वचनात्तेन सत्रेषु स्वामिनां न मृतिः क्वचित् ॥ १० ॥

"ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थम्, आनस्यं
वा, इति संशयः । भृत्या परिक्रिय वशीकार आनसिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अन्न-
हिरण्यदीनामदृष्टार्थे त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यदि—अत्र दानं मृतिः
स्यात्, तदानीमल्पाधिककर्मानुष्पेण द्रव्यं देयं स्यात् । वैकल्प्यं त्वन्न दृश्यते—
स्वल्पकर्मणि त्रैधातवीये सहस्रं देयम्, अधिककर्मणि, ऋतपेये स्वल्प सोमचमसमार्थं
दीयते । तथा द्वादशशतवादिपरिमाणनियमो मन्त्रवचननियमश्च मृद्वौ नोपपद्यते । कर्मक-
रानुमत्या न्यूनाधिकभावसंभवात् । वक्षरजकादिभृती मन्त्रादर्शनाच्च । तस्मात्—'अदृ-
ष्टार्थम्' इत्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति ॥

१ क. ख. च. भृत्यात् । २ क. ख. च. ज. य. 'दृष्टेण । ३ ल. ज. घ. य. 'देयम् । वे' ।

४ क. इत्यादिम् ।

मेवम् । आनतेदृष्टप्रयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थोपां भूतावप्यस्ति,—‘मृति-
 देया’ इति प्रयोगात् । परिमाणमश्रवधनियमाददृष्टमस्तु, दृष्टस्याभावत्वात् । वैरूप्यं तु
 वचनबलाद्भ्युपगम्यते । दक्षिणाया मृतिरूपत्वं मत्सवेदवाक्यादप्यवगम्यते “दक्षि-
 तमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुः” इति । तस्मात्—ऋत्विग्दानमा-
 नत्यर्थम् । एवं च सति संप्रे ऋत्विजां यजमानस्वादृष्टिरूपा दक्षिणा न कौडपि देया-
 इत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम् ॥

(नवमे—उपोत्तिष्ठोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणे सूत्राणि २९—३३)

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ संस्कारो
 वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ शेषे
 च समत्वात् ॥ ३१ ॥ स्वामिनि च
 दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां तथात्वम् ॥
 ॥ ३२ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

क्रयाप प्रतिपत्त्ये वा चमसेडादिभक्षणम् ॥

क्रयाप पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥ २९ ॥

भ्रुक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा ॥

प्रतिपत्तिः संस्कृतिस्वात्सन्नेषु न निवर्तते ॥ ३२ ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः, अस्ति चेष्टाविडापाशिजादिभक्षः । तत्र भक्षेण मीढानामृ-
 त्विजामानविसंभवाद्दक्षिणान्यायेन क्रयार्थं भक्षणम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

यागदेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किं
 च “यजमानपञ्चमाः संभूयेडां भक्षयन्ति” इत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते ।
 तस्मात्तद्विजापि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात्—प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः ।
 तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यभागा सा प्रतिपत्तियागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सन्नेषु
 न वाच्यते ॥

१ च. ज. घ. “संभूयन्ति” । २ ज. घ. क्वापि । ३ क. “गीयं स्व” । अ. “गीयस्व” । ४ अ.
 घ. “य देतसा” । ५ क. घ. प. घ. अ. न क्रे” ।

(दशमे—सत्रे, ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥३४॥

दशमाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽथ सोमवत् ॥

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात्क्रयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥ १३ ॥

“अग्निर्होवा” —इत्यादिमन्त्रे. सोमे वरणमृत्विजामान्नात् ॥ सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्यम् । अन्यथा वरणरहिदानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत । अथ एव तस्मिन् ऋये सत्रप्रकरणे ‘ये यजमानाः, त ऋत्विजः’ इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानाननूय वरणसाहचर्यमृत्विक्त्वं तेष्वप्यव्यभिचि विदधाति । तस्मात्—ऋत्विग्वरण सत्रे कार्यम् ।

मैवम् । सत्रं ह्यनुष्ठातृणा सर्वेषां स्वकर्म । नहि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् ।—दानमेव क्रयार्थम्, वरणं त्वदृष्टार्थम्—इति चेत् ।

मैवम् । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले ‘कैचित्कन्याप्यो दक्षिणाः’ इत्यृत्विजां मश्रः कथं सगच्छेत् । नच—ऋत्विक्त्वा-सिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम्—ऋत्विक्त्व नाम किं कर्मकरस्वम्, उत—याग-कर्तृत्वम्, इति । आद्ये—कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ‘ये यजमानास्त ऋत्विजः’ इति वचनं विरुध्येत । द्वितीये तु स्व एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्द्वरणमन्तरेणाप्यृ-त्विक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽत्विग्व्य वचनेन विधीयते । तस्मात्—दानवद्द्वरणं सत्रे लुप्यते ॥

(एकादशे—सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणे सूत्राणि ३५-३८)

परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ प्रतिषेधश्च

कर्मवत् ॥ ३६ ॥ स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्म-

मात्रत्वात् ॥ ३७ ॥ न दक्षिणाशब्दात्,

तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

क्रयः कार्षी न वा सत्रे निषेधात्कृतिकल्पनम् ॥

नित्यानुवादेनावल्लप्तेर्न क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कारपुरःसरम् “अग्निर्होता”—इत्यादिप्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षुर्य-
जमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात्, “तेभ्यः सोमं माह” इत्यापस्तम्बव-
चनात् । सोमाभिवानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः—‘ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रपं-
तरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये, तत्र त्वमुद्रावा भव’ इति । तत्र देयद-
क्षिणाद्रव्यनिश्चये ब्राह्मणाः सत्कायाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं
ऋयः । स च प्रकृताविव सन्ने कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्य-
निश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः ऋयोऽपि लुप्येत—इति शंङ्खचम्, । निषेधमुपजीव्य
ऋयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा हि—“न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासः, न
हिरण्यम्” इति सन्ने गवादिदानं निषिध्यते । स च निषेधोऽसत्यां प्रसक्तौ न संभ-
वति । ततः सोमे देयद्रव्याणां सन्ने दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं
श्रूयन्ते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दमश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च विलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति । तत्र—गौवासोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन द्रव्या-
न्तराणां चोदकप्रामाण्यनामभ्यनुज्ञा प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कार्यः । इति
पूर्वः पक्षः ॥

“न ह्यत्र गौर्दीयते” इत्यनेन निषेधो न विधीयते । किंतु पूर्वोक्तं निर्णयेन
प्राप्त एव दानाभावोऽनूचते, “अदक्षिणानि सन्नाणीत्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते” इति
श्रुतौ परोक्त्युपन्यासस्य, प्रसिद्धिवाचकहिंसाब्दस्य च, प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मात्—
नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्दरणवत्तद्विनाभूतः क्रयोऽपि न कार्यः ॥

(द्वादशे—उदवसानीये दानस्य परिक्रयार्थताधिकरणे सूत्रे ३९-४०)

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्. तदङ्ग-
त्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥
न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्भिभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सत्राङ्गं स्पान्न वा पृष्ठशमनीपौ ल्यपाऽङ्गता ॥
सौत्रामण्यादिवन्मैवं त्पागादूर्ध्वं विधानतः ॥ १५ ॥
श्रूपमाणा दक्षिणेपं पूर्वपक्षेऽत्र धर्मकृत् ॥
परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्वात्समापनम् ॥ १६ ॥

असि सौमविलुतिः पृष्ठक्षमनीयनामको यागः । “सत्राहुदवसाय पृष्ठक्षमनीयेन
न्योतिद्योमेन सहस्रदाक्षिणेन यजेरन्” इति । ‘उदवसाय’ इत्यनेन ल्यप्यस्येन सत्र-
समाप्तेः पूर्वकालत्वं, सत्रपृष्ठक्षमनीययोरेककर्तृकत्वं च प्रतीयते । तथासति—“अग्निं
चित्वा सौत्रामण्या यजेत । वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत । संस्थाप्य पीणमासो-
मिन्द्राय वैशुभाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथां चय-
नाद्यङ्गत्वम्, तथा पृष्ठक्षमनीयस्य सत्राद्गता मविष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सह-
स्रदाक्षिणा सत्रेष्विव परिक्रयार्था न भवतीत्यष्टार्थताऽभ्युपगम्यते । फलं च न
कल्प्यम्, सत्रफलैव फलवत्त्वसिद्धेः । इति पूर्वः पक्षः ॥

उदवसानशब्दस्य त्यागवाचित्वात्सत्रत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः कथं सत्राङ्गं भवेत् ।
“अग्निं चित्वा” इत्यादौ त्यागशब्दो नास्तीति वैषम्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु
निमित्तविवक्षयाऽभ्युपगम्यते । सत्रसमापनं निमित्तकृत्य विधाने यद्ददाद्दक्षिणफलने-
रोत्पाद्विश्वजिज्ञ्यायेन फलं न कल्प्यम् । सत्येवमेतद्भूत्वे सौमवदक्षिणा परिक्रयार्था ।
दक्षिणायाः श्रौतत्वेनालोपः पूर्वोत्तरपक्षयोः समोनः । न्यायेनाप्यलोपः सिद्धान्ते
निश्चिष्यते ॥

(अथोदक्ते—उदवसानायस्यात्विजां सत्रिभ्यो भिन्नताधिकरणे सूत्रे ४१-४२)

तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः स्यात्

॥ ४१ ॥ तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

अथोदक्ताधिकरणमात्रयति—

तत्रत्विजः सत्रिणः किमन्ये वा स्युर्त्येवुक्तिः ॥

त एवै, यष्टभेदेऽपि क्रीतत्वाद्दत्त्विजः परे ॥ १७ ॥

वसिन्पृष्ठक्षमनीये सत्रिणामेवाऽऽत्विज्यम्, ‘उदवसाय’ इति ल्यबन्तशब्देन
कथंन्यमसीतिः । इति पूर्वः पक्षः ॥

‘उदवसाय यजेरन्’ इति सममिव्याहारात्सत्रिभिः सहैकत्वं यष्टृणां प्रतीयते । न
च—ऋत्विजोऽयष्टारः, यजमानेन तेषां दक्षिणया क्रीतत्वात् । तस्मात्—ऋत्विजः
सत्रिभ्योऽन्ये ॥

१ ल. अ. स. ‘धाऽग्निच’ । २ अ. अ. स. कल्पयित्त्यम् । अ. वरुणीयम् । ३ अ. अ. स.
‘ते वरुणीयम्’ । ४ अ. ‘म । चयनाङ्ग’ । ५ क. ‘मद्’ । ६ क. स. अ. स. ‘मानन्या’ ।
७ अ. च. ‘व, पृष्ठमे’ । क. ‘व, यष्टमे’ । ८ ल. अ. स. ‘तिमिर्न स’ ॥

(चतुर्दशे-शृष्टशमनीये प्रत्येकं यदृताधिकरणे सूत्रम्—)

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात्प्रकृतेश्चैकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

संभूयैकैकशो वाऽत्र यदृताऽऽद्यो बहुक्तिः ॥

द्विपागवद्बहुत्वस्वप्रतिषेधेऽस्तु सोमवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन्शृष्टशमनीये सत्रिणां संभूय यजमानत्वम्, उत-प्रत्येकम्, इति संशयः । 'संभूय' इत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । कुतः—'यजेरन्' इति बहुवचननिर्देशात् । "एतेन राजन्यपुरोहिदौ सायुज्यकामौ यजेयावाम्" इत्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौ संभूय यद्यतौ, वद्वदत्रापि स्यात् ॥

मैवम् । 'उदवसाय' इत्यत्रोदवसावृणां सत्रिणां यद्वहुत्वं प्राप्तम्, तदेव तत्समा-
नाधिकृतेन 'यजेरन्' इत्यनेनानूषामाप्तो यागो विधीयते । द्विपागे तु द्वित्वमप्यमा-
प्तत्वेन विधेयमिति वैपश्यम् । ततो 'ग्रहं समाष्टि' इत्यत्र ग्रहैकत्वमिन्द्रोद्देश्यगतत्वात्
'यजेरन्' इति बहुत्वमविवक्षितम् ।—एवमपीच्छया द्विशो बहुशो वा यष्टुं शक्यत्वा-
देकैकशो न नियमः—इति चेत् ।

न, चीदकेन वन्नियमसिद्धेः । सोमे तद्दर्शनात् । तस्मात्—'सत्रिणः प्रत्येकं यजे-
रन्' इत्यन्त्यः पक्षोऽत्रास्तु ॥

(पञ्चदशे-कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणे सूत्रे ४४-४५)

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

अैश्वां पुरुषां वाऽऽनत्यै धर्मार्थं वाऽऽनतिर्यतः ॥

इष्टिर्न सत्रं धर्मार्थं सत्रादङ्गं बहिर्न हि ॥ १९ ॥

सारस्वतसत्रे कामेष्टौ—'अैश्वां पुरुषां धेनुके दत्त्वा' इति तुरगमनुष्यगोजाती-
यानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम् । उच्य—आनत्यर्थम् । कुतः—इष्टेरसत्रत्वात् ।
सत्रत्वे तु यजमानानामेवाऽऽदृष्टिव्यादानसाध्यक्रयामावेन तत्साध्यमानमनमेसंभवि
स्यात् । इष्टिस्तु न सत्रम्, वल्लक्षणाभावात् । "आसीरन्, उपेयुः" इत्यनयोर्न्यतरचोदना
वल्लक्षणम् । इह तु—इष्टिलक्षणभूता निर्वपतिचोदना पठ्यते—'अग्रये कामायाष्टा-

१ ज. घ. अ. "दो न तुक्ति" । २ ज. घ. प्राप्तिर" । ३ क. "स्यं पं" । ४ क. घ. च. अ.
अथी । ५ क. घ. च. अ. अथी । ६ ज. घ. "नपि न स्यात् ।

कपालं निर्वपति" इति । इष्टौ च यजमानादृत्विजां पृथक्त्वादानत्यर्थं दानम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

धर्मार्थं दानम् । कुतः—इष्टेः स्वरूपेणासत्रत्वेऽपि सत्राङ्गत्वेनेतराङ्गेष्विवेष्टावय्यस्या यजमानानामेवाऽऽदृत्विन्यात् । ननु—द्वादशाहः सत्राणां प्रकृतिः । न च तत्र कामोष्टि-
रस्ति । अतो न सत्रचोदकेनेष्टं यजमानादृत्विज्यमाप्तिः । इष्टिचोदकेन त्वन्य एवात्विजः
प्राप्नुवन्ति ॥

मैवम् । सत्रप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेः । तस्मात्—अत्र
दानमदृष्टार्थम् ॥

(षोडशे—दर्शपूर्णमासमोद्धेष्याथ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणे—सूत्रम्—)

द्वेष्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

क्रीत्यै धर्मार्थं वा द्वेष्ये दानं स्यादक्षिणोक्तिः ॥

कृपाय मैवं द्वेष्यत्वं नत्विजो धर्मकृत्ततः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यदि पत्नीः संयाजयन्कपालमभिजुहुयात्, वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनी गीर्दक्षिणा । ता द्वेष्याय दद्यात्” इति । अत्र
यजमानेन द्वेषणीये पुरुषे यद्दानं, तत्कृत्यार्थम्; दक्षिणाशब्देन व्यवहृतानां प्रकृतौ
कृत्यार्थत्वदर्शनात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

न तावदृत्विजो द्वेष्यत्वं युक्तम्, “ऋत्विगाचार्यो नाविचरित्वय्यौ” इति शास्त्रात् ।
यस्तु द्वेष्यः पुरुषः, नासावृत्तिवत्त्वाभावेन यागे कर्मकरत्वाभावात्कृत्यमर्हति । तस्मात्—
इदं दानमदृष्टार्थम् ॥

(सप्तदशे—जीवतामस्थियज्ञाधिकरणे सूत्रे ४७—४८)

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रतिषेधा-
दस्राम् ॥ ४७ ॥ यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अस्थियामः किमस्थनां स्याज्जीवतां वाऽस्थिशब्दतः ॥

अस्थनां मैवमनर्हत्वाल्लक्ष्यन्ते जीविनोऽस्थितः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते—“यदि सत्राय संदीप्तितानां यजमानः प्रमीयेत् । अथ तं दग्ध्वा तस्य कृष्णाग्निनेऽस्थान्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात् . तं तस्य स्थाने दीप्तयित्वा तेन सह यजेरन् । ततः संवत्सरेऽस्थानि याजयेयुः” इति । अत्र—संवत्सरेऽर्वादे यो यागः श्रुतः, तत्रास्थान्येव कर्तव्यं । कुतः—अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात् ।

भैवम् । अचेतनानामस्थानां यष्टुमनर्हत्वात् ।—जीवतामश्रुतत्वादयुक्तोऽयं यागः— इति चेत् । न । अस्थिशब्दस्य वल्लक्षकत्वात् । एतादृशास्थिमत्ता सह पुरुषेण पूर्वं यष्टुं प्रकान्तत्वेन लक्ष्यलक्षकयोरस्ति संबन्धः ।—जीवतां यष्टृत्वात् ‘याजयेयुः’ इत्युक्त- गिजर्षभूताः के स्युः । न खैल्वश्रान्ये संभवन्ति, अस्य यागस्य सत्राद्भवात्— इति चेत् । तर्हि परस्परं याजकाः सन्तु । तस्मात्—जीवतामयं यागः ॥

(अष्टादशे—अस्थियागे, अस्थानां जपाद्यननुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टितदर्थत्वात् ॥४९॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

अस्थिकर्तृमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम् ॥

न वा, तच्चोदकात्कुर्युर्न कुर्वीरन्नसंभवात् ॥ २२ ॥

‘अस्थानि कर्तव्यं’ इति पूर्वोधिकरणे पूर्वपक्षिणो मत्वम् । तदनुसारेणाधिकरणप- ञ्चकं कृत्वाचिन्वारूपेण मत्वत्वे ॥

प्रकृतौ—यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुनपनं दीक्षानियमा इत्येवमादयः कर्तव्याः सन्ति । तत्सर्वं चोदकमाप्तमस्थानि कुर्युः । इति पूर्वः पक्षः ॥

अचेतनानां तदसंभवान्न कुर्युः । इति राद्धान्तः ॥

(एकोनविंशे—अस्थियज्ञे शास्त्रामानशुक्रस्पर्शानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

* क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

औद्गुम्बरीमानशुक्रस्पर्शां नोतास्ति तद्वपम् ॥

पूर्ववन्नेति चेन्मैवमचैतन्येऽपि संभवात् ॥ २३ ॥

* इदं सूत्रं शबरभाष्यतोषकैर्वैदिकैर्न प्रकाशितम् ॥

प्रकृतौ—औदुम्बरायाः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम्, तथा—शुक्रग्रहस्य यजमानस्यसंज्ञाः । तावुभावचेतनानामस्त्रां जपादिवन्न विधेते । इति पूर्वः पक्षः ॥
अचेतनैरपि दण्डेनेव मातुं स्पष्टं च शक्यत्वाद्विधेते । इति राद्धान्तः ॥

(विंशो—अस्थियज्ञेऽस्त्रां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञाना-
द्यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

वृष्टिकामः सद्यो नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा ॥

विद्यते स्पर्शवत्कामश्चेत्तनस्थस्ततो न हि ॥ २४ ॥

“यदि कामयेत—वर्षुकः पर्जन्यः स्यात्—इति, नीचैः सद्यो मितुयात्” इत्यत्र ‘सद्योनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलति’ इत्युक्तम् । तस्यां वृष्टौ कामः स्पर्शवदस्त्रां विद्यते । इति मन्दप्रज्ञस्य पूर्वः पक्षः ॥

कामस्य चेतनधर्मत्वान्नास्ति । इति राद्धान्तः ॥

(एकविंशो— { अस्थियज्ञेऽस्त्रां सूक्तवाकग- } सूत्राणि ५२-५४)
ताशासनाननुष्ठानाधिकरणे }

ईहार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥ नेच्छाभि-

धानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा, नित्यमवृत्तितः ॥

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽस्त्रां न युज्यते ॥ २५ ॥

“इदं धावापृथिवी भद्रमभूत्”—इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते—“आशास्वेऽयं यजमानोऽसी, आयुराशास्वे, सुप्रजास्त्वमाशास्वे” इत्यादिः । तत्र सूक्तवाकगर्वा योऽयं यजमानाशासनमविपादको मद्भ्रमापः, तमस्थियज्ञे होवा पठेत्, न वा, इति संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः मस्वरमहरणमङ्गम्,

तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्नित्युक्तस्य सूक्तवाक्यमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तवया तद्भागपाठोऽपि स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

यथा “स्वर्गकामः”—इत्यत्र कमियोगेन साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्मां न युक्ता । तस्मात्—तद्भागपाठो वाध्यते ॥

(द्वाविंशो-अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणे सूत्रे ५५-५६)

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ॥

यजमानेष्टमेवासौ * कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतौ—अस्ति होतृकामः—“यं कामयेत्—‘वैसीयान्स्यात्’—इति, उच्चैस्तरां तस्य वषट्कुर्वात्” इत्यादिः । सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुं ह्यो-
हुर्जीवतस्त्वसंभवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“या वै काचन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाशास्ते, यजमानायैव तामाशिपमाशा-
सते” इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं न
शक्नुवन्ति । तस्मात्—अत्र नास्ति होतृकामः ॥

तदेतदधिकरणपञ्चकं ‘जीवतामयं यागः’ इत्यस्मिन्मिद्धान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचे-
तनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्—तत्पक्षे चोदकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां
नास्ति बाधः ॥

(त्रयोविंशो-यजमानस्य मरणेऽपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणे सूत्रे ५७-५८)

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते

कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

* ‘कामयेत्’ इति परस्मैपदं चिन्त्यम् ।

† ‘वैसीयान्’ इति शाबरभाष्ये पाठः ॥

सर्वस्वारो मृतेहृष्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ॥

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वारस्यः ऋतुरेवं श्रूयते—“मरणकामो ह्येतेन यजेत । यः कामयेत्—अना-
मयः सर्गं लोकमियाम्” इति । तस्य च ऋतोस्तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेशे
आन्नायते—“आर्भवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाऽऽहवेन वाससा पार्वेष्ट्य
'ब्राह्मणाः समाप्यत मे यज्ञम्' इति * संप्रेष्य संविशति” इति । तस्य सशयपूर्वा-
चरपक्षा विस्पष्टाः ॥

(चतुर्विंशो—सर्वस्वारे कार्यवाध्यवस्थाधिकरणे सूत्रम्—)

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

किं कार्यमत्र किं वाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ॥

ऋत्वर्थमस्थिवत्कार्यं वाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः । तत्र बाध्याबाध्यान्ध्यवसायः
संशयः । अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्यायविद्विर्देशितम्—“अनवधारणत्वादिशेषा-
दूर्धानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरमावः” इति । विमतिपक्षमावाभास्तैश्च पूर्वपक्षः ।
यदा—नियामकामावादिच्छया किमपि कार्यम्, किमपि बाध्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

अस्तिकर्तृत्वपक्षे—‘शुक्रस्पर्शादिकं ऋत्वर्थं योग्यत्वात्कार्यम्, मृतयजमानकर्तृक-
मन्त्रजरादिकमयोग्यत्वाद्बाध्यम्’ इति निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं ऋत्वर्थं तत्का-
र्यम्, यद्योग्यं यजमानकर्तृकं तद्बाध्यम् ॥

(पञ्चविंशो— { सर्वस्वारे यजमानस्य दिष्ट- } सूत्रे ६०-६१)
{ गतावप्यायुराशंसनाधिकरणे }

जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति—

मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ॥

भागार्भवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

* ‘संप्रेष्याग्निं विद्यति’ इति शापरभाष्ये पाठः ॥

१ अ. ‘य एवमाश्रा’ । २ ज. घ. ‘स्तयेति पू’ । ३ क. नो ‘व्यिच्छा’ ।

तस्य नित्यत्वात्तस्मिन्विनियुक्तस्य सूक्तत्राकमन्त्रस्य नित्यमवृत्ततया तद्भागपाठोऽपि स्यात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

यथा “स्वर्गकामः”—इत्यत्र कमियोगेन साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमाशासनयोगादायुरादिशब्देः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्मां न युक्ता । तस्मात्—तद्भागपाठो बाध्यते ॥

(द्वाविंशो—अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणे सूत्रे ५५-५६)

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ॥

यजमानेष्टमेवासौ * कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतौ—अस्ति होतृकामः—“यं कामयेत्—‘वेसीयान्स्यात्’—इति, उच्चैस्तरां तस्य वषट्कुर्यात्” इत्यादिः । सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुं ह्यो-
तुर्जीवतस्वत्संभवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“यां वै काचन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाशास्ते, यजमानायैव तामाशिपमाशा-
सते” इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं न शक्नुवन्ति । तस्मात्—अत्र नास्ति होतृकामः ॥

तदेतदधिकरणपत्रक ‘जीवतामयं यागः’ इत्यस्मिन्मिद्धान्विपक्षे विरुद्धम् । अचे-
तनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्—वत्पक्षे चोदकमाप्तानां यथोक्तधर्माणाम्
नास्ति बाधः ॥

(त्रयोविंशो—यजमानस्य मरणेऽपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणे सूत्रे ५७-५८)

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते

कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

* ‘कामयेत्’ इति परस्मैपदं चिन्त्यम् । † ‘वर्षेयान्’ इति शाबरभाष्ये पाठः ॥

१ क. अ. वसंया । २ ज. अ. ‘हेऽप्यतिदिश्ये’ । ३ ज. अ. ‘तुर्जा’ । ४ ज. अ. अ. ‘देवता’ । ५ ज. अ. इत्येतिस्मिं ।

सर्वस्वारो मृतेरूर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ॥

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रेषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वाराख्यः ऋतुरेवं श्रूयते—“मरणकामो होतेन यजेत । यः कामयेत—अना-
मयः स्वर्गं लोकमियाम्” इति । तस्य च ऋतोस्तृतीयसत्रने यजमानस्याग्निमेवेशे
आन्नापते—“आर्भवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाऽऽहवेन वाससा परिवेष्टय
'दक्षणाः समापयत मे यज्ञम्' इति * संमेष्य संविशति” इति । तस्य सप्तयपूर्तो-
त्तरशा विसृष्टाः ॥

(चतुर्विंशे—सर्वस्वारे कार्यवाध्यवस्थाधिकरणे सूत्रम्—)

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

किं कार्यमेव किं वाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ॥

ऋत्वर्थमस्थिवत्कार्यं वाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वाराक्षेपो विषयः । तत्र बाध्यावाध्यानध्यवसायः
संशयः । अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्यायविद्विद्विशिष्यम्—“अनवधारणत्वाविशेषा-
दूहानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरभावः” इति । विपतिपक्ष्यभावात्नास्त्यत्र पूर्वपक्षः ।
यद्वा—निपातकामावादिच्छया किमपि कार्यम्, किमपि वाध्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।
अस्थिकर्तृत्वपक्षे—‘शुक्रस्पृशोदिकं ऋत्वर्थं योग्यत्वात्कार्यम्, मृतयजमानकर्तृक-
पञ्चलपादिकमयोग्यत्वाद्वाध्यम्’ इति निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं ऋत्वर्थं तत्का-
र्यम्, यद्ययोग्यं यजमानकर्तृकं तद्वाध्यम् ॥

(पञ्चविंशे— { सर्वस्वारे यजमानस्य विष्ट- } सूत्रे ६०-६१)
{ गतावप्यापुराशंसनाधिकरणे }

जीवस्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति—

मृतेः प्रागापुराशीनो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ॥

प्रागार्भवाज्जीवनार्थमापुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

* ‘सत्रेभ्यश्चि विरति’ इति शबरव्याख्ये पाठः ॥

१ ख. “अ एवमाश्र” । २ अ. द. “त्यजेति पृ” । ३ क. नो इति द्वा ।

होषा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयम् “आयुराशास्ते” इति भागो यजमानविषयः, स किं सर्वेस्त्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः, पठितव्यो वा, इति संशयः । मुमूर्षोर्पञ्जमानस्याऽऽयुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाद्दर्जनीयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

आर्भवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः, ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात्पठितव्यः ॥

(पट्टिशे-द्वादशाहे, ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥

पट्टिशाधिकरणमारचयति—

आत्रेयदानर्तुयाज्यावृत्ती सत्रेषु नाऽऽचरेत् ॥

कुपाद्वाऽऽनतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम् ॥ ३० ॥

प्रकृतौ—“हिरण्यमात्रेयाय ददाति” इति श्रुतम्, ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । तदुभयं सत्रेषु न कार्यम्, द्वारभूवाया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यपि—आत्रेयः कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतः, तथाऽपि वहानेन यजमानस्योदार्यं पश्यन्त ऋत्विजो धनकामा आनता भवन्ति । वरणस्य चाऽऽनत्यर्थत्वमृत्विग्वरेणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् । तस्मात्—आनत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेत् । इति पूर्वः पक्षः ॥

प्रथमवरणेनैवाऽऽनतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया मृतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नाऽऽनतिकरम् । तस्मात्—अदृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ॥

(सप्तविंशे-पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

गुणलीपे च मुख्यस्य ॥ ६३ ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति—

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा ॥

लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्यो न लुप्यते ॥ ३१ ॥

आधानप्रकरणगवायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृषो निर्वापसाधनम् । सा च नाऽऽधानकाले संभवति, अग्निहोत्रस्याऽऽधानोत्तरकालान्तरेन वद्धोमसाधनभूवायास्त्वस्या अपि तथात्वात् । इति प्राप्ते—

१ क. 'नले य' । २ अ. 'नस्तस्य' । ३ अ. 'मरणकाले' । ४ क. 'याज्यावृत्ती स' । ५ अ. 'ज. घ.' । ६ अ. 'कर्तव्यम्' । ७ अ. 'लप्या' । ८ अ. 'काले प्र' । ९ क. 'दित' । कुतः—अग्निहोत्रस्या' ।

ब्रूमः—मुख्यो निर्वापः । तं प्रति गुणभूताग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति । किञ्च —आधानकाले स्वरूपेणैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेत्वम् । ततः—‘साधनाभावात्’ इत्युपन्यासः । तस्मात्—न निर्वापो लुप्यते ॥

(अष्टाविंशे—वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणे सूत्राणि ६४—६७)

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात्स्यात् ॥ ६४ ॥
न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥ संख्या तु चोदनां प्रति
सामान्यात्तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥ न
चोदनाभिसंबन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६७ ॥

अष्टाविंशाधिकरणमास्त्वयति—

शरावैः सप्तदशभिर्पश्वरुस्तत्र मुष्टयः ॥

चत्वारः सन्ति नो वेत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२ ॥

सत्किमाद्यश्चोदितस्वाच्छरावापूरणान्न सः ॥

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ॥

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुष्टुप्ताम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ—“चतुरो मुष्टीनिर्वपति” इति मुष्टिवत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विकृ-
विक्रुपः सप्तदशशरावश्वरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते, किंवा
—द्वे अपि न विद्येते, चेत्—उभयोरैकमस्ति. अन्यत्तास्ति, यदा—एकम्,
तदाऽपि—किं मुष्टिरेव, किंवा संख्यैव, इति संशयः । चोदकपाठेः ‘उभयमस्ति’
इत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति ॥

पशुभिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्पस्य चतुरानिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । वार्द्धि
‘मुष्टिवत्संख्ये द्वे अपि बाधये’ इति द्वितीयः पक्षोऽस्तु । इति चेत् ॥

मैयम् । एकवदबाधेनेष पूरणामेवपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवमसद्भात् ।

ननु—अत्रोपदिष्टेन शरावद्रूपेणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते । तथा सप्तदशसंख्यया
चतुःसंख्या बाध्यते । इत्युभयबाधोऽवश्यमावी ।

मैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे, मुष्टिचतुः-
संख्ये तु निर्वापसंबन्धे, इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः, 'अन्यथानुपपत्त्यैव'
इति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकवाधेनाप्युपपद्यते ।
मुष्टिबाधे—यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात्, चतुःसंख्याबाधे-
यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि 'एकलोपः' इति तृतीयः
पक्षोऽस्तु ॥

तत्र संख्यौ धर्मः, मुष्टिर्वर्मा । तथासति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्या-
सिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यमावी । संख्यायां लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्यवस्थातुम् ।
तस्मात्—'संख्यैव लुप्यताम्' इति प्राप्ते—

ब्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिनाऽन्वेति कर्मकारकवाचिद्वितीयाविमकत्यन्तस्य
चतुःशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपतिधातुना साक्षादन्वयात् । अतश्चतुःसंख्या न मुष्टि-
धर्मः । पौष्टिकान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे
समाने सत्यपि प्रथमश्रुत्वत्वात्साऽनुगृह्यते । चरमश्रुत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यते । इति
राद्धान्तः ॥

(एकोनविंशो—धेन्वादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणे सूत्रम्—)

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ ६८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

धेनुवत्सर्पभाश्ट्यागे गवि वा गुणकीर्तनात् ॥

अजेऽतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तिः ॥ ३५ ॥

पथविकृतिषु श्रूयते—“घावाष्टधिव्यां धेनुमालभेत् । मारुवं वत्सम् । ऐन्द्रमृष-
मम्” इति । तत्र धेनुशब्दो नवमसूत्रिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् ।
मृषमशब्दः पुमांसम् । तथासति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमवाधित्वा
तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते, नाप्यविदिश्यते
प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्ति । इति पूर्वः पक्षः ॥

न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते
शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनविदिष्टमपि गा मुख्यवृत्त्या विशिषन्त्वश्छागं
बाधन्ते । इति राद्धान्तः ॥

१ अ. ज. घ. प्र. 'पत्या' इ । २ क. 'स्या मुष्टिधर्मो भवति । त' । च. 'ह्याधर्मो मुष्टि-
धर्मः । त' । ३ क. च. पाक्षिका । घ. पाक्षिकत्वानये । ४ ज. घ. 'धर्मांशु' । ५ क. ल. अ.
घ. म. ऐन्द्रं वृष' ।

(त्रिंशो 'वायव्यं श्वेतम्' इत्यत्राजस्पैवाऽऽलम्भनाधिकरणे सूत्रम्—)
 नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥

विशाधिकरणमारचयति—

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाम एव वा ॥

विशेषानुक्तितः कोऽपि च्छाम एवास्त्वबाधनात् ॥ ३६ ॥

“वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः” इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेष-
 वाचित्वाभावाच्चं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयति । इति पूर्वं पक्षः ॥

चोदकप्राप्तस्याजस्य धांधे कारणाभावात्तमेव समर्पयति । इति रौद्रान्तः ।

(एकत्रिंशो खलेवालीतण्डुलयोः स्वादिरत्रैहत्वानिपमाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः
 स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति—

खलेवालीतण्डुलयोः स्वादिरत्रैहता न वा ॥

यूपोक्तेमुख्यवृत्त्यर्थमुद्देशात्त्वादिरौ हि सा ॥ ३७ ॥

अवघाताद्यबाधार्थं त्रैहता तण्डुलेष्वपि ॥

प्रत्यक्षवर्चनत्वार्थं कार्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥

अन्तरेण हविर्देवयोगात्प्रातिदेशनम् ॥

न निषन्तुं शक्यतेऽतः स्वादिरत्रैहतोऽनयोः ॥ ३९ ॥

“खलेवाली यूपो भवति” इति साधस्के श्रुतम् । तथा—“दधि घृतमापो धाना-
 तण्डुलास्तरैसंमृष्टं प्राजापत्यम्” इति चित्रायामे श्रुतम् । तत्र प्रकृतौ यूपस्य स्वादि-
 रत्वम्, यच्च तण्डुलानां त्रैहिसंबन्धित्वम्, तदुभयमनयोर्विकृत्योरस्ति, न वा, इति
 संशयः । तत्र ‘या खलेवाली सा यूपो भवति’ इत्येवमुद्देश्यविधेयभावे यूपशब्दस्य
 मुख्यवृत्तिर्न सिध्येत्, यूपानुविशास्त्रीर्षवक्षणादिरहितायाः खलेवाल्या यूपशब्दवाच्य-
 त्वान्भवत् । अतो यूपशब्देन यूपकार्यं पशुनियोजनादिकं लक्षणार्थं स्यात् । ‘यो
 यूपः सा खलेवाली’ इत्येवमुद्देश्यविधेयभावे तु संस्कृतस्य स्वादिरयूपस्य खले मेढित्वेन
 स्थापयितुं शक्यत्वाच्च कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः । तस्मात्—अस्ति खलेवाल्याः

खादिरत्वम्, तथा चोदकप्राप्तावघाताद्यबाधार्थं तण्डुलेष्वपि ब्रौहित्वम्, अस्ति । इति पूर्वः पक्षः ॥

यूपमुद्दिश्य खलेवालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खलेवालीशब्दप्रवृत्तिशब्द-योरश्रुतस्य नैरन्तर्यपाठस्य कल्प्यत्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् । ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्वरं यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रज्ञानम् । तथासति 'खलेवाल्यां पशुनियोजनादिकं कार्यम्' इति वाक्यार्थः संपद्यते । तत्र कुतो यूपः, कुतस्तरां तदीयं खादिरत्वम् । तथा तण्डुलानां पेपणासंयवनादिरहिवातानामेव प्रजापतिदेववासंभवोऽत्र श्रूयते । प्रकृतौ तु पेपणादिपरंपरया निष्पन्नस्य तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देववासं-बन्धः । अधोऽसमानत्वान्नात्र चोदकातिदेशः । तथा सति खादिरत्वमैहत्वनियमामावापा काचित्खलेवाली, तण्डुलाश्च ये केचित्सन्तु । इति राद्धान्तः ॥

(द्वात्रिंशो-खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ७१-७२)

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति—

खलेवाल्यां जोषणं च च्छेदनं तक्षणोच्छ्रयो ॥

स्युर्वा नो, चोदकात्स्युर्नो वैषध्याञ्च विरोधतः ॥ ४० ॥

जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया सेव्यत्वनिश्चयः । तल्लक्षणानि चाऽऽपस्तम्बेनोक्तानि—“समेजावमशाखोज बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमशुषिरम्” इत्यादीनि । खलेवाल्यां चोदकप्राप्ता अपि जोषणादयो नो कर्तव्याः । कुतः—वैष-ध्यात् । पूर्वसिद्धाया एव खलेवाल्या यूपकार्ये विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वाद-न्यजोषणादिकं कृतमप्यनर्थकम् । अपि च तक्षणादीनि यूपत्वसंपादकानि । खले-वाली तु न यूपः । किंतु—अयूपे केवलं यूपकार्यमतिदिश्यते । तस्मात्—तक्ष-णादीनि तत्र न कर्तव्यानि । किंच यथा वृक्षस्य च्छेदनादिना वृक्षत्वमपैति, तथा खलेवालीत्वमेवापेयात् । नहि वरघाताय कन्योद्वाहः । जोषणस्य तु वृक्षत्वदशायां कर्तव्यस्य न खलेवालीत्वदशायां प्राप्तिरस्ति । तस्मात्—जोषणादयो न सन्ति ॥

(त्रयस्त्रिंशो-खलेवाल्यां पर्युहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणे-मन्त्रम्—)

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥

त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति—

पर्यूहणोद्यज्ञनादि न स्यात्स्याद्वाऽत्र पूर्ववत् ॥

न स्याद्दृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत् ॥ ४१ ॥

सन्ति प्रकृतौ पर्यूहणादयः । तथा च कल्पसूत्रकारः—“—‘ब्रह्मवन्ति त्वा क्षत्र-
वनिम्’—इति मदक्षिणं पांसुभिः पर्यूह्य, ‘ब्रह्म दंष्ट्र क्षत्रं दंष्ट्र’—इति मैत्रावरुणदण्डेन
समभूमिपरिदंष्ट्रणं कृत्वा, ‘उत्तम्भय पृथिवीम्’—इत्यग्निः परिपिश्रति” इति । अस्ति
चाञ्जनप्रोक्षणादि । तदेतदुभयविधमत्र खलेवाल्यां नास्ति, अयूपत्वेन छेदनादिवत्त-
न्निवृत्तेः । इति पूर्वेः पक्षः ।

न तावदुभयं छेदनादिवद्भार्यम्, बलीवर्दादिभिश्चालितस्य यैदेः पर्यूहणादिमिर्दुर्लो-
करणस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवात् । अञ्जनादिकं प्रकृताविवाहृष्टार्थम् । न चैतेनोभयेन
खलेवालीत्वमपैति । तस्मात्—अयूपत्वेऽपि (यत्) सार्थैकमविरुद्धं च, तद्भवेत् ॥

(चतुर्विंशो—प्रतद्वयसहितेऽधिकरणे—सूत्रम्—)

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥

चतुर्विंशाधिकरणं (महापितृयज्ञे धानास्त्वघातानुष्ठानबोधक) भाष्यमतेनाऽऽ-
रचयति—

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ॥

न नाशः क्रमबाधेऽतोऽवघातो नात्र बाध्यते ॥ ४२ ॥

महापितृयज्ञे इतिः किञ्चिच्छ्रूयते—“पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः” इति । धाना-
शब्देन मृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सकृन्मात्रपक्षेर्धानास्त्वमेव
विनश्येत् । अवस्तासामविनाशाय नास्त्यवघातः । इति पूर्वेः पक्षः ॥

“धाना अवहन्त्वव्याः” इति ह्यत्र चोदकवाक्यम् । तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसंपादितं
धानात्वं पूर्वभावि, पश्चाद्भावि त्ववघातः, इति क्रमः प्रतीयते । तं क्रमं बाधित्वा प्रथ-
मतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं वद्धर्मस्य
क्रममात्रस्य बाधनम् । तस्मात्—अवघातः कार्यः ॥

वदेवाधिकरणं (पेपणस्य प्राकृतताबोधक) वार्तिकमतेनाऽऽरचयति—

पेपणं नूतनं मन्ये प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ॥

नूतनं, प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात् ॥ ४३ ॥

महापितृयज्ञं पुनं श्रूयते—“पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्याये दुग्धे मन्यम्” इति ।

१ घ. 'णाभ्यज्ञ' । २ क. ख. घ. ज. 'रिपुहं' । ३ ज. मयेः । ४ ज. घ. ज. 'दीकार' ।
५ ज. घ. 'यन' । ६ घ. 'ये नोऽय' । ७ ज. घ. 'विनश्यते' । ८ क. 'घातार्हस्य' । ९ ज. 'तममध्या' ।

मृतवत्सा धेनुरभिवान्या । द्रवद्रव्ये प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मेन्यः । तत्र यत्पेणम्, तन्न प्राकृतम् । कुतः—क्रमव्यत्यामात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः पेणम्, पश्चात्पुरोडो-
काश्रपणम्, अत्र तु प्रथमतः श्रपणेन धानाः संपाद्य पश्चात्प्रकृभावाय पेणम् ।
तस्मात्—नूतनम् । इति प्राप्ते—

भ्रूमः—चोदकप्राप्तप्राकृतपेणगतक्रमयोरुभयोर्वाचि गौरवात्क्रममात्रं बाध्यम् । पेण-
णपदार्थस्तु स एवेति तद्धर्मोः 'ईपादि मन्यः' इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्था-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	३४	६४१
सूत्राणि	७४	१७८५

(अथ तृतीयः पादः प्रारभ्यते)

(मथमे— { पश्चादौ सामिधेन्यादिप्राक्- } सूत्राणि १-१२)
{ तैत्तिकर्तव्यतानुष्ठानाधिकरणे }

विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्प-
त्तिः संनिधानात् ॥ १ ॥ प्रकृतिवत्तस्य चानुपरोधः
॥ २ ॥ चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं
तथाभूतमपूर्वं स्यात्तस्य विध्युपलक्षणात्सर्वो हि
पूर्ववान्विधिरविशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥ न चा-
ङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ कर्मणश्चैकशब्द्या-
त्संनिधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः
स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद्गुणस्य चोपदे-
श्यत्वात् ॥ ६ ॥ अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥
तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ सर्वमेवं प्रधान-

मिति चेत् ॥ ९ ॥ तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थ-
विधयः स्युः ॥ १० ॥ विधित्वं चाविशिष्टमेवं
प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा योगात्तस्मात्सर्वं
प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥ समत्वाच्च तदुत्पत्तेः
संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ॥

पश्वादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥ १ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्यामवृत्तितः ॥

लायवाद्गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीपपशावेकादश प्रयाजाः श्रुताः, चातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः, वायव्य-
पशौ “हिरण्यगर्भः”—इत्याधारमन्त्रः, इत्यादिभिर्युतेषु पश्वादेषु प्राकृतेविकर्तव्यता
सामिधेन्यादिनास्ति । कुतः—संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधारस्यङ्गस्य मत्स्य-
शविषौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वादौ चोदकस्यामवृत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

पश्वादिविधित्वावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र—‘प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा
वदाकाङ्क्षा पूर्यताम्, विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वा’ इति ‘वीक्षायां ऋषोप-
कारतया प्राकृताङ्गाविदेश एव न्याय्यः । तद्वत्पश्वाविदेशतः प्राग्प्रयाजाद्यङ्गमनूद्य
गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् । तस्मात्—
संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बोधेऽपि प्रयाजाधारसामिधेन्यादीविकर्त-
व्यता प्रामाण्येवाविदेशात् । इति राद्धान्तः ॥

(द्वितीये—हिरण्यगर्भमन्त्रस्वोत्तराधारगुणताधिकरणे सूत्राणि १३-१७)

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ उत्तरस्य वा

मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ

१ ज. घ. ‘पादस्य प्र’ । २ ज. घ. घ. ‘दिविध्य’ । ३ ज. घ. नास्ति वाच्यम् । ४ घ.
‘स्य प्र’ । ५ क. विवक्षायाः । ६ ज. घ. ‘वा प्राकृतोपकारकत’ । ७ भ. ‘वापिनऽपि । ८ ज.
‘शेषत एत’ ।

विकारः स्याद्गुणानामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिंश्चामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

हिरण्यगर्भ आधारे पूर्वस्मिञ्चुत्तरेऽथवा ॥

लिङ्गादाचे समं लिङ्गं ऋषकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ३ ॥

वायव्यपशौ—“हिरण्यगर्भः समवर्तताम्रे—इत्याधारमाधारयति” इति श्रुती मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतः—मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृती प्रजापत्यः पूर्व आधारः । आस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” इति वाक्यशेषात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः । कुतः—ऋषकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाधारः “प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयति” इति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । यतः “तूष्णीमाधारमाधारयति” इत्यमन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधारे “ऊर्ध्वोऽध्वरः” इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र ऋषम् । तस्मात्—द्वितीय आधारे “हिरण्यगर्भः”—मन्त्रविधिः । यत्तु प्रजापतिदेवता लिङ्गम्, तदिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रेऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मात्—“ऊर्ध्वोऽध्वरः” इति मन्त्रं चाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ॥

(तृतीये— { चातुर्मास्येषुसोमेष्वासादननिषोज- }
 { नयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणे }—मूत्राणि १८-२२)

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥

॥ १८ ॥ प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥ विधेस्तु

तत्र भावात्संदेहे यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात्

॥२०॥ संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

विप्रतिषेधात्क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किमुत्करासादनं च परिधौ च नियोजनम् ॥
 कर्मान्तरे प्राकृतयोगुणो वाऽऽद्योऽस्त्वसंभवात् ॥ ४ ॥
 पृथुतामुत्कराग्रस्य परिधेश्च स्थविष्ठताम् ॥
 आश्रित्य संभवात्कर्तुं गुणौ तौ लाघवान्मतौ ॥ ५ ॥

सौमिकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते—“उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियु-
 जीव” इति । एते आसादननियोजने प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयेते, इत्याद्यः
 पक्षो युक्तः । कुतः—प्राकृतयोरत्यन्तसंभवात् । वेदेरुद्धृतानां पांसूनां वीक्षणाग्रो
 रासिरुत्करः । न हि वत्र वाजिनाख्यनीरस्याऽऽसादनं संभवेति । नाप्यङ्गुलीवदणीयसि
 परिधौ पशुर्नियोक्तुं शक्यते । वतः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासंभवाददृष्टार्थत्वम् ।
 वेदेवत्सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रयाजैकादशत्वादिवह्नाद्यवाप्राकृतयोरैव वाजिनासादनपशुनियोजनयोर्द-
 ष्टपरिधिगुणौ विधीयेते । न च वीक्षणत्वेऽपि सूच्यमवदयोभ्यत्वम्, मृदाशयग्रस्य
 पृथुत्वेन स्वल्पपानासादनयोभ्यत्वात् । परिधिश्चैष्टिकवेद्यामिव नाणीयान्, किं तूत्तरवेद्यां
 स्थविष्ठः । तस्मात्—गुणविधिः ॥

(चतुर्थे— { अग्निचपने प्राकृतवैकृतोभय- } सूत्राणि २३-२९)
 { वीक्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणे }

पङ्क्तिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयो-
 गात् ॥ २३ ॥ अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥
 आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ अपि वा
 प्रतिमन्त्रत्वात्प्राकृतानामहानिः स्यादन्ध्यायश्च
 कृतेऽभ्यासः २६ पौर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते
 नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥ तत्पृथक्त्वं च दर्शयति
 ॥ २८ ॥ न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

पङ्क्तिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतवाधकम् ॥
 समुचितं वा वाधः स्वात्कार्यैर्कपोत्तच्च वाक्यतः ॥ ६ ॥

अग्नौ होमाद्गताकृष्वेतिदिष्टेन तुल्यता ॥

विनाऽऽवृत्तिं द्वादशत्वासिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥ ७ ॥

अग्निचयने दीक्षाहुवयः श्रूयन्ते—“षड्विद्दीक्षयति” इति । मरुत्वावपि “स्रुवेण चवसो जुहोति दीक्षितत्वाय”—इत्यादिना दीक्षाहुवयः षड्विहिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः—“आकूयै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा”—इत्यादयः ऋषाकृत्वा मन्त्राः । “आकूयि-
मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इत्यादयो वैरुवाः । तत्र ‘वैरुत्वाहुविमन्त्रपदकं किं मरुत्वस्य बाधकम्, किंवा मरुत्वेन समुचितम्’ इति संशये—‘बाधकम्’ इति तावत्प्राप्तम् ।
कृतः—कार्यैक्यात् । दीक्षणीयेष्टचङ्गभूवाहुत्युपकारलक्षणं यत्कार्यं मरुत्वानां मन्त्रा-
णाम्, तदेव वैरुत्वानामपि । न च—वैरुत्वौ तत्र प्रतीयते—इति शङ्क्यम्, स्वाहा-
न्तारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्वप्रतीतिः । आहुत्वानां च “षड्विद्दीक्ष-
यति” इति वाक्येन दीक्षणीयाह्वत्वप्रतीतिः । तस्मात्—श्रूयमाणैर्मन्त्रैरविदिष्टानां
बाधः । इति पूर्वः पक्षः ॥

अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धम् । तथाऽपि होमाद्गत्वं लिङ्गेन
केल्प्यम् । तथा चाविदेशकल्प्यैर्मन्त्रैस्तुल्यचलत्वात्त बाध्यबाधकत्वा । एवमपि न समु-
च्चये प्रमाणमस्ति—इति चेत् ॥

अस्त्येव, “द्वादश जुहोति” इति संख्याविधानेन वत्सिद्धेः । न च—वैरुत्वाना-
मेवै षण्णामावृथ्या सिध्यति—इति वाच्यम्, आवृत्तेरश्रुतत्वात् । न च—सा कल्पयितुं
शक्यते, अन्यथाऽपि संख्योपपत्तेः । तस्मात्—समुच्चयः । इति सिद्धान्तः ॥

(पञ्चमे—पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यधिकरणे मन्त्राणि ३०—३३)

आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-

दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥ विका-

* “अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुवयः षट्प्राप्ताः । तासां च ऋषाः प्रकृतित एव प्राप्ताः—“आ-
कूयै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा” इत्यादयः । अमादपरे षण्मन्त्राः—“आकूयिर्मग्निं प्रयुजं स्वाहा” इत्यादयः”—
इत्यादिशास्त्रदीपिकाऽप्येतत्सर्वानि । परं तु शास्त्रभाष्ये—“आकूयिर्मग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति प्रा-
कृत्यः । तथा वैरुत्वः—“अग्नये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा”—इति—इत्यभिहितम् ।

१ स. ज. घ. ङ. वरुणीयम् । २ क. “देशिककृ” । ३ क. “द । न । अस्त्ये” । ४ स. ङ.
घ. ङ. अस्त्येवम् । ५ क. “य समुच्चयतिदेः ष” । ६ स. घ. ज. घ. ङ. राद्धान्तः ।

रस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ शङ्कते
च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

एकादिना समुच्चये पुनर्निष्कृत इत्यदः ॥

बाधकं वा समुच्चेषमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ॥

ददातीत्यविधापित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्चैवं श्रूयन्ते—“एका देया, षड्देयाः, द्वादश देयाः” इत्यादिना । पुनराधने तु “पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा” इत्यादि श्रुतम् । भग्नः सन्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमविदिष्टयैकादिसंख्यया समुच्चयिते, उत तां बाधते, इति संशयः । “उभयोरिदं व्योपेयिकीः पौनराधेयिकीश्च” इत्युक्तत्वात्समुच्चयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

‘ददाति’ इति वर्तमानानर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले षडेव दीयमानं च मिलित्वा ‘उभयैः’ इत्यनूद्यते । दक्षिणास्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वाद्दु-
पदिष्टमविदिष्टस्य बाधकम् ॥

(षष्ठे—आग्रपणे वासोवत्साम्यामन्वाहार्यस्य निवृत्त्यधिकरणे—सूत्रम्—)

वासो वर्तसं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वासो वर्तसं समुच्चेषमन्वाहार्येण वा न वा ॥

अविरोधात्समुच्चये न कार्यैक्याद्विरोधतः ॥ १० ॥

आग्रपणे श्रूयते—“वासो दक्षिणा, वर्तसः प्रथमजो दक्षिणा” इति । उदेवत्प्रा-
कृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात्समुच्चयिते । इति मन्दः पूर्वपक्षः ।

एककार्यत्वेन विरोधित्वात् समुच्चयः, किंतु बाधः । इति राद्धान्तः ।

(सप्तमे—आग्रपणे वासोवत्सयोरन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

१ अ. घ. धायकं । २ क. 'वैते दम' । ३ घ. 'लभिया' । ४ ख. ज. घ. ज. 'गाव बहवः
पू। च. 'गाव बहवः पू। ५ ख. 'दिठतो र' । ६ घ. ज. घ. 'त्याग्याये' । ७ क. 'मानादेय' ।
८ ख. घ. 'गावह' ।

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथ वा ॥

न तद्धर्मत्वतो मैवं साधनत्वं प्रयुक्तितः ॥ ११ ॥

सन्त्यन्वाहार्यधर्मोः । तान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“दक्षिणसद्म उपहर्त्वा इति संप्रेष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरवः, तान्यजमान आह—दक्षिणव ऐव—इति । तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति । ‘ब्राह्मणा अयं व ओदनैः, प्रतिपृच्छीव । उत्तरवः परीव’ इति संप्रेष्यति” इति । सोऽयं धर्मोऽत्र वासोवत्से न कार्यः, तस्यान्वाहार्यनिषिषत्वात् ।

मैवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनानातसाधनत्वमैयुक्तास्ते धर्मोः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं वाससि वत्सेऽपि समानम् । तस्मात्—अत्रापि सन्ति ते धर्मोः ॥

(अष्टमे—आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ॥

न वत्सनाशादश्रौती दक्षिणा मांसदानतः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्ये पाकोऽस्ति । पूर्वन्यायेन तद्धर्मादिदेशाद्वत्सेऽपि पाकः स्यात् । इति चेत् ।

न । वत्सनाशप्रसङ्गात् । ‘अस्तु’ इति चेत् । न । तथासति मांसदानेन श्रुतहोनाश्रुतकल्पने प्रसज्येयात्वात् । तस्मात्—नास्ति वत्से पाकः ॥

(नवमे—आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ॥

वैयर्थ्यादिभ्यश्चकपत्त्वात्पाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रत्येपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मात्—अन्वाहार्यवत्पाकोऽस्ति । इति चेत् ।

१ अ. घ. ‘स्वपृथकि’ । २ अ. घ. घ. ‘मोः’ । तत्कल्पे । ३ क. ‘क्षिणास’ । ४ क. घ. घ. उपहर्त्वेन्या । ५ क. घ. एव । ६ अ. घ. ‘न’, प्रीता पृ’ । ७ अ. घ. ‘प्रयोऽस्या तेन प’ । ८ क. ‘न्ते । तत्पत्त्वा’ । ९ क. ‘सित । तद’ । १० अ. अ. घ. ‘हान्यधु’ । ११ अ. ‘तो हसी ।

न । ओदनत्वार्षो हि पाकः । न हि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता संभवति । न च पाकः कर्तुं शक्यवे । न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दार्थः, किं वा हि तण्डुलानां विक्रिप्तिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न च वाससि विक्रिप्तिः । तस्मात्-
भविदिष्टः पाको बाध्यते ॥

(दशमे-आश्रयणे वासोवत्सयोरभिघारणाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिघारोऽस्ति नो वाऽत्र शक्यत्वाद्भवत्सवाससोः ॥

अस्यपन्वाहापेवन्मैवं स्वादुताया असंभवात् ॥ १४ ॥

सद्योऽपेः ॥

(एकादशे— { ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादश- } सूत्राणि ३९-४९)
{ शतस्य दक्षिणात्वाधिकरणे }

द्रव्यविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ३९ ॥ समत्वात्तु गुणाना-

मेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥ यस्य वा
संनिधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभिसंबन्धः ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मा-
त्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ असंयोगाद्विधि-

श्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्याकोपात्कृतोः
॥ ४३ ॥ शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

असा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

* शारत्भाष्ये तु—यतः पूर्वेः सूत्रे—‘एकजातीयानामेव द्वारयत्संख्या’ इति साधितम् । एत-
न्नारथ्यं ‘सा संख्या दशमेव’ इति साधितम् । शरत्भिकरणद्रव्यमहीकृतम् । न्यायमात्रा तु शब्दविधि-
कानुसारीति ।

१ क. पाकः । ओदनशमे क्रियमाणे यत्तमानेन श्रेयः क्रियते—‘दक्षिणभाग आगन्तव्यम्, उत्तर-
भागान्तरम्’ इति । अयं श्रेयः ओदनशमस्य परमेश्वरोदनधर्म इत्युच्यते । अयं धर्मो वाससि वासते च
न कर्तव्य इति पूर्ववत् । सिद्धान्ते कर्तव्यः । न हि वाससः । २ क. ‘दि’—आश्रयोऽश्रेय न वा
एव । क. च. य. ति—आश्रयोऽश्रयति ।

अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ भागित्वाद्वा
 गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ प्रत्ययात्
 ॥ ४८ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ॥
 सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥
 संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाचन्वयतोऽग्रिमः ॥
 वाक्यभेदान्न तर्कितु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥
 संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ॥
 असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥
 संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ॥
 एकत्वेऽप्यत्र पार्त्तिकचिन्मापा वा गाव एव वा ॥ १८ ॥
 पार्त्तिकचिन्मिमाभावान्मापाः सन्ति हि तत्त्वतः ॥
 मापा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः ॥ १९ ॥
 तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ॥
 संख्यान्तरं चेद्विकृतौ स्याद्गवां वाध्यतामियम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याग्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“गौश्चाश्वश्चा-
 श्वतरश्च गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च ब्रीहियश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं
 दक्षिणा” इति । द्वादशाविकं शतम् । तत्र संशयः—सेय संख्या किं गवादिसर्वद्रव्य-
 विषया, किंवा कतिपयविषया । सर्वत्वपक्षेऽपि—प्रतिद्रव्यमियं संख्या, उत मिलि-
 तानाम् । तत्र—गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या तद्वतो गुणः । प्रतिप्रधान च गुणा-
 वृत्तिर्न्याय्या । तस्मात्—‘गवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्या’ इति प्रथमपक्षगते प्रथमे
 संख्याविकल्पे प्राप्ते—

ध्रुमः—नैतद्युक्तम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो ‘मिलितानामियं संख्या’ इति
 द्वितीयसंख्याविकल्पोऽभ्युपेयः । तथा च सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुग्रहन्ते ।
 एतदप्ययुक्तम् । अनौचित्यात् । न हि ब्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्व-
 गैवा द्विधादिसंख्योचिता । परिक्रीतस्यत्विजो द्वित्रैर्वीहिबीजेः प्रयोजनाभावात्प्रस्था-

१ क. ख. ज. घ. ङ. ‘व ॥ १५ ॥ प्रस्थाधीचि’ । २ ज. घ. ‘वी वैकृतस्ये’ । ३ ख.
 ज. घ. ङ. ‘मे शास्त्रावि’ । ४ ख. ज. घ. ङ. ‘यशास्त्रावि’ । ५ ख. ज. घ. ङ. ‘भ्युपगन्तव्यः ।
 ६ ज. घ. ‘गैतद्वि’ ।

निकेखार्यादिसंख्या तत्रोचिता । न चैयमत्र श्रुता । तस्मात्—‘मिलितानां सर्वेषां समुच्चयः’ इत्ययं पक्षो न युक्तः । ‘कतिपर्यविषया संख्या’ इत्यस्मिन्नपि पक्षे—कि-
माद्याः पद्धिधाः पशवः, किंवा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः
संख्याया उचितत्वात् ‘पशवः’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नैवद्युक्तम् । ‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इत्यत्र ‘तस्य’ इत्येकवचना-
न्वेन पण्णां गवादिपशूनामन्वेतुपयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षे—किं यत्किंचिदेकम्, किं
वा मापद्रव्यम्, उव गोद्रव्यम् । तत्र—नियामकाभावात् ‘यत्किंचित्’, इति प्राप्तम् ।

तत्र । संनिधेर्नियामकत्वात् । ‘मापाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति मापाः
संनिहिताः । तर्हि ‘अस्तु मापद्रव्यम्’ इति चेत् ।

न । पश्चाद्विपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् । तस्मात्—‘गोद्रव्यम्’ इति
पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतस्वोपकारी तत्र नियामकौ । अस्ति हि महानुपकारः,
श्रुतिजः प्रतिग्रहीतुर्गव्येनाऽऽज्यक्षीरादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु—‘तस्य
मकुवस्य ऋवोर्द्वादशशतं दक्षिणा’ इत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न मवीयते—इति चेत् । न ।
‘यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतम्’ इति वाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्ये हि मकरणाद्वर्तीयः ।
तस्मात्—‘गवां द्वादशशतम्’ इति रौद्रान्तः । विकृतिषु यत्र गोर्दक्षिणायाः संख्या-
न्तर श्रुतम् । तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारकलम् ॥

(द्वादशे-विभज्य गोदक्षिणाया दानाधिकरणे सूत्राणि ५०-५२)

तस्य दानं विभागेन प्रदानानां पृथ-
क्त्वात् ॥ ५० ॥ परिक्रियाच्च लोकवत्
॥ ५१ ॥ विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिभेऽपि किम् ॥
अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः ॥ २१ ॥
अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ॥
विभागे स्वामिभिः स्वत्वसिद्धौर्लङ्गं च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः—श्रुतिगम्यो दैयानामुक्तसंख्यानां गवां विभागा-
विभागयोर्द्वयमानेच्छैव पयोजिका, उवास्त्यन्यतरनियतिः। यदाऽपि नियतिः, यदाऽपि—

१ क. ‘कुरुत्वादि’ । २ क. ‘मत्राधु’ । ३ क. ज. घ. ‘पदव्यधि’ । ४ ज. घ. ‘मस्तु’ ।
५ ज. घ. म. सिद्धान्तः । ६ क. ज. घ. म. ‘भिः सत्त्वति’ । ७ ज. घ. देवानां ।

अविभागः, विभागो वा विभागनियामकस्यानुक्तत्वात् 'इच्छा' इति तावत्प्राप्तम् ।
 "अतिगम्यो दक्षिणां ददाति" इति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीवृत्तात्
 'अविभागः' इति पक्षान्तरम् ।

अहेकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्बहुत्वं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिग्रहीता । तथासति विभा-
 गावश्यंभवात् । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वामावे परस्वत्वापादनलक्षणो दानश-
 ब्दार्षो न सिद्ध्येत् । किंच "तुयो वो विश्ववेदा विभजतु" इति मन्त्रे विभागलिङ्गं
 दृश्यते । तस्मात्—विभागनियमो राद्धान्तः ॥

(त्रयोदशे ज्योतिष्टोमे समारूपानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणे सूत्राणि ५३-५५)

समं स्यादश्रुतत्वात् ॥ ५३ ॥ अपि वा कर्म-
 वैषम्यात् ॥ ५४ ॥ अतुल्याः स्युः परि-
 क्रये विपमाख्या विधिश्रुतौ परिक्रयान्न कर्मण्यु-
 पपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात्समः ॥

वैषम्यं स्याद्यथासर्वमेवं तत्स्पात्समारूपया ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । कुतः—वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्य-
 हेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागी दृष्टः । तस्मात्—
 'समः' इत्येकः पक्षः ।

कर्मकरेषु प्रयासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृष्टम् । तद्बदन्नापि । इति द्वितीयः पक्षः ।
 द्वादशाहे दीक्षायामेवं समान्नायते—“अग्निं दीक्षयति, पादिनो दीक्षयति" इति ।
 अर्धे येषामृत्विजां तेऽग्निनः । एवं पादिनो योजनीयाः । तद्विक्रमो याज्ञिकमुखादवग-
 न्तव्यः । ततः श्रौतसमारूपेण केषांचिदधर्मं, केषांचित्पादः, इत्यादिविधेभ्यो
 विभागः । इति राद्धान्तः ॥

(चतुर्दशे भूनाम्नि धेनुदानेन निखिलदक्षिणावाधाधिकरणे सूत्राणि ५६-५८)

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वा-

१ क. ज. छ. 'भावी । स' । २ छ. 'किंचित्तपो' । ३ च. छ. म. 'तुयो' । ४ क. छ. च. म.
 'पादं मेवं' । ज. छ. 'यासमेवं' । ५ ज. छ. 'तुपु लो' । ६ ज. छ. 'तृसमो वि' । ७ क. म. प. न.
 ८ क. पादिन । ९ च. तद्विशेष । १० च. 'तव्याः । त' । ११ च. ज. छ. 'वयो वि' ।

त्सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिगुणशब्देन ॥५६॥
 सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य
 गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं
 स्यात्तस्मात्समवायाद्धि कर्मभिः ॥ ५७ ॥ चोद-
 नानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

भूनाञ्च धेनुर्बाधेत गाः किंवा कृत्स्नदक्षिणाम् ॥

धेन्वा विशेषितत्वाद्वा दक्षिणैकत्वतोऽस्त्रिणाम् ॥ २४ ॥

अतीताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपोद्धावत्वेन मरुवौ दक्षिणा निरूपिता । अत्र
 विकृतौ बाधो निरूप्यते । “अथैष भूः” इति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य “धेनु-
 र्दक्षिणा” इति श्रूयते । सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते । कुतः—‘या गौः सा धेनुः’ इति
 विशेषाधिकृतं योग्यत्वात् । न हि ‘योऽश्वः, सा धेनुः’ इति विशेषणं युज्यते । तस्मात्
 —गोविशेषरूपया धेन्वा मरुत्वस्य गोसामान्यस्यैव बाधो नेतरस्य । इति प्राप्ते—
 ब्रूयः—इयं धेनुरस्त्रिणां दक्षिणां बाधते । कुतः—गवादीनां मायान्वानां सर्वेषा-
 म्भे दक्षिणारूपत्वात् ‘दक्षिणा’ इत्येकवचनमिह प्रयुज्यते । “गौश्च”—इत्यादयः
 समुच्चयवाचिनश्चशब्दा एकत्र एवोपपद्यन्ते । आनतिश्चैवंसत्यन्तमुल्लभा । यदि
 दक्षिणा भिद्येरत्, तदानीमेकैवाऽऽनतिसिद्धेरितरासां वैषर्ष्यं दुवारम् । तस्मात्—
 निखिलदक्षिणाबाधः ॥

(पञ्चदशे—‘एकां गाम्’ इत्यनेन गोगतसंख्यावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

एकां पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्तयेत् ॥

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्मेवं व्यवहितस्वतः ॥ २५ ॥

इदं श्रूयते—“यस्य सोममपहरेयुरेकां गौ दक्षिणां दद्यात् । अभिदग्धे पञ्च
 गाः” इति । तदिदं सख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानं गवोश्चादिदक्षिणां कृत्स्नां निव-
 र्तयेत् । तस्य दक्षिणाशब्दयोगेन कार्यैकत्वात् ।

मेवम् । विशिष्टविधौ गौरत्वात्, गवां माद्यत्वाच्च, संख्यामात्रं विधेयम् । तस्य च

गोपदेन व्यसधानान्न दक्षिणायोगोऽस्ति । योगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं पूर्वपार्श्वं
संख्यामेव निवर्तयेत्, न त्वन्यत्किञ्चित् । इति राद्धान्तः ॥

(पोडशे-साद्यस्क्रे त्रिवत्सेन सोमक्रयसाधनमात्रबाधाधिकरणे सूत्राणि ६०-६२)

त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥ तथा च लिङ्गदर्श-
नम् ॥ ६१ ॥ एके तु श्रुतिभूतत्वात्सं-
ख्यया गवां लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

त्रिवत्सेनर्षभो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम् ॥

क्रयभः पुंगवत्वान्न क्रयोद्देशविधानतः ॥ २६ ॥

साद्यस्क्रे वर्षत्रयोपेतो गौः श्रूपते—“त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः” इति ।
प्रकृतौ—“अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वृषभेण क्रीणाति,” इत्यादिना
क्रयसाधनान्याम्रावानि । तत्र पुंगवत्वसाम्येन बाध्यं वृषभमात्रम् । इति पूर्वः पक्षः ।
नैतद्युक्तम् । कुतः—क्रयमुद्दिश्य त्रिवत्सविधानात् । साण्डत्वोद्देशेन तद्विधाव-
मोपीपीयादावपि त्रिवत्सः प्रसज्येत । तस्मात्—क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम् ॥

(सप्तदशे-अश्वमेधे प्राकाशेनाध्वर्षुभागबाधाधिकरणे सूत्रे ६२-६४)

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ अपि त्ववयवार्थत्वा-
द्विभक्तप्रकृतित्वाद्गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वर्षवस्य वा ॥

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥ २७ ॥

अश्वमेधे श्रूपते—“हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्षवे ददाति” इति । प्राकाशौ दीप-
स्तम्भाविस्तेके । दर्पणाविस्यरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ,
एत—अध्वर्षुभागस्यैव । तत्र “प्राकाशौ ददाति” इति कर्मकारकवाचिद्विर्वायाशु-
तिकृतेन दानसंबन्धेन “प्राकाशावध्वर्षवे” इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपोदिवे सति
देयद्रव्यमतीतेर्देयवान्तरस्य कृत्स्नस्य बाधः । इति पूर्वः पक्षः ।

“अध्वर्षवे ददाति” इति समदानवाचिचर्तुषींश्रुतिकृतस्य दानाक्रियासंबन्धस्याप-

वदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियया संबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधाद्ध-
 पुंभागस्यैव बाधः । इति राद्धान्तः ॥

(अष्टादशे—उपह्वये श्यावाश्वेनास्त्रिलक्षिणाबाधाधिकरणे सूत्राणि ६५-६७)

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
 यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ एके तु कर्तृसंयोगा-
 त्सग्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥ अपि वा
 तदधिकाराद्धिरण्यवदिकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

श्यावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको निस्त्रिलस्य वा ॥

आद्यः प्राकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २८ ॥

अस्त्युपह्वयनामक एकौहविशेषः । तत्र श्रूयते—“अश्वः श्यावो रुक्मललाटो
 दक्षिणा”, “स ब्रह्मणे देयः” इति । प्राकाशन्यायेनायं ब्रह्मभागस्यैव बाधकः । इति
 पूर्वः पक्षः ।

दक्षिणाशब्दसंयोगाद्धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः । उपरितनेन तु “ब्रह्मणे देयः”
 इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषान्तरसंबन्धो बाध्यते । तथासति
 पुरुषान्तरस्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयबाधालौकिकदानादिना केनचिदुपायेनाऽऽनविः
 सिध्यति ॥

(एकोनविंशे— { सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणा- } सूत्राणि ६८—७३)
 { पुरुषान्तरयोर्बाधाधिकरणे }

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ सर्वविकारो वा
 क्रत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ ब्रह्मदानेऽ-
 विशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ उत्सर्गस्य क्रत्व-
 र्थत्वात्प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः
 प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥
 यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वे वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥७३॥

एकोनविंशधिकरणमारचयति—

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहार्युतं कृत्स्नत् ॥

पशूनां निन्दया सर्वप्रसक्तैर्ब्रह्मभागहृत् ॥ २९ ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसी ॥

इषावाश्वत्सर्वदेवपुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

श्रुतपेये श्रूयते—“ओद्गुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा” “स मियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इति । सोऽयं सोमचमसो ब्रह्मभागमेव बाधये । कुतः—“यत्पशून्दि-
घात्, सोऽन्वृत् कुर्यात्” इति पशूदाननिन्दया सर्वदानप्रसक्तेः । तस्मात्—न सर्व-
बाधकः । इति प्राप्ते—

धूमः—नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते । किंतु विधित्सिवसोमचमसस्तुत्यर्थोऽय-
मर्थवादः । तेन निन्दायाः सर्वप्रसक्तत्वं नास्ति । तस्मात्—सर्वप्रसक्तिरूपाया
अभ्यधिकैशङ्काया निराकृतत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः ॥

तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वाचिन्तारूपं विचारं बुद्धिव्युत्पादनाय रचयति—

पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षपित्वैकवाक्यताम् ॥

भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्त्तयेत् ॥ ३१ ॥

इषावाश्वधिकरणे—“रुक्मललाटो दक्षिणा” इत्यस्य “स ब्रह्मणे देयः” इत्यस्य
चान्तराले “स हानिरुक्तः” इति वक्तव्यान्तरं पठितम् । तेन व्यवधानाद्विस्पष्टो वाक्य-
भेदः । इह स्वव्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः । एकवाक्यतायां तु चमसशब्दस्य
दक्षिणाशब्देन ब्रह्मशब्देन च सचन्वे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः ।
वथासति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षीभवति ॥

दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयः । तस्य ब्रह्मसंबन्धीऽपरो विधेयः । ततोऽर्थ-
भेदाद्वाक्यभेदो दुर्वारः । तस्मात्—दक्षिणाशब्देन तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसंबद्धदक्षि-
णांशमनूद्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः ॥

कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—

१ क. कृत्स्नवत् । च. प्र. कृत्स्ननुत् । २ क. निन्दया । ३ ए. श्रोत्रियाय । ४ क. सोम-
धम । ५ घ. “शरूपदक्षिणाभागनिषेधाय निन्दते । तौ च निन्दानिषेधौ सर्वदेव प्रसक्तिं गमयत ।
तस्मात् । ६ ज. घ. “कासंज्ञाया । क. “काया । ७ क. कृतः ॥ भ्रा । ८ क. घ. ज. घ. प्र-
“पन्ध” । च. “बन्धे द” । ९ च. “ति । विशाधिकरणमारचयति—” ।

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ न पुंसि सां ॥

वाक्यभेदश्च दुर्वारो पुंक्तोऽतः पूर्वनिर्णयः ॥ ३२ ॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेषु दक्षिणाशब्दः ऋतुविषय एव दृष्टः, न तु पुरुषविषयः । अतः ऋतुदक्षिणारूपश्रमसः सर्वा ऋतुदक्षिणां निवर्तयेत् । वाक्यभेदस्तु विस्पष्ट भासमानः कौशलकुशलमवलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः । तस्मात्—ऋतुदक्षिणा-पुरुषान्वरयोर्बाधः । इत्ययमेव रोद्धान्तो युक्तः ॥

(विशेषे—वाजपेये रथस्य मागनियामकताधिकरणे—सूत्रे ७४-७५)

यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥७४॥ अपि

वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागो नियम्यते ॥७५॥

विज्ञापिकरणमारचयति—

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं धार्धते यमपत्युत ॥

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे भागेर्नियम्यते ॥ ३३ ॥

वाजपेये श्रूयते—“यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति” इति । अस्यापमर्थः—‘रथशकट-दासीनिष्कोदीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि । तेषु च मतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणाय “इन्द्रस्य वज्रोऽसि”—इत्यादियजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सञ्जीकरोति । सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यात्’ इति । “प्राकाशावध्वर्यवे ददाति” इत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः । एवमत्रापि । ननु—सप्तदशद्रव्यैर्विधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधसिद्धिः । चाट्टम् । तथाऽपि ‘अर्धिनः, पादिनः,’ इत्यादिसमारूप्यामापित्वा विधेर्मविभागविशेषकृतिः, सा यजुर्युक्तरूपमागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मात्—अध्वर्योर्न रथान्वरभागोऽस्ति, नापि शकटदास्यादिभागः । इति पूर्वः पक्षः ।

नेतद्युक्तम् । प्राकाशवन्त्ववैपम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र विधेयो । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथाहि—‘सप्तदश रथान्ददाति’ इत्युक्ते ‘दस्य को रथः’ इति चिन्वायां यजमानेच्छाया नियामकत्वात् । ‘यदाऽध्वर्यवे तं दातुमिच्छति,

१ घ. घ. ते । च. तु । ज. घ. नो । २ ज. ‘धतुर्ग’ । ३ ज. घ. पुष्टविषये । ४ ज. घ. धार्ध कु’ । ५ ज. घ. ‘वैपते । ६’ । ६ ज. घ. म. सिद्धान्तो । ७ घ. एवविश’ । ८ म. ‘परे-एव’ । ९ म. घ. ‘धर्माति स’ । १० ए. प्राकृतदन्त’ । ११ ज. घ. ‘व्यव्यवस्था’ । १२ घ. ज. घ. घ. ‘पयसि’ । १३ घ. वीक्षार्थां । ज. घ. निशम्यतां । १४ क. ‘वे तरतु’ ।

तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति, तदा न प्राप्नोति' इति पक्षे प्राप्तः । ततो यो यजुर्बुक्तो
रथः, सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते । ततो न कस्याप्यनेन बाधः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यापस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	६६१
सूत्राणि	७५	१८६०

(अथ चतुर्थः पादः प्रारभ्यते—)

(प्रथमे—नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चपाधिकरणे सूत्रे १-२)

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं
स्यात् ॥ १ ॥ चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः
प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्तकः ॥

समुच्चितो वा कार्येक्यादाद्योऽन्त्योऽपूर्वभेदतः ॥ १ ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टी—“अग्रये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, दुँलायै
स्वाहा” इत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः—
“नारिष्ठान्होमाञ्जुहोवि” इत्युक्तत्वात् । “दश ते तनुवो येऽस यज्ञियाः” इत्यादय-
स्वत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः । तथा श्येने श्रूयते—“लोहितोष्णीषा लोहितवसना
निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति” इति । प्रष्टवावुपवीतं विहितम्—“उपव्ययते” इति ।
अयं द्वितीयो विषयः । तथा—ष्टुष्ट्ये षडहे श्रूयते—“मध्वाशयेदृष्टं वा” इति ।
प्रकृतौ श्रुतम्—“पयो ब्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिसा वैश्यस्य” इति ।
अयं तृतीयो विषयः । तत्र—उपहोमनिवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीतपयो-
ब्रतानां निवर्तकानि । कुतः—कार्येक्यात् । उपहोमनारिष्ठहोमयोस्तावन्जुहोविशब्दे-
क्यत्तदर्थेक्याभ्यां कार्येक्यं प्रतीयते । अशर्नब्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति ।

१ अ. प्राप्तिः । ज. इ. अ. प्राप्नोति । २ अ. तथैकं । ३ ज. अ. ज. 'शेष' । ४ ज. अ.
दुलायै । ५ ज. अ. यज्ञाय । ६ अ. मध्वशनं घृतं । ७ ज. अ. 'नैक्यारकायै' । ८ ज. अ.
'नपयोत्र' ।

निवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्मात्—बाधः । इति पूर्वः पक्षः ॥

मवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहृतानि स्वपूर्वार्थानि । अपूर्वं च विध्येकगम्यतया विधिभेदेन भिद्यते । तस्मात्—कार्यभेदात्समुच्चयोऽभ्युपेयः । न च—निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः, वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः । नापि—पयो-न्नवस्य दृष्टार्थत्वम्, अल्पेन पयसा वृद्धिपुष्ट्यसंभवात् । उदाहरणद्वये कृत्वाचिन्त्वा वाऽस्तु ॥

(द्वितीये वर्णकद्वयसहिते सूत्रम्—)

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रती-
येत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरण (स्य शरमयवाहिया कौशवाहियाधसाधकं प्रथमवर्णकं) मार-
चयति—

समुच्चयं शरमयं कौशेनोतास्य बोधकम् ॥

प्राप्तुर्यस्य विधेराद्यो भैवं प्रतिपदोक्तिः ॥ २ ॥

“सीमारीद्रं चरुं निर्वपेरकृष्णानां श्रीहीणामैभिचरन्” इत्यत्र “शरमयं वाहिवि” इति ध्रुवम् । तदिदं प्राकृतेन कुशवाहिया सह समुच्चोयवे । कुशः—मयट्शब्देन शर-
प्राप्तुर्यस्य विधानादवाधेनापि तदुपपत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

“नित्यं बृद्धशरादिभ्यः” [पा० सू० ४।३।१४३] इतिसूत्रेण शरशब्दादिका-
रोपे मयट्प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । अवस्त्वं परित्यज्य प्राप्तुर्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच—प्राप्तुर्यार्थे कार्यान्तरं कैल्यं स्यात् । तस्मात्—कुशवाहियो बाधः । इति
रादान्तः ॥

(वाजपेये—रथघोषदुन्दुमिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रपोरुभयोर्वाधबोधकं) द्वितीयव-
र्णकमारचयति—

रथदुन्दुमितद्वोषी किं वाहिविभ्रयोः क्रमात् ॥

वाधफासुत तद्वोष एक एव हि बाधकः ॥ ३ ॥

• शास्त्ररूपिकायां तु वर्णकद्वयसहितमपीदमधिकरणं प्रथमाधिकरणार्थे ध्येयताभिन्नाऽस्ति ।

१ अ. “वि निवीतोपवी” । अ. म. “वि निवी” । अ. म. “वि विदित” । २ अ. अ. “स्मान्” ।
३ अ. अ. “अपुपगन्नव्यः” । ४ अ. अ. “न्ताऽस्तु” । ५ अ. वाधवत् । ६ अ. “वेद्वाना” । ७ अ. अ.
“मय” । ८ अ. अ. समूहः । ९ अ. अ. “उपो म” । १० अ. अ. “दस्तनी” ।

रथघोषेत्पयं द्वंद्वस्तेनैती बाधकी, न तत् ॥

घोषाम्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति ॥

रादान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

वाजपेये श्रूयते—“रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति” इति । प्रकृतौ त्वेवं श्रूयते—“उपावर्षध्वमिति बार्हिष्यो स्तोत्रमुपाकरोति, इति । उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रति प्रेरणम् । तत्र—“रथद्रेव्यं दुन्दुभिद्रव्यं च द्वयं बार्हिद्रव्यस्य बाधकम् । घोषो मन्त्रस्य बाधकः, इति तावत्प्राप्तम् । रथश्च घोषश्चेति द्वंद्वसमासेनोपयोः प्राधान्यात् ।

नैतद्युक्तम् । इतरेतरयोगद्वये ‘रथघोषाम्याम्’ इति द्विवचनमसद्भात् । समाहारद्वये तु घोषशब्दस्य समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयते । ‘रथस्य घोषः, इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते । तत्रापि रथप्राधान्यं हीयते—इति चेत् । समाहारेऽपि समानम् । तस्मात्—घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः । नैतु यद्युभयं बाधकम्, यदि वैकं बाधकम्, सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते । * तत्र कोऽतिशयः—इति चेत् । उच्यते—पूर्वपक्षे स्वयमधुष्यन्नपि रथः सद्भावमात्रेण बार्हिर्निवर्तयति, घोषश्च रथेनाविशेषितत्वादन्यदीयोऽपि मन्त्रं निवर्तयेत् । सिद्धान्ते तु नान्यघोषः । इत्यतिशयः ॥

(तृतीये— { बार्हिस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवा- } सूत्राणि ३-५)
{ पवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणे }

सर्वत्र तु ग्रहाम्नामधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥३॥ अधि-
कैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

बार्हिस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः ॥

समुचिता उताऽऽद्योऽस्तु कार्यिक्याद्ग्रहलिङ्गतः ॥ ६ ॥

* ‘तत्र यद्युभयं बाधकम् । यदि वैकं बाधकम्, सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते’ इतः परं पाठः पञ्चसु पुस्तकेषु नोपलभ्यते, केवलं ‘इ’ पुस्तकेऽपि केनचिदुपलक्षणयोगे लिखितः ।

१ अ. झ. ‘कौ मती । २ अ. झ. ‘पि घोषो शब्दः’ । ज. ‘पि शब्दो घोषो र’ । ३ अ. ‘ते—उपावृत्य उ’ । अ. झ. ‘ते—उपावर्षध्व’ । ४ अ. ‘ति मन्त्रय’ । ५ अ. ‘द्रव्यं दुन्दुभिद्रव्यमेतद्द्रव्य’ । अ. झ. ‘द्रव्यदुन्दुभिद्रव्यद्वयं’ । ६ अ. घ. ‘सै घो म’ । ७ अ. झ. च. न. तत्र ।

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथा ॥

विधेयोक्तेर्न लिङ्गं तद्योक्तं लिङ्गं सुराग्रहे ॥ ७ ॥

बृहस्पतिसवे श्रूयते—“वाहस्यस्यै ग्रहं गृह्णाति” इति । विषुवति—“अर्कं गृह्णाति” इति । महाग्रहे—“शुक्रं गृह्णाति” इति । अश्वमेधे श्रूयते—“सौवर्ण-
राजवाम्या महिमानौ गृह्णाति” इति । तत्र—वाहस्यत्यादयो ग्रहाः प्राकृतानामे-
न्द्रवायवादिग्रहाणां बाधकाः । कुतः—यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् ।
ग्रहशब्दसंयोगः कार्यैक्यगमकः । तस्मात्—बाधः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथा प्रकृतौ प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवग्रहस्य, पश्चाच्चोदितानां मैत्रावरु-
णादिग्रहाणां च समुच्चयः । तथाऽत्रोपदिष्टोनामतिदिष्टानां च समुच्चयः स्यात् ।
अयोन्यवे—प्राकृतानां परस्परमेककार्यत्वे मानामावात्, प्रेत्युत प्रयोगवचनेन
संप्रयकारित्वावगमाद्युक्तः समुच्चयः—इति । तर्ह्यत्रापि समानम् । यागनिष्पादकत्वं
तु प्रयोगवचनमापितत्वात्सहितानामिव, न त्वेकैकस्य, “अंकेण यजेत” ‘शुक्रेण
यजेत’ इत्येवं पृथक्पृथक्त्यागसंबन्धामावात् । ग्रहशब्दोऽपूर्वविधेयग्रहणाक्रियां ब्रूते ।
न तु प्रकृतौ ऋषकार्ये पदार्थमनुवदति, येन लिङ्गं स्यात् । किंच—“वाजपेये
सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च” इत्यतिदिष्टानामुपदिष्टानां च समुच्चयार्थमुच्यमानश्वशब्दः
सर्वत्र समुच्चयं गमयति । तस्मात्—न बाधः ॥

(चतुर्थे—वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राजापत्येषु चाऽऽम्नानात् ॥ ६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ॥

अक्रियार्था पशुक्तिः स्याद्विद्धं तत्रास्ति बोधनम् ॥ ८ ॥

पशुनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा ॥

कर्मान्पत्वे ग्रहन्यायाद्बोधनाच्च समुच्चयः ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते—“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते” इति । वैरैः प्राकृतपशू-
नाप्राप्तेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः—पशुत्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दव-
दपूर्वा विधेयां क्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयेत् । इति प्राप्ते—

१ अ. घ. “शोक्तति” । २ अ. घ. “सं त प्र” । ३ अ. “त् । न प्र” । ४ अ. घ. “मत्स्यत्” ।
५ अ. क. “शानो चाति” । ६ अ. प्रकृतम् । ७ अ. “पित्य” । अ. घ. अ. “विपत्तात्सृता” । ८ अ.
“पूर्वो वि” । अ. घ. “पूर्वो वि” । ९ अ. अ. बाधकम् । १० अ. घ. विधा । ११ अ. “पूर्ववि” । अ.
घ. “पूर्व विधेयकि” ।

ब्रूमः—किमत्र प्रकृतपश्वनुवादेन सप्तदशसंख्या, प्रजापतिदेवता च, इति गुणद्वयं विधीयते, उत विशिष्टमन्यत्कर्म । नाऽऽप्तः,—वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशु-शब्दो लिङ्गम् । ततो ग्रहण्यायो योजनीयः । किंचे—अवरोधनमेवमान्नापदे—
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति—नाग्निष्टोमो नोक्त्यो न षोडशी नातिरात्रः । अथै कस्माद्ब्र-
 जपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुह्यन्त इति । पशुभिरिति हूयात् । आग्नेयं पशुनात्मभेद-
 मिष्टोममेवेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण ःषोडशिनः स्वोत्रम् । सारस्वत्याऽदि-
 रात्रम् । मारुत्या बृहत्स्वोत्रम् । एवावन्वो वै यज्ञकृतवः । तान्पशुभिरेवावरुन्धे”
 इति । अस्मिन्नवरोधनाम्नापे चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुसद्भावस्य सिद्धवदनुवादात्समु-
 च्योऽवगम्यते ॥

(पञ्चमे-सांग्रहणीष्टौ, आमनहोमैरनुयाजानां समुच्चयाधिकरणे-सूत्रम्-)

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आमनाहुतिभिर्वाध्या अनुयाजा न वाऽग्निमः ॥

त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

सांग्रहणीये श्रूयते—“*आमनमेत्यामनेमस्य देवा ये सजावा इति विस्त आहुती-
 र्जुहोति” इति । एवामिस्तिवसृभिराहुतिभिः प्राकृतात्मयोऽनुयाजा वाध्याः । कुतः—
 त्रित्वलिङ्गात् । पूर्वोधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपश्वभावेन मा भूद्वाध्य-
 स्वम् । इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा वाध्यन्वाम् । यद्वा—वदनुवादेन मन्त्रगुण-
 विधानात्प्राकृतमन्त्रबाधः । इति पूर्वः पक्षः ॥

किं त्रित्वमात्रमनूय मन्त्रसहिवा आहुतयो विधीयन्ते, उत त्रित्वविशिष्टा आहु-
 तीन्मूय मन्त्रविधिः । आद्ये—त्रित्वमन्यादिष्वपि सत्वेनान्वयात् लिङ्गम् । द्वितीये-
 विशेषणविशेष्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात्—कर्मान्तरविधानात् बाधः । किं
 तर्हि समुच्चयः । एतन् मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽन्नापदे—“पुरस्ताद्योपरिष्टाद्
 जुहुयाद्द्विरामनः सजातीयान्दध्यात् । यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातीया-
 न्मनुते” इति । तस्मात्—आमनहोमानामनुयाजैः सह समुच्चयः ॥

* 'वोदशिनम्' इति ऋषिभाष्ये । * 'आमनमस्या देवा' इति शबरभाष्ये । † 'जुहुयाद्द्विरामनं सजातानामादधीन । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामामानं पते' इति शाबरभाष्ये ॥

१ स. व. ज. घ. ङ. 'व-तो' । २ ज. घ. 'य कः स्वाहा' । ३ व. 'मेव ते' । ४ स. ग. घ. ङ. 'इत्य म' । ५ ज. घ. 'मामस्यामस्य । ६ व. 'नत्ये दे' । ७ ग. घ. ङ. 'आहोतिव' । ८ व. 'इत्य गार्हपत्यादि' ।

(षष्ठे—महाव्रते पत्न्युपगानेनस्त्विगुपगानस्य समुच्चयाधिकरणे सूत्रे ८-१)

उपगेषु शस्वत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्

॥८॥ आनर्थक्यात्त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पत्न्य उपगायन्तीत्पृस्त्विजां विनिवर्तिकाः ॥

न वाऽऽद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः ॥ ११ ॥

नदनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्तते ॥

उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजं ततः ॥ १२ ॥

गवामयने महाव्रतं नामैकाहः । तत्र श्रूयते—“पत्नय उपगायन्ति” इति ।
तत्र पत्नय उपगायन्त्यः प्राकृतानामृत्विजामुपगातृणां निवर्तिकाः, शारीरसामगानोप-
चयहेतुकाण्डवीणादिजोपगानकर्तृत्वात् । इति चेत् ।

न। “दिक्षु दुन्दुमयो नदन्ति” इति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहिवादीनां चित्ते विप-
रिवर्तमानानामिदमुपगानं कर्मान्तरम् । न च शारीरमेव गानम्, तस्येदमुपगानम् ।
दुन्दुमिनदनस्यैशारीरत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति वस्त्रीगोत्रेऽपि गानैशब्द-
मयोगात् । किंच—काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयम् ।
तस्मात्—पत्न्यो नर्त्विग्विवादिकाः ॥

(सप्तमे— { अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौ- } सूत्राणि १०-१२)
{ गुणुवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणे }

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ प्रयाजवदिति

चेत् ॥ ११ ॥ नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अभ्यङ्गो नावनीतः किं बाधपो गौगुणुवादिभिः ॥

न वाऽऽद्यो लेपजैकत्वात् शैत्यस्त्रेहभेदतः ॥ १३ ॥

अस्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्रोमः सप्तविंशोऽयः । तत्र श्रूयते—“गौगु-
णुवेन मावःसवनेऽभ्यञ्जिते, पैलुदारवेण माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन वृषोपसवने”

• “गौगुणुवेन मावःसवनेन समकृतेऽपि वाऽञ्जने” इति शाबरभाष्ये पाठः ॥

१ घ. “नयो लृप्” । २ घ. “विनिवर्तिकाः” । ३ घ. “विनिवर्तिकाः” । ४ घ. “मत्तनादिना” ।
५ घ. “नो वि” । ६ घ. “श्याजरीरस्या” । ७ घ. “दान” । ८ घ. “घ. घ. घ.”
“न” । ९ घ. “हो वा नवीमूो वा” । १० घ. “शपो गत्रि” । ११ घ. “नम्, १” ।

इति । प्रकृतौ तु “नवनीतेनाभ्येङ्गः” इति श्रुतम् । सोऽयमभ्यङ्गो बाध्यः, लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयत्रैकत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः—कार्यभेदात् । गौगुलवादि लेपजन्यं कार्यं चन्द्रेणवच्छेद्यम् । तच्च नावनीतस्नेहाद्रिन्नम् । किञ्च—नावनीतो दीक्षाकालीनः, इतरः सुरत्याकालीनः । तस्मात्—बाध्याभावात्समुच्चयः ।

(अष्टमे—महाव्रते अहतवाससस्तार्यादिभिः समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि १३-१५)

आच्छादने त्वैकार्यात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १३ ॥ अधिकं वाऽन्यार्थत्वात्
॥ १४ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

तार्याद्यहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाऽग्रिमः ॥

गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ॥ १४ ॥

महाव्रते श्रूयते—“तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्ममयं पत्नी” इति । प्रकृतौ—“अहव वासः परिधत्ते” इति । घृताक्तः कम्बलस्तार्यमित्युच्यते । तार्यां तार्यैर्दर्ममयाभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः—‘परिधत्ते’ इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् ।

मेवम् । तार्यैर्दर्ममययोगुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात् । तार्यादिपरिधानं “वासोऽसि विसंसयति” इति वासोषट्त्वानुवादादुपरिधत्तं प्रावरणं विधीयते । तस्मात्—कार्यभेदात्समुच्चयः ॥

(नवमे— { महाव्रते रथंतरादिसाम्नां श्लोका- }
{ दिसामभिः समुच्चयाधिकरणे }—सूत्रे १६—१७)

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत
॥ १६ ॥ अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वा-
त्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वाघ्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न वाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गतः ॥

देशसाम्प्रोर्विधौ भेदे वैशिष्ट्याच्च समुच्चयः ॥ १५ ॥

महाप्रवे श्रूयते—“श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्” इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथंतरवामदेव्यनामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः—“स्तुवते” इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतौ—“आज्यैः स्तुवते” “पृष्ठैः स्तुवते” इति हि श्रुतम् ।

नैवत्सारम् । किमत्र स्तुतिमनूद्ये देशसामगुणौ विधीयेते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बांधामावात्समुच्चयः स्यादिति ॥

(दशमे—विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्प्रान् कौत्सादिभिर्वाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

समुच्चीयेत कौत्सादि यद्वा प्राकृतबाधकम् ॥

स्तुत्यभावादादिमोऽन्त्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥ १६ ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते—“कौत्स भवति, कान्व भवति” इति । उदेवत्कौत्सादिनामकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते । कुतः—प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्यक्यामावात् ।

भैवम् । प्रकरणात्कृतत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यक्यावगमात् । तस्मात्—बाधकम् ॥

(एकादशे—कौत्सादिभिर्व्यवस्थयैकादिवाधाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकाया तु नवमवर्णकान्तरत्वेनैवेदमधिकरणमस्ती हृतम् ।

१ अ. घ. बाध्यः । २ अ. अ. अ. 'दृषातु स' । ३ क. 'स्ताच्छन्दसः । ४ क. स्तुवन्ति । ५ क. 'य तदेव' । ६ क. अ. च. बाध्यामा' । ७ अ. घ. 'रादभि' । ८ अ. 'लक्षणेन प्रा' ।

तत्सर्वबाधकं सर्वमेकद्व्याद्युक्तितोऽधवा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥ १७ ॥

वृत्पूर्वोक्तं कौत्सादिसाम विषयः । तत्र—किं कौत्सं साम प्राकृतसामनिवर्तकम्, काण्वमपि तथा, इत्येकैकस्य सर्वनिवर्तकत्वमुच्यते । आहोस्वित्—एकवचनान्वानिदिष्टमेकस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्वानिदिष्टं द्वयोः, बहुवचनान्वानिदिष्टानि बहूनाम् । तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः प्राप्नोति ।

एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तथाहि—“कौत्सं भवति, *वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः, औञ्चानि भवन्ति” इति निवर्तकेषु श्रूयमाणान्येकद्विवचनानि निवर्त्योर्नामेतरसंख्यावत्त्वं प्रत्यासत्या बोधयन्ति । किंचैवंसत्यभावेन सामविषयश्चोदकोऽनुष्ठानो भवति । वृत्तवाचे तु सर्वश्चोदको निरुध्यते । तस्मात्—न सर्वबाधकः ॥

(द्वादशे विवृद्धाविवृद्धस्तोमकृतुषु क्रमेण प्राकृतसामबाधावाधाधिकरणे सूत्रम्—)

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

स्तोमेस्ययोर्वृद्धचवृद्धयोः प्राकृतः किं निवर्तते ॥

अवृद्धावेव वाऽऽद्यः स्यात्सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥ १८ ॥

अवृद्धोवुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् ॥

वृद्धिं प्रत्युपयोगित्वावृद्धौ तु न निवर्तकः ॥ १९ ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः ऋतवः । तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि, तैरविदिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् । अन्यथा सामोत्पत्ति-
वैयर्थ्यात् । इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तः स्पष्टार्थः ॥

(त्रयोदशे पवमाने विवृद्धाविवृद्धस्तोमककृतूनां सामावापोद्वापाधिकरणे सूत्रे—)

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात्

* पुस्तकपु 'वाशिष्ठस्य' इति पाठः ।

१ छ. ज. छ. प्र. 'भ्युपगत्यः' । २ छ. ज. छ. प्र. 'स्वीनामपि त' । च. 'स्वीनां त' ।
३ छ. ज. छ. प्र. 'वोपकम्' । ४ क. निरुध्यते । ५ ज. छ. 'मस्तयो' । ६ ज. छ. 'दानुपयोगपु
मा' । प्र. 'दानुप' । ७ छ. ज. छ. प्र. 'न्ति वृ' । च. 'न्ति वृद्धस्तो' ।

॥ २१ ॥ वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

क्वापि स्तोत्रं ऋचि क्वापि स्यादावापस्तथोद्धृतिः ॥

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोक्ताविशेषतः ॥ २० ॥

आद्यो नो परिसंख्यानान्नात्र ह्येवेति तद्विधेः ॥

विषयन्तराशेषभूतमपूर्वं तद्विधीयते ॥ २१ ॥

अवृद्धस्वोमकेषु प्राकृतस्याविदिष्टस्य साम् उदापः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः । 'वृद्धस्वोमकेष्ववाप एव' इति पूर्वाधिकरणे स्थितम् । तत्रैवाऽऽवापोद्वापी यस्मिन्ऋचिः स्तोत्रे, यस्यां कस्यांचिद्वचि स्याताम् । कुतः—नियामकामावात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नो खल्वेत्युक्तम् । एवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वान्यादिस्तोत्रेषु, गायत्री-वृहत्पञ्चम्युक्तासृक्त्वावापोद्वापयोः परिसंख्यातत्वात् । एवकारश्चैवमात्रायवे—'त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि यद्—गायत्री, बृहती, भृगुष्टुप्, च । अत्र खेवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्वापन्ति' इति । ननु—मा मूढामन्यत्राऽऽवापोद्वापी, विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्नुवः—इति चेत् । अनेन वाक्येन तद्विधानात् । इति ब्रूमः । न च—अयमर्थावाद्, अनन्यशेषत्वात् । नाप्यनुवादः, अपूर्वाधिकत्वात् । तस्मात्—पवमानेष्वेव गायत्र्यादिष्ववापोद्वापो ॥

(चतुर्दशे—यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

पर्यायेणापि देवीक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ॥

अर्थाभिदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वपित्वत्तः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्धे निगमाः, वेष्ट्वान्यादिदेववाः किं पावकशुच्यादिना येन केनापि पर्यायेणामिधातव्याः, किंवा तत्रद्विष्ट्युद्देशगतनाम्यादिपदेनैव, इति संशयः । तत्र—शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थः, तत्पर्यायाणां स्वरूपभेदेऽप्यर्थाभिदाद्येन केनाप्यभिधानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

यैत्र्यस्यैः कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति । यत्र पुनः शब्द

१ अ. घ. 'त्र ऋचि । २ क. 'वोत वि' । ३ क. घ. ज. घ. य. 'दुष्यतिरिक्त' । ४ ज. घ. 'वमाका' । ५ अ. घ. 'क्तिर्वेदेन' । प्र. 'क्तिर्विधे' । ६ अ. घ. 'मासे ये योति' । ७ घ. 'नि-मेयाः, द्वि' । ८ अ. घ. तत्र विध्युः । ९ ज. घ. तत्र यथे क' ।

एव कार्यम्, तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्याययितव्यः । तथा—देवदत्ते गौर-
वाविशयमुत्पादयितुं राजसमायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति । पितृमातृमा-
तृछादयश्च तत्तत्संबन्धविशेषवाचकशब्देन यथा बुध्यन्ति, न तथा स्वनामग्रहणेन ।
प्रत्युत कुप्यन्ते एव । छद्मदत्तापि—अन्यादिवैधशब्द एव कार्यमासक्तम् । विधिं विना
यागदेवतयोः संबन्धमावात् । विधिरुत्ते तु तत्संबन्धे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् ।
अत एव—अयाद्स्वाहाकारोञ्जित्वादिनिगमेषु नियमेन 'वैधा एवान्यादिशब्दाः प्रमु-
ष्यन्ते—“अयाद्ग्रेः प्रिया धामानि” “अयाद् सोमस्य प्रिया धामानि” “स्वाहाऽ-
ग्निम्” “स्वाहा सोमम्” “अग्नेरहमुज्जितमनूजेषुम्” “सोमस्याहमुज्जितमनूजेषुम्”
इत्यादिना । तस्मात्—वैधपदैरेव तत्तद्देवामिधानम् ॥

(पञ्चदशे—अतिदेशस्थलेऽपि वैधशब्देनैव देवतामिधानाधिकरणे—सूत्रम्)

तथोत्तरस्यां ततो तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सौर्षादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्वाद्वैध एव वा ॥

चरो सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २३ ॥

“सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यादिविकृतिषु चोदकाविदिता ये निगमाः, तेष्वन्या-
दिशब्दस्थाने सूर्योद्यर्थप्रत्यायकः शब्द उचितव्यः । स सौर्यं आदित्यादिना पर्याये-
णापि प्रत्याययितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्वितः । न त्वन्यादिश-
ब्दवन्निगमेषु पठितः । तस्मात्—यः कोऽपि । इति श्राप्ते—

सूत्रम्—अत्र 'सौर्यं निर्वपेत्' इति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति । ननु
'सौर्यंश्चरुः' इति चरुणा । कारकविभक्तिर्हि द्विवीर्या । सा चाऽऽख्यायेन संबध्यते न
नाम्ना । सति च प्रयोगान्वये यान्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितः,
तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिज्ञानः
प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधविवक्षयाऽपि । तथासत्याविदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भवि-
ष्यति । तस्मात्—सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ॥

१ अ. 'न्यय' । क. न. 'न्यया' । २ क. 'व-पाट' । ज. 'व-पट' । ३ अ. छ विधा ।
४ क. छ. च ज. 'व—विधिप' । ५ अ. छ. 'सौरिनिगमोऽप्यर्थे' । ६ क. छ. च. 'चाऽऽपि' ।
७ क. ल. क. म. 'इत्याग' । ८ क. 'द्वारो' । छ । ९ अ. छ. 'तान्वेष्यन्त्या' । १० अ. नियमेन ।

(षोडशे—आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणे सूत्राणि २६-२९)

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात्
॥ २६ ॥ अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्स्या-
द्व्यवत् ॥ २७ ॥ तथाऽऽरम्भासमवायाद्वा
चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वा-
दवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥ द्रव्ये-
ष्वारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

निगमे पावकान्योः किमग्निः स्यादधवोमपम् ॥

अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ॥ २४ ॥

आधाने श्रूयते “ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पाव-
काय । अग्नये शुचये ” इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकान्योर्मध्येऽग्निशब्द एव
निगमे प्रयोक्तव्यः । कुतः—तस्यैव चोदकप्राप्तमन्नपठितत्वात् ।

मैवम् । पावकगुणयुक्तस्याग्नेर्वैश्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् । तस्मात्—
शब्दद्वयं पठनीयम् ॥

(सप्तदशे—आधानाद्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

बुधन्वान्पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

* बुधन्वन्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ॥

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥ २५ ॥

आधाने पवमानेष्टिष्वान्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते—“बुधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावक-
वान्सीम्यः” इति । तत्र निगमेपु “बुधन्वन्तमग्निमावह, पावकवन्तं सोममावह”
इत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः । कुतः—बुधन्वत्त्वाद्देवगुणत्वात् । तथा हि श्रूयते—
“बुधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान्सीम्यः” इति । न खल्वान्यभागस्य देववाहारेण

* भाष्यभाष्ये तु ‘बुध’-इत्येव पाठः प्रमादोऽन्यते । शास्त्ररीषिकापामधि तथैव । न्यायमालापु-
स्तकेपु ‘बुध’ इत्येवोपलब्धः ॥

विना सासाद्वृषन्वच्छब्दः संभवति । तस्मात्—देवगुणात्वात्सगुणो देवो वाच्यः ॥

मेवम् । वृषन्वत्ताया मन्त्रगुणत्वात् । न ह्यत्राऽऽग्नेयशब्दो यागपरः । किं तर्हि मन्त्र-
परः । संभवति हि मन्त्रस्य साक्षाद्बृषन्वच्छब्दयोगः । “आग्निं स्तोमेन बोधय” इत्य-
स्मिन्मन्त्रे वृषिधातोः प्रयुक्तत्वाद्बृषन्वत्ताविधिनाऽऽग्नेयमन्त्रान्तरं निवर्त्यते । न च तद्वि-
धान्वाग्नेयपद उपसर्जनीमूलो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृषन्वच्छब्देन विशेष्य-
इति । तस्मात्—केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ॥

(अष्टादशे— { गवानुबन्धपृषदात्पहोमपोर्विधिशब्दाभ्यामे- } सूत्रे ३२-३३)
{ वोस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणे }

विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वा-
द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥
यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

किं गोवनस्पती केनाप्युतोस्त्राविधिशब्दतः ॥

वेक्तव्यो निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्तथाऽग्निः ॥ २६ ॥

सं भेद आर्थिकस्तं तु प्रापयेच्चोदको न हि ॥

उत्स्रा मकरणान्नाद्विधत्वेन वनस्पतिः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमे पशुः श्रूयवे—“गौरनुबन्ध्यः” इति । तथा पशौ स्विष्टकृद्विकारः
पठितः—“पृषदान्येन वनस्पतिं यजति” इति । दावेतौ गोवनस्पती निगमेषु येन
केनापि पर्यायशब्देन वक्तव्यौ । कुपः—प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्द-
नियमामावात् । तथाहि—अग्नीषोमीयपशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिः । तत्र पशुशब्दो
वैधः, “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्” इति तद्विधानात् । निगमेषु च्छागशब्दः, “छागस्य
वपाया मेदसोऽनुब्रूहि” इति । तथा—वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्यागः प्रकृतिः । तत्र
स्विष्टकृच्छब्दसहितोऽग्निशब्दो वैधः, “आग्निं स्विष्टकृतं यजति” इति विधानात् ।
निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः पठितः—“ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने” इति । सत्येवं
विधिनिगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावमावाद्द्विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्य-
भिवानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

१ अ. घ. “द एव सं” । २ अ. घ. वितु । ३ अ. घ. “क्षदेव वृषं” । ४ क. ख. “शेयम्” ।
५ अ. घ. “सोऽप्यग्नि” । ६ क. ख. च. यक्तव्यो । ७ अ. घ. न तद्भेदमायि । ८ अ. घ. “क्षामकं” ।
९ अ. घ. “स्तेषित्ते” इ ।

प्रकृती योऽयं विधिनिगमभेदः, स आर्थिकः । न चाऽऽर्पिकं चौदकः प्रविदिशति । तस्मात्—वैष एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः । न चैवमनुबन्धनिगमे वैषो गोशब्दः प्राप्नुयात्—इति झेङ्कनीयम्, उभ्रोस्त्राशब्दस्य सात्तादान्नावत्वात् । “उस्त्राया वषाया मेवसोऽनुब्रूहि” इति साम्नापये । तस्मात्—उस्त्रावनस्पतिशब्दौ वक्तव्यौ । इति रादान्तः ॥

(एकोनविंशे— { अवभृथेऽग्नीवरुणयोः सस्वि- } सूत्रे ३४-३५)
 { ष्टकृच्छब्देनाभिधानाधिकरणे }

स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निर्व-
 र्तेत ॥ ३४ ॥ संयोगो वाऽर्थापत्तेर-
 भिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

एकोनविंशतिकरणमात्रचयति—

किर्मग्नीवरुणौ स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ ॥
 वक्तव्यौ सहितौ वाऽऽद्यो रुद्धत्वादगुणोक्तिः ॥ २८ ॥
 कदाचित्कृतवान्स्विष्टमिति योगाद्गुणे सति ॥
 पावकामिनेनयेनात्र वक्तव्यौ सगुणाविभौ ॥ २९ ॥

अवभृथे श्रूयते—“अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदौ वज्रवि” इति । तत्र निगमेषु स्विष्ट-
 कृच्छब्दवर्जित्वावग्नीवरुणौ वक्तव्यौ । कुतः—स्विष्टकृच्छब्दस्य योगासभवेन वद्भौ
 रुद्धस्य गुणवाचित्वाभावात् । ‘स्विष्टं कृतवान्’ इत्येवं भूवार्थे किप्यस्यविवानात्ता-
 दशो योगो वक्तव्यः । न चासावत्र संभवति, स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् । रुद्धो तु
 कार्यलक्षणया ‘स्विष्टकृत्कार्ये, अग्नीवरुणौ’ इति वचनव्यक्तिः संपद्यते । तस्मात्—
 स्विष्टकृच्छब्देन वर्जितौ । इति प्राप्ते—

धूमः—तेन सहिषी वक्तव्यौ । कुतः—अस्मिन्मयोगे स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽ-
 प्यवीतमयोगे कृतत्वेन योगसंभवे श्रुतयोगं परित्यज्य करिष्यरुद्धाश्रयणापयोगात् ।
 एतः—पावकत्वगुणयुक्तामिवस्विष्टकृत्त्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ ॥

१ छ आर्थिक, न तु शब्दः । अतस्त्वोदकेन संभेदमतिदिशति । तथासति पूर्वोक्तान्यादिनि-
 गमन्यायेन विशिष्टशब्दः प्राप्नोति । ततो वनस्पतिशब्द एव । २ क. छ. उरुपत् । ३ क. छ. अ. ज.
 क. म. ‘ममिव’ । ४ क. राशो । ज. छ. पापो । ५ छ. ‘मिगमेना’ । अ. ‘मिगदेवान’ । ६ क. छ.
 म. छ. म. ‘आमिव’ । ७ अ. छ. अ. कृतं प’ ।

(विशे— { अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे नि- }
 { गुणेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधानाधिकरणे } सूत्रे ३६-३७)

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात्

॥ ३६ ॥ सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥

विशाधिकरणमारचयति—

स्विष्टकृच्चगुणो लोप्यो योग एवास्विलेषु वा ॥

यज्यन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ ३० ॥

पञ्चपुरोडाशे स्विष्टकृति गुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते—“अग्नि यजति” इति ।

तत्र—गुणरहितस्याग्नेर्येनिधातुनाऽन्वयाद्याग एव स्विष्टकृच्चगुणो लोप्यः ।

भैवम् । यजतिशब्दस्य प्रयोगवचनत्वादास्विलेषु निगमप्रयोगेष्वसौ लोप्यः ॥

(एकविंशो—अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयो-

जनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

एकविंशाधिकरणमाह—

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमाराद्रुपकारकः ॥

स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाऽऽचोऽनुयाजान्तरसाम्यतः ॥ ३१ ॥

स्विष्टकृच्चगुणस्पर्शेः प्रत्याभिलाषैर्वचस्वतः ॥

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासपोत्रयोऽनुयाजाः समान्नावाः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्तृतीयोऽ-
 प्याराद्रुपकारकः । इति पूर्वः पक्षः ।

अस्ति प्रधानहोमनारिष्टहोमानन्वरभावी प्राशिन्नादिभक्षणार्त्माचीनः पुरोडाशादि-
 द्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः । सर्वेषां हविषाम् “उत्तरार्धात्सकृत्स्विष्टकृत्तेऽवद्यति” इत्या-
 दिना प्राशिन्नादिभक्षणोत्तरकर्त्तृत्वेनान्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृच्चगुणेनै-
 प्रत्यभिज्ञाऽस्ति । “देवोऽग्निः स्विष्टकृत्” इति मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवता-
 स्मरणसंस्कारे सत्यशैवती स्यात्, प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सा, इति वैपम्यम् । किं
 च—संस्कारपक्षे दृष्टार्थत्वृतीयः स्यात् । तस्मात्—अन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनुयाजः
 स्यात् ॥

१ ज. झ. योग । २ क. छ. ज. स. नियम । ३ ज. छ. 'स्याग्ने प्र' । ४ अ. 'शायमानत' ।
 ५ ज. स. 'दिलक्ष' । ६ त. ज. स. अ. 'छदत' । ७ अ. 'न तत्र प्रत्यभिज्ञा । दे' । ज. स. 'न
 गुणप्रत्याभिज्ञानस्य दे' । अ. 'न गुणमेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । दे' । ८ ज. स. संस्कारः ।

(द्वाविंशो- { दर्शपूर्णमासयोर्वाग्यापुरोमुता- }
 { क्ययोः संस्कारकर्मताधिकरणे } सूत्राणि ३९-४१)

अन्वाहेति च शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदनान्तरात्
 ॥ ३९ ॥ संस्कारो वा चोदितस्य शब्दव-
 चनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ॥

शस्त्रवत्कार्यताज्ञानादृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः ॥ ३३ ॥

“विष्टन्याग्यामन्वाह, आसीनः पुरोऽनुवाक्याम्” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् ।
 उदेवच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा ‘स्तौति शंसति’ इत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतेः
 स्वोदशस्त्रयोरर्थकर्मत्वम्, तथाऽनुवचनस्यापि ।

मैवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टमयोजनत्वात् । तस्मिन्सत्यदृष्टस्य
 कल्पयितुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थादेव देवतास्मरणसिद्धेः ‘अन्वाह’ इति तद्वि-
 धानं व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रोगनुवचनमनूय ‘विष्टद्, आसीनः’ इति स्थानासनगुणौ
 विधीयिष्यावाम् ॥

(त्रयोविंशो-मनोतायामूहाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

मनोतायां तु वचनादधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

मनोतामस्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ॥

आग्नेत्येवेतिवचनं प्रकृतौ सार्थकं पतः ॥ ३४ ॥

अग्नीषोमावग्निनैव लक्ष्येतां वचनं विना ॥

अनर्थकास्तत्र वाक्पार्श्वकृताबुहवारणम् ॥ ३५ ॥

“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोवा” इत्ययं मनोवामन्त्रोऽग्नीषोमीयपक्षौ पठितः । वाचन्य-
 पक्षावेप्ययं चोदकपाक्षः । तत्र—‘त्वं हि वायो प्रथमः’ इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वच-
 नम्—“यद्यप्यन्यदेवस्यः पशुः, आग्नेत्येष मनोवा कार्या” इति । तत्प्रकृतौ पठितं

१ अ. प्राप्तम् । २ अ. ज. अ. अ. विधीयिताम् । ३ अ. वायव्यो । ४ अ. प्राकृतौ । ५ अ.
 अ. अ. वपः ।

तत्रैव सार्धकम् । द्विदेवत्यपशावैकदेवत्यमश्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् ।

मैवम् । 'छत्रिणो गच्छन्ति' इत्यादिवन्मश्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वाशङ्काया अनुदर्यात्प्रकृतावनर्धकं तद्वाक्यं विकृताबुद्धिनिवारणेन चरितार्थं भवति तस्मात्—ऊहो नास्ति ॥

(चतुर्विंशो कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणे सूत्राणि ४३-४६)

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथंतरात्तद्योनिपूर्वत्वात्स्या-
दृचां प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ स्वयोनौ
वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ यूपवदिति
चेत् ॥ ४५ ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

चतुर्विंशविकरणमारचयति—

बृहद्रथंतरैकीययोनौ कण्वरथंतरम् ॥

रथंतरस्सैव योनौ किं स्वयोनोनाबुताग्रिमः ॥ ३६ ॥

चोदकस्याविशेषेण, द्वितीयो नामसाम्यतः ॥

अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयोनौ पठितत्वतः ॥ ३७ ॥

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः—“कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति” इति । प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथंतरसामनी विकल्पिते । “त्वामिद्धि हवामहे”—इतीयमृ-
बृहवो योनिः । “अभि त्वा शूर”—इति रथंतरस्य । “पुनानः सोम”—इति कण्वर-
थंतरस्य । तत्र—बृहद्रथंतरयोरन्यतरस्य साम्नो योनौ कण्वरथंतरं गेयम् । कुतः—
चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकामावात् ।

अथवा रथंतरस्यैव योनौ गेयम् । कुतः—‘रथंतर’ इति नामसाम्यस्य धर्माविदे-
शार्थत्वेन नियामकत्वात् ।

नैतद्युक्तम् । बृहद्रथंतरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वेन विधानम्, न तु वैद्योऽन्योः ।
अतो नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः । तस्मात्—‘स्वयोनौ गेयम्’ इति परिशिष्यते ।
प्राप्तिश्च सामगानामुत्तराग्रन्यपाठद्वयगन्तव्या । एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पने न
भविष्यतः ॥

१ ज. स. 'यात् । अतः प्रकृ' । २ ज. स. अ. 'स्यैकयो' । ३ ज. स. पृष्ठस्ये । ४ क. स.
'तीर्थं पृथग्भू' । ५ ज. स. 'योस्तयोर्वि' । क. 'योर्विशेषे नि' । ६ अ. 'वा कण्वरथंतरं र' । ७ ज.
स. अ. तद्योऽन्योः । ८ ज. स. अ. तत्प्राप्तिश्च ।

(पञ्चविंशो-कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तरयोगानाधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

कार्यत्वादुत्तरथोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ समा-
नदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥ ४८ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति—

संदेहनिर्णयो पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचोः ॥

योनित्यागः समश्चेन्न तृचशब्देन बाधनात् ॥ ३८ ॥

“एकं साम तृचे क्रियते” इति श्रुतेः कण्वरथंतरसाम्न ऋचां त्रयमाश्रयः । तत्र—
एका स्वयोनिः, इतरै स्वयोन्युत्तरे । एवं बृहद्रथंतरसाम्नोर्द्रष्टव्यम् । तत्र—बृहदुत्त-
रयो रथंतरोत्तरयोर्ऋचविदेशप्राप्त्यविशेषेण स्वेच्छया गेयम् । इत्याद्यः पक्षः ।

नामसान्याद्द्रथंतरोत्तरयोरेव गेयम् । इति द्वितीयः ।

प्रकृत्यातृचः साक्षादङ्गत्वामाषेऽपि सामद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदकप्राप्त्या पक्ष-
द्वयोपन्यासः ।

योनिवदुत्तरयोरन्युचोरुत्तरार्थान्ये पठित्वात्स्वयोन्युत्तरयोगेयम् । इति तृतीयपक्षो
सिद्धान्तः ।

बृहदुत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयवाम् । सर्वथाऽपि स्वयोन्युक्त्यागः, ऋगन्तरप-
रिमद्वेष समानः । तथासति चोदकोऽत्र प्रापकः । इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यविका शङ्का ।
तृचशब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्वानामृचां त्रये प्रसिद्धः । अतस्तृचश्रुत्या मत्स्य-
क्षया चोदकप्राप्तस्य बाधः । इति सौद्धान्ताशयः ॥

(षड्विंशो-अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रपोरविकाराधिकरणे सूत्रम्—)

ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति—

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः ॥

संस्कारत्वादस्ति मेवमर्थकर्मत्वनिश्चयात् ॥ ३९ ॥

अग्निष्टुतारूप एकाहे श्रूयते—“आग्नेया ग्रहा मन्वि” इति । तेषु चोदकप्राप्त-
योगानादेवतयोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वधमेणात्स्यूटः ।

इति वदन्तं प्रत्येतदुत्तरम्—‘द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णोवत्वान्नास्त्यूह
इति ॥

(सप्तविंशो-चातुर्मास्येष्व्वाज्यशब्दस्याविकारेणाऽऽवाहनाधिकरणे सूत्राणि ५०-५९)

उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं नि-
गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥५०॥ न वा प-
रार्थत्वाद्यज्ञपातिवत् ॥५१॥ स्याद्वाऽऽवाहनस्य
तादर्थ्यात् ॥५२॥ न वा संस्कारशब्दत्वात्
॥ ५३ ॥ स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥
दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं
श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ दधि
वा स्यात्प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात्
॥५६॥ अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थं व्यप-
देशे भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥
अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्ष-
णम् ॥५८॥ न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥५९॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति—

चातुर्मास्यादिदिष्टेषु निगमेष्व्वाज्यपानिति ॥

विक्रयेत न वाऽऽद्येऽपि किं स्यादध्वाज्यपानिति ॥ ४० ॥

दधिपानिति वा यद्वेत्पेवं स्यात्पृषदाज्यपान् ॥

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्रहविषूतः ॥ ४१ ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ॥

गुणो दध्नां चित्रताऽऽद्ये ततो विक्रियते नहि ॥ ४२ ॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाकौरायाङ्जोषणनिगमा अतिदिष्टाः । तत्र—
आज्यशब्दः प्रयुक्तः ।—“देवानाज्यपानावह” , “स्वाहा देवानाज्यपाद्,”
“अयाद्देवानामाज्यपाना मिया धामानि” , “देवा आज्यमजुषन्त” इति । सोऽय-

१ क. घ. च. म. 'ति तावदे' । २ क. 'कारोत्तमप्रशास्त्रादिशकृन्सूक्तवाकनि' । म. 'काराज्यो-
१' । ३ अ. घ. 'अवः प्र' ।

वाग्यपशाब्दो विभ्रियते, न वा, इति संशयः । पिशातोऽपि त्रिभिः । तत्र—
‘द्व्यप्यपरात्’ इत्याद्याश्रयमाप्नोति । कुते.—“अथ दृपदाग्यं एकाति द्वयं वा, इदं
सोभेव इति च” इति द्रव्यद्वयस्योक्तयत् ।

आग्यस्योत्तराणाभिपारणार्थेन दतिःशेषत्वाद्दिष्टं नास्तीति द्रव्येन दतिः ।
पठः ‘द्विपात्’ इति द्वितीयः पक्षः ।

दृपदाग्यशब्देन द्रव्यान्तर्गुण्यर्थे । “दृपदाग्येनानुयाजान्यजति” इति वस्य
इतिदृष्टम् । यतः ‘दृपदाग्यपरात्’ इति तृतीयः पक्षः । दृपत्वं नाम चित्रता । सा
पाऽऽग्यगवो गुणः । स च दक्षिणेत्येन विन्ययते । तस्मात्—आग्यस्यैव द्रव्यत्वा-
दाग्यपशाब्दोपेवा एव विगमाः पठितव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीपन्थायमान्त्रविस्तरे दशमा-
ध्यायरप चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	२७	६८८
सूत्राणि	५९	१९१९

(अथ पञ्चमः पादः)

(पथने—एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणे सूत्राणि १—६)

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेप्रागमवदन्त्यलोपः
स्यात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ विकल्पो
वा समत्वात् ॥ ३ ॥ क्रमाद्गुणजनोऽन्ते स्यात्
॥ ४ ॥ लिङ्गमविशिष्टं संख्याया हि तद्वचनम्
॥ ५ ॥ आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादास्मस्य
तदादित्वावचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

माकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा ॥

अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वैणास्पैव बोधनात् ॥ १ ॥

१ अ. ह. निर्वीर्य । २ क. ‘त’—“यत्पुत्र” । ज. ‘तः’—“अत्र वृ” । ३ ज. ह. ‘त्याद्य’
विशिष्टं नामकं द्वयं वा । ४ ज. ह. ‘ते’ । “तेन चानुयाजा इत्यन्ते” इ । ५ ज. ‘ति’—“प्रह” ।

प्रकृतौ—“आग्नेयमष्टकपालम्” इत्यष्टसंख्याकानि कपालानि विहितानि ।
 विकृतिषु—“घावाष्टपिंध्यमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालम्, वैष्णवं त्रिकपालम्”
 इत्यादिष्वष्टानामेकदेशः । तत्र—आद्यो मध्यमोऽन्त्यो वा यः कोऽप्येकदेश
 इच्छया स्वीकार्यः, उत—आद्य एवैकदेशः । नियामकाभावात्—यः कोऽपि ।
 इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आचतुर्थात्कर्मणोऽभिसमीक्षेत—इदं करिष्यामि, इदं करिष्यामि”
 इत्युक्तत्वादानुक्रमेण स्मृत्वाऽनुष्ठेयानि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवंविधः—उपवेश-
 नामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारं विशेषं सम्यगवस्थाप्य “ध्रुवमसि”—इति मन्त्रेण
 तस्मिन्मङ्गारे पुरोडाशकपालमुपदधाति । सोऽयमनुक्रमश्चोदकपासस्तथैव स्पर्धते । तत्र-
 मङ्गारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभावि प्रथमकपालोपधानमेव बुद्धावुपस्थाप्यते । तेन
 च द्वितीयम् । न च—प्रथमद्वितीययोर्विशेषाभावः, द्वितीयस्य हि “धर्ममसि” इति
 मन्त्रः प्राचीनदेशश्च विशिष्यते । सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयो-
 र्युक्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्यः । अवशिष्टस्तु प्रयोजनाभावाद्बुध्यते । “एकां
 सामिधेनीमन्वाह” इत्यस्मिन्पञ्चदशसामिधेन्येकदेशो, द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वादशाहै-
 कदेशेषु च, अयमेव न्यायो योज्यः ॥

(द्वितीये—एकत्रिक आद्ये तृचे गानाधिकरणे सूत्राणि ७—९)

एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने छन्दसां श्रुति-
 भूतत्वात् ॥ ७ ॥ आदितो वा तन्न्यायत्वादि-
 तरस्याऽऽनुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥ यथानिवेशं
 च प्रकृतिवत्संख्यामात्रविकारत्वात् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तृचाद्यांस्तु तृचे वाऽऽद्ये तिष्ठष्वित्युच्यतेऽग्रिमः ॥

त्रिच्छन्दस्त्वात्प्राकृतं तत्कमादत्र तृचोऽखिलः ॥ २ ॥

एकसंख्यायास्त्रिसंख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानादेकत्रिकनामकः कश्चित्कृतुर्भवति ।
 स चेवं श्रूयते—“अथैष एकत्रिकः । तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम्, विसृषु होतुराज्यम् ।
 एकस्यां मैत्रावरुणस्य, विसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, विसृषु

१ अ. 'थिवीयमे' । २ क. 'पदेश' । च. अ. 'पवेशना' । ३ ज. घ. 'रक्ति' । ४ अ. घ. क.
 विशेष्यते । ५ क. 'रक्त' । ६ घ. घ. अ. 'यास्तु तृ' । ७ ज. घ. 'ते—'अथैक' ।

माध्यदिनः पवमानः” इति । सन्ति प्रकृती माध्यंदिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः—
 “उक्त्वा ते जातम्”—इत्ययं प्रथमो गायत्रीछन्दस्कः, “पुनानः सोम”—इत्ययं
 द्वितीयो बृहतीछन्दस्कः, “मृतुद्रव”—इत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कः । पृथग्देवाभि-
 प्रेत्य श्रुतम्—“त्रिच्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पवमानः” इति । एवं सति ‘एकत्रि-
 कस्य माध्यादिने विसृपु’ इति यदुक्तम् । तत्र त्रयाणां तृचानामाचारित्त ऋचो
 धात्वाः, किंवा प्रथमतृचस्थाः क्रैमात्रातास्त्रिस्तः, इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्व-
 श्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं चावित्वा प्रथमपक्षो ब्राह्मः । इति प्राप्ते—

अभिधीपते—यदेतत्रिच्छन्दस्त्वम्, तदेतत्तमारुतम्, तत्रे च्छन्दस्त्रयोपेतस्य तृच-
 त्रयस्योपदिष्टत्वात् । विकृतावपि वत्सर्वमविदिष्टम्—इति चेत् । वाढम् । अत एव
 पाठक्रमोऽप्यविदिष्टः । तथासति प्रक्रान्तगायत्रीछन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां
 पश्चाद्बृहतीछन्दस्के तृचे प्रथमायाः प्रारम्भावसरः । स चाऽऽरम्भः ‘विसृपु’ इति
 विशेषविधानेन बाध्यते । तस्मात्—आद्यस्तृचो निखिलो ब्राह्मः ॥

(तृतीये—एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणे सूत्रे १०—११)

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥ एकस्यां
 वा स्तोमस्याऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

तृचे स्यादृचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ॥

तृचे भवेद्विहैकस्यां श्रुत्याऽऽवृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकमृचि एव कृती ज्योतिषज्ञैकस्यां विसृपु च स्तोत्रेषु संपाद्यमानेषु यद्गूर्गानम्,
 वत्किं तृचे स्यात्, उत एकस्यामृचि, इति संशयः । तत्र—चोदकेन तृचे भवेत् ।
 इति प्राप्ते—

ब्रूमः—इहैकत्रिक्रवावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः—“आवृत्तं धूर्पुं स्तुवते”
 इत्यावृत्तिविधानात् । ननु—तृचे गीतेऽपि साम्नाञ्जिरावृत्तिर्भवेत् । न । आवृत्तेः स्तुति-
 विशेषणत्वात् । गुणसंकीर्तनपरः पदसमूहः स्तुतिः । तच्चर्गावृत्तिं विना विसृष्टं न
 सिध्यति । तस्मात्—एकस्यां धूर्गानम् ॥

१ च. अनुरव । २ छ. च. क्रमपरिता । ज. छ. क्रमपरिचरिता । ३ ज. छ. एवमे । ४ ज.
 छ. न. श्रुः । ५ क. छ. अ. “य प्रयो” । ६ च. “ति क्रमान्त” । ७ क. विकृताविव । ८ ज. छ.
 क. आहोस्वित् । ९ ज. छ. तृचे गानेऽपि । अ. तृचगानेऽपि । १० ज. तस्मात्तःऽऽवृत्तिर्नाऽऽस्ति ।
 छ. तस्मात्तःऽऽवृत्तिं वि । अ. तथ वृ ।

(चतुर्थे—द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १२-१३)

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात्
॥१२॥ प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसंबन्धात् ॥१३॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

द्विरात्रादौ द्वादशाहमापणीयादिकः क्रमः ॥

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ॥

जागतस्यान्तरायाञ्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोदयनीया-वाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तते, इति संशयः । ईदृ-शमहरुपादेयम्, ईदृशं वर्जनीयम्, इति विशेषनियामकामावादादित आरभ्य प्रवर्तते । इति पूर्वं पक्षः ।

द्विरात्रमकरण ऐवमास्नायते—“यत्प्रथमं तद्वितीयम्, यद्वितीयं तत्तृतीयम्” इति । अयमर्थः—“यद्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेयम्, तद्द्वादशाहस्य द्वितीयम्” इति । एवमु-त्तरत्रापि योग्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा “जगतीमन्तैर्गच्छति” इति जागतस्याहोऽन्तराय आस्नायते । तच्चोदयनीयवर्जने लिङ्गम् । एवमादिभिर्लि-ङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽवाशिष्टस्य विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः, तत्र यावान्प्रवर्तते— इत्यवगन्तव्यम् ॥

(५ अमे—अग्नौ धूननाद्यर्धानां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

अपूर्वास्तु तु संख्यास्तु विकल्पः
स्यात्सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥१४॥

५ अमाधिकरणमारचयति—

धूनने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताधतुर्दश ॥

किमाचारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छया ॥ ६ ॥

१ अ. घ. 'दित क' । २ अ. घ. 'राधा' । ३ अ. घ. 'यत्स्य' । ४ अ. घ. 'नियमाभा' ।
५ अ. घ. 'एव' । ६ क. 'न्तर्गजयति' । ७ अ. घ. 'न्तर्गयति' । ८ अ. घ. 'न्तर्गति' । ९ क.
१० अ. घ. प्र. तच्च वर्जने । ११ अ. घ. 'किमाचार' । १२ अ. घ. 'किमाचार' ।

कंपालवस्क्रमः प्राप्तः केचित्प्रकरणोचिताः ॥

व्यर्थाः स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्थां वेपनार्थांश्च बहवः पठिताः । प्रयोगे तु तदेकदेश-
संख्या विहिताः—“सप्तमिराधुनोति, चतुर्दशभिर्वेपति” इति । तत्र प्रथमाविकरणो-
क्तकपालसामवेन्यादिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति ।

तदयुक्तम् । कुतः—यथोक्तसंख्याविरिक्तानां प्रकरणपठितमन्त्राणां वैयर्थ्यमस-
द्भावं । प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया प्रथमेतो मध्यतोऽन्ततश्चोपक्रम्य विहि-
तसंख्या पूरणीया ॥

(पष्ठे-विवृद्धस्तोमकेऽप्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणे सूत्राणि १५—२५)

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्यापूरण-
मविकारात्संख्यायां गुणशब्दत्वादन्वयस्य चाश्रु-
तित्वात् ॥ १५ ॥ आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुति-
त्वात् ॥ १६ ॥ संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवे-
शात् ॥ १७ ॥ पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ उक्ता-
विकाराच्च ॥ १९ ॥ अश्रुतित्वाच्चेति चेत् ॥ २० ॥
स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥
आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥
साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥ धुर्येष्व-
पीति चेत् ॥ २४ ॥ नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

पष्ठाविकरणमारचयति—

स्तोमवृद्धिः कियभ्यासादागमाद्वाऽग्निमो यतः ॥

तरकल्पममश्रुतं भैवं संख्याऽऽवापादिलिङ्गतः ॥ ८ ॥

विवृद्धस्तोमकः ऋतुरेवमाज्ञायते—“एकविंशतिरात्रेण प्रजोकार्कं याजयेत्, त्रिण-
वेनोजस्कामम् । त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्” इति प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्पञ्चदशादिसो-
मेभ्यो विवृद्धा एकविंशति—त्रिणव—त्रयस्त्रिंशस्तोमाः । तेषु किं प्राकृतानां साम्नाम-

१ क. आधाना । २ अ. आवपना । ३ अ. क. 'ममन्त्य वीप' । ४ क. 'ख्या वा पादे लि' ।
५. 'ख्या वा पादति' । ४ अ. क. 'जाताना साम्नामभ्यासाद्वृद्धिः का' ।

भ्यासाद्बुद्धिर्भवति, किंवा सामान्तरागमात्, इति संशयः । अश्रुतस्य सामान्तस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्—अभ्यासाद्बुद्धिः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः । किं त्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते । संख्या च द्रव्यगतां मित्रद्रव्यैरेव पूर्यते, न त्वेकद्रव्यावृत्त्या । न हि—अष्टकृत एकं घटमानीय 'मद्गृहे सन्त्यष्टौ घटाः' इति व्यवहरन्ति । ततः स्वोपावयवंगता संख्या तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां मेदं गमयति । स च भेदः सामान्तरागमे लिङ्गम् । "अत्र खेवाऽऽवपन्ति" इत्यावापोद्देशेन देशविशेषाधिकारपरं लिङ्गम् । सामान्तरागमेत्यर्थत्वमन्यलिङ्गम् । तस्मात्—आगमेन वृद्धिः ॥

(सप्तमे बहिष्पवमान ऋगागमाधिकरणे सूत्रम्—)

बहिष्पवमानि तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

किं बहिष्पवमानेषां सोम्रचां वाऽभिपूरणम् ॥

साम्ना पूर्वीक्तितो मेवं सामैकत्वपरीकश्रुतेः ॥ ९ ॥

प्रकृतौ प्रातःसवने बहिष्पवमानस्याविवृद्धस्त्वोभेः । तस्य विरुतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वा-
कैरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते—

ब्रूमः—“एकं हि तत्र साम” इति बहिष्पवमानं प्रकृत्यै सामैकत्वमन्नायते । अतो न सामान्तरागमः संभवति । एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूरणमस्तु—इति न बोध्यम्, पराबहिष्पवमानेन स्तुवन्ति” इति पराकशब्देनाभ्यासप्रतिषेधात् । तस्मात्—
ऋगागमः ॥

(अष्टमे—सामिधेनीष्वविशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधिकरणे सूत्राणि २७-३३)

**अभ्यासेन तु संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्र-
कृतित्वात् ॥२७॥ अविशेषान्नेति चेत् ॥२८॥
स्यात्तद्धर्मत्वात्प्रकृतिवदभ्यस्येताऽऽसंख्यापूर-
णात् ॥ २९ ॥ यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात्**

१ ख. 'ता त्रिगता मि' । २ अ. स. अ. 'ति यथिभ्यवहरति । त' । ३ अ. 'तः सोमात्रसाधनी-
मृता ऋचः स्तो' । ४ ख. ज. स. 'वद्रव्यग' । ५ क. स. 'गमलि' । ६ ख. च. ज. स. 'धिप' ।
७ ख. ज. स. 'धैवदयम्' । ८ क. स. 'मानेष्टौ सा' । ९ ज. स. साम्नः किं वर्चं आगमः ॥ सा' ।
१० ज. स. साम्नः । ११ क. 'रावयतः । स. 'राकतः । च. अ. 'राकृतः । ज. स. 'राह्यतः ।
१२ क. स. 'मः । स्तोमस्य मि' । १३ अ. स. 'जनीत्या । १४ अ. 'स यस्तरसा' । १५
अ. 'नीयम् । १६ ज. स. ऋचं ययम्' ।

॥ ३० ॥ अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ न
कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

अष्टमाधिकरणमाश्चयति—

सामिधेनीविवृद्धी किमागमोऽभ्यस्तमुत् ॥

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः ॥ १० ॥

तत्राप्याद्यन्तयोपवित्पूर्वभ्यासो धैथोक्ति वा ॥

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥ ११ ॥

त्रित्वं न पूरणयोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ॥

विवक्षितमवाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्यासु तद्वावृत्तिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुत्र्यात्मविष्टाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋणागमः, तथाऽ-
त्रापि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्वावृत्तरागमेन तत्पूरणं न
कृतम् । किंतु तत्पूरणायाम्भ्यासो विहितः—“त्रिः मथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम्” इति ।
अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृतोऽभ्यासे सत्येक-
विंशतिसंख्या पूर्यते, तावत्कृतत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः—विहितस्य त्रिरभ्या-
सस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् ।

मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम्, प्रथमाया द्विरभ्यासेनापि पञ्चदशसं-
ख्यायाः पूरणात् । अतो त्रिवक्षितं त्रित्वम् । तथासति तदवाधाय प्रथमोत्तमे त्रिर-
भ्यस्य षण्णामृत्चामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ॥

(नवमे—षोडशानां प्राकृतत्वाधिकरणे सूत्राणि ३४-४१)

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ अयज्ञवच-
नाच्च ॥ ३६ ॥ प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ आम्रातं परिसंख्यार्थ-

म् ॥३९॥ उक्तमभावदर्शनम् ॥४०॥ गुणादयज्ञत्वम् ॥४१॥

नवमाधिकरणमारचयति—

विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्पोढश्रुत्कर्षतोऽग्निमः ॥

भविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्मकतावसौ ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“य एवं विद्वान्पोडशिनं गृह्णाति” इति । सोऽयं पोडशिमहो विकृतौ निविशते । कुतः—प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कर्ष्यमाणत्वात् । “उत्तरेऽहन्दिरात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहम्भिरात्रस्य” इति हि वाक्यम् । द्विरात्रादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेशः । इति प्राप्ते—

दूमः—“अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते । नचात्र प्रकरणबाधः, अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न च—एवं सति चोदकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थम्—इति शङ्क्यम्, अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनिरपेक्षाय वाक्योपपत्तेः । तस्मात्—प्रकृतौ निवेशः ॥

(दशमे—आग्रयणादेव पोडशिमहणाधिकरणे—सूत्रे ४२-४३)

तस्याऽऽग्रयणाद्ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ उक्त्याञ्च वचनात् ॥४३॥

दशमाधिकरणमारचयति—

उक्त्याग्रयणतः स स्यात्केवलाग्रयणाहुत ॥

आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्त्योर्ध्वत्वविधित्वतः ॥ १४ ॥

स पूर्वोक्तः पोडशी वचनद्वयबलेनोक्त्यपान्नादाग्रयणात्राच्च गृहीतव्यः, “उक्त्यान्निएह्णाति पोडशिनम्” इत्येकं वाक्यम् । “आग्रयणाद्गृह्णाति पोडशिनम्” इति द्वितीयं वाक्यम् ॥

अत्रोच्यते—आग्रयणात्रादेव गृहीतव्यः । कुतः—उक्त्यवाक्यस्योत्तरकालविधिरत्वात् । “वं पराश्रमुक्त्यान्निएह्णाति” इत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्षब्दस्य मयोगात् । अतो नोभयस्माद्ग्रहणम् ॥

१ क. प्रदणस्य । २ क. अथाप्याग्नि । ज. छ. ज. अप्याग्नि । ३ छ. “संख्यात्” । ४ ज. “तोऽवत्वा” । ५ ज. छ. शङ्कनीयम् । ६ क. इत्यपूर्वका । ७ ज. छ. ततो ।

(एकादशे—तृतीयसवन एव षोडशिश्रद्धणाधिकरणे सूत्राणि ४४-४८)

तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥ अनभ्यासे

पराकृशब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥ उक्थ्यावि-

च्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ आग्रयणाद्वा परा-

कृशब्दस्य देशवाचित्वात्पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु ॥

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ॥ १५ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिश्रद्धिषु सवनेषु भवेत् । कुतः—सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोड-
शिनं प्रकृत्याऽऽग्रायत्रे—“प्रातःसवने ग्राह्यः, माध्यदिनसवने ग्राह्यः, तृतीयसवने
ग्राह्यः” इति ।

नैतत् । सवनद्वयस्यार्थवादात्त्वेन तृतीयसवनैत्योक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे
सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं निर्धायते । “यत्प्रातःसवने—(गृह्णीयात्, वज्र उत्तरे
सवने व्यतिरिच्येत्, यन्माध्यदिने मध्यतो वज्रं निहन्यात्)” इत्यादिना सवनद्वये
वर्ज्यावदोषोऽभिहितः । “तृतीयसवने ग्राह्यः, न सर्वेषु सवनेषु गृह्यति” इति मसं-
सापूर्वकं विहितम् । तस्मात्—तृतीयसवन एव षोडशिश्रद्धः ॥

(द्वादशे—षोडशिश्रद्धस्य सस्तोत्रश्रद्धताधिकरणे—सूत्राणि ४९-५२)

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्था-

न्यत्वम् ॥ ४९ ॥ सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ वचनात्संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अग्निष्टोमोक्थयसंवन्धी षोडशस्तुतशस्त्रकः ॥

तद्युक्तो वाऽग्निमः प्राप्नोस्तत्संस्थामेवाधितुम् ॥ १६ ॥

* एतदानीं चत्वारि सूत्राणि पूर्वाधिकरणवेद्यमूतानि । न त्वेतदधिहरणशेषाणि—इति आपर-
माप्यतो व्यज्यते ।

१ ज. झ. प्रसा । २ ज. झ. अ. “नस्तावकात्” । ३ ज. झ. अ. “अथात्” । ४ ज. झ.
“नचरिपतम्” ।

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ॥

इष्यते ह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रपुतस्ततः ॥ १७ ॥

पोडशिनं प्रकृत्याऽऽप्रापते—“अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्, अप्युक्त्ये प्राप्सः” इति । सोऽयमग्निष्टोमोऽथ्यसंस्थयोर्विहितः पोडशिशब्दः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां ऋतुसमाप्तौ पोडशिसंस्थात्वं मसग्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वं च बाध्येत, वैत्सदन्धिसमाप्त्यमात्रात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“एकविंशं स्तोत्रं भवति मेविष्टायै हरिवच्छस्यते” इति पोडशिनं प्रत्यक्ष-
विधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किंच—“ग्रहं वा गृहीत्वा, चमसं वोज्जीय स्तोत्रमुपा-
करोति” इति ग्रहणचमसोन्नयनयोस्त्वत्र निमित्तत्वं श्रुतम् । न हि सवि निमित्ते नैमि-
त्तिकं त्यक्तं शक्यम् । तस्मात्—पूर्वसंस्थात्वहानिमन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतश-
स्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(त्रयोदशे-अङ्गिरसां द्विरात्रे पोडशिनः परिसंख्याधिकरणे सूत्रे ५३-५४)

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

अन्वयो वाऽनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां पोडश्यप्राप्तः किं विधीयते ॥

परिसंख्यापते वाऽऽचक्षोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥ १८ ॥

अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसंख्याऽतिदेशतः ॥

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥ १९ ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसा द्विरात्रे श्रूयते—“वैखानसं पूर्वेऽहन्साम
भवति, पोडश्युत्तरे” इति । सोऽयं पोडश्यप्राप्तः सन्विधीयते । न च चोदकाप्राप्तिः
शङ्का, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेः । चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बते । इति
प्राप्ते—

ब्रूमः—मा भूक्षोदकः । अस्ति ह्यनारभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—उत्तरेऽहनि
द्विरात्रस्य एतदेव” इति । तेन सर्वेषु प्राप्तेः सन् ‘अङ्गिरसां द्विरात्र एव, नान्येषु
द्विरात्रेषु’ इति परिसंख्यापते । ततः—अङ्गिरसा द्विरात्रेषु नियमेन पोडशी एतदेव,
तदितरेष्वतिरात्रेषु विकल्पितेन विदेशाद्विकल्प्यते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ॥

१ क. अ. अ. अयामि । च. अ. अप्यमि । २ क. अप्युक्त्यो । अ. अ. अप्युक्ते । ३ क. ल.
द्योमा । ४ अ. अ. तत्र सर्व । ५ अ. च. अ. अ. प्रतिष्ठित्यै । ६ अ. अ. किंचिद्विधीयते । ७ अ.
अ. अ. शङ्काया । ८ क. अ. च. विलम्बितः । ९ अ. उत्तरेऽहो दि । १० क. ‘रात्रादिषु वि’ ।

देवदेवाधिकरणं भाष्यकारमतेनाऽऽरचयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षो न सा युक्ता त्रिदोषतः ॥

अप्राप्तस्यार्थवादेन विधेयः स न गम्यते ॥ २० ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा परिसंख्या, सैव भाष्यकृन्मते पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—“षोडश्युत्तरे” इत्ययं विधिरेव न भवति, विवित्तिसतवैखानससाम-

वाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वात् । अतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नाऽऽत्र कल्प्यम् ।

प्राप्तस्य विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र प्राप्तवाचः ।

इति दोषत्रयम् ॥

(चतुर्दशे-नानाहीने षोडशग्रहग्रहणाधिकरणे सूत्राणि ५५-५७)

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन

प्रतीयेत भोजनवद् ॥ ५५ ॥ अपि वा संख्या-

वस्वान्नानाहीनेषु गृह्यते पक्षवदेकस्मिन्संख्यार्थ-

भावात् ॥ ५६ ॥ भोजने तत्संख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा ॥

वीप्सेकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव सं ग्रहः ॥ २१ ॥

चतुर्थाष्टमतापसेर्नानाहीनेषु से ग्रहः ॥

जात्यैकवचनं वीप्सा न्यायमाप्तानुवादिनी ॥ २२ ॥

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—“चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य एतदे” इति सोऽयमे-
कस्मिन्नेवोहीने प्रथमप्रारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि ग्रहः । पुनरपि पञ्चमप्रारभ्य गणिते
चतुर्थेऽहनि ग्रहः । एवं सति वीप्सा चरितार्था भविष्यति । नानाहीनगतचतुर्थदि-
वसवितवशाया ‘चतुर्थेऽहनि’ इत्येतावत्तैव तत्सिद्धेर्वीप्साऽनर्थिका । ‘अहीनस्य’ इत्ये-
कवचनं तु बहुषु नोपपन्नम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—एकाहीनपक्षे—‘चतुर्थे वाऽष्टमे वा’ इत्येवमुच्येत । एकवचनं तु नाना-
हीनपक्षे जात्याभिप्रायम् । वीप्सा बहुप्रदेशगतचतुर्थदिनस्य न्यायमाप्तं बहुत्वमनुद-
दति । तस्मात्—नानाहीनेषु चतुर्थे सं ग्रहः ॥

१ क. ज. छ. अ. तदेवा । २ क. ल. घ. प्राप्तस्यैवार्थवादेन । ज. अ. अप्राप्तस्यार्थवादेन ।
३ अ. छ. समस्यते । ४ क. घ. समहः । ५ क. घ. समह । ६ अ. ‘वाहनि प्र’ । ७ क. ग्रहः ।
८ क. ग्रहः । ९ क. ‘पसा निरर्थि’ । १० क. ल. घ. ज. छ. ज. समहः ।

(पञ्चदशे-वर्णकद्वयविशिष्टेऽधिकरणे सूत्रम्—)

जगत्साम्नि सामाभावाद्दत्तः साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

पञ्चदशाधिकरण (स्य विक्रतो ग्रहाणामाग्रयणाग्रतासाधकं प्रथमं वर्णकं)
मारचयति—

प्रकृतौ विक्रतो वा स्याद्ब्रह्मेष्वाग्रयणाग्रता ॥

आद्यः प्रकरणादन्त्यो जगत्सामत्वसंभवात् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्. ऐन्द्रवायवामा-
न्महान्शुक्रियात् । यदि बृहत्सामा शुक्रामान् । यदि जगत्सामा, आग्रयणामान्”
इति । अपमर्थः—‘माध्यंदिनसत्रने पृष्ठस्त्वोत्रे रथंतरनामकं साम यस्य सोमयागस्य
स सोमो रथंतरसामा । एवमितरत्रापि’ इति । तत्र जगत्सामेसोमे ग्रहाणामाग्रयणा-
दित्वं प्रकरणपाठात्मकतौ निविशते । इत्याद्यः पक्षः ॥

जगन्नामः सामः काप्यभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य तु साम्नो विक्रतिषु विषुवन्नाम-
केषु मुख्येऽहनि संभवाद्विष्टौ निविशते ॥

(जगत्साम्नो जगत्पृगुत्पन्नसामतासाधकं) द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

बृहद्रथंतरैकं किं द्वयं वोत रथंतरम् ॥

यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामाग्रिमो भवेत् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमस्य तादृक्त्वादविकल्पाय तु द्वयम् ॥

जगत्त्वं सर्वताऽत्रास्ति तदुक्तिव्यर्थता तदा ॥ २५ ॥

रथंतरं जगच्छब्दाद्विप्रकृष्टाऽत्र लक्षणा ॥

जगत्पृचि स्थितं सामेत्येतत्स्यात्संनिकर्षतः ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तोदाहृतवाक्ये ‘जगन्नामकं साम यस्य सोमस्यासौ जगत्सामा’ इत्यत्र जगद्वि-
शेषणेन विशेष्यमाणे साम्नि चतुर्धा संशयः । तत्र बहद्रथंतरयोरन्यतरत्स्यात् ।
कुर्वैः—“बृहता, रथंतरसाम्ना वा”, इति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसाध्यत्वावगमात् ।
जगच्छब्दश्च ‘गच्छति भवति ज्योतिष्टोमोऽनेन’ इति व्युत्पत्त्या तत्र संभवति ।
इति प्रथमः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । विकल्पसङ्गात् । स चाष्टदोषमस्त्वः । तस्मात्—सामद्वयसमु-
च्चयोऽभ्युपेयः । उदाहृतो वाशब्दोऽपि चकारार्थे ज्ञेयः । जगच्छब्दश्च कृत्स्नवाची ।
कृत्स्नत्वं चात्रास्ति । एकस्यापि साम्नोऽपरित्यक्तत्वात् । इति द्वितीयः पक्षः ।

१ ज. स. अ. ‘मके सो’ । २ ज. स. निवेशः । ३ च. जगत्साम्ना । ज. स. अ. जगत्साम-
कस्य । ४ ज. स. ‘मस्यानुना’ । ५ ज. स. निवेशः । ६ स. अ. स. विशिष्यमाणे । ७ च. स.
‘तः—‘रथंतरसाम्ना बृहत्साम्ना वा । ८ क. ज. अ. जगति । स. स. जगती । ९ स. ‘भ्युपेतव्यः ।
ज. स. अ. ‘भ्युपगतव्यः ।

‘एतदप्ययुक्तम् । “यदि जगत्सामा” इत्यस्य वैयर्थ्यमसङ्गात् । अन्यतरपक्षस्यै-
न्द्रवायवाग्निशुक्राभ्यामवरुद्धत्वेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाऽऽश्रयणीयत्वात्पु-
नस्तदुक्तिर्व्यर्था । वाशब्दश्च विकल्पे मुख्योऽत्र बाध्येत । तस्मात्—रथंतरमेव
स्यात् । तद्योनी “ईशानमस्य जगतः” इति जगच्छब्दश्रवणेन जगत्सामत्वसंभ-
वात् । इति तृतीयः पक्षः ।

तदप्ययुक्तम् । तत्र हार्थपरं जगत्पदं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते । तेन शब्देन च
शब्दोपेतामृचमुपलक्ष्य तथा च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयम् । इति विपक्षः । तस्मा-
त्—जगत्सामुत्पन्नं साम इति चतुर्थः पक्षोऽभ्युपेयः । यद्यपि च्छन्दोवाचिना जग-
दीशब्देन तद्युक्तामृचमुपलक्ष्य सामोपलक्षणीयम् । तथाऽपि तत्संनिकृष्यते । यतो
वैदिको जगच्छब्दो जगदीपार्यायः । तस्माच्चतुर्थः पक्षो राद्धान्तः ॥

(षोडशे-गोसवे-उपवत्यश्रवत्योरभावाधिकरणे सूत्राणि ५९-६१)

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्स्यात्

॥ ५९ ॥ मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

निमित्तविधाताद्वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उपवत्यश्रवत्यौ स्तो गोसवे यदि वा नहि ॥

आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला ॥ २७ ॥

विकल्पौ द्विनिमित्तत्वाद्वाघातः स्यात्समुच्चये ॥

रथंतरस्य मुख्यत्वाद्दुपवत्येव गुज्यते ॥ २८ ॥

एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये ॥

मिलिते पृष्ठता तस्मान्निर्मित्ते उभे न हि ॥ २९ ॥

गोसवादिषु क्रतुषु रथंतरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः—“गोसव उभे
कुप्यात्” इत्यादिना । प्रकृतौ त्विदमाम्नावम्—“उपवर्त्ता रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं
कुप्यात्, अश्रवतीं बृहत्पृष्ठस्य” इति । ते इमे उपवत्यश्रवत्यावृथौ पृष्ठद्वयस्याद्भूषे
गोसवादिष्वविदेशवः प्राप्ते विकल्प्ये । कुतः—तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् । न

१ अ. ‘प्रसंगमात् । २ अ. अ. ‘भ्युपगन्तव्यः । अ. ‘भ्युपेतव्यः । ३ अ. अ. ‘क्ष्य तथा सा’ ।

४ अ. अ. ततः । ५ अ. अ. ‘ते । जगच्छब्दश्च वैदिके जगदीप’ । ६ अ. अ. ‘त्यो दि नि’ । ७ अ.

‘निमित्ते ते उ’ । ८ अ. ‘रथ’ । ९ अ. अ. अ. उपर्वती । १० अ. विकल्प्येन ।

च—अत्र समुच्चयः शङ्क्यः, ऋचोद्वयोः प्राथम्यस्य व्याहृतत्वात् । तस्मात्—
विकल्पः । इत्येकः पूर्वपक्षः ।

प्रथमश्रुतत्वेन रथंतरस्य मुख्यत्वाद्गुणवतीमेव प्रतिपदं कुर्यात् । इति द्वितीयः
पूर्वपक्षः ।

प्रकृतार्थकैकं पृष्टमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । अत्र तु मिलितस्यैव पृष्टत्वम् । तथा-
सति प्राकृतस्य निमित्तस्यात्रामावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्वः ॥

(सप्तदशे—ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्पाधिकरणे सूत्राणि ६२-६४)

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥६२॥

अपि वा धर्माविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणा-
दग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

पुरोपांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ॥

आचोऽग्रत्वविधेर्भवं धारापुंक्ताग्रतोक्तिः ॥ ३० ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“ऐन्द्रवायेवामा ग्रहा गृहन्ते” इति । मन्त्रकाण्डविधिका-
ण्डयोर्महाणामय पाठक्रमः—“उपाशुग्रहः प्रथमः, अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः, ऐन्द्र-
वायवग्रहस्तृतीयः, मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः” इत्यादि । तत्र—ऐन्द्रवायवस्याग्रत्ववि-
धानाद्गुणपूर्वमेव ग्रहणम् । इति पूर्वः पक्षः ।

नतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवाद्यो धाराग्रहाः, तद्वाक्ये
“धारया गृह्णाति” इति श्रुतत्वात् । एव सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मात्—
ऐन्द्रवायेवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

(अष्टादशे—कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्याऽऽदावप्रतिकर्पाधिकरणे सूत्रे ६५-६६)

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः
स्यात् ॥६५॥ तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात्तद्युक्तं
कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

१ ज. अ. शङ्कनीय । २ क. व्याहृतः । ३ ज. अ. वेक । ४ क. उपाशुग्रहस्यैव स्यात् ।
अ. पुरोदाशोरुत स्व । ५ ज. अ. अ. युतोऽग्र । ६ अ. यवमहा । ७ ज. अ. तेषु । ८ क. अ.
अ. म । पा । ९ अ. यवस्तस्यै ।

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ॥

पूनाविधेरादिमोऽन्त्यः कामायैतद्विधानतः ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोम एव श्रूयते—“ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात्, यः कामयेत् यथा-पूर्वं प्रजाः कल्पेरेत्” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रमृतीनां ग्रहाणामादौ स्यात् । कुतः—धारामहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रताविवा-चात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नात्र सर्वाग्रत्वं विवातुं शक्यम्, धारामहाणां मरुतत्वात् । अतो यथापाप्ताग्र-त्वोपेक्षायां धारामहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति स्वस्थान एवायं ग्रहः ॥

(एकोनविंशे—आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणे सूत्राणि ६७-६९)

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्थात्तदादिषु ॥ ६७ ॥

प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात्

॥ ६८ ॥ प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ ६९ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ॥

स्थाने मेवं तदग्रत्वात्प्राप्तेः स प्रतिकृष्यते ॥ ३२ ॥

वत्रैव श्रूयते—“शुक्राग्रान्ग्रहान्गृह्णीयादभिचरतो मैथ्यग्रान्गृह्णीयादभिचर्यमाणस्य” इत्यादि । पूर्वन्यायेन च शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ऐन्द्रवायवस्य धारामहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु पत्र । इति वैषम्यम् । तथासति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात्प्र-तिकृष्यदे ॥

(विंशे— { आश्विनादीनां ग्रहाणामेन्द्रवाय- } सूत्राणि ७०-७२)
 { वस्य पुरस्तात्प्रतिकर्षाधिकरणे }

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात्

॥ ७० ॥ तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

स सर्वादावेन्द्रवायवादी वोऽत्राविशेषतः ॥

सर्वादावाश्रयादेन्द्रवायवादी धृतेरपि ॥ ३३ ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपाश्रयादीना ग्रहाणामादी युक्तः । कुतः—विशेषाश्र-
वणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात्सर्वमुख्यम् ।

नैतदेवम् । माहृतान्यारामहानाश्रित्य फलाय शुक्राम्रत्वविधानात् । किञ्च “वार-
येयुस्तं, य कामाय गृह्णीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्” इति श्रूयते । तत्र
काम्यस्य शुक्रादेर्धारणानन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहण विवक्षितार्थे लिङ्गम् । तस्मात्—
ऐन्द्रवायवादी प्रतिकर्षः ॥

(एकविंशे—सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ७३-७४)

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ॥

नै मेवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाशक्तेर्ग्रहान्तरम् ॥ ३४ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते । तथासति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षः, तत्र
सादनस्यापकर्षो न शैङ्ग्यः । कुतः—अश्रुतत्वात् । ‘शुक्राम्रान्’ इत्यग्रशब्देन यथा
ग्रहणस्यापकर्षः श्रूयते, न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः किञ्चच्छब्दोऽस्ति । तस्मात्—
नापकर्षः ॥

नैवद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वप्रशक्तेरवगम्यते । न तु पूर्वग्रहमसादयित्वा
ग्रहान्तर शक्यं गृहीतुम् । अतो ग्रहापकर्षे तच्छेषभूतसादनमप्यपरुष्यते ॥

(द्वाविंशे—प्रदानस्यापतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ७५-७६)

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ ७५ ॥ न वा

प्रधानत्वाच्छेषत्वात्सादनं तथा ॥ ७६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति नै वा सादनवद्भवेत् ॥

प्रदानस्य तु मुख्यत्वात्नापकर्षोऽत्र युज्यते ॥ ३५ ॥

१ क. ज. घ. वाऽत्र वि । २ क. “दो भुते” । ३ ज. घ. प्रतिकर्षः । ४ अ. तन्मैवं । ५ क.
अ. घ. “शक्ते ग्रहा” । ६ ज. घ. अ. कामस्य ग्रहणस्या । ७ ज. घ. अ. शङ्कनीयः । ८ घ. “५”
त्वात् । तथा शेषत्व । ९ अ. पूर्व म । १० ज. घ. ग्रहाणम् । ११ ज. घ. न वाऽसा ।

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य यथाऽपकर्षः, तद्वत्प्रदान-
स्यापि । इति चेत् ।

मैत्रम् । वैषम्यात् । सादनं हि ग्रहणशेषः, प्रदानं तु न तथा । प्रत्युत—ग्रह-
णमेव प्रदानस्य शेषः । अत एव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ॥

(त्रयोविंशो— { न्यनीकायामैन्द्रवायवाग्रतो- } सूत्रे ७७—७८)
क्तेः समानविध्यर्थताधिकरणे

न्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं
स्यात् ॥ ७७ ॥ अपि वाऽहर्मणेष्वग्नि-
वत्समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

न्यनीकायामैन्द्रवायवशुक्राग्नानुवादता ॥

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा नहि त्रयम् ॥ ३६ ॥

वैषम्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापत्तितस्तथा ॥

विधिराग्रयणाग्रत्व इवानैमित्तिको हि सः ॥ ३७ ॥

अस्ति द्वादशाहे न्यनीका । “ऐन्द्रवायवाग्नी मायणीयोदयनीयो दक्षमं चाहः,
अथेवरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं पथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्,
अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्रा-
ग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्” इति । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु
क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वमाग्रयणाग्रत्वानि विहितानि । ^१तेष्वार्थं रथंतरानिभित्तम् ।
द्वितीयं बृहन्निमित्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । उभयमत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
चतुर्धा संशयः—अनुवादो वा, परिसंख्या वा, अर्थवादो वा, विधिर्वा, इति । तत्र—
‘प्राप्तत्वादनुवादः’ इति चेत् ।

न, वैषम्यर्यापत्तेः । तर्हि—गुणान्तरपरिसंख्याऽस्तु—इति चेत् ।

न । दोषत्रयापत्तेः ।—चतुर्थेऽह्न्यप्राप्तस्याऽऽग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थ-
वादः—इति चेत् ।

न । लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्—माग्रयणाग्रत्वे यथा विधिः, वथेवरेषोरपि
इत्ययः । न च—प्राप्तत्वादविधिः—इति वाच्यम्, अस्य विशेषनैमित्तिकत्वाभ्युपग-

१ क. ‘इणे से’ । २ ज. स. तेष्वान्यं । ३ क. ज. स. अ. उभयम् । ४ य. तृतीयेऽह् ।

५ क. ‘केरिति द्व’ । ६ क. ‘रनिमित्तत्वाभ्यु’ ।

मात् । रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं द्वादशाहविकृतिषु
यत्र कापि रथंतरनिमित्ताभावेऽप्येन्द्रवायवाग्रत्वमिद्विः ॥

(चतुर्विंशे—व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणे सूत्राणि ७९-८२)

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढ-
विकारः ॥ ८० ॥ कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥
तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किंवा विकृतिः स्याद्वि पृष्ठवत् ॥

विधिसाम्पादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्कामे विधेरपि ॥ ३८ ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः—समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः । अथ व्यूढ
उदाह्रियते ।—“ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेवरेषां दशानामद्वाभैन्द्रवा-
यवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ
द्वे शुक्राग्रे । अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे” इति । तत्र समूढस्य
वावत्प्रकृतित्वमविवादम्, तद्वद्व्यूढोऽपि—किं प्रकृतिः किंवा समूढस्य विकृतिः,
इति संशयः । ‘प्रकृतिः’ इति वावत्प्राप्तम् । कुतः—विधिसामान्यात् । यथा
समूढप्रकारः क्रत्वर्थो विहितः, तथा व्यूढप्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति,
येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च—प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टच-
रम्, रथंतरबृहत्पृष्ठयोन्योर्विष्टोमप्रकारयोस्त्वदर्शनात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

व्यूढः समूढस्य विकृतिः । कुतः—लिङ्गदर्शनात् । “ऐन्द्रवायवस्य वा एतदा-
यतन यच्चतुर्थमहः” इति व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति, नान्यथा ।
तथा हि—व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशसहस्रैःसु यच्चतुर्थे तदाग्रयणाग्र-
त्वान्नैन्द्रवायवायतनम् । समूढे तु तदहर्नवानामद्वा मध्ये त्रिकादित्वाद्ऐन्द्रवायवाग्रम् ।
तच्च व्यूढस्य विकृतिताया चोदकेन प्राप्यमाण विधिसिद्धाग्रयणाग्रस्तुतयेऽनूद्यते,
इति युक्तम् । किंच—“यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेय” इति कामाय व्यूढो
विधीयते । तथासति समूढवत्क्रत्वर्थे विध्यमावाद्रथंतरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितं प्रकृ-

वित्तं नारित । उक्तः—समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणेषु तयोरन्यतरस्या-
विदेशः पूर्वपक्षिणः, समूहस्यैवाविदेशः सिद्धान्तः ॥

(पञ्चविंशो-संवत्सरसत्रेऽनीकानां त्रिवृद्धचधिकरणे सूत्राणि ८३-८७)

एकादशिनवत्रयनीका परिवृत्तिः स्यात्
॥ ८३ ॥ स्वस्थानवृद्धिर्वाऽहामप्रत्यक्षसं-
ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥ पृष्ठ्यावृत्तौ चाऽऽग्र-
यणस्य दर्शनात्त्रयस्त्रिंशो परिवृत्तौ पुनरै-
न्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ वचनात्परि वृत्ति-
रैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

पञ्चविंशधिकरणमारचयति—

दण्डाकलितवृत्सत्रे ऋणीकावृत्तिरिष्यते ॥
स्वस्थानवृद्धिरथवा स्यादाद्योऽहर्विवक्षया ॥ ३९ ॥
न विवक्षा वाक्यभेदान्नवानीकैस्तु पूरणम् ॥
एकैकवृद्ध्या न विना तेनैकैकं विवर्धते ॥ ४० ॥

अस्ति समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गैवामयनं संवत्सरसत्रम् । तत्र ऋणीका चौद-
केन प्राप्ता । त्रौण्यनीकान्यत्राप्यैन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपणि यस्यां क्रियायां सा
ऋणीका । तथा च त्रिःपरिवृत्तया द्वादशाहाच्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरहोर्मध्ये
वर्तमानेषु दशस्वहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि । अतः
संवत्सरसत्रेऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितव्यानि । उत्पूरणं च यथोक्तापा-
स्त्रिःपरिवृत्तया नवदिवसयुक्तायाह्यनीकायाः संमूहावृत्तिमन्वरेण न सिध्यतीति
साऽऽवृत्तिः प्राप्ता । तस्यां च द्वैविध्यं विद्यते । यथा—दण्डस्याऽऽवृत्त्या भूमावाकलित-
न्यायानादिमध्यावसानभागेः सहितं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनरावर्तयन्ति, न त्वेकैकं भागम् ।
तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः । यथा—अध्येवारः प्रपाठकमावर्तयितुकामा
एकैकभागमसकृत्पठन्ति, तथा नवदिवससमूहवर्त्येकैकस्याहोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः
प्रकारः । यथाऽऽद्यस्त्वावत्प्राप्तेति । कुतः—अहःशब्दस्य विवक्षितत्वात् । “ऐन्द्रवायवार्थं

१ क. 'कृतिरुद्गणः । त. च. 'कृतिष्वर्ध' । २ अ. पूर्वपक्षिणः प्रथोक्तम् । ३ च. 'यस्ये ।
४ अ. 'त्यारथोऽह' । ५ अ. समूहस्य । ६ अ. अ. 'सामि । श्री' । ७ अ. अ. 'शाहस्यऽऽ-
प' । ८ क. दशाहःसु । ९ अ. अ. 'अहर्गणः' । १० अ. अ. 'सकृदाह' । ११ अ. अ. 'कृतयि' ।
१२ अ. अ. 'वसन (मि) शेषम्' ।

प्रथममहः” इत्युक्तोऽहःशब्दः “अथ शुक्राग्रम् । अथाऽऽग्रयणाग्रम्” इत्याद्यष्टमु वाक्येष्वनेपज्यते । यथोक्ताग्रत्वविशिष्टानामह्नां क्रमविशेषश्चायशब्दैर्नियम्यते । तथा सति थैर्द्येन्द्रवायवाग्रमेवाहर्नरन्तर्येणासकृदावस्यते, तदानीम् “अथ शुक्राग्रमहः” इत्यादिकं बांध्येव । तस्मात्—क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषोपेवानामह्नां नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति पुनः पुनश्चोदकेन तथैव प्रोप्तेर्देष्टाकलितवदावृत्तिः । इति पूर्वः पक्षः ।

अहःशब्दो न विवक्षितः, वाक्यभेदमसङ्गात् । ‘ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति, तच्चाहः’ इत्यहःसंघातनिवृत्तये वाक्यं भेत्तव्यं प्रसज्येत । अहःशब्दे त्वविवक्षिते सत्यष्टभिरपशब्दैर्यथोक्ताग्रत्वानामेवाऽऽनन्तर्यं नियम्यते । तथासति द्वितीयपर्याये विहितस्याऽऽग्रयणाग्रत्वस्योपर्येन्द्रवायवाग्रत्वं नानुष्ठानं शक्यम् । तदनुष्ठानामावे च स्वस्थानविवृद्धचैव प्रायणीयोदयनीयान्तरालपूर्तिर्भवति । पूरयितव्यमन्तरालं नवधा विभज्य प्रथममागगतेष्वहःस्यैन्द्रवायवाग्रत्वम्, द्वितीयभागेषु शुक्राग्रत्वम्, इत्यनेन क्रमेणानुष्ठाव्यम्, सेयं स्वस्थानविवृद्धिः । स्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थानं शुक्राग्रात्पूर्वभावित्वम् । तत्प्रकृतावेकस्मिन्नह्नि भवति । इह तु बहुष्वहःसु । इति तद्वृद्धिः ॥

“न त्र्यनीका चोदेकास्ता प्रत्यक्षविहिता तु सा ।

तस्यामुक्तो विचारः स्यादिति वार्षिक ईरितम् ॥

(षड्विंशो-व्यूहे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणे सूत्रम्—)

छन्दोव्यतिक्रमाद्व्यूहे भक्षपवमानपरिविकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥८८॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति—

व्यूहे भक्षादिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ॥

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥ ४१ ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ॥

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेऽपूक्तिः प्रशस्तये ॥ ४२ ॥

व्यूहे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयपरिविकपालानि चोदकप्राप्तानि । तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु “गायत्र्यच्छन्दसः, त्रिष्टुप्छन्दसः, जगतीछन्दसः” इति श्रुतम् । तथा

१ अ. 'नुज्य' । २ क. ज. घ. यथेन्द्र' । ३ ज घ बाध्यते । ४ क 'ममुक्ता' । ५ ज प्राप्ते दृक्कल्पित' । ६ अ. च. ज. घ. अ 'दकप्राता । क. 'दकना प्र' । ७ क बाधः । ८ च प्रशस्तये । ९ ज. घ. हरे । १० ज. घ. भक्षसाग' । ११ क. अ. च. व. 'यत्रीछ' ।

पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु “गायत्रच्छन्दाः, त्रिष्टुप्छन्दाः, जगतीछन्दाः” इति श्रुतम् । तथा परिविस्वातकेऽथैवादे पठ्यते—“गायत्रो मध्यमः परिविः, त्रिष्टुभो दक्षिणः, जागव उत्तरः” इति । तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते—“अष्टकपालः प्रातःसवनीयः, एकादशकपालो माध्यदिनीयः, द्वादशकपालेस्वार्तीयसवनिकः” इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तदक्षरसृष्टिविद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्यूहप्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—“छन्दांसि वा, अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुब्जगत्याः, जगती गायत्र्याः” इति । तत्र संशयः—योऽयं छन्दोव्यतिक्रमः, स मक्षपवमानपरिविकपालरूपिणापथानामुपयविधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च कार्यः, किंवा तेषां शब्दानामेव, इति । तत्र ‘मन्त्रगतानामेव’ इति विशेषाश्रवणात्—‘सर्वत्र व्यतिक्रमः’ इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो मक्षत्रैष्टुभशब्दस्य माध्यंदिनीयमक्षस्य स्थाने, माध्यंदिनीयो जागतस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने । तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनसवने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने, आर्भवपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिविर्दक्षिणतः, अणीयान्द्राधीयानुत्तरतः, अणिष्ठो हसिष्ठो मध्यतः । तथा—अष्टकपालो माध्यंदिनसवने, एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमो मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं योज्यः । इति प्राप्ते—
 भ्रूमः—“छन्दांसि वा” इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो लोकः । अत्रो मन्त्रगत्वानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः, स प्रसंसार्थः । भैक्षार्थाना मुख्यच्छन्दस्त्वाभावात् । इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तेरे दशमस्याध्यायस्य

पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२६	७१४
सूत्राणि	८८	२००७

१ क. ख. च. म. ‘यचीउ’ । २ क. ख. ज. घ. ङ. ‘लतृतीय’ । च. ‘लस्तृतीयसवनीयः’ । ३ । ४ ख. च. ज. घ. ङ. ‘यः—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भ’ । ५ ज. घ. ‘विशो मन्वाना’ । ६ ज. घ. ‘ने, स च तृतीयसवनस्य स्थाने, सोऽपि प्रा’ । ७ ज. घ. म. ‘योजनीयम् (यः) । ७ ज. घ. ‘गतगा’ । ८ ज. घ. ङ. ‘यस्यादि’ । ९ क. लक्षार्थाना । ख. लक्षार्थानां । च. म. लक्षार्थानां ।

(अथ षष्ठः पादः)

(प्रथमे-रथंतरादीनां साम्नां तृचे गानाधिकरणे सूत्रे १-२)

एकर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत्
॥ १ ॥ तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

सामैकस्यां तृचे वा स्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत् ॥

वचनालिङ्गसमुक्तास्तोत्रे साम तृचे भवेत् ॥ १ ॥

पवमानान्यष्टादिस्त्वोत्रेषु यद्विहितं रथंतरवृहद्वैरूपादिसामाध्येषार एकस्यामृ-
च्यवीयते, तत्किं स्त्वोत्रप्रयोगकालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किंवा तृचे गेयम्, इति संशयः ।
अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाऽध्ययनमेकैस्यां गेयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

“अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्वीति द्यक्षरेणोत्तरयोः” इति तिमृष्ट्वक्षु प्रस्वीत्रा
गातव्यो मागो निरूप्यते । तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । “ऋक्सौमोवाच मिथुनीसंभ-
वाव” — इत्यादावृद्देवतामामदेवतयोः संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं, द्वे ऋचौ,
च प्रत्याख्याय तिस्र ऋचोऽङ्गीचकार । तदिदमपरं लिङ्गम् । ताभ्या लिङ्गाभ्यामुप-
बृंहित्वात् “एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्” इति वचनात्तृचे गातव्यम् ॥

(द्वितीये-स्वर्दकशब्देन वीक्षणस्य कालार्थताधिकरणे सूत्रम्—)

स्वर्दशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वर्दकशब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताऽथ वा ॥

मीलनावयिताऽऽद्योऽस्तुं भिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥ २ ॥

प्रांतशब्देनावधिर्हि द्योत्सो वीक्ष्यं न भिद्यते ॥

सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥

* “ऋक्सौमोवाच—‘मिथुनी संभवाव’ इति । सोऽब्रवीत्—‘न वै त्वममालमसि, जायात्वे
वेदो मे महिमा’ इति । ते द्वे भूतशंखगुः । सोऽब्रवीत्—‘न वै वा ममालम् । जायात्वे वेदो मे महिमा’
इति । तस्मिन्लो भूत्वोचुः । सोऽब्रवीत्—‘संभवम’ इति” शाबरभाष्ये ।

१ च. ऋचे । २ च. ऋचे । ३ ज. छ. ‘दिसमा’ । ४ च. ‘कस्यामृचि साम्नः कृतम् । तथैक-
स्यामेव साम मे’ । ५ च. ‘ति, भक्ष’ । ६ क. ख ‘च. ‘यसामे वाव मि’ । ज. छ. ‘कसामे वा’ ।
७ ज. छ. ‘स्तुतिववाक्येन तादृशः । ८ ज. वाक्येन मि’ । ९ ज. छ. ‘लेव मीलनस्यास्य वि’ ।

अस्ति रथंतरसाम्नो योनी—“अभि त्वा शूर” —इत्येतस्यामृचिं स्वर्हृक्शब्दः
 “ईशानमस्य जगता स्वर्हृशम्” इत्याम्नातः । अस्ति चोद्गातुः कर्तृता तृचे, “रथंतरे
 मस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्हृशं प्रति वीक्षेत्” इति श्रुतेः । तत्र संशयः—किं स्वर्हृ-
 क्शब्दोच्चारणवीक्षणयोर्द्वाङ्गिभावोऽत्र विधीयते, किंवा—विधीयमानसंमीलनाविधि-
 त्वेन स्वर्हृक्शब्दोच्चारणं निर्दिश्यते, इति । तत्र संमीलनावान्याहोक्षणवाक्यं भिन्नम् ।
 एतो न मीलनाविवर्तनान्वयः संभवतीति । किंच—‘वीक्षेत्’ इति लिङ्प्रत्ययोऽत्र
 विधायकः श्रूयते । ततः स्वर्हृक्शब्दोच्चारण वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं वा तदङ्गम्, इत्य-
 द्वाङ्गिभावोऽभ्युपेयः । तथासति स्वर्हृक्शब्दरदितयोरुत्तरयोर्ऋचोर्गीयमाने रथंतरे
 विहितसंमीलनानुवृत्तिः फलिष्यति । इति पूर्वः पक्षः ॥

“स्वर्हृशं प्रति” इत्यनेन कर्मप्रवचनोपेन प्रतिशब्देन स्वर्हृक्शब्दोच्चारणस्य मील-
 नकालावधित्वं चोच्यते । न च—अत्र भिन्नं वाक्यम्, एकवाक्यत्वसंभवात् । तथा
 हि—निरोधपरिहारार्थं स्वत एव प्राप्तत्वाद्दीक्षणं न विधेयम् । तथासति ‘आ स्वर्हृ-
 क्शब्दोच्चारणारसंमीलयेत्’ इत्येक वाक्यं संपद्यते । एव सत्युत्तरयोर्ऋचोर्मीलनाविध्य-
 भावः फलिष्यति । इति राद्धान्तः ॥

(तृतीये-गवामयनिके पृष्ठचपहर्हे बृहद्रथंतरयोर्विभागाधिकरणे सूत्रे ४-५)

पृष्ठचस्य युगपद्विधेरेकाहवद्द्विसामत्वम् ॥४॥ विभक्ते
 वा समस्तविधानात्तद्विभागे विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

गवामयनिके पृष्ठचपहर्हे प्रत्यहं द्वयम् ॥

बृहद्रथंतरं चांत भवेत्किंचित्कचिदिने ॥ ४ ॥

द्वंद्वगर्भवहुग्रीहेराचोऽन्त्येऽपि संमो ह्यसौ ॥

अन्योन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे पृष्ठचः पडह उत्पन्नः । तत्र पण्णामप्यङ्गा क्रमेण रथंतरवृहद्वैरूपवैरा-
 जशाकरैरैवानि सामानि विदिवानि । गवामयने तु विरुचिरूपो यः पृष्ठचः पडहः,
 तत्र श्रूयते—“पृष्ठचः पडहो बृहद्रथंतरसामा” इति । चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथंतरयोः

१ ज. छ कर्तुता । २ ज. ‘रथवीक्षणयो’ । छ. ‘रण वीक्ष्यताम्रैर’ । ३ क. ‘लेऽव’ ।
 ४ क. वीक्षण इति लक्ष्यम् । ५ घ. ‘मानर’ । च. ‘माने रथनरेऽपि वि’ । ६ ख. ‘दितं सं’ ।
 ७ ‘दितस्य सं’ । ८ च. ज. छ हि—विरो’ । घ. दि—निधेव’ । ८ ज. छ. न च वि’ । ९ क.
 १० क. घ’ । ख ज ह गृह्यः प’ । १० ज. छ वोत । प्र. लोत । ११ क. समी दि ती । ज. छ.
 स्या ह्यौ । १२ क. ‘योऽन्यः पृ’ ।

पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः शिष्यमाणं बृहद्रथंवरं सामद्वयं किं पत्यहं कर्तव्यम्, किंवा केषुचिदहःसु बृहत्, केषुचिद्रथंवरम्, इति संशयः । बृहच्च रथंवरं च बृहद्रथंवरे, ते च सामनी यस्य, इति द्वंद्वगर्भिते बहुव्रीहाविवेकवरयोगद्वन्द्वेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते । ततः प्रैत्यहं सामद्वयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

ते सामनी यस्याह इत्यहो यद्यन्यपदार्थत्वम्, तदा भवदुक्तमेव स्यात् । इह तु षडहोऽन्यपदार्थः । तथासति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानम् । प्रकृती साम्नोरन्योन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षमेव साम चोदकेर्नाविदिश्यते । तस्मात्—केषुचिदहःसु किंचित्साम । इति रोद्धान्तः ॥

(चतुर्थे—प्रायणीयोदयनीययो रेकादशिनानां विभागाधिकरणे सूत्राणि ६-१२)

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ श्रुतितो वा लोकव-

द्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ विहारप्रकृतित्वाच्च

॥९॥ विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥ त्रयस्तथेति

चेत् ॥ ११ ॥ न समत्वात्प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

स्युरेकादशिनाः किं प्रायणीयोदयनीययोः ॥

प्रत्येकमखिलाः किंवा विभज्याः स्युस्तयोरपि ॥ ६ ॥

उद्देश्ययोः प्रधानत्वात्प्रत्येकं पशवोऽखिलाः ॥

नोद्देश्यौ शतवद्भागः शिष्टस्त्वासत्तितोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“एकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरविरात्रयोरालभेत्” इति । त एव पशव एकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्तव्याः, तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्तव्याः । कुतः—प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् । प्रतिमर्धानं चाङ्गवृत्तेर्युक्तत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वादशाहाहृत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षाया तान्पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयो देशत्वेन विधीयेते । तत्र कुत उद्देश्यत्वम्, कुतस्वरा प्राधान्यम्, कुतस्वमा पशवृत्तिः । एवं सति यथा—‘शत देवदत्त-

१ अ. 'योगेन सा' । २ ज. स. 'प्रतिसा' । ३ क. च. 'क्षत्वमे' । ४ ज. स. 'नाप्यति' । ५ ज. स. सिद्धान्तः । ६ क. ख. च. ज. स. 'शिनः किं' । ७ स. 'रमी' । ८ अ. 'धानपशहा' । ९ क. 'रेणावि' । १० ज. स. अ. 'द्वे सति दे' ।

यज्ञदत्तयोर्विधीयताम्' इत्यत्र 'देवदत्ते पञ्चाशद्विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशत्' इति विभागः, तथा—'प्रायणीये पञ्च पञ्च', उदयमीये पञ्च' इति विभागो युक्तः । यस्त्ववशिष्ट एकः पशुरन्विमः, स परयासन्नत्वादन्विमेऽहन्युदयनीये कर्तव्यः ॥

(पञ्चमे—सर्वपृष्ठे देशविशेषव्यवस्थाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेश-
त्वात् ॥ १३ ॥ विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

। पञ्चमाधिकरणमारचयति—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ॥

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते—“विश्वजित्सर्वपृष्ठः” इति । षड्दे पट्स्वहःसु क्रमेण 'रथंतरं बृहद्वैरूपम्' इत्यादिभिः पञ्चभिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपचमानमैत्रावरुणसाम्नो-
रन्वरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देश-
व्यवस्था, इति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे । (इति) प्राप्ते—

वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमाम्नायते—“पचमाने रथंतरं करोति, भार्भवे बृहत्, मध्य इतराणि—वैरूपं होतुः, पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाकरं मैत्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम” इति । वचनं हि न्यायादहलीयः । तस्मात्—
देशविशेषो व्यवस्थितः ॥

(पष्ठे—वैरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणे सूत्राणि १५-२१)

वैरूपसामा क्रतुसंयोगान्निवृद्धदेकसामा स्यात्

॥ १५ ॥ पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्

॥ १६ ॥ त्रिवृद्धदिति चेत् ॥ १७ ॥ न प्रकृ-

तावकृत्ससंयोगात् ॥ १८ ॥ विधित्वान्नेति चेत्

॥ १९ ॥ स्याद्विशये तन्नयायत्वात्कर्माविभागात्

१ क. पदहं पदक पट्स्व । घ. पदहःसु । २ क. ख. 'मलः सा' । ३ क. ख. 'णस्य सा' ।
४ क. ख. 'वाकरप सा' ।

॥ २० ॥ प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

कात्स्न्याद्वैरूपवैराजे उक्थ्यपोडशिनोऽहत् ॥

पृष्ठे स्पात्क्रतुसंयोगादाद्योऽन्त्यः पृष्ठलिङ्गतः ॥ ९ ॥

इदमाम्नापते—“उक्थ्यो वैरूपसामा—एकविंशः, पोडशी वैराजसामा” इति ।

तत्र—कृत्स्न उक्थ्ये वैरूप साम, कृत्स्न पोडशिनि वैराजं साम, ‘वैरूपं साम यस्मि-
स्तुक्थ्ये ऋतौ, वैराजं साम यस्मिन्पोडशिनि ऋतौ’ इत्येवं ऋतुमन्थपतीतिः ।

मैवम् । प्रकृती ‘रघवरसामा, बृहत्सामा’ इत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रवि-
षयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्ये वैरूपं वैराजं च मवितुमर्हति ।
ऋतुसम्बन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते ॥

(सप्तमे—त्रिवृत्ति स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणे सूत्रे २२-२३)

त्रिवृत्ति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः स्यात्

॥ २२ ॥ स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ॥

आद्यत्त्रैगुण्यवाचित्वादन्यः स्तोमेऽस्य रुद्धितः ॥ १० ॥

एवं श्रूयते—“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः” इति । किं त्रिवृत्स्वमग्निष्टुति ऋतौ सर्वेषु
साधनेषु संबध्यते, किंवा स्वोममात्रसंबन्धि तत् । ‘त्रिवृद्रज्जुः’ इत्यादौ त्रिवृच्छ-
ब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि ऋतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते, सा सर्वा त्रिवृ-
त्त्वेन विक्रियते इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवमसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते । तथाऽपि वेदे
रुद्ध्या स्वोमवाची । “त्रिवृद्ब्रह्मिष्पवमानः” इत्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनु-
क्रमणेन स्तोमविषयमेव त्रिवृत्स्वम् ॥

(अष्टमे—उभयसाम्नि बृहद्रथंतरयोः समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

उभयसाम्नि विश्वजिह्वद्विभागः स्यात्

१ क. पृष्ठये । २ क. पृष्ठपलि । ३ ज. स. ‘न्धस्वपृ’ । ४ क. त्रिकृत्त्वेन । ५ ज. स. म.
क्रियेन । ५ च. इत्युक्त्या । ६ स. च. ज. स. स्तोत्रीयाणां । ७ स. च. ‘नुक्रमेण स्तो’ । ज. स.
‘नुक्रमणतः स्तो’ ।

॥ २४ ॥ पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात्
॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ॥
एकं प्रकृतिवद्विश्वजिह्वद्वन्द्वयत्र चैतरेत् ॥ ११ ॥
वचनाद्विश्वजित्येते सामनी स्तोत्रयोर्द्वेषोः ॥
नेदास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्पुनर्विधेः ॥ १२ ॥

इदमाश्रापते—“संसव उभे कुर्यात्” इति । “अभिजितवैकाह उभे बृहद्रथ-
तरे कुर्यात्” इति । किमत्र बृहद्रथंदरयोरेकं पृष्ठस्तुतौ, इतरद्वन्द्वस्तुतौ स्यात्,
किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठस्तुतौ, इति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन्प्रयोग
एकस्य पृष्ठत्वाद्वन्द्वत्रापि वधात्वं युक्तम् । तथासत्यवशिष्टं साम सर्वैपृष्ठविश्वजिह्वयायेन
स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

वाद्यवचनाभावेनोत्र विश्वजिह्वैषम्यात् । प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैपर्या-
समुचीयते । इति रादान्तः ॥

(नवमे-मध्वशनघृताशनयोः पढहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रि-
शेऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्प्रकृतिवत्
॥२७॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥२८॥

नवमाधिकरणमारचयति—

त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् ॥
पढहान्तेऽथ वाऽऽद्यः स्यात्सोनिग्याद्वाक्यतोऽन्तिमः ॥ १३ ॥

पृष्ठयः पढहो द्विविधः—त्रयस्त्रिंशान्तः, त्रयस्त्रिंशादिश्रेति । द्वादशादे—
निवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकाविंशः, त्रिंशः, त्रयस्त्रिंशः, इत्येतेः स्तोमैर्युक्तान्य-
हानि पठिहिवाणि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः । कचिद्विकृतौ व्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशा-
दिभिवृद्धन्तः—“पृष्ठयः पढहस्तयस्त्रिंशारम्भणभिवृद्धन्तः कार्यः” इति । तत्र मधु-

* “अपचिताप्येकादे” इति शावरभाष्यपाठः ।

१ क. एतत् । २. एत प्र । ३. एतं प्र । ४. स. च. वेतरत् । ५. स. च. ज. ह. साप्री
दे स्तो । ६ क. किं मन्त्रं । ७ ज. नाप्यत्र । ८ घ. वा परमात्मा । ९ त. स भोजनं ।

भोजनं चोदकपाप्तम् । तत्र प्रकृती (विहितम् ।) त्रयस्त्रिंशोऽह्न्यनुष्ठितेऽनन्तरं
 कृतम्, इत्यत्रापि सांनिध्यात्रयस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—“संस्थिते पृष्ठ्ये पडहे मध्वाशयेद्वृतं वा” इति वाक्येन प्रकृती पड-
 हप्रयोगस्यान्ते मधुभोजनं विहितम् । त्रयस्त्रिंशसंनिविस्तु नान्दरीयकः । अतोऽत्रापि
 पडहावसाने कर्तव्यत्वाद्भिवृत्संनिधौ तदनुष्ठानम् ॥

(दशमे— { पडहावृत्तावपि मध्वशनघृता- } सूत्रे २९-३०)
 { शनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणे }

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात्
 ॥ २९ ॥ जन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभ्यस्ते पडहे भुक्तिगम्यस्यैत्किं न वाऽग्रिमः ॥

स्तोत्रशस्त्रादिवन्मैवं संस्थिते तद्विधानतः ॥ १४ ॥

“*आवृत्तं पृष्ठमुपयन्ति” इति श्रूयते । तत्र पडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्तन्ते,
 तथा मधुभोजनमपि । इति प्राप्ते—

श्रूमः—संस्थिते पडहे भोजनं विधीयते । संस्था नाम पुनः पडहविशेषव्यापारा-
 भावः । अतः पडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव कार्यम् ॥

(एकादशे—गवामयने मध्वशनघृताशनर्याः प्रतिमासमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

जावृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठ्यान्ते मधुभोजनम् ॥

सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थितानां पृथक्स्वतः ॥ १५ ॥

गवामयने श्रूयते—“चत्वारोऽभिज्ञवाः पडहाः । पृष्ठ्यः पडहः सैमामः स-
 द्विर्वायः सतृतीयः सचतुर्थैः सपञ्चमः” इति । तत्र पडहपञ्चकल्पे मासेऽग्यस्य-
 माने पृष्ठ्योऽप्यावर्तते । तथासति पूर्वग्यायेनाऽऽवृत्तेषु पृष्ठ्येषु सर्वेषु सैमापेऽवन्ते
 मधुभोजनम् । इति प्राप्ते—

* “आवृत्तं पृष्ठ्यं पडहमुपयान्त” इति शावरभाष्ये पाऽः ॥

१ ख. 'तद्' इ' । ज. 'त च' इ' । २ ज. 'हे भुक्तिगम्यस्ये' । अ. 'हे भुक्तिगम्यस्ये' ।
 ३ क. 'वृत्तां म' । ४ ज. 'पृष्ठ्यान्ते' । ५ ख. 'समाप्तः' । ६ ल. 'पेण मा' । अ. 'पे समा' । ७ क.
 ख. 'मापेऽव' ।

ब्रूमः—प्रविमासं संस्थितानां पृष्ठ्यानां पृथक्त्वाद्भोजनमपि प्रविमासमावर्तेनीयम् ॥

(द्वादशे-द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

मध्वभक्ष्यं भक्षयते वा सत्रिभिर्ब्रह्मचारिणः ॥

निपिद्धत्वादादिमोऽन्त्यः पुंस्करत्वर्थविभेदतः ॥ १६ ॥

सचात्मकद्वादशाहे पृष्ठ्यपढहे संस्थिते मध्वभक्ष्यम् । कुतः—सत्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वात् । ब्रह्मचारिणां च मधुमांसमविषेधात् । इति चेत् ।

मैवम् । षत्रिषेधस्य पुमर्थत्वेन, भक्षणविधेः क्रत्वर्थत्वेन च विषयभेदात् । तस्मात्—सत्रिभिर्भक्ष्यम् ॥

(त्रयोदशे—मानसस्य द्वादशाहाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३४-४४)

मानसमहरन्तरं स्याद्वेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ अहरन्ताच्च परेण

चोदना ॥ ३६ ॥ पक्षे संख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

अहरङ्गं वाऽऽश्रुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ दशम-

विसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥ दशमेऽहन्निति च

तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥ संख्यासामञ्जस्यात्

॥ ४१ ॥ पश्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिपिद्धं व्रतवत्

॥ ४३ ॥ वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मानसं किमेहोभिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ॥

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥ १७ ॥

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ॥

आवृत्तिसाम्पादाद्यः स्यादिज्यासिम्हां तयोर्भिदा ॥ २० ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैवं चिन्त्यते—किमहीनसत्रयोर्लक्ष-
णभेदो नास्ति, उच्यते—अस्ति, इति । तत्र—‘नास्ति’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—
ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विराध्यादीनामेकादशरात्रान्वाणामहीनाना-
मावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपम् । तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणाम् । इति प्राप्ते—

धूमः—“आसीरन्, उपेयुः” इति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणम् ।
यजतिचोदना यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकमयोगेषु तयोरव्यभि-
चारात् । इति राद्धान्तः ॥

(सप्तदशे-पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणे सूत्राणि ६१-६७)

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदः
स्यात् ॥ ६१ ॥ सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६२ ॥

पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

ज्योतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वा-
त्प्रकृतिवत्तस्मान्नाऽऽसां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

द्वादशाहे वचनात्प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृति-
त्वात्परेषु तासां संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

परिक्रियाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात्
॥ ६६ ॥ भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अपुतादि प्रत्यहं स्यात्सकृद्वाऽङ्गचतुसारतः ॥

आद्यो भवेत्प्रयोगोऽङ्गी तदैक्येन सकृद्भवेत् ॥ २१ ॥

अस्ति पौण्डरीकः । “पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेत” इति तद्धि-
धानात् । तत्र श्रूयते—“अयुतं पुण्डरीके दद्यादैश्वसहस्रमेकादशम्” इति । तत्र
गवायुताश्वसहस्रे प्रत्यहं दातव्ये । कुतः—दक्षिणाया अङ्गत्वेन प्रतिपद्यानमावर्तनी-
यत्वात् । इति प्राप्ते—

१ क. अ. स. अ. ‘लक्ष्मभे’ । २ क. ‘छत्कतुता’ । च ‘कृद्वाऽप्यनुता’ । ज. घ. ‘कृद्वा-

क्याना’ । ३ क. ‘दशमेकादशसहस्रम्’ ।

ब्रूमः—अहर्गणरूपस्य षोडशीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी । स चैकः ।
अतः—सरुदेव दीनम् ॥

(अष्टादशे—षोडशीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणे सूत्राणि ६८-७१)

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्व-
शेषत्वात् ॥ ६८ ॥ एकार्थत्वान्नेति चैव
॥ ६९ ॥ स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥
विभज्य तु संस्कारवचनाद्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सकृत्किं प्रत्यहं वाऽस्य नयनं तत्र चोत्तमे ॥
सर्वस्य वा विभक्तस्य सकृत्संस्कारसिद्धितः ॥ २२ ॥
प्रतिमाध्यंदिनं चोदकप्राम्नेः प्रत्यहं तदा ॥
सर्वं नेयं तदेकत्वाद्द्विभज्य द्वादशाहवत् ॥ २३ ॥

षोडशीके सरुदेव दातव्यं गवायुवाश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति, तस्य नय-
नादिसंस्कारश्चोदकप्राम्नः । प्रकृतौ “माध्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते” इति । तदि-
रुवित्वेन नयनमिह सकृत्कार्यम्, किंवा प्रेत्यहम्, इत्येकः संशयः । तयोरुत्तमे पक्षे
प्रत्यहं किं दक्षिणाद्रव्यस्य सर्वस्य नयनम्, किंवा दशसहस्रं गवामेकैकसहस्रम्,
एकादशेऽङ्घ्रि-अश्वसहस्रम्, इति द्वितीयः संशयः । तत्र ‘सरुत्तयनम्’ इति ताव-
त्प्राम्नम् । कुतः—तावत्तैव भिकीर्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात् । अथवा प्रतिमाध्यंदिन-
सवनं चोदकप्राम्नेः समानत्वात्प्रत्यहं नयनं कार्यम्, तदाऽपि गवायुवाश्वसहस्ररूपस्य
द्रव्यस्यैकदक्षिणारूपत्वात्सर्वै नेयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

विभज्य नेयम् । कुतः—द्वादशाहविकृतित्वात् । द्वादशाहे चान्वहं विभज्य नीय-
त्वात् । इति साद्धान्तः ॥

(एकोनविंशो—मानवीषु पञ्चदशानामेव सामिधेनीत्वाधिकरणे सूत्राणि ७२-७५)

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य
सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ यावदर्थं वाऽ-

१ घ. शान्तिः । २ म. 'प्राम्नः प्र' । ३ क. दिनपेय । ४ घ. घ. 'ति तद्विधा (नय ।
निर्दिष्टं) स्तेन । ५ ज. घ. प्रत्यहम् । ६ ज. घ. म. कर्तव्यम् । ७ ज. घ. नी(ने) पत्वात् ।

र्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च
लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ आग्नेये कृत्स्न-
विधिः ॥ ७४ ॥ ऋजीपस्य प्रधानत्वादहर्गणे
सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७५ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

मनोर्ऋचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ॥

अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्याः पञ्चदशैव ताः ॥ २४ ॥

कचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते—“मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति” इति । तत्र विशेष-
पाश्र्वणादृचो यावत्सो मनुसंबन्धिन्य ऋक्संहितायामाम्नावाः, ताः सर्वाः सामिधेन्यः ।
इति प्राप्ते—

धूमः—अग्निमिन्धनमासामृचां कार्यम् । तच्च परुती पञ्चदशभिः सिद्धमित्यत्रापि
चोदकवशात्पञ्चदशैवोपादेयाः ॥

(विंशे—वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७६ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

उपावहरणं मानमपि काप्युत वाससि ॥

कापि स्यात्प्रांश्रुताभावाद्द्वचनाद्वाससोभयम् ॥ २५ ॥

उपोतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानं च श्रुतम् । तदुभयं संपादनप्रयत्नेन विना
स्वत एव लब्धेन केनापि साधनेन कार्यम् ॥

मैवम् । “वाससि मिनोदि, वाससा चोपावहरति” इति वचनेन वाससो विहि-
तत्वात् ॥

(एकविंशे—अहर्गणे वासोन्तरोत्पादनाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात्स्याद्वा न स्यादनुक्तिः ॥

चोदकात्मत्यहं प्राप्तं कार्याद्वासोन्तरं भवेत् ॥ २६ ॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्तादिकस्मान्मानोपावहरणहेतोर्वाससोऽन्यद्वासोऽनुक्त-
वान्न संपाद्यम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—मत्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तम् । तत्रोपावहरणरूपं कार्यं वासो-
भेदं विना न सिध्यति, इति धौनशकटेऽवस्थिताद्वासोपनीतसोमात्क्रियन्वमपि सोमभा-
गभेकैकस्याद्वासोऽहर्गणे चोदकस्योपावहरणं वासोन्तरं संपाद्यम् ॥

(द्वाविंशे—उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनाधिकरणे सूत्रे ७८-७९)

मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्श-
नादुपावहरणस्य ॥७८॥ हरणे वा
श्रुत्यसंयोगादर्थादिकृतौ तेन ॥७९॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

तत्किं माने हतौ वाऽऽद्यः प्रकृतत्वेकतेक्षणत् ॥

अर्थात्तदैक्यं तत्रोक्त्या हतौ स्यात्सार्थकत्वतः ॥ २७ ॥

पदेतद्वासोन्तरमहर्गणे संपाद्यम् । तत्किं मानकाले, उत—उपावहरणकाले,
इति संशयः । प्रकृतौ मानोपावहरणयोर्वस्त्रैकत्वदर्शनादिहापि तदैक्यसिद्धये मानकाले
वासोन्तरं संपाद्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकृतौ—येन सोमो मितः, तेनैवोपावहरणमर्थसिद्धम् । 'कियानेव सोमः शक-
टेऽवस्थापनीयः, कियानेवोपावहरणव्ययः' इति सोमद्वयभावादर्थसिद्धस्य भेकस्य वाच-
निकत्वाभावात् चोदकेनापिदेशोऽस्ति । अतोऽहर्गणे मानहेतोर्वाससः शकटेऽवस्थित-
त्वादुपावहरणे वासोन्तरस्य सार्थकत्वात्तत्समये तत्संपाद्यम् ॥

इति श्रीमाधवीपे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशम-

स्याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	२२	७३६
सूत्राणि	७९	२०८६

(अथः सप्तमः पादः)

(प्रथमे—उपोतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणे सूत्रे १-२)

पशोरेकहविष्टं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ प्रत्यङ्गं

वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यत्ता ॥

आद्यशोदनया मैवमवदानपृथक्त्वतः ॥ १ ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्टं युक्तम् । कुतः—
अग्नीषोमदेवतां पवि द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्पशुभं-
वति । इति भाषे—

ब्रूमः—“हृदयस्याग्नेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अथ वक्षसोऽवद्यति, दोष्णो-
रवद्यति, पार्श्वयोरवद्यति” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाम्नायन्ते । अव-
दान च हविष्टप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानैत्वदर्शनात् । हविःश-
ब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्तच्चोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देव-
तासंबन्धादुपपद्यते । तस्मात्—प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

(द्वितीये—पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्पांगानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २-३)

हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासः, तस्मात्तेभ्योऽवदानं

स्यात् ॥ ३ ॥ आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसंख्या

स्यात् ॥ ४ ॥ तेषां वा व्यवदानत्वं विवक्षन्न-

भिनिर्दिशेत्पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसं-

ख्यानेऽनर्थकः स्यात्प्रदानत्वात्तेषां निरवदान-

प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ अपि वा परिसंख्या

स्यादवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥ अब्राह्मणे

च दर्शनात् ॥ ८ ॥ शृताशृतोपदेशाच्च
तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशभिर्यजिः ॥

एकेन यागसंसिद्धेर्देविषां भेदतोऽखिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ॥

न त्रिदोषी गत्यभावाद्देवशृतोक्तेश्च सोचिता ॥ ३ ॥

मत्स्येन्द्रं हविर्भेदे स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः । तत्र—अनिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कार्यः, तावत्तैव सिद्धत्वात् । इत्येकः पक्षः ।

चोदितपश्वङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वन्येषु चामाशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृदयादिवदसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण ह्यमानत्वलक्षणहविष्ठापयेवसानात्सर्वैरङ्गैर्यागः । इति द्वितीयः पक्षः ।

हृदयादिभिरैकादशभिरैवाङ्गैर्यागः कर्तव्यः । कुतः—अन्येषामेसादीनां परिसंख्यात्त्वात् । चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनासादयः परिसंख्यायन्ते । नेनु—परिसंख्यायां 'विधिः स्वार्थं जह्यात्, परार्थं कल्पेत्, मासं वायेत्' इति दोषत्रय प्रसज्येत् । प्रसज्यता नाम । सति हि गत्यन्तर एषा दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपम्—इति कृत्वा न दोषतां मज्जन्ते । किंच "हृदयानि मासान्धभिर्मृशन्ति श्रौतान्यशृतानि" इति केषाचिन्मासानामपकत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मासस्य प्रतिनियतः । तस्मात्—अशृतत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यां गमयति । एवदेवाभिप्रेत्यासादिप्रातिषेधः श्रुत्या वर्णितः—“नांसयोस्वद्याति, न शिरसः" इत्यादिना । तस्मात्—एकादशभिरैव यागः ॥

(तृतीये-ज्योतिष्टोमेऽनिग्याशेषेऽपहपङ्कैः स्विष्टकृद्धोमाधिकरणे मूत्रे १०-११)

इज्याशेषास्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

ज्यङ्गैर्वा शरवद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ ज 'दे हवि' । २ क. घ. च. छ. म. त्रिदोषः । ३ क. च. म. 'दशुतो' । घ. ज. म. 'दशो' । ४ ज. 'सह' । घ. 'सह' च ह' । ५ ज. घ. म. वर्तयः । ६ घ. 'दितः प' । घ. 'दित प' । ७ क. 'विष्टाप' । ८ ज. घ. 'नो स' । ९ क. घ. ननु । १० क. घ. ज. घ. म. पश्यः । ११ घ. भजते । १२ क. ज. घ. म. श्रुतानि । १३ क. घ. 'व—नृत्' । घ. 'व—मपू' । ज. घ. म. 'व—अपू' ।

इज्याशेषैरशेषैर्वा ऋद्धैः स्विष्टकृतो हुतिः ॥

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्धेत्पुक्तिशेषतः ॥ ४ ॥

पशौ श्रूयते—“अ्यङ्गः स्विष्टकृतं यजति” इति । तत्र—इज्यार्थानां हृदयाद्ये-
कादशाङ्गानां येः कश्चिद्व्यङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृतोत्थव्यः । कुतः—प्रकृताविज्या-
शेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वादत्रापि चोदकेन तथात्वात् । इति प्राप्ते—

धूमः—“दोष्णः पूर्वार्धेदग्नेये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः”
इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्विष्टकृते समाम्ना-
यन्ते । न च—हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नावानि—इति शङ्क्यम्, तद्विशेषस्य
कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् । “हृदयं जिह्वा वक्षो यरुहृक्की सव्यं दोः, उभे पार्श्वे
दक्षिणा श्रोणिः, गुद तृतीयम्—इति देवतावदानानि । दक्षिणोऽसः, सव्या श्रोणिः,
गुदं तृतीयम्—इति सौविष्टकृतानि” इति । तस्मात्—अनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्ट-
कृतोपः ॥

(चतुर्थे—अध्यध्या इडाविकारताधिकरणे सूत्राणि १२-१६)

अध्यध्नी तु होतुरुयङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात्
॥ १२ ॥ शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः
स्यात् ॥ १३ ॥ अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात्
॥ १४ ॥ अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभि-
संबन्धात् ॥ १५ ॥ दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभ-
क्षविकारः स्यात्, शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

होतुर्नियम्यतेऽध्यध्नी किंवेडां विकरोति सा ॥

अनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते ॥ १ ॥

अनुवादोऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगीः ॥

नाध्यध्नी तत्र तेनेडा होतुर्विक्रियते तथा ॥ ६ ॥

१ च. अङ्गैः । २ क च “विदङ्गैः” । ३ क स. प्र. “दमेऽव” । च. “दग्नेऽव” । ४ स.
तद्विषयस्य । ५ क. “क्षोपत्यय” । स. “क्षो यरुहृक्की स” । च. ज. स. “क्षोयरुहृक्की स” । प्र.
“क्षोयरुहृक्की स” । ६ क. स. अ उभये । ७ क स. ज. स. अ “तानि । ८ स. तेनेता । ९ स.
“विक्रियते तथा । ज. स. अ “विक्रियते तथा ।

पशावेव श्रूयते—“अध्युध्नीं होत्रे हरन्ति” इति । अध्युध्नीं हृदयादिभ्योऽ-
न्यदङ्गम् । तत्र-इयं होतुरेव नान्यस्य—इति नियम्यते । कुतः-पक्षे प्राप्तत्वात् ।
तथा हि—हृदयादीनिन्याशोपान्भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिन्याशोपानपि तत्र क्षिपेत्,
“अनक्षिपमिरिडां वर्षयन्ति” इति श्रवणात् । अस्मिंश्च भक्षणे पत्येकमृत्विजां विमज्य-
माने सेपमध्युध्नी होतुः कदाचित्प्राप्नोति, कदाचिदन्यस्य, ततो नियन्तव्या । इति प्राप्ते-
ब्रूमः—“वर्षयन्ति” इति वर्तमानापदेशेनानस्थित्वाक्यमनुवादः । प्रापकं तु परि-
शिष्टवाक्यम् । तच्चैवमाश्रयते—“अथ यद्यत्परिशिष्यते, तत्तत्समवैतधान्यामान-
यति हृदयं जिह्वा वक्षः”—इत्यारभ्य “वनिष्टुम्” इत्येतदन्तम् । न च—वस्तिन्वा-
क्येऽध्युध्नी पठिता । तत्रोऽप्राप्तत्वाद्विधीयमानया तथा होतुरिडामागोऽन्यो बाध्यते ।
तत्रैवं वचनव्यक्तिः—“यद्धोत्रे हरन्ति, तदध्युध्नीम्” इति । तस्मात्—विकारः ॥

(पञ्चमे-वनिष्टोर्भक्षविकारताधिकरणे सूत्रम्—)

अग्नीधश्च वनिष्टुरध्युध्नीवत् ॥ १७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वनिष्टुरपि तद्वत्स्यात्प्राप्तिः प्राप्तततो यदि ॥

इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पशावेव श्रूयते—“वनिष्टुमग्नीधे” इति । अध्युध्नीवद्वनिष्टुरपि हृदयादिव्यति-
रिक्तमङ्गम् । ततः—संशयपूर्वोत्तरपक्षास्त्वद्वचोऽन्याः । अधिका शङ्का त्वेषा—“इडा-
पात्रे हृदयादिमासनवाक्ये वनिष्टुरपि पठितः । ततः पक्षे प्राप्त एव नियम्यते” इति ।
तपस्वरणादिवत्प्राप्तमिडायाः संस्कार एव । न त्वेतावदा वनिष्टोर्भक्षत्वप्राप्तिरित्य-
माप्तविधेः पूर्ववद्विकारः । इत्युक्तशङ्कामुत्तरम् ॥

(षष्ठे-मैत्रावरुणस्यापि शेषमक्षास्तित्वाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥ स्याद्वा

होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसंबन्धात् ॥ १९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

मैत्रावरुणनाम्नीऽन्न भक्षो नास्त्यस्ति वा नदि ॥

अप्राकृतत्वादध्वर्युर्होत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः ॥ ८ ॥

१ अ. घ. अ. हरति । २ अ. घ. 'मात्रेऽन' । ३ क. 'वत्तं पा' । घ. 'वत्तं धान्यपर' । ज. 'व' ।
४. 'व' । ५. 'व' । ६. 'व' । ७. 'व' । ८. 'व' । ९. 'व' । १०. 'व' । ११. 'व' । १२. 'व' । १३. 'व' । १४. 'व' । १५. 'व' । १६. 'व' । १७. 'व' । १८. 'व' । १९. 'व' । २०. 'व' । २१. 'व' । २२. 'व' । २३. 'व' । २४. 'व' । २५. 'व' । २६. 'व' । २७. 'व' । २८. 'व' । २९. 'व' । ३०. 'व' । ३१. 'व' । ३२. 'व' । ३३. 'व' । ३४. 'व' । ३५. 'व' । ३६. 'व' । ३७. 'व' । ३८. 'व' । ३९. 'व' । ४०. 'व' । ४१. 'व' । ४२. 'व' । ४३. 'व' । ४४. 'व' । ४५. 'व' । ४६. 'व' । ४७. 'व' । ४८. 'व' । ४९. 'व' । ५०. 'व' । ५१. 'व' । ५२. 'व' । ५३. 'व' । ५४. 'व' । ५५. 'व' । ५६. 'व' । ५७. 'व' । ५८. 'व' । ५९. 'व' । ६०. 'व' । ६१. 'व' । ६२. 'व' । ६३. 'व' । ६४. 'व' । ६५. 'व' । ६६. 'व' । ६७. 'व' । ६८. 'व' । ६९. 'व' । ७०. 'व' । ७१. 'व' । ७२. 'व' । ७३. 'व' । ७४. 'व' । ७५. 'व' । ७६. 'व' । ७७. 'व' । ७८. 'व' । ७९. 'व' । ८०. 'व' । ८१. 'व' । ८२. 'व' । ८३. 'व' । ८४. 'व' । ८५. 'व' । ८६. 'व' । ८७. 'व' । ८८. 'व' । ८९. 'व' । ९०. 'व' । ९१. 'व' । ९२. 'व' । ९३. 'व' । ९४. 'व' । ९५. 'व' । ९६. 'व' । ९७. 'व' । ९८. 'व' । ९९. 'व' । १००. 'व' ।

अत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडा भक्षो नास्ति । कुतः—प्रकृतौ मैत्रावरुणस्यामा-
वेन चोदकप्राप्त्यभावात् ।

मेवम् । “मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह” इति मैत्रानुवचने तस्य विवीयेते । अत्र
मैत्रकार्येणाध्वर्यावन्तर्भावः । अनुवचनकार्येण च होतरि । तस्मात्—अस्ति भक्षः ॥

(सप्तमे-मैत्रावरुणस्वैकभागताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ एकत्वाद्वैक-
भागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

द्विभाग एकभागो वा द्विभागः स्याद्विकर्मतः ॥

एकः पुंमैक्यतो नो चेद्वैपम्यं प्रकृतावपि ॥ ९ ॥

स मैत्रावरुणः कर्मोपाधिना द्विभागः । इति चेत् ।

न । पुरुषैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वं स्यात् । अन्यथा प्रकृतावपि कर्मवारव-
म्यानुसारेणै भागवारवम्यं प्रसज्येत ॥

(अष्टमे-प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणे सूत्रे २२-२३)

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ अभक्षो
वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्षो नो वा वपामसौ ॥

पचत्पतोऽस्ति नो पक्वा वपा सर्वा हुता यतः ॥ १० ॥

अत्र पशौ प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्षोऽस्ति । कुतः—अध्वर्युकर्मणो वपापाकस्य धेन-
कृतत्वात् ॥

मेवम् । भक्षयितुं वपाशेषस्याभावात् ॥

(नवमे-ग्रहमेधीपकेऽपूर्वाङ्गभागविधानाधिकरणे सूत्राणि २४-३३)

विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात्पुनः श्रुतिरन-

र्थिका स्यात् ॥२४॥ अपि वाऽऽग्नेयवद्भिः शब्दत्वं
 स्यात् ॥ २५ ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥२६॥
 अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वच-
 नादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात्
 ॥ २७ ॥ प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥
 नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ अग्रहणादिति चेत्
 ॥ ३० ॥ न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ तथा तद्व-
 हणे स्यात् ॥ ३२ ॥ अपूर्वतां तु
 दर्शयेद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ग्रहमेधीयके त्वाज्यभागावित्पनुवादगीः ॥
 स चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥ ११ ॥
 परिसंख्योत संकोचश्चोदकान्यत्र वाऽत्र वा ॥
 अपूर्वो ग्रहमेधीयः स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥ १२ ॥
 अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् ॥
 निर्वापवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहापकृत् ॥ १३ ॥
 ओदनेनैव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम् ॥
 विधेयकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः ॥ १४ ॥
 मत्पभिन्नानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ॥
 चोदकस्य च संकोच इतराङ्गनिषेधतः ॥ १५ ॥
 व्यापारेक्याच्चोदकस्य स्वार्थसंहरणं भवेत् ॥
 वेरूप्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म पुज्यते ॥ १६ ॥
 आज्यभागेतिनाम्नोपकारकृमिस्मृतेरिह ॥
 नामतादि समं तस्मात्पुज्यते तेन चोदकः ॥ १७ ॥

“मरुद्ग्रहो एदमेधीयः सर्वासां दृग्धे सायमोदेने” इति विहिते एदमेधीये

१ घ. च. अ. घ. म. अपूर्वः । २ छ. च. अ. स. अ. ग्रहमेधीयः । ३ ज. छ. सहापकृत् ।
 ४ छ. 'तः' ॥ १५ ॥ छ संकोचोऽपि नो युक्तः प्रसङ्गद्वयतो विधिः । व्याः । ५ घ. य. 'स्यहा' ।
 ६ घ. 'दनम्' इ' ।

श्रूयते—“आज्यमागो यजति” इति । तत्राष्टधा संशयः—चोदकप्राप्तयोरेवाऽऽज्य-
भागयोरिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयम् । इत्याद्यः पक्षः ।

तथा सति वैयर्थ्यमसङ्गात् । ततः सार्पकत्वाय चोदकैवद्वाक्ययोर्मिलितयोरेवाऽऽ-
ज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधिमन्त्रनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो
विरुद्धावपि श्रूयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गम्, तथाऽऽज्यमागावपि लिङ्गत्वेन सहायकृषी ।
ततो मिलितयोर्विधायकत्वम् । इति द्वितीयः पक्षः ।

एहमेधीयविधवाक्ये श्रुतस्यौदनस्यैवीषधिमन्त्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्त्व-
रापेक्षा । तस्मात्—प्रकृताविधौ श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन
उत्पन्नसंशयम् । इति तृतीयः पक्षः ।

भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्यैकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । ततः—चोदकप्रा-
प्तादाज्यभागदिकर्मणोऽविक्रमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधीयते । इति चतुर्थः पक्षः ।

ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गान्तरं युक्तम् । तस्मात्—आज्यमा-
गव्यवितरकस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थमिदमाज्यभागवचनम् । इति
पञ्चमः पक्षः ।

आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्थाय्यस्त्यज्येत, प्रयाजादिरूपनिषेधोऽन्यार्थः
परिणेत, चोदकप्राप्तं च प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्येत, इति दोषत्रयमसङ्गात् परिसंख्या
युक्ता । तेन मत्स्यरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकं चोदकवाक्यमाज्यभागव्यवि-
रिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचनीयम् । इति षष्ठः पक्षः ।

यदि चोदकस्य मत्स्यं पृथग्व्यापाराः स्युः, तदा प्रयाजाद्यङ्गोच्चैर्व्यापारैस्त्वेषा-
मविदेशः सिध्यति । आज्यभागगोचरस्यानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितवान्न चोदके-
र्नाऽऽज्यभागविदेशः, इत्येवं संकोचो वर्णयितुं शक्यते । इह तु ‘शब्दबुद्धिकर्मणा
विरम्य व्यापाराभावात्’ इति न्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति—‘युग-
पदविदेशोऽनविदेशश्च विरुद्धधर्मः प्रसज्येत । तस्मात्—प्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचो न
युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न च—उक्तदोषादिति,
अस्य संकोचस्यापिसंहाररूपत्वात् । आज्यभागयोरेव शक्तेश्चोदकः । तज्ज्ञानं शक्ति-
ज्ञानमुपसंहारः । तथा सत्याज्यभागाविदेशे व्यापृतस्य चोदकस्य को नामविदे-
शानिवृत्तिरूपविरुद्धधर्ममसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागकर्मणि चोदकावस्थापनम् । इति
सप्तमः पक्षः ।

१ स. ज. घ. 'द. सा' । २ ज. घ. 'यमती' । ३ ज. घ. 'मेषवि' । ४ ज. घ. 'न्तरमिह
वि' । ५ क. 'धो व्यर्थः । ज. घ. 'धोऽज्योऽर्थः । ६ च. 'कप्राप्तस्य । ७ क. घ. म. 'नाति' । ८ ज.
घ. 'धर्मत्वं प्र' । ९ क. च. 'क्तस्य चोदकस्य ज्ञान श' । ज. घ. 'क्तस्य चोदकः । तज्ज्ञानं घ' ।

“पुरोडाशं चतुर्धा करोति” “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इत्यनयोक्तमयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वादत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वाभासो युक्तः । किंच प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । तस्मात्—उपसंहारो न युक्तः । तस्मात्—अपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गानि गृह्णाति । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषत्रयाभावोदष्टमः पक्षोऽभ्युपेयः । ननु साम्रहिण्यामिष्टी प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोभिः सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतः, वद्वदत्रापि विधीयमानयोरान्यभागयोश्चोदकप्राप्तप्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न, वैषम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोरुपकारः कृतः, सोऽत्र नामसाम्येन स्मार्यते । तत्र ऋषोपकारैरनुयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहसोऽतिदिष्टैः संपूर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यपरिहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे ऋषे सति पश्चात्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति । ततो वैषम्यात्ऋषोपकारान्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीये चोदको लुप्यते । तस्मात्—अविकृतिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मात्रं विधीयते । इति रौद्रान्तः ॥

(दशमे—गृहमेधीये स्विष्टकृदाचनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ॥

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥ १८ ॥

एतद् गृहमेधीय आन्यमागाम्यामेव निराकाङ्क्षत्वौदन्यत्स्विष्टकृदादिकं न कार्यम् । इति चेत् ।

न । आज्यभागवद्विहितत्वात् । “अग्नेये स्विष्टकृते समवपति” इति, “इडागुपह्वये” इति विहितम् । तस्मात्—यावदुक्तं कार्यम् ॥

(एकादशे—गृहमेधीये प्राशिन्नादिभक्षणाभावाधिकरणे सूत्राणि ३५—३७)

स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥ अप्रतिषेधो वा दर्श-

नादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥ प्रतिषेधो
वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिन्नाद्यस्ति वा न वा ॥

अस्तीडादर्शानामैवं तदुक्तं प्राप्ति नेतरत् ॥ १९ ॥

एहमेधीये स्विष्टरुदान्यमागेष्वपि संशयं हृदि निधाय परिसंख्यापं पञ्चमं पक्ष-
मभ्युपेत्येयं कृत्वाचिन्त्वा । तत्र प्राशिन्नादिमक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति । कुतः—
मक्षणार्थस्येडोपह्वानस्य तत्र दर्शनात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अत्र एहमेधीये वदिडामक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टरुद्राक्षयमापितस्य
परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादितरत्प्राशिन्नादिमक्षणं परिसंख्यावत्त्वान्नास्ति ॥

(द्वादशे—मायणीपातिथ्ययोः शंखिडान्ततानियमाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनुया-
जप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥ नित्यानु-
वादो वा कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रायणीपातिथ्ययोः किं विकल्पः शंखिडान्तेपोः ॥

निषेधो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया ॥ २० ॥

शंखिडान्तत्ववाक्याच्च निषेधो विधिमात्रतः ॥

नित्यानुवादो नञ्वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ॥ २१ ॥

उद्योतिष्ठोमे श्रूयते—“शंखन्वा मायणीया संविष्टवे, न पत्नीः संयाजयन्ति ।
इडान्तां आतिथ्याः संविष्टवे, नानुयाजान्यजति” इति । प्रकृतौ यदा “वच्छं-
योः”—इति मन्त्रं जपति, तदानीमध्वर्युः परिधीनश्रीं प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्र-
कारः—“अनुच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्रहरति” इति । ततो हविःशे-
षेषु भक्षिवेषु पत्नीः संयाजयन्ति, इति क्रमः । तथा—मथानेयागनारिष्टहोममाशि-
न्नादिमक्षणेडामक्षणानुयाजसूक्तवाकशयुवाकाः, इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः । पत्नीसंया-

१ स. च. 'कत्याऽत्रास्तु ने' । ज. 'कत्या स्वत्र ने' । २ क. 'पेय इय । अ. 'पेयैवं क' । ३ ज.
अ. 'न्ताऽवतारिता । त' । ४ ज. घ. 'तं किं त' । स. 'तं तद्वत्' । ५ ज. घ. अ. 'रयानस्य । ६ ज.
'न्तत. ॥ नि' । ७ स. न. अ. निधये । अ. 'नित्यमवाव' । ८ क. घ. ज. 'न्ताऽऽतिथ्या संविष्टवे,
ना' । ९ क. 'नयाडाना' ।

जानामुपरि फलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्घासनैरिष्टिः समाप्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः शंखुवाकान्वत्त्वम्, आतिथ्येष्टेरिडाभक्षणान्तत्वं च विकल्पितं स्यात् । कुतः—निषेधविधिवक्त्याभ्यां प्रकरणद्वयपतीतिः । तथा हि—शंखन्वत्त्वेदान्त्वनिधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थम् । पत्नीसंयाजानुयाजव्यातिरिक्ते नास्ति निषेधः—इति परिसंख्या । तेन प्रकृतिवद्यथाप्राप्तं कपालोद्घासनान्वत्त्वमनयोरिष्टयोः प्रतीयते । विधिवक्त्येन च शंखिडान्वत्त्वम् । तेन ब्रीहियववद्विकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः । शंखन्तत्वमिडान्तत्व च तयोः प्रतिनियतम् । पत्नीसंयाजाद्यभावात्स्वर्थसिद्धः । ततो नऽपद्युक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः सन्नर्थवादः । पत्नीसंयाजाद्यकरणाह्लापत्वं भवतीति । अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्येरन् । विकल्पे *वावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः, परिसंख्यायां च त्रयो दोषाः । विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषः । ततः—शंखिडान्वत्त्वं नियतम् ॥

(त्रयोदशे— { प्रायणीपातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव } सूत्राणि ४०—४२)
 { शंखिडाभ्यां संस्थाधिकरणे }

प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः
 स्यात् ॥ ४० ॥ प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनाद-
 तिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥ प्रतिषेधस्य त्वरा-
 युक्तत्वात्तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव शंखिडे पूर्वे परे वा स्वेच्छपाऽथ वा ॥

परे एवाथवा पूर्वे एवाऽऽद्यो द्विविधश्रुतेः ॥ २२ ॥

निषेधस्थार्थवत्त्वाप परे एवानुवादगीः ॥

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वे एवाविरोधतः ॥ २३ ॥

* प्रथमं श्रीशुनुदाने—एवशास्त्रस्याप्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागः । प्रथोयान्तरे यथोपादाने यदशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्तत्र परित्यक्तप्रामाण्योपादानम् । श्रीद्विशास्त्रे स्वीकृत-
 प्रामाण्यपरित्यागरूपोऽप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः । पुनस्तृतीययोगे श्रीशुनुदाने श्रीद्विशास्त्रस्य स्वीकृता-
 प्रामाण्यपरित्यागात्मा त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः । इति चत्वारो दोगाः । यथा कथयिद्वेदरोपेणाश्री या
 रोगः । इति लघुमञ्जूषा ।

१ क. 'प्राप्ते निषेधे पु' । २ क. परे वाऽप्यथवा पूर्वे वभाषा द्वि' ।

मायणीयाविध्ययोरैवान्तत्वेन निर्णयि शश्विडे पुनः सदिहोदे । प्रकृतौ द्विविधे शश्विडे—पत्नीसयाजेभ्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते, द्विविधश्रुतेः । अथे चोदकाद्विदिष्टे सति विशेषनियामकामावादिच्छया स्त्रीकाय । इत्येकः पक्षः ।

यदि मायणीया पूर्वैशश्वन्ता, आविध्या च पूर्वैडान्ता, तदानामन्वत्वविविधैव ताभ्या शश्विडाभ्यामूर्ध्वमप्राप्तानां पत्नीसयाजानामनुयाजाना च वारित्वान्निषेधो व्यर्थः स्यात् । परैयोरन्तत्वे ताभ्यां शश्विडाभ्यां प्राप्ताना तेषामनिवारणात्तन्निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात्—परै एव शश्विडे ग्राह्ये । इति द्वितीयः पक्षः ।

निषेधोऽयं नित्यानुवाद —इत्युक्तम् । स च पूर्वयो शश्विडयोरन्तत्वेऽप्येकवाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते । सजावविरोधिन्वी हि पूर्वं शश्विडे । तस्मात्—ते एव ग्राह्ये । इति राद्धान्तः ॥

(चतुर्दशे, उपसदामपूर्वार्थत्वाधिकरणे सूत्राणि ४३-४६)
उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥४३॥ स्त्रौवेण
वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥४४॥ अप्रति-
पिद्धं वा प्रतिपिध्य प्रतिप्रसवात् ॥४५॥ अनिज्या
वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

उपसत्सु 'निपिद्धेभ्य शिष्टं सर्वं विमाचरेत् ॥

यावदुक्तमुताऽऽद्योऽस्तु चोदकस्वानिवारणात् ॥ २४ ॥

स्त्रौवाचारे पुन श्रुत्या शिष्टस्य परिसख्यया ॥

अपूर्वार्थत्वतो वाऽन्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधमी ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे ("पहुपसद उपसाद्यन्ते" इति) विहित्वासूपसत्सु पठ्यते—"अप्रया-
जौस्ता अननुयाजा" इति । तत्र निषेधात्प्रयाजानुयाजान्वर्जयित्वाऽवशिष्ट चोदक-
प्राप्तमङ्गजात सर्वमाचरणायम् । इति प्राप्ते ।

धूमः—प्ररुची विहित एवाऽऽद्यार पुनरिह विधीयते । स च चोदकप्राप्तमन्य-
त्सर्वमङ्गजात परिसचष्टे । अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु—पुनर्विधान प्रतिप्रसवा

१ अ स 'स, तत्र द्वि' । २ स च अ स अ 'दत्तादि' । ३ अ स 'ता स्यात्, त' ।
४ अ 'रयो शश्विडयो' । ५ अ स 'यास्तत्वे' । ६ न निषेधेभ्य । ७ अ स अ 'जान' ।
८ स शति एव पक्षः । ९ स पुनर्विधी' ।

र्थम् । अत्र एव श्रुतिस्त्वत्र स्त्रीवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति—“नान्या-
माहुर्वि पुरस्ताज्जुहुयात्, यदन्यामाहुर्वि पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुख कुर्यात् । सुवेणाऽऽ-
धारमाधारयति” इति । अपमर्थः—‘स्त्रीवाधारः सर्वत्र यज्ञमुखम् । तथासति यदि
कश्चिन्मन्द उपसत्प्रयोगादौ स्त्रीवाधारमहुत्वा तस्य स्थाने काचिदन्यामाहुर्वि जुहुयात्,
तदा मुखव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । स्त्रीवक्त्राऽऽधार आदौ कर्तव्यः’ इति ।
नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याऽऽधारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् ।
तस्मात्—परिसंख्यार्थे एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु उच्छेषभूतोऽर्थवादः ।
यदि ‘परिसंख्या त्रिदोषा’ इत्युच्येत, तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनि-
षेधो नित्यानुवादः । सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ॥

(पञ्चदशे—अवभृथेऽपूर्वकर्मताधिकरणे सूत्राणि ४७-५०)
अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात्
॥ ४७ ॥ आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रति-
षेधः स्यात् ॥ ४८ ॥ प्रयाजानां त्वेक-
देशप्रतिषेधाद्वाक्यशेषत्वम्, तस्मान्नित्यानु-
वादः स्यात् ॥ ४९ ॥ आज्यभागयोर्ग्रहणं
नित्यानुवादो गृहमेधीयवत्स्यात् ॥ ५० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वजं सर्वमुत्ताऽऽचरेत् ॥

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥ २६ ॥

आद्योऽभ्युमन्तावित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ॥

अभ्येनात्र गुणाप्राप्तेरपूर्वत्वेन वाऽन्तिमः ॥ २७ ॥

उपोत्तिष्ठोमगतेऽवभृथे चतुर्भ्यप्रयाजप्रथमानुयाजरूपी बर्हिर्योगी वर्णयित्वा शिष्टं
चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः—“अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति, अपबर्हिषावनुयाजौ
यजति” इति बर्हिर्योगद्वयमात्रवर्जनावगमात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“अभ्युमन्तावाज्यभागौ यजति” इति परिसंख्यानौदुक्तमेवानुष्ठेयम् ।

अथोच्येत—चोदकप्राप्तावाज्यभागानुद्याम्सुशब्दोपेवमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्र विवा-

१ क. ध. च. अ. मुखव्यर्थे । २ क. ल. अ. स्त्रीवा । ३ ज. घ. अ. 'एवम् । ४ ज.
'वभृथे व' । ५ क. अन्त्येन वैगुणमा' । ल. अभ्येनात्र गुणमा' । च. अभ्यनोऽय गु' । ज. घ. अन्त्ये
ना । गुणः प्रा' । अ. अन्त्यो नार्थगुणमा' । ६ ल. अ. घ. 'नापय' । ७ अ. घ. 'नातय' ।

नात्र परिसंख्या—इति । मैवम् । लिङ्गक्राम्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः—
परिसंख्यया गृहमेधांयवदुपसद्वदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम् ॥

(षोडशे— { वाजपेयादौ यूपदीनां स्वा- } सूत्राणि ५१-५७)
दिरत्वादिनियमाधिकरणे

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्ग्रहणस्यार्थव-
त्त्वाच्छ्रवञ्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ शरेष्वपीति
चेत् ॥ ५३ ॥ विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्विति
चेत् ॥ ५४ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥
श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ ग्रहण-
स्यार्थवत्त्वाद्दुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

बृहच्चवः स्वादिरश्च विकल्प्या नियता उत ॥

विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ २८ ॥

क्वचिद्विकृतौ श्रूयते—“बृहत्पृष्ठ भवति” इति । त्रैधातवीये श्रूयते—“यव-
मयो मध्यम” इति । वाजपेये श्रूयते—“स्वादितो यूपो भवति” इति । तत्र—
बृहद्रथतरयोः, व्रीहियवयो, स्वादिरयैल्वादीनां च प्रेरुवी विकल्पितत्वादप्रापि
चोदकेन विकल्पिता । इति चेत् ।

न, पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । परिसंख्या तु दुष्टत्वान्न शङ्क्या । तस्मात्—नियताः ।
कोट्यन्तर त्वर्थोन्निवर्तते ॥

(सप्तदशे—काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणे सूत्राणि ५८-६०)

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्र-
वृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥ अधिकं स्यादिति
चेत् ॥ ५९ ॥ नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

काम्पेष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते ॥

निवर्तते वां न माघोर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥ २९ ॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः ॥

चोदकः शिष्ट एवास्य विषयोऽर्थान्निवर्तते ॥ ३० ॥

“ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताशक-
पालद्रव्ययोर्नोस्ति निवृत्तिः । कुतः—चोदकेन प्राप्तत्वात् । श्रुतयोरविदिष्टयोश्च
द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्यः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उत्पत्तस्य यागस्येति कर्तव्यताकाङ्क्षाया पश्चाच्चोदकस्यावसरः । इह
दूतपक्षिशिष्टाभ्या द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य तद्विषयाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न तत्र चोदकस्याव-
काशोऽस्ति । ननु—सकृद्द्व्योऽष्टोदकः क्वचित्पवर्तते, क्वचिन्निवर्तते, इत्येतन्न सम-
वधि—इति चेत् । मा भूत्तत्संभवः । न वयं तन्निवृत्ति ब्रूमः । किंतु श्रुताभ्या द्रव्य-
देवताभ्यामन्य एवाङ्कलापश्चोदकस्य विषयः । ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वा-
देव फलवो निवृत्ति ब्रूमः । तस्मात्—दूरापेत्तौ विकल्पसमुच्चयो ॥

(अष्टादशे-सौमार्षोष्णपशौ स्वादिरयूपस्य नियमाधिकरणे सूत्राणि ६१-६३)

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि

विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ यावच्छ्रुतीति चेत्

॥ ६२ ॥ न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ॥

द्वयोर्निपोजनादावो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ ३१ ॥

पशुभिर्नानुष्ठेये सौमार्षोष्णे पशौ श्रूपत्ते—“औदुम्बरो यूपो भवति” इति ।
यत्र—चोदकप्राप्तेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः—
द्वयोर्मुपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागोयोगात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वादिरोदुम्बरो परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनसमौ प्रमार्षद्वयत्वेन
माघोऽस्योः समुच्चयाङ्कारे निरपेक्षं परित्यज्येत् । तस्मात्—उपदिष्ट औदुम्बरोऽ-
विदिष्टस्य बाधकः ॥

१ क वा तथ्यते । २ घ. 'पयोऽपी' । ३ ज. घ. 'र.' । ४ क. ज. 'मागधयो' ।
५ घ. 'द—तद्द्वन्द्वयो' । ६ ज. घ. 'सुदयो' । ७ ज. घ. 'याव' । ८ क. घ. प. ए. म. 'वर्ष' ।

(एकोनविंशे—ब्रह्मवर्चसकामेर्वाहिभिरेव यागाधिकरणे सूत्राणि ६४—७१)

विकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्ब्रह्मणस्य
गुणार्थत्वात्, उभयोश्च प्रदिष्टत्वाद्गुणशास्त्रं यदेति
स्यात् ॥ ६४ ॥ ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो
विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥ विरोधित्वाच्च लोकवत्
॥ ६६ ॥ क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥
विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वादिकल्पः
स्यात् ॥ ६८ ॥ पृषदाज्ये समुच्चयाद्ब्रह्मणस्य
गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥ यद्यपि चतुरवतीति
तु नियमे नोपपद्यते ॥ ७० ॥ क्रत्वन्तरे वा
तन्नयायत्वात्कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

किं शृङ्गा व्रीहयः पसे चोदकप्रापितान्यवान् ॥
न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्तिरतोऽग्रिमः ॥ ३२ ॥
वाक्यभेदो यागशृङ्गगुणयोर्विधितो भवेत् ॥
विशिष्टस्य विधौ कार्यमेकं वा बाधकास्ततः ॥ ३३ ॥

“सौमरीद्रे चरुं निर्वपेच्छृङ्गानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र चोदकप्राप्ते
व्रीहियवैविकल्पो न बाध्यः । कुतः—प्रत्यक्षस्य व्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टपाक्षिकव्री-
ह्यनुवादेन शृङ्गगुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरेणोपपन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—यागस्त्वावदमाप्तत्वाद्विधेयः । तत्र गुणोऽपि यदि पृथग्विधीयेत तदा
वाक्यं भिद्येत । ततः शृङ्गव्रीहिव्यविशिष्टो यागोऽत्र विधीयते । तथासत्यति-
दिष्टव्रीहियवयोर्थत्कार्यं तदेवोपदिश्यमानशृङ्गव्रीहीणां कार्यम् । तदस्ति व्रीहयः पाक्षि-
कान्यवान्बाधन्ते ॥

(विंशे—पञ्चावदानतायाः सर्वाङ्गसाधारणताधिकरणे सूत्रे ७२—७३)

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

वपायामेव किंवाऽन्येष्वपि पञ्चावदानता ॥

वपोदेशादाद्यपक्षीऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः ॥ ३४ ॥

पशौ श्रूयते—“यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः, पञ्चावत्तैव वपा कार्या” इति ।
यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वं गोत्रभेदेन स्मृतिकारैः पठ्यते—

*“जामदग्न्या वत्सविदा वार्ष्टिपेणोश्च वे त्रयः ।

पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिनः” इति ॥

सर्वेषां यजमानानां गोत्रविशेषमपोद्य श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं वपामुद्दिश्य विवा-
नाद्वपयामेव । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अवदानस्य चोदकप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्य विधीयमाना
संख्याऽवदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पञ्चवयवेषु भवति । इति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य

सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदिषुः
अधिकरणानि	२०	७५६
सूत्राणि	७३	२१५९

(अथाष्टमः पादः)

(प्रथमे-पदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधिकरणे सूत्राणि १-४)

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च, प्राप्तप्रतिषि-
द्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ अर्थप्राप्तवदिति
चेत् ॥ २ ॥ न. तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम्
॥ ३ ॥ अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वा-
द्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

* गोभिलेष्टदाम्ब्रमात्रे तु—

“जामदग्न्या वत्सविदा वार्ष्टिपेणोश्च वे च ।

भार्गवाब्दवना भौर्धः पन्नावत्तिन इतिताः” इति समुत्कर्ष्ये ॥

१ घ. “नारत्तपेय च । पौ २ घ. “दिस्यानिषा” ज. घ. “दिस्य श्रुि” । ३ क. “नरत्तेषु ।

नाऽऽप्येयं न च होतारं नानुयाजेष्वितीदृशे ॥

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥ १ ॥

अन्यात्पत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ॥

तेनानुयाजवाक्यस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्त वरणमति श्रूयते—“नाऽऽप्येयं वृणीते, न होतारम्” इति । तथाऽनारभ्यवाद श्रूयते—“आ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रीषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्वाक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्वाक्षरो वपट्कारः, एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः” इति । तत्रोक्तम्—“नानुयाजेषु ये यजामहं करोति” इति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधो चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । “ये यजामहे” इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरवैयर्थ्यात् विकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अष्टदोषप्रस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः । ननु—परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः समुच्चयस्याप्यभावात्का गतिरत्र—इति चेत् । उच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं ‘न’ इत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्थाशो भविष्यति । तथा हि—यदि ‘न’ इत्ययं शब्दः करोतिना सबध्यते, तदा ‘ये यजामहं न करोति’ इत्येव प्रतिषेधः स्यात् । यदि च ‘वृणीते’ इत्याख्यातप्रत्ययेन सबध्यते, तदा ‘वरणं न कर्तव्यम्’ इति निषिध्यते । न त्वेव सबध्यते, किं त्वनुयाजपदेन वृज्धातुना च सबध्यते । तथा सति—‘अनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु येयजामहः कर्तव्यः’ ‘वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयम्’ इति येयजामहवरणपर्युदासेन विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिद्भावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः ॥

(द्वितीये—निषेधस्पर्धावादताधिकरणे सूत्रम्—)

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

न सोमेऽध्वर इत्पुक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ॥

उतार्थवादो वाऽऽद्यः स्यादसमस्तपदोक्तितः ॥ ३ ॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गैष्टावविकल्पाय मध्यमः ॥

नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्भते ॥ ४ ॥

१ अ. अन्यहत्वा । २ अ. 'तार वृणीते' इ । ३ क. स. अ. 'ते—'ओ आ' । ४ अ. घ.

'निरिति । ५. क. ज. स. अ. निषिध्यत । ६ अ. 'हे वा न वि' ।

पुरैतस्मात्सोमयाग आज्यमांगाप्रसक्तितः ॥

न पर्युदासः किंत्वर्थवादो दृष्टान्तवर्णनात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुज्यभागौ प्रकृत्य वै “न वै पशौ करोति” इति निषिध्य पश्चात् “न सोमेऽध्वरे” इत्येवमाज्ञायते । तत्र—अयं प्रतिषेधः स्यात् । कुतः— नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्त्वभावात् । ‘अब्राह्मणमाकारयति, अथमं करोति’ इत्यादिषु पर्युदासपदेषु समस्त्वदर्शनात् । व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनाच्चित् आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । ननु—पशोरिति विकृतित्वेन चोदक आज्यभागी प्रसज्यति । सोमस्य त्वविकृतित्वान्नास्ति तत्प्रसक्तिः—इति चेत् । यादृक् । तथाऽपि सोमाद्भूतासु दीक्षणीर्याद्विष्विष्टिषु या प्रसक्तिः, सैवाङ्घ्रिनि सोमे प्रसक्तिर्भाविष्यति । तस्मात्—प्रतिषेधः । इत्याद्यः पक्षः ।

चोदकप्रतिषेधाभ्यां ‘दीक्षणीयादावाज्यभागी वा कुर्यात्’ इत्येवं विकल्पः स्यात् । स चाष्टदोषप्रसवः । अतः पूर्वाधिकरण इव पर्युदासोऽस्तु । तत्र *कात्यायनमतेन समासनियमेऽपि पाणिनेर्मतेऽनियमः । तस्मात्—सोमव्यतिरिक्ते कर्मण्याज्यभागी केष्वप्यौ । इति मध्यमः पक्षः ।

यथा वरणेषु तद्व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति वरणपर्युदासे-
नाङ्गान्तरविषये चोदको व्यवस्थाप्यते । यथाऽद्यापि पर्युदासत्वादिना पर्युदासत्वेऽपि
पर्युदासनीये सोमे, इतरत्र च साधारण्येनाऽऽज्यभागप्रसक्तिर्वाच्या । सा किम्—उप-
देशात्स्यात्, अविदेशाद्वा । न मध्यमः—प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरवकृद्भस्याऽऽज्य-
भागोपदेशस्य सोमे प्रसजकत्वामावात् । न द्वितीयः, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् ।
उपदेशवाक्येऽपि पर्युदासादिना निर्णये सति पेश्याचोदकेन प्रसक्तिः, मत्यां च प्रसक्तौ
पश्चात्पर्युदासनियमः । तस्मात्—न पर्युदासः । का वाँ “न सोमेऽध्वरे” इति

* “नित्यो णस्य नशब्दस्य सुवन्तसंपन्थेन समास इति वार्तिककारो भगवान्कात्यायनो मन्थने स्म—“वाचयमानार्थकं च स्वभावसिद्धत्वात्” इति । तेनैव भगवान्पाणिनिः । स हि “दिभाषा” (पा०सू० ३।१।११) इति प्रहृत्यदर्शनं समासमुक्तवान् । सदादिवाच्य पाणिनेर्नियमं प्रमाणम् । अतश्चा-
दित्याप्तं फान्यायनस्य । अतश्चारी हि पिपयमानभ्यनुपलभ्य घृणात्” इति साधारण्यमपि ‘स्वभावात्सि-
द्धत्वात्’ इति हेतुमन्पञ्चाशदानभूममहाभाष्येऽस्ति । हेतुना द्वितीये मन्थयन्ति । एतर्थात्सि-
ध्यपेश्याऽद्योः समासस्यासतिद्विभाषाधिकारो न्यपे इत्येव वार्तिककारपर्यन्तः । वार्तिकमने प्यागभाष-
यति तु केचन मीमांसकानामेव उपपेक्षामात्रार्थागामेऽर्थोभक्तानुसृतानुवृत्तां प्रतिभा ॥

१ य. ज. म. ‘भाष्य’ । २ य. ‘नदर्शन’ । ३ क. ‘श्लिषि’ । ४ म. य. म. ‘दर्शति’ ।
५ द. स. कार्ये । ६ ज. स. तथैवात् । ७ म. तथा । ८ म. ‘हेतुः पर्युदासीनपर्युदास’ ।
९ द. स. उदंता । १० ज. स. ‘पर्युदास’ । ११ य. म. ज. म. ‘तथापिभोवन् निषेध’ ।
१२ य. परतोदरस्य प्र ।

वाक्यस्य गतिः। उच्यते—“न पशौ करोति” इत्यस्य निषेधस्य शेषः संन्दष्टान्तो वर्ण्यते—‘यथा न तौ सोमेऽध्वरे करोति, तथा तौ न पशौ कुर्यात्’ इति। तवः—अर्थवादः। इति राद्धान्तः ॥

(तृतीये-अतिरात्रे षोडशिश्रद्धनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणे सूत्रम्—)

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाऽथ निषेधनम् ॥

आद्योऽनुयाजवन्मैवं विध्येकविषयत्वतः ॥ ६ ॥

अत एवार्थवादोऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ॥

निषेधः स्याद्विकल्पोऽत्र व्रीह्यादाविव युज्यते ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमस्य सस्थाविशेषे श्रूयते—“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति। तत्र—यथा—अनुयाजेषु “येयजामह” इति विधिननिषेधयोः समविशेषे पर्युदासः, एवमत्रापि। इति चेत्।

मैवम्। एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात्। ‘अतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे’ इत्युक्ते कथं न व्याहन्येत। दृष्टान्ते—विधिः सर्वविषयः, निषेधोऽनुयाजमात्रविषयः, इत्यनुयाजपर्युदासेऽपि न विधेर्निर्विषयत्वम्। तर्हि “न पशौ करोति” इत्यत्र “न सोमे”—इतिवदर्थवादोऽस्तु। इति चेत्।

न। स्तुत्यस्तावकयोर्विधिननिषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहृतितादवस्थ्यात्। “अपसवोऽन्ये गोअश्वेभ्यः” इत्यत्र पश्चन्तरनिषेधेन गोअश्वविधे स्तुतिर्दृष्टा। इह तु षोडशिननिषेधेन षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टो व्याघातः। तस्मात्—प्रतिषेधः—इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। न च—अत्रापि व्याघातः शङ्क्यः, अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात्। सत्सप्यष्टसु दोषेषु गत्यन्तराभावाद्ब्रौहियववाद्विकल्पोऽभ्युपेयः। तस्मात्—प्रतिषेधः। इति राद्धान्तः ॥

१ क. च. सदृष्टान्तो। २ क. ‘लोऽय ग्री’। ३ क. च. तत्र यद्यनुयाजमात्रनिषेध इवानुयाज इवात्रापर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम्। अ. तत्र यद्यप्यनुयाजस्य पर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम्। ज. तत्र यद्यनुयाजमात्रविषय इत्यनुयाजपर्युदासेऽपि न विधेर्निर्विषयत्वम्। प्र. तत्र यद्यनुयाज इवात्र निषेध इवानुयाजपर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम्। ४ च. ‘दोऽस्तिवति यथाऽनुयाजेषु येयजामहविधिननिषेधयोः समविशेषपर्युदास एवमत्रापीति चेत्। एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात्। अतोऽतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्र इत्युक्तं कथं न व्याहन्येत। दृष्टान्ते तु विधिः सर्वविषयः, निषेधोऽनुयाजमात्रविषय इति। मैवम्। स्तुत्य’। ५ ज. अ. अ. शङ्कनीयः। ६ ज. अ. ‘भ्युपेयः’।

(चतुर्थे-जतिलोक्ती निषेधस्यार्थवादताधिकरणे सूत्रम्-)

न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकृप्तावर्थवादः
स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥७॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

जतिलोक्ती चतुर्था किं विकल्पोऽथ पयःस्तुतिः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवं वाक्यैक्यात्पयसा सह ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—“जर्विलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधुक्यवाग्वा जुहुयात्, न ग्राम्यान्पशून्निहत्य, नाऽऽरण्यान् । अथो खल्वाहुः—अनाहुतिर्वै जर्विला गवीधु-
काश्च । पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्” इति । जर्विला आरण्यास्तिहाः । गवीधुका
आरण्या गोधूमाः । तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एव ।

“अनाहुतिः”— इति पूर्वयोः पक्षयोर्द्वेषितत्वात्—होमाभावस्तृतीयः पक्षः ।
न च—अत्र ‘जर्विलगवीधुकयोरनाहुतिः’ इत्येतेन पर्युदासः संभवति, अनाहुतिपदा-
न्वितस्य नञ्पदस्य जर्विलगवीधुकपदान्वयायोगात् ।

पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावात्पोडशि-
मर्शेणामहणवद्विकल्पः । इति माघे—

धूमः—पयोविधेना सह जर्विलदेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । ग्राम्यारण्य-
पशून्निहाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्विलगवीधुकयोरग्निहोत्रं यस्याहुतिर्वै नास्ति ।
पयसस्तु तदस्ति । ‘इत्थे महामागं पयः’ इति स्तूयते । तस्मात्—अर्थवादः ॥

(पञ्चमे—त्रैयम्बकादावभिघारणानभिघारणादीनामर्थवादताधिकरणे सूत्रम्-)

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अभिघारनिषेधौ च होमाहोमौ विकल्पितौ ॥

विधास्वमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिसाम्पतः ॥ ९ ॥

निषेधस्य विधेश्च मीमांस्यत्वेन वर्णनात् ॥

समीमांसावुभावर्धवादोऽस्त्वर्थे विधित्सिते ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकमन्त्रसंयोगेन त्रैयम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा यद्वो
विहिताः । वान्प्रकृत्य श्रूयते—“अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः”

इत्यादि । आधाने श्रूयते—“होतव्यमग्निहोत्रं, न वा, इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः”
इत्यादि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये नैऋतिर्विचोराया । अनयोरुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ
वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात्समानश्लो । ततः षोडशिश्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । न
च—जादिलवद्विवास्यामानस्तुत्यर्थत्वं शङ्क्यम्, दृष्टान्तस्य विषयत्वात् । दृष्टान्ते
वाक्ज्जादिलदेरन्यदेव विधास्यमानं पयः, तस्य स्तुतिर्पुंका । इह तूपक्रमे विहितत्वा-
वाभिधारणहोमी मीमांस्यन्ती (संमीमास्यान्ते) पुनर्विधीयते, “अभिघार्या एव,”
“तूपणीमेव होतव्यम्” इति वाक्यशेषयोः पठ्यमानत्वात् । न च—तेनैव तस्य स्तुतिः
संभवति । पुनर्विधानं त्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते । निषेधस्य स्तावकत्वं
दूरापेत्वम् । नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोत्रं शक्यते । तस्मात्—विधिनिषेधौ
विकल्पार्थौ । इति प्राप्ते—

श्रूमः—इतिशब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मिमांस्यत्वं प्रतीयते ।
ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधित्तिवार्थस्तुत्यै । ‘इत्थं महामागो विधित्ति-
घोऽर्थो यन्मीमांसया निर्णेतव्यः’ इति स्तूयते । तस्मात्—एकवाक्यत्वादर्थवादः ॥

(षष्ठे—आधान उपवादस्य विकल्पताधिकरणे सूत्राणि ९-११)

उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥ प्रतिषेधादकर्मति
चेत् ॥ १० ॥ न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

उन्नेपो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ॥

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्स्वेद इव स्तुतिः ॥ ११ ॥

विध्यनन्वपतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ॥

विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशिश्रहवन्मतः ॥ १२ ॥

आधाने वामदेव्यादिसाम्ना गौनानि विहितानि । आधान एवेदमप्रमाप्तायते—
“उपवीता वा एतस्याग्रयो भवन्ति, यस्याग्न्याघेये ब्रह्मा सामानि गायति” इति ।
उपशब्दः सामीप्यं श्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।

* “अग्रे सत्त्वाहुः—अभिघार्या एव, न हि त्विरनभिघृतमस्ति,” “तूपणीमेव होतव्यम् ।
यथापूर्वमाहुर्नैर्जुहोति नामिः परापनति” इति प्रावरभाष्ये वाक्यशेषो ॥

१ क. अ. ज. घ. म. नश्रुति । २ च. 'घार्थो । अ' । ३ क. 'द्विभाष्यमा' । ४ अ. घ.
विषयत्वात् । ५ अ. मीमांस्यती । च. मीमांसन्ती । ज. घ. मीमांसते । ६ अ. प्रतिषेधन । ७ अ.
म. 'स्तुतिः । '६' । घ. 'स्तुरयर्था । '६' । ८ क. 'धो न हि तस्तुतिः । ९ अ. घ. 'तोऽपि श्रू' ।
१० अ. यानानि । ११ क. अ. य. म. परैस्त्यक्ता ।

अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उन्नीयते । स निषेध उद्गातुर्विहितं यामदे-
न्यादिसामगानं स्तौति । ननु—ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तम् । ततस्तन्निषेधोऽत्यन्वय-
संभावितत्वाच्चक्राविषाणवच्छून्यः । न हि बन्ध्यापुत्रो वा वेदधो वा संभावयितुं
शक्यते । तथासति घाटकेन निषेधेन कथं स्तुतिः—इति चेत् । 'वपोत्खेदवत्'
इति ब्रूमः । "स आरमनो वपामुदस्तिदत्" इत्यनेनत्यन्तासंभावितार्थेन यथा प्राजा-
पत्यस्य तृपरत्याजस्य विधिः संव्रियते, उद्गात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वेदं यामदेव्यादिसामविधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति, विधीनामनेकत्वेन
सप्तसंनिषेधितैरर्थवैदिराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् ।—का वहाँस्य वाक्यस्य
भविः—इति चेत् । उच्यते—ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजाविहारेणोद्गावारं भूते । यस्य
च गानं प्रसक्तं, तस्मिन्निषेधे सति विधिनियेवाध्यायेकविषयाम्यामुद्गातुर्गानं विक-
ल्प्यते ॥

(सप्तमे—दीक्षितदाननिषेधस्य पर्युदासताधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्स-
र्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ अक्र-
तुयुक्तानां वा धर्मः स्यात्कृतोः प्रत्यक्षशिष्ट-
त्वात् ॥ १३ ॥ तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशे-
षात् ॥ १४ ॥ अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्यु-
दासः स्यात्, प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते ॥

अतिदिष्टपुमर्थे वा पुमर्थं वोक्तितोऽग्रिमः ॥ १३ ॥

उपदेशार्थञ्चाप मध्यमोऽन्त्यस्तु संनिधेः ॥

एकवाक्यत्वलोभश्चेत्पुमर्थं पर्युदस्यताम् ॥ १४ ॥

उपोविष्टोमे श्रूयते—“दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति” इति । तत्र
पदानादिकं पुष्ट्यार्थं, यश्च कत्वर्थश्च, तन्नाभ्युपदिष्टमितिदिष्टं च, तत्सर्वं प्रतिषिध्यते ।
कुतः—“न ददाति” इत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वात् । इत्याद्यः पक्षः ।

१ क. तद्गाथो । २ अ. घ. 'ति प्राप्ते च' । ३ अ. घ. 'पते' । ४ क. 'नर्षे वा । ५ क.
'स्तोत्रधे' ।

उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे सत्युपदेशो व्यर्थः स्यादिति ततोऽविदिष्टं, पुरुषार्थं च, इत्युभयमेव प्रतिषिध्यते । ऋत्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयम् । इति मध्यमः पक्षः ।

नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपि प्राप्तम्, यच्चाविदिष्टं दानादिकं, तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव संनिहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः । न च—नित्याग्निहोत्रदानादीं विविनिषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः, भिन्नविषयत्वात् । ऋत्वर्थो निषेधः ऋतुकाले तदनुष्ठानं निवारयति । पुरुषार्थस्तु विधिः कालान्तरे तदनुष्ठापयति । तस्मात्—पुमर्थस्य निषेधः । यदि प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्क्येत, तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं ऋतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु ॥

(अष्टमे—वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य
तत्संदिग्धमारादिशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विकल्पितो बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ॥

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥ १५ ॥

लिङ्गचोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्पितः ॥

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥ १६ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः” इति । ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति” इति । राजसूये श्रूयते—“वल्मीकवपोयामुत्सृज्य जुहोति” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“गार्हपत्ये पत्नीसं-याजाजुहोति” इति । तत्र—अनारभ्यवादे होमसामान्यमनूचाऽऽहवनीयो विहितः । प्रकरणनिमित्तैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धा विशिष्टहोमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूच गार्हपत्यो विहितः । तत्र—पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः—उभयोः प्रत्यक्षवर्धनयोः ऋत्वर्थत्वेन समानबलत्वात् । ननु—“ऐन्या गार्हपत्यमुपविष्टते” इत्यत्र

१ छ. ज. छ. “ष्ट सज्ज्योति” । २ छ. पुरुषार्थस्य । ३ क. विशेषार्थो । ४ ज. छ. मुख्यो न वा । ५ ज. छ. अ. “पुम” । ६ ज. छ. “नुषन्या वि” । अ. “नुषाया वि” । ७ छ. ज. छ. अ. “शिरा हो” । ८ ज. छ. “द्वनोक्तत्वेन समच” ।

येषां श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते । यथा वा—चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः श्रैवांधः ।
तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्तु—इति चेत् । न, वैषम्यात् । लिङ्गं विलम्बि-
तत्वादुर्बलम्, चोदकश्चानुमेयतया दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते, साम्य-
तुर्भाव्यते । अतो दौर्बल्याभावाद्विकल्पः । इति भाषे—

ब्रूमः—होमसामान्यस्यानुवादकं यच्छास्त्रं तस्मान्मान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे
लाक्षणिकतया दुर्बलम् । विशेषशास्त्रं तु व्यावृत्त्या विधायकत्वात्प्रबलम् । न च—
पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानुद्य पदादिविधायकत्वेन समानबलं स्यात्—इति
शंङ्क्यम्, प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादकत्वायोगात् ।
तस्मात्—प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ॥

(नवमे-वैमृधादिषु साप्तदशविधेर्वाक्यशेषताधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृ-
तमाज्यभागवत्प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥
विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥१८॥ वाक्यशेषो वा
क्रतुना ग्रहणात्स्यादनारभ्यविधानस्य ॥ १९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ॥

संहतिर्वोपकारस्य कृष्याऽऽद्योऽस्त्वाज्यभागवत् ॥ १७ ॥

सामिधेन्यश्चोदकाग्नाः साप्तदश्यं तु वैमृधे ॥

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिचोदितम् ॥ १८ ॥

अनारभ्याऽऽज्ञायते—“साप्तदश सामिधेनीरनुवृत्त्यात्” इति । तथा वैमृधेऽर्चक-
त्वात् पशौ चातुर्मास्येषु मिश्रविन्दायामाश्रयणेऽर्च्यौ च पुनः साप्तदश्यं विहितम् ।
एवमपि—अनारभ्याधीतानां प्रकृतिनामित्थं न्याय्यम् । तथाऽपि श्रुतेन साप्तदश्येनाश्र-
कत्वाद्द्विकृतिर्वैवृत्तिविज्ञाते । तथाऽपि वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवैमृधमाग्नाः साप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना एहपेवीयाज्यभागवत्कृषोपका-

१ ज. घ. यदा । २ व. स 'या घो' । ३ क. 'योऽस्ति—इ' । ४ अ. नन्वेवं । ५ अ. घ.
'यत् य स' । ६ ज. घ. अ. श्रुतीयम् । ७ क. संहति' । च संगति' । ज. घ. सत्संहति' । ८ ज.
अ. 'विन्द्याधो' । ९ ज. घ. 'भ्य किविराग्ना' । १० ज. 'रत्वात्वाया । ११ य एकः पुनः ।
१२ य. 'येव निधि' । १३ क. 'वाशः पा' ।

रत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा पूर्य-त्यश्चोदक लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वतां गमयन्ति ।
साप्तदश्यं स्वनारभ्यवादप्राप्तमनुचते । इति प्राप्ते—

ब्रूम — वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते । किंतु चोदकप्राप्तास्ता
अनुच साप्तदश्य विधीयते । तच्च साप्तदश्य वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नांतिविधिभिः कामु-
चिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो
विलम्ब्यते । प्रथम विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसबन्धमवबोधय, अन्यथानुपपत्त्या
ऋतुमवेश परिकल्प्य, प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहवत्त्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेश. क्रियते—
इति विलम्ब । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसबन्ध एव बोध्यः । क्रतौ तद्विशेषे च
प्रवेशो न कल्प्य, प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव वत्सिद्धे । ततः साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृति-
विशेषसबन्धे सहसा प्रविपन्ने सति तद्विरोधात्सबन्धो न कल्पयितुं शक्य । अनारभ्य-
वादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवाद्गोऽस्तु । यद्वा प्राकरणिकविधिवैमृधादिषु साप्त-
दश्यैर्प्रापक । अनारभ्यवादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधक । सर्वथाऽपि चतुर्धा-
करणवद्दुपसहारवचनत्वान्नाऽऽज्यभागवदपूर्वं कर्म ॥

(दशमे— { अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु } सूत्राणि २०—२२)
{ स्वाहाकारविधानाधिकरणे }

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशा-
त्स्यात् ॥ २० ॥ अनाम्नाते च दर्श-
नात् ॥ २१ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्वाहेत्पुक्तिर्देविहोमे सहार स्यान्न वाऽग्रिम ॥
पूर्वन्यापान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधित्वतः ॥ १९ ॥
विधित्वेऽपि नियम्य स्यान्न व्यत्यासवपट्कृती ॥
होमान्तरे वपट्कारस्वाहाकारविकल्पनम् ॥ २० ॥

अनारभ्य श्रूयते—“वपट्कारेणै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्न प्रदीयते” इति ।
दर्विहोमविशेषे श्रूयते—“पृथिव्यै स्वाहा, अवरिभ्यस्वाहा” इत्यादि । तत्र—

१ ज 'प्राय तैर्वि' । स प्रायत । तै' । २ ज. स विलम्ब्यते । ३ ज. स. बाधनीय । न
बाधनीय । ४ ज. स. तत्र । ५ ज. स. 'त्यानत्यानु' । ६ क. सादश्य' । ७ स. 'श्यस्य प्रा' । ८
स. 'त्वादाज्य' । ९ स. 'क्तिर्देविहोम' । १० क. 'यानु त' । ११ क. स. च 'कारवि' । ज
'काराविधिरिति । १२ क. स. ज. स. 'यम्य रया' । न. यम्येऽथाद' । १३ क. स. स. 'कृत ॥
ह' । १४ ज. स. 'ण या दे स्वा' ।

पूर्वाधिकरणे यथाऽनारभ्यविहितस्य साप्तदश्यस्य माकरणिकविधिर्नापसहारः, तथोप-
सहारे सवि होमा-तरेषु नास्ति स्वाहाकारः । इति प्राप्ते—

ब्रूम —“शुभिव्ये स्वाहा” इति मन्त्रपाठोऽयम् । न त्वत्र स्वाहाकारोऽनारभ्या-
धीतब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु “यमादित्या अशुमाप्याययन्ति” इत्यादि-
यान्यामन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका दृष्टा । यया सिद्धार्थे-
वान्यादित्यशब्दो न विधीयते, यथा वा म्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थे ‘आप्या-
ययन्ति’ इति शब्दो न विधायक । तथा दैविकहविर्विषय ‘इत्तम्’ इत्यस्मिन्नर्थे
वर्तमानः स्वाहाशब्दो प्रोच्चारण विदधाति । तथास्तुपसर्गाद्योपसहारकयोरेकावपय
त्वशब्दाया अप्यमावाभास्तयेवात्र पूर्वन्याय । ननु—प्रकरणादिना म्भ्रस्य होमे विनि-
दुक्तस्वाहाकारविविधैर्वाच्यते—इति चेत् ।

एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्ते स्वाहाकारो नियम्यते । अस्मिन्द्विहोमे स्वाहा-
कारेणैवान्नं मदीयते । तत्र पाणिनी बषट्कारोऽर्थान्निवर्तते । किंच—‘पुरस्तात्स्वा-
हाकारा वा अन्ये देवाः, उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अ-ये’ इति ब्राह्मणोर्णवाक्येन ‘स्वाहा
शुभिव्ये’ इत्यपि पाठ पक्षे प्राप्नोति, तत्र ‘शुभिव्ये स्वाहा’ इत्येव नियम्यते ।
अर्थात्—अप्यत्यासो बषट्कृतिश्च निवर्तते । तस्मात्—अविवित्वविधित्वयोरुपम-
हारामादेन होमान्तरेष्वनारभ्यविहितयोर्बषट्कारस्वाहाकारयोर्विकल्प सुस्थितो भवति ॥

(एकादशे—अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृताद्युपदेशाधिकरणे सूत्राणि २३-२८)

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृताद्युपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्

॥ २३ ॥ मासि ग्रहणं च तद्वत् ॥ २४ ॥

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ छिन्नदर्शनाच्च

॥ २६ ॥ ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥

मासि ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

एकादशधिकरणमारचयति—

नातिदेशोऽतिदेशो वा बह्व्यतिग्राह्ययोर्न स ॥

विकृतौ पुनरुक्तत्वादेपोऽद्धान्तरवद्भवेत् ॥ २१ ॥

१ क 'रेज्ये ता' । २ क स म 'हारा अयान्य इति । अपि च तद्विदित्यपि ब्राह्मणो-
क्तम् । ज स. 'हारा अन्या इति म द्वागतात्वा' । ३ च 'ति । अपि च विधिरापि मा' । ४ ख
'ए गयेन । ५ ज स 'नित्यते । ६ क 'दा पश्यातात् ।

प्रकृतेर्विकृतीनां च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ॥

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ॥ २२ ॥

इदं श्रूयते—“य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति । “तैषष्टम्भं वा एतद्यज्ञस्य यदविग्राह्याः” इति । अविग्राह्यसंज्ञका गृहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्याग्नेराविग्राह्याणां च विकृतिव्यतिदेशो नास्ति । कुतः—पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते—“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण, तं द्विरात्रेण” इत्यादि । अपमर्थः—“इष्टंकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नावग्निष्टोमाद्यनुष्ठानम्” इति । तत्र—अग्निष्टोमः प्रकृतिः, उक्थ्यादयो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकश्चित्तमग्निमविदिशेत्, तदानौमुक्थ्यादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । अविग्राह्याश्च विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते—पृष्ठे पृष्ठीयात्, उक्थ्ये पृष्ठीयात् । तस्मात्—विधानार्थवत्त्वाय विकृतावग्न्यविग्राहाविदेशो नास्ति । इति प्राप्ते—

धूमः—पेन्द्रवायवग्रहादीनामङ्गान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु यथाऽविदेशोऽभ्युपगतः, तथाऽग्निचयनस्याविग्राह्याणां चाविदेशः स्यात् । न हि—अखण्डः सकृत्प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यविदिश्येतराण्युपेक्षते—इति युक्तम् । अविदेशप्राप्तानामपि पुनर्वचनं प्रकृतिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावग्न्यविग्राह्ययोः प्रत्यक्षविधिः, तथा विकृतिव्यति, इति तत्साम्यम् । न च—साम्ये प्रयोजनाभावः, गुणकामप्रवृत्तेस्त्वत्प्रयोजनत्वात् । “इथेनचित्तिं चिन्वीत स्वर्गकामः” इत्यादिनां इथेनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः । ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मात्—“अथातोऽग्निमम्”—इति वाक्येन प्रकृतावग्निष्टोमे कासुचिदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते, अन्यासु वाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्याभावात्, अविदिष्टस्य चानाश्रयत्वाद्गुणकामानां नास्ति प्रवृत्तिः । तस्मात्—पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्त्यविदेशः ॥

(द्वादशे—उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहेव चतुरवदानाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)

उत्पत्तितादर्थ्याच्चितुरवतं प्रधानस्य होमसंयो-
गादाधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूत-
त्वात् ॥ २९ ॥ तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥

१ क. सौम्यात् । २ क. स. च. ज. छ. उपस्तम्भं । ३ छ. यज्ञोपस्तम्भं । ४ छ. ज. स. 'इवाच' । ५ क. पृष्ठ । ६ क. उक्थं । ७ ज. स. 'त—पुनर्विधा' । ८ क. ज. छ. श्रुतम् । ९ ज. छ. अ. पुनर्विधानं । १० क. स. इथेनचित् । ११ क. 'ना कामादि' । छ. ज. 'ना वारादि' ।

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरवधार-
णेन तदाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥ तुल्यवच्चा-
भिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होमतोक्तिः ॥

चतुर्मेवं सहाऽऽच्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासपरोम्नापत्ते—“चतुरवत्तं जुहोति” इति । तत्र किं पुरोडाशद्रव्य-
गवस्थावदानस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या । चतुष्टं तूपस्तरणामिधारणार्था-
भ्यामान्यावदानाभ्यां सह संपद्यते, इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयया
विभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । नच—उपस्तरणार्थस्याऽऽन्यस्य होमकर्मत्वमस्ति ।
तस्मात्—पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्वारत्वम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्र होमानुवादेन चतुरवत्तत्वं विधीयते, होमस्याप्राप्तत्वात् ।
नापि विशिष्टविधिः, गौरवमसङ्गात् । होममात्रविधाने चतुरवत्तत्वमनुवाद्यम् । तच्चाऽऽ-
न्यसद्विद्यस्यैव युक्तम् “द्विर्देवितोऽवचति” इति विधिना पुरोडाशावदाने द्वित्वस्यैव
माप्तत्वात् । तस्मात्—पुरोडाशो द्विरवदानम् ॥

(अथोदशे—उपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तस्याऽऽवश्यकताधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

सामदश्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ हविषो वा
गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥ ३४ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम् ॥

स्याद्वा नास्त्युपसंहारोन्नान्क्तिर्वाक्यतोऽस्ति तत् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे । कुतः—सामदश्यवत्तुपसंहारात् ।
यथा सामदश्यमनारभ्यावीर्यं परिगणितामु मित्रविन्द्रादिकृतिषु पुनः श्रूयमाणं
वात्सेवोपसंहृतम् । एवमुपस्तरणामिधारणोपेतेः इतिपि श्रूयमाणं तत्रैवोपसंहर्तव्यम् ।
तथा च पुरोडाशासांनान्ययोस्त्वत्पर्यवस्यति, उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यात्तत्र
चतुरवत्तम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—योऽयमुपसंहारत्वेनोदाहृतोऽवत्तविधिः सोऽनुवादः—इति पूर्वश्लोकम् ।

१ अ. होम्यतो । २ अ. च. अ. ह. अ. “तीयावे” । ३ अ. “नेव च” । ४ अ. ह. तथाऽऽच्येन
सं । ५ अ. च. “रात्राचरति” । अ. “तस्मिन्नि” । ६ अ. ह. “वमिरोप” ।

अथ उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः । मा मूढुपसंहारः तथाऽप्युपांशुयाजे चतुरवचं कथं सिध्यति—इति चेत् । “चतुरवचं जृहोति” इति वाक्यात्—इति ब्रूमः । तस्मात्—अस्त्युपांशुयाजे चतुरवचम् ॥

(चतुर्दशो—दर्शपूर्णमासयोराम्रैन्द्राग्रयोरनुवादताधिकरणे सूत्राणि ३५-४६)

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुप-
देशस्तच्छ्रुतित्वाद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ न
त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन संबन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ सति च
नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३७ ॥ कृत्स्न-
त्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३८ ॥ कर्तुः स्यादिति चेत्
॥ ३९ ॥ न गुणार्थत्वात्प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥
कर्मणोऽस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद्गुणानां लिङ्गे-
न कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ यदि तु
सांनाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां समवा-
योऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥ अपि वा
विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ संदेहे श्रुति-
र्द्विदेवतार्था स्याद्यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽग्नेयो
दर्शनादेकदेवते ॥ ४३ ॥ विधिं तु
वादरायणः ॥ ४४ ॥ प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा
॥ ४५ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

सप्त पक्षाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः ॥

शेषः स्यात्तच्छ्रुतेर्भवं कौत्स्न्यनित्यत्ववाचनात् ॥ २५ ॥

कर्मन्तरविधिर्मेवं प्रत्यभिज्ञैवकारतः ॥

णिजर्थस्य विधिर्मेवमाफल्पात्स्वार्थवर्जनात् ॥ २६ ॥

कालस्यास्तु विधिर्मेवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः ॥

ऐन्द्राग्नैकविधिर्मेवं वैपम्याच्चैवकारतः ॥ २७ ॥

कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु सार्थत्वापेति चेन्न तत् ॥

स्तुत्या विध्येकवाक्यत्वात्सार्थत्वाच्चानुवादता ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते—“पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्—यावे-
दावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च” इति । तत्रै पदूपक्षान्क्रमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तमपवस्थाप-
यति । “दर्शपूर्णमासाभ्यां सर्गकामो यजेत” इत्यत्र योऽधिकारी श्रुतः, तस्यायं शेषः
स्यात् । कुतः—तच्छ्रुतेः । पुरोडाशासाधनकस्य यागस्य यः कर्तोऽधिकारवाक्ये
श्रूयते, स एवात्रासोमयाजिज्ञाब्देन विशेषितः श्रूयते । इत्याद्यः पक्षः ।

नैव युक्तः, कात्स्न्यनित्यावयोर्वाधप्रसङ्गात् । तथा हि—“पुरोडाशाभ्यामेव”
इत्येवकारेण सांनाय्योपांशुयाजयोर्व्यवच्छेदः । तथा पुरोडाशद्वयस्य “आग्नेयश्चे-
न्द्राग्नश्च” इति विशेषितत्वाद्भीषोमीयस्यापि व्यवच्छेदः । ततः कात्स्न्यं बाध्येत ।
अथ ‘असोमयाजिनमेव’ इत्यन्वयः, तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदा-
द्यावन्निवादिवाक्यारम्भापितं नित्यत्वं बाध्येत । तस्मात्—दर्शपूर्णमासाभ्यामन्ये
आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते । इति द्वितीयः पक्षः ।

“यावेतौ” इति प्रसिद्धानुवादेन दर्शपूर्णमासावेव प्रत्यभिज्ञायेते । ‘पुरोडाशाभ्या-
मेव’ इत्येवकारश्च कर्मन्तरपक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात्—प्रसिद्धकर्मोनुवादेन ‘याज-
येत्’ इति णिजर्थं ऋत्विजं प्रति विधीयते । एवकारस्य प्रयोजनं सांनाय्यादिनि-
वृत्तिः । इति तृतीयः पक्षः ।

सोऽप्यनुपपन्नः । ऋत्विग्गामिफलस्य कस्यचिदश्रवणात् । न च—विश्वजिज्ञया-
येन कल्पयितुं शक्यम्, परार्पकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थवृत्तेरेवासंभवात् । तस्मात्—काल-
विधिरस्तु । सोमयागारम्भादिने काले पुरोडाशाभ्यामेव याजयेत्, न तु सांनाय्येन ।
सोऽयं चतुर्थः पक्षः ।

एयोऽप्ययुक्तः । असोमयाजिज्ञाब्दस्य काले लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्—
ऐन्द्राग्नस्यैकस्य पौर्णमास्यामपासत्वेन विधिरस्तु । आग्नेयस्तु पौर्णमास्यामपासत्वात्सायां
च नित्यमाद्येत्वाद्नूद्यते । इति पञ्चमः पक्षः ।

१ ज. घ. 'द. १२११११११' । २ घ. 'न च व' । ३ ज. घ. 'श्रुतः' । ४ ज. घ. 'यस्यैन्द्राग्नस्य
च' । ५ ज. घ. 'यदि' । ६ ज. घ. 'इत्येव' । ७ घ. 'वृत्ते स्तस्य' । ८ घ. 'वृत्तत्वात्प्राप्ते' ।
९ घ. 'एव' । १० घ. 'आग्नेयस्य' । ११ घ. 'समन्' ।

सोऽप्ययुक्तः । सकृन्मयुक्तस्यैकस्य लिङ्गप्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वं चेति वैष-
म्यमसङ्गात् । एवकारश्चात्र व्यर्थः । तस्मात्—अगत्या वल्लाक्षणिकमभ्युपेत्यापि
कौलस्य विधिरस्तु । तथा हि—असोमयाजिनः सांनाय्ये वात्प्रतिपसवः श्रूयते—
“तद्दु ह संनयेत्” इति । ‘यदा सोमयागो नास्ति तदाऽपि संनयेदेव’ इत्यर्थः । तथा
सति सोमासोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सांनाय्यमैन्द्राग्रपुरोडाशेर्न मित्रविषया-
मावादिकल्पितम् । सोऽयं विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात्मागेव, पश्चात् सांनाय्य-
मेव, इत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते । तथासत्येवच्छास्त्रं सार्थकम्, नान्यथा । इति षष्ठः
पक्षः ।

सोऽप्ययुक्तः । “सांनाय्येन तु सोमयाजिनम्” इत्यस्य विधेः स्वावकत्वे सत्ये-
कवाक्यत्वलाभात् । सार्थकत्वं चैवं सति भविष्यति । तस्मात्—अनुवादोऽयम् ।
इति सप्तमः पक्षो राद्धान्तः ॥

(पञ्चदशे—उपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यताधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविल्किन्ना-
श्रुतित्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥
ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे यत्किञ्चिद्रव्यमाज्यमुताग्रिमः ॥

विशेषानुक्तितो मेवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥ २९ ॥

“उपांशुयाजमन्तरा यजति” इत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वादौच्छिकं द्रव्यम् ।
इति चेत् ।

मेवम् । आन्यस्य श्रुतत्वात् । “वावद्भूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पीर्ण-
मास्यां यजन्” इति हि श्रुतम् । न च—एवमप्यनियतं यत्किञ्चिदोऽन्यम्—इति
शेङ्गचम्, ध्रौवस्य विहितत्वात् । “सर्वेस्मै वा एवघज्ञाय शृण्वे यद्भ्रुवायामान्यम्”
इति विहितम् । विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य समयोजनत्वाय विपरिणामः कर्तव्यः ॥

(षोडशे—उपांशुयागस्य प्राकृतदेवतानियमाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥४९॥ तान्त्रीणां वा प्रकरणात् ॥५०॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

१ ज. घ. ‘त्यां श्लाक्ष’ । २ ज. घ. कालस्यैव । ३ घ. अ. तद्दु ह समवन’ । च. तदिह संन’ ।
ज. घ. तद्दु समवन’ । ४ ज. घ. ‘न सह भि’ । ५ ज. घ. ‘दाज्यं स्यात्—६’ । ६ ज. घ. न. ब्रह्मीयम् ।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्निको वाऽग्रिमो भवेत् ॥

अविशेषात्प्रकरणान्तान्निकोऽत्र नियम्यते ॥ ३० ॥

उपसंश्रुयाजे या काचिद्देवता स्यात् । “विष्णुरुपांशु यष्टव्यः” इत्यादेरर्थवाद-
त्वेनाविधायकत्वात् । अथ्यस्य च देवताविधेरदर्शनात् । यागेन देवतामात्रस्यैव
कल्पनाच्च ।

येवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्णमासतश्चमध्यपठित एव
कश्चिद्देवः प्रत्यासत्स्योपांशुयाजे नियम्यते ॥

(सप्तदशाष्टादशयोः { उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताक- } सूत्राणि ५२-६१)
{ त्वर्षपूर्णमासीकर्तव्यत्वयोरधिकरणयोः }

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ देवताया-
स्त्वनिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादि-
हाधिकारेण ॥ ५२ ॥ विष्णुर्वा स्याद्द्वौत्राप्ना-
नादमावास्याहविश्च स्याद्द्वौत्रस्य तत्र दर्श-
नात् ॥ ५३ ॥ अपि वा पौर्णमास्यां स्यात्प्र-
धानशब्दसंयोगाद्गुणत्वान्मन्त्रो यथा प्रधानं
स्यात् ॥ ५४ ॥ आनन्तर्यं च सांनाय्यस्य
पुरोडाशेन दर्शयति, अमावास्याविकारे ॥ ५५ ॥
अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र विधी-
यते ॥ ५६ ॥ प्रतिपिध्यविधानाद्वा विष्णुः
समानदेशः स्यात् ॥ ५७ ॥ तथाचान्यार्थदर्-
शनम् ॥ ५८ ॥ न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभ-
यत्र विधीयेतासंबन्धात् ॥ ५९ ॥ गुणानां
च परार्थत्वात्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति
॥ ६० ॥ विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

कोऽपि देवस्ताञ्चिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ॥
 मजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमाबुतायवा ॥ ३१ ॥
 विष्णुर्षेद्वाऽग्निमुत्सृज्य विकल्प्यं देवतान्नयम् ॥
 कोऽप्यत्रानिपमान्मैवमुपांशुत्वादियन्नणात् ॥ ३२ ॥
 मजापतिरुपांशुत्वान्न तूर्णोभावयोगतः ॥
 अग्निमुख्यत्वतो मैवं तद्यज्यादेरपाठतः ॥ ३३ ॥
 अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ॥
 विष्णुर्पाज्यादितस्तत्र मजापत्योक्तिवाधनात् ॥ ३४ ॥
 याज्यात्रैविधपतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ॥
 विधिशोषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूद्यते ॥ ३५ ॥

ताञ्चिकदेवेषु नियामकमावात्—यः कोऽपि । इति चेत् ।

न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् । “यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत्क्रियते” इति वचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन मजापतिर्देवता । इति चेत् ।

न । “मजापतिं मनसा ध्यायेत्” इति विधेस्तूर्णोभावस्यैव मजापतिधर्मत्वात् । मयमागदेवत्वेन मुख्यत्वाद्भिर्देवता । इति चेत् ।

न । उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठान् । “वावब्रूवाम्”— इत्यादिपूर्वोदाहृतवाक्यादग्नीषोमौ देवता । इति चेत् ।

न । तस्य वाक्यस्य पौर्णेमासिकालविधायकत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठान्—विष्णुर्देवता । इति चेत् ।

न । तथासति शाखान्तरमोक्तयोः प्राजापत्ययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्बाधः प्रसज्येव । तस्मात्—नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुमजापत्यग्नीषोमविषययाज्यापुरोनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्त्विहो देवता विकल्पन्ते । अत एवोपांशुयाजविशेषेऽर्धवादेऽप्येवदेव प्राप्तं देवतान्नयमनूद्यते—“विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, मजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, अग्नीषोमातुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति । तस्मात्—देवताविकल्पो राद्धान्तः ॥

अर्थादशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रभाष्ये शाखरीपिकाया च पूर्वोपिकरण एवास्याधिकरणस्यान्तर्भावोऽङ्गीकृतः ॥

१ ज. स 'येशमि' । २ ज. स. अ. तत्राका' । ३ क. ख. 'एतत्र प्रा' । ४ च. 'पि तत्र प्राप्तम्' । ५ क. ज. स 'मेग वी' । ६ क. ज. स 'एणुयाजापत्याग्नी' । ७ ज. स. 'कल्पः सिद्धान्तः' । ८ अ. 'कल्प. सिध्यति' ।

दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ॥

द्विपुरोडाशासंनिध्यादाद्यो दर्शोऽग्नितोऽग्रतः ॥ ३६ ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णमाविधेः ॥

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥ ३७ ॥

“जामि वा पृथग्ज्ञस्य क्रियते, यदन्वथ्री पुरोडाशाहुपांशुयाजमन्तरा यजति सजामित्वाय” इति पुरोडाशयोर्मध्ये स यागो विहितः । पुरोडाशौ च पौर्णमास्या-
माग्नेयामीधोमौ, अमावास्यायामाग्नेयैन्द्रामौ । ततो द्विपुरोडाशासंनिधेः समानत्वाद्दर्शोः,
पूर्णमा च, इत्युभयमुपांशुयाजस्य कालः । इत्याद्यः पक्षः ।

दर्शं प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया अथस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रक-
रणस्य संनिधितः प्रबलत्वाद्दर्श एव कालः । इति मध्यमः पक्षः ।

“उत्तमूतामग्नीधोमात्राज्यस्यैव नातुपाशु पौर्णमास्या यजन्” इति पौर्णमास्यास्त-
त्कालत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात्पौर्णमास्यैव कालः । तथासति वैष्ण-
वयान्या प्रकरणादुत्कृत्यताम् ॥

(एकोनविंशो-एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणे सूत्राणि ६२-७०)

द्विपुरोडाशयां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ तदर्थमिति

चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ अशिष्टेन च संब-

न्धात् ॥ ६५ ॥ उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुण-

स्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वाद्विधानादन्त-

रार्थस्य नैमित्तिकत्वात्तदभावेऽश्रुतौ स्यात्

॥ ६६ ॥ उभयोस्तु विधानात् ॥ ६७ ॥ गुणानां

च परार्थत्वादुपवेपवद्यदोति स्यात् ॥ ६८ ॥

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ

॥ ६९ ॥ प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥

एकोनविंशाधिकरणमास्चयति—

पुरोडाशैक्ययुक्तायां पीर्णमास्यामयं नहि ॥

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तलक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ॥ ३८ ॥

सोमात्प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पीर्णमासी भवति, “स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति” इति वाक्येनाग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्वावगमात् । तस्मात्—उपाशुयाजे नास्ति, कुतः—“उपाशुयाजमन्तरा यजति” इति पुरोडाशैद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूती, उत लक्षणभूती । नाऽऽद्यः, अन्तरालकालवत्तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोरुपाशुयाजे गुणत्वमसद्भावात् । न चैतद्युक्तम्, उपाशुयाजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीये तु—शङ्खन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्यैवाभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति । यथा—‘शङ्खध्वनिवैलायी राजसेवाथं प्रतिदिनमागन्तव्यम्’ इत्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने तं शङ्खं धमत्तः पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकाः समागच्छन्ति, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारः सूर्यगत्यादिकं संभाव्यते । तर्ह्यत्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मात्—एकपुरोडाशायामपि पीर्णमास्यामस्त्युपाशुयाजः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ ८ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	७७५
सूत्राणि	७०	२२२९

॥ समाप्तश्चायं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ ख. 'कालाव' । ज. झ. 'कालान्तरा' । म. 'कालवत्त्वाव' । २ क. 'शङ्खध्वनेरन्तर्गतव' । ३ ख. 'पाशवत्तयोरपि गु' । ४ क. 'त्वमसगतम्' । न । ५ ख. च म. 'अस्याभा' । ६ क. 'या रवाभावेऽप्युपलक्षिते काले रा' । ७ ख. च. म. सेवकाः । ८ ख. च म. समागच्छति । ९ क. 'पाररूप ग' । १० ख. च. झ. घ. 'मन्तृपा' ।

(अथैकादशाध्यायः प्रारभ्यते)

वाधाबाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ॥

प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्नरूपो विचार्यते ॥ १ ॥

अनेन दशमैकादशयोरुध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमे-आग्नेयादीनां समुदितानां तन्नेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणे सूत्राणि १-४)

प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैक-

कर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥ शेषवद्वा

प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥ अविधा-

नात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ शेषस्य हि परार्थ-

त्वाद्धिधानात्प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

पढ्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्नैतोऽथ वा ॥

आद्यः पृथक्फलार्थित्वात् संवस्य फलोक्तिः ॥ २ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इति श्रुवं फलमाभेयादिभिः पद्भिर्योगैः प्रत्येकमभिसंबन्ध्यते । कुतः—पृथगुत्पन्नतया परस्परनिरपेक्षणा पृथगेव फलाकार्ङ्क्षितत्वात् । इति चेत् ।

न । तस्मिन्मूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृत्य संवस्यैव फलसंबन्धनात् । तस्मात्—स्वर्गस्तेषां फलं तन्नेण । तन्न्यते विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्प्रवर्तितेन, तदिदं तन्नम् । तद्यथा—बहूनां माक्ष्णानो मध्ये कृतः प्रदीपस्तेषामुपकारोऽपि । न त्वनुलेपनभोजनादिवत्प्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणमावापमपेक्षते । एवं स्वर्गस्त्वन्नेण फलम् ॥

(द्वितीये—अङ्गानामेककार्पाधिकरणे सूत्राणि ५—१०)

अङ्गानां तु शब्दभेदात्कतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

अर्थभेदस्तु तत्रार्थैर्हैकार्थ्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥ शब्द-

भेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ कर्मार्थत्वात्प्रयोगे ताच्छब्दं
स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥ कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधा-
नेषु ॥ ९ ॥ आरम्भः शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

कार्यभेदो न वाऽङ्गानां सौर्षचित्रादिवद्भिदा ॥

करणैक्यात्तदेकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः ॥ ३ ॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि, तेषां सर्वेषां करण प्रत्युपकारभेदः स्यात् । कुतः—
कार्यभेददर्शनात् । यथा—“सौर्यं चरु निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः”, “चित्रया यजेत्
पशुकामः” इत्यादिषु परस्परनिरपेक्षेण विहितानां सौर्यादीनां ब्रह्मवर्चसादिकार्यभेदः,
तथा प्रयाजाज्यभागोदीनां परस्परनिरपेक्षाणां करणोपकारा भिद्यन्ते । न च—अत्र पूर्व-
न्यायेन सधोपकारगमनं किञ्चिदस्ति । इति प्राप्ते—

श्रूमः—करणाकाङ्क्षानुसारेण ह्यङ्गोपकारः कल्प्यः । करणं च स्वयमेकं सत्स्वैश-
कृत्युद्बोधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गुलत्वमपेक्षते । अङ्गबहुत्वं तु द्वारकार्यभेदेनोपपद्यते ।
यथा तण्डुलकाष्ठस्थान्यादीनां करकाणां द्वारभेद एवौदननिष्पादनलक्षणं प्रधानकार्य-
मेकमेव । तद्वदत्र द्वारभेदेऽप्युपकार एक एव ॥

(तृतीये— { दर्शपूर्णमासादिकाम्पकर्म- } सूत्राणि ११-१९)
ना सर्वाङ्गोपसहाराधिकरणे }

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥ फलाभावान्नेति
चेत् ॥ १२ ॥ न कर्मसंयोगात्प्रयोजनम-
शब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥ ऐकशब्दादिति
चेत् ॥ १४ ॥ नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम्
॥ १५ ॥ विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान-
न्नित्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्य-

१ अ. 'ना सूर्यं' । २ छ. 'या कं' । अ. 'या तेषां स' । ३ ज. छ. अ. 'गानुयाजारी' ।

४ अ. 'रणे प्रकारे भिद्यते' । न । ५ ज. छ. 'विद्यते' । ६ ज. छ. अ. 'वल्पनीय' । ७ क. 'त्वत्प्रत्य-
यदो' । ज. छ. 'त्वत्प्रत्यय' । ८ छ. एक एवेति । ज. छ. एक ।

थाप्राप्तं स्वशब्दार्थो निवीतवत्स्यात्सर्वप्रयोगे
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ तथा कर्मोपदेशः
स्यात् ॥ १७ ॥ क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम्
॥ १८ ॥ उत्तरास्वश्रुतित्वाद्दिशेषाणां कृता-
र्थत्वात्स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥

वृत्तीयाविकरणमारचयति—

उपकारः स एकेन कैश्चिद्वा निखिलैरुत ॥

आकाङ्क्षापूरणादाद्यः फलाधिक्याय मध्यमः ॥ ४ ॥

कपोतवद्यौगपद्ये त्यागहेतोरभावतः ॥

संभूयकरणाकाङ्क्षां पूरयन्त्युपकारतः ॥ ५ ॥

योऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णोतः, स एकेनाङ्गेन सिध्यति । करण-
त्याङ्गाकाङ्क्षायास्वाववा पुरित्वात् । यथा आमगतैः सर्वैः कर्तव्यं करदानमेक एव
राजकुलसमागतः करोति, कराकाङ्क्षा च तावता राज्ञो निवर्तते । तथाऽप्यापि द्रष्ट-
व्यम् । यदि 'एतद्द्वयमुद्येयम्' इति विशेषनियामकं न स्यात्, तर्हि विकल्पोऽस्तु ।
इत्याद्यः पक्षः ।

यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौर्वेचिन्नादीन्यनुविष्ठति तावत्फलं प्राप्नोति, तथा-
भङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसंभवादिच्छया कानिचिद्द्वान्यनुष्ठेयानि । ईश्याविशयवा-
नेकः करणोपकारो जायते । इति मध्यमः पक्षः ।

यथा जितस्तया खले राजमक्षणाय कपोतषड्भ्युगपत्पवादि, तथा करणाकाङ्क्षां
पुरयितुं समर्थानि सर्वाण्यङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिग्रहीतवत्या युगपरमोष्ठानि तेषु केषा-
चित्परित्यागे हेतुनास्ति । तस्मात्—सर्वाण्यङ्गानि संपूयेकस्योपकारजननेन करणा-
काङ्क्षां पूरयन्ति । इति सिद्धान्तः ।

१ अ. घ. 'कुले सं' । २ क. ख. घ. 'ता नि' । ३ क. पञ्चाङ्गुपेयः । ४ अ. घ. 'या वा' ।
५ घ. 'एतन्नुसति ते' । ६ अ. घ. 'ने व' ।

॥वार्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्यमानोऽस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्वर्मा-
वयामास ॥

(चतुर्थे—काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासाधिकरणे सूत्राणि २०—२६)
कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृपिवत्प्रत्यारम्भं फलानि
स्युः ॥ २० ॥ अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वा-
दुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥ सकृत्तु स्यात्कृतार्थ-
त्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ शब्दार्थश्च तथा लोके

* तदेतत्पृथीकृतम् “अहानां तु शब्दभेदात्कृतवत्स्यात्फलान्यत्वम्” [११।१।५] इति
सूत्र द्वितीयाधिकरणप्रारम्भसूत्रमुपादाय शास्त्रीपिकायाम्—“अतःप्रमृति षड्भिः सूत्रैरेकमधिकरणम्,
“एकेनापि समाप्येत”—[११।१।१२] इत्यतःप्रमृति च नवभिः सूत्रैरधिकरणान्तर भाष्य-
कारेण व्याख्यातमिति प्रतिमाति । तत्र च पूर्वाधिकरणे—अहानां कार्यभेद पूर्वपक्षीकृत्य, एककर्मत्वं
सिद्धान्तितम् । उक्तोपधिकरणे तु—तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रतिपाद्यते, इति
व्याचष्टे । तादेव वार्तिककारो नानुमेने । न हि कार्यभेदाभेदमात्रचिन्ता प्रयोजनवती, भेदे सति
कार्याणां कारकवद्दहाना समुच्चयः, कार्यैक्येऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विशेषः ।
औपोद्घातकमिदम् । सति हि कार्यैक्ये विकल्पसमुच्चयौ—इति चेत् । तथाऽपि नास्त्येव प्रयोजनम्,
कारणैकत्वाद्धि तस्मात्पृथोद्घोषनरूपस्योपकारस्य स्पष्टभेदेकत्वम् । अवान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि समत-
एवेति न चिन्तनीय पर्यायः । अयं—शक्यद्वोद्घोषनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किंचिदुपकाराद्य-
वस्तु मन्यसे । तदप्रामाणिकम्, निष्प्रयोजन च । शक्यद्वोद्घोषन एव विकल्पसमुच्चयविन्तोपपत्तेः ।
तस्मादेकमेवेद षड्दशसूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थमधिकरणम् । त्रयश्चेह पक्षाः—किमहानामितरेतरनि-
रपेक्षाणां क्रतूपकारकतया विकल्प, उत—एकेन द्वाम्यां बहुभिश्चोपकारसिद्धेरुपकारभूयस्तया च
फलभूयस्त्वम्, उत—समुचितानामेवोपकारकत्वम्, इति । तदर्थमिदं चिन्त्यते—किमहानामार्याये-
तिविधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते, किंवा प्रधानविधिभिः, इति । प्रधानान्येकशब्देन तन्त्रेणामिदितानि
युगपत्फले विनियुक्तानि युक्त यत्फले समुचीयन्ते । अहानि तु पृथक्शब्देनाभिहितानि पृथगेव विदि-
तानि फलमेपेक्षमाणान्यन्योन्यनिरपेक्षाप्येव क्रतूपकारार्थतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति । तेषां हि
स्ववाक्यैरेव विधानम्, असति विधानेऽङ्गत्वानुपपत्तेः । उक्तं हि—“नचाविहितमङ्ग भवति” इति ।
स्ववाक्यानि च तेषामेकैकमेव विदधाति, इति कुतः समुच्चय । न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनैषां सदि-
तानामनुष्ठानमुच्यते । तस्मात्—यथा सत्यपशुपत्तवे चित्रोद्दिदारिनां पृथग्विधानाद्समुच्चयः, तथाऽ-
हानामपि, इति प्रथमः पक्षः ।

सत्यम्, निरपेक्षाणामुपकारकत्व गम्यते, तथाऽपि बहुहानानसामर्थ्याद्विकल्पस्य चान्याप्यत्वा-
त्तेषामेकमपि प्रयुज्जीत, तथा द्वे, तथा बहूनि च, अङ्गभूयस्तया चोपकारभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम् । इति
द्वितीयः स च “एकेनापि समाप्येत”—इत्यनेन सूत्रेणोच्यते । पक्षान्तरमेव चाधिकरणान्तरमिव भाष्ये
दर्शितम् । अधिकरणान्तरत्वे तु—अनेन सूत्रेण विकल्पो वक्तव्यः स्यात् । नच—अनेन विकल्प उच्यते,
“प्रातेषु चोत्तरवत्स्यात्” इति समुच्चयस्याप्यन्यनुष्ठानात् । तस्मात्—नाधिकरणान्तरम्—इति
प्रत्येन ।

॥ २३ ॥ अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-
श्रुतित्वाद्द्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ ऐकशब्धा-
त्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥ लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृच्च वा ॥

फलसिद्धेरादिमोऽन्त्यो भूयः स्वेच्छानुसारतः ॥ ६ ॥

चित्रादिकाम्यकर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, तावदेव पश्वादिफलसिद्धेः । यथा प्रया-
जायङ्गं सकृदेवानुष्ठीयते, वद्वत् । इति भाष्ये—

दूमः—विषमो दृष्टान्तः । करणस्याङ्गेषु सकृदेवाऽऽकाङ्क्षा । इह तु पुरुषः स्वर्ग-
पश्वादीभूयो भूयः कामयते । तत्तत्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः ॥

(पञ्चमे—अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षोऽतस्त-
निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अवघातः सकृन्नो वा सकृत्स्याद्विधिसिद्धितः ॥

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्पर्तामपम् ॥ ७ ॥

“वीहानवहन्ति” इत्यत्र सकृन्मुसलपातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्य-
थाऽऽवृत्तिः । इति चेत् ।

न । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्याभुवस्यादि कल्पनीय-
त्वात् । एवं तण्डुलपेपणादावपि द्रष्टव्यम् ॥

(षष्ठे—अदृष्टफलस्वावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

अधर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

* अथदीपिनारायणं तु पूर्वाधिकरण एवेदमन्वयधिकरणमन्तर्भावितम् ।

१ क. “कदासि” । २ घ. “काम्यं क” । अ. “काम्यकर्मप्रयोगः । त” । ३ घ. ग. अ. घ. म. “दृष्टा त” । च. “दृष्टा सिद्धिः । द” । ४ घ. च. अ. घ. म. “ते । अन्” । ५ क. दृष्टा । ६ अ. घ. “नांति तना” । ७ म. “नरा दृष्टराण्यु” ।

सर्वोपधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ॥

आवर्त्यः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ॥ ८ ॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते—“औदुम्बरमुलूखलं सर्वोपधस्य पूरयित्वाऽवहन्ति, *अथे-
वदुपदवावे” इति । अत्रादृष्टमात्रस्य प्रयोजनत्वात्सकृदेवावघातः ॥

(सप्तमे—प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २९-३७)

ऋतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ परिमाणं

चानियमे न स्यात् ॥ ३१ ॥ फलस्याऽऽरम्भ-

निर्वृत्तेः ऋतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा

भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात्प्रधाने च

क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्धिधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वा-

त्सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः

स्यात्क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥ अनभ्यासो वा

छेदनसंमार्गावदानेषु वचनात्सकृत्त्वस्य ॥

॥ ३६ ॥ अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाऽभ्यासो नाङ्गे पृथक्फलम् ॥

अङ्गघातृच्यैव भूमाऽतः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्भवेत् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाऽभ्यसनीयम्, कारीर्यादिः काम्यस्य
कर्मणोऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनात् । इति चेत् ।

ने । अङ्गोपरुतस्य प्रधानस्य यत्फलम्, तदोऽतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावाद्यदि
फलभूमानमर्थयेत्, तदा साङ्गं प्रधानमावर्तनीयम् । न स्वङ्गमात्रावृत्त्या तत्सिध्यति ।

* “अत्र तदुपदधाति” इति शाबरमध्ये पाठः ।

१ ज. घ. अ. गैवम् । २ ज. “तो विभक्त” । ३ ज. घ. “चिद्रावा” ।

ननु—उपकारभूयस्त्वमेद्गानृचिलक्षणं फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति । यथा सस्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिक्रमो भूयानुपकारः फलं वर्धयति । तद्वत्—इति चेत् । न, तत्र दृष्टत्वात् । इह त्वदृष्ट उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वायाङ्गानृत्तिं कचिद्ब्रूते । तस्मात्—एकस्मिन्प्रयोगे सरुदेव प्रयाजाद्यङ्गानुष्ठानम् ॥

(अष्टमे—बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वे, कपिञ्जलाधिकरणे सूत्राणि ३८-४५)

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥
दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥ तथेह ॥ ४० ॥
मत्तयेति चेत् ॥ ४१ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥
प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात्
॥ ४३ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥
प्रकृत्या च पूर्ववत्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ॥

आद्यो बहुत्वसाम्यात् त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥ १० ॥

अश्वमेधे “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते” इति त्रित्वचतुष्टादिसंख्यानां बहुत्वसाम्यादिच्छया या काचिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या । इति चेत् ।

न त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादधे, तेन न वदन्त्वभूर्त्वं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम्, त्रित्वमुपाददानेन त्वनन्तभूर्त्वं चतुष्टादिकं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यंमात्रित्वेन प्रथममात्रित्वेन लाघवेन च त्रित्व उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ वयोऽधिकैपक्षिर्हिसायां प्रत्यवायात् । तस्मात्—त्रित्वमेवोपादेयम् ॥

(नवमे—‘उत्तरा दोहपति’ इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनाधिकरणे सूत्राणि ४६-५२)

उत्तरासु न यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ यावत्स्वं
वाऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥ साक-

१ क. ‘महीकृत्य फ’ । घ. ‘महीकृत्य फ’ । ज. ‘महीकृत्य लक्षणां फ’ । घ. ‘मदरत्वेव
उत्सं फ’ । य. ‘महीकृतं फ’ । २ छ. य. ज. घ. ‘वा ऐच्छिता’ । ३ क. घ. य. ‘ताभ्येव वि’ ।
ज. घ. ‘तामान्ये वि’ । ४ ज. घ. ‘तेनापि त’ । ५ न. घ. ‘वितुमते’ । ६ क. घ. ‘वित्तोपरा’ ।
७ म. ‘कामनेपेक्षितं प्रत्यवायार्थम् । त’ ।

ल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ बह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥
 अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः ॥ ५० ॥ तथा
 पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५१ ॥ सर्वप्रापि-
 णाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात् ॥ ५२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

उत्तरास्तिस्र एव स्युर्पावत्स्वं वाऽत्र पूर्ववत् ॥

तिस्र एव, हविःकात्स्न्योर्पूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

सानोय्यदोहं प्रकृत्य श्रूयते—“वाग्यवस्तिस्त्रो दोहयित्वा तिसृष्टवागमन्वारम्य
 पूष्णीमुत्तरा दोहयति” इति । तिसृभ्य उत्तरा गावो यजमानस्य यावत्यः सन्ति, तासां
 मध्ये कपिञ्जलन्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दोहनीयाः । इति प्राप्ते—

श्रूमः—“नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमाराश्च न पयो लभेरन्”
 इति विद्यमानस्य पयसो हविष्टं विधीयते । न च—अत्र कुमाराणां पयसो निषेधः,
 तथासति दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थत्वं कल्प्येत । ‘कुमाराश्च न’ इत्येवं चशब्दश्चा-
 पिशब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात् । किंच “बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो
 हविः”—इति मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते । तेन प्राप्तं सर्वोत्तरादोहनमनूपापूर्व-
 मनन्वारम्भणमत्र विधीयते । तस्मात्—विधेयकपिञ्जलवैषम्याद्द्विवर्बाहुल्यार्थं सर्वो
 उत्तरा दोहनीयाः ॥

(दशमे— { आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारा- } सूत्राणि ५३-६६)
 { दीनामद्धानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे }

प्रधानकर्मार्यत्वाद्दङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे
 स्यात् ॥ ५३ ॥ क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात्
 ॥ ५४ ॥ तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदे-
 शात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥ ऐकार्थ्याद-
 व्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं
 कामुकायनः ॥ ५७ ॥ तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं

स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥ असंस्पृ-
ष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥ विभवाद्वा प्रदीप-
वत् ॥ ६० ॥ अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं
स्यात् ॥ ६१ ॥ सकृदिज्यां कामुकायनः परिमा-
णविरोधात् ॥ ६२ ॥ विधेस्त्वितरार्थत्वात्सकृदि-
ज्याश्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥ विधिवत्प्रक-
रणाविभागे प्रयोगं बादरायणः ॥ ६४ ॥ क्वचिद्वि-
धानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥ न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

प्रत्यङ्गि कार्याण्यङ्गानि तन्नेणोताङ्गिनो पतः ॥

एकैकस्योपकार्यत्वं तस्मात्प्रत्यङ्गचनुष्ठितिः ॥ १२ ॥

विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ॥

तद्देशकालकर्तृणामेकत्वान्नर्तकादिवन् ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याग्नेयादीन्यङ्गानि^१ प्रयाजाज्यभागेरुपकार्याणि । तेष्वेकैकस्याङ्गिन
उपकारापेक्षित्वात्प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति माते—

ब्रूमः—यथा “सभिधो यजति” इत्यादिविधानं सकृदेव प्रवृत्तम् । न त्वाग्ने-
यादित्रयोद्देशेन पृथक्प्रवर्तते । तथाऽनुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्तते । प्रवृत्तं सन्नयाणा-
मुपकाराकाङ्क्षां पूरयति । यथा बहूनां पुरतो नृत्यन्नर्तकः सर्वेषां सुखं युगभक्तिर्वर्त-
यति, तद्वत् । तस्मात्—आग्नेयादिषु देशकालकर्तृणामेकत्वादङ्गानां तन्नेणानुष्ठानम् ॥

(एकादशे— { कृष्णग्रीवयोः प्रथमनुतीय- } सूत्राणि ६७-७०)
{ पौर्णमासेन प्रदानाधिकरणे }

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमा-
णविशेषाणाम् ॥ ६७ ॥ भेदस्तु काल-
भेदाच्चोदनाव्यवायात्स्याद्विशिष्टानां विधिः
प्रदानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ तथा
चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥ विधि-

रिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कृष्णग्रीवद्वये तन्नं पृथग्वा देवतैक्यतः ॥

तन्नं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ॥ १४ ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते—“आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत्, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधाया स्पर्धमानः” इति । अयमर्थः—‘ममैव पुरोहित्यमस्तु नान्यस्य’ इत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेत्’ इति । तत्र—आद्यन्तयोः कृष्ण-ग्रीवयोः पश्वोर्देवतैक्यात्तन्नेणानुष्ठानम् । इति चेत् ।

न । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासंभवेन तन्नासंभवात् । तस्मात्—
आवापः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकाद-

शाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	७८६
सूत्राणि	७०	२२९९

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्नाधिकरणे सूत्रे १—२)

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥ अविधिश्चेत्कर्मणामभिसंबन्धः प्रतीयेत लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

आग्नेयादिप्रधानस्य देशे काले च कर्तरि ॥

भेदः स्यादथवा तन्नमद्भूत्वाद्द्रव्यदेववत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिशेषत्वाद्भेदः स्यादेकशब्दतः ॥

विधेः प्रयोगशेषत्वौदभेदेन तु तन्नता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्तारो विहिताः—“समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “पौर्ण-
मास्यां पौर्णमास्या यजेत,” “अमावास्यायाममावास्यायाम् यजेत,” “दर्शपूर्णमासयो-
श्चत्वार ऋत्विजः” इति । एते देशकालकर्तारोऽङ्गत्वाद्द्रव्यदेवतावदुत्पत्तिविधिशेषाः
सन्धः प्रधानेष्वग्नेयादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्येकेन शब्देनाऽऽश्रेयादीनां पृथ-
गुत्पन्नानामपि परस्परसहिवानामेव फलसाधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते । समे-
कप्रयोगापादकमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयोऽपि प्रयोगशेषा
एव, न दूत्पत्तिशेषाः । तस्मात्—एकस्मिन्प्रयोगे देशादीनां उक्तेण संबन्धः ॥

(द्वितीये-अङ्गानामपि समदेशादिनिष्पत्तिप्रकरणे सूत्राणि ३—१०)

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात्
॥ ३ ॥ यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादै-
कशब्दात्प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ तथा-
चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ श्रुतिश्चैषां प्रधा-
नवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च
॥ ६ ॥ अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदि-
श्येरन्. तस्मात्स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥ द्रव्यदे-
वतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदनाविधिशेष-
त्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥ तेषु समवेतानां
समवायात्तन्त्रमङ्गानि. भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः
प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्, तथा
चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥

द्वितीयाविकरणमारचयति—

* आख्यदीपिकायां तु पूर्वाविकरणे एवास्याप्यन्तर्भावः कृतः ।

१ अ. अ. विधिः प्र । २ अ. अ. 'त्वात्तदभेदेन त' । अ. 'त्वात्तदभेदेन च त' ।

अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः किंवा ते देवतादिवत् ॥
 अनन्वयात्केऽपि भैवं प्रयोगेण परिग्रहात् ॥ ३ ॥

प्रजासङ्घेषु ये केऽपि देशकालकर्तारः प्रवीष्टि कर्तव्याः । कुतः—अनन्वयात् ।
 यथा—प्रधानान्वितयोर्द्रव्यदेवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति, तथा—देशादीनामपि । इति
 भासे—

ब्रूमः—प्रयोगशेषत्वं देशादीनाम्, न त्वाभेयादिविधिशेषत्वम्, इत्युक्तम् ।
 प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि गृह्यन्ते तस्मात्—य एव देशादयः प्रधानानाम्, व
 एवाङ्गानामपि ॥

(तृतीये— { दर्शपूर्णमासेष्टिमभृतिषु संघभेदे- } —सूत्राणि ११-१७)
 { नाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्र-
 भावः स्यात् ॥ ११ ॥ कालभेदान्नेति चेत्
 ॥ १२ ॥ नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १३ ॥ अपि
 वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात्साङ्गानामु-
 पदेशः स्यात् ॥ १४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम्
 ॥ १५ ॥ तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥ पशौ तु
 चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

संघभेदे तन्नमङ्गं न वा, कर्मैक्यतोऽग्रिमः ॥

न मुख्यकालभेदोक्त्या प्रयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ४ ॥

इष्टी विद्यमानानां पण्णां यागानां द्वाववान्तरसंधी—दर्शश्च, पूर्णमासश्च ।
 चातुर्मास्येषु चत्वारः संघाः—वैश्वदेवरुणप्रथाससाकमेवसुनासीरीयाः । एवाहशे
 विषये संघावानेकत्वेऽपि कर्मैक्यात्प्रयोगैक्ये साङ्गानां उत्रेणानुष्ठानं युक्तम् । न च-
 पूर्णमास्यमावास्ययोः कालयोर्भेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः, पशुवद्भेदोपपत्तिः । “वपया
 मातःसवने प्रचरन्ति, पुरोडाशेन माघ्यादिने, अङ्गैस्त्वृतीयसवने” इति वषापुरोडाश-

१ घ. 'तीर्थीच्छया क' । ज. घ. 'तीच्छया क' । २ ज. घ. व परिपृच्छन्ते । ३ ज. घ.
 'त्रैक्य' । ४ ज. द्वावेव सं । ५ क. स. च. 'लभेदे' । ६ ज. घ. स. शङ्कनीयः ।

हृदयाद्यङ्गव्यवहाराणां कालभेदेऽपि पञ्चङ्गानां प्रयाजानां यथा नास्त्वानुचितः । तद्वद-
त्रापि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नांञ्जाङ्गवत्त्वं युक्तम् । कुतः—दर्शपूर्णमासकर्मण एकफलसाधनत्वेन
स्वरूपत्वे एकत्वेऽपि दर्शप्रयोगात्पूर्णमासप्रयोगस्य पृथक्त्वात् । तच्च पृथक्त्वं वाचनि-
कात्कालभेदादवगम्यते । पशुहृष्टान्तस्तु विषमः । नहि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽ-
भिहितोऽस्ति । वपादीनां तु प्रयाजाद्यपेक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैषम्यम् ।
प्रयाजादिभ्यो वपाद्यो मुख्याः, तेभ्यो वपाद्यवयवेभ्योऽवयवी पशुमुख्याः । अत्रापि
प्रयाजादिभ्य आग्नेयाद्यस्त्रयो मुख्याः, तेभ्योऽपि तेषां संधो दशो मुख्यः । तस्य
च देशस्य कालभेदोऽपि विधीयते—“अमात्रास्यायाममावास्या यजेत” इति । तत्र
दर्शयागस्थानायास्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत्, भवेत्तदा साम्यम्, नत्वेवं
विधीयते । किंतु वपादिर्प्रचारस्यैव कालभेदो विधीयते । न हि प्रचारस्याङ्गभूतस्य
मुख्ययागत्वमस्ति, येन प्रयोगभेद आशाङ्क्येत् तस्मात्—पशुवैषम्येण मुख्यस्यैव
दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोक्त्या प्रयोगभेदे सति प्रयोगशेषाणां प्रयाजादी-
नामानुचितिरिति । एवं वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(चतुर्थे— { अध्वरकल्पायां त्रिषु संघेष्व- } सूत्राणि १८-२२)
{ ज्ञानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात्

॥ १८ ॥ इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधा-

नात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अङ्गान्यध्वरकल्पायां प्राप्तःकालादिवर्तिषु ॥

त्रिषु संघेषु तंत्रेण स्युर्भेदेनापचाऽग्रिमः ॥ ९ ॥

१ ज. ह. अ. मात्र तं । २ ज. ह. अ. 'दो विधि' । ३ क. 'वी मुख्यः । ४ क. तथापि ।
५ अ. चतुर्दशत्वं । ६ ह. 'दोऽभिधी' । ७ अ. ह. अ. 'ते । भ' । ८ अ. ह. 'प्रपलस्य' । ९ क.
'वभेदते' । ह. 'गविशे' । १० अ. 'दिवर्तिषु' । ११ ज. ह. मन्त्रेण ।

उषस्पशेषनिर्वापात्तद्वद्भापकपणात् ॥

प्रातर्निर्वापवेशेष्यान्मुखपकालाय भिन्नता ॥ ६ ॥

काभ्येष्टिष्वध्वरकरुपा नाम काचिदिष्टिः । तत्र—प्रातःकाले त्रयाणां यागाना-
माग्नावैष्णवसारस्वतवार्हस्पत्यानां संधः पठितः । मध्याह्नापराह्नयोरपि तथैव पठितः ।
अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैराग्नावैष्णवो विशेषितः । इतरत्समानम् । तत्र
त्रिषु संधेषु प्रयाजाद्यज्ञानां तन्त्रम् । कुतः—“पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इति
संवस्य यागस्याशेषस्य निर्वापस्य रात्री सुप्तजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापारात्माचीन उषः-
कालेऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणामर्षेकर्षस्य प्रतिमानात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्” इति सामान्येन विहितो यः
प्रातःकालीनो निर्वापः स एव संनिहितत्वात् “पुरा वाचः”—इति विशिष्यते ।
तस्मात्—उत्तरसंधनिर्वापोऽपि मुख्यत्वलाभाय तत्तत्कालयोः कर्तव्यः । तद्वत्प्रयाजा-
दीनामपि भेदेनानुष्ठानम् ॥

(पञ्चमे—प्राजापत्यवसाहोमानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्र-
दानस्यैककालत्वात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुताग्रिमः ॥

पथभेदादेवैपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः ॥ ७ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्वेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यते ।
इति चेत् ।

ने । प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते ।
प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम्, प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति । कालश्चैकः, याग्योर्वैचा-
न्वस्य कालत्वेन चोदकाविदेशात् । शक्यते च सह होमः । तस्मात्—तन्त्रम् ॥

१ क. च. ज. घ. ङ. 'तद्दशाऽऽशा' । २ क. घ. च. ज. 'द्विपम्याऽमु' । ३ च 'वाने' ।
४ ज. घ. 'मध्य' । ५ ज. प्रतिप्रयत्नात् । ६. प्रतिविधानात् । ६ ज. घ. 'वैपेऽपि । ७ ज. घ.
'वक्तमेवा' । ८ क. त. ज. घ. ङ. 'नुमतेन व' । ९ ज. घ. ङ. प्रेवम् । १० ज. घ. 'जया
अर्थे' ।

(षष्ठे-ऐकादशिनगतवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्—)

कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

ऐकादशिनगे तन्नं वसाहोमेऽथ भिन्नता ॥

तन्नं शक्यत्वतो भेदः प्रदानार्धर्चभेदतः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनेष्वग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वैसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात्तन्नम् । इति शास्त्रे—

ब्रूमः—देवताभेदेन प्रदानभेदान्न तन्नम् । यान्यार्धर्चान्वर्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठाने यौगपद्यासंभवाद्भेदः ॥

(सप्तमे-यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपानुष्ठानाधिकरणे-सूत्राणि २५-२७)

अन्ते यूपानुष्ठानेऽस्तद्वत् ॥ २५ ॥ इतरप्रतिषेधो

वा ॥ २६ ॥ अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यूपैकादशिनीयूपानुष्ठानेर्भेदोऽथ तन्नता ॥

समीपभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ॥ ९ ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकपाप्ता यूपानुष्ठानेः प्रतियूपं मिद्यते । कुतः—“यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपानुष्ठानं जुहोति” इति उद्धिधानात् । सामीप्यानां च भेदात् । इति शास्त्रे—

ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति, यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधानेन यूपानुष्ठानं भवन्ति, तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपैयम् । तेन देशीक्यसंभवादानुष्ठानेऽत्र तन्नता ॥

(अष्टमे-साङ्गस्पावभृथस्यास्वनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २८-३२)

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्नि-

संयोगः ॥ २८ ॥ द्रव्यदेवतवत् ॥ २९ ॥ साङ्गो

वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च

॥३१॥ शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥३२॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

क्रिमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः ॥

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात् ॥ १० ॥

इदं श्रूयते—“अप्स्ववभृथेन चरन्ति” इति । तत्र वारुण एककपालोऽवभृथशब्द-
वाच्यत्वान्मुख्यं कर्म । तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपा मुख्यमा-
त्राङ्गत्वात्प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराज्यभागादीन्याहवर्नयेऽनुष्ठेयानि । इति
प्राप्ते—

धूमः—स्योदप्येवम्, यदि—‘अवभृथे’ इत्येतावदेव श्रूयते । इह तु “अप्सु
चरन्ति” इति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात्साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ॥

(नवमे— { वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनां मा- } सूत्राणि ३३-४१)
{ रुत्या भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते
॥ ३३ ॥ अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ स्यात्पौ-
र्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ प्रयोगचोदनेति चेत्
॥ ३६ ॥ अथेह ॥ ३७ ॥ आसादनमिति चेत्
॥ ३८ ॥ नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अवा-
च्यत्वात् ॥ ४० ॥ आम्रायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

मारुत्याः सार्धमष्टाभिर्द्वैस्तद्धं भिदाऽथ वा ॥

प्रयोगैकत्वतस्तद्धं भेदो देशस्य भेदतः ॥ ११ ॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिक्षा प्रतिष्-
स्थाता दक्षिणे विहारेऽनुविष्टाति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारेऽनुविष्टाति ।
तेषामेष्टाना प्रयोगैक्यात्तत्रेणाङ्गान्युमयवादिसमत्वानि । तथा तान्येव मारुत्या अपि,
इत्यत्रापि तत्र प्राप्तम् । कुतः—वरुणप्रघासान्तःपावित्वेन प्रयोगैक्यात् । ननु—अत्र

१ क. 'वाचित्वा' । २ ज. घ. अ. स्यादेतदेवम् । ३ घ. अप्स्ववभृथ च । ४ अप्स्वव
भृथेन च । ५ घ. अप्स्ववत्तर । ६ क. च. ज. घ. 'रङ्गे तत्र' । ७ घ. 'क्षिणावि' । अ. 'क्षिणवि' ।
८ व. 'मनुग्न प्र' । ९ अ. 'सगता' । १० क. 'दस्ताऽपि' । अ. 'दस्ता अपीति मत्र' ।

विहारभेद आस्तात्—“पृथग्ग्नी प्रणयत, पृथग्वेदी कुरुत” इति । सोऽयं पृथग्गुणानामावे व्यर्थं स्यात्—मैत्रम् । हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगात् । “अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवीर्ग्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्” इति वद्विधानात् । तस्मात्—तत्रम् । इति प्राप्ते—

द्वयम्—देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते । न च—तद्भेदस्य हविरासादनमात्रार्थत्वा युक्ता, तदासादनस्य दृष्टहोमार्थत्वापरित्यागेनादृष्टार्थकल्पनोपसङ्गात् । न च—प्रयोगभेदेनैवाऽऽसादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यात्—इति वाच्यम्, अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात् । तस्मात्—भेदेनाङ्गानुष्ठानम् ॥

(दशमे—उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्तृभेदाधिकरणे सूत्राणि ४२—४६)

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ न समवायात्
॥ ४३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ वेदिसंयो-
गादिति चेत् ॥ ४५ ॥ न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ॥

पञ्चत्विग्वचनान्येवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादावाराचङ्गभेद इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि भेदः इति चेत् ।

मैत्रम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्मग्नीधा पञ्चत्विजश्चातुर्मास्येषु विहितः—“चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चत्विजः” इति । यदि—आग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होनादिभेदः स्यात्, तदा पञ्चसंख्या बाध्येत । ननु—पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता मीष्टुयात् । मारुत्यां चाध्वर्युं प्राप्तः—इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तावेव तार्तुभावुभयत्र । व्यवस्था तु वचनाद्विष्यति । वस्तु वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मात्—नास्ति कर्तृभेदः ॥

(एकादशे— { उत्तरदक्षिणविहारयोः पत्नीसंया- } सूत्रे ४७—४८)
{ जादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

एकामित्वादपरेषु तन्त्रैः स्यात् ॥ ४७ ॥

१ च 'स्तमे' । २ छ 'स्तमे' । ३ ज छ 'दनाख्यरष्टमार्थे' । ४ ज छ 'नाद' ।
५ छ 'वत्याय प्र' । ६ छ 'वर्षे' । ७ छ 'संस्थापि' । ८ छ 'नुयात्' । ९ छ 'तुमप' ।
१० छ 'प्रादा' ।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्नं भिन्नताऽथवा ॥

तन्नमग्न्यैक्यतो मेवं कर्तृभेदानिवारणात् ॥ १३ ॥

तत्रैवाऽऽग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु वन्नं युक्तम् ।
कुवः—गार्हपत्यस्यैकत्वात् । न ह्याहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति ।
तस्मात्—तन्नम् । इति प्राप्ते—

दूमः—न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथासति—अध्वर्युणा
कृताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुपकुर्युः । तस्मात्—
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पृथक्पत्नीसंयाजाञ्जुह्यांताम् ॥

(द्वादशे— { वाजपेये प्राजापत्यपश्चालम्भशेषस्य } सूत्राणि ४९-५१)
{ ब्रह्मसामकाल उत्कर्षाधिकरणे }

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः
श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि चोद-
नापृथक्त्वं स्यात् ॥ ४९ ॥ संस्कारप्रतिषेधो
वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५० ॥
वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ॥

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥ १४ ॥

किंवोत्कर्षोऽवशिष्टस्य, ह्यारण्योक्तिवदादिमः ॥

अदृष्टवाक्यभेदात्तद्वैद्याभावेन चान्तिमः ॥ १५ ॥

वाजपेये “सप्तदश प्राजापत्यान्पशून्संचिनुते” इति मकृत्य श्रूयते—“तान्प-

१ ज. घ. अ. हुताः । २ क. ल. च. अ. “यकपत्नी” । ३ क. “याञ्जुहुयात्” । ख. अ. “याव ।
च. “यातम्” । ४ क. “शेषे नि” । ५ ज. घ. किमुत्कर्षः । ६ क. ल. अ. “द्वैव्याभेदेन । घ. अ. “द्वैव्य-
भेदेन । ७ क. “शूनालमते । ज. घ. “शूनालमते श्रूयते ।

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्न्यालभते” इति । तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनु-
ष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे “पर्यग्निकृतानार-
प्यानुत्सृजन्ति” इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य प्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः
पर्यग्निकरणान्ताः समाप्याः । आलभविना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तर विधीयते ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादष्टाद्विन्नं किञ्चिददष्टं कल्प्येत । वाक्य-
भेदश्च प्राप्नुयात् । किञ्च “ब्रह्मसाम्न्यालभते” इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मा-
न्तरविधिः संभवति । तस्मात्—पर्यग्निकरणानन्तरमेव कार्यस्य सप्तदशपशूनामाल-
म्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथासत्यर्थमाप्तपर्यग्निकरणानन्तरमा-
विकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनाजुच्यते ॥

(त्रयोदशे— { अहीन उत्सर्गस्य } सूत्राणि ५२-५४)
{ कर्मशेषप्रतिषेधार्थताधिकरणे }

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥ न चोदनैकवा-
क्यत्वात् ॥ ५३ ॥ संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

उक्तोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाऽऽद्योऽत्र पूर्ववत् ॥

अन्वेदत्रित्वयोरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥ १६ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ॥

तस्यादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इत्यन्ताम् ॥ १७ ॥

अस्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित्पञ्चाहविशेषः । स च पञ्चसु वर्षेष्व-
जुष्टेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विश्वासानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदशालपवयसः स्त्रीप-
शवः, सप्तदशोक्षाणश्च विहितः । तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूना-
मालम्भं, पुंसपशूनामुत्सर्गं चाऽऽघ्नाय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठान-
माज्ञाय पश्चादाज्ञायवे—“र्वास्त्रीनेकैकस्मिन्नह्न्यालभेत्, पञ्चोत्तमेऽहनि” इति । तत्र

* तत्र विधायिते—‘उत्सृजन्ति’ इति क्रिय कर्मशेषप्रतिषेधः, ‘आलभते’ इति कर्मान्तर-
चोदना । अथ वा पूर्वः—पर्यग्निकरणान्तरेण संस्काराणां प्रतिषेधार्थः, उत्तरश्च तेषामेव कालान्तरे प्रति-
पत्तयर्थे इति’ इति शाबरभाष्ये सहायग्रन्थः ।

१ ख. ‘तान्पशुः’ । २ ज. स. ‘सु पर्यग्निकरणे स’ । ३ ज. छ. ‘मंनि’ । ४ ज. छ. न.
समापनीयाः । ५ क. ख. ‘न्वह नि’ । ६ ज. छ. प. ‘सु सन्तरेण’ । ७ ज. न. वत्सरे । ८.
सत्सरे । ८ छ. ‘दश त्वत्’ । च. ज. स. ‘दश स्त्री’ । ९ क. ख. न. न. पुपुः ।

वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावास्यासु योऽयं पशूनामुत्सर्गः, तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति, किंतूत्कर्षः । कुतः—“त्रोस्त्रीन्”—इति वाक्येनाऽऽलम्बस्यामिधानात् । यथा पूर्वं प्राजापत्यानामालम्बोत्कर्षः, तथाऽत्रापि युज्यते । इति प्राप्ते—

धूमः—“त्रोस्त्रीनेकैकस्मिन्नहन्यालभेरन्” इत्यत्र पर्याग्निकरणानन्तरमाविप्राप्तमालम्बनमनूद्येकाहत्वत्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत् । तथा “पञ्चोत्तमेऽहन्”—इत्यत्रोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदः । तस्मात्—उद्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयः । तथासति—आरण्यपशुन्यायेन सप्तदशोक्षाणः पर्याग्निकरणमोक्षणाभ्यां समापनीयाः ॥

(चतुर्दशे—दशपेयाभिपेचनीपयोर्भेदेन प्रयोगाधिकरणे सूत्राणि ५५-६०)

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षः, ततः प्राचां
तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५५ ॥ समानवचनं
तद्वत् ॥ ५६ ॥ अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्स-
हत्वं विधीयते ॥ ५७ ॥ पूर्वस्मिन्श्चावमृथस्य
दर्शनात् ॥ ५८ ॥ दीक्षाणां चोत्तरस्य
॥ ५९ ॥ समानः कालसामान्यात् ॥ ६० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

दशपेये चाभिपेचनीये तन्त्रं भिदाऽथवा ॥

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं फालभेदेन भिन्नता ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेयाभिपेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तत्रेण कार्यम् । कुतः—ऋयसाहित्यात् । “सह सोमौ ऋणात्यभिपेचनीयदशपेययोः” इति श्रूयते । तथासति—अभिपेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे क्रेतव्ये सति ऋयात्पूर्वमाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षोत्तन्त्रं स्यात् । इति प्राप्ते—

धूमः—भिन्नकालोत्तरयोरभिपेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृष्ट्याभ्यो दशभ्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमः, ताभ्यः प्राचीनेऽत्यन्तव्यवहिते कालेऽभिपेचनीयः । न च ऋयसाहित्यमस्ति, “सद्यो दीक्षयन्वि, सद्यः सोमं ऋणन्वि”

१ ख. ज. घ. म. 'विन. प्रा' । च. 'विनं प्रा' । २ ख. 'नीयात्' । ज. 'नीयात्' । ३ घ. 'स्य यदा सोनक्रयः, तदा दशपेयस्यापि सो' । ४ क. 'समुदाहृया' ।

इति दशपेये ऋचस्य सद्यस्कालत्वविधानात् । “सह सोमौ” इति वचनेन ऋचायो-
पसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मात्—उभयोरङ्गाना मेदः ॥

(पञ्चदशे—वारुणीनिष्कासावभृथस्यार्थकर्मताधिकरणे सूत्राणि ६१-६३)

निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्र-
दानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥ अपनयो
वा प्रसिद्धेनाभिसंयोगात् ॥ ६२ ॥ प्रतिप-
त्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६३ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ॥

उतार्थकर्म पशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥ १२ ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात्प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ॥

प्राधान्यापार्थक्यं स्यात्तच्चावभृथधर्मकम् ॥ २० ॥

चातुर्मास्ययोगेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृत्येदमाग्रायवे—“वारुण्या
निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्ति” इति । तत्रायं प्रयोगप्रकारः—‘वरुणप्रघासेषु
नव इतीपि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा । नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्या-
मामिक्षाया यवापिष्टनिर्मितं मेपमवर्द्धधाति । तत्र आमिक्षासंयुक्तं मेपं सर्वमवदाय ह्रत्वा
तत्र एककपालेन प्रचर्य माण्डलिपेन वारुण्यामिक्षाया निष्कासेन यवतुषैश्चावभृथमनुवि-
धन्ति’ इति । तत्र संशयः—किं वारुण्यामिक्षायां एकमंश यवमयमेपसहितं पूर्वं
प्रदाय पश्चादेककपालप्रचारादूर्ध्वं निष्कासरूपाज्ञान्तरेण तुषैः प्रचरितव्यमित्येवं प्रचा-
रस्य विप्रकर्षः, उत—कर्मान्तरम् । तत्रापि—किं प्रतिपत्तिकर्म, आहोस्वित्—अर्थ-
कर्म, इति । तत्र—‘विप्रकर्षः’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—पशौ यथा दृष्टत्वात् । “प्रातः-
सवने यपया प्रचर्यं वृषीयसवने ह्रदयाद्यङ्गैः प्रचारः” इति सवनीयपशौ यथा प्रचार-
विप्रकर्षः, तद्वदत्रापि । इत्याद्यः पक्षः ।

यथासति—अवभृथशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । अतः—‘कर्मान्तरम्’ इति पक्षान्तरम् ।

तदाऽपि—आमिक्षाहविःशेषस्य निष्कासस्यास्मिन्कर्मणि हविष्ठायागतात्प्रयाज-

१ क. ल. घ. म. ‘भृथ यः’ । २ छ. ज. छ. म. अत्राय । ३ छ. ‘ददाति । ४ ज. म.
ततः यपिनैक’ । ५ ज. म. ‘क्षानि’ । ६ छ. म. ‘यामेक’ । ७ ज. छ. अ. ‘यथैतत्तद्दत्तकर्म’ ।
८ ज. म. ‘क्षाने’ ।

न्यायेन प्रतिपत्तिः स्यात् । यथा “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इत्यत्र शेष संस्कर्तुमभिधारणम्, तथाऽत्रापि निष्कासः सत्क्रियते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्य संस्कार्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यात् ‘निष्कासम्’ इति विभक्तिव्यत्ययः स्यात्, अतोऽवमृपस्य प्राधान्यापार्थक्यत्वमेष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नास्त्यवमृपः, तदा तद्धर्माविदेशाय उन्नामनिर्देशोक्तिः । अन्यदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकः । तस्मात्—अर्थकर्म ॥

(षोडशे— { प्रायणीयनिष्कास उदयनीयनि- } सूत्राणि ६४-६६)
 { वापस्य संस्कारकर्मताधिकरणे }

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६४ ॥ प्रतिपत्ति-
 वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६५ ॥ अर्थकर्म वा शेष-
 त्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ॥
 निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥ २१ ॥
 उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ॥
 मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २२ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूपते—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति” इति । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यक्रमुदयनीयसमानधर्मकर्मकर्म । इत्याद्यः पक्षः ।

मुख्यस्योदयनीयस्य प्रकृतत्वाद्भिन्नप्रकरणान्नातात्रमृपधर्माविदेशवदुदयनीयवर्माविदेशासमवाच्चार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिः । इति मध्यमः पक्षोऽस्तु ।

सोऽपि न समवति, उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मात्—उदयनीयस्य संस्कारः ॥

इति श्रीभाष्यवीथे जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८०२
सूत्राणि	६६	२३६५

(अथ पृथ्वीयः पादः)

(प्रथमे—वेद्याद्यज्ञानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

अज्ञानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

पृथ्वीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात्स्वकाले वेतराद्भवत् ॥

मुख्यकाले न पूर्वैद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालगः ॥ १ ॥

वेदिः, वेदः, इध्मा, वह्निः, इत्यादेः संपादनरूपमद्भानुष्ठानं प्रवानस्यैव काले कर्तव्यम् । प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकर्मैक्यस्य निर्णीतत्वात् । इति चेत् ।

न । कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । “पूर्वैद्युरमावास्याया वेदिं करोति” इत्यादिः कालभेदः, अप्सवभूयेन चरन्ति” इत्यादिर्देशभेदः । अग्नौ सौत्रामण्यां च दक्षिणभेदात्कर्तृभेदः । “वड्वा दक्षिणा” इति सौत्रामण्यां श्रुतम् । तस्मात्—वेद्यादीं स्वस्वकालादयो द्रष्टव्याः ॥

(द्वितीये—आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः

सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्रतिकर्म पृथेकार्थमाधानं यदि वा सकृत् ॥

अन्याद्भवत्पृथङ्नेत्रं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

“वसन्धे ब्राह्मणोऽग्निमादधीत्” इति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत्प्रतिकर्म पृथेकार्थम् । इति चेत् ।

न । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्त्वादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि संबन्धः समानः । न च—प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः, आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । “आह्वयनीये जुहोति” इत्यादिवाक्येन वैदिकप्राशुकसौमिकदार्दिकहोमैर्पूजयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्—तन्त्रेणानुष्ठानम् । यद्यपि—आधानं नेष्ट्यादिकर्मणा साक्षाद्भूम्, तथाऽपि पृथकालमात्रादाह्वनीयादिद्वारा कर्मोपकारकत्वाच्चाद्भूत्वमभ्युपेक्षैव चिन्त्वा ॥

१ अ. 'दि कि मुख्यकाले स्वता' । २ च स्वकालतः । ३ क. ज. अ. प्र. भव' । ४ ज. स. प्र. 'द्यादि (पु) ह' । ५ ज. स. 'पवत्वार्यमा' । ६ ज. स. 'धत्प्रार्थम्' । ७ अ. स. 'मिषु सवन्धः साधारणः प्रतीयते । ८ ज. स. तन्मात्रेणानुष्ठेयम् । ९ क. 'वेद्यमित्येव । स. ज. स. 'वेद्यमित्येव चि' ।

(तृतीये-अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे३-४)
 यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥३॥ एकयूपं च दर्शयति ॥४॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्नता ॥

उपदेशातिदेशाम्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहिताः । तेषु यूपभेदो युक्तः । कुतः—अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेनोपदेशात्, इतरयोश्चोदकाम्यामतिदेशात् । इति माते—

ब्रूमः—ऋ तावदग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः । किंतु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः, “दीक्षासु यूपं छिनत्ति, क्रीते वा राजनि” इति वत्कालविधानात् । तत्र आधानवरसर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले संपन्नमाधानं तत्तद्वार्थयशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु, तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियोज्यः । तस्मात्—तन्त्रेण यूपः संपाद्यः ॥

(चतुर्थे-यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ५-७)

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥

तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात्सर्वार्थानां च वचनादन्यकालत्वम्

॥ ६ ॥ सकृन्मानं च दर्शयति ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

संस्कारास्तक्षणाद्याः किं भिन्नास्तन्त्रेण वाऽग्रिमः ॥

पशुकालत्वतो भवेत् यूपत्वापादका यतः ॥ ४ ॥

तक्षणपर्यहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वान्नियोजनादिविभिषु पशुषु भेदेन कर्तव्याः । इति चेत् ।

भवेत् । छेदनवत्तक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात् । न खलु यूपो नाम कश्चिच्छांके प्रसिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्य च्छेदनमात्रेण तद्विधिः कृतायेः स्यात् । किं तर्हि च्छेदनवत्तक्षणादिना यूपसंज्ञामाश्रितैव विधीयते । तथासावि यैश्छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूप-

१ ख. च. ज. छ. प्र. “नेन तदुप” । २ क. ख. न तावदयमग्नी” । च. न तावदियमग्नी” ।
 ३ क. “तत्काल” । किं । ४ ज. छ. “व्यविशे” । ५ क. “सश्चोदनोक्ति” । ६ ज. छ. प्र.
 विनियुज्यते । ७ ज. छ. अ. संपादनीयः । ८ ख. ज. श. प्र. “सैव वि” ।

त्वमापद्यते, ते सर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः । तस्मात्—धिष्वापि पशुषु यूपच्छेदन-
वत्क्षणपर्यहणादयस्त्वन्नेणानुष्ठेयाः ॥

(पञ्चमे-स्वरोस्त्वन्नेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ८-१२)

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात्

॥ ९ ॥ सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ ११ ॥ न वोत्प-

त्तिवाक्यत्वात्प्रदेशात्प्रस्तरे तथा ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

स्वरुर्भिन्नोऽथैकः स्यादस्वकालत्वतो भिदा ॥

प्राथम्यमेकशकले तन्नं स्यादविशेषतः ॥ ५ ॥

शकलः स्वरहित्युच्यते । स च भिन्नेषु पशुषु भिन्नः संपाद्यः । कुतः—मस्वका-
लत्वात् । न हि यूपस्थेव स्वरोः क्रीश्वात्प्रातिस्विकः कालः श्रूयते । ततः “स्वरुणा
स्वविविना वा पशुमनाक्ति” इत्यञ्जनकालनित्वाविगमादञ्जनवद्भेदः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स स्वरुः कार्यः” इति श्रुतं प्राथम्यमे-
वस्मिन्नेव शकले युक्तम् । स च शकलो यूपकालीनः पशुविशेषसंबन्धे हेतुमलभमानो
यूपवत्त्वेण सर्वेषु पशुषूपकरिष्यति ॥

(पष्ठे-अहर्गणे कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याहनिर्णयमाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्त्ये

प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥ पाणे-

स्त्वश्रुतिभूतत्वाद्दिषाणानियमः स्यात्प्रातःसव-

नमध्यत्वाच्छ्लिष्टे चामिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥

पष्ठमाधिकरणमारचयति—

अहर्गणे विषाणापास्पागोऽह्नोः किं विकल्प्यते ॥

किंवा नियम्यतेऽन्त्येऽह्नि, स्यादाद्यो बाधसाम्यतः ॥ ६ ॥

कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थात्तु तद्भवेत् ॥

श्रुताद्वाधाद्वरं तस्य बाधोऽतोऽन्त्ये नियम्यताम् ॥ ७ ॥

“कृष्णविषाणया कण्डूयते”, “नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणा प्रास्यति” इति ज्योतिषोभे श्रुतं प्रासनमहर्गणे द्वित्रिरात्रादौ चोदकप्राप्तम् । तत्र—‘प्रथमे, चरमे वाऽद्वि’ इत्येव विकल्प्यते । कुतः—उभयत्र बाधसाम्यात् । यदि प्रथमेऽद्वि प्रास्येत्, तदानामुत्तरेष्वह.सु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात्प्राचीनं विषाणया कण्डूयनं बाध्येत । चरमेऽद्वि तस्मात्तने पूर्वेष्वह.सु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं बाध्येत । तस्मात्—सम्बलत्वेन विकल्पः । इति प्राप्ते—

द्रुमः—न हि हस्तेन किञ्चिच्छ्रुतम् । किंतु विषाणया त्यक्तायामर्थात्प्राप्यते । काम तस्य बाधोऽस्तु । श्रुतं विषाणया कण्डूयनमर्थात्तु चरमेऽद्वि प्रासनं नियम्यते ॥

(सप्तमे—राजसूये नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य चरमकालनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ॥

शङ्किते तद्विधौ न स्यादविधिस्त्वे तदुत्तरम् ॥ ८ ॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागा श्रुता—“अग्नये गृहपत्ये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णाणां त्रींशीणां सोमाय वनस्पतये इयामाकं चरुम्” इत्यादिना । प्रकृतौ प्रणीतामणयनकाले नियमितया वाचो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र—‘प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पितः’ इति पूर्वः पक्षः । ‘चरम एव’ इति राद्धान्तः ।

अत्रेय पूर्वपक्षिणोऽभ्यविका शङ्का—‘हस्तेन कण्डूयनं न विहितम्, वाग्विसर्गस्तु विहितः’ इति ।

तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्नियमस्याविवित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनी वाग्विसर्गोऽनुच्यते । रागप्राप्तवान्नासी विधीयते—इति । तस्मात्—प्रासनवाग्विसर्गोऽपि चरम एव काले नियम्यते ॥

(अष्टमे—अग्नीषोमीये पुरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणे सूत्रम्—)

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १६ ॥

१ स. ज. घ द्विपत्रादी । २ च. ‘द्वितीय’ । ३ स. ‘विल त’ । ४ ज. घ. प्र. ‘वाग्विसर्ग’ । ५ ज. घ. अत्र येय ।

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम् ॥

तन्नित्वादादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमात्कर्तृसंस्कृतिः ॥ ९ ॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति, तथाऽपि कृत्वाचिन्वेथम् । अत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया । कुतः—पशोस्तन्नित्वात् । पशुपुरोडाशस्य प्रसङ्गित्वेन पशवन्तुष्टिवैवाङ्गैरुपकारसिद्धेः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वाग्यमो नाहृष्टार्थः । किंतु—तत्कर्तृसंस्कारार्थः । तथासति—पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्रा तदनुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—नियमिता वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विमृजेत् ॥

(नवमे-अग्निचयनेऽग्निविमोकस्य मतभेदेन व्यवस्थाधिकरणे सूत्राणि १७-२०)

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतक-

र्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः

स्यात् ॥ १७ ॥ प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात्

॥ १८ ॥ अवभृथे च तद्व्यप्रधानार्थस्य

प्रतिषेधोऽपवृत्तार्थत्वात् ॥ १९ ॥ अहर्गणे

च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो यतः ॥

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥ १० ॥

अग्निचयने योगविमोकावगमे श्रुतौ । “अग्निं युनक्ति” —इति मन्त्रहोमो योगः । “इम स्तनम्” —इति मन्त्रहोमो विमोकः । स च साङ्गप्रवानाविषंयमर्वपयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः—योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यात्रानेर्व यज्ञस्तमाप्नोति” इत्यनेन मोचने पशुप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रवानार्थत्वावगमात्प्रवानकर्मणोऽन्वे विमोक कुर्यात् ॥

पशुदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

१ क. 'सत्स्थितिः' । २ च. अ. झ. प्र. तत्र । ३ क. 'तु-यत्कं' । ४ झ. अ. झ. अ. नियता । ५ अ. झ. 'विभागात्' । ६ च. 'पयः स' । ७ द. झ. च. अ. 'व्यः । यो' । ८ झ. च. झ. घ. अ. 'नेष य' । ९ अ. झ. 'वनव' ।

व्येत्यस्तौ तावुभौ पक्षानुत्पत्तावविशेषतः ॥

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोक.—इति यो भौष्ये सिद्धान्तः, स एवात्र पूर्वः पक्षः ।

“अग्निं युनक्ति—शवमा घृतेनेति जुहोति, अग्निमेव तद्युनक्ति” इत्येवंयोगस्यो-
त्पत्तिवाक्यम् । “पञ्चमिर्युनक्ति”—इति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधान-
गामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधान-
नर्मात्रमाचष्टे । किंतु—साङ्गम् । तस्मात्—योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते
कर्तव्यः ॥

(दशमे-उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

उपसत्कालसुब्रह्मण्यागणो भिद्यते न वा ॥

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात्कालभेदान्न भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीन सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदोद्भिद्यते । इति चेत् ।

न । पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तत्रत्वात् ॥

(एकादशे— { सुत्पाकालीनसुब्रह्मण्याह्वा- } सूत्राणि २२-३२)
{ नस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंबन्धात्

॥ २२ ॥ अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥ तद्धू-

तस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात्

॥ २५ ॥ अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥ न प्रयो-

गसाधारण्यात् ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥ नाशिष्टत्वादितर-

१ क. द्युत्पत्तौ । २ ज. घ. भाष्यसि । ३ क. ज. 'तथाग' । ४ क. घ. ज. 'मात्रत्वमा' ।
च. 'माच' । ५ च. 'गणे भि' । ६ ज. घ. 'दादृहादि' ।

न्यायत्वाच्च ॥ ३० ॥ विध्येकत्वादिति चेत्
॥३१॥ न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्प्रधानवत् ॥३२॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सुत्याकालीनमाह्वानं तत्रं स्याद्भिद्यत्तेऽथ वा ॥

यूपाहुतिर्नयात्तत्रं सुत्याकालतया भिदा ॥ १३ ॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासनिधौ कृत्वमपि सुब्रह्मण्याह्वानं सर्वेष्वह.सूपकरोति । यथा—
यूपैकादशिन्यां दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणां यूपाहुतिः सत्यप्यर्थादिकयूपसनिधीं सर्व-
पासुर्पकारः, वदत । इति भाषे—

ब्रूमः—अन्यसुत्याकालीनेनाऽऽह्वानेनात्र नास्त्युपकारः । कालविशेषस्यापि तत्प्रयो-
जकत्वात् । अन्यथा महादीनामपि तत्रत्वापत्तेः । तस्मात्—आह्वानं भिद्यते ॥

(द्वादशै-देशपात्रत्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्यैच्छिकताधिकरणे सूत्रम्-)

लौकिकेषु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

देशपात्रत्विजोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ॥

भुक्त्यर्थपर्ववत्तेऽन्ये वासोवत्ते स्फुरैच्छिकाः ॥ १४ ॥

“समे यजेत्” इत्युक्तो देशः, जुहादीनि पात्राणि, अव्ययप्रमुखा ऋत्विजः । ते
चैकस्मिन्प्रयोगे उपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्दन्ति । इष्टान्निर्गवा निरिष्टाः,
कुत्सिवा निरिष्टा निरिष्टकाः । पुनःप्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा योजन उपयुक्तं वद-
लीपेणै प्रकाल्यापि न पुनस्त्वच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति, तथाऽत्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगा-
न्तरे सपाद्याः । इति भाषे—

ब्रूमः—यथा वस्त्रं पूर्वदिने प्रावरणाद्योपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति,
शिष्टाश्चद्वासो दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति । वदद्दद्यापि द्रष्टव्यम् । ‘इदं निरिष्टकम्, इदं
न’, इत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादि नियमेन न त्यजन्ति ।
तस्मात्—ऐच्छिकाः ॥

१ क. च. 'तितया तत्र । अ. 'तिर्यया तत्र । २ क. च 'याऽऽग्याहु' । ज. घ. 'याया
आहुतेः स' । अ. 'या त्याग्याहु' । ३ अ. 'परोति, त' । ४ ज. घ. तत्राप' । ५. ज. घ. 'पडा-
यादिपर्थ । ६ क. घ. च. म. अ. प्रकाल्यापि पू' ।

(त्रयोदशे—पात्राणां तन्नस्य निपमाधिकरणे—सूत्राणि ३४-४२)

यज्ञायुधानि धार्यैरन्प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत्
 ॥ ३४ ॥ यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते
 तत्र यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ मुख्य-
 साधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥३६॥ यो
 वा यजनीयेऽहनि प्रियेत सोऽधिकृतः स्यादु-
 पवेषवत् ॥ ३७॥ न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥३८॥
 उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥
 शब्दासामञ्जस्यमिति चेत् ॥ ४० ॥ तथाऽऽ-
 शिरे ॥४१॥ शास्त्रान्तु विप्रयोगस्तत्रैकद्रव्य-
 चिकीर्षा प्रकृतावथेहापूर्वार्थवद्भूतोपदेशः॥४२॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मा भूदन्येस्त्वनियमः पात्रे तैर्न्न किमैच्छिकम् ॥

निपतं वाऽग्निमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तितः ॥ १५ ॥

देशपात्रत्विका साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमानि-
 यमसद्भावश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेषु
 इति नियमो नास्ति, उच्यते—अस्ति, इति संशयः । यथा देशे कर्तृषु च 'तं एव'
 इति नियमो नास्ति, ऐच्छिकैस्त्वस्योक्तत्वात् । तथा पात्रेष्वपि । इति चेत् ।

मैवम् । आमरण पात्राणा धारणीयत्वात् । “आहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति, यज्ञपा-
 त्रैश्च” इति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽमरण धारणमैवावगम्यते । ननु—‘पात्रैः’ इति तृती-
 यया गुणभारावगमादर्थकर्मदेम्, न तु प्रतिपत्तिः । तथासति पात्रान्तरैरपि दाहसि-
 ङ्गेर्न धारणानियमः—इति चेत् । मैवम्, “दक्षिणे पात्रा लुहूमासादयति” इति
 द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावधारणात्पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात्—सर्वेषु प्रयोगेषु
 पात्राणा वैश्वम् ॥

१ अ. 'न्यत्र नि' । २ अ ज घ. तत्त्व । ३ क ज घ. पात्रान्तरेषु नियमादृष्टम् ।
 ४ अ. पात्रान्तरेषु नियमतदर्थ । ४ ज घ. एत । ५ अ. घ 'कर्त्तव्ये' । ६ क. 'रूपम् । तैर्देयत्वा' ।
 ७ ज घ. 'णमत्' । ८ घ. ज घ. 'याऽर्थम्' । ९ ज. घ. पात्रा-तराणा । १० अ तत्रया ।

(चतुर्दशे—पात्राणामाधानमारम्य धारणान्निवृत्तौ सूत्राणि ४३-४२)

प्रकृत्यर्थत्वात्पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥ जग्न्या-
धेये वाऽविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्त-
त्वात् ॥ ४४ ॥ प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

किं पौर्णमासीमारम्य यद्वाऽऽधानमियं धृतिः ॥

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारम्याधीतानां पात्राणां प्रकृत्यादिगामितया पौर्णमासीमारम्य धारणम् । इति
प्राप्ते—

ब्रूमः—आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पौर्णमासीमारम्य धारणव्य-
वधानं । अन्यथा—आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पात्रामात्रेण
वाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्—‘आधानमारम्य धारणम्’ इत्ययं पेरपक्षोऽभ्युपग-
न्वव्यः ॥

(पञ्चदशे—सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचाराधिकरणे सूत्राणि ४६-५२)

उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषा-
मविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेत् ॥ ४७ ॥

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४८ ॥

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥ ४९ ॥

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५० ॥ विश्वज्ञान इति

चेत् ॥ ५१ ॥ न चोदनाप्युक्तम् ॥ ५२ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शत्रिसोमतः ॥
 ऊर्ध्वं वा विकृतौ वोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥ १७ ॥
 आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ॥
 श्रुतिबाधस्तदा तस्मान्मृतीपो विकृतित्वतः ॥ १८ ॥
 पशवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः ॥
 उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्रचर्यते ॥ १९ ॥

वाजपेथे सप्तदशराजापत्यप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रिष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीणेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्त्यादयः सोमविकाराः—इति । एवं स्थिते राजापत्यपशूनामार्भवकाले प्रचारः । कुतः—प्रकृतौ तस्य प्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वात् । इत्याद्यः पक्षः ।

“उपरिष्ठात्सोमोना राजापत्येश्वरन्ति” इति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वकालो विधीयते । यदि ‘प्रातःमवनमाध्यंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्ति’ इति योज्येत, तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतः ‘तृतीयसवनेसोमानामुपरि’ इति वक्तव्यम् । यदि तत्र—‘सर्वसोमानामुपरि’ इति विवक्ष्येत, तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृत्यते । ततः प्रत्यासत्तये शौचिणा वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरि’ इति द्वितीयः पक्षः ।

“उपरिष्ठात्सोमानाम्” इत्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत । तस्मात्—शस्त्रवता वद्विहितानां सोमानामुपरिष्ठाद्ग्नित्तोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्यः, तस्य विकृतिकालत्वात्, राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वात् । इति तृतीयः पक्षः ।

सोमविकाराणामेवायं कालः । पशवस्तु न सोमविकाराः । तस्मात्—अविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैरुतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यपशुप्रचारः । इति सिद्धान्तः ॥

(शोडशे-सवनीयपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकरणे सूत्रे ५३-५४)

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्ग-

१ सू. 'तीय दि' । २ क. ज. श. ज. 'प्रचार्य' । ३ ज. 'ले स' । ४ ज. घ. म. 'एव पशुप्र' । ५ क. 'मान्तात्प्राजा' । ६ ख. 'नमाध्यंदिनसवनसो' । ज. घ. ज. 'नगतमो' । ७ ज. घ. सविणा । ८ ख. ज. घ. 'वारः । त' । ९ ख. ज. घ. रादान्तः ।

त्वात्, यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥५३॥ वाक्यसंयो-
गाद्देवोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ॥५४॥

१ षोडशाधिकरणमारचयति—

सवनीयपुरोडाशो देवोत्कर्षो न विद्यते ॥

अस्ति वा पश्वनङ्गत्वान्नान्वयाभावतोऽस्ति सः ॥ २० ॥

न्योविशेषे सवनीयपशुस्वत्री, सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गी, तस्मिन्पुरोडाशे देवता
आम्नावाः—“भृञ्जिन्द्राय हरिववे धाना पूषण्वे करम्मम्” इत्यादिना । तत्र
देवतावाचिनां हरिवदिन्द्रपूषण्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः । तस्य चैवं संभावना—
सवनीयपशोस्त्वावदनुयाजा उत्कृष्यन्ते, “आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति” इति
अनुयाजानामग्निमारुतशस्त्रादथस्त्वं स्वकालं निर्वाप्योर्ध्वकालस्य विहितत्वात् ।
उत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽर्थादुत्कृष्यते । तस्मिंश्च सूक्तवाके
देवतावाचीनि पदानि प्रयोक्तव्यानि । प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक्सूक्तवाको नास्ति ।
ततः पशुसंबन्धिः सूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसंबन्धिदेवतावाचिपदोत्कर्षः सभावितः । स
चोत्कर्षो नास्ति—इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—वासां देवतानां पश्वनङ्गत्वात् ॥

सैवम् । सूक्तवाकमन्वरेण पृषणुच्चारितानां देवतापदानामन्वयाभावात् । सूक्तवाके
त्वस्यन्वयः । तथा हि—अग्निमद्य होतारमवृणोवायं यजमानः” इत्यास्मिन्पाशुके
सूक्तवाके ‘भृञ्जिन्द्राय हरिववे धाना अयं यजमानः’ इत्यस्यन्वयः । तस्मात्—
उत्कर्षोऽस्ति । इति सिद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८१८
सूत्राणि	५४	२४१९

१ ज. झ. अ. तस्मिंश्च पुं । २ ज. झ. मृज्यति । ३ ख. ज. निर्वाप्योर्ध्वं । च छ. न.
निर्वाप्योर्ध्वं । ४ ज. छ. अ. नि । न च—प्र । ५ ज. छ. अ. कोऽस्ति । ६ क. ख. ‘शुष्यन्तु’ ।
ज. छ. ‘शुष्यन्ति’ । ७ अ. छ. मृज्यति ।

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे राजसूये सौमापौष्णादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १-३)

चोदनैकत्वाद्वाजसूयेऽनुक्तदेशकालानां सम-
वायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ प्रतिदक्षिणं
वा कर्तृसंबन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्समुदायो
हि तन्निर्वृत्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः
स्यात् ॥२॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥३॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सौमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता ॥

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥ १ ॥

राजसूये श्रूयते—“सौमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः,
श्यामो दक्षिणा” इति, “आम्रावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णव-
स्रिकपालः, वामनो दक्षिणा” इति । तत्र द्वयोल्लिखयोस्वत्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः—
कृत्स्नस्य राजसूयस्य फलैकत्वेन तदेकदेशयोरनयोरपि फलैकत्वात् । न च—दर्शपू-
र्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति, 'येनाऽऽवापः शङ्कुचेत् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानताना कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ।

(द्वितीये—राजसूये कर्तुस्तन्त्रताधिकरणे सूत्राणि ४-८)

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ नोपदिष्ट-
त्वात् ॥५॥ लाघवातिपत्तिश्च ॥ ६ ॥ प्रयोज-
नैकत्वात् ॥७॥ विशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥८॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

राजसूये प्रक्रमस्थकर्तारो नियता न किम् ॥

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता भवी ॥ २ ॥

अनेकसमुदायात्पराजसूयाप ते वृताः ॥

आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषे दक्षिणामिदा ॥ ३ ॥

राजसूयस्यै प्रक्रमे ये कर्तारः, त एवाऽऽ समाप्तेर्न नियम्यन्ते, दक्षिणादिभेदेन कर्तृ-
भेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाच यया दक्षिणया ये परिक्रीताः, ते तदीयकर्मानुति-
ष्ठन्तु । इतरस्मिन्कर्मणि दक्षिणान्तरेण ते वौऽन्ये वा परिक्रीयन्ताम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘अनेन राजसूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजय’ इत्येवमादौ यजमानेन
वृत्तत्वादा समाप्तेस्त्व एव कर्तारः । ईदृशमेव वरणं न्याय्यम्, समुदायस्यैकफलत्वात् ।
प्रतिकर्म पृथग्करणे गौरवात् । कदाचिद्द्वीतव्यानामलामे विप्रमसङ्गाच्च । कर्त्तृक्येऽपि
कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते । पूर्वकर्तृत्वाभिधानभूत्वा एव वाग्नेनेन क्रीताः
सन्त आग्नावैष्णवादित्रिकं कुर्युः, अयुतेन क्रीताः सन्तोऽभिपेचनीयम्, इति कर्तृ-
त्वधर्मविशेषः । तस्मात्—नियताः ॥

(तृतीये—अवेष्टावद्भानां भेदाधिकरणे सूत्राणि ९-११)

अवेष्टौ चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥९॥

वचनात्कामसंयोगेन ॥ १० ॥ क्रत्वर्था-

यामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अवेष्टावद्भ्रतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्निमः ॥

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदाल्लिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् ॥ ४ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूपते—“दिशामवेष्टयो भवन्ति” इति । ताश्चावेष्टय उत्प-
त्तिवाक्यैरेवमात्रायन्ते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वापति हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमेकादश-
कपालमृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिनाङ्गी पथीही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिशां
वशा दक्षिणा । बार्हस्पत्यं चरुं शिविष्टो दक्षिणा” इति । तास्वेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानाम-
नुष्ठानम् । कुतः—बलिङ्गात् । “यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहु-
विमाहुति हुत्वा तमभिपारयेत् । यदि राजन्यः, ऐन्द्रम् । यदि वैश्यः, वैश्वदेवम्”
इति तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम् । तदेक्याच्च तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमाद्भानां भेदः । लिङ्गं तु बाहि-
र्ययोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः ।

न च—प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः, राजसूयाद्भूमतद्व्यवस्थापननिमित्तोन्मादपरि-
हाररूपेणार्थवादेन तत्संबन्धावगमात् । *तथा च श्रूयते—“ईश्वरो वा एष
दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यवस्थापयति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव
प्रतिविष्टत्यनुन्मादाय” इति । राजसूयाद्बहिष्प्रयोगेस्तु “एतयाऽन्नाद्यकामं याज-
येत्” इति विहितः । न च—असौ राजसूयान्तःपावी, “यदि ब्राह्मणः” इत्यादिना
वर्णसंयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणवैश्ययोरनधिकारात् । तस्मात्—‘बहि-
ष्प्रयोगे तन्नम्, अन्तःप्रयोगे भेदः’ इति निर्णयः ॥

(चतुर्थे—पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ वचनात् तन्त्रभेदः स्यात्

॥ १४ ॥ सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पवमानेष्टिहविषां तन्नं भेदोऽथ वाऽग्रिमः ॥

साध्यदेशाद्यभेदान्नो कौम्ये भेदोक्तितोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

आवानप्रकरणे पठ्यते—“अग्रये पवमानायाद्यकपालं निर्वपेत्, अग्रये पावकाय,
अग्रये शुचये” इति । तैरेवैर्हविषिः साध्यस्याग्रेरेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्नम् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“यः कामयेत्—उत्तरं वैसीयान्, श्रेयान्, स्यात्—इति, तस्याग्रये पव-
मानाय निरुप्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्” इति वच-
नात्कार्भ्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेदः, उत्तरयोस्तन्नम् । नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां
तन्नम् ॥

(पञ्चमे— { द्वादशाहे दीक्षोपस्तस्यत्यानां } —सूत्राणि १६-२३)
{ मत्पेकस्य द्वादशाहताधिकरणे }

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्म-

* क. ख. ज. अ. इति पुस्तकेषु तथाचेत्येतदशरभ्यावगमादित्यन्तपाठो न ।

१ क. 'तोस्ताद' । २ घ. 'गत्वेन "ए" । ३ घ. 'ये प्रा' । ४ च. 'दोगोऽहं त' । ५ च.
'काम्यभे' । ६ अ. 'ईविःसा' । ७ क. ख. 'वशीयान्' । च. 'वरीयान्' । ८ अ. घ. 'म्यस्य ह' । म.
'भ्यप्रयोगस्य ह' ।

पृथक्त्वात् ॥ १६ ॥ अह्नां वा श्रुतिभूतत्वा-
त्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यंदिने ॥ १७ ॥
अपि वा फलकर्तृसंबन्धात्सहप्रयोगः स्यादाग्ने-
याग्नीषोमीयवत् ॥ १८ ॥ साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा
स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥ १९ ॥ तदपेक्षं
च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥ दीक्षोपसदां च संख्या
पृथक्पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात् ॥ २१ ॥ तथाचा-
न्यार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥ चोदनापृथक्त्वे त्वैक-
तन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमास्त्वयि—

द्वादशादे सदीक्षोपसदहे दिनमानकम् ॥
शतत्रयं द्वादश वा पद्त्रिंशद्वाऽग्निमो यतः ॥ ६ ॥
एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ॥
एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ७ ॥
अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ॥
कार्या द्वादश साद्यस्क्राश्रतुष्काणामुत्त त्रिकम् ॥ ८ ॥
एकैकस्यैव योगस्य विकृतित्वादिहाऽऽदिमः ॥
अमुख्यकालाङ्गनाधाच्चतुष्कं भिद्यते त्रिधा ॥ ९ ॥
दीक्षा उपसदः सृत्याः मत्पेक्षं द्वादश स्मृताः ॥
साङ्गस्य द्वादशाहस्य पद्त्रिंशद्विंशता मताः ॥ १० ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म । तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपेसत्कस्य समुत्पत्त्यस्य ज्योति-
ष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अविदिष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसंख्याबाधनाय
पृथग्द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सुत्वार्यभेकं दिनमिति
पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याह्नो द्वादशाभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यात् ।
इत्याद्यः पक्षः ।

१ अ. झ. साहस्य । २ घ. 'वाग्नापाद्य चतु' । ३ ज. झ. युताः । ४ अ. झ. 'शर्णीपत्य ।
५ म. 'पस्करस्य । ६ क. 'स्यावचनात्पृथ' । घ. 'त्यावनात्पृथ' । ७ क. च. 'स्यादा इ' ।

तथा सत्यह्नां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत । तस्मात्—द्वादश दिवसाः । इति मध्यमः पक्षः ।

तदाऽपि दीक्षोपसद्ग्रन्थामुपेतस्यैकैकस्याद्गः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तस्यै सद्य एव कर्तव्यम् । इत्येकः पक्षः ।

प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्येत । तस्मात्—अङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभज्यानुष्ठानम् । इति पक्षान्तरम् ।

“द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपसदः” इत्यङ्गयोर्मुख्यवत्पृथग्द्वादशत्वश्रुत्या पद्विंशत्वात् । इति सिद्धान्तः ।

(पष्ठे—प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २४—२७)

भेदस्तु तद्वेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्द-
त्वात् ॥ २४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥
श्वःसुत्यावचनं तद्वत् ॥ २६ ॥ पश्चतिरेकश्च ॥ २७ ॥
पष्ठाविकरणमाचयति—

सवनीयादिकं तत्र सकृत्स्याद्भिद्यतेऽथ वा ॥

प्रयोगैकपात्सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः ॥ ११ ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीयपश्चादिकमङ्गं दीक्षादिवत्सकृदेवानुष्ठेयम् । कुतः—“द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इति प्रयोगैकत्वावगमात् । इति चेत् ।

भैवम् । दीक्षादीनामन्यस्मिन्कालेऽनुष्ठेयत्वात् । सवनीयादिकं तु मुख्यकालेऽनुष्ठेयम् । अतो मुख्यकालानां भेदाद्भिद्यते ॥

(सप्तमे-उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्तव्यताधिकरणे सूत्रे २८-२९)

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं
प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥
अपि वेन्द्राभिधानत्वात्सकृत्स्यादुपलक्षणम्,

कालस्य लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ २९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारभाक् ॥

न वाऽऽद्य उपलक्ष्यत्वादत्राह्नां प्रकृताविव ॥ १२ ॥

सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः ॥

विकारमन्तरेणात्र तत्सिद्धयेत्तेन तन्नता ॥ १३ ॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति, तद्द्वादशाहे चोदकप्राप्तम् । तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वा तन्नं पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्योऽत्रोद्धारूपो विकारस्वप्नावापपर्यवसायी विचार्यते । प्रकृतौ प्रथमोपसदिनमात्रभ्य त्रयोदशोऽङ्घ्रि प्रथमसुत्या, चतुर्दशोऽङ्घ्रि द्वितीयसुत्या, इत्येवंक्रमेण चतुर्विंशोऽङ्घ्रि चरमसुत्या भवति । यथो च प्रकृतौ 'चतुरहः' इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुरत्याया उपलक्षितत्वाद्-
नापि द्वादशानां सुत्यानामहःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणभूतचतुःसंख्यास्थाने यथोचितं त्रयोर्दशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन विकारो भवति । ततो विशेषण-
भेदेन विशेष्यस्याहःशब्दस्यापि द्वादशकृत्व आवृत्तावर्थात्सुब्रह्मण्यावापः स्यात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रकृताविन्द्रस्य सुत्यागमनमात्रं विवक्षितम् । चतुरहत्वं त्वर्थप्राप्तमनुचते । उभयविवक्षायां 'सुत्यामागच्छ, चतुरह आगच्छ' इति वाक्यं मिथेत् । तथा—
अत्रापि 'त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छ' इत्येवंविधं विकारमन्तरेण 'चतुरहे सुत्यामागच्छ'
इत्येवाऽऽह्वानेऽपि चतुरहशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात्सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वादशोप-
सुत्यागमनं सिध्यति । तस्मात्—इह रूपविकाराभावात्पूर्वोक्तं तन्नं सिद्धितम् ॥

अष्टमे—वाजपेये प्राजात्पपेषु कुम्भ्यादीनां तन्नताधिकरणे सूत्रम्—)

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां

प्रभुत्वात्तन्नभावः स्यात् ॥ ३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ ज. घ. 'शाधिनि' । २ क. 'रुद्रागुपह' । ३ ज. घ. 'त्यागम' । ४ क. घ. 'रिमद्वेस्तैन ।
५ घ. 'पूर्वाले पूर्व' । ६ क. ख. च. 'विकृतौ' । ७ ज. घ. म. 'या सति प्र' । ८ क. 'दशादि' ।
९ घ. 'त्रयोदशोऽङ्घ्रि' । १० क. च. 'रुद्रः' । ११ घ. 'य-उद्दह' । १२ ज. घ. 'सुत्याप' । अ.
सहितम् ।

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाऽङ्गभेदतः ॥

भेदो मैवं विशेषाद्गणपणादौ प्रभुत्वतः ॥ १४ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयगूलस्य वपाश्रपण्याश्च भेदः स्यात् ।
तत्तत्पशुङ्गानां भिन्नत्वात् ।

मैवम् । पशुङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्हृदयै श्रपणादौ प्रभुत्वात् ।
तस्मात्—वन्नम् ।

(नवमे—भिन्नदेवताकेष्वपि गूलादीनां तन्नताधिकरणे सूत्रे ३१-३२)

भेदस्तु संदेहाद्देवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किमैकादशनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ॥

असंदेहाय भेदो न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥ १५ ॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशनेषु पशुष्वेककुम्भोपाके सति—‘किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाक-
तस्य पशोः सवधि’ इति संदेहे सति प्रदानं संकीर्येव । तस्मात्—कुम्भ्यादिरावापः ।
इति चेत् ।

मैवम् । चिह्नकरणमात्रेणैव संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् । तस्मात्—अत्रापि
वन्नम् ॥

(दशमे—वसाकुम्भ्याऽपि तन्नताधिकरणे सूत्राणि ३३—३६)

*अयाज्यत्वाद्दसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदान-

त्वात् ॥ ३३ ॥ अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्नं

स्यात्स्वत्वस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३४ ॥ सकृदिति

चेत् ॥ ३५ ॥ न काल भेदात् ॥ ३६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकाया तु पूर्वाधिकरण एवास्यान्तर्भावः दृत्तः ।

तत्तत्र ह्यमुत नो, चिह्नं नास्ति वंसास्वतः ॥

हेयं, नो प्रतिपत्तित्वात्सांकर्येणाप्यदोषतः ॥ १६ ॥

एकादशिन्ये कुम्भ्यादेर्यत्तत्र निर्णोतम्, तत्परित्याज्यम् । कुतः—अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणासंभवेन सांकर्यप्रसङ्गात् । इति चेत् ।

भैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मेत्वेन द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वामावेन द्रव्यभ्रमणार्थं कुम्भोभेदप्रयोजकत्वस्य दूरापेक्षत्वात् । न च—अत्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, व्यवस्थापकप्रमाणामावात् । ननु—वक्ष्येवताविषययान्यार्थैर्चान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णोताः—। बाढम् । तथैवार्थैर्चान्ते वक्ष्यताम्, किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात्—कुम्भ्यादेस्त्वत्रं न त्याज्यम् ॥

(एकादशे—भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ३७-३८)

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्तिवैपम्यात्

॥ ३७ ॥ वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तत्रं भेदोऽथ वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववत्पाकवैपम्ये साहित्यासंभवाद्विदा ॥ १७ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भ्योस्त्वत्रं पूर्वोक्तम् । तथाऽत्रापि । इति चेत् ।

भैवम् । अत्रेदानीं सहसा पच्यन्ते, अजाङ्गानि तु विलम्बेन । ततः साहित्यासंभवात्कुम्भ्यादेर्भेदः ॥

(द्वादशे—अश्वप्रतिग्रहेष्टयौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदाधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम्

॥ ३९ ॥ प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥ ४१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

तत्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्ततः ॥

कुम्भोवत्तत्रता भैवं भेदः स्यात्प्रकृताविव ॥ १८ ॥

१ अ. छ. पत्नीलनः । २ अ. छ. "चान्तोषु । ३ अ. छ. "वाऽऽपचयत्" इत्यन्तम् । म. "कार्यचान्तेषु चान्तोषु" । ४ अ. छ. भवावहाति ।

इदं श्रूयते—“यावतोऽध्वान्प्रविष्ट्वीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निवेपेत्” इति । यथा—प्राजापत्येषु कुम्भ्या महस्वेन वज्रम्, तथाऽत्रापि वज्रम् । इति चेत् । मेवम् । मरुतो प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्वेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किंच—अत्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शवेष्ववस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिद्ध्येत् । तस्मात्—प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कमेदः ॥

(त्रयोदशे—श्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४२-४३)

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम्
॥ ४२ ॥ *तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ
मन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४३ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा ॥

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मक्षयेन सकृद्भवेत् ॥ १९ ॥

“अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्—इत्यवहन्ति” इत्यवघाते विहितो मन्त्र आवर्तनीयः, अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहाराणां च भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽसिम्प्रप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वाच्च विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

(चतुर्दशे—नानावीजेष्टौ प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयो-
गान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात्पुनःप्रयोगः
स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नानावीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वाऽसकृदप्रियः ॥

विशेषाग्रहणान्मेवमवघातस्य भेदतः ॥ २० ॥

* अस्य सूत्रादे षड्विंशो विप्रानेपमाः ।

नामाभीजेषौ बीजानामपघातस्याद्भूतो मन्त्रः 'अयमेतदर्थः' इति विशेषस्याष्टम-
माणत्वात्सकृदादौ प्रयोज्यः । इति चेत् ।

मेवम् । अवघातानां भिन्नत्वेन समस्रत्वाय मन्त्रवघातं मन्त्रस्याऽऽवर्तनीयत्वात् ॥

(पञ्चदशो-प्रतिनिर्वापादिमन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४५-४६)

निर्वापणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैक-
द्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४५ ॥ द्रव्या-
न्तरवद्वा स्यात्तत्संस्कारात् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयादि—

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृद्देन वाऽग्निः ॥

द्रव्यकर्मकपक्षो मेवं संस्कारस्य पृथक्त्वतः ॥ २१ ॥

दशपूर्णमासयोर्निर्वापयार्हिल्लवनवेदिपरिस्तरणान्यग्रहणेष्वभाव्यायः श्रुताः—“चतुरो
मुष्टीत्रिवेपति”, “अथुंवा युम्वा मुष्टीर्लुनाति”, “विधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं
स्तृणाति”, “चतुर्जुहां एह्माति” इति । तेषु निर्वापादि(षु) मन्त्रा विदिताः—“देवस्य
त्वा सवितुः मत्सवेऽश्विनोर्वाह्या पूज्यो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वापामि” इति,
“वेदिर्देवसदनं दामि” इति, “ऊर्णाग्रदसं स्या स्तृणामि” इति, “शुकं वा शुक्रार्था
धाम्ने धाम्ने देवोभ्यो यजुषे यंजुषे एह्माति” इति च । तद्यन्मन्त्रा प्रत्येक्यात्कर्मकयाच
भीक्ष्णपाठन्यायेन संकृताव्याः । इति प्राप्ते—

श्रुतः—समस्रकप्रथममुटिनिर्वापेण ये संस्क्रवास्तण्डुलाः, सेभ्योऽन्धे मुट्यन्वरनि-
र्वापेण संस्कारयोः । अवस्वरसंस्कारसिद्धये नानामीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिः । एतं लयना-
दिषु योज्यम् ॥

(षोडशो-वेदिप्रोक्षणे मन्त्रावृत्तिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयो-
गात् ॥ ४७ ॥ एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यै-
कत्वात्तस्मात्सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

१ क. म. 'तुषो मु' । ग. घ. 'तुषो मुष्टी तु' । म. 'तुषा मुष्टी तु' । २ व. 'तु मुटि-
नि' । ३ अ. घ. 'ऊर्णा' । ४ ग. घ. 'तु' । ५ अ. घ. 'ति वेदु । मन्त्रा' । ६ घ. म. 'एतदतीताः ।
७ ७ अ. घ. 'वीरम' ।

षोडशाधिकरणमारचयति—

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेवं वा ॥

आद्यः स्यात्प्रोक्षणत्रित्वात्संस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥ २२ ॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम् । तत्र मन्त्र आम्नायते—“वेदिरसि चार्हपे त्वा” इति ।
तत्र त्रिः प्रोक्षणक्रियाया आवृत्त्या तन्मन्त्रस्याप्यावृत्तिः । इति चेत् ।

मैवम् । संस्कार्यवेद्या एकत्वेन समन्त्रकप्रथमप्रोक्षणेन तत्संस्कारसिद्धौ पुनर्न मन्त्रः,
वैयर्थ्यात् । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकी, इति वैयर्थ्यम् ॥

(सप्तदशे—कण्डूयनमन्त्रस्यानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात्स्यात् ॥ ४९ ॥ अपि

वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ५० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

एककालीनवह्नुङ्गकण्डूां मन्त्रे भिदा न वा ॥

अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो निवृत्त्यैकत्वतो न सः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे—“रुष्णविपाणया कण्डूयवे” इति प्रोक्तसाधनोपेदे कण्डूयने “सुपि-
पलाभ्यस्तवौपधीभ्यः”—इत्यादिको मन्त्रो* विहितः । तत्र युगपद्वह्नुङ्गपूर्वप्रायां
कण्डूा प्रत्यङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयने मैत्राभ्यासः कर्तव्यः । कुतः—कण्डूयितव्यानाम-
ङ्गानां भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न ह्यङ्गशेषो मन्त्रः, येन तदङ्गेदादभ्यस्येत् । किंतु कण्डूनिवृत्तये यैत्पार्श्वं
कण्डूयनम्, तदेव रुष्णविपाणाविशिष्टत्वाकारेण विधीयते । विधीयमानस्य तस्य कण्डू-
यनस्य शेषो मन्त्रः । तेन च कण्डूयनेनाऽऽत्मनि निर्दुःखत्वलक्षणः संस्कार उत्पाद्यते ।
तत्र संस्कार्यैकत्वेन एकत्वात्सकृन्मन्त्रपाठेन वत्सिद्धेर्नावधातवन्मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । कण्डूयने
तु दृष्टप्रयोजनपर्यन्तं प्रत्यङ्गं नानात्रीजावधातवैदावर्त्यताम् । तस्मात्—सकृदेव
कण्डूयनेनमन्त्रः ॥

* शावभाष्ये तु ‘कृषिषु स्याम कृष’—इति, शाब्ददीपिकायां तु ‘कृषी एवा मुस्तस्याय’—
इति मन्त्रो लिखितः ॥

१ ख. 'वता ॥ आ' । २ ख ज घ झ. 'नर्मन्त्रवै' । ३ क. 'नके कण्डूवा कण्डूम' । ख. घ.
'नरुह्वकण्डूम' । ज. घ. झ. 'नवह्नुङ्गकण्डूमन्त्रभि' । ४ ख. 'स्पत्रया क' । ज घ. 'स्पत्रायाः कण्डूवा
अपनयनाहम्' । ५ क. ख. च. अभ्यासः । ६ ख. ज. घ. झ. तद्रेतमभ्यस्येत् । ७ ज. घ यतः ।
८ ज. घ. उत्पद्यते । ९ ज घ. 'स्कार्यंस्याऽऽत्म' । १० क. 'वताऽऽव' । ११ क. ज. घ 'यनम्' ।

(अष्टादशो—स्वप्रादिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

स्वप्रादिमन्त्र आवर्षो नो वाऽऽद्योऽस्वन्तरायतः ॥

कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वानिमित्ताभेदतः सकृत् ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य स्वप्नघुत्तरणवृष्टिक्लेदनामेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजाः पठिताः—
“त्वमग्ने व्रतषा असि”—इत्यादिः स्वप्नमन्त्रः । “देवीरापो अपानपाव”—इत्यादि-
नेदीतरणमन्त्रः । “उन्दतीर्बलं धत्ते”—इत्यादिवृष्टिक्लेदनमन्त्रः । “अवहं मनः”—
इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः । यदि निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवर्थायेत, नदी च बहुस्रो-
तोषुक्ता द्वीपैः, वृष्टिश्च विच्छेदैः, अमेध्यानि च देशैः, तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु मिथ-
्यानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्ष्याः । इत्येवं प्राप्ते—

धूमः—रात्रिगता कृत्स्ना निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानान्निमित्तमेकम् । एवमितरत्रापि
योन्यम् । तस्मात्—नास्त्यावृत्तिः ।

(एकोनविंशो—दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाऽत्र विश्रमेः ॥

प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैकपादानिवृत्तितः ॥ २५ ॥

“मद्रोदमिश्रेयः”—इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तस्य दीक्षितस्यै विश्रमभेदेन निर्ग-
मनभेदाद्भेदः । इति प्राप्ते—

धूमः—निर्गमनादारभ्य पुनःप्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैकपादेक-
मेव प्रयाणम् । ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

(विंशो—उपरवमन्त्रस्याऽऽवृत्त्यधिकरणे सूत्रे ५३-५४)

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकपद्वहुवचनात् ॥ ५३ ॥

३ घ. 'ल्लो देतो प्र' । ४ 'ल्लोदेशेन वृ' । ५ रा उरपरदीर्घ' । ६ उमपदीर्घ' । ७ ल घ.
४ ह घ. अर्गदीर्घा । ४ ज. घ मन्त्रप्रिया' । ५ म. 'शाक्षिः ये' । ६ घ. घ ज. म. 'रय
पिन्ना' । ७ घ. घ. 'विश्रम' ।

न संनिपातित्वात्, असंनिपातिकर्मणां विशे-
पाग्रहणे काले कत्वात्सकृद्वचनम् ॥ ५४ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

तन्नेणोपरवे मन्त्रो भिद्यते वा, बहूक्तितः ॥

तन्नं बहूक्तिः पूजार्था भिन्नोऽसौ खेपभेदतः ॥ २६ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारां बाहुमानखाता उररवनामकाश्चत्वारो
गर्वाः । तदीयखननमन्त्रे बहुवचनं श्रूयते—“रलोहणो वैलगहनो वैष्णवान्खनामि”
इति । तच्च प्रत्युपरव मन्त्रावृत्ती नोपपद्यते । तस्मात्—तन्नम् । इति प्राप्ते—

श्रूमः—एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचार्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम् । खेया-
स्तूपरवा भिन्नाः । उतः—खननभेदेन तदङ्गमूतो मन्त्र आवर्तनीयः ॥

(एकविंशे—हविष्कृदादिमन्त्राणामाश्च्यधिकरणे सूत्राणि ५५—५७)

हविष्कृदग्निगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः
कालभेदात्स्यात् ॥ ५५ ॥ अधिगोश्च विपर्या-
सात् ॥ ५६ ॥ करिष्यद्वचनात् ॥ ५७ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम् ॥

तन्नं न वा सहत्वार्थं तन्नं नो कालभेदतः ॥ २७ ॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रश्चोदकमाप्तः । प्राजापत्येषु पशुष्वधिगुमैपमन्त्रः ।
कृष्णमीवियोः पशोरनुवाक्यामनोतामन्त्रौ । “हविष्कृदेहि”—इति हविष्कृन्मन्त्रः ।
“द्वैव्याः शमितारः”—इत्यग्निगुमैपमन्त्रः । “अग्ने नय सुपथा”—इति पुरोनुवाक्या ।
“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता”—इति मनोतामन्त्रः । एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये
तन्नेण पठनीयाः । तथासति सवनीयपुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुसृज्यते । एवमुदाहर-
णान्तरेष्वपि । तत्र प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः, अतो द्विविधेष्वपि
पशुषु तन्नम् । कृष्णमीवी च सहोपक्रान्तौ, अतस्त्वयोः पुरोनुवाक्यायास्तन्नम् । तथा
मनोतामन्त्रस्यापि । इति प्राप्ते—

१ क. 'रा बहुनाया ह्य' । ख. च. ज. 'रा बाहुमाना ह्य' । २ क. ख. च. ज. घ. ङ.
वैलगहनो । ३ क. 'आवृत्तिर्नोप' । ४ घ. 'पूजार्थं' । ५ ख. पशुपुरोडाशेषु ।

ब्रूमः—सवनत्रयगतानां पुरोडाशानां षावत्कालभेदः सुंपसिद्धः । ऋतुपशवः
मातरालभ्यन्ते, प्राजापत्यास्तु पर्यामिक्तवाश्विरं विलम्ब्य द्वाप्तसामकाल आलभ्यन्ते ।
द्वयोः कृष्णमीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते । ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानभेदात्-
दङ्गभूतमप्राणामावृत्तिः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	८३९
सूत्राणि	५७	२४७६

अध्यायश्च समाप्तः ।

(अथ द्वादशाध्यायः प्रारभ्यते—)

तन्नं द्वयोद्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ॥

प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्जघन्यः सन्नयोच्यते ॥ १ ॥

“अभ्याहृतं पूर्वम्” इति न्यायमाश्रित्य तन्नप्रसङ्गप्रतिपादकयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः । तन्नप्रसङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति । उभयोद्देशेन सरुदनुष्ठानं तन्नम्, अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सहानुष्ठानं प्रसङ्गः, इति तद्वेदः ॥

(प्रथमे—अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणे सूत्राणि १-६)

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्र-
त्वमतुल्येषु तु भेदः स्याद्विधिप्रक्रमतादर्थात्.
तादर्थ्यं श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ गुणका-
लविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥ तन्त्रमध्ये
विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थ-
स्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ विकाराच्च न भेदः
स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥ एकेषां
चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥ एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके द्वादशाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

पञ्चर्धानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ॥

अस्ति वा विध्यमावाप्तौ ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकमाप्तानि प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठितानि, तैः पशुपुरो-
डाश उपकारो नास्ति । कुतः— उपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु ‘दर्शपूर्ण-
मासवत्पशुरनुष्ठेय.’ इत्येवंपत्वात्पश्चादेव तदुपकारं बोधयति । ननु— पशुपुरोडाश-
स्यापीष्टिविकृतित्वात्तत्रापि चोदकोऽस्ति—इति चेत् । वाटम् । अथ एवं भिन्नचो-
दकत्वत्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति प्राप्ते—

द्रुमः—यद्यपि 'पश्वर्यैः पुरोडाशस्योपकारः' इत्येवाहं शास्त्रं नास्ति, तथाऽप्य-
यमुपकारोऽर्थमाप्तो न निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं
मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यम्, तथा पशुतन्मध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्यैरङ्गैरुप-
कारः केन वार्येव । तस्मात्—अन्यार्यैरप्यस्तूपकारः ॥

(द्वितीये—पुरोडाशे, आज्यभागयोः कर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्)

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥७॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ॥

लुप्तस्ततो न तौ यैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ॥ ३ ॥

"ने तौ पशौ करोवि" इति निषेधाद्वाज्यभागयोः पञ्चावभावे पुरोडाशे प्रसङ्ग-
सिद्धिर्नास्ति । तत्रस्वी त्रिचायेंते । तत्र 'पुरोडाश आज्यभागौ न स्तः' इति तावत्मा-
धम् । कुतः—पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि
पुनरनुष्ठानापत्तेः । इति प्राप्ते—

द्रुमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते, बाधकभावात् । पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु
प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वभावेन
प्रसङ्गसिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु—प्रयोगवचनबाधेऽप्यन्यभागौ न स्तः—इति
चेत् । न, आज्यभागौ प्रति बाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्ग-
विषयप्रयोगांशस्यैव बाधाद्बाधितेन प्रयोगवचनांशेनाऽऽज्यभागानुष्ठीयेवे । यथा
देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारुढे देवदत्तयानं निर्वर्तते, न तु वसालंकरणादिबाधनम् ॥

(तृतीये—सोमे दार्शिकवेद्यकरणाधिकरणे सूत्रे—८-९)

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म
स्यात् ॥ ८ ॥ अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सोमे वेद्यां कृतायां पद्विष्टिमकृत्विकं भवेत् ॥

तत्र कार्यष्टिकी वेदिर्न वा, वेदिस्तु सोमिकी ॥ ४ ॥

प्रचाराय हविःसादनाय कार्पेष्टिकी पृथक् ॥

भैवं सादनमप्यत्र कर्तुं शक्यं ततो न सा ॥ ५ ॥

*साङ्गप्रधानहविःप्रचाराय कृतायां सोमिक्यां महावेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात्पृथगेष्टिकी वेदिर्न कार्या ॥

(चतुर्थे—सौम्यचर्वादिहोमस्यैष्टिकपात्रैरनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १०-११)

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात्

॥ १० ॥ न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वात्.

अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थोधिकरणमारचयति—

सौम्यचर्वादिहोमः किं सोमिकैरेष्टिकैरुत ॥

कार्पेष्टिद्वेः सोमिकैः स्यादवैगुण्यादिद्वैष्टिकैः ॥ ६ ॥

सोमे ग्रहचमसेषु प्रयुक्तेषु प्रवर्तमाने सौम्यचरौ सवनीयपुरोडाशेषु च सोमिकैर्ग्रहचमसैर्होमः । कुतः—तैर्होतुं शक्यत्वेन कार्यसिद्धेः । इति चेत्—

भैवम् । वैगुण्यमसङ्गात् । जुहूसुत्रादिभिः कर्तव्यस्य ग्राहादिभिः कृते वैगुण्यं स्यात् । विद्यन्ते च सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकसुवाद्यः । तस्मात्—अवैगुण्यार्थमैष्टिकैर्होमः ॥

(पञ्चमे—शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न

स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

श्रप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽग्रावधोदिते ॥

शालामुखीपनाम्नाऽऽद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः ॥ ७ ॥

* षट्स्यपि पुस्तकेषु संदेहपूर्वपक्षमन्यानुपलब्ध्या साङ्गरीपिकास्य एव लिख्यते—'ज्योतिष्टोमे यानि महावेद्यां कृतायां दशपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते, तेषु महावेदेर्भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या, न, इति संदेहे—यद्यप्यङ्गप्रधानायां महावेदिः, तथाऽपि प्रचारार्थत्वात् हविरासादनार्थायाः प्राकृत्याः कार्यं साधयति, इति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या—इति ॥

१ ज. स. 'नार्यां का' । २ क. घ. ज. छ. झ. कार्पेष्टिद्वे । ३ च. 'पु प्रव' । ४ क. छ. च. म. 'दिभिर्वैगु' । ५ ज. स. 'त्रे यदि वेदि' ।

श्रपणं विहितं गार्हपत्ये सोऽत्र प्रयुज्यते ॥

प्राग्वंशपूर्वभागे च होमवैगुण्यदानये ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयादिपशुः क्षामित्रेऽग्नौ अय्यते । ततः—पशुवन्नमध्यपावी पशुपुरो-
डाक्षोऽपि तत्रैव श्रपणीयः । इति चेत् ।

मैवम् । प्रकृतौ पुरोडाशश्रपणं गार्हपत्ये विहितम् । स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः ।
प्राचीनवंशशालाया अन्तः पूर्वभागे प्रवर्तमानस्य शालामुखीयनाम्नाऽभिहितस्य पूर्व-
परिर्द्धद्याऽऽहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरुर्ध्वं गार्हपत्यत्वात् । तस्मात्—अवैगुण्याय
तत्र श्रपयितव्यम् ॥

(५६—कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते श्रपणाधिकरणे—सप्तम्—)

श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्,
प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

पद्याधिकरणमारचयति—

शालामुखीयवह्नौ किं श्रप्यतां कौण्डपायिने ॥

किंवा प्राजहिते वह्नौ, चोदकप्राप्तितोऽग्निः ॥ ९ ॥

प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निर्भवेत्प्राजहितोऽत्र सः ॥

अग्निहोत्रेतिनाम्नाऽऽक्षो नामाप्तो लिङ्गतो बली ॥ १० ॥

कौण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणम्, तच्छालामुखीये कर्तव्यम् । कृतः—
चोदकेन प्राप्तत्वात् । तथा हि—प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये श्रपणं विहितम् ।
शालामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः संवत्सः, “शालामुखीय एव,
अव ऊर्ध्वं गार्हपत्यः” इति श्रुतेः । स च द्वादशाहर्गवामयनपरंपरया चोदकेनाश्र-
पणः । तस्मात्—तत्र श्रपणम् । इति प्राप्ते—

भूमः—प्राचीनवंशे पश्चिमवह्नेः पूर्वमभिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वा-
धार्यसंज्ञा । स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्नाऽप्रादिदिश्यते । नामाविदेशश्च शीघ्रभु-
दिहेतुतया लिङ्गाविदेशात्प्रबलः । तच्च लिङ्ग परंपराविदेशात्प्रयुक्तम्, इति वक्तव्यम् ।
तस्मात्—प्राजहिते श्रपणम् ॥

१ क. होत्र । २ क. न. ज. घ. ङ. 'नेऽत्र हो' । ३ क. स. म. 'प्रा विदि' । ४ घ.
'मिदह' । ज. घ. 'सिद्धस्याऽऽह' । ५ क. स. ज. घ. ङ. 'नीयोसो' । ६ क. 'तिमाश्रिता' । ७ घ.
दया हि । ८ घ. 'दृगतात्प्राग्वयन' । छ. म. 'दृग्वत्प्राग्वयन' । ९ घ. 'बल र' । छ.
'वत्' । तद्विपरंपराश्रिति' । ज. घ. 'वत्' । 'तद्विपरंपराश्रिति' । १० घ. 'नि हिच व' ।

(सप्तमे— { हविर्धानशकटान्यशकटेनोपधद्र- } सूत्राणि १४-१६)
 { व्यकपुरोडाशनिर्वापाधिकरणे }

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्त-
 त्वात् ॥ १४ ॥ अप्रसिद्धिर्वाऽन्यदेश-
 त्वात्प्रधानवैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात्
 ॥ १५ ॥ अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

हविर्धानोर्ध्वकाले किमौपधार्यमनोन्तरम् ॥

नास्त्यस्ति वा, न शक्तत्वादेशभेदादिनाऽन्तिमः ॥ ११ ॥

न्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौपधद्रव्यकाणा पुरोडा-
 शानां निर्वापाय तयोरेव शक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेप्यम् । इति चेत् ।

न । देशभेदात् । महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्ये हविर्धानमण्डपे हविर्धानारूपे शकटे
 स्थापिते । निर्वापस्तु गार्हपत्यात्पश्चिमे देशे । किञ्च—अस्त्यत्र तृतीय शकटम्,
 “अनासि प्रवर्तयन्ति” इति बहुवचनोक्तेः । तस्मात्—शकटान्तरे निर्वापः ॥

(अष्टमे—प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्भवेन्न वा ॥

अदृष्टार्थं ततस्तत्स्यान्न रक्षार्थत्वतोऽन्यदा ॥ १२ ॥

दीक्षाकालान्यकाले यद्यपि प्रायणीयादिकम् । तथाऽप्यदृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्ग-
 तिष्यति । इति चेत् ।

न । तस्य रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे पुनर्भवव्यम् ॥

(नवमे—विहारभेदेन मन्त्रभेदाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राश्च संनिपातित्वात् ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

विहारभेदे निर्वापमन्नादेस्तन्नता न वा ॥

तन्नं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥ १३ ॥

वरुणमघासेष्वध्वर्युप्रतिपस्थान्त्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषु भयोरर्थस्मृ-
तिसिद्धेस्त्वन्नम् । इति चेत् ।

भेवम् । “निर्वापामि” इत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्त्रेण स्मृत्यभावात् । तस्मात्—
उभयोः पृथक्पाठः ॥

(दशमे—दीक्षणीयादिष्वग्न्यन्वाधानस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

धारणार्थत्वात्सोमिऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १९ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वाऽस्ति तत् ॥

चोदकान्नास्ति सोमिक्यविहारेण धृतत्वतः ॥ १४ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यम् । चोदकमाप्तत्वात् । इति चेत् ।

न । अग्निधारणार्थमन्वाधानम् । तच्च धारणं दीक्षणीयादिभ्यः प्रोच्यमानेन सोमि-
क्येनैव विहारेण सिद्धम् । तस्मात्—अन्वाधानं नास्ति ॥

(एकादशे—दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणे सूत्राणि २०—२३)

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २० ॥ विप्र-

तिषेधाच्च ॥ २१ ॥ सत्यवदिति चेत्

॥ २२ ॥ न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

व्रतोपायनमेष्वस्ति न वा, चोदकतोऽस्ति तत् ॥

उपेतस्यापरित्यागे विरोधान्नास्ति तत्पुनः ॥ १५ ॥

सत्यवचने ब्रह्मचर्यादिसंकल्परूपं ब्रह्म सोमार्थं पूर्वमुपेतम् । तच्चाऽऽ सोमसमासेन परि-
त्यक्तव्यम् । तत्र पुनरुपायनं विरुध्यते । “अग्ने ब्रह्मपदे ब्रह्मं चरिष्यामि” इत्य-
यमुपायनमन्त्रः । न हि चर्यमाणे ब्रह्मे ‘चरिष्यामि’ इति प्रयोगः संभवात् । तस्मात्—
मसङ्गसिद्धं ब्रह्मम् ॥

* पृथक्पि पुस्तकेषु सेतपपूर्वपक्षमन्त्रस्यानुपलब्धत्वात्—“तत्रैव (दीक्षणीयादिष्वेव) आहृतं
मतोपायनं कृतव्यं, न वा, इति संशये—“वर्तमानम्” इति प्रामे”-इति शास्त्रदीपिका रमणस्य ॥

१ अ. ‘सिद्धित्’ । २ अ. ‘निर्वापामि’ । ३ अ. ‘मिनि’ । ४ अ. ‘उ. मार्यानेने’ ।
५ अ. ‘उ. म. इ. म. ‘नमप’ । ६ अ. ‘उ. परित्यक्तम्’ ।

(द्वादशे—ऐष्टिकेष्वग्न्यन्वाधानानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २४—२८)

ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात्
॥ २४ ॥ शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥ न
वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥ स्याद्वा व्यपदे-
शात् ॥ २७ ॥ न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

परिमहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा ॥

असिद्धत्वाद्भवेन्मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ २६ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात्सिध्यतु नाम, देवतापरिमहार्थं त्वसिद्धत्वात्पुनः कर्तव्यम् । अन्वाधानमत्रस्य देवतापरिमहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायवे—“ममामेवर्षो विह्वेष्वस्तु—इत्यमिं श्रेद्वाति” इति ।

नैतद्युक्तम् । देवतापरिमहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात् । तथाच श्रूयते—“आम्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्ष्यमाणः, अग्निरवमो देवानां विष्णुः परमः, यदाग्ना-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोमयवः परिहृत्य दीक्षते” इति ।—प्रधानदे-
वानामेवात्र परिमहः, नाङ्गदेवानाम्—इति चेत् । एवमपि विश्वदेवतापरिमहेण
सर्वदेवपरिमहः सिध्यति, विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात् । तस्मात्—न पृथग-
न्वाधानम् ॥

(त्रयोदशे—ऐष्टिकेषु पत्नीसंनहनानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्)

संनहनं च वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

पत्नीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ॥

बन्धवासोधारणयोर्षोक्त्रबन्धनसिद्धितः ॥ १७ ॥

यद्यदृष्टाय बन्धः, यदि वासोधारणं दृष्टप्रयोजनम् । वदुभयमपि सीमिकेन योक्त्र-
बन्धनेन सिध्यति । “योक्त्रेण पत्नी संनह्यति” इति सीमे विधीयते । तस्मात्—
प्रसङ्गसिद्धं पत्नीसंनहनम् ॥

१ क. 'रिमहणार्थं' । ज. 'रिहारा' । २ क. 'शृणामि' । ३ क. 'स. प्र. दीक्षितः' । ४ घ.
'बन्धेन सि' । ५ ख. 'दि च वा' । ६. 'दि वा वा' । ७ क. 'प्रत्यह' ।

(चतुर्दशे-ऐष्टिकेष्वारण्यभोजनाभावाधिकरणे-सूत्रम्-)

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यात्,
उभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

आरण्यशनमत्रास्ति चोदकमाप्तितो यदि ॥

वृत्त्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमप्रोक्तात्पयोव्रतात् ॥ १८ ॥

स्योऽर्थः ॥

(पञ्चदशे-ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्-)

शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यजमानगता भक्ष्या न सन्पारण्यवद्यदि ॥

न वृत्त्यर्था इमे किंतु कर्तव्याः प्रतिपत्तये ॥ १९ ॥

इहाप्राणिभक्षणा प्रतिपत्त्यर्थत्वं पष्ठे निरूपितम् ॥

(षोडशे-ऐष्टिकेष्वन्वाहार्यदानाभावाधिकरणे सूत्रम्-)

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

अन्वाहार्योऽत्र दातव्यो न वाऽऽद्यः सोममात्रगा ॥

गवादिदक्षिणा यस्मान्नाऽऽर्नत्यन्तरवर्जनात् ॥ २० ॥

“ गीष्वाश्वश्च ”—इत्यादिदक्षिणा प्रधानस्यैव, न त्वह्वानाम् । “ दक्षिणाः सोमस्य ” इत्यभिधानात् । अत्र इष्टिषु चोदकमाप्तौऽन्वाहार्यो दौतव्यः ॥

मेवम् । सोमप्रयोगमध्यपाविनीषु पृथगानेत्यभावात् । तस्मात्—न दातव्यः ॥

(सप्तदशे-ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्तव्यत्वाधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥

१ अ. 'कामतो म' । २ क. वा. अ. छ. म. मया । ३ क. प्रतिपत्तये । ४ क. 'नन्ये तदव' । ५. 'नन्त्यतरव' । ६ क. शतव्यः । ७ क. 'नन्यभा' ।

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

ऋत्विग्भक्षा निवर्तेरन्यद्यन्वाहार्यवन्न तत् ॥

याजमानवदेतेषां कार्यत्वात्प्रतिपत्तये ॥ २१ ॥

इदं च प्रैतिपत्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम् ॥

(अष्टादशे—ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणे सूत्राणि ३५—४१)

प्रवृत्तवर्णात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ ३५ ॥

ब्रह्माऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥ न प्राङ्निगमा-

त्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥ निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ ३९ ॥ होतुस्तथेति चेत्

॥ ४० ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

नैतासु वरणं होतुरस्ति वाऽऽनत्यभावतः ॥

नास्त्यन्वाहार्यवद्धर्मकृत्त्वादत्रैष्टियद्भवेत् ॥ २२ ॥

यथेतास्त्रिष्टिषु पृथगानत्यभावादन्वाहार्यो नास्ति, तथा होतुर्वरणमपि नास्ति ।

इति चेत् ।

न । वरणस्य धर्मार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासेषावपि धर्मार्थमेव वरणम् । वरणात्मागपि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वात् । न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्तव्या । तस्मात्—प्रकृ-
त्वाविवात्रापि धर्मार्थमेव वरणं कार्यम्, न त्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गसिद्धिः ॥

(एकोनविंशे—आतिथ्यायां वाह्यैः प्रतिकर्म प्रोक्षणाभावाधिकरणे सूत्रे ४२-४३)

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोग-

भेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ न

वा कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

आतिथ्यादिगते बार्हिष्युक्षणादि पृथग् वा ॥

आद्योऽतन्नप्रसङ्गत्वान्न प्रसङ्गानिवारणात् ॥ २३ ॥

“यदाविध्यायां बार्हिः, वदुपसदाम्, वदग्नीषोमीयस्य” इति श्रुतम् । तच्च बार्हि-
क्षयाणां साधारणमिति चतुर्थे निरूपितम् । तस्मिन्साधारणे बार्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः
प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः । कुतः—तन्नप्रसङ्गयोरन्वयसंभवात् । न तावत्तन्नमस्ति, देशाया-
गत्रयवदेककालीनत्वामावात् । नापि प्रसङ्गः, एकस्य तन्नमध्येऽन्ययोरपठितत्वात् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—बार्हिष एकत्वात्सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनःप्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति ।
ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादाविध्यायां कार्याः । तत्र उपसत्त्वग्नीषोमीये च प्रसङ्ग-
सिद्धिर्न वारयितुं शक्यते ॥

१ (विशे-आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तते ॥ ४४ ॥

विशाधिकरणमारचयति—

तत्राऽऽस्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा ॥

आद्यः प्रोक्षणवन्मेवं देशस्तरणभेदतः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नाविध्याबार्हिषि “जैर्णाग्रदमं त्वां स्वृणामि” इति च आस्तरणमन्त्रः,
तस्याग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात्, प्रोक्षणादौ वददर्शनात् । इति चेत् ।

मेवम् । आविध्यायाः प्राक्देशो देशः, अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः । ततो देशभेदतः
स्तरणभेदे सति तत्संनिपातिनो मन्त्रस्याप्यावर्तनीयत्वात् ॥

(एकविंशे— { बार्हिषो देशान्तरणपने संनह- } सूत्रे ४५-४६)
{ नहरणमन्त्रयोरप्रयोगाधिकरणे }

संनहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥ नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

संनाहे हरणे मन्त्रावावर्त्यो किं न वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववन्नेदंशं कार्यं प्रकृतौ तदभावतः ॥ २५ ॥

आविध्यादेशे संस्कृतं बार्हिः संनहाग्नीषोमीयदेशे यदा नीयते, यदा संनहने

१ ज. घ. साधनमिति । २ ज. घ. दशंगलय । ३ अ. 'रिपि' । ४ घ. ज. घ. अ. तत्र
सं । ५ घ. उ. उर्वा । ज. घ. उर्वा । ६ घ. प. ज. घ. अ. देशभेदेन ।

हरणे च—“इन्द्राण्ये संनहनम्”—“बृहस्पते मूर्धा हरामि” इति यी मन्त्री, वी स्वरणवदावर्तेनीयौ । इति चेत् ।

भैवम् । प्ररुतौ छवनदेशादानयने कार्ये वी मन्त्री दृष्टौ, न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने । अतोऽत्रापि प्राग्वंशाद्गुत्तरवेदिं प्रत्यानयने वी मन्त्री न चोदकात्प्राप्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	८६०
सूत्राणि	४६	२५२२

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—विहाराम्नैर्वैदिककर्ममात्रार्थताधिकरणे सूत्राणि १-७)

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात्
॥ १ ॥ मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥
निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥ सति
चौपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ अभावदर्श-
नाच्च ॥ ५ ॥ मांसपाको विहितप्रतिषेधः
स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥ वाक्यशेषो
वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्यविधानस्य ॥ ७ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः, शक्तिमच्चतः ॥

आद्यः, प्रत्यक्षवचनैर्निराकाररूक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ १ ॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः । स च शक्त्वात्लौकिकदहनपचन—वैदिका-
ग्निहोत्रादिव्यवहारार्थः । इति चेत् ।

भैवम् । “गार्हपत्ये हवींषि श्रयन्ति,” “दक्षिणाग्नाव्वाहार्यं पंचति,” “आह-
वनीये जुहोति” इत्येवाहरीः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाररूक्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकार्थ-
त्वायोगात् । तस्मात्—अग्निहोत्रादिवैदिकार्थो विहारः ॥

(द्वितीये—सवनीपपशौ पशुपुरोडाशास्य कर्तव्यताधिकरणे सूत्राणि ८-१०)

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो
न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ क्रिया वा
देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥१०॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिशो नोव विधत्ते ॥

अन्यैः पिधानतो न स्यादेवसंस्कृत्ये भवेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ विहितो यः पुरोडाशः, स छिद्रं पिधानार्थः । “क्षुषिरो ह वा एतर्हि पशुः, सार्हं वपामुत्सिंदादि, यद्ब्रूहिमयः पुरोडाशो भवति, अपिहित्या अच्छिद्रवार्थे” इति श्रुतेः । स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तोऽपि न कर्तव्यः । सवनीये विहितैरेव पुरोडाशैस्त्वच्छिद्रपिधानात् । “अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरुप्यन्ते, अपिहित्या अच्छिद्रवार्थे” इत्युक्तत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पुरोडाशास्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमपादे (अधि० ९) निरूपितम् । पिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्मात्—चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

(तृतीये—सवनीपपुरोडाशो हविष्कृदाह्वानस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वार्था
पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥११॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सवनीये पुरोडाशे स्यादौहृतिर्हविष्कृतः ॥

न वाऽतिदेशात्स्यान्मैवं पश्वाह्वानात्प्रसक्तितः ॥ ३ ॥

(*सवनीपपुरोडाशास्याऽऽश्रेयपुरोडाशाविकृतित्वात् ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या’ इत्यतिदेशेन हविष्कृदाह्वानं वच्य कर्तव्यम् । इति चेत् ।

मैवम् ।) पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिव्यपि प्रसक्तत्वान्नाह्वानम् । यद्यपि—औपचार्यं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति, तथाऽप्येषा कृत्वाचिन्तौ ॥

* अयं धनुराकारविद्वदागतमतः पाठः—क, ख, च, ज, घ, पुस्तकेषु नोपलब्धः । केवलं ‘घ’ पुस्तके कृतिप्रायावैव लिखितः ॥

१ ज. घ. ‘प्रविधा’ । २ घ. ज. घ. प्र. सुषिरो । ३ क. घ. म. ‘विद्यति’ । ४ क. घ. प्रीति’ । ५ क. घ. च. ज. घ. प्र. निरुप्यन्ते । ६ क. घ. च. ‘दासुति’ । ७ घ. ‘गताऽस्तु । घ’ ।

(चतुर्थे—तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्त्यधिकरणे सूत्रे १२-१३)

पशौ तु संश्रुते विधानात्तातौयसवनि-
केषु स्यात्सौम्याश्विनयोश्चापवृत्कार्थ-
त्वात् ॥ १२ ॥ योगाद्वा यज्ञाय
तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अस्त्याहूतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा, पशुपाकतः ॥

निवृत्तत्वादस्ति. मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ॥ ४ ॥

तृतीयसवनीये ये सौम्यचर्वादयः, तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम्, पश्वर्धमाहू-
त्वायास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । प्रकृती पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विद्दि-
तम्, पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात्—वत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु
नास्ति पुनराह्वानम् ॥

(पञ्चमे—निशि यज्ञेऽमावास्यातन्त्रप्रयोगाधिकरणे सूत्राणि १४-१८)

निशि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात्प्रत्यक्षशिष्ट-
त्वात् ॥ १४ ॥ कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः
स्यात् ॥ १५ ॥ वैद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव
स्यात् ॥ १६ ॥ तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा
सवनीयवत् ॥ १७ ॥ वैगुण्यादिध्माबर्हिर्न
साधयेदग्न्याधानं च यदि देवतार्थम् ॥ १८ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

निशि यज्ञे दर्शवन्नं नोतास्त्येतन्न दर्शगे ॥

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः ॥ ५ ॥

“अग्रये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोभ्यो विमीषात्” इति

१ व. झ. च. 'स्यगुति' । २ च. पुरः स्थितेः । झ. पुर स्थितेः । ३ ज. 'दाह' । ४ क.
घ. च. ज. झ. 'म् । स्रुदाह' । ५ च. दाशिके ।

विधयेदमाश्रातम्—“अमावास्यायां निशि यजेत्” इति । एतस्मिन्त्यज्ञे दर्शयाग-
स्याद्भवन्नं न प्रसज्यते । कुतः—दर्शकर्मणस्तन्मध्येऽस्य रक्षोत्रस्य विध्यमावात् ।
यद्यु—‘अमावास्यायाम्’ इति पदम्, तत्कालपरम् । कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो
न वाक्यात्तन्मध्ये विधिः । प्रकरणं तु भिद्यते, काम्योद्दकाण्ड एतस्य पाठान् ।
इति प्राप्ते—

धूमः—मा मूढाक्येनै प्रकरणेन वा तन्नमध्ये विधिः । तथाऽपि—अमावास्याकाले
दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणो यागोऽर्धशशाहर्षकर्मतन्मध्येवापी भवति ।
तस्मात्—अत्रास्ति प्रसङ्गसिद्धिः ॥

(पष्ठे—विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वा-
त्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥ स्याद्वा कालस्याशिष-
भूतत्वात् ॥ २० ॥ आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सौर्यादी नोत स्यान्न प्रयोगवत् ॥

क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया, न प्रयोगान्तरस्य, इति
नवमे (पा० १ अ० ११) निर्णीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावञ्जी-
वपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीया, तथा यावञ्जीवक्षणप्रकृतिकालम-
ध्यसावित्रीना सौर्यादिविकृतीना नास्ति तदपेक्ष । इति प्राप्ते—

धूमः—“दर्शपूर्णमासावारण्यमानः” इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्था हि सा, न तु प्रयो-
गार्था । क्रत्वन्वराणि हि सौर्यादीनि । ततः—प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादी सा कर्त-
व्या । न यावञ्जीवकालः प्रकृत्यङ्गम्, कर्तृपरत्वेन द्वितीये (पा० ४ अ० १)
निर्णीतत्वात् । अतो नोत्तरक्षोप्रन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मात्—नास्त्यत्र प्रसङ्गः ॥

(गप्तमे—प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रातपिद्धधर्माणां समवाये

१ क. 'मध्येऽमावात्' अस्या निशि यजेत् इत्येवमप्यस्य । २ क. 'न वा प्र' । ३ क. ल.
'या, तथा सौर्यादिप्रयोगे । इति चेत् । न । क्रत्वर्था हि सा । ४ य. 'या सौर्यादिप्रयोगे । इति चेत्
मेव । क्रत्वर्था । ५ क. ज. घ. य. प्रहरयन्त्वा । ६ ज. घ. नोक्तो र' ।

भूयसां स्यात्सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्याद्यकालगा ॥

आग्नेयी स्यात्किमेन्द्री वा प्रथमाहानुगुण्यतः ॥ ७ ॥

आग्नेयी प्रथमं चोहो विरोधानुदपाद्रेलि ॥

न बह्वनुग्रहादैन्द्रा कुलार्थत्यागनीतितः ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत्प्रथममहः । तस्यैकाहरूपोऽग्निष्टुत्प्रकृतिः । तत्रोपसत्काली-
नसुब्रह्मण्याहानार्थमियमाग्नेयी विहिता । षडेवद्विष्टारूपे प्रथमेऽहनि चोदकवः
माप्नोति । इतरेषु चतुर्दशसहस्रं स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री प्राप्ता । उपसत्कालीना-
याश्च सुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु तत्र निर्णोतम् । तथासत्यत्रोपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायामा-
ग्नेयैन्धोः कलहप्राप्तावसंजातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्याह्न आनुगुण्येनाऽऽग्नेयी
कार्या । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—बहूनामह्नानुग्रहायैन्द्री कार्या, “त्यजेदेक कुलस्यार्थे” इति न्यायेन
बहुत्वमपि प्राबल्यकारणम् ॥

इदमेवाधिकरणं वार्तिककाराभिमतेनोदाहरेणेनाऽऽरचयति—

सप्तयागसमूहस्य वृधन्वत्यावृचावुत् ॥

वार्त्रेण्यवाज्यभागार्थे प्रथमत्वाद्दधीन्द्रयोः ॥ ९ ॥

दर्शधर्मातिदेशेन प्राप्त आद्योऽन्तिमो यतः ॥

घृतं मध्वाप इत्येवा बहूनां बलितोचिता ॥ १० ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत्, इन्द्राय पदाग्ने
पुरोडाशमेकादशकपालम्, दधि मधु घृतमापो धानाः, तत्समृद्धं प्राजापत्य पशुकामः”
इति । एतेषां च सप्तयागानां प्रयोगेक्यादाज्यभागौ तत्रेणानुष्ठेयौ । तेष्वैन्द्रयाग
ऐन्द्राङ्गविकृतिः, दधियागः सानाज्यविकृतिः । तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशा-
दाज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये वृधन्वत्यावृचौ प्राप्नुवतः । ‘मधु, घृतम्, आपः’ इत्येव-
द्व्यकास्रयो यागा उपाशुर्जाजविकृतयः । तत्रितयानुसारेण पूर्णमासधर्मातिदेशाद्वात्रे-
ण्यवावृचौ प्राप्नुवतः । तत्र—ऐन्द्रयागः प्राजापत्ययागात्पूर्वं पठितः, दधिद्रव्यं च
मधुघृतोदकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम् । अतः प्राबल्याद्बृधन्वत्यौ । इति प्राप्ते—

१ क. म. वाऽहो । २ क. ख. च. ‘द्वी ॥ न’ । ३ ख. ‘सु प्र’ । म. ‘सु स्वप्र’ । ४ च.
‘लीनसु’ । ५ अ. छ. ‘सगत’ । ६ म. ‘रति’ । ७ ख. ज. छ. तेषां । ८ क. ख. म. ‘यागि’ ।
९ ख. ज. छ. ‘न ध’ ।

ब्रूमः—यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते । तथाऽपि भूयसामनुग्रहाय पक्षा-
द्वाप्यते । तस्मात्—वार्ध्वायौ ॥

(अष्टमे— { तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे } सूत्रे २३-२४)
{ प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणे }

मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकवत् ॥ २३ ॥

तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आग्नावैष्णवसारस्वतयोरिच्छाऽथ मुख्यगम् ॥

आद्यो नियामकाभावादेन्त्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ ११ ॥

“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्”, “सरस्वतीमाज्यस्य यजेत्” इति श्रूयते—
तत्र—आग्नावैष्णवस्यैन्द्राग्नाविकृत्वित्वेन, सारस्वताज्यस्य ओषांशुयाजविकृत्वित्वेन,*
आज्यमागमन्नविकल्पः । नियामकाभावात् । इति चेत् ।

मेवम् । आग्नावैष्णवस्य प्रथमपठित्वेन मुख्यरवार्ध्वायौ मनुष्ठानं युक्तम् ॥

(नवमे—अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्याधिकरणे सूत्रम्—)

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

य इष्ट्या पशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथ सोमकः ॥

आद्यः प्राथम्यतो भवेत् प्रधानस्य बलित्वतः ॥ १२ ॥

दीक्षा पर्वणि वा सुत्या दीक्षा स्पात्प्रथमत्वतः ॥

सुत्या प्राधान्यतोऽन्या तु शेषत्वादपकृष्यते ॥ १३ ॥

“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत्, सोऽमावस्यायां पौर्णमास्यां वा” इति
श्रूयते । तत्र—अङ्गभूताया दीक्षणायेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं
वचनाद्भासते । तत्र विरुद्धम्, “एका दीक्षा विस्र उपसदः, पेश्वमी पशुवः” इत्यु-

* विकृत्वित्वेन पक्षात्वेन पूर्वप्रियामकस्य यदुल्लेखनाभावादिच्छायाऽऽज्यमागमन्नविकल्पो
नियामकाभावात् । इति च. अ. पुस्तकयोः पाठविष्णुस्यैव इति । † इयं कारिका क. घ. ङ.
शुक्लेषु युज्यते ॥

१ ज. घ. “दन्तं मा” । २ ज. घ. “तीमथाऽऽज्य” । ३ घ. “दवि” । ४ क. “सप्रम” । घ.
“सप्रम” । ५ घ. “पानार्थेव” । ६ क पश्वमी । ७ क घ. प्रसूतः ।

पसद्विस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् । तत्र पूर्वोक्ताग्निविष्णवन्त्यायेनेष्टेः प्रथमपठित्वादी-
क्षणीयेष्टिः पर्वण्यनुष्ठेया । तदनुसारेण दिनान्तरे सुत्याया उत्कर्षः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रधानत्वात्सुत्यैव दशोऽनुष्ठेया । तदनुसारेण शेषभूता दीक्षा दिनान्तरेऽ-
पसृष्यते ॥

(दशमे—परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

परिधिर्द्वयार्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

पश्वर्थपरिधौ स्वीपधर्मो यद्वा द्विधर्मता ॥

मुख्यत्वादादिमोऽन्त्यः स्यान्नियोजनविधानतः ॥ १४ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु “परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति” इति श्रूयते । तत्र मार्जनादयः
परिधेः स्वकीयधर्माः । त एव मुख्यत्वात्तस्मिन्ननुष्ठेयाः । न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्मोः,
तेषां परिधिं प्रत्यमुख्यत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथाऽग्निपरिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणामनुष्ठानम् । तथा यूप-
कार्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानं युक्तम् । ततो
द्विधर्मत्वम् ॥

(एकादशे—परिधौ विरोधियूपधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २७-२९)

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात्

॥ २७ ॥ इतरो वा तस्य तत्र विधानात्

॥ २८ ॥ उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

विरोधितक्षणाद्यत्र कार्यं नो वा यतो यजो ॥

यूपासत्तिस्ततः कार्यं न तद्रूपोपमर्दनात् ॥ १५ ॥

स्वकसहितस्वशयानत्वादयः परिधिधर्माः । तेषां विरोधिनस्वक्षणोन्मूयणादयो
यूपधर्मोः । ते च यागे प्रत्यामन्नाः, यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्तमानत्वात् ।
स्वकसहितत्वादयस्तु नाऽऽसन्नाः, यागस्य निष्पादकं हविः, हविषामाधारोऽग्निः,

१ न. अ. दिशन्तरे । च दिनान्तरेषु । २ क. अ. च. नियुञ्जति । ३ च. समार्गादयः ।
४ य. ग्राः मन्ति तं । ५ अ. च. 'स्तु । न या' ।

अमेरङ्गं परिधिः, परिधौ च वर्तमानत्वात् । तस्मात्—तक्षणादयः कार्याः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तक्षणादिना परिधिस्वरूप उपमादिते मति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत । तस्मात्—न कार्याः ॥

(द्वादशे—सवनीयपुरोडाशयोः पशोरेव तन्नित्ताधिकरणे सूत्राणि ३०-३२)

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रु-
तिभूतत्वात् ॥ ३० ॥ पाशुकं वा तस्य वैशे-
पिकाम्नानात्. तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३१ ॥
पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनगाम्त्रयः ॥

सवनीयः पशुस्तत्र तन्नित्वं किं विकल्प्यते ॥ १६ ॥

पशोरेवेतिनियमो हेत्वभावाद्विकल्प्यते ॥

पुनः मैपात्स्वरुर्मासात्पशोरेव हि तन्नित्ता ॥ १७ ॥

यदीयत्त्रमध्येऽर्थान्तरं, स तन्त्री । अर्थान्तरं प्रसङ्गि । तथासति 'प्रातःकालीनस-
वनीयपुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये तन्नित्वमस्यैव'—इति नियमे हेतुर्नास्ति,
उभयत्र मत्स्यक्षाद्रोपदेशामावात् । चोदकप्राप्तेश्च समानत्वात् । मास्यंदिनवृत्तीयसवन-
द्वयगतानां पशुत्त्रमध्ये उपक्रमात्प्रसङ्गित्वमेव, न तु तन्नित्वमिति निश्चेतुं शक्यते ।
पशोः प्रातःकालीनानां चोपक्रमेऽपि पौर्वापर्यं न ज्ञायते । तस्मात्—विकल्पेन
तन्नित्वम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणमैत्रमन्त्रे पाठविकारः मत्स्यक्षमात्रायते—
“अयं यजमानः” इतिपाठस्य “अयं सुंवासुती यजमानः” इति विशेषितत्वात् । तथा
सोमन्वे स्वरोः प्रतिपत्तिः मत्स्यक्षमात्रायते—“संस्थिते यज्ञे मस्तरं महसति स्वेकं वा
यज्ञवैशसाय” इति । तस्मात्—पशुत्वन्त्री । पुरोडाशानां तूपक्रमे पश्चाद्भावित्वनि-
श्चयाभावेऽपि समाधिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वारूपसङ्गित्वम् ॥

१ ज. झ. 'मः—तक्ष' । २ क. झ. क्रियते । ३ झ. 'नीय. पु' । ४ क. झ. प. ग.
झ. 'नीयप' । ५ ज. झ. घ. 'रेवेति नि' । ६ क. झ. च. 'प्राप्ता पशौ' । ७ क. झ. झ. तन्नित्ता ।
८ क. 'मस्तयेव' । ९ क. 'यमदे' । १० च. 'सुन्वन्पज' । ११ क. झ. प्र. स्वर्वा । १२ घ.
'नित्ताभा' ।

(त्रयोदशे-समानतन्त्रप्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्—)

अपूर्वे च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनि-
त्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रकृतिविकृतिर्वा स्यात्त्रिणी, प्रकृतिर्यतः ॥

नित्योऽसावुपदिष्टाह्ला मैवं कामवलित्वतः ॥ १८ ॥

“य इष्ट्या पशुना”—इत्यादिशास्त्रात्प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकाम्येष्टयोः पर्वण्येवा-
नुष्ठेयतया सहप्रयोगे सति यावच्चािवं कर्तव्यत्वादङ्गोपदेशोपयुक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृति-
दर्शपूर्णमासेष्टित्त्रिणी । जीवनमध्यपतितत्वाद्योदकप्रवृत्तेरुपदेशापेक्षत्वाच्च दुर्बला
सौर्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनी । इति भाषे—

ब्रूमः—कामस्य शीघ्रमवर्तकत्वादानुष्ठाने प्रबला विकृतिरेव तत्रिणी । यद्यपि
विकृतिरेकाहकाला, महविद्यैहकाला । तथाऽपि सहप्रयोगं कृत्वाऽपि चिन्तितम् ॥

(चतुर्दशे—आग्रयणे प्रसूनबर्हिषामेव ग्रहणाधिकरणे सूत्रम्—)

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधा-
त्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

बर्हिराग्रयणे किञ्चित्प्रसूनं वा बहुत्वतः ॥

प्राथम्याच्चाग्रिमो मैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥ १९ ॥

ऐन्द्राग्रवैश्वदेवघावाष्टथिव्यादयो वैश्वदेवपर्वण्यघावाष्टथिव्यानुसारेणाऽऽग्रयणेऽपी
प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्रवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तम्, तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्त-
त्वात् । घावाष्टथिव्ये तु स्वमरुत्यनुसारेण प्रसूनबर्हिरतिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितम्,
लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं वा । तत्राऽऽग्रयणे यत्किञ्चिद्बर्हिर्मात्रं कर्तव्यम्, ऐन्द्राग्रवै-
श्वदेवयोरनेकत्वेन माथम्येन च तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वात् । इति भाषे—

ब्रूमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे घावाष्टथिव्ये प्रमाणमोक्षः प्रसूनत्वनियमो लुप्येत् ।
प्रसूनस्वीकारे चैन्द्राग्रवैश्वदेवयोर्न किञ्चिल्लुप्येत् । तस्मात्—अलोपाय कांस्यभोजि-

१ क. घ. ज. घ. अ. 'सा सा ड' । च. 'सा सा उपरिथ' । २ क. 'काम्ययोः प' । ज. घ.
अ. 'काम्येष्टी प' । ३ क. 'शकृतेव्यस्ता' । ४ घ. ज. घ. अ. 'ध्यापतित्वा' । ५ ज. घ. काम्यस्य ।
६ ज. 'सूनं वा' । ७ घ. च. ज. घ. अ. 'थिवीया यागा आग्र' । ८ ज. घ. प्रथमेन । ९ क. घ.
अ. 'प्राप्तम्' ।

न्यायेन प्रसूनमेव कर्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति, गुरोस्तु व्रजास्ति, वयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य वमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते । तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

(पञ्चदशे-धावापृथिवीयादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वाधिकरणे सूत्राणि ३५-३७)

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ न वाऽवि-
रोधात् ॥ ३६ ॥ अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

धावापृथिव्यस्तस्त्री स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्निमः ॥

प्रेषन्यायात्प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ॥

तन्त्रित्वनिपतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥ २१ ॥

यथा मैत्रावरुणमैत्रमन्नविकारः पशुसंबन्धी सन्पशोस्तन्त्रित्वमापादयति । तथा प्रसूनत्वं धावापृथिव्यसंबन्धित्वाद्धावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयति । इति प्राप्ते—

द्वयमः—उक्तमैत्रमन्नविकारः प्रत्यक्षश्रुतः । इदं प्रसूनत्वमविदिष्टत्वात् तन्त्रित्वापादयितुं क्षमम् । न च—मावल्याभावे कथं तदाश्रयणम्—इति वाच्यम्, ऐन्द्रायादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मात्—एकस्य तन्त्रित्वनियममावेगाऽऽश्रेयादिवरसर्वेऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशा-

ध्यापस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	भादितः
अविकरणानि	१५	८७५
सूत्राणि	३७	२५५९

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे-अष्टरात्रे वत्सत्वगदतवाससोः समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १-२)

विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा
तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥ अविरोधो
वा. उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

त्वग्वाससोरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा ॥

समुच्चयो वा नामातिदेशसाम्याद्विकल्प्यते ॥ १ ॥

मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वास एव बहुत्वतः ॥

योग्यत्वेन व्यवस्थायां मुमयोः स्यात्समुच्चयः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित्प्रथममहः । तस्मिन्प्रकृतिमूलादेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थं
वत्सत्वक्प्राप्नोति, नाम्ना तथाऽविदेशात् । “अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्ते” इति
प्रकृतौ विधानात् । ततो ज्योतिर्नामकोऽभिभवः पठहः । तत्र प्रकृत्यैर्विष्टोमाद-
हवं वांसो नाम्नाऽविदिश्यते । ततोऽभिजिदष्टममहः । तत्रापि चोदकाद्वासः प्राप्नोति ।
तत्र द्वयोर्नामाविदेशयोः समबलत्वादष्टहःसु त्वग्, वासो वा, इच्छया विकल्प्यते ।
इत्याद्यः पक्षः ॥

विकल्पस्याष्टोपत्वान्नियमः—इति द्वितीयः पक्षः । तत्रापि—विश्वजितः प्राथ-
म्येन प्रबलतया त्वगेव—इत्यपरः पक्षः । इतरेषामद्वा बहुत्वेन प्रबलतया वास
एव—इत्यपरः पक्षः ।

कौपीनत्वे वासो योग्यम् । त्वक्प्रावरणे योग्या । तस्मात्सर्वानुग्राहकेण समुच्चये-
नात्र प्रसङ्गोऽपोद्यते । इति रीद्धान्तः ॥

(द्वितीये— { अनुनिर्वाप्यपुरोडाशानां पुरो- } सूत्राणि ३-८)
डाशस्यैव तन्नित्वाधिकरणे }

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात्
॥ ३ ॥ आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रु-

१ ज स 'या उम' । २ ज स अष्टरात्रे । ३ ज वाससो । ४ क. विकल्पेत् । स. विक-
ल्प्यते । ज. स. विकल्पितः । ५ स. प्रबलत्वेन । ६ स. ज. स. अ. स्वत्वात् । ७ च. स्वतु प्राव ।
७ च. 'हत्वेन स' । ८ ज. स. सिद्धान्तः ।

तिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥
स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥ स्विष्टकृच्छ्रवणान्नेति
चेत् ॥ ६ ॥ विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥ अवि-
कारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वाधर्म्यमनुनिर्वाप्येष्वस्ति नो वा, बहुत्वतः ॥

अस्ति मेवं तन्नमध्ये विहितत्वात्प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते—“अग्नौषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवभुवां हवींषि निर्वपवि”
इति । तत्र द्विषामदानां बहुत्वेन पुरोडाशाद्वलवत्त्वात्तन्नित्वम् । ततः स्वधर्मो एव
वेऽनुष्ठेयाः । न तु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिः । इति चेत् ।

मेवम् । मत्संक्षेपेण पुरोडाशतन्मध्ये विधानेन प्राप्तस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण
वारयितुमशक्यत्वात्स्वाधर्म्यं नास्ति ॥

(तृतीये-भिक्षोपकारकाणां गुणानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

एककर्माणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ऋजुत्वादय आचारै विकल्प्यन्ते न वाऽग्रिमः ॥

एकार्यत्वाददृष्टार्थभेदारसंभवतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासपौराणायते—“ऋजुमाचारयति, संवत्तमाचारयति, ऊर्ध्वमाचार-
यति” इति । वेधामृत्वादीनामाचारोपकारद्वारा फार्यस्यैकत्वाद्विकल्पः । इति चेत् ।

मेवम् । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्सहानुष्ठानसंभवाच्च विकल्पो न ॥

(चतुर्थे-प्रयोजनेक्ये गुणानां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि १०-१५)

एकार्थास्तु विकल्पेरन्समुच्चये द्यावृत्तिः

स्यात्प्रधानस्य ॥ १० ॥ अभ्यस्येतार्थ-

वत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥ नाश्रुतित्वात्

॥ १२ ॥ सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

विकल्पवच्च दर्शयति ॥ १४ ॥
कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

समुच्चपो यवव्रीह्योर्विकल्पो वाऽत्र पूर्ववत् ॥

आद्यो मैवं नैरपेक्षपाददृष्टाभेदतोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्यात् । ऋग्वा-
चारधर्मवत् । इति चेत् ।

मैवम् । अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तर्हि—अस्तु दृष्टभेदः—इति चेत् ।

एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्यस्यादर्शनात् । न च—पैपणादी दृष्टदुष-
योर्वै समुच्चयः शङ्कनीयः, तद्वत्परस्परसापेक्षत्वाभावात् । अत एव “व्रीहिभिर्प-
जेत्” इत्यत्र यवनिरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसावनत्वं विधीयते । एवं “यवैर्यजेत्”
इत्यत्रापि । तस्मात्—विकल्पः ॥

(पञ्चमे—वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसं-
योगः, तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वैश्वानरे पथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ॥

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ॥ ६ ॥

विहितयोर्दशपूर्णमासयोः कदाचिदेननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपेदमावास्या वा पौर्णमासी वाऽविपात्य” इति, “अग्नये पथिकृते पुरोडा-
शमष्टकपालं निर्वपेत्, यो दशपूर्णमासयाजो सन्नमावास्यां वा पौर्णमासी वाऽविपात-
येत्” इति च । अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनामात्राददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयम् । इति
चेत् ।

मैवम् । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्व्रीहियववद्विकल्पः

एवम्—ऋग्यजुःसामेविहितस्याननुष्ठानात्, निषिद्धस्याऽऽचरणाद्वा यद्यज्ञवै-
गुण्यम्, तस्य वैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“भूः

१ स. 'त्' । आद्य' । २ स. एवं । ३ ज. स. पेपणादयो । ४ प्र. 'व तत्सु' । ५ ज. स.
म. 'रे पाथि' । ६ स. 'रु' । ७ स. 'वाय' । ८ क. स. प्र. 'योर्वा' । ९ स. च. स. म.
'मवेदेषु वि' ।

साहेवि गार्हपत्ये जुहुयात्, भुवः साहेवि दक्षिणाग्री जुहुयात्, सः साहेत्याहवनीये जुहुयात्, भूर्भुवःसः साहेत्याहवनीये जुहुयात्” इति । वान्येतानि विकल्प्यन्ते प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानसमरथात् ॥

(पष्ठे-नैमित्तिकंप्रापश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु ॥ १७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवमदोषे विहितत्वतः ॥ ७ ॥

यज्ञपात्रभेदनहविर्ब्रह्मव्यस्कन्दनादिनिमित्तेषु श्रूयते—“भिन्ने जुहोति” इत्यादि । तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात्पूर्ववद्विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमित्तंमुपजीव्य विहितत्वात् । अतो नैमित्तिकानामनेकेषां प्रयोगवचनपरिशुद्धीत्तरत्वेन समुच्चयः ॥

(सप्तमे-कर्मकालेऽनघ्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

मन्त्राणां कर्मसंयोगात्स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ विद्यां प्रति विधानाद्वा
सर्वकालं प्रयोगः स्यात्कर्मार्थत्वात्प्रयोगस्य ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अनघ्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा, न सः ॥

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तन्नामिषेधतः ॥ ८ ॥

“पर्वणि नाध्येयम्” इति निषिद्धत्वादनघ्याये क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्ति । इति चेत् ।

* क. स. ज. घ. पु. म्भकेषु तु केवलमवतरणिकामात्रं लिखित्वा वक्ष्यमाणधिकरणाय ‘द्वरो मन्त्रे’—इतिकारिकाव्याख्यायाने एव लिखिते । तथा चास्याधिकरणस्य कारिकाव्याख्यायाने केवलं ‘च’ पुरतिकापारेणास्मान्लिखिते ॥

१ क. ‘अभेदेन ह’ । ज. घ. ‘अवेद’ । २ घ. ‘विस्क’ । ३ ज. घ. ‘समेशोपन्यस्य वि’ । म. ‘समेशोप’ । ४ घ. ‘नामेव के’ । ज. घ. ‘नामेशोप’ ।

न । निषेधस्य ग्रहणाध्यापनविषयत्वेन ऋतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात् । तस्मात्—
ऋतावनध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः ॥

(अष्टमे—कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

भापास्वरोपदेशादैरवत्प्रावचनप्रतिषेधः स्यात् ॥२०॥

मन्त्रोपदेशो वा न भापिकस्य, प्रायापत्तेर्भापिकश्रुतिः

॥ २१ ॥ विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

स्वरो मन्त्रे भापिकः किं स्यात्प्रावचनिकोऽथ वा ॥

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्त्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ॥ ९ ॥

तत्तच्छास्त्रीयब्राह्मणस्वरो भापिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

“छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ॥

उचनीचस्वरं प्राहुः स वै भापिक उच्यते” इति ।

सोऽयं भापिकः ऋतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः, ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । मन्त्रविनियोगस्य
लिङ्गेन सिद्धत्वात् । स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते । किंतु—पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डस-
मुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चा-
र्यन्ते—“इमामष्टमण्णरक्षनामृत्वस्येत्यध्यामिधानीमादत्ते” इति । एवमेवाभिप्रायं घोष-
यितुं कचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते । तद्यथा—“सावित्राणि जुहोति ममृत्यै” इति ।
यत्र लिङ्गमिद्धो विनियोगः, तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात्—प्रावचनिकः
स्वरः ऋतौ प्रयोक्तव्यः ॥

(नवमे—ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य भापिकस्वरेणैवोच्चारणाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

तन्न्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ तदु-

त्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भापिकोऽथ वा ॥

आद्योऽन्त्यमन्त्रवन्मवं स्वरान्तरविवर्जनात् ॥ १० ॥

“वानस्पत्योऽसि” इत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः, “तं प्रोहेत्—वानस्पत्योऽसि” इत्याम्नानात् । न चास्य मन्त्रस्य कश्चित्प्रावचनिकः स्तरोऽस्ति । तस्मात्—
भाषिकः स्तरः ॥

(दशमे—मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनि-
पातः स्यात्. सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मनिपमाद्भवेत् ॥

आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

“इषे त्वा” —इति मन्त्रः शाखाच्छेदे करणम् । “इमामग्भान्” इति रश्नादाने ।
इत्यादि मन्त्रे बहुधा संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यम्, उत—“अग्भान्त्वानामु-
त्स्य” इत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले, किंवा—यस्य कस्यचित्पदस्य
काले, आहोस्वित्—मन्त्रान्ते, अथवा—तथाऽपि किञ्चित्कालं विलम्ब्य, इति । तत्र
नियामकाभावात्—यदा कदाचित् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तत्र समाप्तेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे
तूत्पन्नं स्मरणं विनश्यति । ततः परिशेषान्मन्त्रान्ते कर्म संनिपतेत् ॥

(एकादशे—वसोर्धांसायां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

संततवचनाद्वारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ कर्मसं-
तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संततेः ॥

आद्यो होमेषु सांतत्याद्वादशान्तेषु तद्भुतिः ॥ १२ ॥

अग्नी किञ्चित्कर्म विहितम्—“संववां वसोर्धारां जुहोति” इति । तत्र सांतत्यमै-

* ये पुनर्मन्त्रसाम्राज्ये नार्थताः, ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्राः, तेष्वपि ब्राह्मणस्य मन्त्रस्वरूपविनि-
योगपरत्वात् स्वरपरत्वम् । अतो न ब्राह्मणस्वरेण प्रयोजन्याः, इति शास्त्ररीतिवातः पूर्वपक्षे हातव्यः ।

१ क. कर्मनिः । २ स. नेवं । ३ अ. स. तत्र । ४ क. स. च. अ. प्र. सतिपते । ५ क. अ.
भास्वहोमेषु । छ. च. भावहोमेषु । ६ घ. “मन्त्रविधिः” । अ. छ. “मन्त्रिद्वयः” । घ. “मन्त्रिः” ।

विच्छिन्नत्वम् । तच्च कर्ममन्त्रयोः सहोपक्रमे संत्युपपद्यते । तस्मात्—मन्त्रादीं कर्मसं-
निपातः । इति प्राप्ते—

धूमः—तस्मिन्वसोर्धारास्थे कर्मणि “द्वादश द्वादशानि जुहोति” इति श्रुतम् ।
द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशम् । तद्यथा—“वाजश्च मे, मस-
वश्च मे, प्रयतिश्च मे, मसितिवश्च मे, अधीतिश्च मे, क्रवुश्च मे, स्वरश्च मे, शोकश्च मे, श्रावश्च
मे, श्रुतिश्च मे, ज्योतिश्च मे, सुंवश्च मे” इत्येतेर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाऽऽहुतिर्होतव्यो ।
एकादशोत्तराहुतयः—“प्राणश्च मे, अपानश्च मे”—इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते ।
एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये मध्ये विलम्बाभावः सांतत्यम्, न तु मन्त्रकर्मणोः
सहोपक्रमः । तस्मात्—पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः ॥

(द्वादशे—आधारेऽपि मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणे सूत्रम्—)

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्रिमः ॥

कर्मकत्वात्साऽऽज्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ १३ ॥

“संततमाधारयति” इत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्ये न समवति, आहुतेरेकत्वात् ।
अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वात्, मन्त्रादीं कर्मोपक्रमः । इति चेत् ।

मैवम् । क्षार्यमाणान्याबिन्दुनैरन्तर्यस्य शब्दार्थत्वसंभवात् । न च—प्रयाजान्या-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्ति—इति शङ्कनीयम्, तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य बिन्दुपातेऽपि
कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न तथा, इति वैषम्यम् । तथासति ‘आधाराय यदाज्यं जुह्वा
एहीतम्, तत्सर्वं शनैरैविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेत्’ इति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्र-
कर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्, तदानीम् ‘अनेन मन्त्रेण’ इति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकाललक्षणं
मन्त्रस्य करणत्वं हीयते । तस्मात्—पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

(त्रयोदशे—एककार्प्यमन्त्राणां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राणां संनिपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात् ॥२९॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

१ ज. घ. अ. मन्त्रकर्मणोः । २ ज. घ. समुत्पद्यते । ३ ज. घ. ‘राख्यक’ । ४ च युवश्च ।
५ स. घ. ज. घ. ‘ज्या’ इदंशो । ६ क. घ. च ‘पु मध्ये वि’ । ७ क. घ. च. अ. ‘असातत्यं ।
८ अ. घ. ‘प्रकर्मता’ । ९ ज. घ. शब्दार्थत्वात् । १० क. अ. ‘वैकल्या’ । ११ ज. घ. ‘रवन्ते’ ।

पूपाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पेना ॥

आद्यः शक्यत्वतो मैवं मन्त्रान्ते संनिपाततः ॥ १४ ॥

पुरोडाशविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः—“पूषा वां विमजतु,” “भगो वां विमजतु,” “भर्यमा वां विमजतु” इति । तत्र समुच्चित्यानुष्ठौतुं शक्यत्वात्समुच्चयः । इति चेत् । मैवम् । प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः संनिपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात् । तस्मात्—विकल्पः । त्रीहियवयोर्निर्णोत्रस्यैव विकल्पस्यायं पप्रश्चः ॥

(चतुर्दशे—संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

चतुर्भिरभिहित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥ १५ ॥

अग्नौ श्रूयते—“चतुर्भिरभिमादत्ते” इति (तत्र—) पूर्वोक्तविभागमन्त्रवत्प्रविमर्श प्रयच्छरणत्वं नास्ति, चतुःसंख्यया समूहे करणत्वप्रतीतिः । तस्मात्—मन्त्रान्ते कर्म-संनिपातस्याभावेनैव समुच्चयः स्यात् । न च—पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रान्ते संनिपातो न स्यात्—इति शङ्कनीयम्, वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

(पञ्चदशे—ब्राह्मणविहितमन्त्राणां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि ३१-३५)

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुप-

दिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥ याज्यावपट्कारयोश्च

समुच्चयस्य दर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥ विकल्पो

वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥ गुणा-

र्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥ वपट्कारे

नानार्थत्वात्समुच्चयः ॥ ३५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

प्रथममन्त्रो समुच्चयो विकल्पो वा चतुष्टवत् ॥

आद्य उक्तिद्वयान्मैवं समुच्चित्यनुदीरणात् ॥ १६ ॥

१ क. 'स्वात् ॥ आ' । घ. 'स्वयम् ॥ आ' । २ क. घ. 'दानम् । स्वयम् ॥ आ' । ३ क. घ. 'तस्य वा' । अ. 'तत्राश्रये' । ४. 'तस्यैव' । ५ अ. घ. 'प्रथममन्त्रो' । ६ क. घ. 'निरस्ये' । घ. क. 'निरस्ये' ।

“उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति”, “उरु वे यज्ञपतिः प्रथताम्—इति पुरो-
डाशं प्रथयति” इति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ । तस्य च मन्त्रवि-
नियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव मिद्धत्वाद्ब्राह्मणगतं वचनद्वयं चतुः सख्यावेत्समुच्चये पर्यवस्यति ।
इति चेत् ।

मैवम् । तस्मिन्वचनद्वये मन्त्रयोः परस्परनैरपेक्ष्यप्रतिमानेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् ।
अतो लिङ्गसिद्ध एवाप्युच्यते—इति ब्राह्मणव्यवहिकल्पः ॥

(षोडशे-होत्राणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि ३६-३८)

होत्रास्तु विकल्पेरेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥
समुच्चयो वा क्रियमाणानुवादित्वात्
॥ ३७ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उद्वित्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः स्मारकत्वैक्यादाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूतं पेष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“उद्वि स्वमानान्तरिक्ष
पृथिवीमुपरेण दृष्ट” इति । उच्छ्रयमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रामन्त्रः पठ्यते—
“उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अधि” इति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयणस्मार-
णमेकमेव कार्यम् । तस्मात्—विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । करणमन्त्रं ‘उच्छ्रयणं करोमि’ इत्येव स्मारयति । होत्रस्तु क्रियमाणमु-
च्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्यो ‘यूपोच्छ्रयणं कर्तव्यम्’ इत्येव स्मृतिं जनयति । तत्र
स्मार्यमाणस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि ‘कर्तव्यम्’ इत्यस्य, ‘करोमि’ इत्यस्य च स्मृतिप्र-
कारस्यान्यत्वात्कार्यैक्याभावेन समुच्चयः ॥

‘द्वितीयवर्णकमारचयति—

उच्छ्रयस्व संमिद्धस्पेट्यादीनां किं विकल्पनम् ॥

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्मृत्योऽन्तिमः ॥ १८ ॥

“उच्छ्रयस्व” इत्युक्तेः । “संमिद्धस्य श्रेयमाणः”—इति द्वितीया । “उर्ध्वं

१ ज. स. ‘वगनस्यम्’ । २ क. ‘निधाने’ । ख. ज. स. म. ‘तिमासन’ । ३ च. ज. स. एषो ।
४ च. ‘यस्मा’ । ख. ‘यमस्मा’ । ५ ज. स. करोति । ६ ज. स. इत्यवधिषां । ७ ज. स. ‘स्येव कर्त-
व्यत्वे’ । ८ च. ज. स. सप्तदशाधिकरणमारचयति । ९ च. स. सिद्धं । १० क. ज. स. म. ‘नुस्मृत’ ।
११ च. स. मिद्धं । १२ च. श्रेयमाणः ।

इष्टुणः" — इति तृतीया । "ऊर्ध्वो नः पाहि" इति चतुर्थी । ता (या) एवाः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मरणस्य कार्य-स्यैकत्वाद्विकल्पः । इति चेत्—

मेवम् । मयममश्रेणोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात्—समुच्चयः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीपन्थायमालाविस्तरे

द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८९१
सूत्राणि	३८	२५९७

(अथ चतुर्थः पादः)

(मयमे—जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १-२)

जपाश्चाकर्मयुक्ता स्तुत्याशीरभिधानाश्च
याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीःपृथ-
क्त्वात् ॥१॥ *समुच्चयं च दर्शयति॥२॥

चतुर्थपादे मयमाधिकरणमारचयति—

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः ॥

जपैकपादादिमोऽन्त्यः स्यात्मकारस्य विभेदतः ॥ १ ॥

दोशितस्य बाहू नियमनात्पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते—“सारस्वतीमनूच्य वाग्य-
न्वन्त्या” इति । एवम्—आत्मावेष्णवी चाहंस्वत्ये तदाहायै । अत एव सूत्रकारः—
“अथ वैकेपात्मावेष्णवी सारस्वती चाहंस्वत्यामुद्यमानूच्य वाग्यन्वन्त्या” इति । तत्र—
अनुवचनशब्दाभिधेयस्य जपकार्यस्यैकत्वाद्विकल्पः । इति भाषे—

यूमः—जपस्याहर्षैर्षत्वेनाहर्षकारभेदे सति कार्यनानाधेयसमुच्चयः । जप-
प्रवाभ्युत्याशीरभिधानमश्रेषु सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।

* अथमाध्यशेषकैर्वैः सूत्रपाठोपलब्धत्वात्परमस्य मन्त्राय प्रकाशो न कृतः ॥

१ घ. घ. म. उत्तरः । घ. ज. उत्तरः । १ क. म. घ. 'दुर्गतेः' । १ म. घ. घ. 'पारस्य
म' । १ घ. म. सूत्रकारः । ५ क. घ. घ. 'दार्पण' । ६ क. घ. 'रत्नस्य' । ७ म. 'त्यास्यु' ॥

(द्वितीये—ऐन्द्रावार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पाधिकरणे सूत्रे३-४)

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्याद्देवतोपल-
क्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इदं वोदिद्वयोः किं स्यात्साहित्यं वा विकल्पनम् ॥

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ॥ २ ॥

ऐन्द्रावार्हस्पत्ये कर्मणि—“इदं वौमास्ये हवि, प्रियमिन्द्रावृहस्पती”—इत्या-
दिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आघ्राते । तयो सारस्वत्यादिवत्समुच्चयः । इति चेत् ।

मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात्—विकल्पः ॥

द्वितीय (याज्यापुरोनुवाक्ययोः समुच्चयसाधक) वर्णक्रमारचयति—

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ॥

पुरेवाऽऽद्यः समारयानाद्वचनाच्च समुच्चयः ॥ ३ ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्याज्ययोर्थथा विकल्प, तथैकयुग्मगतयो । इति चेत् ।

मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्ते । किंच—

“पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति” इति प्रत्यक्षेण हविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुर सरं
साहित्य विधीयते । तस्मात्—समुच्चयः ॥

(तृतीये—सोमक्रयसाधनानामजादीना समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि ५-७)

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्

॥ ५ ॥ समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसम-

वायात् ॥ ६ ॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

† यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु ‘तृतीयाधिकरणम्’ इत्यत्र पाठ उपलभ्यते । तथाऽपि सर्वेष्वेव पुस्त-
केषु वक्ष्यमाणक्रयणाधिकरणावतरणिकायामपि ‘तृतीयाधिकरणम्’ इत्यस्यैव पाठस्यापलब्ध्या प्रकृताधि-
करणसाधकशबरभाष्येऽप्यत्र “समाख्यया पुरोनुवाक्येति” इत्यत्र भाष्यप्रत्यक्षस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन
शबरभाष्यच्छास्त्रदीपिकासारेण वर्णनान्तरत्वमवस्थापितम् ।

* सूत्रपाठापलब्धस्याप्यस्य सूत्रतया शबरभाष्यशोधकवद्वै प्रकाशो नागरि ।

१ अ घ वाद्यमय किं । २ क वाऽमास्ये । ३ क ह, अ घ, अ “ज्यापुरोत्” । ४ क
घ च अ ह अ “ह, ॥ तृतीयाधिकरणम्” । ५ क, घ च, समुच्चयः । ६ क अ पुरोनुवाक्यात् ।
अ घ पुराणाय । ७ अ घ “माख्यशोत्” । ८ क अ, “प्रयान” । ९ क चतुर्थाधि” ।

ऋणेषु विकल्पः स्यात्साहित्यं वाऽग्निभौ यतः ॥

कार्यैक्यमानतेर्लाभादशोक्तेश्च समुच्चयः ॥ ४ ॥

“अजया ऋणाति, हिरण्येन ऋणाति, वाससा ऋणाति,” इत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्यान्नावानि । तेषां कार्यैक्यादिकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानवेः सौलभ्यात् “दशमिः ऋणाति” इति संख्यो-
क्तेश्च समुच्चयः ॥

(चतुर्थे-उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

गुदोपयजने किं स्याद्विकल्पोऽथ समुच्चयः ॥

आद्यः स्यादर्धकर्मत्वात् शेषप्रतिपत्तितः ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये—“गुदेनोपयजति” इति श्रूयते । ऐकादक्षिणेषु तृचोदकमाप्तम् ।
तत्र—उपयजनस्यार्धकर्मत्वम्, ‘गुदेन’ इति तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते । तस्य चार्ध-
कर्मण एकेन सिद्धत्वादेकादशानां गुदानां विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । प्रयाजशेषन्यायेन तृतीयाश्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्तिसंस्कारवि-
धानात् । तस्मात्—समुच्चयः ॥

(९श्रमे—आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

एका देया समुच्चयं विकल्प्यं वाऽऽद्य आनतेः ॥

सौलभ्यादन्तमो नैरपेक्षयात्संख्यान्तरादपि ॥ ६ ॥

आधाने श्रूयते—“एका देया, षड्देयाः, द्वादश देयाः” इत्यादि । तत्र सोम-
क्रयन्यायेनाऽऽनतेः सौलभ्यात्समुच्चयः । इति चेत् ।

मैवम् । संख्यानां व्रीहादिवत्परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् । समुच्चये श्रूयमाणामिः संख्या-
न्तरस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्—विकल्पः ॥

१ अ. घ. ‘दशम शेष’ । घ. म. ‘त्कामते’ । २ अ. घ. ‘ति पुत्रेण’ । ३ अ. घ. अ. ‘वपन्या’ ।

सूत्रकारेण दर्शिता—“नक्तमाहवनीय घारयति नित्यं गतश्रियः” इति ।
इति चेत् ॥

मेवम् । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः—“यदाहव-
नीये जुहोति” इति, सिद्धे होमाधारत्वे पश्चादाहवनीयादिकल्पना, इति परस्परश्रयत्वम् ।
अथ—आधानसंस्कारादाहवनीयत्वम् । वर्षप्राप्तस्य संस्कारामावाप्नोस्त्याहवनीयत्वम् ॥

(नवमे—वैकारिकाग्रेसरधानिकसंस्काराभावाधिकरणे सूत्रे २८—२९)

तस्मिन्संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

स्थानाद्वा परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अस्त्याधानादि नो वाऽत्र सर्वशेषत्वतोऽस्ति तत् ॥

न सस्कृतस्थानेपातान्मथनस्याप्यसमवात् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वोक्ते बद्धावाधानादिकमस्ति । कुतः—आधानस्य सर्वकर्मशेषत्वात् ॥

नैतद्युक्तम् । आधानादिभिः सस्कृत नित्यमाग्निं चाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वे-
नान्युत्पादकसंस्कारानुपयोगात् । न च—ज्वलतो वृक्षाग्रादाहवत्स्यारणिमथनेनोत्पत्तिः
समवति । तस्मात्—नास्त्याधानादि ॥

(दशमे—नित्यस्योरूपस्याग्रेसरधारणाधिकरणे सूत्रे ३०—३१)

नित्यधारणे विकल्पो नह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

धृतिर्विकल्पितोरूपस्य किंवा नैवास्ति धारणम् ॥

निषेधात्करुष्यविधितश्चाऽऽद्यो न प्राप्तवारणात् ॥ ११ ॥

अग्निचयने योऽय नित्य उरूयोऽग्निः, तस्य सार्वकालिक धारण विकल्पितम् ।
कुत—विधिनिषेधयोरुभयोः सद्भावात् । प्रतिषेधस्तावदेव श्रूयते—“न मेविसमिष्यो,
यत्प्रतिसमिष्येत्—भाट्टव्यमस्मै जनयेत्” इति । सोऽय प्रतिषेध माग्निमन्तरेणानु-
पपन्नः प्रापिकं विधिं कल्पयति । तस्मात्—विकल्पः । इति चेत् ।

१ क 'ति । न । परस्परश्रयत्वात् । अथ । २ ख छ यदि । ३ ज छ 'होत्र तस्य । ४ ल-
ष ज छ घ. 'स्कारास्ताभा' । ५ ख 'मास्यऽऽह' । घ. 'माऽऽह' । ६ ज छ 'नयानान्म' ।
७ ज छ अ 'दिकम् । ८ क ख छ प्राप्तिवा' । ९ अ. प्रतिसमिष्यते । १० क 'पकवि' ।

न । निषेधस्यान्यथाऽप्युपपन्नत्वात् । आहवनीयविषयं नित्यधारणं मवाभियो यद्विहितम्, तस्योदकेनोरुयेऽग्नौ प्रापितत्वात्प्रतिविध्यते । तथासति विषेकाल्पितत्वात्केवलेन प्रविषेधेन धारणाभाव एव प्रेतिनियतः ॥

(एकादशे—सत्रे शुक्रस्पर्शादीनामेककर्तृकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

शुक्रस्पर्शादिकं सत्रे सर्वेषामुक्तं फस्पचित् ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यस्तावतैवार्थसिद्धितः ॥ १२ ॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारमते, "यजमानसंभितौद्भुस्वरी भवति" इति विहितं यत्, एतस्य सर्वेषां यजमानानां भवेत् । कुंठः—यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् । न सेवे यजमानसंस्कारार्थः, येन प्रतियजमानभाववैरन् । तस्मात्—एक एव कुर्यात् ॥

(द्वादशे—अहीने शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्पचिद्यजमानस्य कर्तृत्वाधिकरणे—सूत्रम्—)

अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अहीने सत्रवच्छुक्रस्पृशेक्ये स निषम्पते ॥

न वाऽऽद्यः संभवान्मेवं विशेषानवधारणात् ॥ १३ ॥

यथा सजे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं स्पृशति, तथा—अहीनेऽप्येक एव—इति पूर्वन्यायेन स्थिते सति स एकः किं नियम्यते, उत—यः कोऽपि, इति संशये सति—नियमस्य सत्रे वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः । इति पूर्वः पक्षः ।

विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वात्—यः कोऽपि । इति रोद्धान्तः ॥

(त्रयोदशे—सत्रे शुक्रस्पर्शादौ ग्रहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥

१ अ. इति नियमः ॥ २ ज. ततः । ३ ज. घ. प्र. 'वपेऽग्नौ नि' । ४ क. ख. घ. 'नि सन्तः ३' । ५ रा. च. सिद्धान्तः ।

त्रयोदशाधिकरणमःरचयति—

कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात्सत्रे कश्चिद्हीनवत् ॥

इतरेषां तदाऽऽर्त्विज्यपादविलम्बार्थमन्तिमः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तेनाहीनन्यायेन सत्रे यः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं कुर्यात् । इति चेत् ।
मेवम् । गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानीमार्त्विज्यकार्ये विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शाद्यसं-
भवात् । विलम्बे तु—आर्त्विज्यशुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत् । तस्मात्—
अविलम्बार्थं गृहपतिरेव कुर्यात् ॥

(चतुर्दशे—सत्रेऽञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वाधिकरणे सूत्राणि ३५-३८)

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् ॥ ३५ ॥ आम्ना-

यवचनाच्च ॥ ३६ ॥ सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्यासामान्यात् ॥ ३८ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा, समाख्यया ॥

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिता मता ॥ १५ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन गृहपतित्वसमाख्याया उच्यन्त-
त्वात् । इति चेत् ।

मेवम् । फलित्वमयोजका एते संस्काराः । फलित्वं च सर्वेषां यजमानानाम् ।
यत्तु—गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते—“भूयेष्टामृद्धिमृधोति” इति, वद्वाचनिकम् । न
तु संस्काराधिक्यकृतम् । समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिवै कर्मकरत्वा-
द्गुणपद्यते । तस्मात्—सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्याः ॥

(पञ्चदशे— { याजमानार्त्विज्ययोरार्त्वि-
ज्यस्यैव बलवत्त्वाधिकरणे } सूत्राणि ३९-४१)

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥ हौत्रे परार्थ-

१ ज. घ. अ. सत्रेऽपि । २ क. क. 'दाऽऽर्त्वि' । ३ क. ज. घ. फलिता मताः । च फलि-
नामतः । घ. अ. फलिनामता । ४ ख. च. उत्तरम् । ५ ज. घ. अ. 'नामस्ति । य' । ६ च.
ज. घ. अ. 'द्विमाश्रोति' । ७ ज. घ. अ. 'व न क' ।

त्वात् ॥ ४० ॥ वचनं परम् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

याजमानात्विज्यपोः किं बलवत्पूर्वमुत्तरम् ॥

उंताऽऽद्यश्चोदकप्राप्तेरन्त्यः प्रत्यक्षतो विधेः ॥ १६ ॥

सधे यत्र याजमानात्विज्यकर्षणोरेकदा प्राप्तिः, तत्र याजमानं बलवत् । चोदकेन माप्तत्वात् । इति चेत् ।

मेवम् । “ये यजमानास्त ऋत्विजः” इत्यात्विज्यस्य प्रत्यक्षनिहितत्वात् । तस्मात्—आत्विज्यं बलवत् ॥

(षोडशे—ब्राह्मणस्यैवाऽऽत्विज्याधिकाराधिकरणे सूत्राणि ४२—४७)

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥

स्मृतेर्वा स्याद्ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥ फल-

चमसाविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४४ ॥ सांना-

य्येऽप्येवं प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात्

॥ ४५ ॥ चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

आत्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्येव वाऽग्निमः ॥

विद्यावत्त्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तस्मृतेः ॥ १७ ॥

विप्रसाधियवैश्यानामधीववेदानां विद्यावत्त्वादात्विज्यमसिद्धिः । इति चेत् ।

नै । विप्रस्यैवाऽऽत्विज्यस्मरणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनात्प्रापने तथा” इति ।

एवं स्मृत्यन्तरात्पुन्दाहरणीयानि । तस्मात्—विप्रस्यैवाऽऽत्विज्यम् ॥

वेदानां स्थितकृत्पुंरो हरिहरोऽमृतसूत्रकृत्जैमिनि-
 स्तद्राप्यं शबरोऽभ्यधाद्रदिववांस्वद्विस्तरं माधवः ।
 सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रं धनभुग्भूम्याधिपत्यस्थिति-
 र्दार्ध्यायुः सह बन्धुभिर्विजयवामाचन्द्रमावारकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमंत्रिकाण्डश्रीर्षासामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमहेश्री-
 माधवविरचिते जैमिनीपन्यापमालाविस्तरे द्वादशा-
 ध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदिवः
अधिकरणानि	१६	९०७
सूत्राणि	४७	२६४४

॥ समाप्तोऽयं द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ग्रन्थश्च संपूर्णः ॥

* अयं श्लोकः केचिन्माधवमतेन माधवाचार्याशीर्वाशात्मको ग्रन्थान्ते योजित इति प्रति-
 भाति । वेदानां लक्षणया श्रौतधर्माणाम् । स्थितिकृत्स्थापकः, हरिहरो राजा पुरोऽभे दृश्यमानो 'राजते'
 इति शेषः । एवं राजवर्णनं कृत्वाऽस्य शास्त्रस्य सूत्रभाष्यकृतौ दर्शयति—अमृदित्यादिना । इति यथाक-
 थचिन्माह्वयेयम् ।

१ क. ख. म. देवानां । २ य. 'रपुरा ह' । ३ य. 'व्रजनकप्रहाधि' । घ. 'व्रजनकप्रधन' ।
 ४ ज. छ. 'ति श्रीमाधवये जै' । ञ. 'ति श्रीमाधवीये त्रिकाण्ड' । ५ ख. घ. 'मन्त्रिका' ।
 ६ क. म. 'इमा' ।

पूर्वमीमांसासूत्राणां वर्णानुक्रमसूचीपत्रकम् ।

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
असंशितोक्तसंविथ०	६	५८४	अङ्गविपर्यासो-	४७	६४२
अकर्म क्रतुसंयुक्तम्-	१८	१५८	अङ्गदीनश्च तद्दर्मा-	४१	३०८
अकर्म चोर्ध्वमाधानात्-	१४	३६८	अङ्गानां तु शब्दभेदात्-	५	६१९
अकर्मणि चामत्पवापात्-	१०	३१८	अङ्गानां मुख्यकालत्वात्	१	६४१
अकर्मत्वात्तु नैवं स्यात्-	४६	३१०	अङ्गानां मुख्यकालत्वा-		
अकर्म वा कृतदृष्ट्या-....	९	६६७	चथोक्त०	२३	२७२
अकर्म वा चतुर्मिः-	५	४९३	अङ्गानि तु विधानत्वात्-	७	६२९
अकर्म वा संसर्गार्थं०	१२	४९४	अङ्गानां तूपघातसंयोगो-	३९	२५२३
अकार्यत्वाच्च ततः-	४	३५२	अङ्गे गुणत्वात्	२३	२४६
अकार्यत्वाच्च नाम्नः	७	५१४	अङ्गेषु च तदभावः-	३	६२९
अकार्यत्वाच्च शब्दानाम्-	१०	४३६	अङ्गेषु स्तुतिः-	१९	२४५
अक्रतुयुक्तानाम्-	१३	६०५	अच्चेतनेऽर्थवन्धनात्	३५	२५
अक्रिया वा-....	५०	४९२	अचोदकाश्च संस्काराः	१८	८५
अगुणत्वाच्च-	६	९५	अचोदना वा गुणार्थेन	२७	१८३
अगुणे तु कर्मशब्दे-	२४	८८	अचोदनेति चेत्	३४	६३४
अग्निधर्मः प्रतीष्टकम्-	२६	४२५	अचोदितं (च)-	३६	१६३
अग्नियोगः सोमकाले-	१७	६४५	अजाभिकरणार्थत्वा०	६३	६१७
अग्निवदिति चेत्	२६	६४६	अतर्त्सस्वारार्थत्वाच्च	४५	३३७
अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्-	२१	१००	अतद्गुणत्वात्तु नैवम्-....	१६	३६१
अग्निदोत्रे चाशोपवत्-	५०	६२६	अतोद्भकारश्च-	११	२८८
अग्नीधश्च वनिष्टः-	१७	५८७	अतोद्भिकारश्च -	४७	३४७
अग्नीषोमविधानात्-....	५६	६१५	अतिथी तत्प्रधानत्वम्-	१०	४२१
अग्नेः कर्मत्वानर्षेज्ञात्	२८	२९२	अतुल्यत्वात्तु नैवम्-	३५	१३३
अग्नेर्वा स्यात्-	२७	४२५	अतुल्यत्वात्तु वाऽप्ययोः-	२६	८९
अग्न्यङ्गप्रकरणे-	३५	१८६	अतुल्यत्वात्समानविधानाः-	८	२०५
अग्न्यात्तद्वाहस्य-	२३	६०९	अतुल्याः स्युः-	५५	५२४
अग्न्याधेये वा-	४४	६४९	अज्यार्पणस्य हानम्-	४३	३०९
अग्नेर्हानादिति-	३०	५८९	अथ विशेषलक्षणम्	१	३९४
अङ्गगुणविरोधे-	२५	६८१	अथातः कर्त्तव्यं०	१	२१८
अङ्गवत्क्रतुनाम्-	३२	१९३	अथातः शेषव्यञ्जनम्....	१	१०२
अङ्गावधिर्वा-	३१	३३४	अथानो धर्माज्ज्ञानात्	१	११

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अथान्येति संस्थानाम्-	३९	२९४	अनभ्यासे-	४५	५५७
अपेह....	३७	६३४	अनभ्यासो वा-	३५	६२४
अदक्षिणत्वाच्च	५८	५७९	अनर्थकं च-....	२६	६९
अद्रव्यं चापि-	१४	३७९	अनर्थकं त्वनित्यम्-....	३९	३७१
अद्रव्यत्वात्केवले-	२०	९९	अनर्थकश्च कर्म०	३९	३३६
अद्रव्यत्वात्तु शेषः-	२७	१६१	अनर्थकश्च सर्वनाशे-	१६	३३०
अद्रव्यशब्दत्वात्	३१	३७	अनर्थकश्चोपदेशः-	२२	१२८
अद्विर्वचनम्-....	१६	१०६	अनवानोपदेशश्च-	१९	४३७
अधर्मत्वम्-	३५	४७३	अनसां च दर्शनात्	१६	६७०
अधिकं च विवर्णम्-....	३९	४४८	अनाम्नातवचनम्-	१४	४६६
अधिकं वाऽन्यार्थ०	१४	५३६	आनाम्नाते च-	३१	६०८
अधिकं वा प्रति०	१९	३६२	अनाम्नानात्-	२४	४६०
अधिकं वाऽर्धवच्चात्-	२७	५८९	आनाम्नातेष्वमन्नत्वम्-	३४	७२
अधिकं वा स्यात्-	२४	३६३	अनिज्या वा-	४६	५९४
अधिकं स्यादिति-	५९	५९६	अनिज्यां च-	५९	४७७
अधिकश्च गुणः-	३४	६८४	अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्	५	१०५
अधिकानां च-	३१	५५५	अनित्यत्वात्तु नैवं		
अधिकारश्च सर्वेषाम्-	२१	६२२	स्यादर्थोद्धि-	४०	३०८
अधिकारादिति-	१८	४२२	अनित्यदर्शनाच्च	२८	२०
अधिकाराद्वा-	९	४११	अनित्यसंयोगात्	६	२२
अधिकारे च मन्त्र०	२०	१२८	अनित्यसंयोगान्मन्त्रा०	३९	२६
अधिकारो वा-	२७	५४१	अनिपमः स्यात्-	४	६५२
अधिकैश्च-	४	५३२	अनिपमोऽन्यत्र	३	२६६
अध्व्यूधी तु होतुः-	१२	५८६	अनिपमो वा-	३६	३७२
अधिगोश्च तदर्थ०	२७	४७१	अनिपमोऽविशेषात्	२३	३६३
अधिगोश्च विपर्या०	५६	६६४	अनिपमोऽविशेषात्	४६	५२२
अधिगौ (गुः)सव०	२२	४५९	अनिपमोऽविशेषात्	३३	७०१
अध्वर्युर्वा तदर्थो-	२०	२०९	आनर्देशाच्च	४७	४७५
अध्वर्युर्वा तद्व्याप०	४७	२०३	अनिरुप्तेऽभ्युदिते-	१६	३४०
अध्वर्युस्तु दर्शनात्	२३	२११	अनुग्रहाच्च जौहवस्य	४७	२३०
अनन्तरं व्रतम्-	२२	२९१	अनुग्रहाच्च पादवत्	२०	३६२
अनपापश्च-	६९	६१७	अनुत्तरार्थो-....	१५	४१६
अनपेक्षत्वात्	२१	१९	अनुत्पत्तौ तु-....	३६	२५०
अनभ्यासस्तु-	३७	६२४	अनुनिर्वाप्येषु-	३	६८६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अपि वा कृत्स्नसंयोगा- दवि०	१०	३५२	अपि वाऽऽन्नानसाम०	११	२४४
अपि वा कृत्स्नसंयोगा- देक० ...	३६	३६४	अपि वा यजतिश्रुतेः-	२५	४०६
अपि वा क्रत्वभावात्-	५	३६७	अपि वा यजमानाः-....	५२	५७८
अपि वा क्रमकाल०	२०	२७१	अपि वा यद्यपूर्वत्वात्-	१६	३७६
अपि वा क्रमसंयोगात्-	३१	१०७	अपि वाऽर्थस्य-	४१	३२८
आप वाऽऽख्याविकार०	५८	५४८	अपि वा लौकिके-	२१	३६९
अपि वा गापत्री०	१४	२८९	अपि वा विहितत्वात्-	४३	६१२
अपि वाऽऽग्नेयवत्-....	२५	५८९	अपि वा वेदतुल्यत्वात्-	२३	३१४
अपि वाऽऽह्नमनिज्याः-	२	२५४	अपि वा वेदनिर्देशात्-	३३	३०७
आप वाऽऽह्नानि-	३०	२६१	अपि वाऽऽन्यतिरेकात्-	१२	३२०
अपि वा चोदनैककाल०	५०	६६२	अपि वा शब्दपूर्वत्वात्	९	४२१
अपि वाऽऽज्यप्रधान०	५७	५४८	अपि वा शेषकर्म-	९	३६०
अपि वा तर्दाधिकारात्-	६७	५२७	अपि वा शेषभाजाम्....	३	३२९
अपि वा तर्दाधिकारा- न्मनु०	३२	३६४	अपि वा शेषभूतत्वात्-	११	४८५
अपि वाऽऽतद्विकारत्वात्-	२५	४०१	अपि वा शेषभूतत्वात्त०	२३	४८८
अपि वा दानमात्रम्-....	१५	५८६	अपि वा श्रुतिभूतत्वात्-	७५	५२९
अपि वा द्विरुक्तत्वात्-	४४	१८८	अपि वा श्रुतिभेदात्-	२२	१९६
अपि वा द्विसमवाधो-	३३	४६२	अपि वा श्रुतिसंयोगात्-	२४	६९
अपि वा धर्माविशेषात्-	६३	५६२	अपि वा संख्यावत्त्वात्-	५५	५५९
अपि वा नामधेयम्-....	२	४०	अपि वा संपयोगे-	२४	६२३
अपि वाऽऽन्यानि-	३४	३५६	अपि वा सत्रकर्मणि-	५	३८१
अपि वाऽऽन्याय०	५	३९१	अपि वा साद्वितीये-....	४१	१५२
अपि वाऽऽन्यार्थदर्शनात्	२८	३०७	आप वा सर्वे धर्मः-....	१६	३५
आप वा पारसंख्या-....	७	५८४	अपि वा सर्वसंख्यत्वा०	२	२८६
आप वा पौर्णमास्याम्-	५४	६१५	आप वाऽऽहर्गणेषु-	७८	५६५
आप वाऽऽप्येकदेशे-....	२	३१८	आप वेन्द्राभिधान०	२९	६५६
अपि वा प्रातपात्त०....	३४	६५८	आप वोत्पत्तिसंयोगात्-	३०	२४०
अपि वा प्रातमन्त्र०	२६	५१७	अपूर्वं च प्रकृतौ-	३३	६८४
अपि वा प्रयोग०	३१	७०	अपूर्वतां तु-	३३	५८९
आप वा फलवर्तु०	१८	६५५	अपूर्वत्वात्तथा-	११	४६५
आप वाऽभिधान०	२	४७२	अपूर्वत्वाद्वावस्था-	१४	४२२
			अपूर्वत्वाद्भिधानम्-	५	३३८
			अपूर्वरूपपदेशाच्च	४३	४९०
			अपूर्वांस्तु-..	१४	५५२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अर्थवादो वा प्रक०	८	१५३	अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यात्	२९	४४५
अर्थवादो वा विधि०	३०	३६४	अर्थकत्वाद्विकल्पः-	३०	४४६
अर्थविप्रतिषेधात्	३६	४२६	अर्थकत्वे द्रव्य०	१२	११२
अर्थसमवायात्-	१०	३३०	अर्थो वा स्यात्-	१३	४२२
अर्थस्तु विधिपत्वात्-	२९	२५	अवकीर्णपथश्च	२२	३६९
अर्थस्य चासमाप्तत्वात्-	३६	४१३	अवचनाच्च-	४०	३३६
अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्-	९	३७४	अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्-	७	१६७
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्-	१२	३७५	अवदानाभिधारणा०	२	२९७
अर्थाच्च	४२	७४	अवभृथे च-	१९	६४५
अर्थाच्च	२	२६५	अवभृथे प्रधाने-	२८	६३३
अर्थात्तु लोके विधिः-	६१	६२७	अवभृथे घर्हिपः-	४७	५९५
अर्थाद्वा कल्पनैकदेश०	३०	५९	अवाक्यशेषाच्च	१३	३४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्म-	३२	६५८	अवाच्यत्वात्	४०	६३४
अर्थानां च-	१४	३५३	अविकारमेके	४	४५५
अर्थान्तरे विकारः-	४३	४६४	अविकारो वाऽर्थ० ...	२७	५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु-	१८	३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८	६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा-	३५	५१९	अविकारो वा बहुनाम्-	३०	४६१
अर्थापरिमाणाच्च	३६	३३५	अविज्ञेयात्	३८	२६
अर्थाभावात्तु-	१३	३५३	अविद्यमान०	३४	२५
अर्थाभावात्तु नैवं स्याद्गुण०	१७	४५७	अविधानात्तु-	३	६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्-	७३	५१२	अविधिश्चेत्-	२	६२८
अर्थाभिधानसंपोगात्-	३६	४२७	अविभागाच्च-	१७	१६९
अर्थाभिधानकर्म-	२६	२२६	अविभागात्तु कर्म०	२८	१०४
अर्थाभिधानसामर्थ्यात्-	१	१२१	अविभागात्तु नैवम्- ...	५	३७४
अर्थासंनिधेश्च-	१७	१०६	अविभागाद्विधानार्थे-	२०	५२
अर्थे त्वश्रूयमाणे-	१७	५३६	अविरुद्धं परम्	४४	२६
अर्थे त्वश्रूयमाणे-	१७	५३७	अविरुद्धोपपत्तिः-	३०	४८८
अर्थेन च विपर्यासे	७४	५१३	अविरोधो वा-	२	६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४	३०४	अविशिष्टं तु-	३२	२६१
अर्थेन त्वपकृष्येत-	१४	६८	अविशिष्टस्तु-	४०	२६
अर्थेनेति चेत्	२३	१८३	अविशेषात्तु शास्त्रस्य-	४	२२०
अर्थेऽपीति चेत्	१२	२३४	अविशेषात्स्तुति०	३०	१४९
अर्थे समवैपम्यतो-	२१	२२४	अविशेषान्नेति चेत्	२८	५५४
अर्थकत्वादेकम्-	४६	"		१६	६०६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अर्थवादो वा प्रक०	८	१५३	अर्थेकत्वाद्विकल्पः स्यात्	२९	४४५
अर्थवादो वा विधि०	३०	३६४	अर्थेकत्वाद्विकल्पः-	३०	४४६
अर्थविमतिपेधात्	३६	४२६	अर्थेकत्वे द्रव्य०	१२	११२
अर्थसमवायात्-	१०	३३०	अर्थो वा स्यात्-	१३	४२२
अर्थस्तु विधिशेषत्वात्-	२९	२५	अचकीर्णपद्यश्च	२२	३६९
अर्थस्य चासमाप्तत्वात्-	३६	४१३	अवचनाच्च-	४०	३३६
अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्-	९	३७४	अवचत्वाच्च जुह्वाम्-	७	१६७
अर्थस्य शब्दमाव्यत्वात्-	१२	३७५	अवदानाभिधारणा०	२	२९७
अर्थाच्च	४२	७४	अवभृथे च-	१९	६४५
अर्थाच्च	२	२६५	अवभृथे प्रधाने-	२८	६३३
अर्थास्तु लोके विधिः-	६१	६२७	अवभृथे बर्हिषः-	४७	५९५
अर्थाद्वा कल्पनैकदेश०	३०	५९	अवाक्यशेषाच्च	१३	३४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्म-	३२	६५८	अवाच्यत्वात्	४०	६३४
अर्थानां च-	१४	३५३	अविकारमेके	४	४५५
अर्थान्तरे विकारः-	४३	४६४	अविकारो वाऽर्थ० ...	२७	५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु-	१८	३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८	६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा-	३५	५१९	अविकारो वा बहुनाम्-	३०	४६१
अर्थापरिमाणाच्च	३६	३३५	अविज्ञेयात्	३८	२६
अर्थाभावाच्च-	१३	३५३	अविद्यमान०	३४	२५
अर्थाभावास्तु नैव स्याद्गुण०	१७	४५७	अविधानास्तु	३	६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्-	७३	५१२	अविधिश्चेत्-	२	६२८
अर्थाभिधानसंपोगात्-	३६	४२७	अविभागाच्च-	१७	१६९
अर्थाभिधानकर्म-	२६	२२६	अविभागास्तु कर्म०	२८	१०४
अर्थाभिधानसामर्थ्यात्-	१	१२१	अविभागास्तु नैवम्- ...	५	३७४
अर्थासंनिधेश्च-	१७	१०६	अविभागाद्विधानार्थे-	२०	५२
अर्थे त्वश्रूयमाणे-	१७	५३६	अविरुद्धं परम्	४४	२६
अर्थे त्वश्रूयमाणे-	१७	५३७	अविरुद्धोपपत्तिः-	३०	४८८
अर्थेन च विपर्यासे	७४	५१३	अविरोधो वा-	२	६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४	३०४	अविशिष्टं तु-	३२	२६१
अर्थेन त्वपकृष्येत-	१४	६८	अविशिष्टस्तु-	४०	२६
अर्थेनेति चेत्	२३	१८३	अविशेषास्तु शास्त्रस्य-	४	२२०
अर्थेऽपीति चेत्	१२	२३४	अविशेषात्स्तुति०	३०	१४९
अर्थे समवैपम्पत्तो-	२१	२२४	अविशेषात्नेति चेत्	२८	५५४
अर्थेकत्वादेकम्-	४६	७५	अविशेषेण यच्छास्त्रम्-	१६	६०६

सूत्राणि	सू०	शू०	सूत्राणि	सू०	शू०
अर्थवादो वा प्रक०	८	१५३	अर्थकत्वाद्विकल्पः स्यात्	२९	४४५
अर्थवादो वा विधि०....	३०	३६४	अर्थकत्वाद्विकल्पः-....	३०	४४६
अर्थविप्रतिषेधात्	३६	४२६	अर्थकत्वे द्रव्य०	१२	११२
अर्थसमवायात्-	१०	३३०	अर्थो वा स्यात्-	१३	४२२
अर्थस्तु विधिशेषत्वात्-	२९	२५	अवकीर्णपथश्च	२२	३६९
अर्थस्य चासमाप्तत्वात्-	३६	४१३	अवचनाच्च-	४०	३३६
अर्थस्य स्वविभक्तत्वात्-	९	३७४	अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्-....	७	१६७
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्-	१२	३७५	अवदानाभिधारणा०	२	२९७
अर्थाच्च	४२	७४	अवभृथे च-	१९	६४५
अर्थाच्च	२	२६५	अवभृथे प्रधाने-	२८	६३३
अर्थात्तु लोके विधिः-	६१	६२७	अवभृथे वहिषः-	४७	५९५
अर्थाद्वा कल्पनैकदेश०	३०	५९	अवाच्यशेषाच्च	१३	३४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्म-	३२	६५८	अवाच्यत्वात्	४०	६३४
अर्थानां च-	१४	३५३	अविकारमेके	४	४५५
अर्थान्तरे विकारः-	४३	४६४	अविकारो वाऽर्थ० ...	२७	५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु-	१८	३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८	६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा-	३५	५१९	अविकारो वा बहूनाम्-	३०	४६१
अर्थापरिमाणञ्च	३६	३३५	अविज्ञेयात्	३८	२६
अर्थाभावात्तु-	१३	३५३	अविद्यमान०	३४	२५
अर्थाभावात्तु नैवे स्यादुण०	१७	४५७	अविधानात्तु-	३	६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्-	७३	५१२	अविधिश्चेत्-....	२	६२८
अर्थाभिधानसंयोगात्-	३६	४२७	अविभागाच्च-	१७	१६९
अर्थाभिधानकर्म-	२६	२२६	अविभागात्तु कर्म०	२८	१०४
अर्थाभिधानसामर्थ्यात्-	१	१२१	अविभागात्तु नैवम्- ..	५	३७४
अर्थासंनिधेश्च-	१७	१०६	अविभागाद्विधानार्थे-	२०	५२
अर्थे त्वश्रूयमाणे-	१७	५३६	अविरुद्धं परम्	४४	२६
अर्थे त्वश्रूयमाणे-	१७	५३७	अविरुद्धोपपत्तिः-	३०	४८८
अर्थेन च विपरीते	७४	५१३	अविरोधो वा-	२	६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४	३०४	अविशिष्टं तु-	३२	२६१
अर्थेन त्वपकृष्येत-	१४	६८	अविशिष्टस्तु-	४०	२६
अर्थेनेति चेत्	२३	१८३	अविशेषात्तु शास्त्रस्य-	४	२२०
अर्थेऽपीति चेत्	१२	२३४	अविशेषात्स्तुति०	३०	१४९
अर्थे समवैपम्पतो-	२१	२२४	अविशेषान्नेति चेत्	२८	५५४
अर्थकत्वादेकम्-	४६	७५	अविशेषेण यच्छास्त्रम्-	१६	६०६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
इष्टिरयक्ष्यमाणस्य-	९	२९८	उत्कृष्येतैकसंपुक्तः-	३७	४६२
इष्टिराजस्य०	११	६३०	उत्तरवेदिप्रतिषेधः-	२०	३८५
इष्टिरारम्भसंयोगात्-	४	४८२	उत्तरस्य वा-	१५	५१५
इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः	१९	६३१	उत्तरार्थस्तु स्वाहा०	१४	४१६
इष्टिषु दर्श०	११	३२६	उत्तरासु न-	४६	६२५
इष्ट्यन्ते वा-	३०	२२२	उत्तरास्वश्रुतित्वात्- ...	१९	६२१
इष्ट्यर्थमग्न्याधेयम्-	११	१८१	उत्पाने च-	३६	३४४
इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवत्-	३४	४२६	उत्पत्तावभिसंबन्धः- ...	३७	२६१
			उत्पत्तिकालविज्ञापे-	३७	२५१
			उत्पत्तितादर्थ्यात्-	२९	६१०
ईदाराथ-	५२	५०५	उत्पत्तिनामधेयत्वात्-	२२	४१३
			उत्पत्तिरिति चेत्	६	१७९
उक्तं क्रियामिधानम्-	१	३८०	उत्पत्तिर्वा-	३९	६४८
उक्तं समवाये-	१७	४१६	उत्पत्तिशेषवचनम्-	९	३९१
उक्तं च सत्त्वम्-	२६	४६०	उत्पत्तीनां समत्वाद्वा-	८	३९१
उक्तं समा०	१	४०	उत्पत्तेश्च-	२	२४१
उक्तं तु वाक्य०	२२	२३	उत्पत्तेस्तु निवेशः-	६६	६१७
उक्तं तु शब्द०	२९	२०	उत्पत्तौ तु-	२६	१९७
उक्तमनिमित्तत्वम्	४९	३१०	उत्पत्तौ नित्य०	४२	३०८
उक्तमभावदर्शनम्	४०	५५६	उत्पत्तौ येन-	१९	२३६
उक्तश्चानित्यसंयोगः	५०	२६	उत्पत्तौ वाऽवचनाः-	२४	२०
उक्तश्चार्थसंबन्धः	२	४१५	उत्पत्तौ विध्यभावात्-	७	३७४
उक्ताविकाराच्च	१९	५५३	उत्पत्त्यर्थाविभागात्	२	३७४
उक्त्वा च यजमानत्वम्-	३७	१९२	उत्पत्त्यसंयोगात्-	१४	२३५
उक्त्वादिषु वा-	२९	१४९	उत्पत्त्याधिकारात्-	१०	१६७
उक्त्वाविच्छेद०	४६	५५७	उत्पत्त्याधिकारो-	९	३८२
उक्त्वाग्निश्रोम०	४९	५५७	उत्सर्गस्य-	७१	५२७
उक्त्वाच्च-	४३	५५६	उत्सर्गाच्च-	३६	४६२
उक्त्वापां काम्य०	१७	६९८	उत्सर्गे तु-	१९	१९५
उत्कर्षः संयोगात्-	४८	६४९	उत्सर्गेऽपि पारग्रहः	२५	६९९
उत्कर्षोद्वाङ्मणस्य-	१०	२९८	उदकत्वं च-	१३	१५५
उत्कर्षे सूक्तवाकस्य-	५३	६५०	उदगयनपूर्व०	२३	३७०
उत्कर्षो वा ग्रहणात्-	२५	१४९	उदयनीये च-	६४	६४०
उत्कर्षो वा दीक्षितत्वात्-	३७	३४५	उदवसानीयः-	३९	५००

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
उद्गावृचमसम्-	२३	१७१			
उपगाश्च-	३०	१९८			
उपगोपु-	८	५३५	ऋगुणत्वात्-	२६	४१३
उपदेशस्तु-	३	३६७	ऋग्वा स्यात्-	१९	४६८
उपदेशाच्च साम्नः	५२	४३३	ऋजीपस्य-	७५	५८२
उपदेशो वा-	१२	१२५	ऋत्विक्फलम्-	२५	२१२
उपधानं च तादर्थ्यात्	५४	४२२	ऋत्विग्दानम्-	२२	४९७
उपनपन्नादधीत-	११	२६८			
उपरवमन्त्रः-	५३	६६३	ए		
उपरिष्ठात्सोमानाम्	४६	६४९	एकं वा चोदनैकत्वात्	१४	२४४
उपवादश्च तद्वत्	९	६०४	एकं वा चोदनैकत्वात्	२०	४०६
उपवीतिं लिङ्गं	१०	१५४	एकं वा तण्डुलं	१५	२८२
उपवेशश्च पक्षे स्यात्	४७	३३७	एकं वा संयोगं	९	१०६
उपसत्सु यावदुक्तम्	४३	५९४	एकं शब्दसामर्थ्यात्-	१८	२९९
उपस्तरणाभिधारणयोः-	३	४९३	एककपालानाम्-	२३	३७८
उपह्वयेऽप्रतिप्रसवः	२८	१०७	एककपालेन्द्राग्नौ-	२२	३७७
उपांशुपाजमन्तरा-	४७	६१४	एककर्मणि विकल्पः-	२६	४०१
उपांशुपाजे-	१०	३३९	एककर्मणि शिष्टत्वात्	९	६८७
उपायो वा-	४५	१६५	एकचित्तिर्वा-	१७	२५९
उभयपानात्-	५०	५४८	एकत्रिके-	७	५५०
उभयप्रदेशान्नेति चेत्	५२	५९६	एकत्वयुक्तम्-	१३	११४
उभयसाम्न-	४९	४५२	एकत्वाद् द्वे विभागः स्यात्	२१	५८८
उभयसाम्न नैमित्तिकम्-	५९	५६१	एकत्वेऽपि गुणानपायात्	४०	४६२
उभयसाम्न विश्वं	२४	५७४	एकत्वेऽपि परम्-	१३	१०६
उभयार्थमिति चेत्	३२	२५०	एकत्वेऽपि पराणि-	२०	१८६
उभयोः पिनृपज्ञं	८	३६८	एकदेश इति चेत्	२२	१४८
उभयोरविशेषात्	५७	४५३	एकदेशकालकर्तृत्वम्-	१	६२८
उभयोश्च-	२९	६८२	एकदेशत्वाच्च-	२९	३६
उभयोस्तु-	६७	६१७	एकदेशद्रव्यश्रोत्पत्तौ-	२८	२२७
उभाभ्यां वा-	२५	३३२	एकद्रव्ये-	४२	६६०
उष्णिककुभोः-	६	२८७	एकधर्मो वा	२२	३५
			एकधेत्येकसंयोगात्-	२९	४६१
			एकधोपहारे-	१७	४९५
			एकनिष्पत्तेः	२२	२२४
			एकपात्रे क्रमात्-	३६	१७४

ऊ

ऊदः ५२ २६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
एकयूपं च-....	४	६४२			
एकैर्चस्थानि यज्ञे स्युः	१	५७०	ऐकशब्द्यात्तथा-	२५	६२३
एकवाक्यत्वाच्च	८	४८३	ऐकशब्द्यादिति-	१४	६२०
एकश्रुतित्वाच्च	१२	२२२	ऐकशब्द्ये-	८	४८
एकस्तु समवायात्-	३८	४६२	ऐकसंख्यमेव-....	१५	४१२
एकस्तोमे वा-	४३	२९५	ऐकादशिनेषु-....	१४	३९७
एकस्माच्चेत्-	५२	१६६	ऐकार्थ्याच्च-	२४	४३८/९
एकस्मिन्नेकसंयोगात्...	३९	१५२	ऐकार्थ्यादव्यवायः-	५६	६२६
एकस्मिन्वा देवता०	४०	१३६	ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्व०	२८	४०१
एकस्मिन्वाऽर्थ०	४४	१५२	ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुति०	६५	५९८
एकस्मिन्वा विप्रतिषेधा०	४६	४९१	ऐकार्थ्ये नास्ति-	१९	३७९
एकस्मिन्समवत्तशब्दात्	३	१६७	ऐन्द्रवापवस्य-	६२	५६२
एकस्य कर्मभेदात्-	२३	१९६	ऐन्द्रवापवे तु-	१८	१६९
एकस्य तु लिङ्ग०	२	९२	ऐन्द्राग्रे तु-	३९	१३६
एकस्य तृमयत्वे-	५	२४३			
एकस्य वा गुण०	४८	६६१			
एकस्य वा श्रुति०	१९	५३७	ओ		
एकस्यां वा स्तोमस्य-	११	५५१	ओदनो वाऽन्न०	३६	४९०
एकस्यैवं पुनः०	२	८०	ओदनो वा प्रयुक्त०	४२	४९०
एकाभित्वात्-	४७	६३५	औ		
एकाग्रवच्च-	६	६६६	औत्तरवेदिकः-	२५	३८६
एकादशिनवत्-	८३	५६७	औत्पत्तिकस्तु-	५	१७
एकां पश्चेति-	५९	५२५	औत्पत्तिके तु-	६८	५१०
एकार्थत्वादविभागः-	४६	४५१	औदुम्बर्याः-	६	३५२
एकार्थत्वादावभागः-	२१	४९६	औपभृतम्-	४४	२३०
एकार्थत्वान्नेति चेत्	६९	५८१	औपयं वा-	३७	४०३
एकार्थास्तु-	१०	६८७	औपधसंयोगाद्वा-	२२	३४२
एकाहाद्वा तेषाम्-	११	४११			
एके तु कर्तृसंयोगात्	६६	५२७	क		
एके तु श्रातभूतत्वात्	६२	५२६	कण्डूयने प्रत्यङ्गम्-	४९	६६२
एकेनापि समाप्येत-	११	६२०	कपालविकारो वा	३८	४९०
एकेषां च-	५	६६६	कपालानि च-	३९	६५९
एकैकशस्तु-	४३	५०२	कपालेऽपि-	१२	६९८
			करिष्यद्गचनात्	५७	६६४
			करोतिशब्दात्	८	१८
			कर्तुर्वा श्रुति०	२	१०५

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः-	५	३०३	कामेष्टौ च-	४४	५०२
कर्तुस्तु धर्मनिपमात्-	७	१०५	कामो वा-	२२	२४६
कर्तुः स्यादिति-	३९	६१२	काम्यत्वाच्च	३४	२९३
कर्तृगुणे तु-	१९	११६	काम्यानि तु न-	५१	५०५
कर्तुतो वा-	२६	१४९	काम्ये कर्मणि-	२०	२४६
कर्तृदेशकालानाम्	२३	२३८	काम्येषु चैवम्-	८	३१८
कर्तृभेदस्तथेति-	४२	६३५	कारणं स्यादिति-	२१	५३
कर्तृविधेर्नार्थत्वात्-	९	६२०	कारणाच्च	२	१६७
कर्तृसंस्कारो-	५३	५७९	कारणादभ्यावृत्तिः	३	२७८/३
कर्मकरो वा-	२४	३२३	कारणाद्वा-	८	२८०
कर्मकार्यात्	३१	२२७	कारणानुपूर्व्याच्च	३९	१७४
कर्मकार्यात्सर्वेषाम्-	३२	१९९	कार्त्स्न्यं वा स्यात्-	२६	४७०
कर्म च द्रव्य०	९	४८४	कार्यत्वाद्दुत्तरयोः-	४७	५४७
कर्मजे कर्म-	२८	३८८	कालसाधान्याच्च	४१	३४६
कर्मणः पृष्ठशब्दः-	३५	३८९	कालभेदाच्चेति-	१२	६३०
कर्मणश्चैकशब्दात्	६	५१४	कालभेदे त्वावृत्तिः-	३४	६३३
कर्मणस्त्वमवृत्तत्वात्-	२०	४००	कालवाक्यभेदाच्च-	१५	६७८
कर्मणोस्तु प्रकरणे-	४१	६१२	कालविधिर्वा-	४४	३३७
कर्मण्यारम्भभाष्यत्वात्-	२०	६२२	कालश्चेत्संनयत्-	४१	३३६
कर्म तथेति-	११	३१२	कालश्रुतौ कालः-	३०	२४२
कर्मधर्मो वा-	२२	३५	कालस्तु स्यात्-	३८	३३५
कर्मयुक्ते च दर्शनात्	१८	२३६	कालस्पेति-	५२	४५२
कर्म वा विधि०	३	४३६	कालान्तरेऽर्थवत्त्वम्-	१५	६८८
कर्मसंतानो वा-	२७	६९१	कालाभ्यासेऽपि-	६	४१०
(न) कर्मस्वपीति-	३२	५५५	कालार्थत्वाद्वा-	४२	३३६
कर्माण्याप जैर्भिर्नः-	४	११०	कालोत्कर्ष इति-	२१	२७१
कर्माभावादेवम्-	४३	४३१	कालो वा उत्पन्न०	३५	३३५
कर्मभेदे तु-	४	३१८	कृतकं चाभिधानम्	१२	१०६
कर्मार्थं तु-	२८	२१२	कृतत्वात्तु कर्मणः-	४६	१६५
कर्मार्थत्वात्प्रयोगे-	८	६२०	कृतदेशात्तु पूर्वेषां-	२१	२८४
कर्मके तत्र-	६	१८	कृते वा विनियोगा-	३२	२०
कल्पान्तरं वा-	२२	३६३	कृत्स्नत्वात्तु-	३८	६१२
कामसंयोगात्-	८१	५६६	कृत्स्नविधानाद्वा-	५	३९५
कामसंयोगे तु-	६५	५५२	कृत्स्नोपदेशादुभयत्र-	१५	१२६

स्त्राणि	सू०	पृ०	स्त्राणि	सू०	पृ०
ऋष्णलेष्वर्थलोपात्-	१	४९३	ग		
ऋतुतो वा-	२७	१४९	गणचोदनायाम्-	३	४०९
ऋतुवद्वाऽनुमानेन-	२१	६२४	गणादुपचयः-	१०	४११
ऋतोश्च तद्गुणत्वात्	६७	५९८	गणेषु द्वादशाहस्य	१७	३९९
ऋतौ फलार्थवादम्-	१७	२४५	गते कर्मस्थियज्ञ०	५९	५०७
ऋत्वग्निशेषो वा-	१६	२९०	गल्पस्य च तदादिषु	१८	३९९
ऋत्वन्तरवदिति-	११	२६७	गानसंयोगाच्च	५६	४३४
ऋत्वन्तरे वा-	७१	५९८	गायत्रीपु प्राकृतीनाम्-	१२	४१२
ऋत्वन्तरेषु-	१८	६२१	गार्हपते वा-	२१	३५४
ऋत्वन्तो वा-	२७	२९२	गीतिषु सामाख्या	३६	७३
ऋत्वर्थं तु क्रियेत-	५०	५०४	गुणकामेष्वश्रितत्वात्-	२३	४०१
ऋत्वर्थायामिति-	११	६५३	गुणकालविकाराच्च-	२	६६६
ऋमकोपश्च-	५४	६२६	गुणत्वाच्च वेदेन-	१२	२०७
ऋमको योऽर्थशब्दा०	१	२९६	गुणत्वेन तस्य-	६	२०५
ऋमश्च देशसामान्यात्	१२	१४०	गुणत्वेन देवताश्रुतिः	३४	४०२
ऋमादुपजनोऽन्ते-	४	५४९	गुणमुख्यविशेषाच्च	३९	४९०
ऋमेण वा-	४	२६६	गुणमुख्यव्यतिक्रमे-	९	१३७
ऋपणश्रपण०	४	४०४	गुणलोपे च-	६३	५०८
ऋपणेषु तु-	५	६९६	गुणवादस्तु-	१०	२२
ऋपस्य धर्ममात्रत्वम्	१५	३०४	गुणविधिस्तु-	१७	३८४
ऋयाणामर्थशेषत्वात्-	२७	६२३	गुणविशेषादेकस्य	४७	१८८
ऋयाणामाश्रितत्वात्	११	३२०	गुणशब्दस्तथेति-	३८	४२८
ऋयार्थत्वादितरेषु-	३०	४७२	गुणश्चानर्थकः-	१८	६८
ऋया वा देवता०	९	६७७	गुणश्चापूर्वसंयोगे	२३	८८
ऋया वा मुख्यावदान०	६	४९२	गुणस्तु ऋतुसंयोगात्	१	९२
ऋया वा स्यात्-	५५	४७६	गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	५	८१
ऋया स्यात्-	६२	५०८	गुणस्य तु विधानत्वा०	२३	३०६
ऋयेत वाऽर्थवादत्वात्	४	४९३	गुणस्य तु विधानार्थे	१८	५२
ऋयेरन्वाऽर्थनिर्दृष्टेः	४५	४५०	गुणात्संज्ञोपबन्धः-	१०	९५
ऋतत्वाच्च भक्त्या-	१९	३०५	गुणादप्रतिषेधः-	४७	२६
ऋचिद्विधानाच्च	१४	३२०	गुणादयज्ञत्वम्	४१	५५६
ऋचिद्विधानान्नेति-	६५	६२७	गुणाद्वा द्रव्यशब्दः-	१६	४१३
ऋमे तु सर्वदाहे	१७	३३१	गुणाद्वाऽप्यभिधानम्	४	१२२

सूत्राणि	सू०	श्ल०	सूत्राणि	सू०	श्ल०
गुणानां च परार्थत्वात्	२२	११८	ग्रावस्तुतो भक्षी-	२७	१७२
गुणानां च परार्थत्वात्	६०	६१५	च		
गुणानां च परार्थत्वादुप०	६८	६१७			
गुणानां च परार्थत्वाद्ब्रह्मच०	१३	३३०	चतुर्थे चतुर्थे-	५५	५५९
गुणानां तूत्पत्ति०	४०	२६२	चतुर्धाकरणे-	४६	७०३
गुणाभावात्	७	१२३	चमसवदिति चेत्	८	१६७
गुणाभिधानात्	२६	१३०	चमसांश्रमसाध्वर्षवः-	४६	२०३
गुणाभिधानात्सर्वार्थ०	१०	१९२	चमसाध्वर्षवश्च-	२५	१९६
गुणार्थत्वात्-	३४	६९३	चमसिनां वा-	२९	१७२
गुणार्था वा पुनःश्रुतिः	२९	१०६	चमसे चान्य०	३५	१७३
गुणार्थत्वात्नेति चेत्	३४	३०७	चमसे चान्य०	४८	२०३
गुणार्थेर्न पुनःश्रुतिः	४१	२६	चमसेषु समाख्यानात्-	२२	१७०
गुणार्थेनेति चेत्	४८	३१०	चमसेश्च तुल्यकालत्वात्	५०	१७७
गुणार्थो व्यपदेशः	४३	७४	चरावपीति चेत्	३७	१५२
गुणावेशश्च सर्वत्र ...	२८	४१३	चरुर्हविर्विकारः-	३४	४९०
गुणाश्च नामसंयुक्ता-	३५	२६१	चरुशब्दाच्च	३८	४०३
गुणेऽपीति चेत्	२५	४८८	चरो वाऽर्थोक्तिम्-	३६	१५२
गुणोपबन्धात्	११	८३	चरो वा लिङ्गदर्शनात्	४८	४९१
गुणो वा श्रवणार्थत्वात्	४६	४७५	चातुर्वर्ष्यमाविशेषात्....	२५	३०७
गुणो वा स्पात्	२२	४८८	चिकीर्षया च संयोगात्	७	१९१
ग्रहपतिरिति च-	३८	७०२	चोदनां प्रति भावाच्च	७	२०५
गोत्ववच्च समन्वयः	१७	४१२	चोदनानामनाश्रयात्-	५८	५२५
गौणो वा कर्म०	२४	२११	चोदना पुनरारम्भः....	५	६४
ग्रहणं वा तुल्यत्वात्	२५	६०९	चोदनापृथक्त्वे-	२३	६५५
ग्रहणं समानविधानम्-	२७	६०९	चोदनाप्रभुत्वाच्च	३	५१४
ग्रहणस्यार्थवच्चात्-	५७	५९६	चोदनायां फलाश्रुतेः-	१०	२४४
ग्रहणाद्वाऽपनयः स्पात्	३१	१३२	चोदनायां त्वनारम्भो-	१९	२२३
ग्रहणाद्वाऽपनीतम्-	३३	१३३	चोदनार्थकात्स्न्यात्तु-	८	१७९
ग्रहणार्थं प्रयुज्येत	१३	४३६	चोदनालक्षणोऽर्थो-	२	१४
ग्रहणार्थं च-	२४	६७२	चोदना लिङ्गसंपोगे-....	२	५३०।१
ग्रहाणां देवतान्यत्वे-	४९	५४७	चोदना वा कर्मोत्सर्गात्	५८	४७७
ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ	२७	४८८	चोदना वा गुणानाम्-	६	८१
ग्रहाभावे च-	२८	४८८	चोदना वा द्रव्य०	२९	३३४
ग्रहेष्टकमौषानुवाक्यम्	१५	२८९	चोदना वाऽपूर्वत्वात्	२१	१४८

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
तत्रान्यानृतत्वजः	४२	५०१	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१०	३६०
तत्राभावस्य हेतुत्वात्-	२१	४१६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३०	४०२
तत्रार्थात्कनृपरिमाणम्-	२१	१९६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	५	४०९
तत्रार्थात्प्रतिवचनम्-	४२	१७५	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१८	४३७
तत्राविप्रतिपिद्धः-	५	४३६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३३	४९८
तत्राहर्गणे-	७७	५८२	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४६	६१२
तत्रैकत्वमपज्ञाद्गम्	११	२२२	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	५८	६१५
तत्रोत्पत्तिरविभक्ता	४२	२३०	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४४	६२५
तत्रौपधानं चोद्यन्ते	२५	४१६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	६९	६२७
तत्संयोगात्कर्मणो-	४०	२०१	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	५	६२९
तत्संयोगात्क्रतु०	२३	१००	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१५	६३०
तत्संस्कारश्रुतेश्च	३०	६१०	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३	६५२
तत्संस्ववाच	५५	१६६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२२	६५५
तत्सर्वत्राविशेषात्	४०	१६४	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२५	६५६
तत्सर्वार्थमनादेशात्	१३	२४४	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२४	६८१
तत्सर्वार्थमविशेषात्	३५	१५२	तथा चान्यार्थदर्शनं कामु०	५७	६२६
तत्सिद्धिः	२३	५४	तथाऽऽज्यभागामिः-	१६	४८७
तथा कर्मोपदेश-	१७	६२१	तथा तद्ग्रहणे-	३२	५८९
तथा कामोऽर्थसंयोगात्	१३	२०७	तथा द्रव्येषु-	२५	२३९
तथाऽभिग्रहावपोः	८	४१५	तथा निर्मन्थये	१२	५१
तथाच लिङ्गम्	१७	२२३	तथाऽन्तःक्रतु०	२९	३१६
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	४४	४९०	तथा पयःप्रतिषेधः-	५१	६२६
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	६१	५२६	तथाऽपूर्वम्	२९	२७५
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	७२	५६३	तथा पूर्ववति स्यात्....	२७	४१३
तथाच लोकभूतेषु	६	२२०	तथा फलाभावात्	३	२१
तथा च सोम०	६८	५२७	तथा भक्षप्रैषा०	२८	३७१
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३१	२६१	तथाऽभिघारणस्य	३८	५२१
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३८	२६२	तथाऽभिधानेन	९	१९२
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४१	२६२	तथाभूतेन-	१०	५१५
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	७	२६६	तथा पाज्यापुरोरुचोः	१९	६८
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२०	२८३	तथा घृष्य वेदिः....	१३	१९४
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	११	३०४	तथाऽऽरम्भासमवापात्-	२८	५४१
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३८	३०७	तथाऽवज्वलनम्	५७	४२२
तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१५	३४०	तथाऽवभृथः सोमात्....	१२	३८३

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
तथा व्रतम्-	२०	६७१	तदुत्पत्तेर्वा-	२४	६९०
तथा शरेष्वपि	३३	४१३	तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः-	४१	४५०
तथाऽऽशिरे	४१	६४८	तदुत्सर्गे कर्माणि-	३	२२०
तथा सोमविकारा०	२६	३०१	तदुपहृत उपह्वयस्व-	४१	१७५
तथा स्यादध्वर०	१८	६३१	तद्ग्रन्थं वचनात्-....	४	४३६
तथा हि लिङ्गदर्शनम्....	२८	३१६	तदेकदेशो वा-	३	२३२
तथाऽऽह्वानमपीति-...	५	१२३	तदेकपात्राणाम्-	४३	१७६
तथेतरस्मिन्	३५	४१३	तद्गुणास्तु-....	९	४८
तथेतरस्मिन्	५५	५२६	तद्ग्रहणा(तद्गुणा)द्वा-	५१	२०३
तथेतरस्मिन्	४२	६२५	तद्देशानां वा-....	६६	५६२
तथेतरस्मिन्	२४	६९९	तद्देशानां वा संघात०	२५	४२३
तथेह	४०	६२५	तद्भविःशब्दाभेति चेत्	२०	३३१
तथेहापि स्यात्	३०	४१३	तद्धि तथेति-....	२९	६४६
तथैकार्यविकारे-	६१	५९७	तद्धतस्थानात्-	२५	६४६
तथोत्थानविसर्जने	१०	१२४	तद्धतानां क्रियार्थेन	२५	२०
तथोत्पत्तिः-....	३२	३८८	तद्भेदात्कर्मणो-	१९	८५
तथोत्तरस्यां ततो-	२५	५४०	तद्युक्तं च	१७	६७०
तदकर्मणि च दोषः-	३	३१८	उद्युक्तस्येति चेत्	१६	४२२
तदपेक्षं च-	२०	६५५	तद्युक्ते च (तु) प्रति०	२७	३६४
तद्भावेऽभिवात्-	५५	४५२	तद्युक्ते तु फलश्रुतिः	८	१९१
तदभ्यासः समासु-	२१	४३७	तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम्	३	३३८
तदर्थत्वात्प्रयोगस्य	३५	३८	तद्भचनाद्विकृतौ-	१७	२७१
तदर्थमिति चेन्न-	६४	६१७	तद्भच्च देवतापाम्-	४२	६१४
तदर्थवचनाच्च-	७	२९७	तद्भच्च लिङ्गदर्शनम्	४२	२०१
तदर्थशास्त्रात्....	३१	२५	तद्भच्च लिङ्गदर्शनम्	१६	२२२
तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्	२८	३६	तद्भच्च शेषवचनम्	१५	१६८
तदष्टसंख्यं श्रवणान्....	४६	२३०	तद्भक्त्यप्रयोजनैकत्वात्	३८	१८४
तदाख्यो वा-	२१	१२८	तद्भक्त्यवसानान्तरे-	३०	१८४
तदादि वाऽभिसंबन्धात्	२४	२७२	तद्भक्तं तु वचन०	३	१७९
तदाऽवयवेपु-	१६	६३०	तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात्	१२	२८८
तदावृत्तिं तु-	७	४१०	तद्व्यपदेशं च	५	४६
तदुक्तदोषम्	२	४३५	तन्नमधये विधानाद्वा-	३	६६६
तदुक्तित्वाच्च दोष०	७	३०४	तन्नमधये विधानाद्वा-	१४	६७८
तदुक्ते श्रवणाञ्जुहोति-	२८	२३९	तन्निसमवाये-	१	६६६

श्रुत्याणि	पृ०	श्रु०	श्रुत्याणि	पृ०	श्रु०
तन्नित्यं तच्चिकीर्षा-....	१७	३२०	ताभिश्च तुल्य०	१५	२५२
तन्नित्यवध	१३	४१२	ताभ्यां वा सह-	३१	६११
तन्व्यापत्वादशक्तेः-....	५८	६२६	तासां च कृत्स्नवचनात्	८	४६५
तन्व्यापत्वाददृष्टो-	२३	६९०	तासामग्निः प्रकृति०	१६	१८२
तपश्च फलसिद्धित्वात्	९	२०६	तुल्यं च-	८	२२
तस्माच्च विमयोगे-	४६	३३७	तुल्यः सर्वेषां पशु०....	१८	१८३
तस्मिंश्च फलदर्शनात्....	२५	२२३	तुल्यत्वात्क्रिययोर्न	७	४७
तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः....	३२	४०३	तुल्यं तु कर्तृप्रभेण	२३	३५
तस्मिन्पेपणम्....	४९	४२२	तुल्यधर्मत्वाच्च	७१	५६३
तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वात्-	४३	६६०	तुल्यवच्चाभिधाय-	३२	६११
तस्मिन्संज्ञाविशेषाः-	१६	३७२	तुल्यवत्प्रसंख्यानात्....	२०	२५९
तस्मिन्संस्कारकर्म-....	२८	७००	तुल्यश्रुतित्वाद्धेतरेः....	१०	६७
तस्मिन्सोमः प्रवर्तेत-	१०	४१५	तुल्यं च कारणश्रुतिः-	३६	२६१
तस्मिन्सु शिष्यमाणां-	२१	३१४	तुल्यं च प्रभुता-	८	५१४
तस्मिन्संभवन्नर्थात्	२४	३१५	तुल्यानां तु-	५५	६२६
तस्य च क्रिया-	१५	३७२	तुल्येषु नाधिकारः-....	१९	४२२
तस्य च देवतायत्वात्	१२	६१९	तृचे वा-	२	५७०
तस्य च पात्रदर्शनात्	१४	४०५	तृचे स्यात्-....	१४	४३७
तस्य(त्र) दानम्-	५०	५२३	तृतीयसवने-....	४४	५५७
तस्य धेनुर्गति-	५६	५२४	तेन च कर्मसंयोगात्....	३३	४०२
तस्य निर्मित्तपरीष्टिः....	३	१६	तेन च संस्तवात्	३५	५७७
तस्य रूपोपदेशान्प्याम्-	२५	१२९	तेन त्वर्थेन यज्ञस्य	३	४१९/२०
तस्य वाऽप्यानुमानिकम्-	१४	६०५	तेनोत्कृष्टस्य कालविधिः	२१	१८३
तस्याऽऽप्रपणात्-	४२	५५६	तेषां वा द्यवदानत्वम्-	५	५८४
तस्यां तु वचनात्-....	२०	४६८	तेषां चैकावदान०	७	४९३
तस्यां तु स्यात्-	६	४८३	तेषां तु वचनात्-	४१	५०१
तस्या यावदुक्तम्-	२४	३०६	तेषामप्रत्यक्ष०	३	४७९
तस्योपदेश०	४१	२०१	तेषामर्थेन संबन्धः	७	११०
तस्योभपथा-	८२	५६६	तेषामग्र्यत्रार्थवशेन	३५	७३
तादर्थ्यात्कर्म०	१२	३०४	तेषामौत्पत्तिकत्वात्....	२७	३१६
तादर्थ्याद्वा-....	२५	४६०	तेषु समवेतानाम्-	१०	६२९
तादर्थ्ये न गुणा०	५	३१२	तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य....	८	३१
तानि द्वैधं गुण०	६	६६	ते सर्वाधाः प्रयुक्तत्वात्	३९	२०१
तान्नीणां वा प्रकरणात्	५०	६१४	त्रयस्तथेति चेत्	११	५७२

सूत्राणि	सू०	१०	सूत्राणि	सू०	२०
अयाणां द्रव्यसंपन्नः	३९	३०८	दिग्बिभागश्च-	१६	१५७
अपीविद्याख्या च	५	१३७	दीक्षाकालस्य-	३८	३४५
अषोदशरात्रादिषु	२७	४०७	दीक्षाणां च-	५९	६३८
त्रिंशच्च परार्थत्वात्	३६	१३४	दीक्षादक्षिणं तु-	११	१९३
त्रिकस्वृचे-	१०	५५१	दीक्षापराधे-	३५	३४४
त्रिवत्सश्च	६०	५२६	दीक्षापरिमाणे-	२८	३४३
त्रिवृत्ति संख्यात्वेन-	२२	५७४	दीक्षामु तु-	१३	३६०
त्रिवृद्धदिति-	१७	५७३	दीक्षितस्य दानं	१२	६०५
त्र्यङ्गैर्वा शरवत्-	११	५८५	दीक्षितादीक्षितं	५७	५७९
त्र्यनीकायाम्-	७७	५६५	दीक्षोपसदां च-	२१	६५५
त्वष्टारं तूपलक्षयेत्	३४	१३३	दूरभूयस्त्वात्-	१२	२२
दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्	७	३६०	दृश्यते....	२३	६९
दक्षिणायुक्वचनाच्च	२४	४२७	दृष्टः प्रयोग इति- ...	३२	४१३
दक्षिणेऽग्नौ-	३३	६३४	दृष्टः प्रयोग इति-	३९	६२५
दधिग्रहो नैमित्तिकः-	८	२५७	देवताया वा-	२	४०९
दायि वा स्यात्-	५६	५४८	देवता तु तदां	३५	४६२
दधिसंघातसामान्यात्	२१	४०६	देवतायां च तदर्थत्वात्-	१९	३२१
दधस्तु गुणं	५५	५४८	देवतायाश्च हेतुत्वम्	२९	४८८
दध्नः स्यान्मूर्तिसामां	१५	४०५	देवतायास्त्वनिर्वचनम्-	५२	६१५
दावैहोमो यज्ञां	१	४१४	देवता वा-	६	४२१
दर्शनमैष्टिकानां स्यात्	१०	३९५	देशपृथक्त्वात्-	४४	६७५
दर्शनाच्चान्यपात्रस्य	७	४१५	देशवद्दुर्मुपांशुत्वम्-	२०	४२३
दर्शनात्काललिङ्गानाम्	२६	३१५	देशमात्रं वा प्रत्यक्षम्-	१६	१९४
दर्शनादिति चेत्	४	१७९	देशमात्रं वा-	१४	१९४
दर्शनाद्विनियोगः स्यात्	१७	३५	दैक्षस्य चेतरेषु	१३	३९६
दर्शनाद्वैकदेशे स्यात्	१८	३३१	दैवतैर्वैककर्म्यात्	११	२८१
दर्शपूर्णमासयोः-	२९	२६१	दोषात्तु वैदिके-	३९	१६४
दर्शयति च	१६	४३७	दोषात्त्रिष्वर्णीकिके-	३४	१६२
दशत्वं लिङ्गदर्शनात्	२७	१९७	दोहयोः कालभेदात्-	२८	१८४
दशपेये कृपं	५५	६३८	घावोस्तपेति चेत्	१८	४५७
दशमविसर्गं	३९	५७७	द्रवत्वं चाविशिष्टम्	१८	४०५
दशमेऽर्हान्नात्-	४०	५७७	द्रव्यं चोत्पत्तिं	११	१११
दानुस्त्वविद्यमानत्वात्-	१६	५८६	द्रव्यं वा स्यात्-	२२	१००
दाने पाकः-	३६	५२०	द्रव्यगुणसंस्कारेषु	३	११०

सूत्राणि	सू०	श्ल०	सूत्राणि	सू०	श्ल०
द्रव्यचोदना पशु०	१७	८५	द्वादशाहे वचनात्-	६५	५८०
द्रव्यत्वेऽपि-	११	६९८	द्वित्ववहुत्वपुक्तं वा	१७	१४७
द्रव्यदेवतम्-	८	६२९	द्विपुरोडाशायाम्-	६२	६१७
द्रव्यदेवतवत्	२२	६३३	द्विभागः स्यात्-	२०	५८८
द्रव्यवत्त्वात्-	१०	३०४	द्विरात्रादीनाम्-	२६	४०६
द्रव्यविकारं तु-	१०	६९८	द्वेष्ये चाचोदनात्-	४६	५०३
द्रव्यविधिसंनिधौ-	३९	५२१	द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्-	५१	४३३
द्रव्यसंख्या हेतु०	११	४२२	द्वैयहकार्ये तु-	२३	३००
द्रव्यसंयोगाच्च	२९	१६१	द्वैधेत्वं च-	६	३७४
द्रव्यसंस्कारः-	३०	२१३	द्व्याधानं च द्वियज्ञवत्	२२	३०६
द्रव्यसंस्कारकर्मसु-	१	२४१	द्व्याघ्रातेषुभौ-	१७	२०८
द्रव्यसंस्कारविरोधे-	३८	३२७	धर्ममात्रे तु कर्म-	७९	६७
द्रव्यस्य च-	२	६४१	धर्ममात्रे त्वदर्शनात्-	२८	६२३
द्रव्याणां कर्मसंयोगे-	१	३०२	धर्मविप्रतिषेधाच्च	४०	१५२
द्रव्याणां तु क्रियार्थानाम्	८	२४३	धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१	२७
द्रव्याणि त्वविशेषण-	७	२२१	धर्मस्यार्थकृतत्वात्-	४०	४४९
द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः-	१६	३८४	धर्माद्वा स्यात्-	५१	६१५
द्रव्यान्तरवद्वा-	४६	६६१	धर्मानुग्रहाच्च	३६	४०३
द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्-	४४	६६०	" "	४२	४०३
द्रव्यान्तरे निवेशात्-	२०	४१३	" "	२३	४०६
द्रव्ये चाचोदितत्वात्	२५	१०६	धर्मोपदेशाच्च-	४	१३७
द्रव्येष्वारम्भगामित्वात्	२९	५४१	धारणार्थत्वात्-	१९	६७१
द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्-	१६	१६९	धारणे च परार्थत्वात्	२९	४७२
द्रव्योत्पत्तेर्विभयोः-	२७	३३३	धारासंयोगाच्च	६४	५६२
द्रव्योपदेश इति चेत्	११	६७	धुर्वेष्वपीति चेत्	२४	५५३
द्रव्योपदेशाद्वा-	५	४१५	धेनुवच्च-	६५	५२७
द्रव्योविधिरिति चेत्	१०	३८२	धौवाद्वा	४८	६१४
द्रव्योस्तु हेतुसामर्थ्यम्-	४८	२३०			
द्वादशशतं वा-	१५	३६१			
द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात्	२९	३४४	न ऋग्व्यपदेशात्	४५	७४
द्वादशाहस्य व्यूह०	७९	५६६	न कर्मणः परार्थत्वात्	१३	६९८
द्वादशाहस्य सत्रत्वम्-	५९	५७९	न कर्मसंयोगात्	४६	५४६
द्वादशाहिककर्महर्षणम्-	१३	३९२	" "	३४	६७४
द्वादशाहे तत्प्रकृति०	१६	६५४	" "	४१	६७४

सूत्राणि	सू०	शू०	सूत्राणि	सू०	शू०
न प्राङ्निघमात्-	३७	६७४	न वैदिकमर्थानिर्देशात्	३१	३८८
न भक्तिवादेपा हि-....	३४	३४४	न वैश्वदेवो-	२६	६७२
न भक्तिवात्	१४	३८३	न वात्पत्ति०	१२	६४३
न भूमिः स्यात्सर्वान्-	३	३५८	न व्यर्थत्वात्-	११	३८२
न मिश्रदेवतत्वात्-	२१	३००	न शब्दपूर्वत्वात्	११	६०४
न यज्ञस्याश्रुतित्वात्	२४	४२३	न शब्दैकत्वात्	३३	२५०
न लौकिकानाम्-	६	४१५	न शास्त्रपरिमाण०	६	३०
न वा कल्पविरोधात्	२२	३५४	न शास्त्रलक्षण०	३८	६४८
न वा कृतत्वात्-	४३	६७४	न शेषसंनिधानात्	३०	२२७
न वाक्यशेषत्वात्	८	३९५	न श्रुतिप्रतिषेधात्	५०	६४९
न वाक्यशेषत्वाद्गुणा०	२३	४१६	न श्रुतिविप्रतिषेधात्	२४	१८३
न वा कत्वमिधानात्-	१५	३९२	” ”	१६	३६८
न वाऽङ्गभूतत्वात्	७	४८३	न श्रुतिसमवायित्वात्	१६	६८
न वा तासां तदर्थ०	१२	१८१	न संयोग०	२३	६७१
न वा तासां तदर्थ०	१७	१८२	न संनिपातित्वात्-	५४	६६४
न वाऽनारभ्यवादत्वात्	३	३५२	न समत्वात्-	१२	५७२
न वा परार्थत्वात्-	५१	५४८	न समवायात्	१२	३१२
न वा परिसंख्यानात्	३३	१९९	न समवायात्	३१	४२८
न वा पात्रत्वात्-	३४	२२८	” ”	४३	६३५
न वा प्रकरणात्प्रत्ययज्ञ०	१४	५१	न सर्वस्मिन्निवेशात्	७	१३८
न वा प्रकरणान्तस्य-	११	१५५	न सर्वेषामनधिकारः (रात्)	३५	१९९
न वा प्रधानत्वात्-	७६	५६४	न स्यादेशान्तरेष्विति-	२०	३५
न वाऽर्थधर्मत्वात्-	१७	३९२	न स्वामित्वं हि-	२०	३५४
न वाऽर्थान्तर०-	४७	४५१	नाकृतत्वात्	१०	२६७
न वाऽविरोधात्	३६	६८५	नाचोदितत्वात्	६०	४५३
न वा शब्दकृतत्वा०	९	२८०	नातत्संस्कारात्	२४	३४२
न वा शब्दप्रथक्त्वात्	२६	५८९	नादृष्टिपरा	१७	१९
न वा संयोगपृथक्त्वात्-	३८	३५७	नाऽऽदानस्य नित्यत्वात्	१२	३६०
न वाऽसंबन्धात्	३३	२९२	नाऽऽधिकारिकत्वात्	५६	४५२
न वा संस्कार०	५३	५४८	नानङ्गत्वात्	३०	३२४
न वा स्यात्-	५२	५४८	नानर्थकत्वात्	३७	३२७
न वा स्वाहाकारेण-....	११	४१५	नानावीजेष्वेकमुल्लसलम्-	१३	२८२
न विंशती दशति-	१४	४१२	नानार्थत्वात्सोमे-	८	६६७
न विधेओदितत्वात्	६६	६२७	नाना वा कर्तृभेदात्	४८	६३६

स्वार्थि	सू०	पृ०	स्वार्थि	सू०	पृ०
नानाहानि वा संघात०	४	४०९	नित्यस्तु स्यादर्शनस्य	१८	१९
नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनम्—	३३	२६१	नित्यो वा स्यादर्थवाद०	११	२५७
नान्यार्थत्वात्	४६	६७५	निमित्तविधात्—	६१	५६१
नाप्रकरणत्वात्	५३	४५२	निमित्तार्थेन वादरिः—	२७	३०७
नाप्रकरणत्वादङ्गस्य—	३८	२१६	नियतं वाऽर्थवत्त्वात्—	२७	३७०
नामधेये गुणश्रुतेः	६	४७	नियमस्तु दक्षिणाभिः—	३६	१९९
नामरूपधर्मविशेष०	८	१०६	नियमार्थः क्वचिद्विधिः	१६	३२०
नाम्रस्त्वौत्पत्तिकत्वात्	३	३८०	नियमार्था गुणश्रुतिः	४०	१८८
नार्थपृथक्त्वात्	७	२४३	नियमार्था वा श्रुतिः	२४	२३८
नार्थपृथक्त्वात्—	१५	६२०	नियमो बहुदेवते—	४१	४६४
नार्थान्यत्वात्	१२	५३५	नियमो वा तन्निमित्तत्वात्—	१५	३१२
नार्थाभावाच्छ्रुतेः	८	३७९	नियमो वा श्रुतिविशेषात्—	५३	४३३
नार्थाभावात्—	६०	५९६	नियमो वैकार्यम्—	३५	३७२
नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात्	२५	५५३	नियमो बोधयभागीत्वात्	८	४५५
नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात्—	१४	२२२	निरवदानात्तु शेषः स्यात्	४४	१६४
नाशिष्टत्वात्—	३०	६४६	निरुद्धे स्यात्संयोगात्	१२	३४०
नाश्रुतत्वात्	२९	५८९	निर्दिष्टस्योत—	३८	६७४
नाश्रुतित्वात्	१७	४२२	निर्देशस्य गुणार्थत्वम्	६	३३०
”	३९	६७४	निर्देशाच्छेषमसौ—	४	३३०
”	१२	६८७	निर्देशात्तु पक्षे स्यात्	२९	३०७
नासंनियमात्	१२	३४	निर्देशात्तु विकल्पे—	२८	६२४
नासंनिधानात्	१५	३७६	निर्देशात्तु विकृती—	७१	२१३
नासंभवात्	५	४६५	निर्देशात्तत्संयोग०	२९	२२७
नासंहानात्कपालवत्	२६	४८८	निर्देशाद्वा तद्धर्मः—	२८	३६४
नासमवापात्	१२	२६७	निर्देशाद्वा त्रपाणाम्—	२६	३०७
नासमवापात्प्रपो०	३१	२४९	निर्देशाद्वा वैदिकानाम्—	३	६७६
नासामर्थ्यात्	३३	३६४	निर्देशाद्वा व्यपतिष्ठेन्—	४७	४५१
निकाशितां च पूर्वस्य—	१९	४००	निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत्	२	३२९
निगदो वा चतुर्थम्—	३८	७४	निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत्	२	३२९
नित्यत्वाच्चान्तिधेः—	५	३५९	निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत्	२	३२९
नित्यधारणाद्वा—	३१	७००	निर्देशो वाऽनाहितार्थः—	९	३६८
नित्यधारणे विकल्पः—	३०	७००	निर्मन्व्यादिदपु चैवम्—	१८	३८५
नित्यानुवादो वा—	३९	५९२	निर्वपणत्वम०	४५	६६१
नित्यश्च उपेष्टशब्दात्	९	२५७	निर्वीतमिति मनुष्यधर्मः	१	१५३
			निवृत्तिदर्शनाद्य —	१२	१९३

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्	२४	४०१	पक्षे वीत्पत्रसंयोगात्	१३	२५८
निवृत्तिर्वाऽर्धलोपात्	३७	४४८	पक्षे संख्या सहस्रवत्	३७	५७७
निशि यज्ञे प्राकृतस्य-	१४	६७८	पञ्चशरावस्तु-	२८	३३४
निष्कासस्यावभृथे-	६१	६३९	पञ्चशरदीपाः-	५२	६३७
निष्पन्नग्रहणाच्चेति चेत्	२९	४१३	पञ्चसंचरेण्यर्थ०	१७	३७६
निष्कयवादाच्च	३३	३३५	पत्नीसंयाजान्तत्वम्-	२९	४२५
निष्कयश्च तदद्भवत्	२६	२६०	पदकर्मप्रयोजकम्-	२५	२२५
नेच्छामिधानात्-	५४	५०५	पयोदोपात्पञ्चशरावे०	६	३३८
नेतरार्थत्वात्	२१	३७७	पयो वा कालसामान्यात्	१६	४०५
नैकत्वात्तस्य च-	८	३५२	पयो वा तत्प्रधानत्वात्-	२२	४०६
नैकदेशत्वात्	२२	१८३	परकृतिपुराकल्पं च-	२६	३६४
नैकदेशत्वात्पशुवत्	१३	६३०	परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्	३१	२०
नैकव्यपदेशात्	४८	५७८	पराकशब्दत्वात्	१८	५५३
नैमित्तिकं तु प्रकृतौ-	१०	१८०	परार्थत्वाच्च शब्दानाम्	७	४३६
नैमित्तिकं तूत्तरात्वम्-	२३	४३८	परायेत्वाद्गुणानाम्	१६	५१
नैमित्तिकं वा-	३३	१५०	परार्थान्येको-	३२	७०१
नैमित्तिकमतुल्यत्वात्-	३६	१८७	परार्थेन त्वर्थसामान्यम्-	४४	४५०
नैमित्तिके तु-	६९	५८१	परिक्रयश्च तादर्थ्यात्	३५	४२९
नैमित्तिके विकारत्वात्-	४	२४२	परिक्रयाच्च-	५१	५२३
नैष्कर्वुकेण-	२८	४९७	परिक्रयार्थं वा	२३	४९४
नोत्तरेण-	३९	६३४	परिक्रियाविभागाद्वा-	६६	५८०
नोत्पत्तिशब्दत्वात्	१९	४५७	परिक्रीतवचनाच्च	२६	४९७
नोत्पत्तिसंयोगात्	३५	२५०	परिमाणं चानियमे-	३१	६२४
नोत्पत्तौ हि	२४	१९६	परिधिर्द्वयर्थत्वात्-	२६	६८२
नोपदिष्टत्वात्	५	६५३	परिसंख्या	४२	२६
नोत्पत्तिकत्वात्	५	३७२	परिसंख्यार्थं श्रवणम्-	२२	३८५
न्यायव्यतिरेकपेधाच्च	२५	२९१	परुषि दित्त-पूर्णघृत०	१७	१५७
न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्	४१	२१६	परेणावेदनादीक्षितः-	२९	२९२
न्याय्यानि वा-	११	६६८	परेषां मतिपेधः-	७१	५१२
न्याय्यो वा कर्मसंयो०	४५	३१०	परेषु चाग्रशब्दः-	६७	५६३
			परो नित्यानुवादः-	३६	४७३
			पर्यभिक्करणाच्च	१२	४०५
			पर्यभिकृतानामुत्सर्गे-	५१	४७६
			पर्यभिकृतानामुत्सर्गे प्राजा-४९	६३६	

प

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत्
पक्षेणेति चेत्

१८ १४७
३४ १९९

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
पर्याप्त इति-....	८ २८८	पिण्डार्थत्वाच्च-	५१	४२२
पवमानहविःपु-	१२ ६५४	पितृपन्नः स्वकालत्वात्-	१९	२५९
पवमाने रयाताम्	२१ ५३८	पितृयज्ञे तु दर्शनात्-	१२	३६९
पशावनालम्भात्-	२७ २२७	पितृयज्ञे संयुक्तस्य-	१०	३६८
पशावपीति चेत्	१९ ४८८	पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषाम्	२२	१३१
पशुगणे तस्य-	१० २८१	पुनराधेयमोदनवत्	२६	३३३
पशुचोदनायाम्-	३० ३७२	पुरस्ताद्देन्द्रवापवस्य-	७०	५६३
पशुः पुरोडाशविकारः-	१० ४०५	पुरुपकल्पेन वा-	३६	३५७
पशुगणे-	३० ६५७	पुरुपश्च कर्माधत्वात्....	६	११०
पशुत्वं चैकशब्धात्	४८ ४३२	पुरुपापनयात्-	२०	४९६
पशुपुरोडाशस्य च-....	९ ४०४	पुरुपापनयो वा-	१९	४९५
पशुसवनीयेषु-	३० ६८३	पुरुपार्थक्यसिद्धित्वात्-	१	३११
पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यात्-	१६ ४६६	पुरोडाशस्त्वानर्देशे-....	१९	३००
पशोरेकहविष्टम्-	१ ५८४	पुरोडाशाभ्याम्-	३५	६१२
पशोश्च-	३२ ६८३	पुरोनुवाक्याधिकारो वा-	४४	२०२
पशौ च लिङ्गं	१२ ३२६	पूर्वं च लिङ्गदर्शनात्....	२३	२९१
पशौ च पुरोडाशे-	१६ ६४४	पूर्ववत्त्वाच्च-	५३	४७५
पशौ तु चोदनेकत्वात्-	१७ ६३०	पूर्ववन्तोऽविधानार्थाः....	१७	५२
पशौ तु संगृते-	१२ ६७८	पूर्वास्मिंश्च मन्त्रत्वदर्शनात्	१७	५१६
पशुर्लं रशना स्यात्-	२२ २६०	पूर्वास्मिंश्चावभृथस्य	५८	६३८
पशुर्लं वा तदर्थः स्यात्	२७ २६०	पूर्वस्य चावांशष्टत्वान्	४३	४०३
पश्चतिरेकश्च	२७ ६५६	पूर्वश्च तुल्यकालत्वात्....	८	६०३
पश्चतिरेके च-	४२ ५७७	पृथक्त्वानवेशात् ---	२१	८६
पश्चाभधानाद्वा-	४६ ४३२	पृथक्त्वाद्यवतिष्ठेत	९	२४३
पश्चानन्तर्पात्-	१७ ४०५	पृथक्त्वाद्द्रवितः-	३४	६२४
पाऊस्य च-	३७ ५२०	पृथक्त्वे त्वाभयानयोः-	३४	२६१
पाणेः प्रत्यङ्गभावात्-	१५ ३५३	पृथक्त्वे वा-	५५	४२२
पाणेस्त्वभ्यातं	१४ ६४३	पृथक्त्वाज्यवद्वा-	६३	५८०
पालीवते तु पूर्वत्वात्	१९ ९८	पृथक्त्वाज्ये-	४३	५४६
पालीवते तु पूर्ववत्	३२ १३२	पृथक्त्वेऽन्व-	२५	५७५
पात्रेषु च-	१० ६६८	पृथक्त्वे वाऽतदर्थत्वान्	१६	५७३
पार्वगहोमयोस्त्वमर्वात्तः-	५१ ४५२	पृथक्त्वे वा मर्वात्-	२७	५७३
पातन्पावस्य तद्वत्	३८ १६३	पृथक्त्वे रमभोजनम्-	४	५०१
पातुर्लं वा-	३१ ६८३	पृथक्त्वात् पुगवाद्भिः-		

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
पृष्ठचावृत्तौ- ...	८५	५६७	प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनम्-	१	४५४
पौर्णमासीवदुपांशुयाजः-	९	८३	प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्	२	१७२
पौर्णमासी वा श्रुति०	११	२९८	प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ...	३७	५५५
पौर्णमास्यामनियमः--	३०	३४४	प्रकृत्यनुपरोधाच्च ...	१४	५१५
पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमात्-	१७	२९९	प्रकृत्यनुपरोधाच्च ...	१९	५१६
पौर्वापर्यं चाभ्यासे ...	२७	५१७	प्रकृत्यर्थत्वात्-	४३	६४२
पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यम्-	५४	३५०	प्रकृत्या च पूर्ववत्-....	४५	६२५
पौष्णं पेपणं विकृतौ-	३४	१५०	प्रक्रमात्तु नियम्येता० ...	१३	३१२
प्रकरणं तु पौर्णमास्याम्	३	८१	प्रक्रमाद्वा नियोगेन ...	२२	१०६
प्रकरणविशेषाच्च ...	१६	४५७	प्रख्याभावाच्च योगस्य	२२	१९
प्रकरणविशेषात्तु- ...	९	१८९	प्रगाथे च ...	२७	४४०
प्रकरणविशेषादसंपुक्तम्-	१	१९०	प्रणयनं तु- ...	१९	३८५
प्रकरणविशेषाद्वा- ...	२१	१५९	प्रणीतादि तथेति- ...	२३	४२३
प्रकरणशब्दसामान्यात्-	१	२५४	प्रतिकर्षो वा-	६८	५६३
प्रकरणात्तु कालः स्यात्	१४	२९८	प्रतिदक्षिणं वा-	२	६५२
प्रकरणादिति चेत् ...	३४	२५०	प्रतिनिधिश्च तद्वत् ...	३७	१८७
प्रकरणाद्दोषत्पत्य० ...	२९	१९७	प्रतिनिधौ चाविकारात्	२३	४६०
प्रकरणान्तरे- ...	२४	१०१	प्रतिपत्तिरिति चेत् ...	१४	१२५
प्रकरणाविभागादुभे-....	१८	१२६	प्रतिपत्तिरिति चेन्न-....	६३	६३९
प्रकरणाविभागाद्वा-....	२९	१८४	प्रतिपत्तिर्वाऽऽकर्षे० ...	६५	६४०
प्रकरणाविभागे च- ...	५	२५६	प्रतिपत्तिर्वा तन्प्रापत्वात्-	२२	२३७
प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात्	४६	३४७	प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम्	४५	६४९
प्रकरणे संभवन्न० ...	२४	२३	प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य-	११	२३४
प्रकृतिकर्षे च- ...	६९	५६३	प्रतिपत्तिस्तु-	१४	६९८
प्रकृतिकालात्तत्ते- ...	४९	६४९	प्रतिपत्ती तु वे- ...	२७	४१६
प्रकृतिदर्शनाच्च ...	३८	५५५	प्रतिप्रधानं वा- ...	४०	६५९
प्रकर्तालङ्कारसंयोगात्....	१	५३०	प्रतिप्रस्थातुश्च- ...	२२	५८८
प्रकृतिवत्तत्स्य-....	२	५१४	प्रतिपूर्पं च दर्शनात् ...	५	२३२
प्रकृतिविकृतयोश्च ...	१०	१६	प्रतिपिद्धं चाविशेषेण-	२०	३२१
प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वम्-	१७	२८३	प्रतिपिद्धविज्ञानाद्वा ...	४५	६१२
प्रकृतेरिति चेत् ...	१३	३८३	प्रतिपिद्धे च-....	२१	२५९
प्रकृतेश्च ...	२१	५७४	प्रतिपिध्यविधानाद्वा-	५७	६१५
प्रकृतौ च- ...	३५	५५५	प्रतिपेधः प्रदेशे-	१	५९९
प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात्-	१५	२६९	प्रतिपेधः स्यादिति-....	२८	५८२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
प्रतिषेधश्च-	३६	४९९	प्रयाजानां तु-	४२	५९५
प्रतिषेधस्य त्वरा०	४२	५९३	प्रयाजे च तन्व्यापत्वात्	१४	४८६
प्रतिषेधाच्च पूर्व०	४६	१८८	प्रयाजेऽपीति चेत्	५९	४५३
प्रतिषेधाच्चोर्ध्वम्-	४२	३४६	प्रयागे त्वार्यनिर्वृत्तेः	५२	६६३
प्रतिषेधाच्च	७२	५१२	प्रयुज्यत इति चेत्	१२	४३६
”	२२	६०८	प्रयोगचोदनाभावात्	३०	३९७
प्रतिषेधादरुमेति-	१०	६०४	प्रयोगचोदनेति-	३६	६३४
प्रतिषेधार्थ०	४०	५९३	प्रयोगशास्त्रमिति-	११	३४
प्रतिषेधे त्व (ष्व)रुर्म०	१९	३१३	प्रयोगस्य परम्	१४	१८
प्रतिषेधो वा- ...	३७	५९२	प्रयोगान्तरे वोभयानुग्रहः-	५२	३४९
प्रतिहोमश्चेत्सापम्-	४३	३४७	प्रयोगे पुरुषश्रुतेः-	३	३१२
प्रतीपत इति चेत्	१३	२२२	प्रयोगोत्पत्तेशास्त्रत्वात्	२४	३६
प्रत्यक्षादुपसंयोगात्-	४	३८०	प्रयोजनाभिसंबन्धात्	१	६१९
प्रत्यक्षोपदेशाच्च-	३३	१७३	प्रयोजनेऋत्वात्	७	६५२
प्रत्यङ्गं वा-	२	५८४	प्रवृत्तत्वात्परस्पा०	४६	१७६
प्रत्ययं चापि दर्शयति	३०	१०७	प्रवृत्तवर्णात्-	३५	६७४
प्रत्ययाच्च	१६	२४५	प्रवृत्तित्वादिति-	३	३९५
प्रत्ययात्	४८	५२२	प्रवृत्तेऽपीति चेत्	३६	३२६
प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति-	४	३१२	प्रवृत्तेर्वृत्तेतुत्वात्- ...	५४	४७६
प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्-	३	३०२	प्रवृत्ते वा प्रापणात्-....	१३	३४०
प्रत्यहं सर्वसंस्कारः-	६८	५८१	प्रवृत्ते वा प्रापणात्-....	२६	३४२
प्रथमं वा-	४३	६२५	प्रवृत्तौ चापि वादृष्ट्यात्	२१	४००
प्रथमस्य वा-....	२१	६३१	प्रवृत्त्या वृत्तकालानाम्	२५	२७३
प्रथमोत्तमयोः-	२३	३८६	प्रवृत्त्या तुल्यकालानाम्-	८	२६७
प्रधानं चापि सादनवत्	७५	५६४	प्रवृत्त्या निपतरय-	१९	३९२
प्रधानदर्शनम्-	३२	४७२	प्रशंसा-	२६	५६
प्रधानं त्वद्गम्युक्तम्-	४	५१४	प्रशंसा वा-	४१	२५४
प्रधानकमार्थत्वान्-	५३	६२६	प्रशंसा सोमशब्दः	६	४०४
प्रधानाद्यान्यसंयुक्तात्	५	४८२	प्रसूते शास्त्राश्रयणवत्	४३	३३७
प्रधानापरार्थे-	१८	६४५	प्रसूतेऽस्त्वर्थप्रधानम्	२३	४७०
प्रधानेनाभिसंयोगात्-	४०	२५३	प्रसूतेऽस्त्वर्थप्रधानम्	२५	४९०
प्रधाने श्रुतव्यक्षणम्	७	३३०	प्रसूतेऽस्त्वर्थप्रधानम्	६३	५२६
प्रमुखादात्त्वव्ययम्-	४२	७०३	प्रसूतेऽस्त्वर्थप्रधानम्	२१	३८५
प्रयाजार्थात्-	११	५३५			

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
प्राकृतस्य गुणश्रुतौ—	२६	५४१	फलं तु तत्प्रधानायाम्	३	२४१
प्राकृताच्च पुरस्ताच्चत्....	२२	२८४	फलं तु सह चेट्या	१०	१११
प्रागपरोधात्—	२४	१६०	फलमात्रेणो निर्देशात्—	१८	२४५
प्रागाथादिकं (प्रागाथिकं)—	२५	४४०	फलवत्तां (च) दर्शयति	२१	३०५
प्राग्लोकंप्रणयाः—	२०	२९१	फलवद्भोक्तृहेतुत्वात्—....	७	२५६
प्राजापत्येषु—....	६	५३३	फलश्रुतेस्तु कर्म—....	२५	८२
प्रातरनुवाके च—	४५	२०२	फलसंयोगस्त्वचोदिते—	३८	२५१
प्रातस्तु पोडशिनि	४४	३४७	फलसंयोगात्—	६	१९०
प्रापणाच्च निमित्तस्य....	३३	२७६	फलस्य कर्मेनिष्पत्तेः—	१७	२२
प्राप्तिस्तु—	१३	५५२	फलस्याऽऽरंभनिर्वृत्तेः—	३२	६२४
प्राप्तैर्वा पूर्वस्य—	४१	५९३	फलभावाच्चेति चेत्—....	१२	६२०
प्रायश्चित्तं निमित्तेन	२१	१०६	फलार्थत्वात्कर्मणः—	४	३०३
प्रायश्चित्तमधिकारे—	४५	३४७	फलार्थत्वात्तु—....	२०	३०५
प्रायश्चित्तमापदि स्यात्	३५	३५६	फलार्थत्वाद्वाऽनियमः—	१४	३१२
प्रायश्चित्तविधानाच्च	७	३१८	फलैकत्वात्—	२२	६३१
प्रायश्चित्तविधानाच्च	२९	३५६	फलोत्साहाविशेषात्तु	१३	३०४
प्रायश्चित्तेषु—....	१६	६८८	फलोपदेशो वा—	२६	२४६
प्राये वचनाच्च....	१२	८३			
प्राश्चेत वा—...	३३	५७७			
प्रासङ्गिकं च—	२८	२७५	बहिष्पवमाने—	२६	५५४
प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तम्—	२८	४७१	बहुवचनेन—	३८	६२५
प्रासनवन्मैत्रावरुणाय—	१६	२३६	बहूनां तु प्रवृत्तेः	२२	३२२
प्रासानुवचनम्—	४३	२०२	बर्हिराज्यपोरसंस्कारे....	१०	४९
प्राेषु च पटाधिकारात्	२२	२११	बहूनामिति—....	५०	५७८
प्रासणाच्च	११	४०५	बहूर्थत्वाच्च	४९	६२६
प्रासणीष्वर्थसंयोगात्....	११	५०	बाहुप्रशंसा वा	२४	४७०
			बु(वृ)धन्वान्पवमानवत्—	३०	५४१
फ			बुद्धशास्त्रात्	३३	२५
फलं च पुरुषार्थत्वात्....	५	११०	ब्रह्मदाने—	७०	५२७
फलं चाकर्मसंनिधौ	२५	१०२	ब्रह्माऽपीति—....	३६	६७४
फलकामो निमित्तम्—	९	३१२	ब्राह्मणाविहितेषु—	३१	६९३
फलचमसविधानात्—....	४४	७०३	ब्राह्मणस्य तु सोमविद्या०	३१	३१७
फलचमसो नैमित्तिकाः	४७	१७७	ब्राह्मणानां वैतरयोः—	१८	३५४
फलदेवतपौत्र....	४	४२०	ब्राह्मणा वा तुल्यशब्द०	५३	१७८
फलोन्वृत्तिश्च....	२९	६९			

सूत्राणि	पृ०	पृ०	सूत्राणि	पृ०	पृ०
			मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात्....	१२	२८१
			मन्त्राणां कारणार्थं....	२५	६९१
			मन्त्राणां कर्मं....	१८	६८३
भक्तिरसंनिधावना०	४३	२१७	मन्त्राणां संनिपाति०....	२९	६९२
भक्त्या निष्कपवादः स्यात्	२८	२६१	मन्त्राश्च संनिपाति०....	१८	६७०
भक्त्या वाऽप्यज्ञशेषत्वात्-	३४	३८९	मन्त्राश्चाकर्मकरणाः-....	१५	२०८
भक्त्येति चेत्	३४	४१३	मन्त्रेष्ववाक्यं....	२०	६०८
भक्त्येति चेत्	४१	६२५	मन्त्रोपदेशो....	२१	६९०
भक्षाणां तु-	१३	४९४	मांसं तु सर्वनीयानाम्-	४२	२१७
भक्षार्थो वा द्रव्यै-	५६	१६६	मांसपाकप्रतिषेधश्च-....	२	६७६
भक्षाश्रवणात्-	५४	१६६	मांसपाको विहितं....	६	६७६
भागित्वाच्च नियम्येत-	७	३९१	माधी वैकाष्टकाश्रुतेः....	३२	३४४
भागित्वाद्वा-....	४७	५२२	मानं प्रत्युत्पादयेत्-....	७८	५८३
भाषास्वरोपदेशात्-....	२०	६९०	मानसमहरन्तरम्-....	३४	५७७
भावार्थोऽप्यर्थशब्दाः....	१	६१	मासि ग्रहणं च-....	२४	६०९
भूमा	२७	५७	मासि ग्रहणमभ्यासं	२८	६०९
भूपस्त्वैनोभयश्रुति	१०	१३९	मिथश्चानर्थसंबन्धः....	१५	५१
भृतत्वाच्च-	३२	६७३	मिथश्चानर्थसंबन्धात्....	२३	११३
भेदस्तु कालभेदात्-....	६८	६२७	मिथो विप्रतिषेधाच्च-	६	३९१
भेदस्तु गुणसंयोगात्....	६७	५८०	मुख्यं वा-	२३	६८१
भेदस्तु तद्भेदात्-	२४	६५६	मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानाम्-	१४	२६८
भेदस्तु संदेहात्-	३१	६५८	मुख्यशब्दाभिस्तत्वाच्च	२४	२२४
भोजने तत्संख्यम्-	५७	५५९	मुख्यसाधारणम्-	३६	६४८
भेदार्थमिति-	१४	३३०	मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात्	५३	१६६
			मुख्याधिगमे मुख्यं	३५	३२६
			मुख्यानन्तर्यमात्रेणः-	१८	२८३
मधु न दीक्षिता-	३२	५७७	मुख्यार्थो वाऽङ्गस्यां	३५	२१५
मधूदके द्रवसामान्यात्-	४०	४०३	मुख्येन वा-....	६०	५६१
मध्यमयोर्वी-	२४	३८६	मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात्	३४	७०१
मध्यमार्थां तु-	१९	२९०	मुष्टिकापालावदानां....	४	२७९
मध्यमार्थां तु-	३	२५५	मुष्टिलोपात्तु-	६४	५०९
मध्यमस्थं यस्य तन्मध्ये	४२	५४५	मेघपतित्वं स्वामिदेव०	३२	४६२
मनोतापां तु-	१६	२७०	य		
मन्त्रतस्तु विरोधे-	१३	४८५	य एतेनेत्याग्रष्टोमः....	३७	२९३
मन्त्रवर्णश्च तद्भत्....	५४	४५२			
मन्त्रवर्णाच्च	५४	४५२			
मन्त्रविशेषनिर्देशात्-	३१	५४१			

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
यजतिचोदनात्-	६०	५७९	यस्य वा प्रभुः-	२	३५८
यजतिचोदनाद्रव्य०	२७	२३९	यस्य वा संनिधाने-	४१	५२१
यजतिस्तु द्रव्यसूत्रे-	१४	९५	पाञ्चक्रायणमविद्यमाने-	२६	३७०
यजमानसंस्कारो-	३५	६४८	पाजमानास्तु तत्प्रधान०	४	२०५
यज्जुर्पुक्ते-	७४	५२९	पाजमाने समाख्यानात्	१२	२०६
यज्जुंषि वा ऋषुपत्वात्	४०	७४	याज्यानुवाक्यासु-	३	६९६
यज्ञकर्म प्रधानम्-	१	४१८	याज्यापनयेनापनीतो-	४४	१७६
यज्ञस्य वा वत्संप्रयोगात्	२१	४२३	याज्यावपट्टकार०	३२	६९३
यज्ञायुधानि-	३४	६४८	यावच्छ्रुतीति-	६२	५९७
यज्ञोत्पत्त्युपदेशे-	४२	६७४	यावज्जीविकोऽभ्यासः	१	१०५
यत्रेति वाऽर्थवत्त्वात्	२१	६८	यावत्स्वं वा-	४७	६२५
यत्स्थाने वा तद्वीतिः-	५५	४३४	यावदर्थं वा-	७३	५८१
यथादेवतम्-	२८	१३१	यावद्भुक्तम्	२४	४१३
यथानिवेशं च-	९	५५०	यावद्भुक्तं वा-	३०	५५४
यथामवानं वा	३	२९७	यावद्भुक्तं वा कर्मणः	१३	९६
यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारा०	१६	१२६	यावद्भुक्तमुपयोगः-	४८	५०३
यथार्थं त्वन्यापस्याचोदित०	१३	४५६	धूपवदिति-	४५	५४६
यथाश्रुतीति चेत्	२२	३३२	धूपश्चाकर्मकाल०	३	६४२
यथोक्तं वा संनिधानात्	४९	४३२	धूपार्द्धं वा तत्संस्कारात्	२३	२६०
यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेः-	३३	५४२	येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे-	४	६१
यदभीज्या वा तद्विप्रपौ	५८	४५३	येषां वाऽपरयोर्होमः	२४	४१६
यदि च हेतुः	३०	२५	येषामुत्पत्तौ स्वे-	३	६१
यदि तु कर्मणो-	४	६२२	यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते	७	६६
यदि तु ब्रह्मणस्तदूनम्-	७२	५२७	यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते	८	६६
यदि तु वचनात्-	४९	५०४	योगसिद्धिर्वाऽर्थस्यो०	२८	२४७।८
यदि तु सांनार्यम्-	४२	६१२	योगाद्धा-	१३	६७८
यदि वाऽप्यभिधानवत्-	८	३७४	योनिशस्याश्च-	१७	३७२
यदि वाऽविशये-	३१	४१३	यो वा यजनीये-	३७	६४८
यद्यपि चतुरवती-	७०	५९८	योऽप्यस्तु विरोधे-	२७	६८२
यद्युद्गाता जघन्यः-	५५	३५०			
यद्युर्वा कारणागमात्	४५	१७६			
यस्मिन्गुणोपदेशः	३	४२	रशना च लिङ्गदर्शो	१	१८५
यस्मिन्प्रातिः पुरुषस्य	२	२१८	रसप्रतिपेधो वा-	४०	४७३
यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्-	२	३९४	रूपं वाऽशेषभूतत्वात्.	२९	३८८

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
रूपान्तरायात्	११	२२	लिङ्गदर्शनाच्च	४	३९५
रूपान्यत्वान्न	३९	३७२	लिङ्गदर्शनाच्च	१३	४१५
रूपाल्लिङ्गाच्च	३७	३७२	लिङ्गदर्शनाच्च	२०	४१६
			लिङ्गदर्शनाच्च	२२	४३७
			लिङ्गदर्शनाच्च	२	४५५
लक्षणमात्रमितरत्	१४	३४०	लिङ्गदर्शनाच्च	५	४५५
लक्षणार्था गृह्यश्रुतिः	९	३३८	लिङ्गदर्शनाच्च	२८	४६१
लक्षणार्था गृह्यश्रुतिः	४४	४७५	लिङ्गदर्शनाच्च	१५	४८६
लाघवातिपरिचिञ्च-	६	६५२	लिङ्गदर्शनाच्च	२१	४८८
लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षा(विता)धर्म	७	४५५	लिङ्गदर्शनाच्च	४१	४२०
लिङ्गं संघातधर्मः स्यात्	१६	३९२	लिङ्गदर्शनाच्च	४९	५२२
लिङ्गक्रमसमाख्यानात्	१९	१२७	लिङ्गदर्शनाच्च	५	५३२
लिङ्गदर्शनाच्च	२३	१९	लिङ्गदर्शनाच्च	२	५४९
लिङ्गदर्शनाच्च	८	८१	लिङ्गदर्शनाच्च	५१	५५७
लिङ्गदर्शनाच्च	२	९५	लिङ्गदर्शनाच्च	७४	५६४
लिङ्गदर्शनाच्च	१५	९६	लिङ्गदर्शनाच्च	८७	५६७
लिङ्गदर्शनाच्च	४२	१५२	लिङ्गदर्शनाच्च	२६	५७५
लिङ्गदर्शनाच्च	४२	१६४	लिङ्गदर्शनाच्च	२६	६०९
लिङ्गदर्शनाच्च	५१	१६५	लिङ्गदर्शनाच्च	३१	६३३
लिङ्गदर्शनाच्च	५१	१७७	लिङ्गदर्शनाच्च	४४	६३५
लिङ्गदर्शनाच्च	१३	१८१	लिङ्गदर्शनाच्च	२८	६४६
लिङ्गदर्शनाच्च	२६	१८३	लिङ्गदर्शनाच्च	१३	६५४
लिङ्गदर्शनाच्च	५	१९०	लिङ्गदर्शनाच्च	१०	६७७
लिङ्गदर्शनाच्च	२७	२१२	लिङ्गदर्शनाच्च	४	६९६
लिङ्गदर्शनाच्च	१०	२२१	लिङ्गदर्शनाच्च फर्म०	३	१०५
लिङ्गदर्शनाच्च	३२	२२७	लिङ्गदर्शनाच्चपति०	२८	४४०
लिङ्गदर्शनाच्च	१८	२९०	लिङ्गमवशिष्टं संरूपायाः-	५	५४९
लिङ्गदर्शनाच्च	४	२९७	लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वात्	२४	१०६
लिङ्गदर्शनाच्च	१८	३०५	लिङ्गविशेषनिर्देशात्	६	३०३
लिङ्गदर्शनाच्च	५२	३१०	लिङ्गविशेषनिर्देशात्	४५	४३२
लिङ्गदर्शनाच्च	१७	३५४	लिङ्गविशेषनिर्देशात्समा०	२७	१३१
लिङ्गदर्शनाच्च	१७	३६१	लिङ्गसमवायात्	२८	५८
लिङ्गदर्शनाच्च	१९	३७७	लिङ्गसमाख्यानभ्याम्	२४	१२९
लिङ्गदर्शनाच्च	१०	३७९	लिङ्गसाधारणपादिकल्पः-	२७	४०१
लिङ्गदर्शनाच्च	१५	३८३			

सूत्राणि	सू०	श्ल०	सूत्राणि	सू०	श्ल०
विधिभन्नयोरैकार्थ्यम्....	३०	७०	विप्रतिषेधात्क्रियाप्रकरणे	२२	५१६
विधिरप्येकदेशे-	४०	३२८	विप्रतिषेधात्ताभिः-	१८	२५९
विधिरिति चेत्	७	३९५	विप्रतिषेधात्तु-	३७	३६५
विधिरिति चेत्	२२	४१६	विप्रतिषेधे करणः-....	२१	२१०
विधिरिति चेन्न-	७०	६२७	विप्रतिषेधे तद्वचनात्-	७०	५११
विधिर्वा संयोगान्तरात्	१७	१५८	विप्रतिषेधे परम्	३९	७०२
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्	१२	१५५	विप्रयोगे च दर्शनात्	१६	२०८
विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वा-	१९	२३	विभक्ते वा-	५	५७१
विधिवत्प्रकरणविभागे-	६४	६२७	विभज्य तु-	७१	५८१
विधिशब्दस्य-	२३	५३९	विभवाद्वा-	६०	६२७
विधिशब्दाश्च	५३	२६	विभागं चापि-	५२	५२३
विधिश्चानर्थकः कश्चित्	२३	२३	विभागश्रुतेः प्रापश्चित्तम्-	४९	३४८
विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्	१५	१५६	विरोधश्चापि पूर्ववत्	६	१०५
विधिस्त्वपूर्वत्वात्-	३	१५३	विरोधित्वाच्च-	६६	५९८
विधेः कर्मापवर्गित्वात्-	२९	२४०	विरोधिनां च-	६८	५९८
विधेः प्रकरणान्तरे- ...	१	४७९	विरोधिना त्वसंयोगात्	३२	१०७
विधेरतु तत्र भावात्-	२०	५१६	विरोधिनामेकश्रुतौ-....	५१	५९६
विधेरतु विप्रकर्षः-	१४	५७३	विरोधे च श्रुतिविशेषात्	३२	२१४
विधेस्त्वित्यर्थत्वत्वात्-	६३	६२७	विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात्	३	२८
विधेस्त्वैकश्रुतित्वात्-	१६	६२०	विरोध्यग्रहणात्-	५४	५९६
विधौ च वाक्यभेदः...	२५	२३	विवृद्धिः कमभेदात्-	१	२८६
विधौ तु वेदसंयोगात्	२९	३६४	विवृद्धिर्वा निपमादानु०	१४	२८२
विध्यतिदेशात्-	१६	५१५	विशये च-	१०	५०२
विध्यन्तो वा-	१०	३९१	विशये प्रापदर्शनात्....	१६	९७
विध्यपरार्थे च दर्शनात्	६	३१८	विशये लौकिकः स्यात्-	३०	३८८
विध्यैकत्वादिति-	३१	६४७	विशेषदर्शनाच्च	४	८१
विनिर्हते न सुष्टीनाम्-	१८	३४१	विशेषार्था पुनःश्रुतिः....	८	६५२
विप्रतिपत्तिर्वा-	४५	६४९	विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्	४७	४३२
विप्रतिपत्तो तासाम्-	३२	४८९	विश्वजिति वत्सत्त्व०	१	६८६
विप्रतिपत्तौ वा-	१८	२७१	विश्वजिति सर्वशृष्टे-	६	३८२
विप्रतिपत्तौ विकल्पः-	१५	४५७	विश्वजित्त्वमवृत्ते-	३२	३३५
विप्रतिपत्तौ हविषा-....	३२	४०२	विश्वामित्रस्य-	२६	३३५
विप्रतिपिद्धधर्माणाम्-	२२	६७९	विष्णुर्वा स्यात्-	५३	६१५
विप्रतिषेधाच्च....	२१	६७१	विहारदर्शनम्-	२०	३९२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
विहारमकृतित्वाच्च	९	५७२	व्यपदेशादपक्रुष्येत	२२	१५९
विहारप्रतिषेधाच्च	७	५७२	व्यपदेशादितरेषाम्	१४	२०७
विहारस्य प्रभुत्वात्-....	२७	३५६	व्यपदेशादेवतान्तरम्	१७	४८७
विहारो लौकिकानाम्-	१	६७६	व्यपवर्गं च दर्शयति....	४	१०५
विहितप्रतिषेधात्	२६	१०६	व्यर्थे स्तुतिरन्याप्येति-	२८	२५
विहितप्रतिषेधो वा	३७	४७३	व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात्	२७	१२१
विहितस्तु सर्वधर्मः	८	११०	व्यवस्था वाऽर्थस्य-....	१७	११५
विहिताम्नानात्रेति	२०	३३७	व्यवाधानानुपज्येत	४९	७८
वीते च कारणे-	२१	२४६	व्याख्यातं तुल्यानाम्-	६७	६२७
वीते च नियमस्तदर्थम्-	२४	२४६	व्यादेशादानसंस्तुतिः	५७	१६६
वृद्धिदर्शनाच्च,....	३८	६५९	व्यापन्नस्याऽपि गती-	३८	३४८
वृद्धिश्च कर्तृभूत्वाऽस्य	११	१८	व्युद्धृत्यासादनं च-....	५८	४२२
वेदसंयोगात्-	२८	१६१	व्यूहो वा लिङ्गदर्शनात्-	८०	५६६
वेदसंयोगात् प्रकरणेन....	८	१३८	व्यूहर्ध्वभाग्यस्त्वाल्लेखनं	१७	३४०
वेदांशौके संनिकर्षम्	२७	२०	व्यूहवचनं च-	२४	४८८
वेदिप्रोक्षणो-	४७	६६१	व्रतधर्माच्च लेपवत्	३९	४७३
वेदिसंयोगादिति-	४५	६३५			
वेदोपदेशान्पूर्ववत्-	५०	२०३	शंभौ च सर्वपरिदानात्	२३	१६०
वेदो वा प्रापदर्शनात्	२	१३७	शंखिहान्तत्वे-	३८	५९२
वैशुद्धननव्रतम्-	१६	६७८	शकलश्रुतेश्च	४	२३२
वैशुष्यादिष्माणं	१८	६७८	शङ्कते च निवृत्तेः-	३३	५१९
वैशुष्यात्रेति चेत्	३०	३०७	शङ्कते चानुषोषणात्....	९	३९५
वैशुष्यात्रेति चेत्	२३	३४२	शब्दपृषक्तत्वाच्च	२५	६९
वैरूपसामा-	१५	५७३	शब्दभेदात्रेति चेत्	७	६१९
वैश्वदेवे विफलपः-	१३	५१	शब्दमात्रमिति चेत्....	४	३७२
वैश्वानरश्च नित्यः-	१२	२५८	शब्दवचनूपलभ्यते	१५	२२२
व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति-	६	१३७	शब्दविप्रतिषेधाच्च	२६	२७३
व्यपदेशभेदाच्च	१७	६८	शब्दविभागाच्च-	३२	६३४
व्यपदेशश्च तद्वत्	७	८१	शब्दसामर्थ्याच्च	१९	४१६
व्यपदेशश्च तद्वत्	८	४०४	शब्दानां च सामञ्जस्यम्	२१	३७२
व्यपदेशश्च तुल्यवत्	४२	१८८	शब्दानां चासामञ्जस्यम्	१२	३७२
व्यपदेशाच्च	३९	७४	शब्दान्तरत्वात्	१२	४१५
"	५	२०५	शब्दान्तरे कर्मभेदः	१	७२
"	३९	२१३	शब्दार्थान्वात्तु नैवं स्यात्	६	४३६

श्रुति	सू०	श्रु०	श्रुति	सू०	श्रु०
संस्कृते कर्म संस्काराणाम्-	२१	२११	सत्संश्रयोर्गो पुरुष०	४	१७
संस्थागणेषु तदम्पासः	८	४११	स देवताथैस्तत्संयोगात्	१३	१२५
संस्थाश्च कर्तृवत्-	२८	१४२	स द्वयर्थः स्यात्	३१	४८९
संस्थास्तु समानविधा०	४१	१८८	सनिवन्धेव-	२७	४२७
स स्वामी स्यात्-	२३	३२३	स नैमित्तिकः पशो०	४१	३७२
स आहवनीयः-	२६	६९२	स मत्यामनेत्स्यानात्	३०	३३४
स कपाले मकृत्वा	४५	४९१	स मायात्कर्म०	४	१५३
स कुलकल्पः स्यात्-	३५	३६४	समं तु तत्र दर्शनम्	१२	१८
सकृत्तु स्यात्-	२२	६२२	समं स्यादश्रुतित्वात्	५३	५२४
सकृत्त्वं त्वैकध्वं स्यात्	३१	४६१	समत्वाच्च	१८	४८७
सकृदिज्याम्-	६२	६२७	समत्वाच्च तदुत्पत्तेः-....	१२	५१५
सकृदिति चेत्	३५	६५८	समत्वात्तु-	४०	५२१
सकृद्वा फारणैकत्वात्	३०	६२४	समवाये चोदना०	२३	२४२
सकृद्वाऽऽरम्भसयोगात्-	३५	४२७	समारूपानं च तद्वत्....	१८	१९४
सकृन्मानं च-	७	६४२	समारूपानं च तद्वत्....	३१	२९२
सगुणस्य-	३६	५४४	समारूपानं च तद्वत्....	१२	४८५
सतः परमदर्शनम्	१३	१८	समानः काल०	६०	६३८
सतः परमविज्ञानम्-....	४९	२६	समानदेवते-....	४८	५४७
स तद्रमो स्यात्-	२६	३२३	समानवचनं तद्वत्	५६	६३८
सति च नैकदेशेन-....	३७	६१२	समानपनं तु मुख्यम्-	४०	२२९
सति चाभ्यास०	१३	६८७	समाने पूर्ववच्चात्	१३	३७६
सति चौपासनस्य-	४	६७६	समार्गं च फले वाक्यम्	७	९५
सति सन्धवचनम्	३७	२२८	समाप्तिः पूर्ववच्चात्	२३	१०६
सतो वा लिङ्गदर्शनम्-	१४	१५५	समाप्तिरविशिष्टा-	११	९५
सतोस्त्वामिवचनम्	९	४९३	समाप्तिवचनात्	५७	४७७
सत्राणि सर्वेषां नाम्-	१६	३५४	समाप्तिवचनं संप्रेक्षा	१९	१०६
सत्त्वान्तरे च....	९	१८	समाप्तस्त्वैकादशिनेषु-	६	५७२
सत्त्वे लक्षणसंयोगात्-	४	३७४	समासेऽपि तथेति चेत्	४	४६५
सत्यवदिति-....	२२	६७१	सामिध्यमानवतीम्-	४	२८७
सत्रमहीनश्च-....	२४	४०६	समुच्चयं च-	१५	५३६
सत्रमेकः-	४५	५७८	समुच्चयं च-	३८	६९४
सत्रालङ्घं च दर्शयति	३२	४०८	समुच्चयं च-	२	६९५
सत्रे श्रद्धयति-	३५	७०२	समुच्चयं च-	७	६९६
सत्रे वोपायिचोदनात्	३१	४८८	समुच्चयस्त्वदोष०	१७	६८९

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
समुच्चयो वा क्रियमाणा०	३७	६९४	सर्वासां वा समत्वात्-	४	२५५
समुच्चयो वा प्रयोगे-....	६	६९६	सर्वे तु वंदसंयोगात्-....	२६	१७१
समुपहूय भक्षणाच्च	३	४०४	सर्वेभ्यो वा कारणाविशे०	५०	१६५
समंपु कर्म युक्तम्-	२७	२०	सर्वे वा तदर्थत्वात्	३७	७०२
समंपु वाक्यभेदः-	४७	७६	सर्वे वा सर्वसंयोगात्	२४	१७१
सर्वं वा-	७३	५२८	सर्वेषां तु विधित्वात्-	३०	१७२
सर्वत्र च प्रयोगात्	१४	३४४	सर्वेषां भावोऽर्थः-	२	६१
सर्वत्र यौगपद्यात्	१२	१२	सर्वेषां वा दर्शनात्	३	४१४
सर्वत्र तु-	३	५३२	सर्वेषां चाभिप्रेतनम्-....	४१	६५९
सर्वत्वं च तेषाम्-	१८	४९५	सर्वेषां वाऽविशेषात्	४०	२१६
सर्वत्वमाधिकारिकम्	१६	२२	सर्वेषां वा चोदना०	४४	२९५
सर्वष्टये-	१३	५७३	सर्वेषां वा प्रति०	२५	३५५
सर्वेप्रतिषेधो वा-	२१	४६८	सर्वेषां वा लक्षणत्वात्	१४	११४
सर्वेप्रधानं हविषः-	४३	१६४	सर्वेषां वा शेषत्वस्या०	२	१९०
सर्वेप्रापिणाऽपि-	५२	६२६	सर्वेषां वैकजातीयम्-	२	२७८
सर्वमिति चेत्	९	२६७	सर्वेषां वैकमन्थम्	४३	१३६
सर्वमेवं प्रधानम्-	९	५१४	सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात्	११	१०६
सर्वविकारे तु-	११	४९४	सर्वेषां चोपदिष्टत्वात्....	२३	१२८
सर्वविकारो वा-	६९	५२७	सर्वेषामविशेषात्	१८	५३७
सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः-	१	३१८	सर्वेषामिति चेत्	४४	७४
सर्वस्य वीक्तकामत्वात्-	२९	९१	सर्वेषु वाऽभावात्	४२	१३६
सर्वस्य वैककर्म्यात्	१२	२९८	सर्वेषां समवायात्-	५	३३०
सर्वस्य वैककर्म्यात्	३७	५४४	स लौकिकः स्यात्-....	२	३९१
सर्वस्य वा क्रतुसंयोगात्	५७	५२५	स लौकिकानां स्यात्-	२	४१४
सर्वस्य वैककर्म्यात्	६२	५८०	सवनीपे छिद्रा०	८	६७७
सर्वस्य चैकशब्द्यात्	१८	३७६	स सर्वेषामविशेषात्	४	३६७
सर्वस्य(अर्थस्य) व्यपवर्गि०	५	३१८	सस्तुतशयो- ...	५०	५५७
सर्वस्वारस्य-....	५७	५०६	स स्वर्गः स्यात्-	१५	२४५
सर्वाणि त्वेककार्यत्वात्-	५	२७२	सहत्वे निष्पानुवादः-	१५	६५४
सर्वानिदेशस्तु-	३५	४४८	सहस्रसंबन्धस्य-	३१	३६४
सर्वाथं वाऽऽधानस्य-	१५	१८१	सांतपनीया तृत्कपेद०	३०	२७६
सर्वाथंत्वाच्च-....	१७	३६८	सानाट्यं वा तत्प्रभावात्	१३	४०५
सर्वाथंमभकरणात्	१	१७२	सानापसंयोगात्- ...	२१	३४२
सर्वासां च-	५८	५२६	सानाट्यामीषानीप०	२५	३००

सूत्राणि	सू०	श्ल०	सूत्राणि	सू०	श्ल०
सांनाय्येऽपि तथेति-	७	३३८	सोमान्ते च-....	१०	६४३
सांनाय्येऽप्येवम्-	४५	७०३	सोमो वचनाद्भक्षः-	१९	१७०
साकंमस्थाय्ये-	१३	१६८	सौत्रामण्यां च ग्रहणेषु	१४	१६८
साकल्पविधानात्	४८	६२६	सौधन्वनास्तु हीनत्वात्	५०	३१०
साकादृशं त्वेकवाक्यम्-	२०	११६	सोभरे पुरुषश्रुतेः	२८	९१
साम्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात्	३०	३५६	सौमिके च कृतार्थत्वात्	२०	२३७
साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा-	१९	६५५	स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारः	१३	६८
साङ्गो वा प्रयोग० ...	३०	६३३	स्तुतिव्यपदेशम्-	४३	५७७
सादनं चापि-	७३	५६४	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्	२७	२८
साधारणो वा-	९	६४३	स्तोत्रकारिणां वा-	२५	१७१
साधारण्यान्न ध्रुवाया-	६	१६७	स्तोमस्येक-	३४	४४८
सा पशूनाम्-	४५	५२१	स्तोमविवृद्धौ त्वधिकम्-	२०	५३८
सामदशमवत्	३३	६११	स्तोमविवृद्धौ बहि०	७	२८८
सा मकृतिः स्यात्-...	३९	३६५	स्तोमविवृद्धौ तु प्राकृतानाम्-	१५	५५३
सामप्रदेशे-	३२	४४७	स्तोमस्य वा-	२३	५७४
सामस्वर्धान्तर० ...	१६	५३६	स्थपतिर्निपादः-	५१	३१०
सामानि मन्त्रमेके-....	१	४३५	स्थपतीष्टिः प्रयाजवत्-	२०	३६९
सामान्यंतच्चिकीर्षां-....	२७	३२४	स्थपतीष्टिवृद्धौ किके-	१२	३६८
सामिधेनीस्तदन्वाहुः-	१५	१९४	स्थानी तु देशमात्रत्वात्	१०	४८५
साम्नां चोत्पत्ति०	२३	५५३	स्थानाच्च पूर्वस्य	१९	१८३
साम्नाः कर्मवृद्धचैकदेशेन-	११	३५२	स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात्	१३	२६८
साम्नोऽभिधानशब्देन-	१	३७९	स्थानाच्च पूर्वस्य-	२५	१८३
सा (स्वा) म्युत्थाने-	२५	३४२	स्थानाद्वा-	२९	७००
सारस्वते च दर्शनात्-	२८	३५६	स्मृतिरिति चेत्	१०	३७५
सारस्वते विप्रविषेधात्	२७	१०७	स्मृतेर्वा स्यात्-	४३	७०३
साहस्प्यात्	२५	५५	स्याज्जुहप्रविषेधात्	४५	२३०
सार्वकाम्यमङ्गकामैः	२५	२४६	स्यात्तद्भ्रमत्वात्-	२९	५५४
सार्वरूप्याच्च	१०	२५७	स्यात्प्रकृति (लिङ्गत्वात्)		
सा लिङ्गादात्विजे-	३७	१६३	लिङ्गाद्दे०....	४४	२१७
सृत्याविवृद्धौ-	२८	६५६	स्यात्पूर्णांमासीवत्	३५	६३४
सुब्रह्मण्या-	२१	६४६	स्यात्प्रयोग०	२४	६४६
सूक्तवाके च कालविधिः	११	१२५	स्याच्छ्रुतिलक्षणे-	३३	३२५
सोमपानाच्च प्रापणम्-	१८	३६८	स्यादन्तिपत्वात्	३१	१४२
सोमश्रैकेषां	६	२९७			

सूत्राणि	श्ल०	श्ल०	सूत्राणि	श्ल०	श्ल०
स्यादन्त्यापत्वात्-	२१	३३१	स्वप्नदीतरणा०	५१	६६३
स्यादर्थचौदितानाम्-	२१	५५३	स्वपोनौ वा-	४४	५४६
स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेः-	२०	३७९	स्वरसामैककपाला-	२६	३८७
स्यादुत्पत्तौ-	७०	५८१	स्वरस्तूयत्तिषु स्यात्-	९	३७९
स्याद्गुणार्थत्वात्	४१	५४५	स्वरस्येति चेत्	७	३७९
स्थाद्योगाख्या हि	२१	३५	स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात्	२५	२६०
स्थाद्वा कालस्या०-	२०	६७९	स्वरुस्तत्रापवर्गः-	८	६४३
स्थाद्वा द्रव्याभिधानात्	५४	५४८	स्वरुस्त्वेकनिष्पत्तिः-	१	२३२
स्थाद्वाऽनारम्भविधानात्-	३२	४२५	स्वदेशं प्रति वीक्षणम्-	३	५७०
स्थाद्वा निर्धानदर्शनात्	१४	४९४	स्ववतोऽस्तु वचनात्-	१७	३०५
स्थाद्वाऽन्यार्थदर्शनात्	२०	१७०	स्ववत्तामपि दर्शयति....	१६	३०४
स्थाद्वा कारणाभावात्-	३४	१७३	स्वस्थानत्वाच्च	५	६८७
स्थाद्वा द्रव्यचिकीर्षोपायम्-	२०	२२३	स्वस्थानविशुद्धिः-	८४	५६७
स्थाद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्	२	४९३	स्वस्थानान्तु विवृण्वेत्-	३	२८६
स्थाद्वा प्राप्तिनिमित्त०	५०	३४८	स्वा(स्या)त्तस्य मु(रूपत्वात्)		
स्थाद्वा प्राप्तिनिमित्त०	१२	३३०	ख्यात्	३९	२२८
स्थाद्वा प्राप्तापेकस्य	३७	४९९	स्वाध्यापवद्भचनात्	३७	२०
स्थाद्वा यज्ञार्थत्वात्-	१२	३५२	स्वामिश्च वचनम्-	६	४६५
स्थाद्वाऽऽवाहनस्य-	५२	५४८	स्वामिकर्म परिक्रमः-	१	२०४
स्थाद्वा विधित्तदर्थेन	१३	२९८	स्वामित्वादितरेषाम्-	२३	३५४
स्थाद्वा व्यपदेशात्	२७	६७२	(तथा) स्वामिनः फलसम०	२१	३२२
स्थाद्वाऽस्य संयोगवत्-	३०	१६१	स्वामिनि च दर्शनात्-	३२	४२८
स्थाद्वा होत्रध्वर्यु०	१२	५८७	स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	४१	१६४
स्थाद्विधार्थत्वात्-	३६	२९३	" "	२६	२१२
स्थाद्विशये तत्र्यापत्वात्-	२०	५७३	स्वामिनो वैकशाब्दात्-	३४	४६२
स्थाद्विशये तत्र्याप०	५४	५७२	स्वामिसप्तदशाः-	३८	२००
स्थाद्वाभयोः-	५८	५०६	स्वाम्यारूपाः-	५५	५७९
स्थाल्लिङ्गभावात्	३०	४०२	स्वार्थत्वाद्वा-	५०	४५२
स्युर्वाऽर्थादत्वात्	५३	५०५	स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात्	३१	३५६
स्युर्वा होत्रकामाः	५५	५०६	स्वार्थे वा स्वात्मयोजनम्-	३	३७९
सुगमिघारणाभावस्य-	६	३९५	स्विष्टकृन्मूवणात्-	६	६८७
स्त्रीवेण वा-	४४	५९४	स्विष्टकृदावापिकः-	३८	५४४
स्वकाले स्यात्-	१५	२९९	स्विष्टकृदेवता०	३४	५४३
स्वदाने सर्वम्-	१	३५८	स्विष्टकृद्गतप्रतिषेधः-	३५	५९१

सूत्राणि	सू०	शृ०	सूत्राणि	सू०	शृ०
स्वे च....	२६	४४०	हिरण्यमाज्यधर्म-	३५	४०३
स्वेन त्वर्थेन संबन्धः.... ह	८	२२१	हेतुत्वाच्च सह०	३४	२२८
हरणे तु जुहोति:-	१०	२३४	हेतुदर्शनाच्च	४	२९
हरणे वा-	७९	५८३	हेतुमात्रमदन्तत्वम्	४५	१५२
हविर्गणे परमुत्तरस्य-	१	४०९	हेतुर्वा स्यात्-	२६	२५
हविर्धाने-	१४	६७०	होता वा मन्त्रवर्णात्	३७	१७४
हविर्भेदात्कर्मणो०	३	५८४	होतुस्तथेति-....	४०	६७४
हविषो वा नियम्येत-	५	४०४	होमात्	४९	१७७
हविषो वा गुण०	३४	६११	होमाभिषवभक्षणम्-	२४	३३२
हविष्कृतसवनीयेषु-	११	६७७	होमाभिषवाम्यां च	३२	१७३
हविष्कृदभिगु०	५५	६६४	होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्	३२	१६२
हारियोजने वा-	२८	१७२	होत्रास्तु विकल्पेरन्	३६	६९४
हिरण्यगर्भः-	१३	५१५	होत्रे परार्थत्वात्	४०	७०२

समाप्ता चेयं जैमिनीयसूत्रवर्णानुक्रमणिका ।

जैमिनीयन्यायमालाश्लोकाद्यचरण- वर्णानुक्रमणिका ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अक्रौतयजमानस्य	४२८	अङ्गान्यध्वरकल्पायाम्	६३१
अखण्डादौष्टका धर्माः	१८६	अङ्गेऽध्यासो न वा भूत्ता	६२४
अगन्यादेः सर्गदेवी	४२०	अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः	६३०
अगुणस्वादनामत्वात्	५४	अजोर्गसमवे कार्यम्	३७१
अग्रये होत्रमन्त्रेति	४५	अज्ञनाद्या गृह्यतेः	७०२
अग्निर्न्योतिमिविपाप्तो	४५	अव एवाध्वानोऽपि	६०२
अग्निर्माहादयो नोहा	४५५	अविदेशोऽष्टमेऽध्याये	४१८
अग्निष्टोमप्रक्रियाऽत्र	२९४	अविदेश्यानि तत्राऽऽद्यो	३८२
अग्निष्टोमोक्त्यसंबन्धी	५५७	अविदेश्य विनिश्चेतुः	३८०
अग्निहोत्रापारवाक्य	८४	अथवाऽध्यापनात्	१३
अग्निहोत्रं जुहोत्याद्या	४५	अथेति प्रकृते छिन्न	८७
अग्निहोत्रं जुहोतीति	२६५	अथेप ज्योतिरित्यत्र	८७
अग्निं चित्वा यजेत्सोत्रा	२५३	अदाभ्यग्रहचिन्तित्या	२९०
अग्निं चिनुत् इत्यत्र	१००	अदापो वमनाथैव	१६४
अग्नीत्पेप्येजुताध्वर्युः	२११	अधिकारी तस्य धर्माः	५
अग्नीपोमपणयनम्	२७४	अधिकारोऽविदेशश्च	५
अग्नीपोमात्रमिनेव	५४५	अनध्याये मन्त्रपाठः	६८९
अग्नीपोमाविद्ं हव्यम्	१४४	अनभंक्त तदङ्गेषु	११८
अग्नीपोमीय आग्नेयात्	२७०	अनधातुश्च तस्मि वा	३५६
अग्नीपोमीयकः कोऽपि	३७२	अनाप्तत्वाद्य वैयर्थ्यात्	३८६
अग्नीपोमीयवमेत्वम्	१८३	अनारभ्यविधानात्	१८१
अग्नीपोमीयमुह्येषु	६४२	अनारभ्याभिधेः प्राप्ते	५५८
अग्नीपोमीयसवन	४५९	अनारभ्यश्रुत्वेन	१६१
अग्नीपोमीयमवर्नी	१८३	अनिहत्या निहत्या वा	२३९
अग्नीपोमी वदुभेनो	६१६	अनुयाजोऽन्विषो योऽसौ	५४४
अग्नी होमाङ्गवाङ्मूढैः	५१८	अनुवाजोऽन्विषात्तयम्	५८६
अङ्गमथानयोऽह्या	३७५	अनुवाजः पुनःश्रुत्या	५८९
अङ्गरीया सनात्तरात्	४७७	अनुवाजः पुनःश्रुत्या	५८९
अङ्गहोत्रो न कृत्वे	३०८	अनुवाजो यजेतेति	५१

श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकावचरणानि	पृष्ठानि
अनेकयमुदायात्म	६५३	अभिवायं प्रयाजानाम्....	२२८
अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्....	१५८	अभिनासात्परा वेदिः	२७५
अनृतं न वद्वैवः	१५८	अभिपुत्र्य ततो ह्रत्वा	३३३
अन्तरेण हविर्देव	५११	अभिपेकोऽपरुष्टोऽस्मात्....	२८४
अन्तरेणाग्निविद्याभ्याम्	९५	अभिपेच्यमाकृवाङ्ग	२८४
अन्तर्मात्राष्टत्वादेः	५३	अभ्यङ्गो नावनीतः किं....	५३५
अन्तर्मात्रे विधावृद्धि	४०	अभ्यस्ते पडहे भुक्ति	५७६
अन्तर्वेदि मिनोत्यर्थं	१९४	अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र	८०
अन्त्यः प्रयाज आरात्	४८६	अभ्यामादन्यकमेत्वम्	१०४
अन्धादेरस्त्यसौ नो वा	३०३	अमन्नपत्नमाश्रित्य	१३५
अन्त्य आग्रयणात्पारनी	१३३	अमुख्यमुख्ये संस्कार	३२७
अन्याख्यत्वाद्विकल्पस्य....	६००	अमुख्ये संस्कृते मुख्य-....	३२६
अन्यामावेऽथ भावेऽपि	३७१	अपेत्यपि समूहस्य	८१
अन्येनेत्यत्र संस्थाना	२९४	अयुतादि मत्यर्हं स्यात्....	५८०
अन्येषा मुख्यकालत्वात्	२७२	अर्जयित्वाऽपि किं सर्वम्	३५६
अन्ये स्वरूपगात्रारः	१९८	अर्थधीहेतुत्वाऽधीतेः	११
अन्योन्याश्रयतो नाऽऽधी	५०	अर्थभेदादनामत्वम्	५४
अन्वावानाङ्गमारम्भो	४२७	अर्थवादगवा चयम्	५९
अन्वावानं दौक्षणोया	६७१	अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ	३७७
अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र	५२०	अर्थबोधोदात्तमाणम्	३३
अन्वाहार्योऽत्र दातव्यो	६७३	अर्वागपि बहुत्वं तत्	३६३
अन्वाहेत्यर्थकमे स्यात्....	५४५	अवनीर्णिपशुः कुत्र	३७०
अपेक्षासत्तियोग्यत्व	४७९	अवघावादिनाऽपूर्वं	६६
अपच्छेदक्रमे पूर्वैः	३५०	अवघावाद्यवघावार्थम्	५११
अपूर्वसदसद्राव	६४	अवघावार्थमन्नः किम्	६६०
अपौरुषेयाः कल्पाद्याः....	३४	अवघावेऽपि नियमो	२३९
अपः पणयतांस्तुक्तेः ---	२३५	अवघाते मीहिरूपम्	४१८
अपान्नेरग्निमो भैवम्	१७२	अवघातः कृष्णलानाम्....	४८०
अषाधितवत्यभिज्ञा	१९	अवघातः सरुन्नो वा	६२३
अत्राधोऽत्राऽऽदरे हेतुः	११५	अवघातः सच्छेपात्	३२९
अत्रोधको बोधको वा	१८	अवदानादि सानारथे	२९७
अभिफाम जुहोतीति	११६	अवदानेऽनुत्तमयो	२८०
अभिधारनिषेधो च	६०३	अवघातिः पदानान्तो	२८०
अभिधारोऽस्ति नो वाऽत्र	५२१	अवान्तरपकरणम्	१२७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अवान्तरव्याप्तविर्वा	६४	अहेतुभियमश्रं य—	७०
अवान्तरपूर्वसत्त्वात्	१११	अहाने सन्नवच्छ्रुक्	७०१
अविकारो विकारो वा	४६२	अह्नां द्वादशवाश्रुत्या	६५५
अविधेयैर्हणादीनाम्	१२९	अंशैः सामर्थं कर्तव्यं वा	४३७
अविभागो बहुत्वोक्तेः	५२३	आ	
अविशेषात्प्रवृत्तोऽस्तु	३३५	आकाङ्क्षा यागशब्दस्य	२४०
अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा	१६२	आक्रामन्सह कुम्भीभिः	१६८
अवृद्धावुपयोगाय	५३८	अख्यातमात्रं नो मानम्	८६
अवस्थावद्भवत्त्वम्	६५३	आख्यातोरपान्तसंख्याऽत्र	३१२
अव्याहृत्यै चतुर्थः स्यात्	३५४	अख्यातेनाभिसंबन्धात्	५७
अशाब्दी शेषवा शाब्दी	१०९	आख्यावचोवपट्कारा	१७३
अश्वप्रतिग्रहेष्विस्तु	१६२	आख्याविशेषाद्वाख्यायाः	२०४
अश्वालम्बनशास्त्रस्य	३७	आश्रावेष्वप्यत्र आश्रेय	४०९
अश्वीं पुरुषीं वाऽऽनृत्यै	५०२	आश्रावेष्वप्यत्र आश्रय	६८१
अष्टकादिस्मृतेषुर्धे	२७	आश्रेयादिप्रधानस्य	६२८
अष्टकपालमाश्रेयम्	१०२	आश्रेयी प्रथमं चाहो	६८०
अष्टावुपमृतीत्यत्र	२३१	आश्रेयेषु ग्रहेषूहो	५४७
असमाधेयवैकल्ये	३०९	आश्रेयो ब्राह्मणोऽत्रापि	५५
असमाप्यं समाप्यं वा	३१३	आश्रेय्याश्राधमित्वाग्नि	१२८
असंजातविरोधोऽतः	१३८	आधारादेश्च मुख्यत्वम्	२६२
असंजातविरोध्यर्थे	१६३	आधारे मन्त्रसाहित्यम्	६९२
अस्तुवौदुश्चरत्वात्	२४	आचान्तेनेत्यमा मा वा	३०
अस्तु प्रकरणादाद्यो	१४७	आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र	३०
अस्त्याधानादि नो वाऽत्र	७००	आज्यभागो य आश्रेयः	४८६
अस्त्याहुतिश्चरौ सौम्ये	६७८	आज्यभागी पुरोडाशे	६६७
अस्त्युद्देशगतत्वेन	३०४	आज्यभागेति नाश्रोप	५८२
अस्थिकर्तृमन्त्रे चिन्ता	५०४	आज्येन शेषमित्युक्ती	४७७
अस्थियागः किमश्री स्यात्	५०३	आज्यं चोत्कृत्यते नो वा	३००
अर्हणो चेद्रावृ	३५१	आवित्यादिगदे वादि	६७५
अर्हणो विपाणाय	६४३	आधेयदानशुंयान्या	५०८
अर्हणेषु सौमस्य	३९९	आदित्येप्तेऽत्राच्येष	४६४
अर्हणायप्रमित्यत्र	४१३	आदित्यो यूप इत्यत्र	५५
अर्हणसप्तयोल्लेख	५८०	आदौ परीत्यो वेदार्थः	१६
अर्हणसप्तयोर्द्वादि-	४८७	आदौ मन्त्रस्ययोगात्	२२२

श्लोकावधारणानि	पृष्ठानि	श्लोकावधारणानि	पृष्ठानि
आद्य आख्यावशान्मैवम्	२०७	आर्भवे चोदकादुक्त्या	६५०
आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा	३८६	आर्भवे साम्न आगन्तोः	२८९
आद्यमक्षो वपट्कर्तुः	१७२	आवृत्तिरूपसत्त्वेषा	२८६
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानम्	२६७	आश्विनग्रहसार्धप्ये	२६८
आद्यस्य यूपस्त्रण्डस्य	२३२	आश्विनो दशमः पाको	२९६
आद्योऽद्भुतविधेर्मानात्	३३७	आहिते पवमानेष्टि	२९१
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वात्	३६५	आहुतीस्त्वित् इत्यत्र	८६
आद्यो नः परिसख्यानात्	५३९	इ	
आद्योऽप्सुमन्वावित्याज्य	५९५	इह्यन्तेऽत्र यजन्ते वा	५२
आद्यो भानात्संख्ययैक	१७८	इज्याशेषैरशेषैर्वा	५८६
आद्यो मेव चतुर्थ्यादेः	४८६	इडाद्यधेस्य नाशोऽन्यः	३२९
आद्योऽस्तु वचनान्मैवम्	२०२	इति चिन्तागानयुक्ता	३८०
आद्यः पाठास्वामिकाण्डे	२०९	इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः	१६६
आद्यः सोमविभागोक्तेः	३४२	इदं वादिद्वयोः किं स्यात्	६९६
आधानदक्षिणोपेव	५१९	इध्यमानेद्धवत्योस्ता	२८७
आधानस्यानपेक्षस्य ...	२९१	इन्द्रधीवस्येतिभक्ष	१३१
आधानस्यात्र मुख्यत्वम् ...	१३९	इन्द्रस्याऽऽङ्घ्रिसो	३
आधानं किं प्रकृत्यर्थम्	१८२	इन्द्रेण यस्मिन्सवने	१३१
आधानं पवमानादेः	१८१	इरागिरा विकल्पः स्यात्	४३३
आधानं विदुषो विद्या	३६९	इरापदं न गेयं स्यात्	४३४
आनन्दवर्धात्पकरणात्	११५	इषुर्वैशेषिकादुक्ता	३७६
आनर्धक्यमाविवृतिः	१८४	इषे त्वादिर्मन्त्र एको	७६
आमनाहुतिभिर्बोध्या	५३४	इषो समानभितर	३७६
आमिशादेरनिषत्तिः	३०१	इष्टकावरदानं किं	२०५
आमिक्षा पथ एवात्र	२२५	इष्टिदण्डादिभिर्दोक्षा	२९३
आमिक्षा वाजिनं च स्यात्	२२४	इष्टिरन्युदये दशात्	३३८
आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्	८८	इष्टेः सोमस्य वा धर्मा	३९८
आर्याप्रबो योनिवशात्	४४७	इष्ट्याग्निहोत्रसोमानाम्	४१८
आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः	२०८	इष्ट्याग्निहोत्रसोमानाम्	३९५
आरण्याशनमन्त्रास्ति	६७३	इष्ट्या तु वाजपेयेन	२४९
आरम्भणीया सोमाद्	४८२	उ	
आरम्भणीया सौर्यादीन्	६७९	उकाज्यद्रव्यशेषस्तु	१६७
आर्यो पञ्चशरावो यः	३३२	उक्त्वाऽग्निष्टुवमेतस्य	९०
आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थ	७०३	उक्त्वाऽग्निष्टुवमेतस्य	५५६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
ऋत्विग्भक्षा निवर्तेरन्	६७४	एवं विद्वान्पीर्णमासी	८१
ऋत्विजो वमनेऽप्येष	१६४	ऐ	
ऋत्विजा वरणं सत्रे	४९९	ऐकादशिनगे तन्नम्	६३३
ऋत्विजोऽन्यत्र यष्टभ्यः	५७९	ऐन्द्र एव समर्थत्वात्	१३१
ए		ऐन्द्रदानेऽपि गायत्र	१३७
एककालीनबह्वङ्ग	६६२	ऐन्द्रवायवशेषस्य	१७०
एकत्रैवोव सर्वत्र	१८५	ऐन्द्रामादीष्ट्यः काम्या	१२७
एकधेत्याधिकारः स्यात्	४६१	ऐन्द्रामादी सौमिकः स्यात्	३९६
एकपात्रे किमध्वर्युः	१७४	ऐन्द्रावन्मात्रमाहानम्	१२३
एकयाऽस्तुवतेत्यादौ	५७	ऐन्ध्या निवेशनेत्यग्निम्	१२२
एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्यात्	२९५	ऐन्धोपस्थीयवा वह्निः	१४२
एकस्य गौणवाग्नौव्ये	१२२	ओ	
एकस्य शक्तिराहित्ये	१४८	ओदनेनैव तत्सिद्धेः	५८९
एकस्यैवाभिषेच्यस्य	२५५	औ	
एक यत्किञ्चिदधवा	२४५	औदुम्बरीमानशुक्र	५०४
एकादश प्रयाजा. किम्	२८६	औदुबरी वेष्टनीया	२८
एकादशभिरन्येषाम्	५८५	औदुम्बरीं सृशन्गायेत्	२८
एकादिना समुच्चयम्	५१९	औदुम्बरः स्वादिरेण	५९७
एका देया समुच्चयम्	६९७	क	
एकाहानामनियमो	३०१	कण्डूयन न हस्तेन	६४४
एका षड्वेति कृत्वा वा	५२५	कदाचित्कृतवान्स्वष्ट	५४३
एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा	५८५	कपालभेदेन होमो	३३०
एकेनैव कृत्वाथत्वात्	४५६	कपालवत्क्रमः मासः	५५३
एकेकमेणोऽह्नोऽस्य	६५५	कर्पिल्लेषु त्रित्वाघाः	६२५
एकेकस्य निमित्तत्वम्	५६१	कपोतव चीगपद्ये	६२१
एकेकस्यानपेक्षस्य	२४७	करणत्व क्रियापेक्षम्	७७
एकेकस्यैव विच्छेद	३४८	कर्तव्यमृचैः सामग्भ्याम्	१३८
एकेकस्यैव यागस्य	६५५	कर्तृभेदो न वा तत्र	६३५
एकोऽग्निर्यजमानेन	१३४	कर्तृयोगादशोपश्चेत्	११६
एकोऽपि बहुयनुगमः	३३३	कर्माधिकारः कर्तुर्नो	३०३
एको विषयसद्देहः	४	कर्मान्तरनिधिर्भवम्	६१३
एवद्वान्ये वार्तिके तु	३६१	कर्मान्तर वदाऽपि स्यात्	६३९
एवानि म-द्रमज्ञस्य	४९२	कर्मान्तरं स्यादभ्यासात्	८१
एतेनानिष्टेति सर्वे	२९४	कल्पे सर्वविधौ दर्शो	३४

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
कल्प्यः पिकादिशब्दाथो ३३	किंवोत्कर्षोऽवशिष्टस्य ६३७
कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात् ७०२	किं शुक्ला ब्रीहयः पक्षे ५९८
कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते ३९४	किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि ५७३
कामार्थत्वादयोग्यत्वम् २४२	किं सोमचमसो ब्रह्म ५२८
काम्यकर्मप्रयोगः किम् ६२३	किं स्याच्चमसिनामेव १७२
काम्यनैमित्तिकाः कार्या २९३	किं स्यादवमृषे बर्हिः ५९५
काम्या उपाशु यष्टव्या २१५	कुतोऽप्यवमृषोत्कर्षे ३४५
काम्ये शक्यतो सर्वाङ्गम् ३१९	कुम्भीषु शेपासासिद्धेः १६८
काम्येष्टिद्रव्यदेवम् ५९७	कृत्वाचिन्वाक्रमो नो चेत् ३४७
कात्स्न्याद्वैरूपवैराजे ५७४	कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु ३६५
कार्यभेदो न वाऽङ्गानाम् ६२०	कृत्स्नस्य मध्यपूर्वाधे ३२९
कालस्यास्तु विधिर्भवम् ६१३	कृष्णग्रीवद्वये वज्रम् ६२८
कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु ६१३	कृष्णग्रीवादिके नोह ४६४
किमग्निमोक्तः सर्वान्ते ६४५	कृष्णलेषु घृतस्योव ४०३
किमग्नीवरुणौ स्तिष्ठ ५४३	कोऽपि देवस्त्वान्निकेषु ६१६
किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या १७५	क्त्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र २४९
किमस्त्ववमृषे मुख्य ६३४	ऋतवे वाऽग्निमो भानात् २४१
किमाग्निमारुवाद्बुध्वे २५०	ऋतुशेषस्तदा बाध्यः ३६१
किमुत्करामादन च ५१७	ऋवी सरुद्धेदहोमो ३१६
किमैकादशानेष्वस्य ६५८	ऋत्वङ्ग स्यान्नवा पिण्ड २५९
किमृत्विशाम सर्वेषु १९९	ऋत्वर्थदिर्नास्ति वाऽस्ति २१८
किं कार्यमत्र किं बाध्यम् ५०७	ऋमेण प्रापित्वा मन्त्राः ११९
किंगोत्रनस्पर्षा केना ५४२	ऋमः समानदेशत्वम् १४०
किं चतुर्थेष्वहीनस्य ५५९	ऋयणेषु विकल्पः स्यात् ६९७
किञ्चित्पविनिधेयं स्यात् ३२४	ऋयाय प्रतिपत्स्ये वा ४९८
किं दर्शपूर्णमासाम्याम् २५१	ऋयः कार्यो न वा सत्रे ४९९
किं देवाद्यवदानेषु २८१	ऋयाद्धारमृते द्रव्यम् ६२
किं द्रव्यगुणसंस्कार ११०	ऋणात्परुणयेत्येतत् ११२
किं पञ्चदशरात्रस्य ४०८	ऋत्यै धर्माय वा द्वैत्ये ५०३
किं पौर्णमासीमारभ्य ६४९	ऋचिदेवद्विचारेण २१८
किं माकाशो वाचकौ स्त ५२७	ऋषि स्तोत्र ऋचि कापि ५३९
किं मेतु हेतुश्चमसः १७०	ऋणिकम्य विनष्टस्य ६४
किं बहिष्पवमानर्षी ५५४	ऋमे यागो द्वयोः सर्वे ३३१
किं वैश्वदेविकादेक ३७८	ऋरस्याऽऽन्यस्य वा नारे ४०४

जैमिनीयन्यायमालाश्लोकानाम्-

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

ख

च

खलेवालीतण्डुलयोः ५११	चतुरो निर्वपेन्मुष्टि २७९
खलेवाल्यां जोषणं च.... ५१२	चतुर्गृहीतं होमाङ्गम् २३१
ग		चतुर्थस्य प्रयाजस्य २२९
गच्छतामिति शब्दस्य ७८	चतुर्थाष्टमवापत्ते ५५९
गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात्.... ३५१	चतुर्थ्यां फलवालामात्र २४
गवादिचोदना नो माः.... ३९	चतुर्द्विवां पुरोडाशे ६११
गवानयन उक्ता तु ३४४	चतुर्धा कार्यं आग्नेयः १२१
गवामयन भाघेऽद्भि ३८१	चतुर्धा कृतिनिर्देशौ ४९७
गवामयनिके पृष्ठस्य ५७१	चतुर्भिरधिमिस्यत्र ६९३
गानस्य नियमो नोत् ४४६	चतुर्होत्रास्यमन्त्रेण ३६८
गवामयनिके ज्योतिः ३९२	चतुर्होत्रा पौर्णमासीम् १९२
गुणत्वं न हि संभाव्यम् ६७	चतुःशते प्रग्रयन- ४४५
गुणनामत्वसंदेहात् ५२	चत्वारःशतं एक ४
गुणमथानभावेन १०९	चत्वारः पडहाद्वाद ४१०
गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्.... ९५	चमसादि च संमृज्यात्.... ११५
गुणोऽयं नामधेयं वा ४१	चमसाध्वर्यवो नान्य १९६
गुणो वा यजमानोऽस्तु.... ५४	चमसैश्चमसाध्वर्युः २०३
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा ९६	चयने दीक्षणीयादि २८५
गुणः कर्मान्तरं वा स्यात् ८८	चयने रुक्मभृत्स्यादिः २८५
गुण्यसिद्धौ न दध्यादिः ८४	चरुर्भवति नैवार.... ९८
गुदोपयजने किं स्यात्.... ६९७	चरुः कपाले पक्तव्यः.... ४९१
ग्रहमेधीयके त्वाज्य ५८९	चरौ पशौ पुरोडाशे १५२
गोभाव्यादिषु साधुत्वे ३६	चातुर्मास्याद्यपर्व ५१
गोदाने विहिते स्वेच्छा ५२३	चात्वाले रुष्णशृङ्गस्य २३७
गोदोहनाद्यस्ति नो वा.... ४०१	चित्रया पशवोऽमुष्मिन् २४८
गोदोहनेन प्रणयेत् १८०	चित्रियादेरुत्तमाया २९०
गोदोहनं द्वयाथै स्यात्.... २१९	चित्रोरपत्तौ तु नियमो.... २४८
ग्रन्थद्वारादिना ह्येते १०७	चिन्ता न कार्या कार्या वा २१८
ग्रहधर्मा अनारभ्यो १८६	चैत्री स्यात्क्रय एकाष्ट ३४४
ग्रहधर्माः सादनाद्याः १८४	चोदकस्याविशेषेण ५४६
ग्रहयोरेव नाम स्यात्.... ९९	चोदकः पवमानेष्टौ १८२
ग्रहं पराश्रमुक्थ्येभ्य २७७	चोदनागम्य आकारो १४
ग्राहा म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु ३३	चोदनामानवैवाथ १६

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

चौलादिः सर्वदापुण्या	३७०	तत्रात्विजः सत्रिणः किं....	५०१
छ		तत्राग्निशब्दो गोलः स्यात्	४२८
छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो	५६८	तत्रान्यदङ्गं नो कार्यम्	५९१
छन्दस्थयोरुत्तरास्थ-	४३८	तत्राप्याद्यन्तयोर्थावत्....	५५५
छेदने मार्जने चैतौ	७६	तत्राऽऽस्तरणमन्नस्य	६७५
ज		तत्रैवपत्नीसयाजा	६३६
जज्ञभ्यमानमत्रोक्तिः	१५९	तत्रैव परिसंख्यात्वे	५९२
जन्मानन्तरमेवेष्टिः	२५२	तत्रैव शंथिवडे पूर्वं	५९३
जर्विलोक्तौ चतुर्धा किं....	६०३	तत्सर्वबाधक सर्वे	५३८
जाघनी नाम भागोऽसौ	१४९	तदायुर्वाऽथ सार्धद्वि-....	३६५
जातकर्मणि निर्वृत्ते	२५२	तदेकवचनं मध्य	७८
जातकर्मानन्तरं स्यात्	२५३	तद्दद्याद्यत्पुरा दिस्सुः	३५०
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे	५९	तद्धितोक्त्यादिलिङ्गे किं	३९४
जाते यस्मिन्निष्ठमेताम्....	२५२	तद्भूक्षणे द्विदेवाः किं	१३३
जामित्वोक्तेरन्वरात्	८३	तयोर्धर्माः समुच्चया	४५१
जुहुूपृष्ठध्रुवास्वाज्यम्	२३०	तरसाः सवनीयाः स्युः....	२१७
जुहुुमाश्रित्य पर्णत्व	१७९	तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वे	४८३
जुह्वादयो यस्य कस्य	३५६	तस्या स्यान्वाहुतिः कार्या	४८५
जुह्वाः पर्णमयीत्वेन	२४१	तस्येतिवाक्याद्गोद्रव्यम्	५२२
ज्योतिष्टोमप्रकरणे	१८३	तन्नेणोपस्वे मन्त्रो	६६४
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्	३७६	तत्रं चतुष्कपालानाम्	६५९
ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः	२४७	तत्रं द्वयोर्देशकत्वात्	६६६
ज्योतिष्टोमस्य वाहकत्वात्	५६०	तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यात्	१२०
ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युः	३४३	तानूचेष्टकाधानम्	५७
ज्योतिष्टोमो यजु.साम....	१२९	तान्वृणीतेति बहुवा	१९७
ज्योतिष्मती भवेन्नो वा	४७१	तान्यांघ्रहवस्त्रस्य	५३६
त		तिसृष्टृक्षुदिव साम	४३७
तच्छब्दादेक्वाक्यत्वे	१४३	तिस्र एव हि साद्रे स्युः	१४७
तत्किमाद्यश्लोदिवत्त्वात्....	५०९	तुयनिष्कासयोरन	३८४
तत्किं माने हतौ वाऽऽद्यः	५८३	तेन ह्यप्रमिति प्रोक्तो	२५
तत्त्रं हेयमुत् नो	६५९	तेभ्योऽन्यः शमित्वाऽनन्यो	१९८
तत्र द्रव्यं पुरोडाशः	३८४	तेलादिनाऽपि मृत्यत्वात्	५९
तत्र मुरुयं ततोऽन्यत्र....	३८१	तृचाघासु वृचे वाऽऽद्ये	५५०
तत्र यः षोडशि देवः स्यात्	६१५	तृचे स्यादाद्यैरुत्साम्	५५१

श्लोकाद्वयवर्णनानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्वयवर्णनानि	पृष्ठानि
तृतीयया ऋथार्था गौः.... २२५	दर्शादिः सर्वकामेभ्यः २४६
तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र.... ५०९	दर्शादीद्वा सोमयागः २९८
त्यक्त्वा तत्रं वदावृत्तां ४७	दर्शाद्यर्धं प्रकरणात् १५५
अयस्त्रिंशत्परम्पणे किं ५७५	दर्शापोद्धरणे वाचे ४७३
त्रिवं न पूरणायोक्त ५५५	दर्शापूर्ववदस्त्यत्र ११
त्रिरनूक्तिर्ऋचो धमः ४२६	दर्शकत्रैक्यनियमो ३१२
त्रिरभ्यासो विधातव्यो.... १२३	दर्शं प्रत्याभ्राय एतत् ३३४
त्रिवर्णैर्वदविद्वद्भिः ३०७	दर्शपेये चाभिषेच ६३८
त्रिवत्सेनर्षभो बाध्यः ५२६	दर्शयज्ञायुधानीति २२१
त्रिवृत्स्वहःस्वादिमस्य ४०९	दानं केसरिणा नो वा.... ३५९
त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् ५७४	दिश मर्ताचीं मनुजा १५७
त्रैशोकेति जगत्वी द्वे ४३९	दीक्षयित्वा गृहपतिम् २६५
त्रैस्वर्यादि समुचेयम् ४४६	दीक्षा उपसदः सुत्याः.... ६५५
त्र्यनीकार्याभिन्द्रवाय ५६५	दीक्षा जागरणं प्राय ६७०
खवाससोरष्टरात्रे ६८६	दीक्षानुवृत्तौ कर्तव्यः ३४६
द		दीक्षा पूर्वणि वा सुत्या.... ६८१
दक्षिणा क्रतुभुक्त्यर्धम् ३६०	दीक्षिवो न ददावीति ६०५
दक्षिणादिपरिक्रीतिः २०४	दृष्टलेभिकमूलत्व- २९
दक्षिणा द्वादशशतम् ५२२	दृष्टे तुषविमके तु ६६
दक्षिणोक्तिः ऋचौ दृष्टा ५२९	देया न वा महामूमिः ३५८
दण्डदीक्षा दक्षिणा तु १९३	देयैका पटशत वाऽप ३६३
दण्डकालितवत्सत्रे ५६७	देवता यज्यो वा स्युः.... ४५३
ददाति यज्योत्यादौ ७९	देवतायै समस्तस्य १६६
दधिहोमेऽन्यकर्मत्वम् ८९	देवता विफलत्वेन १५२
दक्षा त्विन्द्रियकाप्रस्य २४३	देवता संगतस्यैव ८६
दधोऽत्र पयसो वाऽऽघो ४०५	देवत्यागस्तथोपाशा ३३९
दधिधर्मोमेति भद्रोऽङ्ग १४०	देवस्य त्वेति वाक्यस्य ७५
दधिहोमे सोमधर्मा ४१६	देवः प्रयोजकोऽपूर्वम् ४२१
दधिहोमो गुणो नाम ४१४	देवाग्निमत्रोक्षणादा ३२१
दर्शधर्मातिदेशेन ६८०	देवांश्च याभिर्जते ७०
दर्शपूर्णमासयोक्त १०४	देवोपसदनं बर्हिः १२२
दर्शपूर्णमासयोदेवा १२६	देवो बली हविर्वेन्द्रे ४०२
दर्शादीर्वा तस्य कालो.... ६१७	देशपात्रात्विजोऽन्यस्मिन् ६४७
दर्शादिलक्षिते काले २५१	देशादियोगस्याप्राप्तेः १०३

शेकाचरणानि	पृष्ठानि	शेकाचरणानि	पृष्ठानि
दैवात्सावनी सायम्	२७६	द्विसामके द्वयोर्वर्म	४५२
दैवाद्दुवसानीयो	३४६	ह्यह्कालाः किभेन्द्रामा	३००
दैव्या इत्यस्ति मेव्या नो ...	४३२	ध	
देषतिभ्या पृष्ठापरम्	३०५	धन्येव कर्तोऽन्योऽपि....	३०८
धावाग्रधिव्यस्तत्री स्यात्	६८५	धर्मस्य ज्ञापक मानम्....	१६
द्रव्यद्वारा क्रमे योगात्....	११२	धर्माणा प्रकृतिस्थानाम्	२१३
द्रव्यप्रविनिधिः पञ्च	३३४	धर्मोऽसेवकः शूद्रो	३५९
द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः	११२	धर्मो द्वादशलक्षण्या	५
द्रव्यादिशब्दयोऽपूर्व	६२	धातुभेदेन भिन्नत्व	७९
द्रव्यार्जनं स्यात्कत्वर्थम्	२१९	धात्वर्थव्यतिरेकेण	६२
द्रव्ये प्रविनिधिर्नास्ति	३२०	धात्वर्थः करणं तस्याम्	६२
द्रयोऽस्त्यदकत्वेन	३३३	धारयानुपरिष्ठाद्धि	१५६
द्रयोर्देशोऽथ पयस	४०६	धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा	४७२
द्रयोर्द्वैतसमासो वा	३५३	धनने वपने चाग्नी	५५२
द्रयोर्विधौ वाक्यभेदः	४२	धृतिर्वैकल्पिकोक्त्यस्य	७००
द्रयोः समो बहुव्रीहिः....	१३७	धनुवत्सर्पमारुहाणे	५१०
द्रयं प्रयोजकं छिप्ते	२३३	न	
द्रव्यगर्भबहुव्रीहेः	५७१	न कार्यं नियतं वेपाम्....	२०१
द्वादशाहस्य गव्यस्य	३९९	न कालो जीवनं तेन	१०५
द्वादशाहस्य सप्तत्वात्....	२६५	न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि	१४०
द्वादशाहे किमेकाद	३४४	न क्रीतकवृषंरूपाया	१९६
द्वादशाहे द्वितीयस्य	५५२	नक्षत्रेष्वनुपरोमादिः	५३०
द्वादशाहे तृतीयाव	६५५	नक्षत्रेष्वनुपरोमाः स्युः....	२०३
द्वादशाहोऽस्य विस्तारः	८	न चतुस्त्रिंशदित्येप	४६७
द्विजः स्फपविन्त्यो वा....	३१०	न जलोद्गरेऽस्त्यम्	१६२
द्वितीयादिप्रथे मोक्तम्....	२६४	नऽप्रयोगानिपेध. स्यात्	३६३
द्वितीयां सकृदुद्गृह्णत्वा	६७	नदं नृन्नुभीनां हि	५३५
द्वितीये कर्मणा भेदे	१०८	न दुष्टा परिर्हत्याऽन्यम्	९८
द्विदेवकेऽपि किं विन्त्यात्	१५२	न धातुद्वेषीत्यादि	२९२
द्विदेवशेष आदित्य	१३३	न पञ्चविष्टिकः स्याद्वा....	३९६
द्विपशोश्चसुरापूर्वो	४६१	न पानममरारिस्य	१३६
द्विभाग एवभाषो वा ...	५८८	न पुंलिङ्गे विरभा वा	२२३
द्विरामरो द्वादशाह	५५२	न पयोवक्त्रा भ्रम्य	२३९
द्विरामेऽद्विराणां षोड	५५८	न पशुक्रुपारापमने	१५०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
न मा स्मार्षोऽकाङ्क्षत्वात् २८	नास्येवद्वाहाणेत्यत्र ७१
न मुख्ये सोम एकोऽस्ति ११९	नास्य स्युः फलसंस्काराः ३२३
न यूपधर्माः परिधौ ४५०	नाहःसंधस्वतोऽहःसु ३६५
न राज्ययोगाद्राजत्वम् ९३	निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वात् ४८७
न कर्सायजुषा लक्ष्म ७३	निगमे पावकाद्भयोः किम् ५४१
नर्वृत्तित्याहिवेः कालो २९९	नित्यनैमित्तिकत्वे वा २५७
नवनीतं श्येन आज्यम् २१६	नित्या पृष्ठी चित्तिर्नो वा २५९
न विकारा विकारा वा ३८७	नित्ये कृतार्थाः संस्काराः १८७
न विधेयो विधेयो वा २६४	नित्ये सर्वाङ्गसंहारः ३१८
न विवक्षा वाक्यभेदात् ५६७	नित्योरूपाग्नौ काम्यवह्निः ६९९
न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ ६००	नित्यो नैमित्तिको वा स्यात् २५८
न संबदेव मलवत् १६०	निन्देयं न निषेधाय ५२८
न स्युः स्युर्वाऽत्र नीवारा ४४९	निमित्तत्वद्योविनोऽत्र २५७
नाऽऽख्याते पुरुषानुक्तिः १५८	नियोगैकत्वतः शास्त्र ७९
नाऽऽग्नेयत्वं वयोर्मुख्यम् १२१	नियोजनेऽप्ययोग्यश्चे ३२८
नाविदेशोऽविदेशो वा ६०९	निरपेक्षोत्तरज्ञानम् ३९०
नाविरात्रे पर्युदासो ६०२	निर्मन्थ्येनेष्टकापाके ३८५
नानाबीजेषु तन्मन्त्रः ६६०	निर्वापादिषु तन्मन्त्राः ६६१
नानाबीजेषु नानाश्व २८२	निर्वापे तु किमेकैक २७९
नानाबीजेषु यामेषु ६४४	निर्वृत्ते च्यनादौ तु २५३
नानुवाद्गो पुरोवादे ८५	निर्वीतं तु मनुष्याणाम् १५४
नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वा ७७	निशि यज्ञे दर्शवन्नम् ६७८
नानुज्ञापूर्वको भक्षः १७५	निषेधस्य विधेश्चात्र ६०३
नान्यथा तेन ते कार्ये २२८	निषेधस्यार्थवत्वाय ५९३
नान्यद्वाप्तोऽहर्गणे स्यात् ५८३	निषेधः माप्तिपूर्वोऽवः ४६७
नापक्वोऽपक्वो वा ५६४	निष्कासावभृये विप्र- ६३९
नापूर्वस्य निमित्तत्व ४१९	निष्कासेन वृषैश्चाव ३८३
नामत्वे रूपराहित्यात् ५१	नीवारादिद्वयभेदात् ३२०
नाराक्षसापद्गवायाश् ३५३	नीवारादिमातिनिषेः १८७
नाऽऽर्षेयं न च होवारम् ६००	नेक्षोद्यन्तमादित्यम् २२०
नावयावोऽवयावो वा ५१३	नेयत्वाऽस्त्यस्ति वा तेषाम् १९७
नाश्रावि ह्यहोमत्सेवत् २०६	नेवासु वरणं होतुः ६७४
नासाधिवे हि धात्वर्थे ४५	नेव वाचनिकं बाध्यम् १७३
नास्त्यशिवे वा कृष्णलेषु ४९३	नैवाज्यवेत्तणादीनाम् ३०३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
नैवास्ति विश्वजिद्यगो २४४	पशुः कृत्स्नो हविः किंवा ५८४
नोक्तवृष्ट्यन्नकामानाम्.... ९१	पशूनुद्दिश्य संख्याया ५३३
नोक्ष उक्षोऽधवा धान्य- ४२९	पशून्सप्तदश प्राजा ८६
न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य १७७	पशोरिवेति नियमो ६८३
न्यूनेऽप्युक्तशर्वात्किं स्यात् ३६२	पशौ नियुक्ते स्वदिर- ३२७
प		पश्वर्धपरिधौ स्वीय ६८२
पक्षी वपाऽधवोरूको ४६९	पश्वर्धानुष्ठितैर्नास्ति ६६६
पत्नय उपगयान्ती ५३५	पश्वर्थाः स्युरनूयाजाः २७५
पत्नीमिवि द्विपत्न्यादा.... ४५८	पश्वैक्यात्मरुवौ सोऽस्तु २८१
पत्नीवन्वस्त्रयस्त्रिशत् १३४	पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यात्.... ५२०
पत्नीसंनहनं कार्यम् ६७२	पाठाक्रमः कल्पनीयः २९६
पत्नीसंयाजसंस्था किम् ४२५	पात्रस्यावृमथे सोम २३७
पदान्वयात्तु नञ्विध्यो ३१४	पाशं पाशान्द्रयोः पश्वोः ४५६
पदार्थानां क्रमो नैव २६४	पाहि होवेव नः पूर्वम्.... १७४
पयोद्भोरभ्युदये ४७४	पुराऽग्निमारुवस्यास्य २५०
पयोत्रवं ब्राह्मणस्य २४३	पुरैतस्मात्सोमभाग ६०१
परमत्यायनाथैरवात् ७४	पुरोडाशकपालेति २२६
परस्मैपदवोऽध्वर्युं २०७	पुरोडाशवया व्रीहेः ३२८
परिक्रयात्पुराऽध्वर्युं २०४	पुरोडाशस्य शकल २१४
परिग्रहाय देवानाम् ६७२	पुरोडाशस्य सान्नाय ४०५
परिसंख्या पूर्वपशो ५५९	पुरोडाशाभिवासान्व २७५
परिसंख्योत् संकोचः ५८९	पुरोडाशैक्ययुक्त्यायाम् ६१८
परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या १५७	पुरोनुवाक्यया चाग्या ६९६
परमत्यशवेदोऽत्र २९	पुरोपाशोरुव स्वस्य ५६२
पर्यग्निकरणे त्याग ६३६	पुंसोरिक्तस्य वाऽऽधानम् ३०६
पर्यग्निरुतः पार्त्नव ९८	पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः ३४
पर्यायेणापि देवोक्तिः ५३९	पूविकस्यापचारे स्यात् ३२५
पर्युदासो निषेधो वा ३१४	पूविकाभिपवोऽवुल्यः १८८
पर्युहणाचञ्जनादि ५१३	पूर्वद्रव्याविनाशोऽपि ३३४
पवमानेतिद्विविधम् ६५४	पूर्वव्यायस्य सिद्धान्त १०
पशवो न हि सोमस्य ६५०	पूर्वव्यायेनाविदेशो २८१
पशवोऽप्ये गवाभेम्यो.... ५६	पूर्वपक्षेऽन्यद्वीथोऽपि ५३२
पशुकाले पुरोडाश- ६४५	पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्व- ५२८
पशुरालभ्य इत्यत्र २२	प्राघेकार्थवन्नागामु ६९३

श्लोकावयववर्णादि	पृष्ठानि	श्लोकावयववर्णादि	पृष्ठानि
पृथक्चनमश्वस्य	४६८	मत्स्यज्ञादिभिरन्येषु	१७
पृथुतामुत्कराश्रस्य	५१७	मत्स्यज्ञानुविद्यश्रुतयोः	२९
पृष्ठेकपस्तुतो स्तोत्र	३८९	मत्स्यशोकृत्यविदेशस्य	७
पेषणं नुवनं मन्धे	५१३	मत्स्यङ्गिकार्योण्यङ्गानि	६२७
पेषणं यवन वापः	४९१	मत्स्यमिज्ञातमालभ्य	९८
पौरुषेयं न वा वेद	२१	मत्स्यमिज्ञानवोऽङ्गस्य	५८९
पौरौडाशिकमित्यत्र	१४५	मत्स्येकं समुदाये वा	२८७
प्रलग्नं शंसतीत्यादौ	६९	प्रथमत्वद्वितीयत्व	४०९
प्रकृतमत्स्यमिज्ञानात्	३३८	प्रथमत्रो समुच्चयो	६९३
प्रकृतापूर्वसंयन्धात्	१८६	प्रथमा मध्यमाऽन्येति	२८६
प्रकृतावर्षबाहुल्यात्	३७८	प्रदानस्यापक्वोऽरित	५६४
प्रकृतिर्विकृतिर्वा स्यात्	६८४	प्रदान पूर्वमात्रेण	२९७
प्रकृतेर्विकृतोनां च	६१०	प्रदेयवर्माः स्युर्नो वा	४७३
प्रकृतौ कार्यकृद्धमो	२१३	प्रधानस्य प्रयोक्तृत्व	६
प्रकृतौ पाञ्चदशस्य	३५७	प्रधानानुष्ठितौ यद्वत्	३१९
प्रकृतौ विकृतौ वा स्यात्	५६०	प्रपिष्टभागः पूषेति	१५१
प्रकृतौ विकृतौ वा स्यात्	१७९	प्रमाणतः प्रसक्तस्य	१४६
प्रकृतौ विद्यमानोऽग्नि	१३५	प्रमाणमुपजीव्यत्वात्	६१
प्रकृत्यथोऽप्य सर्वाथो	२०१	प्रमाणाद्यधिकारान्तेः	३७४
प्रक्रियावो भवेन्मैत्रम्	१४४	प्रयाजादेः फलेऽपेक्षा	१४०
प्रचाराम हविःसादनाय	६६८	प्रयाजानुयाजसिद्धयै	२८३
प्रजापतिरुपाशुत्वात्	६१६	प्रयाजानुयाजहेतुः	२३०
प्रणम्य परमात्मानम्	३	प्रयाजाभिक्रमणयोः	११६
प्रणीताभिस्तु सयौति	२३५	प्रयाजेषु क्रमो नास्ति	२६६
प्रणीतावाग्यमे पत्नी	४२४	प्रयाजेष्वपक्वोऽनु	२७२
प्रतिक्मे पृथक्कार्ये	६४१	प्रयार्जकादशात्वादि	५१५
प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे	२७९	प्रयाणे मत्स्यं मन्त्रो	६६३
प्रतिनिध्यपचारै तु	३२५	प्रयोजकेऽपि कर्तृत्व	१९५
प्रतिनिध्युद्यमे मुख्य	३२६	प्रयोजकः सिष्टकृत्किम्	२२७
प्रतिप्रयोगमारम्भ	४२७	प्रयोगे पश्चिमे नास्ति	३४५
प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति	५८८	प्रयोजयेदुवानीविः	२२९
प्रतिप्रस्थातृकवृत्ते	२७३	प्रवृणक्त्युपसद्ध्यः पाक्	१५०
प्रतिमाभ्येदिन चोद्	५८१	प्रसासेत्यसिरथैः स्यात्	४७०
प्रतिशब्देनाविधिं	५७०	प्रसङ्गस्वन्ननिर्णयिः	९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
मसूनत्वं नोपदिष्ट	६८५	फ	
मस्तरं शाखया युक्तम्	३३७	फलहानेनं वर्तिकु	९६
मस्तरं शाखया सार्धम्	२३४	फलं च नियमः कर्ता	४००
मस्तरं सूक्तवाक्येन	१२५	फलं विवेकं नो वाऽऽद्यो	२१९
महत्तेरस्त्रिलः सूक्त	१२६	फलाख्यचमसे नासी	१७७
महत्तेरिष्टदेवार्थं	१२५	फलान्वरायपापस्य	२०६
माकृतत्वाद्गुभावृह्य	४५६	फलान्तरं किं वृष्ट्यादि	९१
माकृतानामेकदेशे	५४९	फलान्वयित्वात्सर्वेषाम्	६१
माकृतीभ्योऽल्पनिर्वापे	३४१	फलोद्भेदात्समानैया	४१
माकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वात्	३४१	व	
माकृते मयमो बोधो	२८३	बर्हिराज्यणे किञ्चित्	६८४
माकृताकृतीभ्यो निर्वापो	३४१	बर्हिराज्यपुरोडाश	४९
माकृते पश्चिमो बद्धिः	६६९	बर्हिरादौ निमित्तस्य	५०
माकृतमुखत्वादिनिश्चयः	३१४	बर्हिःश्रुत्यैकतामानात्	२४०
माचीनवंशवाक्योक्तेः	१५७	बर्हिवैद्यार्थमित्येतत्	१९४
माचीनोपांशुतापूर्वे	४२३	बलीयस्या विधिश्रुत्या	३०२
माचीमाहरतीत्यत्र	२३२	बहुत्वोपेतपशुभिः	८६
माच्यादिपद्युक्तायाः	३५	बाधाबाधविचारेण	६१९
माजापत्यप्रचारः किम्	६५०	बाधो न युक्तो युक्तो वा	१४६
माजापत्यवसानां किम्	६३२	बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि	५३७
माजापत्येषु कुम्भ्यादेः	६५८	बाह्यस्यत्यादयः किं स्युः	५३२
माजापत्यैः पशूनां किम्	५३३	विमस्यिपया वाक्य	१७७
माथम्यमग्रीषोमीयम्	२६८	वृहद्रथंतरे धर्मैः	४५१
माथान्यात्तद्रुगुणावृत्तेः	११४	वृहद्रथंतरेकीय	५४६
माथत्वात् पुरोडाशे	१५२	वृहद्रथंतरेकं किं	५६०
माथा साधनवा भेवम्	२३७	वृहथयः स्वादिरथ	५९६
माथे कर्मणि नैकेन	३३४	ब्रह्मत्वाय सवासिष्ठे	३५५
माथ निवीलं मत्स्येषु	१५४	ब्राह्मणेनापि तद्वानात्	२६
माथणीयस्य निष्कासे	६४०	ब्राह्मणोत्पन्नमन्नस्य	९६०
माथणीयाविष्ययोः किं	५९२	भ	
मोक्षणीरासादयेति	७४	भसे हीत्यनुवाकोऽयम्	१२९
मोक्षणीः संस्कृतिर्जाविः	५०	भसो नास्त्यस्ति वा तेषु	४९४
मोक्षण्यासादनं कुर्यात्	२११	भद्रं वर्त्तां सहेत्येतत्	२१३
मोक्षावृणामिवि श्लोक	१७१	भवेत्सप्तदशारभिः	११५

श्लोकायचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकायचरणानि	पृष्ठानि
मावि रागादन्नतमाधेः	३३६	मापाद्याः प्रतिनिध्यर्हा....	३२१
भिषवे कर्मणां भेदात्	१६९	मापान्मे पचतेत्येवत्	३६४
भिन्नजाविषु कुम्भ्यादेः	६५९	मासं जुहोत्यग्निहोत्र	३८१
भिन्नप्रयाजादिकल्पा	३५२	मासं जुहोत्यग्निहोत्रम्	१०१
भिन्नप्रयोगमाप्तत्वात्	२७६	मिश्रणे पयआदीनाम्	४७५
भिन्नस्कन्नादिहोमादेः	६८९	मुख्यत्वेन त्वगेव स्यात्	६८६
भिन्नहोमो यत्र तत्र	३४७	मुख्यर्षात्कल्पहेतुत्वात्....	१९१
भूते भावि च देयं स्यात्	३६०	मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे	२१६
भूनाग्निं धेनुर्वावेत्	५२५	मुख्याद्भूतैव वेद्यादेः	१९०
भृतौ च नियमादेव	४९७	मुख्याद्भूद्वयगं भैवम्	१९३
म		मुख्याद्भूस्यापि वेद्यादेः....	१९०
मस्वर्थगौरवादिभ्यो	८९	मुख्या न वा दीक्षणीया	२६२
मध्वमक्षयं मक्ष्यते वा	५७७	मुख्यानामेव काम्यत्वात्....	२१५
मध्वाशनस्वपूतत्वे	४४२	मुख्यार्षो सीमिकी वेदिः....	१९१
मनोवामन्न जहोऽस्ति	५४५	मुख्यावभृथशब्दो यः	३८३
मनोऋचः सामिधेन्यः	५८२	मुख्याद्युक्षणं हन्त्यै	४१९
मन्त्रश्च ब्राह्मण चेति	७१	मैत्रावरुणके दण्ड	२३६
मन्त्रा टरु प्रपस्वेति	२६	मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र	५८७
मन्त्राणां कर्मणां चाच	१४०	मृते सन्निधि नान्यः स्यात्	३२२
मन्त्रादौ किं वसोर्धारा	६९१	मृतेः प्रागायुराशीनो	५०७
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र	१२४	मृन्मध्ये प्रणयेत्कामी	२४२
मन्त्रेण देवसंस्कारः	२२४	य	
मन्त्रोऽपि नेह मत्वक्षः	४८	य इष्ट्या पशुनेत्यादी	६८१
मन्त्रो विधेयी काली वा....	१२४	यच्चित्रया यजेतेति	४२
मन्त्रादिकमपूर्वाय	४२०	यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न	७०
मन्त्रैति वसुमन्त्रैति	१३०	यजवेरपि नाम स्यात्	४१५
ममाभ इषि कस्यात्र	२१०	यजत्यालभतीत्येता	८५
मानसं किमहमिन्न	५७७	यजमानगवा भक्ष्या	६७३
मानहीनं क्रियासीदम्यम्	६६	यजमानस्य नानात्वम्	१४८
मानोपदेशान्नेयस्य	१६	यजमानः प्रस्वरोऽत्र	५४
मा मूदन्यत्वनियमः	६४८	यजमानेन कर्तव्यम्	१९५
मा मूद्रिन्नं प्रकरणम्	१०२	यजमानेन यष्टव्यम्	१७६
मा मा संताप्तमित्येतत्	२१२	यजमानो नोहितव्य	४३०
मादस्याः सार्धमटाभिः	६३४	यज्युक्तोऽध्वर्युमाम्	५२९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
यजुर्वेदस्यमाधानम्	१३९	यावनापरिहारस्य	१६०
यजुष्यधिगते द्रव्य	१३९	या वै अग्ने रजैस्त्वध्याहारो	७६
यजेत् वाजपेयेन	४७	याथाकाम्यमुवाऽऽवृत्तिः	३१६
यजेत्समे षौर्णमास्याम्	१०३	या पञ्चदशरात्रस्य	६८०
यत्किंचिन्नियमाभावात्	५२२	यावज्जीवेति सावत्स्यम्	३१५
यन्मान्या इति ज्ञास्यस्या	३१	यावज्जीवं जुहोतीति	१०५
यथा वैश्येन इत्युक्ता	४६	यावत्तः प्रतिशुद्धीयात्	१६३
यददाम्यं गृहीत्विति	९९	युक्तमौपथ्यवर्माणाम्	२६९
यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते	६९१	युक्तिं मानवर्वा विदन्	२
यदाग्नेय इति प्रोक्तम्	४९	युक्तोपयुक्तसंस्कारा	२३६
यदाग्नेयोऽऽत्कपालः	४८	युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो	१९१
यदाविध्याच्चाहिरैतत्	२४०	युगपत्सस्वकाले वा	४९६
यदेकस्मात्तदा मुख्य	१६६	युवं हीति द्वयोः कर्मोः	१४८
यद्गन्धेन्द्रियकामस्य	८९	यूपच्छेदापकर्षः किम्	२७४
यदाक्षयणयज्ञेन	९५	यूपद्वारा पशोरङ्गम्	११५
यद्वादशकपालेष्टेः	५३	यूपस्यशो वैदिके वा	४५६
यद्दक्ष प्रतिपाद्यते	३	यूपाञ्जनादिरेवैकः	२८१
यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः	१५	यूपाहृतिः खलेवाल्याम्	४८५
यद्वा बलित्वं सानिध्यात्	११७	यूषीयावश्चनस्थाणु	४८५
यन्मैत्रावरुणः प्रेष्य	२०२	यूपैकादशिनो यूपा	६३३
यवादिशब्दाः किं व्यर्थाः	३१	येनेत्सेत्कर्मणा तद्य	१६२
यवाघर्षानिर्णयेन	३२	योगे समास्यया दण्डि	१७१
यवाः प्रतिनिधेयाः किं	३२४	यो दर्शपूर्णमासाम्याम्	३८३
यस्तूपनयने होमो	३६९	यो वातुलविवादादी	३२
यामक्रिया सूस्मरूपा	६६	यो विद्व्यः स इत्युक्त्या	१५७
यामत्वानिक्षये होमो	९८	यो होवाऽऽर्चयुरेप स्यात्	२१०
यागान्योः फलवच्चेन	२९०	योषाजये रीरवे च	४४१
यागानां राजसूयत्वात्	२५४	र	
यागे दशित्यजोऽष्टस्य	१६५	रज्जुर्दिवीया पश्वर्था	२६०
याचूञ्जाम्वावभावे स्तो	३७०	रथपोषेत्ययं द्वन्द्वः	५३२
याजमानात्तिस्ययोः किम्	७०३	रथुन्नुभित्तोती	५३१
यादिकर्ता समाख्यानाम्	७०	रथंरथदिभिर्दिता	१६९
यान्याभिरिष्यतः याता	६१६	रथंरथदिमपुक्त	९२
याज्वानुरायातायेन	२६९	रथंरे कर्त्तव्याता	४४०

श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यवरणानि	पृष्ठानि
भावि रागादन्नदमाप्तेः	३३६	मापाद्याः प्रतिनिध्यर्हा....	३२१
भिद्यते कर्मणो भेदात्	१६९	मापान्मे पचतेत्येवत्	३६४
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेः....	६५९	मासं जुहोत्यग्निहोत्र	३८१
भिन्नप्रयाजादिकल्पा	३५२	मासं जुहोत्यग्निहोत्रम्	१०१
भिन्नप्रयोगमाप्तत्वात्	२७६	मिश्रणे पयभादीनाम्	४७५
भिन्नस्कन्नादिहोमादेः	६८९	मुख्यत्वेन त्वगेव स्यात्	६८६
भिन्नहोमो यत्र तत्र	३४७	मुख्यपाप्कल्पहेतुत्वात्....	१९१
भूतं भावि च देयं स्यात्	३६०	मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे	२१६
भूनाप्ति घेनुर्बावेत्	५२५	मुख्याद्भूतैव वेद्यादेः	१९०
भृवीं च नियमादेव	४९७	मुख्याद्भूद्वयं मैवम्	१९३
म		मुख्याद्भूस्यापि वेद्यादेः....	१९०
मस्वर्धेनोर्वादिभ्यो	८९	मुख्या न वा दीक्षणीया	२६२
मध्वमक्ष्यं भक्ष्यते वा	५७७	मुख्यानामेव काम्यत्वात्....	२१५
मध्वाशनस्तपूतत्वं	४४२	मुख्यार्था सौमिकी वेदिः....	१९१
मनोवामन्न उद्दोऽस्ति	५४५	मुख्यावमृथशब्दो यः	३८३
मनोर्भक्षः सामिधेन्यः	५८२	मुसलाद्युक्षणं हन्तै	४१९
मन्त्रश्च ब्राह्मण चेति	७१	मैत्रावरुणके दण्ड	२३६
मन्त्रा उरु प्रथस्वेति	२६	मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र	५८७
मन्त्राणां कर्मणां चाद्य	१४०	मृते सन्निधि नान्यः स्यात्	३२२
मन्त्रादौ किं वसोर्धोरा	६९१	मृतेः प्रागायुराशीनो	५०७
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र	१२४	मृन्मये प्रणयेत्कामो	२४२
मन्त्रेण देवसंस्कारः	२२४	य	
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षः	४८	य इष्ट्याः पशुनेत्यादां	६८१
मन्त्रो विधेयो कालो वा....	१२४	यच्चित्रया यजेतेति	४२
मन्त्रादिकमपूर्वाप्य	४२०	यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न	७०
मन्त्रेति वेसुमन्त्रेति	१३०	यज्ञतेरपि नाम स्यात्	४१५
ममाम इति कस्याञ्च	२१०	यज्ञत्यालभतीत्येता	८५
मानसे किमहमित्तं	५७७	यज्ञमानगता भूत्या	६७३
मानर्हानं क्रियासौख्यम्	६६	यज्ञमानस्य नानात्वम्	१४८
मानोपदेशान्मेवस्य	१६	यज्ञमानः प्रस्वरोऽत्र	५४
मा भूदन्यत्वनियमः	६४८	यज्ञमानेन कर्तव्यम्	१९५
मा भूद्विचं प्रकरणम्	१०२	यज्ञमानेन यष्टव्यम्	१७६
मा मा संताप्तमित्येवत्	२१२	यज्ञमानो नोद्विष्य	४३०
माहत्याः सार्वमटाभिः	६३४	यज्युकोऽध्वर्युभागम्	५२९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
यजुर्वेदस्थभाषानम्	१३९	यावनापरिहारस्य	१६०
यजुष्यपिगते द्रव्य	१३९	या वे अत्रे रजेत्वध्याहारो	७६
यजेव वाजपेयेन	४७	याथाकाम्यमुठाऽऽवृत्तिः	३१६
यजेत्समे वीर्णमात्स्याम्	१०३	या पञ्चदशरात्रस्य	६००
यत्किञ्चिन्नियमाभावात्	५२२	यावञ्जीवेति सावत्यम्	३१५
यत्रान्या इति शास्त्रस्था	३१	यावञ्जीवं जुहोवीति	१०५
यथा वैश्येन इत्युक्ता	४६	यावतः प्रतिरह्नीयात्	१६३
यद्दाम्य एहीत्वेवि	९९	युक्तयौषधमार्गान्	२६९
यद्वा कदाचिन्मश्रान्ते	६९१	युक्तिं मानवर्षो विदत्	२
यदाग्नेय इति मोक्षम्	४९	युक्तोपयुक्तसंस्कारा	२३६
यदाग्नेयोऽष्टकपालः	४८	युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो	१९१
यदाविश्यावहिरेतत्	२४०	युगपत्स्वस्वकाले वा	४९६
यदेकस्मात्तदा मुख्य	१६६	युवं हीति द्वयोः कर्त्रोः	१४८
यद्ग्रेन्द्रियकामस्य	८९	युपच्छेदापर्ययः किम्	२७४
यदासायणयज्ञेन	९५	युपद्वारा पयोरङ्गम्	११५
यद्वादसकपालेष्टेः	५३	युपस्पर्शो वैदिके वा	४५६
यद्गन्त प्रतिपाद्यते	३	युपाञ्जनादिवैकः	२८१
यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः	१५	युपाष्टुतिः खलेवाह्याम्	४८५
यद्वा बलित्वं सानिष्टयात्	११७	युपीयात्रश्चनष्पायु	४८५
यन्मैत्रावरुणः प्रेक्ष्य	२०२	युपेकादशिनो युपा	६३३
यवादिशब्दाः किं व्यर्थाः	३१	येनेत्सेत्कर्माण्य वन	१६२
यवाघर्षानिर्णयेन	३३	योगे समाह्वयया दण्डि	१७१
यवाः प्रविनिधेयाः किं	३२४	यो दर्शपूर्णमासाभ्याम्	३८३
यस्तूपनयने होमो	३६९	यो मातुलविवाहादी	३२
यागक्रिया सूक्ष्मरूपा	६६	यो विदग्धः स इत्युक्त्या	१५७
यागत्वानिश्चये शेषो	९८	यो होवाऽध्यगुरेप स्यात्	२१०
यागान्योः फलवत्त्वेन	२९०	योधाजये रीतिं च	४४१
यागानां राजसूयत्वात्	२५४		
यागे इतिस्त्यजेत्स्त्वम्	१६५	र	
वाच्चाक्रयावभावे रतो	३७०	रज्जुर्द्वितीया पश्चर्षा	२६०
याजमानार्तिरभ्ययोः किम्	७०३	रथोपेत्यय द्वयः	५३२
यादिकानां समाह्वयानाम्	७०	रथमुन्निवृत्तोऽथो	५३१
याग्याग्निविषयः प्राणा	६१६	रथरादिभिर्निष्ठा	१६९
याज्यान्नाह्वयापत्तेन	२६९	रथरादिगयुक्त	९२
		रथेने कृत्स्नाया	४४०

श्लोकाद्वचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्वचरणानि	पृष्ठानि
रथंवरं जगच्छब्दात्	५६०	वत्सालम्भो यज्ञिः स्पशौ	९७
रथंवरं साम सोमे	९२	वत्सदेशे सवत्सस्य	३३६
राजसूयकथंभावा	१४५	वत्सं चोपमृजेत्तद्	२०९
राजसूये क्वचित्कर्तुः	१७८	वानिष्टुरपि वद्वत्स्यात्	५८७
राजसूयेऽनुमत्यादि	२५४	वपनाद्युपकारः किम्	१९१
राजसूये प्रक्रमस्थ	६५२	वषायामेव किंवाऽन्ये	५९९
राजसूयेऽभिषेच्याह्वय	१४५	वर्णैकवात्पदैकत्वम्	३८
राजसूयं प्रकृत्येष्टिः	९३	वर्तमानैकविषयम्	१७
रूढिर्यागो योगरूढिः	५१	वसन्ते विप्र आदध्यात्	९४
रूढ्या द्रव्यस्य नामैवत्	१००	वाक्यभेदाद्विशिष्टानाम्	६३७
रूपान्तरत्वादासन्नम्	४७९	वाक्यभेदो यागशुद्ध	५९८
रेवत्यादिर्गुणः कर्म	९०	वाक्यस्योद्धननादेः स्यात्	११२
ल		वाक्यात्स्यादङ्गता भेदम्	१९४
ललाभादिगणे दैश्यात्	३९८	वाक्यैक्यमुपसंहारात्	५३
लिङ्गश्लोदकवद्भाषो	६०७	वागीशाद्याः सुमनसः	२
लिङ्गादमेरुर्भुवः	११७	वाचयेत्त्वामिन्नं ज्ञाज्ञौ	२०९
लिङ्गादिभागो भेदं नो	१३०	वाजपेये किमेकैक	२७८
लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्याम्	१२७	वाजस्य भेत्यमुं ब्रूयात्	२०८
लिप्सन्ते सर्व एवेति	१७२	वादीकहेत्वपेक्षत्वात्	२३
लुप्येवे पवमानेष्टी	५०८	वाद्यव्य श्वेतमित्यत्र	५११
लोकवत्संनिपत्याऽऽरात्	३९५	वायव्यः श्वेत आलभ्यो	९६
लोके पदपदाथौ चौ	३८	वायुर्वा इत्येवमादे	२२
लोकेशृणात् ऊर्ध्वं स्यात्	२९१	वाग्नेरीत्याज्यभागान्	८१
लौकिकस्योव सर्वस्य	४१४	वाग्नेर्यौ पूर्णमासे स्तः	११९
लौकिकाकारमात्रत्वे	१८२	वासस्यास्ति न वा पाको	५२०
लौकिकाकारदीवरस्य	१४	वासोऽसौ वानवक्ष-	३८८
लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च	९५	वासोवत्सं समुच्चैष	५१९
लौकिके गणनागस्य	४२	विकर्षमोक्षणे कार्ये	४२५
लौकिको वाक्यगो वाऽर्थः	३२	विकल्पितो बाध्यवे वा	६०६
व		विकल्पो द्विनिमित्तत्वात्	५६१
वह्मीचपानुक्तिदोषात्	४६८	विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्याम्	१४२
वचनात्पशुसाहित्यम्	२७८	विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु	२८३
वचनाद्विश्वजित्येवे	५७५	विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्	५५६
वत्सरप्रविमा द्वादश	३६५	विकृतौ साधदश्यं स्यात्	१८०

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
विचारविषयो धर्मो	१४	विहारभेदे निर्वाप	६७१
विद्वच्छ्रुतिपसिद्ध्याऽन्नम्	४९०	विहितः प्रस्तरे यागः	२३४
विद्वद्वाक्यविधौ विध्या	८१	वेदत्रयोक्तधर्माणाम्	१४१
विषयोऽभिपवाद्याः स्युः	१८७	वेदवाक्यममानं स्यात्	२०
विधानवदनुष्ठानम्	६२७	वेदाकाङ्क्षा पूरणीया	७६
विधित्वेऽपि नियम्यः स्यात्	६०८	वेदिप्रोक्षणमग्नः किम्	६६२
विधिर्वरण एकादौ	३०९	वेदिः स्वयंरुवेत्यादौ	४७९
विधिवाक्ये पदैः सर्वैः	६१	वेदेऽपि लोकवज्रैवा	२०
विधिः साक्षान्मिधर्मो	९	वेद्यादिर्मुखकाले स्यात्	६४१
विधेयाध्यापनं सिध्येत्	१३	वैकङ्कटादिक पात्रम्	११८
विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रम्	६०४	वैदिकत्वात्क्रतुस्मृत्या	१६१
विध्यन्व पेट्टिकः सोमे	३९५	वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्	२७
विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र	३९१	वैदिको लौकिको वाऽग्नि	३८८
विध्यर्थवादशब्दानाम्	२२	वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वात्	५६५
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ	२२	वैश्वदेववाहणस्या	३७७
विध्यर्थवादः स्मृतयो	५	वैश्वदेवस्य तत्रे यः	४८०
विध्यादिरूपो यः	१९	वैश्वदेवावाहनस्य	४८१
विध्युद्देशे मन्त्रवाचि	१३८	वैश्वानरे पथिरुत्रे	६८८
विध्युपादानयोरैक्यात्	१०३	वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वम्	२५२
विनियोगे वाक्यभेदो	१२३	वैष्णवे त्रिकपाले वै	३८४
विप्रस्य सत्रं सर्वस्य	३५५	वैसर्जनाख्यहोमीय	२९
विप्रस्य सोमपूर्वत्वम्	२९८	वृषन्वचादिगुणको	५४१
विमादिरेव रथरुत्	३१०	वृष्टिकामः सद्गो नीचैः	५०५
विमादेरनुवादः स्यात्	९३	वृष्टिकामी सद्गो नीचैः ...	२०७
विमायावगुरेन्नेति	१६०	वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानाम्	९१
विभागकरणाभावात्	१७५	व्यक्तिर्त्रिसादशब्दाधिः	३९
विभागे सति साकाङ्क्ष	७५	व्यत्यस्ती वातुर्भौ पक्षौ	६४६
विरोधितक्षणाद्यत्र	६८२	व्यवस्थापकराहित्यात्	६०
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ	५१५	व्यापन्नमप्यु किं तत्स्यात्	३४८
विक्षेपस्थानपेक्षत्वात्	२०३	व्यापारैक्याच्चोदकस्य	५८९
विश्वजित्यष्टरात्रादौ	३६१	व्यूढे मन्नादिमन्त्राणाम्	५६८
विश्वजित्सर्वपृष्ठः किम्	३८२	व्यूढोऽपि प्रकृतिः त्रिवा	५६६
विष्णुर्थद्वाऽग्निमुत्सृज्य	६१६	ब्रह्मोऽपि पर्युद्रामत्वे	२२०
विष्णुयान्योक्तिवो युक्तो	६१७	ब्रह्मोपायनभेद्वन्ति	६७१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
ब्रीहिप्रतिनिधावूहो	४६०	श्यावाश्वो ब्रह्मभागस्य	५२७
ब्रीह्लादयः प्रयोक्तारो	४२२	श्येन उद्रातृवेदोक्तो	२०३
श		श्येनेनाभिचरेन्मत्स्यो	४६
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्यः	३९	श्येनेनेति गुणः काम्यः	४६
शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा	१४२	श्रपणं विहितं गार्हपत्ये	६६९
शतदानं पूर्वयागे	३५१	श्रप्यः पशुपुरोडाशः	६६८
शतवैश्यादौ स्वोन्नवृद्धिः	४११	श्रपणं तुपवापश्च	२२६
शतवैश्यायै न्योविषो यद्वा	४११	श्रुतमेककपालस्य	३३७
शब्दस्य कर्मवाचिस्त्वाव	१९२	श्रुवा ब्रीह्लाज्यसांनय्य	१११
शब्दार्थत्वाद्वायोस्तत्र	१२२	श्रुताश्रुते श्रुवं वैकम्	२४६
शक्रेण उपधत्तेऽक्ताः	५९	श्रुतिलिङ्गं च वाक्यादि	६९
शरारैः सप्तदशभिः	५०९	श्रुतिस्मृतिसदाचार	३
शंख्यजान्तावशक्याच्च	५९२	श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य	६
शाक्यायने पुरोडाशाः	२१७	श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं	३८४
शाक्योक्ताहिंसनं धर्मः	३०	श्रूयमाणा दक्षिणेयम्	५००
शाखाछेदादयो दोहे	१८४	श्वेतालम्बोऽनुवादो वा	२३९
शाखाभेदात्कर्मभेदो	१०७	श्वेतं वापुष्टर्गापाचाम्	९६
शाखां लिख्योपवेपं च	२३३	प	
शालामुखीयवद्भौ किम्	६६९	पटसु कस्याप्युवाऽऽग्नेय	४०२
शास्त्रेऽध्याये तथा पादे	४	पङ्क्तिर्दाक्षयवीत्यग्नि	५१७
शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावः	९	पञ्चागानां फलं स्वर्गः	६१९
शुक्रस्पर्शादिकं सत्रे	७०१	पाङ्क्तिशक्तिर्विहृत्क्रयो	४६६
शुन्धध्वनिमि मन्त्रोऽङ्गम्	१४५	पाङ्क्तिशक्तेरुवाभ्यासः	४६६
शुन्धध्वनिमि सान्नाय्य	१४०	पशोऽस्तु यो मास पुत्र	३६५
शूद्रोऽपि यथा नो वा स्यात्	३०७	स	
शूर्पसावनवा श्रोती	२५	सकृत्किं मत्सहं वाऽस्य	५८१
शूतदशोः प्रणीतानाम्	४५१	सकृत्कृतिरुवाऽऽवृत्तिः	३१६
शेषवर्षेष्वपूर्णाश्वत्थे	३२८	सकृत्सहस्रयोरिक	४९५
शेषत्वमुपकारिस्त्वम्	११०	सक्रमाणां पदार्थानाम्	२७१
शेषत्वमुपरिग्रन्थे	२२४	सन्नमेकः करोत्याहो	५७८
शेषभक्षः किमन्येषाम्	३३०	सत्रङ्गं स्यान्न वा पृष्ठ	५००
शेषशेषित्वसिद्धौ किम्	२१८	सत्राय दक्षिणानां च	३४२
शेषान्तिष्ठष्टद्वेकस्मात्	१६५	सत्रायाऽऽगुरवे योऽयम्	३३५
श्यावाश्वान्धोऽग्रेऽनुष्टु	४४३	सत्रे फलांशः मत्येकम्	३११

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
सर्वं वर्णत्रयस्योव	३५४	सर्वोपधावघातः किम्	६२४
सदस्ये यजमाने वा	२००	सवनायेन्द्रपीतोक्तिः	१३७
सदाचारोऽप्रमा मा वा	३१	सवनीयपुरोडाशाः	६८३
स न्यायः पशुकामेष्टी	४७५	सवनीयपुरोडाशो	३५१
सप्त पक्षाः पुरोडाशा-	६१२	सवनीयादिके दासो	३९७
समयागसमूहस्य	६८०	सवनीयादिकं वज्र	६५६
स भेद आधिक्यत्वं तु	५४२	सवनीये पिष्टलेप	२७५
समभ्रकममन्न वा	१३६	सवनीये पुरोडाशो	६७७
समभिव्याहरे धर्मो	१८	सवनीये पुरोडाशो	६७७
समाख्याध्यापकत्वेन	२१	सवनेषु तृतीये वा	५५७
समाख्यानात्काण्डयोगः	१२७	सतित्रिश्याघ्नहनीयम्	४२८
समाप्यमसमाप्यं वा	३१३	सविभागः सप्तो नो वा	५२४
समिधो यजतीत्यादा	८०	स सर्वाद्वित्रिन्द्रवाय-	५६४
समुच्चयो जायनीनाम्	६९८	स स्वाम्यप्युव कर्वैव	३२३
समुच्चयो यवव्रीहोः	६८८	महत्त्वमात्रं त्वष्टुः स्यात्	१३३
समुच्चयो वा विषये	३८२	सह पत्नीवता त्वष्टा	१३३
समुच्चयो विकल्पो वा	३४९	सहस्वत्सरं सप्तम्	३६५
समुच्चयः प्रमाणभ्याम्	५३३	महितस्तेन ते वाऽऽद्य	१७१
समुच्चयित्वं कौत्सादि	५३७	साकमेवेष्टयस्त्रिस्तो	२७१
समुच्चयो विकल्प्या वा	४४५	सा किमस्त्यनुमत्यादौ	४८३
समुच्चये शरमयम्	५३१	साङ्गमुखानुरोधेन	२७२
समे यजेत द्वेशादे	२३८	साद्यश्चमुव साकल्पम्	४७१
समे वा विषये वेदि	२३८	साद्यस्के सौमिक-पूर्वे-	४००
सर्वत्वमन्यमागीयम्	४९५	साधारणयज्ञेः कर्म	४७
सर्वथाऽपि सहस्रे द्वे	४	साधारण्येन शब्दोक्तेः	१२८
सर्वस्वदाने पित्रादौ	३५८	साधूनेव प्रयुञ्जीव	३६
सर्वैस्त्वारी मृदेरुर्ध्वम्	५०७	साङ्गाङ्गिनाहिनसंज्ञा	१४७
सर्वे फलमुत्केकं स्यात्	२४४	साधदशयं तु वैश्यस्य	१८०
सर्वे ब्रह्मण इत्यत्र	४९५	सामर्चं प्रति मुख्यं स्यात्	४३६
सर्वाद्दी स्वस्थ वा स्थाने	५६३	सामानाधिकरण्यस्य	१४९
सर्वार्थमुव दशार्थम्	१५५	सामान्यमननुष्ठेयम्	५९
सर्वार्थो वैदिकाथो वा	६७६	सामान्येनादिदेशो यो	३९४
सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा	३७५	सामिधेन्येकविंशत्या	२८७
सर्वान्ते पतिमास वा	५७६	सामिधेनीवितृद्धो किं	५५५

श्लोकवचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकवचरणानि	पृष्ठानि
सामिधेनीसामदशयम्	३५७	सोमेज्वमशो मशो वा	१७०
सामिधेनीसामदशयम्	६०७	सोमोऽभ्युत्तरीय देवेभ्यो	१३२
सामिधेनीः समदश	१८०	सौत्रामण्या प्रहे स्विष्ट....	१६८
सामिधेन्यश्चोदकाप्ता	६०७	सामापीष्णादिके उन्न	६५२
सामिधेन्या वृचे वा स्यात्	५७०	सौमिकं प्राहुर्वं वा स्यात्	३८५
सामोक्तिवृहदाद्युक्ती	४३५	सौम्यचर्वादिहोमः किम्	६६८
सामोऽत्र फलकर्मभ्यो....	९०	सौम्याध्वरस्य मघ स्युः	१९९
सायुन्यकामो यजतो	३५३	सौर्यादिनिगमे कोऽपि	५४०
सारस्वतान्ये पूर्वत्वम्	२७१	सौर्यादीं पार्वणौ होमो....	४५३
सारस्वतीमनुच्येति	६९५	सौर्ये चरी न घर्माः स्युः	३९०
सार्वभृत्प्राचिक्षिपेन	२२१	सौर्ये चरी चरुः स्पाली	४९०
सावनेष्वैष्टिकाना किम्....	२७३	संकीर्णा संघयोर्होमी	४५३
सानाद्यिन. स कालः स्यात्	३३६	संख्यागुणस्य प्रत्येकम्....	५२२
सिद्धस्य यजनापेत्वात्....	२१५	संख्यावा अपि ये केचित् ...	१९९
सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ	१५	संख्यानां चित्तवो धान्ये	५२२
सुत्याकालगवाङ्गेषु	२१६	संख्यायाश्च पशौ युक्तेः	४६६
सुत्याकालनिमाहानम्	६४७	संख्याौचित्येन पशवो	५२२
सुत्यागमनमात्रस्य	६५७	सघभेदे उन्नमङ्गम्	६३०
सुरावाजिनयो. सोम	४०४	सवर्देनादिवद्राक्यात् ...	१५१
सूक्तवाकाशान स्यात्	५०५	सवृचेदीर्घसोमे	१४९
सृष्टिवृत्तमाणाभूत्तत्र	५८	संदेहनिर्णयो पूर्व	५४७
सुधीरुपादधावीति	५७	सदंशान्निश्चिवेऽङ्गत्वे	४८९
सैष्टि. सानाद्यिनो वा स्यात्	३४२	सनाहे हरणे मन्त्रा	६७५
सोऽग्निराहवकीयो नो....	६९९	सभूयैकैकशो वाऽत्र	५०२
सोमक्रयण्यानयने	२२५	संभाष्टे ग्रहमित्येको	११४
सोमवानिषत्लोकं	१६४	संभाष्टे सुच इत्यत्र	६७
सोमविक्रय्येक एषु	१९८	संवाजयन्ति जायन्त्या....	१४९
सोमशब्दप्रकरणे	९२	संसवादौ द्वयोरिकम्	५७५
सोमस्याग्र इवि मोक्ता....	१३५	संस्कारा वपनाद्याः	२०५
सोमार्धाविमजं काम्यम्....	३१७	संस्कारास्वक्षणाद्याः किम्	६४२
सोमामावे भवेःपूवि ...	३२५	संस्कारिर्विग्यता प्राप्य	२०५
सोमेनेवि विधे. सर्वे	१३५	संस्कारः स्यादुपशये	३८९
सोमे प्रसात्तिरङ्गेषु	६००	संस्कृते पवमानेष्ट्या	१८२
सोमे वेद्या कृत्वायाम्	६६७	संस्कृत्वावनिषिक्तत्वात्	३३१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
संक्रियाऽऽधारमाधार.... ४५	स्वर्द्धकशब्दे वीक्षणो च.... ५७०
संस्थाप्य षोडशोर्मासो वा... २५०	स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा.... ५६३
स्तरणादौ उण्डुलान्ते.... २८२	स्वाधर्म्यमनुनिर्वाप्य.... ६८७
स्तुत्यावाद्गुणस्तेषु.... ५६	स्वाध्यायोऽध्येयः.... ११
स्तोमस्य लक्षणं नास्ति.... ४४९	स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिः.... ३२२
स्वोभा नोति प्रदिश्यन्ते.... ४४८	स्वाम्यर्थो देवार्थो वा.... ४६३
स्वोत्रं भवत्येकविंशत्.... ५५८	स्वारस्याच्चिबुदाद्युक्तेः.... ३६५
स्तोमवृद्धिः किमभ्यासात्.... ५५३	स्वाहेत्युक्तिर्देविहोमे.... ६०८
स्तोमवृद्धौ किमागन्वो.... २८८	स्विट्कृत्त्वगुणस्याग्रेः.... ५४४
स्तोमस्योर्वृद्धचवृद्धयोः.... ५३८	स्विट्कृत्त्वगुणो लोप्यो.... ५४४
स्त्रिया न सोऽस्थस्ति वा नो.... ३०४	स्विष्टकृतसंस्कृती क्षीण.... २२३
स्त्रीपुंसदेवकी सार.... २६८	स्त्रीयं ब्रह्मं परित्यज्य.... २४०
स्पपतीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ.... ३६९	ह	
स्थान्यां चरुत्वयोग्यत्वात्.... ४९१	हरवियोगवाचो नो.... २३४
स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यम्.... ४०१	हरिवोक्तिः षोडशरीके.... ४५५
स्पर्शः परस्वदालम्भो.... ४७६	हरिचन्द्रश्च जलः स्यात्.... ४३१
स्पष्टछिद्गादयास्पष्टात्.... ७	हर्षहेतुचहुत्वेन.... १५
स्मृतिक्रमाद्गुणानम्.... २७०	हविरालुंकिमात्रेण.... ३३२
स्मृतिमूलो हि सर्वत्र.... ३२	हविर्धानेऽभिपृत्त्यात्.... १७३
स्मृत्यर्थत्वे स्तौति.... ६९	हविर्धाने स्थितो मूयात्.... १९४
स्यादेकादशने दैकात्.... ३९७	हविर्धानोर्ब्रह्मकाले किम्.... ६७०
स्यादसन्वादिमन्त्राणाम्.... २६६	हविषो यागशेषत्वात्.... २२७
स्युरेकादशनाः किम्.... ५७२	हविष्कृदादिमन्त्राणाम्.... ६६४
स्यान् व इति पूर्वार्थम्.... १४३	हविष्कृदेहीत्यामहय.... १२३
स्ववेणाय स्वपितृना.... ५९	हस्वी द्वावनेनिके.... १२०
सौवाचारो पुनः श्रुत्या.... ५९४	हियच्छब्दद्वयाद्वादः.... १५६
स्वतःप्राप्तार्थेषोऽस्य.... १३	हिरण्यगर्भे आपारे.... ५१६
स्वप्नादिमन्त्र आवृत्यो.... ६६३	हिरण्यमालिताघात्.... २०७
स्वरुभिन्नोऽर्धवैरुः स्यात्.... ६४३	हिरण्यं वर्णवद्भार्यम्.... १६१
स्वरुयूपे पशो वाऽङ्गम्.... २६१	हेतुमंषे विरन्तः किम्.... १७३
स्वर्त्तं कुरुत् इत्यत्र.... २३२	हृदादिः शकृदादिषु.... २२७
स्वरूपहेतून्स्वोत्र.... १०९	होशुर्नियम्यपेऽप्युमी.... ५८६
सरो मन्त्रे भाविकः किम्.... ६९०	होतुर्याग्यावर्ततो विम्.... १७६
स्वर्गाय वा प्रविष्टार्थे.... २४५	होतृकामो भवेन्नो वा.... ५०६

श्लोकावच्छेदानि	पृष्ठानि	श्लोकावच्छेदानि	पृष्ठानि
होवैकी युगपत्कर्म. २१०	होमाभियवकर्त्ताऽत्र ३३३
होम आहवर्नाये स्यात् २६२	होलाकादेर्व्यवस्था स्यात् ३५
होमद्रव्यममुत्पत्तये २६५	होत्रत्वादिसमाख्यानम्.... १४१

समाप्ता चेयं जैमिनीयन्यायमालाश्लोकावच्छेदवर्णनिक्रमणिका ।

